

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

**Республикалық ғылыми-практикалық
конференция**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАРДЫҢ
ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**Республиканская научно-практическая
конференция**

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ
И СОЦИАЛЬНЫХ НАУК**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК
ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Еуразия гуманитарлық институтының 20 жылдығына арналған
республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары
2015 жылғы 4 желтоқсан

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ И
СОЦИАЛЬНЫХ НАУК**

Материалы республиканской научно-практической конференции,
посвященной 20-летию Евразийского гуманитарного института
4 декабря 2015 года

АСТАНА 2015

Редакция алқасы: А.Қ. Құсайынов, А.Ж. Исмаилов, Қ.Ә. Ахметов, С.С. Оспанов,
Редакционная коллегия: Я.Н. Оспанова, Қ.А. Мамаділ, 4Б.С. Сәрсекеев, Н.М. Қоқышева,
Қ.Ә. Әбішев, Ю.А. Стацурина, Л.В. Волкова, Г.С. Райнбекова

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Жалпы редакциясын басқарған А. Қ. Құсайынов. – Астана: Еуразия гуманитарлық институты, 2015. – 522 б.

Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: Материалы республиканской научно-практической конференции / Под общей редакцией А. К. Кусаинова. – Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2015. – 522 с.

Бұл басылымда «Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылардың баяндамалары жарияланды. Оларда педагогика, психология, қазақ, орыс және шетел филологиясы, тарих, философия, әлеуметтану, экономика және құқық саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелері баяндалды.

В настоящем издании опубликованы доклады участников республиканской научно-практической конференции «Современные проблемы гуманитарных и социальных наук», в которых нашли отражение результаты научных исследований и достижения практической деятельности в сферах педагогики, психологии, казахской, русской и иностранной филологии, истории, философии, социологии, экономики и права.

ISBN 978-601-7515-35-5

© Еуразия гуманитарлық институты, 2015
Евразийский гуманитарный институт,
2015
© «ҒТАҰО» АҚ Ақмола филиалы, 2015
Акмолинский филиал АО «НЦНТИ», 2015

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

А.Қ. Құсайынов
тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик,
Еуразия гуманитарлық институтының ректоры,
Астана қаласы

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Құрметті конференцияға қатысушылар! Қадірлі қонақтар!
Қымбатты студенттер, оқытушылар мен қызметкерлер!

Бүгінгі конференция Еуразия гуманитарлық институтының 20 жылдық мерейтойын мерекелеу шараларының ең маңыздысы ретінде арнайы аталып өтілуде. Себебі, елордамыз Астана қаласындағы тұңғыш мемлекеттік емес жоғары оқу орны – Еуразия гуманитарлық институтының құрылғанына биыл 20 жыл толып отыр. Осынау мерейлі белесіміз бүкіл ел болып қарсы алған Қазақстан Республикасы Конституциясының 20 жылдығы, Қазақ хандығының 550 жылдығы сияқты айтулы күндермен, ауқымды шаралармен тұспа-тұс келді. Демек, институт еліміздің құқықтық мемлекет болып қалыптасу жолындағы барлық күрделі жағдайларды басынан кешіре отырып, Тәуелсіз Отанымызбен бірге өркендеп, оның гүлденуіне барынша қызмет етіп келеді.

1995 жылы құрылып, алғашқы талапкерлеріне білім қақпасын айқара ашқан күннен бастап-ақ біздің институтымыз Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың мемлекетіміздің аса маңызды салалары үшін бәсекеге қабілетті мамандар дайындау мақсатында отандық жоғары мектептің әлемдік білім кеңістігіне кіру керектігі жөніндегі идеясын жүзеге асыруға белсенді қатысып келеді. 1999 жылы біздің алғашқы 40 түлегіміз мемлекеттік үлгідегі диплом алды, екеуі үздік бітірді.

Сынаптай сырғыған 20 жыл жоғары оқу орнының тарихнамасы тұрғысынан алғанда соншама көп уақыт та емес. Десек те, білім мен ғылымды дамытудағы қыруар міндеттер іске асырылып, қазіргі қоғамның ең зәру талаптары орындалған қамшының сабындай ғана мерзімді ғасырға бергісіз деп айтуға әбден болады.

Бүгінгі мерейтойды біздің институтымыз лайықты қарсы алып отыр деп ойлаймын. Ол Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тарапынан 1998, 2004, 2009, 2014 жылдары жүргізілген мемлекеттік аттестациядан, 2001 жылы мемлекеттік аккредитациядан ойдағыдай өтті. Сондай-ақ жыл сайын өткізілетін Оқу жетістіктерін сырттай бағалау нәтижелері де біздің студенттеріміздің алған білімі мемлекеттік стандарттар талаптарына сәйкес екенін дәлелдеді. Мұндай ауыр сындар, сөз жоқ, институт ұжымының бірлігін нығайтып, сапалы білім беруге деген ынтасын күшейте түсті.

Өзінің 20 жылдық өмір жолында институт бакалавриат пен магистратура бойынша 8000-нан астам маман даярлап шығарды, олардың 968-і оқуын үздік дипломмен бітірді, 16 студент Қазақстан Республикасы Президенті стипендиясының иегері болды.

Өндірістегі біздің түлектерімізге деген сұраныстың жоғары екенін атап айтқым келеді. Олардың көпшілігі институтты бітірісімен-ақ өз мамандықтары бойынша жұмысқа орналасты, бірқатары қазақстандық, сондай-ақ алыс және жақын шетелдегі жетекші университеттер мен ғылыми орталықтардың магистратураларына түсті. Түлектеріміздің көпшілігі қазірде министрліктерде, қалалық, облыстық және аудандық әкімдіктерде, белгілі университеттер мен ғылыми орталықтарда, құқық қорғау органдарында, қаржы құрылымдарында, орта білім беру мекемелерінде, соның ішінде Назарбаев зияткерлік

мектебінде, түрлі коммерциялық ұйымдарда, бұқаралық ақпарат құралдарында жемісті еңбек етіп жатыр.

2010 жылға дейін институт базасында педагогика ғылымдары бойынша докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалатын біріккен диссертациялық кеңес ойдағыдай жұмыс істеді. Онда республиканың облыстарынан келген 150-ден астам ізденуші ғылым докторы және ғылым кандидаты ғылыми дәрежелерін қорғады.

Ұзақ уақыт бойы ЕАГИ-де Ақмола облыстық білім беру саласы қызметкерлерінің білімін көтеру институтының филиалы тегін жұмыс істеді. Онда жалпы білім беретін мектеп, лицей, колледждерден келген 1502 мұғалім мен қызметкер білім алды.

Осындай табыстарға қол жеткізуде институт құрылтайшылары мен басшылығының рөлі ерекше болды: оқу орнының материалдық-техникалық базасы ұдайы нығайтылды. Осы жылдар ішінде өз оқу ғимаратымызды алдық, оған қоса тағы да екі оқу-зертханалық ғимарат салынды, оларға оқу аудиториялары мен зертханалары, сонымен қатар екі оқу залы бар кітапхана, акт, спорт және жаттығу залдары, дәрігерлік пункт, асхана мен буфет орналастырылды. Мамандандырылған кабинеттер мен зертханаларды қажетті мөлшердегі компьютерлермен, мультимедиялық құралдармен және өзге де заманауи оргтехникамен жабдықтау бойынша да көп жұмыстар атқарылды. Бурабай кентінде өзіміздің демалыс базамыз да бар.

Әрине, институттың тұрақты жұмыс істеуінің шешуші факторы осынау жылдарда оның жетекші және ғылыми-педагогикалық кадрлары болды. Осы жоғары оқу орнына о бастан-ақ кәсіби деңгейі жоғары, өз ісіне шын берілген ғалымдар мен мамандарды шоғырландыруға қол жеткізілді. Олар алғашқы студенттер контингентін қалыптастыру, оқу-тәрбие жұмысын жоғары білім беру талаптарына сай ұйымдастыру сияқты маңызды міндеттердің ауыр жүгін көтерді, ұзақ жылдар бойы аянбай, адал еңбек етті. Олардың көбі бүгін де институт ұжымының көп қырлы және ауқымды қызметіне үлкен үлес қосуда. Қазіргі қол жеткен табыстарымыздың қайнар көзі сол тамаша ғалымдар мен педагогтер және ұйымдастырушылар болып табылады. Олар: институттың тұңғыш ректоры, педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ білім академиясының мүше-корреспонденті, профессор Оспанов Сұлтанбек Сағымбайұлы, студенттік бөлім мен кадрлар бөлімінің тұңғыш бастығы Нечипоренко Наталья Семеновна, институттың тұңғыш кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Жанпейісова Маржанай Махметқызы, кафедраның тұңғыш доценттері Волкова Людмила Васильевна мен Плотникова Надежда Яковлевна, тіркеу бөлімінің тұңғыш бастығы Байжұманова Қазынагүл Темірбайқызы, сырттай бөлімнің тұңғыш әдіскері Жүсіпова Уммукулсым Адамқызы және т.б.

Бүгінде институттағы бес кафедрада жоғары білікті 122 оқытушы жұмыс істейді. Олардың арасында 12 ғылым докторы, PhD-доктор мен профессорлар, 57 ғылым кандидаты, доценттер бар. Оқытушылардың көпшілігі АҚШ, Германия, Ресей және басқа елдерде тәжірибе жинақтаған. Профессор-оқытушылар құрамының ғылыми дәрежеленуі 56,6 %-ды құрайды. Студенттерімізге лекция оқуға шақырылғандардың қатарында ҚР Президенті әкімшілігінде, Парламентте, Конституциялық кеңесте, Жоғарғы сотта және республикалық ведомстволарда жұмыс істейтін жоғары білікті басқарушы-мамандар бар. Осы жылдарда үш әріптесіміз (профессор Б.С. Сарсекеев, профессор С.Б. Загатова және доцент Қ.А. Мамаділ) «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» атағына ие болды, ал профессор Б.С. Сарсекеев бұл құрметті атақты екі рет алды. Үш әріптесіміз республикалық жас оқытушылар конкурсының жүлдегері болды, соның ішінде шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы М.А. Қызырова I орын алды.

Осындай профессор-оқытушылар құрамының арқасында оқу-тәрбие процесіне түрлі ғылым салаларындағы жетістіктер, озық әдістеме мен технологиялар енгізілді. Институттың ғылыми және ғылыми-әдістемелік инфраструктурасы тұрақты өсіп, жетіліп келеді, Қазақстанның, сондай-ақ алыс және жақын шетелдердің жетекші университеттері және ғылыми орталықтарымен байланыс нығая түсуде. Институттың өзге жоғары оқу

орындарымен әріптестік қарым-қатынасы жылдан-жылға кеңейіп, сапалық қырлары жақсарып келеді. Айталық, Смоленск мемлекеттік университеті, Волгоград мемлекеттік университеті, Вятка мемлекеттік университеті, Тюмень мемлекеттік университеті, Пермь мемлекеттік гуманитарлық-педагогикалық университеті (Ресей), Халықаралық КОНКОРД академиясы (Франция), Дюсельдорфтағы (Германия) ТМД елдеріндегі мамандарға арналған интернационалды біліктілікті көтеру орталығы, Грузин ұлттық университеті SEU (Грузия), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Х.Досмұхаметов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігіне қарасты Қарағанды заң университеті, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті сияқты білім ордаларымен өзара ынтымақтастық қарым-қатынас орнатылған.

Еуразия гуманитарлық институты Қазақстан Республикасы Білім мекемелері қауымдастығының мүшесі болып табылады. 2010 ж. Тараз декларациясына қол қойды. 2014 ж. «Қазақстандық ашық консорциум» құрамына кірді.

Институтта ҚР БҒМ-ның Білім мен ғылым саласын бақылау комитеті мақұлдаған ғылыми басылымдар тізбесіне енген «Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы», «Қазақ білім академиясының баяндамалары» ғылыми журналдары белгіленген мерзімде тұрақты шығып тұрады. Аталған ғылыми басылым қазіргі білім мен ғылым саласындағы алуан түрлі өзекті мәселелерді қамтыған ғылыми-зерттеу нәтижелерін еліміз және ынтымақтас мемлекеттердегі ғылыми орта мен зерделі көпшіліктің назарына дер кезінде жеткізіп, заманауи ғылыми әлеуеттің қалыптасуына өз үлесін қосып келеді.

Журналдардың редакциялық алқасының құрамында Ресей, Испания, Болгария, Беларусь, Өзбекстан, Қырғызстан сияқты мемлекеттердегі белгілі ғалымдар бар. 2013 жылы «ЕАГИ хабаршысы», «ҚБА баяндамалары» ғылыми журналдарына халықаралық сериялы стандартты нөмірлер берілді.

Институт жанында Жас ғалымдар кеңесі жұмыс істейді. Оның мүшелері түрлі конкурстарға, халықаралық, республикалық, ЖОО аралық конференциялар мен семинарларға белсенді қатысады.

Соңғы жылдары студенттеріміздің ғылыми-зерттеу жұмыстарына деген қызығушылықтары артып келеді. Оған республикалық пәндік олимпиадалардағы, конкурстар мен ғылыми конференциялардағы жетістіктеріміз дәлел. Кейінгі үш жыл ішінде ғана институт студенттері тарих, қазақ тілі мен әдебиеті бойынша өткізілген республикалық пәндік олимпиадалардың жеңімпаздары болды, 20 студентіміздің жұмысы халықаралық, республикалық, ЖОО аралық ғылыми конференцияларда дипломдармен аталып өтті. Әсіресе, 2015 жылы бес студентіміз жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық және экономикалық ғылымдар бойынша Республикалық студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы конкурсында жүлдегер болды. Бір студентіміз I орынды, екеуі II орындарды, үшеуі III орындарды иеленді.

Кафедралар жанынан құрылған проблемалық ғылыми топтар төмендегі 10 бағыт бойынша зерттеулермен айналысады:

- жетім балаларды тәрбиелеу мен дамытуды психологиялық қолдау;
- жетім балаларды және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтік бейімдеудің психологиялық аспектілері;
- құзыреттілік келіс жалпы білім беретін мектептерге арналған жаңа буын оқулықтарын дайындаудың негізі ретінде;
- XX–XXI ғғ. Қазақстандағы тарихи-мәдени үдерістер;
- мұғалімдерді кәсіби даярлауды ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету және педагогикалық технологиялар;
- Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі ақша-қаржы саясаты: теориясы, әдіснамасы, іске асыру жолдары;

- Қазақстан Республикасының әлеуметтік саласындағы гендерлік теңдікті қалыптастыру жағдайындағы адам капиталы;
- Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамытудың тиімді жолдарын қалыптастыру;
- шет тілдерін оқытудағы жалпы білім беру үдерісінің әдіснамалық негіздері;
- қазақ және орыс филологиясының өзекті мәселелері: теория, практика, интеграция және перспектива.

Осы бағыттар бойынша кең ауқымда жүргізілген зерттеулер институтымызда білім мен ғылымның өзекті мәселелері бойынша дәстүрлі түрде халықаралық және республикалық ғылыми конференциялар өткізіп тұруға жол ашты. Мерейтойлық жылда ұйымдастырылып отырған осы конференция да сол ізгі ғылыми дәстүрдің жалғасы.

Конференция жұмысына қатысуға 166 ғалым мен мамандар өтініш білдірсе, соның ішінде, Қазақстанның басқа ЖОО-лары мен ғылыми орталықтарынан және шетелден 75 адам өз баяндамаларының тезистерін жіберді. Олардың арасында Мәскеу мен Томскіден (Ресей), Минскіден (Беларусь), сондай-ақ Астана, Алматы, Қарағанды, Семей, Павлодар, Петропавл, Қостанай, Арқалық, Ақтөбе және Қызылордадан әріптестеріміз бар. Ұсынылған тезистердің тақырыптары экономикалық, құқықтық, саяси, тарихи, педагогикалық, филологиялық және жаһандық, аймақтық және жергілікті мәселелерді, соның ішінде экономика мен әлеуметтік салалардағы дағдарыстық құбылыстарды еңсеру, шағын және орта бизнестің дамуын ынталандыру, білім беру қызметін көрсету нарығындағы қызмет тиімділігін арттыру, қоғамдағы сыбайлас жемқорлық пен басқа да жағымсыз құбылыстардың алдын алу, азаматтық қоғам қағидаттарын бекіту, қоғам мен адамның рухани және адамгершілік дамуы және т.т. сияқты мәселелерді қамтиды. Тақырыптамаға жасалған осындай жалпы шолу конференцияның қызу пікірталасқа, терең талдау мен пайдалы ой алмасуларға толы болатынын білдіреді деп ойлаймын.

Конференцияға қатысушылардың бәріне шын жүректен сәттілік пен табыс тілеймін!

Д. Қамзабекұлы
филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
әлеуметтік-мәдени даму мәселелері жөніндегі проректоры,
Астана қаласы

АЛАШ ТАНЫМЫНДАҒЫ ШОҚАН, ЫБЫРАЙ, АБАЙ ҚҰБЫЛЫСЫ

Алаш зиялылары елінің болашағын Ресей шындығы контекстінде іздеген Абай кезеңінде қалыптасқан бастапқы ағартушылыққа лайықты баға берді. Осы бағаны зерделеу – ғылым үшін аса қажет нәрсе. Оны білу арқылы біз екі қорытындыға қол жеткіземіз. Бірінші, рухани сабақтастық қалай жүргенін аңғарамыз. Екінші, алдыңғы буынға берілген идеологиялық мәжбүрліктен ада бағаны байыптаймыз.

Алаш зиялыларының көшбасшысы Әлихан Бөкейхан еңбектерінен Шоқанға – «оқығанның жалғызы» [1], Абайға – «қазақтың жалғызы» [2, 310] деп берген анықтамасын оқимыз. Қайраткердің қысқа әрі нақ айтылған сөзі Абайдың: «Моласындай бақсының, жалғыз қалдым – тап шыным» деген ойының түсіндірмесі тәрізді. «Бір жағынан үкіметтің орыстандыру саясатының тоқтаусыз жүруі, екінші жағынан, исламның насихатталуы қазақ қауымының ескі рулық бірлестігіне діни-саяси сипат берді», - деп жазады Ә.Бөкейхан 1910 жылы Петерборда жарияланған «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстардың формалары» («Формы национального движения в современных

государствах») атты жинаққа кірген «Қазақтар» («Киргизы») деген зерттеуінде [3, 73]. Ақын қазасына арнап жазған мұнақыбында Әлихан: «Ислам діні қазақ даласында жеңіске жетіп, орныққан жаңа кезең Абай назарын араб, парсы және түрік тілдеріндегі білімге аударды. Мүмкіндігі мен қабілетінің арқасында ол араб-парсы тілдерін өз бетінше оқып, еркін меңгеріп алды һәм қасиетті кітаптардың білгірі атанды. ...Дін мәселесінде Абай қалыптасқан ғадетті бұзды. ...Талант, білімімен Абай партия таласына араласып кетті және мұнда да елді аузына қаратты. Абай отанында тағдыр жазуымен мезгілсіз туған саф асыл еді. Оның күші басқа-басқа, партия таласына жұмсалмауы тиіс-тін»,- деп тұжырымдағаны мәлім [3, 308]. Осы қазанамада сондай-ақ Абайдың көзқарасы Грос, Михаэлиспен танысқан соң түбегейлі өзгергені, ақынның білімдар қуаты Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев, философтардан Спенсер, Дрепер, Льюис еңбектерін сүзіп шыққаны, дүниетаным мен оқу көкжиегін кеңейтудегі арманын балаларының талабына үміт етіп қосқаны жазылады. Бұл некрологтың бар түйіні «мезгілсіз туған саф асыл» деген ойда тұр деп санаймыз. 20-жылдары Мағжан, Әлихандар «Алқа» атты әдеби ұйым құрмақ болып, оның айқындамасында: «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп еріксіз шалған бірінші құрбаны»,- деп көрсетеді [4, 259]. Біздіңше, осы екі ойдың арасында сабақтастық бар. Контексте қарағанда «мезгілсіз» сөзінің уақыттан гөрі жежені аңғартатынын байқаймыз. Сонда ол қай меже? Сөз жоқ, әңгіме сапалық кезеңге көшу туралы болып отыр. Әлихан Ш.Уәлиханов туралы байыптамасында да осы кезеңді нұсқайды. Ол былай деп жазады: «Жыр-өлең басу екі түрлі: бірі ана «Зарқұм», «Салсалды» бастырушының жолы. Мұның мақсұды оқушылардан алым алу; екінші жол – әлгі Шоқан кітабы басылған жол. Мұның көздегені – оқушы пайдасы, ғылымға жол оңайлау» [5]. Дәл осы жерде ағартушы діни фольклорды мансұқтап отырған жоқ. Мәселе – елдің сұранымын қанағаттандыру мен талғам-талабын жөнге салуда һәм бір орында бүгежектеп қалмауда болып отыр. Әлихан пікірінше, Шоқан – сапалық өзгерістің басында тұрған тұлға, бірақ «қазақта орысша оқығанның жалғызы». Г.Н. Потаниннің 80 жылдығына арналған мақаласында Ә.Бөкейхан осынау гуманист, адалжүрек азамат-ғалымның үзік ойларын оқырманға ұсынады. «Саяси жолындағы бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау,- деп ойын сабақтайды Әлихан. – «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлттан құралған Русияны бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ. Русия өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беру керек» дейтін Г. Н.. «Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел – Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұлын, қызын оқытсақ, «Қозы Көрпеш-Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау» дейтін Г.Н.» [6, 90].

Бұл үзінділер арқылы мақала авторы Шоқан бастаған үркердей зиялылардың елі үшін қолынан келгенін жасағанын меңзейді.

Оқу-баспа ісі өрістеп, кеңес үстемдігі орнай бастаған, біз шартты түрде «инерциялы ағартушылық» деп атаған шақта Әлихан Бөкейхан Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан А.Байтұрсынұлына «Абай мен Алтынсарыұлы туралы еңбегіңнің қолжазбасын жібер» деген мазмұнда хат жазады [7]. Баспа бетін көрген-көрмегені белгісіз бұл еңбек дәл қазір қазақ ғалымдарының қолына түскен жоқ. Алайда Ахметтің өзіне дейінгі ағартушылар жөнінде еңбек жазуды қолға алуы – құнды факт. 20-жылдары баспасөз бен мәдени ұйымдар жұмысында Ы.Алтынсарин тұлғасы пікірталас тудырғанда, тарихи дамуды дұрыс зерделей алатындар «Ахмет Ыбырай заманында туса, Ыбырайдай болар еді, немесе Ыбырай кеш туса Ахметтей болатын еді» дегенге саятын ой айтқан-ды [8].

А.Байтұрсынұлы XVIII-XIX ғасырдағы тарихи-рухани процесті былайша түсіндіреді: «Әдебиетті молдалар дін бесігіне бөлеп, таңып тастаған себепті, әдебиет көпке дейін өңдеп, өсе алмай, мешел болып аяғын баса алмай жатқан. Сол күйінде тұрғанда патша үкіметінің саясаты келіп килігеді. «Қазақ – діні шынығып жетпеген, шала

мұсылман халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай» деген пікірмен, патша үкіметі қазақ пен ноғай арасында жік салып, екеуін айырғысы келді. ...Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жаққа сүйреп жүргенде, қазақ орыс әдебиеті арқылы Еуропа жұрттарының әдебиетімен танысады» [9, 262]. Міне, кездейсоқтықтан гөрі заңдылыққа сәйкес осы құбылыс, яғни сапалық өзгеріске бағытталған рухани күш сұранымы, Ахметтің логикасы бойынша, Шоқан, Ыбырай, Абайларды дүниеге келтірді. Мұны ағартушы былай тұжырымдайды: «... Өнерпаз Еуропа жұртының сындар әдебиетін көргеннен кейін ...ғана Еуропа әдебиетінен тұқым алып, қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзетушілер шыға бастаған. Қазақ әдебиетінің асылдануына, әсіресе әсері күшті болған – Абай сөздері» [9, 277]. Ахмет көбіне әдебиеттегі сапалық өзгерісті айтқанымен, оның осы ойын ғылым, оқу-ағарту ісіне қатысты да қарастыру ақылға қонады. Сондықтан Байтұрсынұлының пайымын ХІХ ғасырдағы шындықпен байланыста түйсіну жол болмақ. Сонда ғана «молдалардың дін бесігі», «діні шынығып жетпеген», «екі жаққа сүйреу», «сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзеу» ұғымдарының мәні ашылады.

Осы тұста бастапқы ағартушылардың өзінен кейінгілерге танылу мәселесін айналып өтуге болмайды. Баспа-басылым ісінің өрістемеген шағында, яки ақпарат кеңістігінің шектеулі кезінде акын-қаламгерлер еңбегінің құны таралымына қарап емес, бір дана болып бір адамға жетсе де маңыздылығымен өлшенсе керек. Мысалы, «Қазақтың бас ақыны» деген зерттеуінде Ахмет: «Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады», - деп, көрмей сенбегенін, оны қолына алғаш 1903 жылы (яғни, 30 жасында) түсіріп, жақын танысқанын, сөйтіп талантын мойындағанын жазады [9, 298-304]. Әлихан да Абай өлеңімен, салыстырмалы түрде, кеш танысқан. Бұдан, сөз жоқ, акын өлеңінің қоғамдық-эстетикалық орны мен мәні аласармайды. Абай өлеңі Жетісу мен Жиделібайсынға, Маңғыстау мен Балқантауға, тіпті ресми Орынбор мен Омбыға дер кезінде жетпеуі оның құнына бір мысқал да әсер етпейді. Дәл сол кез үшін Абайдың айналасы – қазақтың әлемі, алаш дүниесі. Шоқан, Ыбырай туралы да осыны айта аламыз. Ш.Уәлихановтың – Омбы мен Петербор, Ы.Алтынсариннің – Орынбор мен Қазан архивтерінде сақталынып келген жазбалары, есептері, хат-хабарлары, басқа да еңбектері халық назары мен ғылыми айналымға кеш түскендігі ол дүниелердің мән-мазмұнына нұқсан тигізді деу қисынсыз болар еді. Бірақ бастапқы ағартушылардың кейінгі буынға еңбегі жетпесе (жете алмаса) де, рухы жетті. Сөзі жетпесе де, ниеті, ынтасы жетті. Қағазбен жетпесе де, ауызбен жетті. Осы факторды да ұмытпаған жөн. Және де бастапқы ағартушылар туралы мәліметтер мен олардың жазғандары «негізгі ағартушылық» шағында құнтталып, жиналып, жариялана бастағанын қаперде ұстаған абзал.

Дара көрінген ағартушылардың аудиториясы болды ма деген сұраққа Ахмет жоғарыдағы зерттеуінде ойлы жауап берген. Ол былай дейді: «Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар деп тайсақтап тартынбаған, хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған» [9, 303]. Бұл жерде ақынның «сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деген пайымы еске түседі.

XX ғасыр басында тұңғыш қазақ журналы – «Айқапты» (1911-1915) шығаруға мұрындық болған Мұхамеджан Сералин руханиятта көрінген сапалы өзгерістер туралы: «Жаңа рухта жазылған кітаптардың дүниеге таралуы – қазақ халқының ішінде де бірлі-жарым ұйқылы-ояу бастарын көтерушілердің барлығына таң қараңғысындай бір ишарат болып көрінсе керек», - деп жазады [10, 4]. М.Сералин Шығыс тарихшысы һәм ойшылы дәрежесіне көтерілген Ш.Маржанидің жүз жылдығына арнап жазған мақаласында [11, 18] жаңа рухқа себепші қазақ ағартушыларының қадірленбей отырғанына өкініш білдіреді. Ол өкінішін былай деп жеткізеді: «Өткен 1914 жылы он бесінші иулде алтыбас Ыбырай Алтынсариннің дүниядан қайтқанына жиырма бес жыл толып өтті. Қазақ жұрты үшін Алтынсариннің еткен қызметі көп еді. Соны есіне алған қазақ болды ма? Жоқ. Біз күлтүрни жұрт қатарына кіруден алыс жатырмыз».

Санаткер-журналист осындай өкініштердің орнын толтыру үшін шығарған журналы арқылы дәйекті жұмыс жасап, бұл басылымға ұлт келешегіне сенген түрлі көзқарастағы зиялыларды топтастыра алды. Ахмет, Әлихан, Міржақыптар ел мен жер, тіл мен дін, тағылым мен тарих туралы ана тіліндегі алғашқы мақалаларын осы «Айқапта» жариялады. «Айқап» пен «Қазақ» – алғашқы ағартушылардың ізгі арманынан туған басылымдар-тын. Ресей басылымдарымен байланыста болған Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, М.Бабажанов өз жұртында, ана тілінде газет-журнал шығуын көксемеді деу ақылға сыймас.

Міржақып Дулатұлы да Шоқан жөніндегі мақаласын ағартушының «көп қызметін білмеу себебін» тілге тиек етуден бастайды. Ол: «Қазақ сияқты өнер-білімнің асылын танымаған, қаламмен қызмет етушінің қадырын білмеген жұртқа қырық тоғыз жыл ұмытарлық көп заман. Қылышынан қан тамған батыр болмаса, Қарымбайдай ертегі болып қалған бай болмаса, оқушысы жоқ біздің қазақ ғылым жолында еңбек етушілерді тез ұмытқыш келеді», - деп өкініш білдіргенімен, осы ойын: «Бірақ заман өткен сайын халықтың көзі ашылып, әдебиеті гүлденіп, матбуғаты жайыла бастаған кезде естен шыққан Шоқандардың артында қалдырған сөзін қайта тірілтіп, кім екендігін білдірмей қоймайды», - деп тарихи заңдылықты ескертіп түйіндейді [12]. М.Дулатұлының бұл зерттеу мақаласы – Ш.Уәлиханов еңбегіне жан-жақты баға берген (Н.Н. Веселовскийдің 1904 жылы Петерборда жариялаған басылымына сүйеніп жазылған) құнды дүние. Осында ағартушының тарихи қызметі былайша тұжырымдалған: «Шоқанның бар талабы ғылымға ұмтылу, қазақ халқына пайда келтіру, қазақ халқының тұрмысын, рәсімін, тарихын анықтау жолында болған». Міржақып Шоқанның өмірін де, артында қалдырған жазбалары мен зерттеулерін де ағартушылықтың биік межесі ретінде көрсеткен.

Абай мұрасымен М. Дулатұлы да кеш танысқан ұқсайды. («1904 жылы үйін жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ақымет Байтұрсыновтан көрдім», - дейді ол). Петерборда 1909 жылы «Абайдың балалары һәм інілерінің ризалығы һәм Ғалиханның ыждағатымен» шыққан ақын кітабына рецензия есебінде жазылған мақаласында Міржақып А. Құнанбайұлын Ломоносовқа теңейді [13]. «Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы – мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылуы ықтималы, қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей», - дейді қаламгер.

М.Дулатұлы Шоқан мен Абай тұлғасына қазақтың өркениетке қалаған бірінші кірпіштері ретінде қарайды. Сонымен бірге қаламгер Шоқан өміріне байланысты ел арасында айтылып қалатын бейсауат сөздерге түсінік бере отырып, «таза пікірлі, ақ жүрек ұлтын сүюші жігітті» нақақ жаладан арашалайды.

Заманында Семейде «Абай» атты журнал шығарып, негізгі ағартушылыққа Абай биігін эталон етіп көрсеткен, алаштың бары мен жоғына ұлы ақын көзімен қарауға тырысқан Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов: «Абай жалғыз ғана ақын болды деуге болмайды. Әдебиетімізге негіз салған да – Абай, адамшылық, тәрбие, ғылым, өнер, кәсіп деген сөздерді ойлап, тексерген де – Абай. Қазақтың тұрмысын, өнерін, мінезін айқын суреттеп, кемшілігін көрсеткен де Абай», - деп жазған болатын [14, 4]. Мұхтар, тағдыр жазуымен, Абай дүниеге келген топырақта туды, ал Шыңғыстаудан аса жырақ емес Қызылтауда өмір есігін ашқан Жүсіпбек С.Садуақасұлы сауалына қайтарған жауабында: «Абай өлеңдерімен бала күнімнен таныспын. Кітабы басылмай тұрғанда, ел қыдырған өлеңшілердің аузынан бірталай өлеңдерін көшіріп алып, жаттаған едім», - дейді [15]. Бұл факті жоғарыда айтылған ағартушылардың елге танылуы һәм аудиториясы деген мәселеге қатысты тұжырымымызды шегелей түседі. «Абайдың өнері һәм қызметі» атты мақаласында [16, 1-3]. Жүсіпбек пен Мұхтар руханияттағы «Абай дәуірін» анықтайды. Түрлі мысалдар келтіріп, ақынның әдебиетке олжа салған қырларын бажайлайды. Сөйтіп Абай феномені зерделенеді. «Абайдың ақындық күшінің зорлығы – өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізбен әкеле жатыр деп тұжырымдайды авторлар.

20 жылдары Ы. Алтынсариннің тарихи орнын біршама зерделеген қаламгерлердің бірі – М. Әуезов 1922 ж. «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты еңбегінде ол: «Аурудың емі мынау деп, ашып айтып, бір нәрсені шешіп берсе де, бірде дінді, бірде оқуды, бірде таза адамшылықты ем қылып ұсына бастаған – Алтынсарин», - десе [17, 218], 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты зерттеуінде: «Ендігі сөзді Алтынсарин заманды жоқтап, заман зарын айтуға арнамайды, ... оның орнына, мүмкін болғанша, ем айтқысы келеді. Бірақ мұның айтқан емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ. Елдің әр алуанына әртүрлі ем айтады. Елдің үміт, сүйенішін жас буынға артқандай болады», - деп түйіндейді [18, 218]. Ы.Алтынсаринді Мұхтардың «емші» ретінде көруінде толық негіз болса керек. Өйткені XIX ғасыр қаламгерлері ішінде оқшау тұратын Ыбырайдың ел дәстүріне қосқан жаңашылдығы өмірінде де, өнерінде де байқалғаны мәлім. Алайда М.Әуезов тұжырымында салмақты ой Ыбырайдың даралығын әрі жалғыздығын танытатын «емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ» деген пікірінде жатыр деп есептейміз. XIX ғасыр шындығында (отар елдің тұсауына тұтастай түскен ұлттың шындығында) елден ерек қара үзіп шығып, артындағы жұртқа қарайлау, оларды бір бағытқа, жүйеге салу – аса сирек құбылыс. «Әр алуан ем» осындайда айтылады. Ыбырайдың руханиятқа қарасты емі – «бетегеден биік, жусаннан аласа» адамның емі емес, отаршыл елдің ұнғыл-шұңғылын түсіне алған жүрегі бар адамның емі еді деу орынды.

Алаш қозғалысына белсене араласпаған және одан тым шет те кетпеген оқымысты, тарихшы Санжар Асфандиярұлы XIX ғасырдағы қоғамдық-саяси жүйе мен алғашқы ағартушылар арасын былайша зерделепті: «Алтынсарин мен Уәлихановты крепостниктік хұқық үстемдік еткен кезеңде дворяндар мен помещиктерден шыққан орыстың алғашқы либерал-батысшылдарымен салыстыруға болады. ...*Олар шындығында қазақ ұлтшылдарының шығуына негіз болды.* Ал XIX ғасырдың орта тұсындағы Қазақстанның қоғамдық-экономикалық жағдайында буржуазиялық ұлтшылдық қалыптасатын құнарлы топырақ жоқ еді. Бұлар соны қалыптастырды» [19, 246]. 30-жылдары марксистік-лениндік диалектика заңына сүйеніліп айтылған Санжар ойы тарихи шындықтан алшақ емес. Алайда ұлтшылдық пен тапшылдыққа қойылған акцент бұл пайымға саяси сипат береді. Жалпы бұл уақыт «инерциялы ағартушылықтың» билеуші саясатқа түпкілікті жеңілген шағы болғандықтан, С.Асфандиярұлы тарихи процесті осылай ғана түсіндіре алды.

Бастапқы ағартушылардың дара өкілі ретінде Абай тұлғасына, Абай сөзіне, Абай бейнесіне ден қойған зиялылар аз болмады. 1912 жылы «Шолпан» жинағына кірген «Алтын хакім Абайға» деген өлеңінде Мағжан Жұмабайұлы: «Көз ашып, жұртың ояу болған сайын, Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар», - десе [20, 22], 1922 жылы Ташкентте басылған Абай кітабы туралы жазған мақаласында Ілияс Жансүгірұлы: «Абай сол халықтың өз рухы тілімен сөйлеген ақын», - деп [21], оны тарих кемесінен лақтырмақ болған солақай сыншылардың «кәрінен» қорғайды.

Жеке-дара көрінсе де алғашқы ағартушылар қазақ қоғамына, өзінен кейінгі толқынға не берді, ұлт ой-санасына қандай олжа салды, ұлт тағдырына қатысты не бітіріп, не қойды, олардың еңбегі қалай бағалануы керек – осы сұрақтардың бәрі-дағы XX ғасыр басында зиялының күллісін толғандырды. Олай болуы заңды еді. Бұлар – алаш оқығанының бағдарын анықтайтын сұрақтар болатын. Және оған рух ауанына қарап мақалаларында, өлеңдерінде, прозалық, драматургиялық шығармаларында біршама жауап берген қаламгерлер аз болған жоқ. Алайда бұл мәселеге арнайы тоқталып, таратып айтуға тырысқандар көп те болмады. Мұның бірнеше себебі бар. *Біріншіден*, «негізгі ағартушылар» еңбегінің көбі саяси күрес пен белсенді жұмысқа жұмсалды, сондықтан олардың байыпталған зерттеу жазуына уақыт тар еді. *Екіншіден*, отаршылдық езгісі жойылып бітпеген кезеңде сол жүйеде озып шыққандар еңбегі аталған жүйеде өсіп шыққандар үшін «дау-дамайлы тақырып» болатын; «оған баруға оқығандар жүрегі дауаламады» дегеннен гөрі, «олар уақытын күтті» деген расқа шығады.

Қоғамдық-саяси күрес пен азаматтық қызметінің тынымсыздығына қарамай, күрделі уақытқа рух сәулесін түсіруге жұмылған, саяси жүйелердің қытымыр қалыбынан сескенбей тарихи әділеттікті ту етіп көтерген тұлғаның бірі – Смағұл Садуақасұлы. Смағұл пікірінше, орыс әкімшілігінің оспадар әрекеті оқығандар арасындағы ерлердің ашу-ызасын тудырып, қарсылықтың пайда болуына алып келген. Ал, бұл қарсылық сананы жаңғыртқан, сапаны өсірген. «Единицалардың» (Абай сөзі) тууын тездеткен. Ағартушылардың «көрінбейтін көз жасы» кейінгілердің рухын суарған [22, 21-27].

Ғылыми айналымға түспеген (түсу бұйырмаған), жұқанасы жазушы, санаткерлердің естелігінде қалған А.Байтұрсынұлының елу жылдық мерейтойында жасаған С.Садуақасұлының «Ақаңның алдында» атты баяндамасы – кеңес тұсындағы «инерциялы ағартушылықтың» бағдарламасы (Ахмет проғрамды – «жосық» депті) сынды еңбек болған деп санаймыз. Сәбит Мұқанұлы былай дейді: «Садуақасұлы Байтұрсынұлын мақтай жөнелмей, сатылап жетті. Оның баяндауынша, қазақ халқының бес көсемі бар, олар: Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ахмет» [23, 509]. Смағұлдың «сатылауына» негіз бар болатын. Хан Кене – тәуелсіздік үшін күресте мойымаған, рухы жеңілмеген қайраткердің, Шоқан, Ыбырай, Абай – күрескер рухты қағазға түсіре алған, дара шапса да жалғыздығын білдірмеген, халқының намысы болып жанған ағартушылардың, Ахмет (Смағұлдың Әлиханды айтпауының этикалық себебі бар) – қателіктен сабақ алған толқынның, білім мен бірлікті, білік пен байыпты қатар ұстаған зиялылардың рәмізі еді. Сондықтан С.Садуақасұлы «сатысын» – жүйелеу деп қараған орынды.

С.Садуақасұлының бастапқы ағартушыларға қатысты ендігі бір жүйелі еңбегі – «Қазақстан үшін жоғары оқу орнының маңызы туралы» атты баяндамасы [24, 21-31]. Бұл баяндаманы Смағұл Халық ағарту комиссары ретінде Ташкентте 1926 жылы 29 қазанда тұңғыш ашылған Қазақ жоғары педагогика институтының (1920 жылы Орынборда ашылған ағарту институты – КИНО-ның мәртебесі бұл оқу орнынан төмен болса керек) салтанатында жасаған.

«Ресейдің отаршылдық саясатының Батыс Еуропаның осындай саясатынан айырмашылығы,- дейді Смағұл. – Ресей саясаты әрі өте жабайы, әрі дөрекі, әрі надан болатын. ...Патшалық Ресей қазақтарды орыстандыру мен православия дініне кіргізуді армандады. ...Ақ патшаның аямай берген қаржысына лайық жұмыс істеген миссионерлер қазақ халқын ұлт есебінде жойып жіберуді көздеді». Автор бұл саясаттың түпкілікті әрі дәйекті жүргізілгеніне қарамай, ішкі күш – ұлттық рух Ресейдің дегенін болдырмағанын жазады.

Сібірдегі оянулар – С.Садуақасұлы жүрегіне аса жақын тақырып. Алғашында Ядринцев, кейіннен Потанин негізін салған Сібірдегі ғылым-білім ошақтары Смағұл тұсында ғана емес, күні бүгінге дейін толайым нәтиже беріп келе жатқанын зиялылар жақсы біледі. Жалпы Николай Михайлович Ядринцев тұлғасы біздің отандық ғылымда Ш.Уәлихановқа қатысты оқта-текте еске алынатыны болмаса, Сібір халықтары мен олардың зиялыларына тигізген әсері тұрғысынан жете зерттелінген емес. Егер салыстырмалы түрде айтсақ, түрік, Ресейлік мұсылман халықтарына И.Гаспринский қандай игі ықпал жасаса, Н.М. Ядринцевтің Сібір халықтарына (ұлтына, дініне қарамай) сондай әсер еткен болатын. 1891 жылы шыққан (кейін 1897 жылы Еуропада – Женевада басылған) «Ұлылық пен бейшаралықтың елесі. Ресей кері кетіп барады» («Иллюзия величия и ничтожество. Россия пятят назад») атты іргелі еңбегінде Сібірдің ұлы зиялысы былай дейді: «Орыс ұлтшылдығы және славяншылдық ... орыс тілін барлық жерге енгізу, православ дініне бірінші орын беру орыс саясатын жеңіске жеткізеді дейді бізге. Империя ішінде тұратын түрлі діндегілерге айдап салып отырған осы шара қандай есеппен жасалынып отыр екен?.. Басқа мемлекеттерді, ұлттар мен ұлыстарды өзіне қосып алу бүкіл әлемде шыдамдылық жасауды, адам хұқын қорғауға кепілдік беруді, осының бәрін заңмен бекітуді тілейді. Мемлекет бұған кепілдік берген еді және бұл мемлекеттік саясат еді. Ал осыған қарама-қарсы саясатты қалай атауға болады? Бұл ұлттық саясат па, жоқ

Ресейдің мемлекеттік мүддесіне қайшы, ұлтқа қарсы саясат па? Біз мұны жөнсіз, әрі тарихқа қайшы саясат деп ойлаймыз» [25, 212].

Міне, осындай пайымы бар гуманист Ядринцевтің Ш.Уәлихановпен пікірлес болғаны, кейін Том қаласында университет ашып, Сібірді оятқанын С.Садуақасұлы айрықша еске алады. Және қазақтың жас зиялыларына Ядринцев пен Потаниннің қайратын, табандылығын, салиқалылығын тілейді.

Алғашқы ағартушылардың еңбегін парықтау үшін, сөз жоқ, Батыс пен Шығыс елдері тәжірибелеріне барлау жасау қажет. Бұл орайда Смағұл екі жақтың да таңдаулы үлгісімен сусындап, барын байытып, кемшілігін жойған Жапон тәжірибесін тілге тиек етеді. Қаламгер отандық ағарту ісінде Ресей арқылы Батысқа қол созған; Еуропаның білімін үйренсе де, білігін бұрмалаған ресми Петербордан жиренген кезі аз болмаған қазақ ағартушыларының тағдыры мен тарихын Ядринцев сынаған жүйенің шындығымен сәйкес қарастырады. Ол Шоқан мен Ыбырайды халқына бақыт іздегендер, бірақ тапқан бақыты халқының мүддесімен орайлас болмағанына өкінгендер, оспадар орыс саясатына құрбандыққа шалынғандар есебінде қарайды. С.Садуақасұлы Шоқан мен Ыбырайдың амалсыз, қауқарсыз болғандығына өкініш білдіреді. Қаламгер «Шоқан өлімі еуропалықтар мен орыстарға қатал ескерту болды» деген Ядринцев сөзін ауызға алады. Сонымен бірге ол ағартушылардың жеке өмірін қазбалап, екеуінің де құсадан қайтыс болғанына бұлтартпас дәлелдер келтіреді. Смағұл тұжырымы (концепциясы) мынаған саяды: қай қайраткер болсын өзінің туған Отанына ерікті жағдайда қызмет етсе, еңбегі жеміс береді. Егер туған елің біреудің езгісінде болса, оны азат ет. Әйтпесе еңбегің құмға сіңгенмен бір есеп. Бастапқы ағартушылар осы шындықты маңдайына тиген соң түсінген дегенді айтады С.Садуақасұлы. Осы ойын ол замандастары мен студенттердің есіне салады.

XIX ғасырдағы қазақ қауымының ахуалы алаш зиялысы Қошке Кемеңгерұлының 1921-22 жылдары жазылып, 1924 жылы Мәскеудегі «Күншығыс» баспасында жарияланған «Қазақ тарихынан» атты зерттеуінде белгілі дәрежеде жүйелі талданған. Бұл еңбектің негізгі нысанасы – алаш жұртының патшалық Ресей отарлауындағы тағдыр-талайы.

Осы зерттеуде бастапқы ағартушылардың тарихи орны да зерделенген. Қ.Кемеңгерұлы былай деп жазады: «Қазақты үздік ұлттығынан айыруға тырысқанда, қалың ел хәм оның оқығандары не істеді? Қалың қазақ екі-ақ орында наразылық білдірді: 1. Шоқындыруға тырысқанда, 2. Сыпырып жерін алғанда. ...Қазақтың оқыған азаматынан ең бірінші бұқараның мұңын жоқтаған, ұлтшылдық негізін салған Шоқан Уәлиханов. ...Ибраһим Алтынсарин де фанатизмге қарсы болып, миссионерлердің түпкі мақсатына алғашында көз жібермей, оқумен қазақты қатарға кіргіздім деген ойда болды. Бұл-дағы ұлтшылдық өрісіне бет алды. ...Сібірді бөлу (областничество) ойымен сайланып, қазақты жауынгерлік жолымен ел қылу ниетімен әскер жинай бастаған Сұлтанғазы Уәлиханов болды» [26, 117-121]. Қошкенің тұжырымдары Смағұлдікімен ұқсас. Бұл екі тұлғаның бір-бірімен байланыссыз жасаған пайымының сәйкес келуіне қарап, Шоқан заманына таяу (бізден, бізге дейінгілерден гөрі) толқынның ортақ байыпты пікірі жоғарыдай болған деуге негіз бар. Әрине, «Қазақ тарихынан» зерттеуінде Шоқан, Ыбырай, Сұлтанғазы еңбектері біршама таратылып айтылады. Бірақ түйін бір: олар сабақ алып барып қана отаршылдар жайын түсінді, жеке-дара шамасы келгенше қарсыласты, ұлттық күрес негізін қалады, құсадан өмірден өтті, Қажыр-қайратын, ізашар ісін халық ұмытпау керек. Әйтсе де дерек тұрғысынан Сұлтанғазының іс-әрекеті ғылыми әдебиеттерде көп айтылмайды. Оның Ядринцев, Потанин бастаған «областничество» қозғалысына қатысуын айналып өтуге болмайды.

20-жылдарға дейін-ақ эмиграцияға кеткен Мұстафа Шоқай да өзіне дейінгі ағартушылар туралы пікір білдірген екен. Шоқанның өмір тарихын, қилы кезеңдерін жаза келе, Мұстафа былай дейді: «Шоқан туралы естелік жазған бір орыс жазушысы: «Осы бір бұратана өкілі көз талдырар биікке көтерілгеннен кейін, кенет өз халқының тағдыры хақында үрейленіп, іркіліп қалуы, өз халқына жат адамға айналып қалудан қорыққаны

оның өзін-өзі қорғау түйсігінің әсерінен болғанын көрсетеді» деген еді. ...Біздіңше, трагедияның қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқуында емес, жат адамға айналып қалуында еді. Шоқан орыс (Батыс) халқының рухымен өз халқын бақытты ету мүмкіндігін іздеді. Шоқан басынан кешірген ащы сабақтардан, қайғылы оқиғалардан кейін барып, өз халқына өгей болып бара жатқанын сезінді. ...Біздің ғасырымыз Шоқан дәуіріне қарағанда мүлде басқа. Шоқан ол кезде жалғыз еді. Және оның алдында халқын ұлт деңгейіне көтеру міндеті де тұрған жоқ болатын» [27, 177-178].

Сонымен, негізгі ағартушылық өкілдерінің бастапқы ағартушылық тұлғаларына берген бағасын жинақтай көрсетсек, төмендегідей болып шығады:

Біріншіден, алаш зиялыларының пікірінше, Абай ұстыны болып табылатын бастапқы ағартушылық – қазақ ұлтының тарихи дамуының заңды белесі. Яғни, қазақ қауымының өркендеуіндегі ішкі және сыртқы факторлар осы ағартушылықтың тууына себеп болды. *Екіншіден*, бастапқы ағартушылар жалғыз-дара көрінді және олардың байқалуында Ресейдің демократиялық күштерінің әсері мол болды. Дара ағартушы – алып жүйе алдында қауқарсыз күш. Бірақ ол – халқының жағдайы үшін жүйеге қарсылықтың нышаны. *Үшіншіден*, бастапқы ағартушылар алғаш өзі оқып шығып, қызметіне тұрған ресми жүйенің тек «мәдени» жағын көрді. Кейін бұл жүйенің амал-айласын көргенде, одан безді, Ресейдің жаңғыруын қалады. *Төртіншіден*, елмен араласқан соң, алғашқы ағартушылар қандастарының хұқы, діні, рухы тапталып жатқанына көзі жетті. Осыған алаңдап, ресми орындарға, қамқор достарына хат-хабар білдірді. Бұл – олардың алғашқы күресі еді. Күрес нәтиже бермеді. Олар құса болды. *Бесіншіден*, алғашқы ағартушылар бір-бірімен байланыссыз болса да, қоғамдық жағдайдың бір болғандығынан, орайлас ой айтып, ұқсас әрекеттер жасады. *Алтыншыдан*, бұл ағартушылар ұлтты ұйыта алмаса да, ұлтқа жанашыр оқығандар еді. Сондықтан олардың еңбегі, іс-әрекеті – жаңа заманда ұлттықты сақтаудың алғашқы іргетасы болды. Бұлар болмаса (болуы заңды), негізгі ағартушылардың шығуы кешеуілдер еді.

Дана Абай жұрттың бақыты үшін қажыр-қайратын аямайтын хакімдер туралы айта келіп: «Уахсусан (ерекше) адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмалық үйреткендігі – баршасы нафиғлық (өнегелі іс) болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жоқ,» – дегені мәлім [28,203]. Тарих тағылымы көрсеткендей, дана ақынның осы сөзі ақиқатқа айналды. Алаш зиялылары бастапқы ағартушылар ісіне адалдығын байыпты ойларымен, табанды қайраткерлігімен көрсетті.

Әдебиеттер

1. Қыр баласы. Петр Петрович Семенов // Қазақ, - 1914. - 16 март.
2. Қ.б. Офат (Е.П.Михаэлис)//Кітапта: Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 310 б.
3. Бөкейхан Ә. Таңдамалы – Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 478 б.
4. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
5. Қыр баласы. Қара қыпшақ Қобыланды // Қазақ. – 1915. - 23 май.
6. Ер Сайын. Жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші Байтұрсынұлы Ақымет. – Мәскеу: Ұлттар Комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы, 1923. – 93 б.
7. ҰҚК архиві. № 78754-іс, 7-том
8. Ш-н. Лайықты қошемет // Ақ жол, 1922, 10 сентябрь; «Галап» төңірегінде //Ақжол. – 1923. - 29 март.
9. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. 320-б.
10. Айқап, 1913, №1
11. Айқап, 1915, №2
12. Қазақ, 1914, 24 июль
13. Қазақ, 1914, 23 июнь
14. Абай, 1918, 4 февраль, №1.

15. Қазақ әдебиеті, 1988, 23 декабрь
16. Абай. – 1918. - №3.
17. Шолпан. – 1922. - №3.
18. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
19. Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
20. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
21. Тілші. – 1923. - 8 май.
22. Трудовая Сибирь. – 1919. - №1.
23. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. X том. – Алматы: Жазушы, 1976. – 520 б.
24. Садвокасов С.С. О значении ВУЗ-а для Казахстана // в кн.: Годы работы Высшего педагогическогго института. – Ташкент: издание Казпедвуза, 1928. – 21-31 с.
25. Литературное наследство Сибири. т. 4. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1979. – 520 с.
26. Кеменгерұлы Қ. Қазақ тарихынан. – Мәскеу: Ұлттар комиссариаты қарауындағы Күншығыс баспасы, 1924. – 147 б.
27. Шоқай М. Таңдамалы. I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
28. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 382 б.

Н.Ж. Шаймерденова
доктор филологических наук, профессор,
заместитель директора Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова,
г. Астана

ГЛОССЫ КАК СПОСОБ АДАПТАЦИИ ТЮРКИЗМОВ В НОВОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

Языковое и культурное взаимодействие между народами, наблюдаемое с давних времен, представляет собой интереснейший объект исследования как для историков и культурологов, так и для лингвистов, которые в ретроспективе и перспективе описывают культуру изучаемых народов и динамику языковых изменений. При этом интересы лингвистов зачастую концентрируются вокруг вопросов интралингвистических и экстралингвистических факторов, оказывающих влияние на языки в условиях приграничья, трансграничья, народной и официальной дипломатии, активных культурных и языковых взаимодействий. Как правило, изучение одного объекта с различных позиций требует учета пространственной протяженности, культурных взаимодействий, разнообразных языковых трансформаций в диахронии и выявление тех изменений, которые наиболее значимы для каждой эпохи.

В настоящей статье рассматриваются важные для лингвистического источниковедения, лингвистической герменевтики, экзегетике вопросы, связанные с проблемой глосс (Шаймерденова 2007). Количество глосс в разнообразных письменных источниках с XI–XVIII вв. значительно. Со временем они подверглись изменениям с позиции расположения в текстах, а в настоящее время стали активно использоваться в практике переводов художественных произведений с одного языка на другой в виде экспликации языковых единиц.

Предложенная в настоящей статье исследовательская тематика охватывает три важнейших аспекта: 1) языковое развитие и наблюдаемое в течение длительного времени

изменение в лексической системе; 2) уточнение значения термина глоссы и анализ данного явления с позиции языковых контактов; 3) изучение глосс как способа адаптации тюркизмов в различных языках, в частности, исходя из интересов научного проекта». Корпус тюркских языковых единиц в восточнославянских языках: пути проникновения и адаптация» (НАО «Тюрская Академия, 2014 г.).

1) *Языковое развитие и наблюдаемое в течение длительного времени изменение в лексической системе.* Как известно, в течение длительного времени наблюдаются культурные, политические, экономические и др. контакты, которые естественным образом находят отражение в языке. Они проявляются в виде пополнения словарного состава языка за счет неологизмов, архаизмов, экзотизмов и др. Все они свидетельствуют о двух направлениях в языковом развитии – неологизации и устаревании лексем, в виде закономерных исторически обусловленных этапов в истории слов.

Рассматриваемая в данной статье проблематика касается лишь лексического уровня русского языка, который наиболее динамично меняется в соответствии с социально-культурными и геополитическими условиями и пополняется за счет различных заимствований, в частности, тюркизмов.

В памятниках русской письменности, начиная с XI в., встречаются гапаксы – единожды используемые языковые единицы, этимология которых не всегда устанавливается лингвистами в силу размытых очертаний и редкого употребления, если не считать отдельных случаев, когда значение лексемы раскрывается в контексте или из сопровождающих их глоссы. Как правило, гапаксы представляют собой «темные пятна», трудно интерпретируемые, но вместе с тем вызывающие интерес у современников и не только у лингвистов, но и у поэтов, писателей, историков. Так, попытку своего видения гапаксов мы наблюдаем в трудах казахского поэта О. Сулейменова, который обратился к достаточно изученному в славяноведении и, тем не менее, вызывающему особый интерес памятнику письменности «Слово о Полку Игореве», а также предложил для дискуссий свой труд «Код слова» / «Сөз коды. «1001 сөз» эмбебаб этимологиялық сөздігіне кіріспе» (Сулейменов 2014), где раскрывает этимологию слов тюркского происхождения. Данный труд еще неоднократно будет вызывать разнообразные дискуссии и интерпретации, что вполне объяснимо, поскольку взгляд лингвистов-этимологов и поэта – это разные видения, подходы к поиску и различный инструментарий в исследованиях. Вместе с тем, именно такой диалог позволит дать более полное описание языковых единиц.

Опираясь на мощную теоретико-исследовательскую базу исконных и заимствованных слов в восточнославянских языках, лингвисты разрабатывают различные типы словарей, свидетельствующих о языковом изменении, например, Словарь русского языка XI–XVIII вв., Словарь тюркизмов в русском языке, Этимологические словари и др. Однако потребность в таких словарях возрастает, в частности, при воссоздании истории слова, хронологизации и этимологизации тюркизмов. Также в памятниках письменности активно употребляются тюркизмы с различными вариантами, которые преобразуются в нормированное употребление языковой единицы, становясь неотъемлемой частью новой языковой системы. Проблема вариативности также в русском языке представлена в исследованиях М.А.Бурибаевой, которая, основываясь на данных картотеки Словаря русского языка XI–XVIII вв., рассмотрела динамику языковых единиц и становление нормы русского языка в древнерусский и среднерусский периоды (Бурибаева 2014).

Начальный этап вхождения иноязычных слов, в частности, тюркизмов в восточнославянские языки, а также устаревание лексем сопровождается разнообразными толкованиями и комментариями, в изобилии представленные в письменных памятниках, которые позволяют дать наиболее полную интерпретацию «темных мест» в источнике.

В этой связи следует отметить работы И.Г. Добродомова, впервые обратившего внимание на уникальный для исторической лексикологии и лексикографии материал, связанный с глоссами, а также предложившего мне изучать их в качестве самостоятельного объекта исследования в рамках кандидатской диссертации «Глоссы в

памятниках русской письменности XI–XVII вв. как материал для исторической лексикологии и лексикографии» (1989 г., руководитель С.Г. Капралова). Это исследование послужило отправной точкой комплексного изучения глосс в перспективе.

В своих историко-лингвистических разысканиях И.Г. Добродомов с присущей ему детальностью и полнотой поиска раскрывает историю слов, в частности, тюркизмов. При этом он учитывает архивный материал, лексикографические источники, письменные памятники, максимально охватывая всю источниковедческую базу и всевозможные контексты, включая глоссы.

Детальная разработка этимологии тюркизмов в восточнославянских языках, предложенная в трудах И.Г. Добродомова, могла бы стать основой большого и столь необходимого для современной науки Этимологического словаря, который стал бы свидетельством многих интересных явлений в языковой системе славян и тюрков. Также он способствовал бы устранению многих неточностей в интерпретации тюркских лексических элементов, наблюдаемых в работах последних лет.

Каждая научная и научно-популярная статья И.Г. Добродомова – это образец описания тюркизмов во всей палитре историко-культурных, социально-геополитических перипетий в истории народа и вместе с тем, это надежный лингвистический инструментарий, апробированный в науке методологии.

2) *Уточнение значения термина глоссы и анализ данного явления с позиции языковых контактов* как уникального явления, на которое обращали внимание филологи, предпринимавшие попытку их описания. При этом сведение всех глосс в единый корпус (подобный опыт был осуществлен учеными-германистами), требует своего дальнейшего изучения, анализа и фиксации источников, в которых тюркизмы представлены в сопровождении глосс. Термин «глоссы» на разных этапах развития культуры истолковывался по-разному, а его первоначальное определение было предложено еще авторами античных грамматик, которые под глоссами понимали сами непонятные и устаревшие слова, встречающиеся в поэзии Гомера. В древнерусской письменности этот прием глоссирования сначала использовался, как правило, в церковнославянских богословских и церковно-богослужебных книгах и рассматривался в рамках герменевтики и экзегетики, а в дальнейшем он стал применяться в других видах литературы и встречался во всех письменных памятниках, включая и деловые источники.

3) *Глоссы как способ адаптации тюркизмов в различных языках.* Как известно, тюркско-славянские контакты имеют длительную историю в своем развитии и находят отражение в лексикографических источниках различных периодов, вызывая при этом интерес не только лингвистов, но и историков, археологов, литераторов. Возникает также множество вопросов, которые до настоящего времени все еще являются дискуссионными, в частности, при установлении этимологии тюркизмов, путей их проникновения, хронологизации и адаптации в новой языковой системе. Поскольку пополнение лексического состава русского языка в различные периоды, главным образом, шло за счет тематических групп иноязычного происхождения, в частности, тюркизмов: *войлок, дуван, нукер, судак, майдан, караван, казна, казначей* и многие другие, то, соответственно, в период вхождения этих слов в русский язык увеличивается число глосс.

Среди источников обнаружения тюркизмов следует указать на памятники русской деловой письменности как яркое свидетельство древнейших торговых, экономических и политических связей между народами евразийского континента. В результате деловых контактов между народами в состав русского словаря проникали тюркизмы через оригинальные и переводные источники, где речь шла об иноземных реалиях, причем количество тюркизмов в этих документах значительно, например, иноязычное слово *карасамрай* при первом употреблении в русском языке дается в сопровождении внутритекстовой глоссы в виде словосочетания *гостинные дворы*:

Интересна история вхождения тюркского слова в русский и другие славянские языки слова «*майдан*», которое неоднократно встречалось в памятниках русской письменности,

датуемых 1618 годом, например:» *И пристав Усенбек сказал ... слышал де про тое статью намойдане, а сказывают де, что приехали из Астрахани торговые люди Астрахани*» (Пам. Дип. Снош. Моск. Рус. с Перс., III, 442. 1618 г.).

Таким образом, памятники письменности – важные лингвистические источники, позволяющие судить о языковом развитии русского языка, а также о наблюдаемых в течение длительного времени изменениях в новой языковой системе. Все это связано с пополнением словарного состава за счет заимствований из тюркских языков. При этом важным источником изучения этих изменений являются глоссы, свидетельствующие о желании переписчиков и переводчиков того периода давать разъяснение непонятым словам и выражениям, появляющимся в языке.

Литература

1. Бурибаева М.А. Тюркизмы в русском языке: от вариативности к норме. – Москва, 2014.
2. Сулейменов О. «Сөз коды 1001 сөз» әмбебап этимологиялық сөздігіне кіріспе. – Алматы, 2014.
3. Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста. – Алматы, 2007.
4. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов русского языка. - Алма-Ата, 1976.

С.Қ. Әлісжан

*филология ғылымдарының докторы,
Назарбаев Университетінің профессоры,
Астана қаласы*

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ

Жыл өткен сайын мемлекеттік тілді оқыту белең алып келе жатқаны барлығымызға мәлім. Қазіргі білім беру ісі осы орайда әртүрлі әдістемелер мен басым бағыттарға ден қоюда, әлемдік тәжірибені зерттеу үстінде, тіл мен қоғамдық өмірдің шынайы байланысына сәйкес макро және микротәсілдерді айқындап, тілді оқытудың басым бағыттарын анықтауда.

Еліміздегі жоғары оқу орындарының қайсысы болмасын, осы игілікті іске өзінше атсалысуда және бұл әрекетпен жұмыс істей бастағанына бес жыл болған Назарбаев Университеті де (НУ) тыс қала алмайды. Университет аз уақыттың ішінде отандық, сондай-ақ, шетелдік әріптестеріміздің тілдерді оқытудағы тәжірибелерін зерделей отырып, өзіндік ұстанымын анықтау үстінде. Бұл баяндамада мемлекеттік тілді оқытудағы университет аясында жүзеге асып жатқан кейбір тәжірибелерге назар аударамыз, оның осы саладағы әріптестерімізге белгілі бір дәрежеде жәрдемі тиіп жатса, біздің мақсатымыздың орындалғаны деп түсінеміз.

Әрине, қазақ тілін қазіргі білім беру үдерісіндегі жаңа технологияларға сай оқыту ісі сан алуан, ол білім мазмұнына, нақты оқу үдерісіне қатысты болып келеді. Біз осы орайда үш бағытты ғана қарастыруды көздедік, олар: *деңгейді анықтау мен бағалауға* байланысты, тілді қоғамдық өмірмен шынайы байланыстыратын, соған себепші *курстар мазмұнына* және тілді оқытудағы макротәсілдің бірегейі болып табылатын *жоба арқылы оқытуға* қатысты.

Деңгейді анықтау мен бағалау. Деңгейді нақты анықтау оқыту әрекетінің әрі қарайғы шынайы жалғасуының көрінісі. Қазіргі кезде кейбір аудиторияларда деңгейі

әртүрлі білім алушылардың отыруы деңгейді анықтау бойынша дұрыс жұмыс жүргізілмеуімен байланысты. Осы орайда НУ Дайындық факультеті студенттері үшін «Қазақ тіліне жетіктігін анықтау» (ҚТЖАТ) тестісін қабылдайды. Бұл университет үшін өзіндік «Қазтест» десе болады, тест тапсырмаларын алғаш жасап, сынақтан өткізген – кафедра оқытушысы Сауле Мұсабекова. Тест тапсырмалары әлі де жетілдіріліп, дамытылуда және оның кейбір нәтижелерімен университетіміздің шетелдік серіктесі америкалық Висконсон университеті де таныс, олар тест мазмұны мен нәтижелеріне қатысты өз ұсыныстарын дайындау үстінде. ҚТЖАТ-тың басты мақсаты – студенттердің деңгейін анықтап, сәйкес топтарға бөлу.

Тест 4 бөлімнен тұрады:

1) Тыңдалым (онда 4 секция болады: диалог, монолог, дәріс), орындау үшін 40 минут беріледі;

2) Оқылым (3 секция: 40 сұрақ, ұзақтығы 1 сағат);

3) Жазылым (2 бөлімнен тұрады, ұзақтығы 1 сағат, қойылатын талаптар: мақсатқа жету, өз ойын дәлелдеу, дұрыс сөйлем құрылымы, тіл байлығы және грамматика, яғни сауаттылық болып табылады);

4) Сөйлесім (еркін сөйлеу және логикалық байланыс, сөздік қор, тіл байлығы, дұрыс сөйлеу).

Дүние жүзі бойынша тест үлгілері баршылық: IELTS, TOEFL, FCE, қазақстандық «Қазтест» және т.б. Қазақ тіліне жетіктігін анықтау тесті IELTS үлгісіне негізделетіндіктен, оның құрылымы, стратегиясы, сұрақ түрлері ұқсас болып келеді. Тест құрамына енетін әр секция бойынша кестелер арқылы мына ақпараттарды бере кеткенді жөн көрдік (С.Мұсабекованың материалдары негізінде):

Кесте 1

Тапсырма	Сұрақ түрлері	Әрекет	Ұзақтығы
Тыңдалым	Тізімнен таңдау	Берілген нұсқалардың ішінен дұрыс жауаптарды таңдау	40 минут
	Толтыру	Бос орындарды толтыру (үш сөз немесе санға дейін жазу)	
	Сызба немесе картамен жұмыс жасау	Сызбада немесе картада берілген белгілі бір ғимараттың қайда орналасқандығын анықтау	
	Сөйлемді аяқтау	Сөйлемдердегі бос орынды толтыру немесе берілген тұжырымды ойды аяқтау	
	Кесте толтыру	Кесте толтыру	
	Сұрақтарға қысқаша жауап беру	Сұрақтарға жауап беру (үш сөзден немесе саннан артық жазбау)	
	Бірнеше дұрыс нұсқасын таңдау	Дұрыс әріпті таңдау (жауаптардың нұсқасы әріптермен белгіленген)	
	Сәйкестендіру	Ұсынылған нәрселерді сәйкестендіру	
	Диаграммамен жұмыс	Диаграммадағы бөліктерді атау	
Топтастыру	Берілген сөздердің қай категорияға жататынын көрсету		

Кесте 2

Оқылым	Сөйлемді аяқтау	Сөйлемдегі жақшаның ішіндегі сөздерді дұрыс формада қолдану	60 минут
	Кестені толтыру	Кестеде берілген бос орындарды толтыру	
	Сұрақтарға қысқа жауап беру	Сұрақтарға мәтіндегі сөздерді қолдана отырып жауап беру	
	Диаграммамен жұмыс	Берілген сөздерді қолдана отырып, диаграмманың бөлшектерін атау	
	Рас/Жалған/Берілмеген	Берілген пікірдің дұрыс-бұрыстығын немесе мәтінде берілмегендігін анықтау	
	Дұрыс нұсқасын таңдау	Абзацтағы негізгі мәселені/тақырыпты анықтау	
	Сәйкестендіру	Берілген бағандардағы нәрселерді сәйкестендіру	
	Мәтіндегі абзацтардан қандай да бір мәлімет іздеу	Сұраққа жауап беру үшін белгілі бір абзацтан мәлімет іздеу	

	Берілген сөздерді қолдана отырып сөйлемдерді аяқтау	Берілген сөздердің ішінен керектісін таңдап, оны дұрыс формада қолданып, сөйлемді аяқтау	
	Иә/Жок/Берілмеген	Берілген ойдың автор пікірімен сәйкестігін немесе автордың көзқарасына қайшы екендігін немесе ол туралы мәлімет берілмегендігін анықтау	
	Таңдау	Дұрыс жауапты таңдау	
	Абзацтарға тақырып қою	Әр абзацқа ат қою үшін берілген тақырыптардың қайсысының қай абзацқа сәйкес екендігін анықтау	
	Ойды аяқтау	Берілген сөздерді қолдана отырып, ойды аяқтау	
	Торда берілген сөздерді қолдана отырып, тұжырымды аяқтау	Торда берілген сөздер мен сөз тіркестерін пайдалана отырып, тұжырымдағы бос орынды толтыру	
	Топтастыру	Берілген ұғымдар немесе заттардың қай санатқа жататынын анықтау	
	Тізімнен таңдау	Берілген нұсқалардың ішінен дұрыс жауаптарды таңдау	

Кесте 3

Жазылым	Сипаттау	Графикте/кестеде/диаграммада берілген мәліметті 150 сөзбен сипаттау	20 минут
	Эссе жазу	Ұсынылған мәселе бойынша қарама-қайшы пікірлерді салғастыра отырып, 250 сөзбен өз көзқарасын дәлелдеу	40 минут

Кесте 4

Сөйлесім	Емтихан тапсырушының жеке басына қатысты және күнделікті жағдайларға байланысты қысқа сұрақтар	Әрбір сұраққа тез жауап беру	4-5 минут
	Емтихан тапсырушы өзіне берілген карточкадағы тақырып төңірегінде әңгімелеп беруі тиіс. Ойын жүйелеп алу үшін 2 минут уақыт беріледі, сонан соң емтихан тапсырушы 3-4 минут бойы сол мәселе төңірегінде сөйлеуі қажет.	Берілген мәселені толық ашып, өз көзқарасы тұрғысынан жүйелі сөйлеу, мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді қолдану	3-4 минут
	Ауызша емтиханның 2-бөлімінде қамтылған мәселеге қатысты сұрақтар	Әрбір сұраққа тез әрі толық жауап беру	4-5 минут

Қажет курстар жайында. Деңгейді анықтау барысы, сондай-ақ, жүргізілген сауалнамалар студент үшін қажет курстарды анықтауға көмектеседі. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, шәкірттердің қалауы негізінен жазуды жетілдіруге, қазақша сөйлеу мәдениетін іскерлік бағытта дамытуға, қазақ көркем сөзінің құдіретін білу үшін эстетикалық танымды күшейтуге байланысты болып келеді. Соған сәйкес өзекті курстардың тізбесі ұсынылады.

Біздің ойымызша, академиялық тұрғыдан жазудың қыр-сырын меңгертуге арналған курс – сондай маңызды курстың бірі болып табылады, өйткені жазу – қазіргі тілдің толыққанды тынысын, тілдің кемелдігін көрсететін құрамдас бөліктің бірі.

Қай кезеңде болмасын, дұрыс жаза білуге тәрбиелеу, жазудың теориясы мен тәжірибесін жетілдіру өзекті мәселенің бірі болған және ол бүгінгі таңда да аз айтылып, жазылып жүрген жоқ [1]. Әсіресе, компьютерлік ақпараттандыру белең алған қазіргі кезде жазудың рөлі бәсеңдегені белгілі, сондықтан жазуға қатысты осал тұстарымызды үнемі нақтылап, оны болдырмаудың және жазу шеберлігін дамытудың алуан жолдарын іздестіру – жалпы зиялы қауымның тікелей міндеті.

Жазу дегеніміз бір ғана емле немесе сөздерді дұрыс жаза білумен шектелмейді, жазу ойлаумен, логикамен, тілдің бар байлығын сарқа пайдалана алумен және белгілі бір стильдік иінде мәтінді дұрыс құрай алумен тікелей байланысты. Жазудың қатпар сырларын игеру үшін бүтіндей бір курс қажет, сонымен бірге үлкен ғалымдарымыз бен

жазушылардың, сөз зергерлерінің бай тәжірибесін дұрыс әрі нақты пайданудың жолдарын білуіміз керек.

Тілді үйрету барысындағы тәжірибе көрсетіп жүргендей, жазу – тіл үйренушілер ғана емес, жалпы тілді қолданушылар үшін де аса қажет біліктіліктердің бірі [2].

Жазу мәселелерін оқыту білім беру саласындағы барлық буындар үшін қажет, мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейін таңдау курстары арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Әуел бастан жазуды дұрыс меңгерген адам маман ретінде де бүгінгі күннің «шындығы» көшірімпаздықтан (плагиат) аулақ болатыны сөзсіз, сондықтан қарапайым хаттан бастап ғылыми, ғылыми-көпшілік мақала жазуға дейін арнаулы білім беретін курстардың оқу мекемелерінде болуы қазіргі заман талабынан туындайды.

Университетте бірер жылдың көлемінде «Академиялық жазу» курсы жүргізіледі. Курстың қамтитын негізгі бөлімдері жазу үдерісі мен элементтеріне, жазудағы дәлдік мәселелері мен жазу модельдеріне арналады.

Жоба негізінде оқыту. Оқу үдерісінде жоба жұмыстарын жүргізудің қажеттігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Айталық, белгілі бір жоба тақырыбын алып, оны жүзеге асырмақ болған кезден-ақ тәжірибесі бар-ау деген мамандардың өзі әу баста абдырап қалатыны шын. Неден бастаймыз, қалай бастаймыз, жобаға қатысушылардың міндеті қандай, тіпті жоба жетекшісіне де байланысты қандай міндеттер туындамақ деген т.б. көптеген сауалдарға жауап беру қиынға соғып жатады. Бұл нені білдіреді? Бұл дегеніміз – жоба орындаудағы біздің тәжірибеміздің аздығын, сондықтан біздің ойымызша, болашақ мамандарға кәсіби салаларда, сол салаларға тікелей қатысты болмаса да, ұйымдастыру сәттерін, кәсіби салаларға ортақ болып келетін дағдылар мен іс-әрекеттерді үйрету, соған алдын ала дайындау пән оқытушысының бір міндеті болып табылмақ.

Жоба негізіне бір проблема жататыны белгілі. Мәселе сол проблема бойынша жұмыс істеу үшін жобаға қатысушылар белгілі бір дәрежеде зияткерлік, шығармашылық, коммуникативтік дағдыларын дамытуда болса, курстың да міндеті соларды шәкірттің бойына сіңіру.

Жоба дегеніміз – белгілі бір сала бойынша іскерлік дағдылардың жиынтығы және орындалған жұмыстардың нәтижесі болмақ. Жобамен жұмыс студенттердің лексикалық және грамматикалық материалды белсенді меңгерулеріне, олардың бұрын өткен материалды қайталауларына, мәселелерді шеше алуларына мүмкіндік тудырады. Жоба әдісі де студентке маңызы бар практикалық шешімге, нәтижеге негізделген. Жобамен жұмыс студенттерге өзі күтпеген қырынан ашылуларына мүмкіндік береді. Жоба арқылы студент өзінің ұйымдастыру қабілетін, бұрын-соңды көрінбеген талантын ашады. Сонымен бірге шығармашылық жұмыстар жасату арқылы студенттердің тілді оқуға, үйренуге деген қызығушылықтарын арттырамыз. Жоба арқылы студенттер қазақ тілінде сөйлеуге қызығып, ойлай білу, шығармашылық ойлау қабілетін дамыта алады.

Қорыта келгенде, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі оқыту үдерісімен де, ондағы өзекті бағыттарды таңдаумен де тікелей байланысты. Нақты деңгейді анықтау және соған сәйкес маңызды курстарды оқу үдерісіне енгізу, мазмұнды тапсырмалармен қамтамасыз етілген оқу-әдістемелік кешен түзу – мемлекеттік тілді оқытудағы басым бағыттардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Байменше С. Жазуыңды түзе... // Егемен Қазақстан. – 2012, 14 маусым.
2. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Екінші басылым. – Алматы, 2010.

Е.Ж. Жумабаев
заң ғылымдарының кандидаты,
Еуразия гуманитарлық институты
мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының доценті,
Астана қаласы

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕФОРМА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы еліміздің іргелі мемлекеттік-құқықтық актісі болып табылады, ол адам мен азаматтың кең ауқымды әмбебап құқықтары мен бостандықтарына, оның ішінде: тегін орта білім алуға, мемлекеттік жекеменшік жоғары оқу орындарында жоғары білім алуға, жекеменшік оқу орындарында ақылы білім алуға кепілдік береді.

Елдің барлық азаматтарының, мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдар мен қоғамдық бірлестіктердің адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың, өмір сапасын одан әрі арттырудың негізі ретінде Конституцияның нормаларын, принциптері мен идеяларын бұлжытпай сақтауы, қолдануы Қазақстанның одан әрі қалыптасуының бірден-бір шарты болып табылады.

Конституция қабылданғаннан кейінгі 20 жыл ішінде еліміз көптеген жетістіктерге, жаңа қоғам кұруда бұрын-сонды болмаған биіктерге қол жеткізді. Конституцияның мазмұнына жасалған талдау қазақстандық мемлекеттіліктің қарышты даму серпінін көрсетеді.

Конституцияға саяси партиялардың рөлін арттыру, қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қаржыландыруға тыйым салуды алып тастау, жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару қызметін реттейтін жекелеген нормаларды өзгерту үшін: 1998 жылғы 7 қазанда, 2007 жылғы 21 мамырда, 2011 жылғы 2 ақпанда өзгерістер енгізілді.

Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтырулар, мемлекеттің әлеуметтік кепілдіктерінің, оның ішінде білім беру саласындағы кепілдіктерінің өзгермейтіндігін көрсетеді, мысалы, білім беруге республикалық бюджеттен: 1996 жылы – 11 миллиард теңге, 2005 жылы – 66,3 миллиард теңге, 2015 жылы – 498, 9 миллиард теңге бөлінді. Бұдан білім беруге салымның едәуір өскені байқалады.

Білім беру жүйесі елдің адамдық, ақпараттық, материалдық, қаржылық барлық ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге тиіс, ал мемлекет халықтың барлық бөлігінің білімге қол жеткізуіне және білім беруді басымдықпен қолдауға кепілдік береді.

Білім беру саласында ұлттық заңнаманы қалыптастыру: білім беру туралы, ғылым туралы конституциялық нормаларды, заңдар қабылдауды іске асырудан басталды, олар білім беру саласын жаңғыртуға орай жетілдірілді. Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы іске асырылуда.

Конституция білім беру қызметін бәсекелес ортаға берудің, жоғары оқу орындарының «академиялық еркіндігі» негізінде оның сапасын арттырудың негізі болып табылады.

Қазіргі кезде республикада әртүрлі мамандықтар бойынша мамандар даярлауды ойдағыдай жүзеге асырып отырған 100-ден астам жекеменшік жоғары оқу орындары жұмыс істейді.

Болон конвенциясы білім беру жүйесі үшін маңызды құжат болды, Қазақстан оған 2010 жылы қосылды. Болон процесі шеңберінде мыналар: Еуропалық білім берудің бәсекеге қабілеттілігін және тартымдылығын арттыру, білім беру жүйесін жақындату, көп деңгейлі жоғары білім беруді енгізу, академиялық кредиттер жүйесін қабылдау, студенттік пен оқытушылықты оңтайлы ету, оқытудың нәтижесіне бағдар алу өзекті позициялар болып табылады.

Начало III тысячелетия ознаменовалось усилением интеграционных связей в мировом хозяйстве. Активизация интеграционных процессов в различных регионах земного шара превратили межгосударственное экономическое взаимодействие в один из главных двигателей экономического прогресса.

И здесь незаменима роль образования и науки. В Плане Нации «100 конкретных шагов» по реализации пяти институциональных реформ поставлены конкретные задачи модернизации системы образования.

Научно-инновационный потенциал базовых и других ВУЗов Казахстана должен обеспечить полномасштабное участие как в подготовке высококвалифицированных кадров для предприятий, так и в реализации прорывных научных проектов в условиях новой экономической политики.

Система образования должна быть ориентирована на инновации, поэтому здесь основной вопрос-повышение качества образования. Нужно готовить конкурентоспособных специалистов, обладающих широким набором знаний и навыков.

Для построения инновационной экономики требуются творчески мыслящие кадры. Нужно сформировать систему селекции перспективных, талантливых специалистов уже в период их обучения в колледжах и ВУЗах. По прогнозам рост высокотехнической продукции в ближайшие 15-17 лет (до 2030 года) почти в 9-10 раз может превысить рынок сырьевых ресурсов.

Высокотехнологический сектор, в котором Казахстан имеет серьезный потенциал, будет сформирован в таких сферах, как геологоразведка, инжиниринговые услуги, информационно-коммуникационные технологии, мобильные, нано-космические технологии, робототехника, геновая инженерия, атомная энергетика.

Существует немало успешных инновационных моделей, но хотел бы сослаться на опыт финской модели, признанной одной из наиболее эффективных в мире.

В формуле финского успеха три фактора: качество образования, высокий уровень научных исследований, развитая инновационная инфраструктура. Университеты в Финляндии-это не просто образовательные центры, но и производители новых знаний, которые тесно связаны с наукой и предприятиями частного сектора. Поддержку от государства получают, в основном, те университетские ученые, которые действительно осуществляют перспективные исследования. Финляндия вкладывает в научно-исследовательские работы около 3,5 процента ВВП, это один из самых высоких показателей в странах, входящих в Организацию экономического сотрудничества и развития. 70 процентов от этой суммы поступает непосредственно от предприятий, а 30 процентов – от государства.

Казахстанские ВУЗы тоже должны стать ведущими генераторами научных исследований и разработок.

Сегодня потенциал ВУЗов Казахстана определяется не только качеством предоставляемых образовательных услуг, но и развитием прогрессивной схемы: «Образование-наука-инновации».

Для модернизации системы высшего образования Министерством образования и науки и ВУЗами определены стратегические задачи: разработка и внедрение новых практико-образовательных программ в рамках Государственной программы индустриально-инновационного развития на примере ведущих мировых образцов.

Следующее это внедрение и развитие дуального образования в магистратуре, это позволит осуществлять подготовку специалистов без «доучивания» на производстве: постоянная поддержка системы обеспечения качества образования, что предусматривает повышение квалификации ППС в зарубежных топ-ВУЗах.

И следующая задача-совершенствование системы корпоративного управления ВУЗов как основы для взаимодействия с бизнес-сообществом и повышения качества образования.

В ноябре текущего года во время рабочего визита Главы государства Нурсултана Назарбаева в Лондон были заключены договоры между Казахстаном и Великобританией, которые затрагивают разные сферы.

В том числе Меморандум о сотрудничестве подписали Министерство образования и науки Республики Казахстан и Министерство по делам бизнеса, инноваций и образования Великобритании.

В рамках Меморандума предусматривается реализация партнерской программы «Ньютон-Аль-Фараби» со стороны Великобритании на 10 миллионов фунтов. С нашей стороны будет паритетное финансирование. Этот фонд нацелен на развитие совместных научных проектов.

И 2 ноября текущего года в Лондоне состоялся первый форум британских и казахстанских университетов с участием первых руководителей и представителей 35 казахстанских и британских ВУЗов.

В ходе встречи были рассмотрены возможности подготовки казахстанских специалистов для приоритетных проектов Плана Нации «100 конкретных шагов» в ведущих ВУЗах Великобритании.

Обсуждались новые направления реализации совместных научных исследовательских проектов, в том числе посредством подготовки молодых ученых по программе «Сплит пэнч д» в рамках международной стипендии «Болашак». На полях форума прошло порядка 100 переговоров о дальнейшем сотрудничестве британских и казахстанских ВУЗов, подписан ряд документов, направленных на активизацию сотрудничества между университетами двух стран.

Завершая выступление, хочу сказать, символично, что 20-летие Евразийского гуманитарного института совпало с 20-летием основного Закона нашей страны. За эти годы из аудиторий нашего ВУЗа вышли с дипломами более 8-ми тысяч высококвалифицированных специалистов, которые трудятся в различных сферах деятельности нашей страны и за рубежом.

Поздравляю коллег-преподавателей, студентов с 20-летием ЕАГИ и желаю творческих достижений.

*Қ.Ә. Ахметов
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Еуразия гуманитарлық институтының оқу және
ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры,
Астана қаласы*

ОТАН ТАРИХЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ТҰЛҒАТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ТАРИХИ ПЕРСОНАЛИСТИКА)

Әр дәуірдің тарихында өзіндік қайталанбас із қалдырған тарихи тұлғалар болған. Олардың ұлты үшін жасаған өнегелі істері, қарымды қызметі, өшпес ерліктері өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге болуының да тәрбиелік мәні барлығын да ескерген жөн.

Қазіргі тарих ғылымында жеке тұлғаның тарихтағы рөлі туралы жазу, зерделеу көкейкесті мәселелердің біріне айналған. Бұл ретте қазақ зиялыларының өмірі мен қызметі халқымыздың тарихында арагідік, сирек зерттелді. Жарыққа шыққан зерттеулер Қазан төңкерісінен кейінгі қайраткерлерге, яғни кеңес өкіметінің құрылуына, дамуына атсалысқан қайраткерлерге арналған еді.

Ұлт зиялы қауымының тарихи жолын, қызметтік толыққанды зерттеуге кедергі болған коммунистік методологиядағы интернационализм принциптерінің таптық мүддеге

ғана бағындырылуында болды. Себебі ұлтшылдықпен күресеміз деген желеумен, өз ұлтын сүйген ұлтжанды тұлғалар қудалауға түсті. Жалпы жеке адам пролетариат диктатурасының винтигіне айналған заманда тұлғалар туралы жан-жақты зерттеу жүргізу мүмкін болмады.

Қарастырылып отырған мәселені ғылыми бағыт ретінде зерделеуге тарихи персонология (персоналистика) (лат. persona особа, личность, логос – слово, мысль, смысл) саласы анықталған. Екінші жағынан, осы бағыттағы еңбектерді биографиялық зерттеулердің қатарына жатқызуға болады (грек сөзі «bios – өмір», «grapho – жазу») биография – өмір дерек т.б.

Белгілі тарихшы академик Манаш Қозыбаев – тарихи зерттеудің осы бір саласының Отан тарихында дамуына өзіндік қомақты үлес қосқан ғалым. Тарих ғылымының бұл жанрына «ғұмырнама» деп ат қойып, тәуелсіздік алған 90-шы жылдары тарихи тұлғатану мәселесіне ерекше ден қойды. «Ғұмырнама» – негізінде, өмірбаяннан құралған тарих. Шындығында да тарих әрбір адамның, содан қалды қауымның, қоғамның тарихы, олардың ішінде ұлылардың өмір жолы – тарихтың сүбелі жанры саласы деп академик М.Қозыбаев тұлғатанудың (персоналистика) тарих ғылымындағы маңызын атап көрсетіп, жоғары деңгейге көтерді [1]. Ол осы ретте, көне грек тарихшысы Плутархтың «Жизнеописание» атты еңбегіндегі «Біз тарих емес, өмірбаян жазамыз», - деген қағидасын алға тартып, тарихтың өзі жеке адамдардың өмірбаяндарынан тұратындығын тарихи тамаша туындылармен дәлелдеуді жөн көрген. Мәселен, халқымыздың тұңғыш кәсіби тарихшысы Қадырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағының» осы тарихи жанрда жазылғандығын, шығарманың Б.Годунов, Орыс хан, Тоқтамыс хан туралы дастандарының ғұмырнама жанрының нақты үлгісі екендігін көрсеткен тарихшы М.Қозыбаев болатын (өзі осы салада 100-ден астам мақала жазған).

Бергі тарихқа бет бұрсақ, ғұмырнамалық, тұлғатанулық зерделеудің тамаша үлгісі ұлы ғалым Ш.Уәлихановтың «Киргизское родословие», сонымен бірге оның «Абылай» атты еңбектері еді [2].

Ұлы адамдардың өмірі әрқашан тарихи баяндаудың ерекше түріне айналғандығы белгілі. Осы ретте XIX ғасырда өмір сүрген орыс тарихшыларының тұлғатану (персоналистика) бағытында жазылған еңбектерінің танымдық маңызы бар. Орыстың көрнекті тарихшысы С.М. Соловьевтің шығармаларында тарихи дамудың нәтижесінде сомдалған ұлы тұлғалардың қоғамдағы орны мен рөлі туралы ерекше тоқталған пайымдаулар кездеседі. Оның «... деятельность великого человека есть всегда результат предшествовавшей истории народа..., великий человек теряет свое божественное значение, не является существом, разрушающим и создающим по своему произволу, он получает великое значение как представитель народа, как поверка народной жизни, истории. Великий человек не утрачивает своего значения, народ не низводится до степени стада, бессознательно идущего туда, куда его гонит чужая воля» [3].

Тарихшының осы ойлары көрнекті тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі объективті сипатта болып, тарихи дамудың заңдылықтары аясында, әрі тығыз байланыста қалыптасатындығы туралы хабар береді.

Патшалық Ресей заманының көрнекті тағы бір тарихшысы В.О. Ключевскийдің еңбектерінде де тарихты жеке тұлғалардың қызметімен байланыстыра қарастырып, олардың қоғам өміріндегі тарихи рөлін көрсету ерекше орын алған. Ол адамдардың типологиялық портреттерін жасай отырып жеке тұлғаның моральдық-этикалық бейнесіне ерекше көңіл бөледі. Тарихшы В.О. Ключевский тарихты пайымдау мен ұғынуды былайша түсіндіреді: «Человеческая личность, людское общество и природа страны – вот те три основные исторические силы, которые строят людское общежитие» [4].

Кеңес дәуірінде тарихты қалың бұқара халық жасайды, ал жеке тұлғалар заманның талабына, халықтың қызметіне сай қызмет етеді деген пікір қалыптасты. Сонымен бірге, 30-шы жылдары тарихи тұлғатануды ғылыми тұрғыдан қарастыруға бағытталған ізденістер де жасала бастады. Зерттеушілер жеке тұлғаның өмірін жалаң біржақты

деректерді тізбелеумен ғана шектелмей, оның бейнесін жан-жақты сипаттау арқылы көрсетуге қадам жасай бастады. Мәселен, тарихи тұлғалардың портретін жасауда жоғары деңгейге жеткен көрнекті тарихшы Е.В. Тарле өз еңбектерінде тарихи тұлғалардың өмірін зерделеуде олардың қызметіне объективті түрде ғана баға беріп, олардың әр кезеңдегі іс-әрекеттерінің себеп-салдарын анықтап, қайраткердің өзінің тарихи миссиясын қаншалықты дәрежеде атқара білді деген сұраққа жауап бере білді [5].

Кезінде көрнекті кеңес тарихшысы Н.М. Дружинин егер тарихи зерттеуде белгілі қайраткерлер туралы сөз қозғалмаса, олар өмір сүрген кезең туралы да жан-жақты түсінік қалыптаспайды, жұмысты да толыққанды деуге келмейді деген пікір білдірген болатын [6].

Қарастырылып отырған мәселе бойынша 70-ші жылдары «История СССР», «Вопросы литературы» сияқты ғылыми журналдар «Биография как историческое исследование», «Жизнь и деятельность. Нерешенные проблемы биографического жанра» деген тақырыптар бойынша пікірталастар өткізіп, ғылыми ортаға ой тастады, осы бағыттағы зерттеу жұмыстарына қозғау салды [7]. Нәтижесінде, отандық тарих ғылымында да жеке тұлғаларға арналған еңбектер жарық көре бастады [8].

Бірақ, көрсетілген зерттеулер коммунистік партияның идеологиялық ұстанымдары аясында ғана қалып қойды. Сол кезеңдегі Отан тарихындағы басты үрдіс – кеңес өкіметіне шын беріліп қызмет еткен тұлғалардың өмірі мен қызметін баяндау, зерттеу болды. Сол кезеңнің жағдайында қарастыратын болсақ, тарихи тұлғатану (историческая персоналистика) жеке зерттеу саласы болып қалыптаспаған еді. Оның себебі тұлғатану жалпы мойындалғанымен ол тарихтың жеке бір уақиғасы ғана деп қарастырылған болатын. Сондықтан оның өзіндік заңдылықтары, зерттеу әдістері туралы еңбектер жоқтың қасы еді. Тұлғатану саласында зерттеу жүргізушілерге белгілі бір тарихи мәселеге қатысты, сол кезеңде өмір сүрген тұлғалар туралы, оның өзінде олардың белгілі бір мерейлі даталарына байланысты жазу тапсырылып отыратын. Көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы жазудың өзі белгілі сұрыптаудан өткеннен кейін ғана мүмкін болатын.

Отан тарихнамасында орын алған осындай ұстаным туралы белгілі тарихшы профессор Ж.Қасымбаев былай деп жазды: «Өткен дәуірдің белгілі тұлғаларының ғұмырнамасын зерттеуге таптық тұрғыдан қараудың зардаптары аса залалды болды. Қазақ мемлекеттілігінің феодалдық дәуірі мен жаңа заманының ірі тұлғаларын зерделеуге ашық тыйым салынды немесе, мәжбүрлеген белгілі тосқауылдар шегінен зерттеушілер аса алмайтын. Басқа жағдайда еркінсіп, ескермегендерге «ұлтшыл» деген айдар немесе басқа да кінәлар тағылып, сот-жазалау мекемелерінің ашық түрде жазалауына ұшырайтын» [9].

Осы ретте аса көрнекті қазақ тарихшысы Ермұқан Бекмахановтың тағдыры өз халқының даңқты тұлғаларының есімдерін қалпына келтіруге тырысқан зерттеулері үшін жапа шегіп, қуғын-сүргінге ұшырауы нақты дәлел. Е.Бекмаханов қазақ халқының соңғы ханы Кенесарының тұлғасы арқылы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ елінің тарихи тағдырын объективті тұрғыдан зерделегені үшін «ұлтшыл» атанып жапа шекті [10].

Тарихи тұлғатану саласында 60-шы жылдары жарық көрген ерекше зерттеу – ол академик Ә.Х. Марғұлан зерделеген Шоқан Уәлихановтың ғылыми ғұмырнамасы еді. Кейін қайта толықтырылып жарыққа шыққан Ш.Уәлихановты бес томдық шығармалар жинағының ғылыми аппаратының негізгі бөлігін құрайтыны да ұлы тұлғаның өмірі мен қызметі туралы тарихи очерк болатын.

Ә.Марғұлан зерттеуі Шоқан Уәлиханов сияқты ғалым-энциклопедистің жалпы Орталық Азияның ғылымына қосқан үлесі ғана туралы емес, сонымен бірге оның ғылыми мұрасының, ондағы терең тарихи еңбектердің жалпы ғылым үшін ерекше маңызын көрсете білуімен құнды.

80-ж. ортасы 90 жылдары тұлғатануға арналған еңбектер жарық көре бастады. Көрнекті тарихшы Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтің Абылай ханға, тарихшы И.Ерофееваның Әбілқайыр ханға, тарихшы Ж.Қасымбаевтың XVIII ғасырдағы қазақ хандығының тұлғаларына арналған зерттеулері тарихи ой-сананың дамуына, қазақ

мемлекеттілігінің тарихына толыққанды, елеулі мәліметтердің, ғылыми айналысқа кіруіне септігін тигізді [11]. Тәуелсіздікке қол жеткен жылдары Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің өмірі мен қызметіне арналған зерттеулер жарық көрді. (Бұл тақырып жеке қарастыруды қажет етеді).

Қазіргі кездегі тұлғатануға қатысты танымдық ой-толғамдарға қысқаша зер салсақ. Персонологиялық зерттеудің қалыптасқан көптеген әдістері бар: герменевтикалық, феноменологиялық, биографиялық, рефлексивтік т.б.

Менің ойымша, тарихшыларға жақыны «биографиялық әдіс». Кезінде Ленинград университетінің зерттеушісі Б.Г. Ананьевтің ұсынған биографиялық тәсілі өзінің өміршеңдігін әлі жойған жоқ. «Личность – исторический феномен, поэтому изучение личности неизбежно становится историческим исследованием не только процесса ее воспитания и становления в определенных социальных условиях, но и эпохи, страны, общественного строя, современников, соратников или, напротив, противников – в общем, соучастников дел, времени и событий, в которых была вовлечена личность.

Биографическое исследование личности, ее жизненного пути и творчества есть род исторического исследования в любой области знания – искусствознании, истории науки и техники, психологии и т.д.» [12].

Осы бағыттағы зерттеу жұмысында ескеретін әртүрлі ұстанымдар бар. Мәселен:

1. Автобиографиялық материалдың анықтығы, толықтығы.
2. Жеке құжаттарда автор өзі туралы көбірек жазып, өзгелері көмескі көрсететін жерлері бар.

3. Жеке құжаттардағы фактілерді, белгілі құжаттармен салыстыра қарау қажет.

4. Кейде автордың біржақты пайымдары, қайталаулары, асыра бағалаулары болуы мүмкін.

5. Мәселен, автордың көрсетілген белгілі бір фактіге теріс көзқарасы немесе оған немқұрайлы қарауы, зерттеушінің сол жеке құжатқа қызығушылығын арттыруы мүмкін. Себебі, неге олай болды деген сұрақ туындайды.

Қорытындылай келсек, тұлғатану саласы әдіснамалық жағынан ғылыми зерделенген. Тұлғатану саласы бойынша жарық көрген еңбектерді саралау барысында бұл бағыттағы ғылыми ізденістердің өзіндік зерттеу пәні мен объектісі анықталғандығы белгілі болды. Сондықтан зерттеушілерге тарихи материалдар мен деректерге негізделген тарихи-тұлғатанулық зерттеулердің әдіснамалық тұғырын басшылыққа алу міндеті жүктелетіндігіне көз жеткіздік.

Осы тұрғыдан қарастырсақ, тек қана ғылыми әдіспен сараланып, дәлелді фактілерге сүйеніп зерттелген тұлғатанулық еңбектер ғана оқырмандарға ұсынылуы қажет деген ой туындайды.

Әдебиеттер

1. Қозыбаев М. Тұлғалар тұғыры. – Алматы, 2009. – 7 б.
2. Валиханов Г.Г. Собрание сочинений. - Алма-Ата, 1985. т. 2, – 111 – 116 с.
3. Соловьев С. Сочинения: В 18 кн. – Кн. 7. – т. 13-14. История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1991. – С. 427-428.
4. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – т. 1. Курс русской истории. Ч. I – М.: Мысль, 1987. – С. 40.
5. Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. – М.: Воениздат, 1942. – 304 с.; Тарле Е.В. Нахимов. – М.: Воениздат, 1943. – 215 с.; Тарле Е.В. Талейран. – М., 1948. – 303 с.
6. Дружинин Н.М. Молодым историкам // Будущее науки. Международный ежегодник. Вып. 9. – М.: Знание, 1977. – С.233.
7. Биография как историческое исследование // История СССР. – 1970. – № 4. – С.231-242; Жизнь и деятельность. Нерешенные проблемы биографического жанра//Вопросы литературы. – 1973. – № 10. – С.20.

8. Тереник М. Степан Царев. – Алма-Ата, 1971; Чеботарев А.В. Иван Ружейников. Алма-Ата, 1971; Утебаев Е. Сабыр Шарипов. – Алма-Ата, 1972; Бейсембаев С., Кульбаев С. Турар Рыскулов. – Алма-Ата, 1974; Джунусов М., Утепов Ш. Нигмет Сыргабеков. – Алма-Ата, 1975; Борцы за Советскую власть в Казахстане. – Алма-Ата, 1982, Вып. I; Светлый образ батыра. – Алма-Ата, 1986.

9. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век). – Алматы: Білім, т. 999. – С. 203.

10. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. – Алма-Ата, 1992. – 400 с.

11. Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (О внешней и внутренней политике Аблая) – Алма-Ата: Наука, 1988 – 144 с; Ерофеева И. Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. – Алматы, 1999, – 336 с.; Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век). – Алматы: Білім, 1999. – 288 с.

12. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - М., 1968. - С. 277.

Б.С. Сарсекеев

*доктор педагогических наук, профессор,
заведующий кафедрой педагогики Евразийского гуманитарного института,
г. Астана*

УЧЕБНИК КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ШКОЛЬНИКА

Учебник является одной из главных средств обучения. Традиционно школьный учебник разрабатывался как источник знаний с вопросами и заданиями для оценки усвоения учащимися учебного материала. Однако учебник может выполнять и многие другие функции.

Разработка учебника зависит от того, какой цели придерживается автор (авторы). Являются ли целью обучения приобретение *знаний* или же целью является формирование *компетенции*. Проблема лежит в плоскости выбора *типа обучения*. При первом подходе акцент ставится на раскрытие содержания учебного материала, реализуется функция передачи знаний. Второй подход – учить понимать современные события через призму прошедших исторических событий.

Рассмотрим учебники, изданные в текущем 2015 году [1; 2]. В учебнике 5 класса подробно изучается древнекаменный век, верхний и нижний палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронзовый и раннежелезный век [1]. Такой материал предлагается в курсе пропедевтики, смысл которого состоит в том, чтобы на раннем этапе, перед систематическим изучением истории, закрепить в ребенке не критическое восприятие представления о том, что Родина является высшим идеалом человека. Предметно-научное описание в учебнике идет в ущерб воспитательным, этическим аспектам истории. Так, например, известно, что на одном уроке не рекомендуется вводить более 3-4 понятий, но в §8 для запоминания выделено *15 новых* терминов; в §12 приведены *64*; в §18 выделено *67* слов [1]. При этом некоторые из них даны без объяснения (архитектура, баскуры, булдирги, алакан, орим, кауга, науа, нокта, шидер, колонизация, колонизаторская политика, революция, ссыльные революционеры). Получив такую дозу информации, 10-11-летний ребенок вынужден заучивать выделенные слова, не всегда понимая их.

Перегруженность может привести к потере ценностных ориентаций и подмене предмета изучения как это произошло с учебником «Истории древнего Казахстана»

б класса, где в первом же параграфе выделено 13 новых терминов и 20 дат [2]. Учебник представляет собой собрание многочисленных археологических сведений о прошлом, в описаниях сарматов, уйсунгов, кангюев нет ни одного имени.

Ориентиром авторов при знаниецентрическом подходе являются ГОСО и собственная логика изложения материала на основе субъективных представлений об адресате. Несоблюдение требований делает учебный текст недоступным для учащихся: *«Древо жизни, по представлениям уйсунгов, растет на вершине высокой горы и соединяет четыре стороны мира и три части света: место обитания богов и птиц – небесный мир, средний мир – землю – место обитания людей и подземный мир – загробный мир»* [2, 159]. В предложении более 30 слов (в том числе слово «мир» употреблено 5 раз), что нарушает норму для 12-13летних учащихся – не более 12-14 слов [2, 159]. Слово «мир» встречается и в других местах: *«Сакский правитель считался избранником богов, т.е. был посредником между Землей, Небом и Центром Мира»* [2, 96], *«мир состоял из трех элементов – небесный мир, подземный мир и земной мир»* [2, 185].

Обучение истории нельзя рассматривать только как передачу информации вне контекста обучения анализу, сравнению, обобщению, умению делать самостоятельные выводы, воспитанию толерантности, формированию и развитию исторического мышления. В этом смысле альтернативным знаниецентрическому подходу является компетентностный подход, который предполагает наряду с общей исторической грамотностью выпускника, развитие способности решать нестандартные задачи и проблемы, используя приобретенные знания. Соответственно данному подходу перед авторами стоит задача не только передать информацию, но, главным образом, указывать подходы к овладению материалом, наметить пути работы учащихся, чтобы дать возможность для организации учебного процесса. При такой постановке задач *знания* служат фундаментом для усвоения содержания, однако усвоение знаний само по себе не обеспечивает формирования компетенции, для которой характерны видение проблемы, самостоятельный перенос знаний в новую ситуацию, аналитическое мышление, комбинирование ранее усвоенных способов решения задач, построение оригинального решения задач. Поэтому автору необходимо определить основные знания в каждой теме и определить ту часть, которую учащиеся могут усвоить сами, способствуя формированию *умений*, в которых воплощается деятельность ученика по воспроизведению культуры.

Важную роль здесь играет *способ изложения*. Учебник нуждается в переходе на такие способы преподнесения материала, которые допускают самостоятельный анализ, выбор позиции и ее защиту, плюрализм точек зрения на содержание предмета. Так, *проблемная* подача материала стимулирует участие учащихся в процессе обучения, если автор конструирует учебник с учетом логики образовательного процесса, условиями протекания и закономерностями процесса обучения.

Другим аспектом подготовки учебника на компетентностной основе является разработка *инструментов управления учебно-познавательной деятельностью* для учителя и *регламентаций действий* для ученика. Через структурные компоненты учебника можно влиять на направленность образовательного процесса, например, если изменить соотношение открытых и закрытых вопросов в пользу увеличения доли открытых вопросов. Закрытые вопросы позволяют проверить факты, а открытые вопросы требуют от учащихся владения новой информацией. Закрытые вопросы удобны лишь для оценки знаний учащимися определенных фактов, они нужны для формирования базы знаний, для того, чтобы перейти к более углубленному анализу и другим мыслительным навыкам более высокого порядка. Открытые вопросы не имеют однозначного ответа, побуждают учащихся вырабатывать понимание сложных проблем, которые заставляют анализировать ситуации и обобщать понятия, предлагать задания, которые развивают умения и навыки для повседневной жизни.

Разработка четкой системы разнотипных заданий для усвоения содержания образования, включение в учебник разных подходов, точек зрения на одни и те же

события, явления, факты способствуют пониманию важности существования разных подходов. Иными словами, наряду с вопросами на *знание* дат, фактов нужны вопросы на *применение, анализ, синтез, оценку* изучаемого материала, вопросы на использование информации в новом контексте, на которые можно ответить по-разному, предложить критерии оценки исторических событий, фактов, деятельности личности.

Умения не существуют в чистом виде и проявляются через *использование содержания*. Лучший способ развивать умения – научиться накладывать их на разное содержание. Речь идет о восприимчивости к движению в системе дисциплин. Входя в контакт с окружающим миром, в реальной жизни, умения трансформируются, взаимодействуют друг с другом и становятся оперативными. *Чтобы умения стали компетенциями, необходимы ситуации* [3]. Значение новых ситуаций состоит в том, что они помогают заставить учащихся использовать все свои знания, показывают степень их полезности, расширяют границы приложения, позволяют увидеть разницу между теоретическим знанием и практикой. Учащиеся имеют возможность соизмерить разницу своих знаний с тем, чему он должен научиться, чтобы решить поставленную задачу. Здесь нет воспроизведения готовых знаний, их повторения, но есть возможность для использования «старых» знаний в новой ситуации.

Содержание учебного материала должно затрагивать не только научную, но и *эмоциональную сферу* ребенка. Важно представлять разные взгляды на изучаемые события, включать исторические, культурные коллизии, что дает возможность самостоятельно выстраивать аргументацию в поддержку той или иной позиции. Содержание образования здесь мы рассматриваем в единстве трех аспектов: *социальной сущности, педагогической принадлежности содержания образования и системно-деятельностного способа его рассмотрения*. Структурирование содержания может быть реализовано за счет выделения ведущих содержательных линий, способствующих формированию методологических знаний и умений, необходимых для овладения учебными навыками.

Таким образом, формирование ключевых компетенций средствами учебника может идти через соблюдение баланса *между получаемой информацией и видами деятельности*, развивающими у учащихся способность к самостоятельному обучению, *проблемную* подачу материала, использование возможностей *аппарата организации усвоения*, предложений *различных ситуаций*, которые ученик должен решить, используя свои знания.

Литература

1. Абдыгулова Б.К. и др. Рассказы по истории Казахстана: Учебник для учащихся 5 класса 11-летней общеобразовательной школы / Б.К. Абдыгулова, А.Т. Капаева, Г.К. Кенжебаев. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2015. - 156 с.
2. Толеубаев А.Т. и др. История древнего Казахстана: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк./ А.Т. Толеубаев, Г.Д. Иргебаев. 3-е изд., перераб. – Алматы: Атамұра, 2015. - 224 с.
3. Франсуа-Мари Жерар, Ксавье Рожье. Разработка и анализ школьных учебников. Пер. с франц. АВ ОВО, 1998. - 372 с.

Л.М. Сембиева
доктор экономических наук, профессор
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ НОВОЙ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ

С точки зрения денежно-кредитной политики важным условием эффективности ее реализации является правильный выбор модели денежно-кредитного регулирования, основанного на конкретном монетарном режиме, что предусматривает ориентир определенного денежного показателя, достижение или соблюдение которого является целью денежно-кредитного регулирования.

В нашем анализе параметром, задающим режим денежно-кредитной политики, выступает политика таргетирования определенной экономической переменной. Вообще, под таргетированием, на наш взгляд, следует понимать применение инструментов экономической политики для достижения количественных ориентиров целевой переменной, входящих в сферу ответственности органа регулирования. В связи с тем, что центральный банк, как мы уже отмечали, не в состоянии достичь конечную цель напрямую, он действует опосредованно, через таргетирование промежуточной цели. Соответственно, в зависимости от того, таргетирование какой переменной проводится, денежно-кредитная политика может функционировать в том или ином режиме.

Как известно, современная практика денежно-кредитного регулирования основана на применении следующих видов монетарных режимов:

- монетарное таргетирование;
- таргетирование валютного курса;
- инфляционное таргетирование;
- таргетирование ссудного процента;
- валютный комитет;
- таргетирование номинального ВВП.

На современном этапе, как видно из представленной таблицы 1, наибольшее распространение получило таргетирование валютного курса, но при этом, как мы отмечали выше, ситуация неоднозначна, так как большинство центральных банков прибегают к таргетированию нескольких промежуточных целей, при этом в последние годы активно происходит переход на инфляционный ориентир.

Таблица 1 – Группировка стран по режимам денежно-кредитной политики по данным национальных центральных банков и МВФ (198 стран)

Режим	Число стран
Таргетирование денежного предложения	60
Таргетирование валютного курса	109
Таргетирование инфляции	25
Дискреционная денежно-кредитная политика	4
Промышленно развитые страны	
Таргетирование денежного предложения	7 (Австрия, Германия, Италия, Франция, Сингапур, Япония)
Таргетирование валютного курса	12 (Дания, Португалия, Нидерланды и др.)
Таргетирование инфляции	8 (Финляндия, Канада, Великобритания и др.)
Дискреционная денежно-кредитная политика	1 (США)
Развивающиеся и переходные экономики	
Таргетирование денежного предложения	53 (Индия, Турция, Грузия, Россия и др.)
Таргетирование валютного курса	102 (Болгария, Литва, Китай и др.)
Таргетирование инфляции	17 (Перу, Чехия, Польша, Чили, Венгрия, Словения, Казахстан и др.)
Дискреционная денежно-кредитная политика	3 (Аргентина, Намибия, Сейшельские острова)
Примечание: составлено по данным МВФ [1]	

При исследовании монетарных моделей денежно-кредитного регулирования для отечественных специалистов понятие «инфляционное таргетирование» знакомо наиболее шире. Большинство развитых стран мира использует сегодня инфляционное таргетирование, которое предусматривает установление целевого уровня инфляции. Существует мнение, что в странах с переходной экономикой использование этого метода затруднено в силу ряда объективных причин. Прежде всего, это неустойчивость экономики, наличие неденежных факторов развития инфляции, мало предсказуемые изменения правил игры.

На сегодняшний день, по мнению ряда специалистов, денежно-кредитную политику многих стран можно в той или иной степени охарактеризовать как инфляционное таргетирование. Страны, применяющие процедуру инфляционного таргетирования, считают, что она помогает повысить эффективность денежно-кредитной политики по сравнению со стандартными приемами, к которым прибегают центральные банки.

По мнению зарубежных экономистов [2], при устойчивой зависимости между денежными агрегатами и инфляцией режим инфляционного таргетирования может быть сведен к управлению предложением денег. Если учесть, что обменный курс также является фактором инфляции, то вполне могут быть уместными и действия по регулированию обменного курса. Единственной оговоркой в данном случае будет готовность центрального банка мгновенно отказаться от управления тем или иным параметром в случае выявления нарушений связи между ним и инфляцией.

В этом смысле режим таргетирования инфляции дает центральному банку свободу действий в выборе моделей, инструментов и даже целей с условием, что его политика в обязательном порядке должна одним из своих итогов иметь показатели инфляции, находящиеся на заранее определенном уровне. Никаких инструкций по поводу того, как именно центральный банк должен строить свою денежно-кредитную политику, и на какую модель регулирования опираться не существует.

Если попытаться обобщить некоторые итоги использования режима таргетирования инфляции как такового и определить возможные перспективы и условия его применения, как в развитых, так и в развивающихся странах, то можно выделить ряд преимуществ использования инфляционного таргетирования в переходных экономиках:

- установление номинального якоря денежно-кредитной политики, наиболее адекватного получению ценовой стабильности, если достижение последней признано приоритетной задачей, или, что одно и то же, конечной целью денежной политики;

- гибкость в выборе инструментов денежно-кредитной политики, позволяющую органам денежно-кредитного регулирования использовать те способы достижения плановых показателей, которые они сочтут наиболее подходящими и которые могут быть более соответствующими конкретной ситуации и макроэкономической среде.

- появление ясного для общественности критерия деятельности органов денежного регулирования, повышение транспарентности политических процедур и стабилизация инфляционных ожиданий. В рамках этого же пункта можно отметить смягчение проблемы неустойчивости денежной политики, связанной с политическим циклом, т.е. с регулярными выборами в странах демократии;

- таргетирование инфляции при надлежащем выборе целевого значения инфляции может дать решение проблемы динамической несостоятельности [3].

Принимая во внимание множество проблем, специалисты поначалу очень осторожно относились к возможностям использования инфляционного таргетирования в развивающихся странах и в странах с переходной экономикой. Однако, в настоящее время эта форма организации денежно-кредитной политики считается многими, в том числе и руководителями МВФ, наиболее адекватной системе с плавающим обменным курсом.

При рассмотрении целесообразности перехода к таргетированию инфляции необходимо понимать проблемы, стоящие перед данной конкретной страной, поскольку в случае, если применяемый там режим не исчерпал свои возможности и экономика

демонстрирует неплохие показатели, то вопрос о новациях в денежно-кредитной политике может не стоять.

К основным проблемам использования инфляционного таргетирования в Казахстане в настоящих условиях можно отнести следующие:

- 1) независимость Национального Банка носит по-прежнему во многом формальный характер;
- 2) не достигнуты открытость и транспарентность денежно-кредитной политики;
- 3) нет полного доверия к денежным властям;
- 4) Национальный Банк не может отказаться от таргетирования других макроэкономических переменных.

Отметив все вышесказанное, следует признать, что некоторые вопросы при построении модели денежно-кредитного регулирования являются общими для большинства стран; и тот факт, что в некоторых случаях одинаковые или схожие решения принимаются абсолютным большинством, может указывать на то, что данные решения в каких-то аспектах являются предпочтительнее, нежели другие возможности.

Литература

1. <https://www.imf.org/external/russian>
2. Дробышевский С., Козловская А., Трунин П. Выбор денежно-кредитной политики в стране – экспортере нефти. М.: ИЭПП, 2004. 92с.
3. Кувшинова О. ЦБ не снизил ставки из-за высокой инфляции. <http://www.vedomosti.ru/economics/articles/2015/10/30>

А.Р. Сулькарнаева
кандидат филологических наук (PhD),
доцент кафедры филологии, заведующая сектором английского языка
Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова,
г. Астана

ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РК: ПАРАДИГМЫ И ТРЕНДЫ

1. Значимость тематики конференции для процесса современного развития иноязычного образования в РК

Сегодня в условиях новой экономической и общественно-политической реальности приоритеты политики независимого Казахстана определяются стремлением соответствовать международным стандартам. Проблемы, возникшие перед человечеством в XXI веке, ставят вопрос о модернизации вузовской образовательной системы. И эти проблемы ставятся, в первую очередь, перед высшей школой Казахстана.

Уверена, что многие из участников данной конференции не раз принимали участие в мероприятиях, посвященных обсуждению вопросов гуманитарных и социальных наук. Здесь же поднимаются вопросы о конкретных проблемах: внедрение в учебный процесс современных методик преподавания (включая информационные), необходимость разработок учебников нового поколения с учетом региональной специфики и многое другое, волнующее специалистов в этой области.

Скажу более, интерес к этим вопросам не только не ослабевает, но с каждым годом все больше привлекает внимание ученых-теоретиков и преподавателей-практиков.

Несомненно, это связано с тем, что само проведение подобных конференций имеет конкретные задачи:

- 1) содействовать распространению преподавания и изучения иностранных языков;
- 2) стимулировать развитие научных методов обучения и координировать исследования в этой области;
- 3) способствовать установлению постоянных связей между преподавателями, учителями и другими специалистами.

Двадцатилетний опыт теоретической и практической работы Евразийского гуманитарного института в таких сферах, как иностранная филология и переводческое дело, казахская и русская филология, педагогика и психология показывает значительные успехи на практике: выпускники ЕАГИ востребованы, легко трудоустраиваются, диплом вуза высоко котируется. Все это говорит о том, что институт накопил богатый опыт и готов рассказать о нем коллегам и партнерам. Это, несомненно, послужит разработке более эффективных путей как изучения, так и преподавания языков в нашей стране.

II. Парадигмы иноязычного образования в Казахстане

Изучение иностранных языков в образовательной системе Казахстана имеет сложившуюся историко-культурную традицию. В начале 90-х годов XX века, выполняя обозначенную Президентом Н.А. Назарбаевым задачу интеграции страны в мировое экономическое сообщество, казахстанская образовательная система была поставлена перед необходимостью существенно модернизироваться.

Полиязычное, в том числе иноязычное, обучение стало ключевым объектом внимания казахстанского общества: обсуждались и принимались законы о языках и их статусах; ментально, социально и законодательно изменялся статус и контекст изучения иностранных языков, главным образом, это коснулось английского языка.

Суть нового вектора развития иноязычного образования впоследствии была емко и точно выражена Президентом: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками: казахский язык – государственный, русский язык как язык межнационального общения, и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику» [1, 6].

В этой связи произошли глубокие трансформации «в педагогической теории и образовательной практике, поскольку изменения были нацелены на согласование казахстанских и зарубежных образовательных программ ... и обеспечение конвертируемости отечественного высшего образования» [2, 5].

Уже в 90-х гг. английский язык стал общепризнанно восприниматься как один из главных инструментов познавательной и профессиональной деятельности молодого специалиста. Изучение этого языка – могу утверждать, исходя из собственного жизненного и профессионального опыта – стало насущной необходимостью, поскольку без его знания было весьма затруднительным получить полноценный и широкоформатный доступ к глобальным системам и источникам информации в сети интернет. Однако тогда было рано говорить о новых формах обучения (информационные технологии, электронные учебники, дистанционное обучение), поскольку эти формы требовали достаточного наличия специалистов-практиков, свободно владеющих как минимум двумя языками (родным и иностранным).

Осознавая необходимость развития упомянутых выше форм обучения, Казахстан активно развивал политику всестороннего образования. Инновационной и уникальной стала идея создания международной образовательной стипендии Президента Республики Казахстан «Болашақ» в 1993 г., цель которой – подготовка кадров и специалистов для приоритетных секторов экономики страны (получение научной степени и научные / производственные стажировки в ведущих университетах мира) [3, 1].

На всех уровнях образовательной системы этот бурный интеграционный процесс в иноязычном образовании сопровождался активизацией международной деятельности средних учебных заведений и вузов: академической и информационно-туристической

мобильностью учащихся и преподавателей (вузовские студенческие обмены на семестр / год, молодежные программы CCUSA, WorkandTrave 1); участие менеджеров и чиновников от образования в различных международных образовательных программах и проектах зарубежных организаций (BritishCouncil, USAEmbassy, SorosFund). Обращаю внимание, что эти международные контакты касались, в основном, США, Великобритании и ряда европейских стран (Германия, Франция).

Так, изучение английского, французского, немецкого и других языков - «тяжеловесов» в быстро изменяющихся экономических и социокультурных условиях стало насущной необходимостью в реализации процесса согласования учебных программ и академического обмена в вузах. Открывавшиеся с 1992 г. казахско-турецкие лицеи для мальчиков (позже, для девочек) стали показательным примером полиязычного образования, где преподавание английского, турецкого, казахского и русского языков осуществлялось вкупе с преподаванием других дисциплин на иностранном (английском / турецком) языке [4, 1]. Это обращение к полилингвальному (казахско-, русско- и англоязычному) обучению, при котором иностранный язык наряду с родным языком (казахским и/или русским) выполнял функцию инструмента получения знаний по специальности и самообразованию, стало ключевым аспектом межкультурного общения и поликультурного воспитания [5, 6].

В 2000-х гг. иностранный язык был включен в перечень обязательных предметов. Под руководством С.С. Кунанбаевой была разработана «Концепция развития иноязычного образования РК» (2006 г.), основная идея которой «...выражена в форме уровневой модели, обеспечивающей единство, преемственность и непрерывность всех ступеней общей образовательной системы. Системно-уровневый подход способствует выходу в мировое образовательно-информационное пространство» [6, 3]. В качестве теоретико-методологической основы этой концепции выступают: 1) лично ориентированная направленность современного образования; 2) деятельностный подход как базисная психологическая концепция обучения; 3) когнитивно-коммуникативный и компетентностный подходы; 4) межъязыковая гипотетическая модель овладения иностранным языком; 5) концепция «диалога культур» [6, 8].

Был также создан государственный стандарт владения иностранным языком, что нашло отражение в «Концепции образования по иностранным языкам в 12-летней школе». Также вспомним и подписанную казахстанской стороной декларацию «О создании единого Европейского пространства высшего образования» [7, 78-84] в результате присоединения Казахстана к Болонскому процессу.

В целом, за 20 лет последовательного развития и модернизации иноязычного образования (условно, с 1991 по 2011 годы) наблюдаем существенные изменения, в том числе, предполагаемые в Концепции иноязычного образования от 2006 г.

Были разработаны и введены в практику – с учетом международного опыта – гос. стандарты, учебные программы, методическое обеспечение, УМК и УМП, системы внешнего текущего и итогового оценивания уровней иноязычной обученности (см., например, таковые для специальностей бакалавриата и магистратуры «Иностранная филология», «Иностранный язык: 2 иностранных языка», «Переводческое дело»).

Имел место инновационный, существенно дополненный зарубежным опытом, подход к подготовке / переподготовке педагогических кадров. Так, в первое десятилетие широко распространилось понимание необходимости получения послевузовского образования (магистратура, докторантура PhD) параллельно с активной работой диссертационных советов (получение степени кандидата и доктора наук). В 2010 г. кафедры вузов показывали 90-95% острепененность профессорско-преподавательского состава за счет докторов и кандидатов наук, докторов PhD и магистров. В 1995 г. Республиканский центр повышения квалификации (РЦПК) начал осуществлять переподготовку кадров профессионально-технического образования. В 1996 г. Центр стал институтом повышения квалификации руководящих и научно-педагогических кадров

системы образования. В 2000 г. эту организацию определили как организационно-методический и координирующий орган в сфере повышения квалификации и переподготовки работников организаций образования [8, 2].

Итак, личный опыт наблюдения за постепенной модернизацией системы иноязычного образования в РК показывает, что его концептуально-документальными парадигмами являются:

- законодательное определение статуса языков (казахского, русского, английского);
- создание образовательных учреждений и организаций разного уровня с углубленным изучением родного и иностранных языков, а также возможностью приобретения профессионального образования и опыта как для обучаемых, так и для педагогических кадров;
- отказ от некоторых традиционных форм подготовки специалистов (аспирантура и докторантура) и введение новых форм подготовки (магистратура и докторантура PhD) согласно Болонской декларации;
- внедрение новых специальностей в сфере профессионального (гуманитарного / технического), вузовского и послевузовского образования (магистратура и докторантура PhD);
- трансформация институтов повышения квалификации педагогических работников в специализированный центр подготовки и переподготовки педкадров.

Здесь автору хотелось бы сделать акцент на одну из главных ментально-культурных парадигм в области иноязычного образования, а именно его направленность на межкультурную коммуникацию в действии. Произошла смена парадигмы от «изучения языка в теории» к «изучению языка на практике». Это, на первый взгляд, незаметное изменение фактически привело к модернизации всей системы иноязычного образования. Описанные выше аспекты трансформации иноязычного образования есть следствие измененной парадигмы в восприятии, обучении и жизни новых поколений казахстанцев.

III. Тренды иноязычного образования в РК

На сегодняшний день многие казахстанские специалисты в области иноязычного образования (учителя, преподаватели вузов, ученые) считают, что уже можно говорить о национальной модели полилингвального обучения. Поддерживаю высказанное мнение Жаркынбековой Ш.К. и Нуртазиной М.Б. о том, что «...меняется социокультурный контекст изучения иностранного языка, который востребован в современном казахстанском обществе не только как средство коммуникации, но и как инструмент познавательной и профессиональной деятельности. В полилингвальном обучении все больше проявляют заинтересованность школы РК, где практикуются различные его модели и отдельные элементы. Наряду с культурно ориентированными моделями, позволяющими учащимся овладеть лингвострановедческими и социокультурными знаниями, приобретают актуальность также предметно-ориентированные модели, когда иностранный язык выступает в качестве средства изучения предмета» [2, 8].

Каковы же современные тренды в области иноязычного образования? Имевшие место парадигмы и их последствия, на мой взгляд, во многом определили современный процесс обучения иностранным языкам.

Глобальные проекты Казахстана и его активное участие на мировой арене требуют все более широкого охвата по изучению иностранных языков. Так, *интеграция в мировое экономическое сообщество* происходит весьма успешно, свидетельством чему выступают действующий Евразийский экономический союз, стать участниками которого изъявили желание ряд стран (Китай, Индия, Турция, Египет и др.). Отмечу, что языки этих стран относятся к так называемым «тяжеловесам» благодаря количеству их носителей. Зимние Азиатские Игры-2011 и прочие спортивные события, как и одержанная в 2012 г. победа Астаны в конкурсе на право проведения EXPO-2017, показывают очертания новых трендов.

Очевидно, что в области казахстанского (и не только) иноязычного образования акцент на европейские языки постепенно смещается в сторону изучения *языка нашего геополитического соседа и партнера – Китая*. Более того, необходимо сказать и об открытии новых специализаций в рамках уже функционирующих специальностей. Например, в 2012 г. в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева на филологическом факультете в рамках специальности «Иностранный язык: два иностранных языка», где традиционно предлагались два языка (английский + немецкий или французский), была открыта *новая специализация* (английский + китайский) совместно с кафедрой китайского языка. При этом число абитуриентов, желающих поступать на эту специализацию, было в два раза выше, чем на ранее апробированную. В рамках других специальностей – «Иностранная филология» и «Переводческое дело» – китайский язык все более и более востребован, достаточно посмотреть рекламные проспекты казахстанских вузов для абитуриентов. Очередное поколение специалистов *владеет уже тремя и/или четырьмя языками*: казахским и/или русским как родным, английским как первым иностранным и китайским / немецким / французским как вторым иностранным языком. Это и есть полилингвальное и, одновременно, иноязычное образование в действии. Это современный тренд, дальнейшим результатом развития которого станет выпуск бакалавров / магистров и закрепление новых специализаций на уровне магистратуры и докторантуры. В этом смысле, задачи Концепции от 2006 г. можно считать реализуемыми на практике и приносящими видимые результаты.

Еще одним трендом стало долгожданное введение *изучения английского языка в начальном звене* школьного образования. 2013 год стал в этом смысле знаменательным, поскольку целый ряд гимназий, лицеев и школ с углубленным изучением иностранного (английского) языка приняли участие в этом эксперименте. О его результатах пока говорить рано, но есть вполне реальные ожидания в отношении улучшения качества обучения (имеются уже подготовленные специалисты в рамках специализации «Раннее обучение иностранному языку» на кафедре английского языка в КазУМОиМЯ им. Абылай-хана) и знания языка 1, 2 и 3-классниками.

Активно используются уже привычные многим формы обучения. Так, информационные технологии (аудио, видео, компьютер, интернет и их всевозможные программные сочетания – Skype, sms- и chatmessengers, blogs и мн.др.) прочно вошли в нашу профессию. Электронные учебники и пособия стали обыденной реальностью для многих практикующих учителей и преподавателей, а сочетание книги и диска представляется уже традиционной формой изучения языка для обучаемых и обучающихся. Различные формы дистанционного обучения языкам на базе множества легальных (и, часто, не всегда законных) платформ позволяет не только изучить традиционные аспекты иностранного языка, но и обеспечить главную задачу – живую коммуникацию. Современным трендом является *сочетание очной и дистанционной форм обучения*, где последняя уже включает в себя все виды информационных технологий и лекционно-методического обеспечения. Так, лекции представлены в виде аудио- и видеоматериалов, семинары требуют чтения и поиск дополнительного материала в Сети, практические работы выполняются в режиме лимитированного по времени онлайн тестирования, коллоквиум осуществляется в виде вебинара или чат-обсуждения, экзамен принимается с использованием программы Skype.

Новая реальность, современные запросы обучаемых к качеству и форме подачи материала заставляют педагогические кадры все более совершенствовать свои методы обучения. Не случайно в 2012 году был создан АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу», функциями которого стало ежегодное повышение квалификации педагогических работников всех уровней образования (руководители управлений образования разного уровня; директора школ, колледжей, дошкольных и внешкольных организаций образования). В этом же году была внедрена трехмесячная Кембриджская

программа повышения квалификации учителей. С 2011 г. Центр участвовал в реализации проекта электронное обучение «E-learning» [8, 3].

Была также запущена Программа повышения квалификации преподавателей педагогических специальностей вузов РК. Теперь, амбициозные преподаватели имеют выбор участия как в программах центра «Болашақ» (обучение в магистратуре / докторантуре или научные стажировки), так и в предлагаемых программах Назарбаев Университета (обучение, повышение квалификации). Открытый по инициативе президента Казахстана в 2010 г. университет призван стать национальным брендом высшего образования РК, сочетая преимущества национальной системы образования и лучшую мировую научно-образовательную практику [9, 2]. В процессе новейшего развития иноязычного образования РК этот вуз сыграет свою видную роль, поскольку сегодня он является единственным учебным заведением, где обучение ведется преимущественно на иностранном языке. Следовательно, современным посылом (и трендом) для многих амбициозных абитуриентов станет свободное владение иностранным языком до поступления в вуз.

Исходя из этого, понятна логика появления многочисленных (даже стихийных) языковых и/или лингвистических курсов, школ и центров для дополнительного образования различного качества. Спрос, как известно, рождает предложение, а оно порождает конкуренцию; она же приводит к улучшению качества и разумному балансу предложений. Этот тренд также отражает современное состояние дел в развитии частного сектора изучения и преподавания иностранных языков.

Итак, очевидные тренды развития иноязычного образования в РК:

- успешная экономическая интеграция выявляет необходимость изучения языков «тяжеловесов»;
- популярность китайского языка и постепенное смещение европейских языков на второй план;
- мультилингвизм молодых специалистов и естественный билингвизм нового поколения казахстанцев;
- ранее обучение иностранным языкам на дошкольном и школьном уровне;
- широкое использование смешанных (blended learning) форм обучения с использованием всех возможностей информационных технологий;
- активное развитие дополнительного (добровольного) образования для всех возрастных групп и возможностей;
- появление организации образования нового типа (НУ, Өрлеу) с акцентом на сочетание преимуществ национальной системы образования и мировой научно-образовательной практики.

Резюмируя, отметим, что современные тренды развития иноязычного образования во многом отражают задуманные Концепцией планы и, в свою очередь, служат предпосылками для дальнейшего развития.

IV. Заключение

На протяжении всей истории молодой республики Нурсултан Абишевич активно поддерживал выбранную стратегию развития иноязычного образования, что всегда находило отражение в его Посланиях народу Казахстана. Так, в Послании «Построим будущее вместе» (2011 г., пункт 2.3 «Развитие языков») говорится, что «...для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия. Поэтому считаю, что к 2020 году доля населения, владеющего английским языком, должна составлять не менее 20-ти процентов» [10, 2.3].

Литература

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан «Новый Казахстан в новом мире» народу Казахстана от 28 января 2007 года. Часть III «Государственная политика, направленная на обеспечение международных стандартов образования и

профессиональной переподготовки, соответствующих динамике и перспективам развития рынка труда». Подпункт 6.

2. Жаркынбекова Ш.К., Нуртазина М.Б. Инновационные межкультурные процессы в образовании в полилингвальном сообществе Казахстана // Мультилингвизм и межкультурное образование: опыт преподавания иностранных языков в казахстане (посвящается 20-летию Независимости Республики Казахстан). Сб. мат. межд. науч. метод.семинара. – Астана, 20 января 2012 г. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2012. – С. 5-9.

3. Официальный сайт Центра международных программ «Болашақ» <http://www.bolashak.gov.kz/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html>

4. Казахско-турецкий лицей: мифы и реальность. Вечерняя Астана. 2 Сентября 2014. <http://vechastana.kz/sotsium/kazakhsko-turetskiy-litsey-mify-i-realnost> / Вечерняя Астана © www.vechastana.kz

5. Макаев В.В. Поликультурное образование – актуальная проблема современной школы // Педагогика. - 1999. - № 4. - С. 6–12.

6. «Концепция развития иноязычного образования РК» - Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006.

7. Декларация «О создании единого Европейского пространства высшего образования» // Материалы Болонской конвенции. - М., 2005. - С. 123-128.

8. Официальный сайт АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» <http://www.orleu-edu.kz/>

9. Официальный сайт Назарбаев Университета <https://nu.edu.kz/portal/faces/mainmenu/aboutus1/historyvision>

10. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 28 января 2011 года. Пункт 2.3 «Развитие языков».

І СЕКЦИЯ
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Я. Н. Оспанова
г. Астана

К ВОПРОСУ О РЕАЛИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
СТУДЕНЧЕСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ
(на примере Евразийского гуманитарного института)

Государственная молодежная политика обретает свои четкие контуры во второй половине XX века и является инновационной формой социализаторской деятельности. Сегодня проблема молодежной политики может быть осмыслена только в контексте широкомасштабных программ и стратегий, в рамках планирования национального развития с акцентом на вовлечение молодежи в жизнь общества, поощрение молодежных инициатив, активизацию молодежного движения.

Определим основные позитивные тенденции в деятельности студенческих общественных объединений:

- отход от единых программ; вариативный подход с учетом особенностей конкретного объединения, местных условий; реальная возможность выбора программ, предлагаемых «сверху», и собственных - «снизу»;

- ориентация на гармоничное сочетание общественных и личных интересов участников; необходимость взаимодействия коллектива и личности;

- формирование и рост на базе общественных объединений «ассоциативных», более демократичных, не структурированных жестко форм, разнообразных по своей основной направленности, по содержанию деятельности (социально, профессионально, личностно ориентированных, многопрофильных и однопрофильных) [1].

Следует отметить, что характерной чертой студенческих общественных объединений является разнообразие деятельности. Это обусловлено несколькими причинами. Во-первых, студенческий возраст характеризуется потребностью ролевого освоения действительности, на что обращается внимание в отечественной и зарубежной педагогике, психологии, социологии.

Во-вторых, разнообразие деятельности в общественных объединениях задается высоким интеллектуальным потенциалом и познавательным энтузиазмом студенческой среды, тем более, что внеаудиторная форма предоставляет многочисленные возможности для самореализации и самоутверждения [2].

Как отмечают многие исследователи, именно «общественные объединения с их неформальной структурой и возможностью творческого проявления личности способствуют наиболее «мягкому» вхождению студентов в вузовский социум» [3].

Опыт реализации молодежной политики в Евразийском гуманитарном институте позволяет говорить о том, что студенческие общественные объединения являются эффективной базой для реализации прав учащейся молодежи, развития молодежного самоуправления, осуществления работы по следующим направлениям: гражданско-патриотическому и правовому воспитанию; духовно-нравственному воспитанию; по укреплению единства нации среди студентов и преподавательского состава; проведение мероприятий, направленных на формирование потребности в самопознании и саморазвитии, социально значимых и индивидуальных качеств и коммуникативной культуры личности; по экологическому, физическому воспитанию и формированию здоровьесберегающей среды здорового образа жизни; организация стажировки во время

обучения и трудоустройство молодых специалистов, трудовое и экологическое воспитание; проведение мероприятий, направленных на развитие интеллектуальной культуры, развитие и поддержка молодых талантов.

Так, в институте действует большое количество студенческих общественных объединений различной направленности: театральный кружок, студия вокала, студия народного танца, волонтерская организация, танцевальный коллектив «Шаттык», домбровский ансамбль «Серпер», клуб поэтов «Поэзия сен менімен егіз бе едің?», дебатный клуб «ЕАГИ-ВИКТОРИЯ», КВН, клуб английского разговорного языка, клуб французского языка «Etoile française», литературное объединение «Аққу», студенческая юридическая клиника, научные кружки «Туран», «Жас ғалым» и «Қаржыгер», секции по волейболу, баскетболу, шахматный клуб. В 2013 году был открыт клуб современного танца, в 2014 году организован вокально – инструментальный ансамбль «DARRT». Функционирует онлайн-газета «EAGI-life journal»; Онлайн-радио «EAGI-fm»; онлайн вечернее радиовещание (в рамках данного проекта идет профессиональное обучение искусству радиоведущего).

День Независимости в институте отмечается разноплановыми мероприятиями, направленными на формирование системы гражданских качеств, таких как патриотизм, интернационализм, социальная ответственность, толерантность. Так, в течение декабря члены кружка «Тарих» проводят тематические заседания - «Ызғарлы желтоқсан - Тәуелсіздік бастауы», «Казахстан – наш край родной»; круглый стол на тему «Правда и мифы декабря 1986 г.», семинар-дискуссию «Роль национальной интеллигенции в истории казахского народа».

В рамках информационно-разъяснительной работы об инициативе Президента РК Н.А.Назарбаева, которая продолжает традицию приверженности и действий по достижению глобального ядерного разоружения и которая направлена на требование запрета ядерных испытаний и создание мира, свободного от ядерного оружия, активисты студенческих объединений кафедры иностранных языков организовали и провели конференцию «Мирный атом». В ходе конференции были заслушаны и обсуждены такие доклады, как «Жарқын болашақ», «Күн энергиясын қажетке жарату», «Жел энергиясын пайдалану мүмкіндігі», «Использование ядерной энергии в мирных целях», «Альтернативные источники энергии».

На заседаниях лектория «Евразия и молодежь» при участии депутатов Мажилиса Парламента РК, отечественных ученых, так и ученых стран ближнего и дальнего зарубежья обсуждаются «Современные тенденции развития уголовной политики», «Состояние и перспективы развития экспертной деятельности органов юстиции», «Формирование правосознания и правовой культуры в Республике Казахстан», «Коррупция - угроза национальной безопасности Республики Казахстан», «Миссия Ассамблеи народа Казахстана».

Значительное внимание уделяется проведению мероприятий, направленных на формирование потребности в самопознании и саморазвитии, социально-значимых и индивидуальных качеств и коммуникативной культуры личности. Ежегодно в сентябре месяце проходит традиционный конкурс талантов. По итогам выступлений самодеятельных артистов определяются лучшие ведущие, певцы, инструменталисты, айтыскеры и чтецы. Среди мероприятий следует отметить вечера памяти безвременно ушедших из жизни казахстанских и зарубежных поэтов, композиторов и эстрадных исполнителей «Жизнь как вспышка», «Международный день студентов», «Посвящение в студенты», «Евразия встречает НАУРЫЗ», «Мисс ЕАГИ», «Мистер ЕАГИ», вокальный конкурс «ЕАГИ - factor», танцевальный конкурс «Танцуй! Танцуй» среди сотрудников, преподавателей и студентов, творческий фестиваль «Будущее начинается сегодня!», дебатный турнир, КВН на кубок ректора, «Последний звонок», тренинги для первокурсников по адаптации к новым жизненным условиям.

Члены волонтерской организации ЕАГИ проводят социально-психологические тренинги «Командообразование», «Личностный рост», «Навыки эффективной коммуникации», направленные на сплочение академической группы, формирование и развитие навыков работы в команде, формирование Я-концепции. Как результат, студенты-первокурсники активно знакомятся и сближаются не только с членами своей студенческой группы, но и со студентами других специальностей и курсов. Также осуществляется научно-психологическая помощь детям – сиротам детских домов Акмолинской области (Аккольский и Жолымбетовский детские дома).

В рамках сотрудничества студенческих общественных объединений ЕАГИ были организованы: танцевальные мастер-классы при участии чемпионов РК по бальным спортивным танцам городского клуба «Сальса Эльдorado»; тренинги по подготовке вожатых для студентов педагогических специальностей с участием ведущих тренеров детского лагеря личностного роста «Миротворец».

Лидеры студенческих общественных объединений участвуют в многочисленных городских, республиканских, международных конкурсах, олимпиадах, спортивных соревнованиях, завоевывая призовые места.

Студенты активно занимаются спортом, являясь членами сборной Казахстана, ежегодно участвуют в различных республиканских и международных спортивных турнирах, в традиционной городской студенческой спартакиаде по различным видам спорта, а именно: шахматы, тоғыз-қумалақ, қазақша-күрес, настольный теннис. В институте на постоянной основе проводятся чемпионат ЕАГИ на кубок ректора по волейболу, баскетболу, мини - футболу.

В целом, можно утверждать, что деятельность студенческих общественных объединений, организованная на научно обоснованных положениях, способствуют успешной реализации государственной молодежной политики.

Литература

1. Оспанова Я.Н. Политическая социализация студенческой молодежи. Учебное пособие. - Астана: ЕАГИ, 2009. – 234с.
2. Милтс А.А. Личность студента. Общественно – политическая активность студенческой молодежи. – Рига,1976. – 123с.
3. Дейцев С.Е. Молодежные объединения и демократизация политической системы.// Новое политическое мышление и процесс демократизации. – М.: Наука, 1990.- С.47-52.

**Я. Н. Оспанова
Т. А. Абдрашитова
г. Астана**

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОМ ПАРТНЕРСТВЕ

Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев неоднократно отмечал роль неправительственных организаций (НПО) в развитии социальной сферы и дальнейшей демократизации общества, а также важность развития и укрепления партнерства НПО и государственных структур. Так, выступая 12 сентября 2005 года на Втором Гражданском Форуме, Глава государства отмечал: «За короткий период мы заложили основы крепких партнерских отношений государства и неправительственного сектора, добившись решения многих задач. Все мы, наконец, осознали, что выгоднее, образно говоря «выйти

на дорогу с двусторонним движением», что двери для сотрудничества должны открываться обеими сторонами».

Кафедра педагогики Евразийского гуманитарного института (ЕАГИ) одна из первых поддержала идею Президента о партнерстве с третьим сектором, в частности сотрудничая в течение ряда лет с ОО «Казахская ассоциация психологов» (КАП).

Основателем и президентом ОО «Казахской ассоциации психологов» более 17 лет являлся выдающийся ученый – психолог, психолог-практик, доктор психологических наук, профессор Джакупов Сатыбалды Мукатаевич, сыгравший ведущую роль в развитии психологической науки в Республике Казахстан.

Миссия Казахской ассоциации психологов:

- способствовать развитию психологической науки, практики и образования в области психологии в интересах всего общества;
- содействовать государственным, общественным и иным структурам в эффективном использовании психологического фактора при решении социально-значимых задач;
- пропагандировать психологические знания в целях сохранения и укрепления здоровья людей.

Основная цель КАП:

- развитие методологии и практической психологии в Республике Казахстан до международного уровня.

Специалисты КАП совместно с кафедрой педагогики ЕАГИ с 2002 года занимаются научными исследованиями, касающимися вопросов девиаций в подростковой и молодежной среде, в частности вопросов наркозависимости, деятельности молодежных организаций в профилактике наркомании, алкоголизма и табакокурения, а с 2005 года и вопросами развития гражданского сектора, проблемами защиты прав детей.

В рамках проводимых программ Департамента молодежной политики МОН РК проводились мастер-классы на республиканских форумах «Молодежь Казахстана против наркомании, алкоголизма и табакокурения», психолого – педагогические семинары - тренинги по формированию жизненных навыков в ситуациях угрозы жизни и здоровью, читаются элективные курсы для студентов, лидеров молодежных организаций, неправительственных организаций, кураторов по технологиям организации профилактической работы по проблеме наркомании, за что они неоднократно были отмечены благодарственными письмами Министерства образования и науки РК, Министерства культуры и информации РК, Конгресса молодежи Казахстана, МК «Жас Отан» НДП «НУР ОТАН».

Наряду с этим, психологи-практики КАП успешно руководят подготовкой студентов для участия в научных конференциях, в волонтерской деятельности по вопросам профилактики наркомании по методике «Равный равному», с привлечением лидеров из сообщества, участия в деятельности неправительственных объединений [1].

С 2001 года в рамках партнерства ведется научно – исследовательская работа по проблеме наркомании и токсикомании. Под руководством доктора психологических наук, профессора Сатыбалды Мукатаевича Джакупова разработана и апробирована программа по работе с зависимыми от ПАВ веществ, и программа профилактической работы по проблеме наркомании среди подростков и молодежи на основе интегративного, межсекторального и межведомственного подходов с участием лидеров из сообщества, волонтеров из числа бывших наркозависимых и созависимых. Научные и теоретико – практические результаты этих программ нашли также свое применение в рамках международных и республиканских проектов, а именно:

- с 2000 по 2003 г.г. в реализации проекта по интеграции социальных услуг в системе первичного здравоохранения РК (Американский Международный союз здравоохранения (АИНА)).

В результате реализации данного проекта были разработаны обучающие программы по подготовке социально-ориентированных семейных врачей, социальных работников, психологов, волонтеров по работе с наркозависимыми, созависимыми, по мобилизации сообщества, подготовки лидеров из общины, создания групп само- и взаимопомощи в рамках деятельности неправительственных организаций. Являлась преподавателями Центра по подготовке вышеназванных специалистов и добровольцев, руководили профилактической работой, разработкой пособий, учебно – методических рекомендаций, брошюр, буклетов. В рамках проекта и разработанной программы велась консультативная работа с наркозависимыми, созависимыми. За вклад в успешное осуществление проекта были отмечены благодарностью Министерства здравоохранения РК, Американского союза здравоохранения;

- в экспертной деятельности по организации работы инструкторов волонтеров неправительственных организаций по профилактике наркомании в рамках государственного заказа для неправительственных организаций;

Также студенческая молодежь участвует в различных образовательных программах, что повышает их профессиональную компетентность. С сентября 2008 года студенты ЕАГИ, являющиеся сотрудниками КАП по программе трудоустройства учащейся молодежи управления занятости Департамента труда и социальной защиты населения г.Астана, приняли участие в организации и проведении встречи с лидерами молодежного движения Киргизии, Таджикистана, Украины по обмену опытом решения вопросов, связанных с проблемой наркомании в молодежной среде [2].

Плодотворное сотрудничество преподавателей кафедры ЕАГИ в рамках социального партнерства с ОО «Казахская ассоциация психологов» позволило разработать и внедрить программу курса «Основы практикоориентированного обучения» для студентов-волонтеров специальностей «Педагогика и психология». Специалистами КАП проводятся семинар-тренинги для студенческой молодежи по формированию антинаркотического иммунитета, профилактике ВИЧ СПИД.

Таким образом, в Казахстане, начиная с 1998 г., проблемой практической подготовки психологов дополнительно к вузовскому образованию занимается Казахская ассоциация психологов (КАП), ранее она называлась Национальная ассоциация психологов Казахстана (НАПК).

Литература

1. Абдрашитова Т.А. Особенности психологического консультирования по вопросам зависимости. // Доклады Казахской академии образования. - 2009, №1. – С.76-80.
2. Абдрашитова Т.А., Оспанова Я.Н. Передовой опыт по патриотическому воспитанию граждан. - Астана: Издательство ТОО «Агроиздат», 2009. – 236с.

Т. Н. Кемайкина
г. Астана

СИТУАЦИОННЫЕ ЗАДАЧИ И ПРОБЛЕМНЫЕ СИТУАЦИИ КАК ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОТБОРА НА ГОСУДАРСТВЕННУЮ СЛУЖБУ

Значение государственной службы в Республике Казахстан с каждым годом всё возрастает. Это связано, прежде всего, с тем, что услугами государственных служащих пользуются все современные государства независимо от их государственного устройства,

формы правления или политического режима. Именно они выполняют все задачи и функции, которые цивилизованное общество сегодня возлагает на свое государство.

В связи с данной тенденцией требования к государственным служащим со временем всё более ужесточаются. Так, в настоящее время от них требуется не только дисциплинированность и исполнительность, но и высокая квалификация, инициативность, способность быстро и грамотно решать задачи различной сложности, также способность оперативно реагировать на принятые нововведения и уметь действовать в условиях изменившейся ситуации. От государственных служащих сегодня требуются знания и умения по проблемным вопросам экономики, юриспруденции, политологии и т.д.

В соответствии с Концепцией, утвержденной Главой государства в июле 2011 года, в настоящее время сформирована новая модель казахстанской государственной службы. основополагающие принципы новой модели: подотчетность обществу; транспарентность (прозрачность); меритократия (признание личных заслуг и достижений при поступлении и продвижении по службе). Создание новой модели осуществлялось с учетом лучшей международной практики, при этом, не является копией зарубежных моделей. Создание управленческого корпуса «А» и сокращение количества политических должностей в 8 раз эксперты считают важнейшим шагом по профессионализации и усилению меритократии, а ключевым фактором успеха – политическую волю Главы государства [1].

Остановимся на одном из основных приоритетных направлений дальнейшего совершенствования государственной службы, а именно на *поэтапном переходе к более совершенным видам тестирования*.

В целях дальнейшего улучшения качества отбора на госслужбу предполагается переход от тестирования на знание законодательства к современным видам экзаменов, например, тестам по компетенциям, решению конкретных ситуационных задач, написания эссе и др. [1].

В Академии создан Центр изучения компетенций. Центром проделана определенная работа по совершенствованию методов отбора на государственную службу.

Одним из основных методов совершенствования конкурсных тестов при отборе на государственную службу мы считаем *решение ситуационных задач*, которые еще на этапе отбора позволяют принять квалификационное решение о наличии у кандидата профессиональных компетенций.

Рассмотрим понятия «ситуационные задачи», «ситуационные задания» и «проблемная ситуация».

Ситуационные задачи - основанные на материалах реальной государственной деятельности, – которые можно изучать самостоятельно или обсуждать в группах. Обдумывание собственного пути решения проблем, выдвигаемых в таких ситуационных задачах, зарекомендовало себя как чрезвычайно эффективный метод обучения, позволяющий понимать и применять общие этические принципы, и обеспечивающий хорошую подготовку к работе в реальном режиме государственного служащего [2].

Ситуационные задачи являются важным методом, активизирующим познавательный процесс и позволяющий развивать навыки и опыт в выборе способов решения конкретных проблем, возникающих в практической деятельности специалиста [3].

Ситуационные задания позволяют интегрировать знания, полученные в процессе изучения разных предметов. При этом они могут предусматривать расширение образовательного пространства обучающегося [4].

Проблемная ситуация (ПС) возникает в структуре целенаправленной деятельности как ситуация внезапного и неожиданного возникновения препятствия на пути к достижению ее цели [5].

Теоретический анализ психологического содержания ПС позволяет выделить ее компоненты: обнаружение, мотивообразование, целеобразование, постановку задач, выработку и принятие решений, формирование принципов, их реализацию, исполнение.

Начальная фаза взаимодействия человека с ПС характеризуется обнаружением, которое обычно носит произвольный характер, а в случае информационного поиска является произвольным процессом решения задачи обнаружения проблем. Основным фактором исследований особенностей проявления в этой фазе становится чувствительность субъекта к малым различиям, и это, по существу, проблема обнаружения слабых сигналов. Успешность обнаружения проблемы зависит в первую очередь от способностей обнаружения слабых сигналов соответствующей модальности, несущих информацию о наличии объективных условий ПС. Означивание этой информации и формирование «внутреннего сигнала» (на фоне ранее возникшего переживания неопределенности достижения цели) способствует пониманию данных условий как препятствующих достижению цели. Обнаружение проблемы представляет перцептивный процесс выделения абстрактного образа препятствия и концептуальный процесс построения понятия недостижимости цели как результат прогноза достижения цели в этих условиях. Результаты таких процессов актуализируются на высшем уровне как некоторое переживание (состояние), выполняющее функции активатора-побудителя системы продуцирования адекватных программ достижения цели. Таким образом, начальная фаза взаимодействия с ПС завершается пониманием неопределенности и побуждением к преодолению препятствия.

В начальной фазе взаимодействия с ситуацией побудительно-направляющая сила мотива достижения сохраняется, но может и потерять свою силу в результате перемотивации (мотивация избегания). Перемотивация, переориентация как результат оценки ситуации составляют следующую фазу взаимодействия человека с ПС, которая предшествует фазе решения — выработки конкретных способов и средств выхода из нее. Побуждение к преодолению противоречия стимулирует мыслительный поиск. ПС в этой фазе становится источником продуктивного мышления. Анализ предполагает поиск и выявление неизвестного, составляющего ключевой элемент ситуации. Это неизвестное выступает в качестве искомого — того, что нужно выявить для выхода из ПС. Оно выявляется как носитель определенных отношений между элементами ПС, имеющими существенное значение для решения. В ходе анализа такие отношения становятся все более и более определенными, способствуя, в конечном счете, определению искомого. Выявление неизвестного ПС представляет процесс обнаружения нового знания в условиях, когда субъект «открывает» знание в силу существующей потребности в нем. Механизм обнаружения нового — это образование новой связи (прежде всего с целью), на основе и с помощью которой раскрывается неизвестное. Понимание нового отношения и создание принципа действия составляют два основных момента процесса обнаружения, когда новое должно быть раскрыто для понимания, объяснения определенных явлений или закономерностей или для преобразования ситуации [6].

Развитие мыслительного процесса, основанного на полученном в «исследовательской» стадии новом знании, продолжается в сторону образования и осознания (понимания) конкретных задач, решение которых необходимо для достижения цели деятельности. Этот процесс основывается на анализе новых элементов ситуаций в их связи с исходными элементами и оценке значимости объективных и субъективных препятствий с точки зрения возможности или невозможности достижения цели. Следовательно, объективно существующая проблема превращается для субъекта в задачу, происходит образование психологической системы, адекватной задачам, решение которых позволит выйти за пределы ПС. Процесс трансформации обнаруженного в ПС противоречия, субъективного препятствия в мыслительную задачу осуществляется как процесс ее субъективного преобразования.

Решение проблемных задач (как и принятие решения в управленческих ситуациях) составляет последующую фазу развития субъекта в ПС и выхода из нее. Существеннейшим компонентом субъективной эффективности такого выхода является способность обнаружения проблемы [7], которую необходимо развивать в рамках

специальной психологической подготовки к профессии в условиях значительной плотности ПС. Одна из основных задач такой подготовки — обеспечить условия, в которых происходит осознание индивидуальных способов обнаружения ПС (как «дополнительного» нового знания), и усвоение этих способов в качестве инструментальных средств системы профессиональной деятельности. Другая важнейшая задача — формирование способности обнаружения и достижения «основного» нового знания.

Объектами психологической подготовки государственного служащего являются:

- познавательные потребности и мотивы поиска проблем;
- индивидуальные творческие способности как регуляционная основа интеллектуальных действий; включение нового в систему знаний; переход от новых отношений к новым свойствам; функция обобщения, характеристики внутреннего плана мыслительных действий [8]; процессы целеобразования, поиск способов и анализ условий предполагаемых действий; антиципация будущего результата как основа для корректировки действий при достижении неадекватного результата; измерительно-оценочная функция психики как механизм сличения и означивания антиципируемого и заданного результата; функция контроля правильности интеллектуальных действий посредством обратной связи и вспомогательных действий (преобразующих, замещающих, логических); обобщенность, структурированность профессиональных знаний, их динамичность, «открытость»; эмоциональная стрессоустойчивость, «интеллектуальная» работоспособность.

Для осуществления специальной психологической профессиональной подготовки государственных служащих необходимы адекватные средства и методы, основанные на психологической теории учения. Основное положение теории научения (психическое развитие осуществляется путем усвоения социального опыта посредством учения) является центральным и для психологии воспитания [9]. Фактом научения являются основные изменения поведения и деятельности человека, которые характеризуются устойчивостью и целесообразностью [10]. Результатами этой подготовки должны быть такие изменения характеристик развития личности, которые способствовали бы осуществлению целенаправленного поиска важнейших проблем; опережающего обнаружения «срочных» проблем; эффективного, социально ценного выхода из ПС, предвидения новых проблем и их последствий.

Необходимо проанализировать сферы и уровни научения. В самом общем случае можно выделить три сферы: когнитивно-поисковую, коммуникативную и регулятивно-оценочную [11].

Когнитивно-поисковая обеспечивает обнаружение проблемы, поиск, выявление нового знания (новых способов в данном случае) и его усвоение; коммуникативная обеспечивает информационное взаимодействие, усвоение и воспроизведение усвоенного; регулятивно-оценочная обеспечивает организацию процесса выхода из ПС, оценку, реализацию и принятие решений.

На уровне практического обучения наиболее прогрессивной формой становится групповое обучение, в котором вырабатывается опыт коллективности, стимулируется творческая активность каждого участника, личностная ответственность за решение других [12].

В качестве основы разработки средств и методов специальной психологической подготовки к труду в условиях ПС необходимо взять проблемное обучение.

В проблемном обучении формируются основные компоненты творческих способностей [6]: самостоятельное видение проблемы; формулирование проблемы; выдвижение гипотезы; нахождение или изобретение способов ее проверки; сбор и анализ данных; формулирование выводов; самостоятельное видение возможностей приложения полученных результатов.

Формирование этих способностей ряда определенных личностных свойств является целью специальной психологической подготовки, ориентированной на иерархию типов

противоречий профессиональной деятельности. Эффективность такого формирования будет зависеть от того, насколько преподавателю удастся реализовать цель перехода от стихийно возникающих ПС к управлению ими: планированию, развитию и разрешению.

Использование ПС в этом смысле уже относится к области специальной психологической подготовки.

В обучении необходимо «движение» по шкале уровня проблемности (степени сложности проблемы), определяемого соотношением известного и неизвестного, доли творческого участия в решении, формы проблемного обучения. Это «движение» необходимо увязывать с интенсификацией процесса взаимодействия обучаемого с ПС (увеличением психической «нагрузки»), повышением его интереса, активности, творческой самостоятельности в рамках групповых форм обучения, когда его предметом является общение (отношение субъекта к объекту обучения замещается отношением к субъекту общения по поводу объекта) [13]. Основной проблемой реализации средств интенсификации является выбор замещающей деятельности, которая удовлетворяла бы определенным требованиям: была бы интересной, лично значимой, допускала распределение функций в соответствии с индивидуальными особенностями каждого, была бы общественно ценной, требовала бы для осуществления овладения средствами профессиональной деятельности, активизировала бы все возможности каждого по принципу минимакса, позволяла бы обмениваться достигнутыми текущими результатами, быть одновременно воспитателем и воспитуемым. Другая проблема — создание соответствующих условий, в которых возможно осуществление такой замещающей деятельности системы обучающих ситуаций, составляющих объективную структуру этой деятельности.

Методическое обеспечение всего процесса обучения должно включать методики обучения мышлению, общению и саморегуляции как средствам выхода из ПС. Обучение мышлению основывается на освоении обучаемыми приемов умственной деятельности посредством накопления соответствующих знаний и овладения приемами (навыками) оперирования ими по схеме: ознакомление с приемами; упражнения (применение с варьирующими условиями); усвоение содержания приема и его возможностей; самостоятельное применение с выбором условий и ситуаций; перенос на новые (неизвестные) ситуации - использование при решении новых задач.

На этой основе формируется способность к творческому мышлению как система мыслительных действий и определенных свойств личности. В эту систему входит усвоение определенных принципов познания: неполнота существующего знания по сравнению с подлинной действительностью; различие между реальностью и представлением о ней; ограниченность усваиваемых понятий и приемов (средств регуляции); неограниченность познания и усвоения; антидогматичность, критичность; фактологичность знания и приоритетность доказательства; дифференциация образа действительности и отношения к нему.

Эти принципы предполагают развитие таких свойств познания, как критическое оценивание, поиск исчерпывающих доказательств в системе существующего или пока еще несуществующего знания, фактологизация представлений и т. д. При этом необходимо развивать и определенные личностные качества: интеллектуальное сомнение, реалистичность, смелость, противодействие «авторитетным» утверждениям, стремление к истине, интеллектуальное беспокойство, самокритичность и беспристрастие, оригинальность, интеллектуальная рефлексивность и т.д. Методическое обеспечение процессов подготовки должно включать и средства формирования комплекса определенных навыков взаимодействия с ПС и выхода из них, конкретные методы планируются в зависимости от выбора психологических механизмов закрепления формируемых связей, который определяется исходными мотивационными характеристиками обучаемых.

В конечном счете реальные процедуры рассматриваемой формы профессионального обучения — специальной психологической подготовки к труду в условиях непрерывного (плотного) потока ПС должны разрабатываться в двух аспектах: общая подготовка (формирование общих знаний, умений, навыков поведения в условиях типовых ПС с использованием общекультурного их предметного содержания); специализированная подготовка (формирование профессиональных знаний, умений, навыков поведения в специфических ПС с использованием предметного содержания, характерного для данной профессиональной деятельности). Вероятно, возможен и комплексный подход — использование полупрофессиональных ситуаций в целях общей подготовки с постепенным переходом к ситуациям сугубо профессиональным.

Система специальной психологической подготовки представляет практическую ценность и должна стать неотъемлемой частью подготовки госслужащего при совершенствовании методов отбора на государственную службу.

Литература

1. Новая модель казахстанской государственной службы и перспективы развития *информационно- справочный материал*
http://kyzmet.gov.kz/kzm/files...model_gossluzhby.pdf
2. Краевский В.В., Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности // Дидактика средней школы. — М.: Педагогика, 1982.-288с.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика. М., 1993. — 562с.
4. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. — Волгоград, 1995. — 244с.
5. Матюшкин А.М., Понукалин А.А. Проблемные ситуации в психологической подготовке специалиста в вузе <http://www.vorpsy.ru>
6. Матюшкин А.М. Актуальные проблемы психологии в высшей школе. — М., 1977. - 44 с.
7. Понукалин А.А., Хван А. А. Экспериментальное исследование способности обнаружения проблемы // Экспериментальная психология. — Саратов, 1980. - С. 10—11.
8. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. — М., 1976. 280 с.
9. Петровский А.В. Задачи педагогики и психологии высшей школы // Основы педагогики и психологии высшей школы / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Изд-во МГУ, 1986. С. 5—13.
10. Ительсон Л.Б. Психологические вопросы познавательной деятельности // Основы педагогики и психологии высшей школы / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Изд-во МГУ, 1986. С. 161 — 169.
11. Ломов Б.Ф. Об исследовании законов психики // Психол. журн. 1982. Т. 3. № 1. С. 18 – 30.
12. Вербицкий А.А., Нечаев Н.Н. Педагогика, психология и задача совершенствования учебного процесса в вузе // Основы педагогики и психологии высшей школы / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Изд-во МГУ, 1986. С. 13-23.
13. Китайгородская Г.А. Активизация учебной деятельности студентов как проблема и задача вузовской педагогики // Основы педагогики и психологии высшей школы / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Изд-во МГУ, 1986. С. 197— 208.

ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР – ӨМІР ТӘРБИЕСІНІҢ МЕКТЕБІ

Халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері адамның азамат болып қалыптасуында рөлі маңызды. Сондықтан жеке тұлғаны толыққанды тәрбиелеуде этнопедагогиканы оқытпау немесе оны қолданбау мүмкін емес. Қазіргі кезде қоғам алдындағы тәрбиелік мақсаттарды шешу үшін әдет-ғұрып пен этнопедагогиканы педагогика ғылымының әдіснамалық-теориялық жағдайларымен біріктіру өзекті мәселе болып табылады.

Қоғамның жаңаруы мен оны демократияландыру үрдісінде біздің қоғамның тарихы, кезінде ұмытылған немесе тыйым салынған халықтың рухани әрекеттері, өткеннің мәдени-тарихи мұралары жас ұрпақты тәрбиелеу ісінде қажеттілікке ие болып, этнопедагогика қайта өрледі және бұл бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Этнопедагогикалық білім беру – болашақ мұғалімдердің жас жеткіншектерге сапалы тәрбие беруінің негізіне айналды [1].

Бүгінгі күні, еліміз егемендігін алған заманда ұлтымыздың салт-дәстүрлері жаңғыра түсіп, ел мақтанышына айналып отыр. Ұлттық салт-дәстүрлер – өмір тәжірибесінің мектебі. Мәселен, қазақтың қай баласы болмасын, ұлттық тағам түрлерін біліп қана қоймай, оларды әзірлеу, қонағын ұлттық тағамдармен сыйлау, ұлттық өнерді бағалау және құрметтеу, оны меңгеру ешқашан артықтық етпейді. Ана тілін құрметтеу, ол тілде жатық әрі әсерлі сөйлей білу де қазақ баласының рухани байлығы болып табылады.

Ұлттық спорт түрлері де жаңғырып, «тоғызқұмалақ», «көкпар» ғана емес, асық ойнау да баланың қимылы мен зейін-зердесін ширататын спорттық ойын түрлеріне айналды. Тіпті кейбір қазақтың ұлттық салт-дәстүрі интернационалистік сипат алды деп те айта аламыз. Мысалы, қазақтың ұлттық тағамы «қазақша ет» бүгінгі күні «бешбармақ» деген атпен әлемге әйгілі болып қана қоймай, көп елдерде қолданысқа да ие болды деп айта аламыз. Таяуда ғана Астана күнін тойлау мерекесінде бұл тағамның «Гиннес» кітабына тіркелгені біз үшін үлкен мақтаныш. Қазақтың ұлттық асы қымыз және оны даярлау технологиясы да көп елдерде кеңінен тараған ұлттық ас болып саналады. Қазақтың зергерлік бұйымдары қазіргі кезде талай ел сұлуларының баға жетпес құнды әшекейлеріне айналды. Бұл – ұлттық салттар мен дәстүрлердің өміршеңдігінің дәлелі.

Қазақ этнопедагогикасының өзіндік ерекшелігі де жоқ емес. Кең жазира далада көшіп-қонып жүрген қазақ халқы сол қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайына, мәдениетіне, тарихына қарай өскін жастарды айрықша талап қойып тәрбиелеуге тырысты. Айталық, жас жігітке «сегіз қырлы, бір сырлы» деген өлшем берсе, жас қызға «қызға қырық үйден, қала берсе, ошақ басындағы күннен тыйым» деген тәрбие тәсілін берді. Бұл екеуі де өсіп келе жатқан ұл мен қызға қойылатын талаптың ең жоғарысы еді. Алдыңғысы ер жігітті шаруашылықтың да, өнердің де сан қырын толық меңгерген, ақыл-мінезге бай азамат болып өсуге бағыттаса, екіншісі қыз баланың әдептен озбай, бойы мен ойын бірдей күтіп-баптап ұстайтын көргенді де ақылды, пайымды жан болып өсуіне қойылатын талаптар еді. «Қазақ халқының ұлттық даралығы ой толғаныс қазынасында (ұлттық психологиясында) ұрпақ тәрбиелеу тәсілдері (этнопедагогика) мен салт-дәстүр ерекшелігінде (этнографиясында) деп білеміз. Қазақ халқының психологиялық ой толғаныс ерекшелігін сөз етсек, ол – тұспалдап, мақалдап, тақпақтап сөйлеу, жыр, терме, толғау, айтыс өнері арқылы көзге көріну»- деп ой түйеді ғалымдар [2, 47].

Шешендік өнер – ежелгі Грекия мен Рим заманынан бермен қарай көптеген халықтардың мәдени, рухани, өмір тіршілігіндегі өнердің бір түрі деп айтамыз. «Шешендік сөздер – тапқырлық пен шешендікке үйрететін көркем сөз үлгісі ғана емес,

халықтың көне тарихымен бірге жасап келе жатқан тәрбиелік мәні зор халық даналығы. Ол [түркітекес](#) халықтардың көпшілігінде кездеседі» [3].

Алайда қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV ғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті. Шалкиіз, Бұқар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнердің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді. Қазақтың шешендік сөздерін өзге жұрттың атақты адамдары, ғалымдары жоғары бағалады.

Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз-әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше.

Шешендік сөздер нұсқаларын академик В.В. Радлов (XIX ғ.) зерттеп жинаған болатын. Ол: «Қазақтар... мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауызекі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таңғаласың», – деп, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігінің өзіне ерекше әсер еткенін жазған [3, 16].

Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық мақалдарында: «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді», «Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды», – деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Шешеннің сөзі тындаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген. Бөлтірік шешен сөз жайында: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзінді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт, кімге, қай жерде, қай кезде, қалай сөйлейтініңді біл», – деп толғаған. Ал шешендік өнердің қиындығы туралы Бұқар жырау: «...Көш бастау қиын емес – қонатын жерде су бар. Қол бастау қиын емес – шабатын жерде жау бар. Шаршы топта сөз бастау қиын – шешімін таппас дау бар», – деп тапқырлықпен айтқан [4].

Қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жасөспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектеріне орнымен енгізіп, пайдалана білді [4, 56].

Қазақ халқының ұлттық дәстүріндегі жоғары философиялық ерекшелігі бар түрі – төрт түлік малды қастерлеуі. Олар бар тіршіліктің көзі, тұтқасы – мал деп түсінген де, оларға айрықша мән, баға берген. Бір-бірімен кездесе қалған қазақтардың ең алдымен «мал-жан аман ба?» деп сұрауының да басты себебі осында болса керек. Ішсе – сусын, жесе – тамақ, кесе – киім, жүрсе – көлік болған төрт түлік мал қазақ баласы үшін өмірінің мәні, тіпті заңы болып есептелген. Малы жоқ немесе малынан айырылған қазақтың өмір тіршілігінде еш мән-мағына қалмағаны анық. Бұл олар үшін шыбын жанынан айырылғанмен барабар еді. Сондықтан да қазақтар мал бағудың, оны өсірудің қыр-сырын жақсы білген, балаларын да осыған үйреткен. Осы әрекетке сай туындаған мақал-мәтелдердің де тәрбиелік мәні зор болған. «Малдың беті – жарық, малсыздың беті – көн шарық», «Жаманға жан жуымас, жалқауға мал жуымас», «Мал баққанға бітеді» деген мақалдар да малды, ауқатты болу үшін оны бағып-баптауды мақсат тұту керектігін уағыздайды. Бұл – қазақ халқының ұлттық психологиясындағы айрықша ерекшелік дер едік.

Ақыл-ой тәрбиесі – адам зиялылығының негізі. Қазақ халқының жастарды тәрбиелеуде бай тәжірибесінің бірі – балалардың ой-өрісін кеңейтіп, білімге құмарлығын дамытудағы халықтық тәрбие. Баланың ой-өрісін кеңейтуде халықтың ауызша шығармашылығының бай мазмұны, жетілген тұлға идеалын қалыптастыруда үлкен рөл атқарды. Өмірге жаңа келген жас сәбидің тілін ширату да халық үшін аса маңызды шара

болып табылған. Ол үшін оған сөз үйретіп, дүниетанымын дамыту мақсатында *жаңылтпаштар*, сан үйрету мақсатымен халық *санамақтарды* шығарған.

Санамақты айтқызу арқылы халық бала санасына жаңа түсінік, жаңа ұғым берген. Баланың өзін қоршаған ортаға деген ой-өрісі кеңейіп, заттарға мән бере қарауы артып отырған. Бала тәрбиесіне ерекше әсер ететін мақал-мәтелдердің, ойдан шығарған *ертегілердің* тәрбиелік мәні зор. Олар баланың тіл байлығын молайтады, сөз мағынасын ұғуға тәрбиелейді. Сонымен қатар, ертегілер баланың қиялын қанаттандырып, сан түрлі әлемді шарлатады, баланың рухын тәрбиелейді. Ең бастысы, оларды жүйелі ойлауға және жүйелі сөйлеуге үйретеді. Аңыз-әңгімелердегі Қорқыттың өлімнен қашуы, Асан қайғының жер жаннаты – жерұйықты іздеп шарқ ұруы, Жиреншенің ақымақ патшамен сөз сайыстыруы және халық арасынан шыққан Аяз бидің ақылының арқасында ірі беделге ие болуы нанымды жайт. Олардың тәрбиелік мәні зор, оқиғалары да тыңдаушыны сан түрлі ойға салып, ізгілікке жетелейді.

Халықтық тәрбие сан қырлы. Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып – тәрбие өзегі десек, олар отбасы тәрбиесінен бастау алатын тәрбиенің сан түрлерінде өзінің заңды жалғасын табады. Дене тәрбиесі, баланың ақыл-ойын жетілдіру, еңбекке тәрбиелеу, адамгершілік тәрбиесі жеке адамды зиялылық жағынан қалыптастырудың көзі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қалиев С., Молдабеков Ж., Иманбекова Б. Этнопедагогика. – Астана: Фолиант, 2007.
2. Кукушкин В.С., Қалиев С. Этнопедагогика: Оқулық. – Алматы: Дәуір, 2014.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2010.
4. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық шығармалары. – А., 1995.

А. Б. Шормақова
К. К. Абденова
Астана қ.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Дамыта оқыту жеке тұлғаның дамуына бағыт-бағдар беріп, белсенділігін арттырады. Оқушыны жоспарлауға, мақсат қоя білуге, қорытынды шығара білуге дағдыландырады. Яғни дамыта оқыту жеке тұлғаның барлық қасиеттерінің дамуына бағытталады.

1) Даму деңгейі – бұл оқушының бойында қалыптасқан, өз бетінше орындай алатын іс-әрекеттер болып табылады.

2) Даму аймағы – бұл жерде оқушы өз бетінше іс-әрекетті орындай алмайды, бірақ үлкендердің көмегімен жүзеге асыруға болады.

Психологтер Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейндердің ұстанған бағыты бойынша алсақ, жеке адам тәрбие мен оқыту үдерісінде жетіледі. Тәрбие мен оқыту оқушының дамуына әсер етіп отырады [1, 14]. Демек, оқытып әрі тәрбиелей отырып жеке тұлғаның танымдық қабілетін мақсатқа сәйкес жетілдіру көзделеді. Оқытудың осындай басты міндеттерінің бірі – оқушылардың танымдық қабілетін дамыту болып саналады.

Дамыта оқыту – бұл оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін дамыту, олардың ой-қиялын дамыту, өз еркімен жаңа білімді іздеуге бағыттау [2, 6]. Танымдық қабілетті дамыту туралы ғалымдардың тұжырымдарын бір жүйеге түсірсек:

1) таным қабілетінің дамуы – бұл барлық мұғалімдердің барлық пәндер бойынша оқыту үдерісіндегі мақсаттылық іс-әрекеті;

2) оқушыларға теориялық білім беру және объективтік шындықты тану мәселелері жайындағы оқулықтың ролі;

3) оқытудың әдістері мен тәсілдерін жетілдіру.

4) мұғалімнің теориялық дайындық деңгейі, педагогикалық шеберлігі, білімі оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамытудың шешуші құралдарының бірі.

Дамыта оқыту оқушыларды әртүрлі іс-әрекетке тартуды көздейді, сабақта пікір-таластар, дидактикалық ойындар, ойлау, қиялдау, есте сақтау, тіл байлығын, логикалық ойлауын, шығармашылық қабілеттерін дамытуға арналған оқыту әдістерін қолдануды ұсынады [3, 72]. Яғни, күнделікті сабақта оқушылардың жоғарғы білімдік пен адамгершілік құндылықтары арттырылса, жеке тұлғаның білімдегі шындықты іздеу, салыстыру, дәлелдеу, зерделеу, өз іс-әрекеттерін сараптап, өзіне-өзі баға беруге дағдыланады.

Қазіргі білім беру үдерісінде білім алушының ақыл-ойына, біліміне, шығармашылық мүмкіндіктеріне қойылатын талаптар артуда [4, 14]. Мұндай күрделі міндеттерді шешуде бастауыш сыныптың арқалар жүгі көп. Білім алушының базалық білімінің негіз бастауышта қаланады. Сондықтан бастауыш сыныпта білім берудің жаңаша жолдары қарастырылып, оқытушылар тәжірибелерін жетілдіруге күш салуда. «Инновация» ұғымы жаңарту, өзгерту мағынасын береді [5, 57]. Демек, оқыту үдерісіне жаңа әдістер, тәсілдер, құралдар, оқулықтар, бағдарламаларды пайдалану, оқыту мен тәрбиелеуге өзгерістер енгізу, олардың сапасын арттыру болып табылады.

Дамыта оқыту технологиясының авторларының (Л.С.Выготский, Л.В. Занков, В.В. Давыдов, Д.Б.Эльконин т.б.) пікірінше, бұл технология жеке тұлғаның барлық сапаларын дамытуға бағытталған жүйе [5, 58]. Оның нәтижесінде әр оқушының өзін-өзі өзгертуші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделіп, соған лайықты жағдайлар жасалады. Осыған орай бастауыш сыныпта грамматикалық ұғымдарды дамыта оқыту технологиясы арқылы меңгерудің маңызы зор. Өйткені, сол арқылы оқушылардың іс-әрекетінің дербестігі, сөздерді бір-бірімен байланыстырып сөйлеуі артады.

Ғалым А.Байтұрсыновтың пікірі бойынша, оқушы білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек [6, 35]. Профессор Л.Г.Лембергтің пікірінше, оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру мына шарттарға байланысты болуы керек: оқушылардың істейтін жұмыстың мақсатын айқын түсінуі, жұмыстың оқушылардың өз еркімен, қалауымен орындауын көздеу керек [7, 67].

Ал өзіндік жұмысты ұйымдастырудың негізгі шарттары мыналар болып табылады: мұғалімнің нақты тапсырмалар (нұсқаулар) беруі, жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеуі, мұғалімнің басқаруымен оқушылардың дербестігінің өзара байланысы, олардың жұмысты өз ерімен орындауы т.б.

Оқыту үдерісінде мұғалімнің тапсырмасы бойынша оқушылар өзіндік жұмысын өздері жоспар жасап, істің тәсілін анықтап, оның нәтижесін өздері шығаратын жұмыстары жатады [8, 116]. Дамыта оқытуда оқушылардың таным әрекеті белсенділікке байланысты болады, ол белсенділік, дербестікті қажет етеді. Оқушылардың өздігінен істейтін әрекеті оның белсенділігін арттырады.

Дамыта оқытуда мұғалімнің басты міндеті – оқу материалын оқушыға дайын күйінде беру емес, оқушымен бірлесе отырып, алға қойылған міндеттерге жету үшін оқу үдерісін ұйымдастыру және оларды шешудің тәсілдерін, жолдарын іздестіру [5, 58].

Бастауыш сыныпта оқушының шығармашылық жақтарын да одан әрі дамытуға мүмкіндік берілуі керек. Шығармашылық бағыттағы жұмыстың тақырыбы оқушыларды проблемалық мақсатқа [9, 64] құрылып, қызықтыратындай, олардың көңіл-күйін көтеретіндей болуы тиіс.

Жүргізілген зерттеу бойынша балалар әсіресе, ертегілер жанрындағы «Бұлт пен күн туралы ертегі», «Жер бетіндегі жел туралы ертегі» және сұрақ түрінде берілген «Ертегі адамдарға не үшін керек?», «Ағаштар неліктен өседі?», «Ойыншықтар адамдар үшін неге керек?» сияқты тақырыптарды өте қызыға орындайды.

Дамыта оқыту жүйесіне құрылған шығармашылық жұмыстардың басты құндылығы – оқушы білімін бекітіп, қорытындылауға үйретуі. Оқу үдерісінде бастауыш сынып оқушыларының танымдық әрекеттерін белсенді ету оқытушының алдына проблемалық оқытуды ұйымдастыруды міндеттейді. Проблемалық оқытуды ғалымдар И.Я.Лернер, И.И.Махмутов [10] қарастырады. Ғалымдар «проблемалық оқыту – танымдық әрекетті ұйымдастыруға қойылатын талап» дегенді айтады. Проблемалық оқытуда көзделетін мақсат – оқушыларға білім даяр түрде берілмейді, оқытушы оны оқушылардың өздері шешуін басқарады.

Жаңашыл ұстаздар әдістемесінің негізгі элементтерінің бірі – дамыта оқыту технологиясы жаңа сабақты түсіндіруге және оны жеңіл еске қалдыруға мүмкіндік жасайды. Дамыта оқыту технологиясының жаңалығы материалды кең көлемде игеруге, салыстыруға, материалды логикалық өңдеуге және оның есте ұзақ сақталуына көмектеседі.

Жаңашыл-педагогтардың сабақ үстіндегі оқушылармен ынтымақтастық ұстанымда бірлесіп еңбек етуге шақыра білу ерекшелігі – баланы өз ерік-жігерімен барлық күш-жігерімен біле түсуге, жемісті еңбекке бағыттайды. Оқу үдерісінде оқушылардың еріктілігін сақтайды, баланы қорқудан, тежелушіліктен сақтандырады [11, 87]. Өзіне-өзі сенімді болуын жақсартады. Баланың бойына қызығушылық мотив туғызады.

Дамыта оқытуға құрылған сабақта оқушылардың терең білім, биік мақсатқа жету талпынысы үстемдік алады, сыныпта интеллектілік терең білімдену дәрежесі нығая түседі. Ол оқушыларды қиындықтан қорықпауға, дамыған ой-қарқынымен, эвристикалық ой талғамымен жұмыс істеуге дағдыланады.

Мұғалімдердің үлкен жауапкершілікпен, шығармашылық шеберлікпен өткен әр сабағы – оқушылардың көзқарасын, сенімін, әдет-дағдысын қалыптастырады. Сондықтан да әрбір сабақтың мән-мазмұнын арттыру, биік сапасын жетілдіру мұғалімдерге ерекше жауапкершілік міндет жүктейді.

Негізінен бастауыш мектеп бағдарламасында, оның ішінде қазақ тілін оқытуға байланысты мынадай тәсілдерді қамтиды:

- а) оқуға үйрету;
- ә) стилистикалық дәлдікті, мазмұндылықты, логикалық жүйелікті қамтитын оқушылардың байланыстырып сөйлеуін дамыту;
- б) фонетиканы сөз құрамы және грамматиканы (морфология, синтаксис) меңгерту;
- в) графикалық, пунктуациялық дағдыларды қалыптастыру [12, 9].

Жаңа бағдарлама бойынша осы айтылған мәселелердің арасында тығыз байланыс орнату қажет деп табылады. Бастауыш мектеп оқушыларына қазақ тілін дамыта оқытуда әрбір сабақты нәтижелі ұйымдастыру үшін төмендегідей әдістемелік нұсқауларды орындау жоспары қойылды:

1. Өткізілген негізгі тақырыпқа байланысты оқу бағдарламаларын, сол тақырып бойынша үйренуге арналған әдістемелік нұсқауларды толық оқып танысу;
2. Осы тақырыпта белгілеп айтылатын негізгі ой түйсігімен оқушыны толық хабардар ету;
3. Сабақ барысында негізгі өтілетін материалға жалпы сыныптың және жеке оқушы назарын соған аудару, нені пысықтап, нені сұрау керектігін жоспарлау;
4. Осы сабақты, тақырыпты өтуге байланысты үйлесімді қолданылатын дамыта оқыту әдістерін іріктеу;
5. Сабақта таңдап алынған дамыта оқыту әдістерін оқушылардың мүмкіндіктерімен өлшеу;
6. Көрнекті құралдар, оқу құралдары, тілдік құралдарды іріктеу, қолдану;
7. Сабаққа толық дайындық жөнінде өзіне-өзі есеп беру.

Мұғалімдердің шеберлігі – оқушылардың ақыл-ойын басқару үстінде байқалады. Оқушылардың ақыл-ой әрекетін басқарудың негізгі жолы – мұғалімдердің оқу материалын қызықты, тартымды етіп ұйымдастырып, оқыта білуіне байланысты.

Оқушылардың таным-белсенділігін арттырып, ақыл-ойын басқара білу үшін мына төмендегі ережелерді басшылыққа алынады:

1. Мәселені проблемалық сипатта ұйымдастырып, оқушылардың материалды өз бетімен игеру үшін белсенділігін көтеру;
2. Оқу материалдарын түсіндіру әрекеті үстінде түсініктің қызықты, тартымды болу жағын ойластыру;
3. Оқушыларға оқылып үйренетін материалдың маңыздылығын атап көрсете білу;
4. Жаңа материалдармен өткен материалдың байланыстығын, сабақтастығын көрсетіп тану;
5. Өтілген материалды жиі қайталап отыру;
6. Оқушылардың ынтасын арттырып, қызығушылығын тудыратын дамыта оқыту әдістерін қолдана білу.

Ғалым С.Рахметова: «бастауыш сыныптан бастап оқушыларға орфографиялық ережелерді қатаң сақтай отырып, жас ұрпақ бойында жазудың сауатты дәстүрін қалыптастыру», - [13, 38] деген. Оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру олардың ойлау, қабылдау, түйсіну әрекеттерін жетілдіруге сауатты жазу мен сауатты сөйлеудің маңызы ерекше [14, 5]. Бұл үшін оқушы тілдің фонетикалық жүйесін, сөздің орфоэпиялық нормаларын, сөз және оның мағынасына, сөзді орнымен қолдана білу, сөздің морфологиялық құрылымы, сөзден сөйлем құралу жолы сияқты күрделі нәрселерді меңгеру қажет. Сондай-ақ, бүгінгі таңда қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік маңызы артып, қолдану өрісі кеңейіп отырған жағдайда теориялық білімдерін практикада қолдана білу өте маңызды болып саналады.

Қорыта айтқанда, бастауыш мектепте қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы арқылы оқытсақ, тіл білімінен берілетін теориялық оқу материалы тереңірек игеріледі, оқушыларда грамматикалық ұғымдарды қалыптастыру жүйелі, нәтижелі іске асады және оқушылардың өз беттерінше шығармашылықпен жұмыс істеу (ойлану, табу) қабілеттері жетіледі.

Әдебиеттер

1. Жүнісова К. Оқытуда интеграциялап өткізудің кейбір әдістері // Қазақстан мектебі, – 2008, № 4, – 13-19 бб.
2. Құрманова Н.Ж. Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының әдістемелік негіздері: педагогика ғыл.докторы...дисс: авторефераты, – Алматы: ҚазмеМемҚызПи, 2004.
3. Занков Л.В. Дидактика и жизнь. – Москва: Просвещения, 2008, – 496 с.
4. Сағынтаев Т.С. Педагогикалық шеберлік негіздері. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1996. – 122 б.
5. Жадрин М.Б., Жадрин Г.М. // Дамыта оқытуды ұйымдастыру // Қазақстан мектебі, – 2011, №8. – 57-61 бб.
6. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы: пед. ғылым. канд. ... дисс. афторефераты: 13.00.02. – Алматы, 1995. – 30 б.
7. Мамырова Қ., Нұрсейтова С., Кемелбаева Ж. Оқытудың жаңа технологиялары, Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007, № 10, – 67-70 бб.
8. Менчинская Н.А. Проблема обучения и умственного развития школьника. – Москва: Просвещения, 2005, – 218 с.
9. Лернер И.Я. Проблемное обучения. – Москва: Знания, 1998, – 210 с.
10. Нұрахметов Н. Жаңаша оқыту талаптары // Қазақстан мектебі. – 2003. №1, – 13-18 бб.
11. Есмаганбетова Ш. Танымдық іс-әрекетті қалыптастыру жолдары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007. № 9-10
12. Тұрдалиева Г. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Фолиант, 2012. – 256 б.
13. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Білім, 1991. – 170 б.

14. Балтабаева Ж.К., Солтанғазина М.К., Лекерова Ф.С. Қазақ тілі әдістемелік құрал. Жалпы білім беретін 11 жылдық мектептің 4-сынып мұғалімдеріне арналған. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған оқулық. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011, – 144 б.

Ж. И. Пахрутдинова
г. Астана

ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И РАЗРЕШЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ КОНФЛИКТОВ

Под межличностным конфликтом понимается процесс разрешения возникающих между людьми противоречий по вопросам личной или служебной жизни и деятельности, происходящий в форме взаимного противодействия сторон и сопровождающийся отрицательными эмоциональными состояниями [1].

Различия в представлениях и ценностях ведут к конфликту, потому что, вместо того чтобы объективно анализировать проблему, люди часто рассматривают только те взгляды, альтернативы и аспекты ситуации, которые благоприятны лишь для их группы и личных потребностей. Эта тенденция - весьма распространенная причина конфликтов. Что касается межличностных конфликтов, то причин возникновения великое множество: от простого вербального воздействия, до мимических проявлений; притом предметом конфликта может стать материальная или моральная ценность индивида, выраженная и в идеологической ценности [2].

Межличностные конфликты человека зависят от его статуса, причем с точки зрения статуса в его социологическом понимании.

Система межличностных конфликтов характеризуется наиболее часто встречающимися видами взаимодействия с определенной категорией людей различного социального статуса и социальной роли [3].

При возникновении напряжения в общении рекомендуется следующее:

- 1) проявлять естественное внимание к собеседнику, быть доброжелательным, терпимым, дружелюбным;
- 2) держаться спокойно, не терять самоконтроля и выдержки, говорить лаконично, чуть медленнее, если собеседник излишне взволнован;
- 3) установить контакт глазами и стараться не терять его;
- 4) дать выговориться собеседнику, не пытаться перебивать его;
- 5) уменьшить социальную дистанцию в пространстве, приблизиться, наклониться к собеседнику, дать понять, что вы понимаете его состояние;
- 6) признавать свою вину, если таковая есть. Тактично покажите, в чем, как вам кажется, неправ и собеседник; показывать, что вы заинтересованы в решении проблемы собеседника, сотрудничестве с ним, будете поддерживать его, если это не противоречит интересам дела;
- 7) разделять с собеседником ответственность за решение проблемы, определять план будущего сотрудничества [4].

Разрешение конфликта представляет собой многоступенчатый процесс, который включает в себя анализ и оценку ситуации, выбор способа разрешения конфликта, формирование плана действий, его реализацию, оценку эффективности своих действий [5].

Правила грамотного преодоления конфликта включают в себя следующие действия:

- попытайтесь поставить себя на место конфликтующей стороны;
- не делайте поспешных выводов. Дайте участникам некоторое конкретное время, чтобы осмыслить создавшуюся ситуацию: урегулирование конфликта - это решение проблемы «что делать», а не расследование вины «кто виноват»;
- не давайте конфликту разрастись, чтобы в него не втягивались новые участники; проблемы должны решаться преимущественно теми, кто их создал;
- преодолеть конфликт помогает общая деятельность и постоянная коммуникация между партнерами;
- ищите момент для начала переговоров между участниками конфликта, «точки» доверия и уважения к партнерам по переговорам;
- при обсуждении анализируйте мнения противоположных сторон, ищите компромисс, выслушивайте мнение каждой стороны: не столько для того, чтобы его опровергнуть, сколько для того, чтобы его учесть.

Технология предупреждения конфликтов строится, прежде всего, на доверии и взаимодействии с учащимися, построенном на сотрудничестве и смешанном стиле общения и методике этого же самого взаимодействия. Важно разъяснить подрастающему ребенку способы реагирования в конфликтной ситуации и механизмы их предотвращения

Всем известна истина, что любую проблему легче предотвратить, чем разрешить. Однако все же больший упор следует делать именно на просвещение учащихся в области механизмов эффективного разрешения межличностных конфликтов с учетом позиции гуманистического подхода и толерантного отношения к ближнему. Основанная на знаниях система профилактики при ее постоянном мониторинге способна сдвинуть ситуацию с мертвой точки и, начиная уже диалог с ребенком на лишь ему одном понятном уровне, добиваться снижения уровня конфликтности.

Предупреждение конфликтов включает в себя не только комплекс мероприятий по тематике межличностного взаимодействия, но и постоянную работу всего педагогического персонала и институтов общества в целом.

Литература

1. Анцупов А.Я. Конфликтология: Учебник для ВУЗов – М., 2004. – 65 с.
2. Болотина Л. Краткий словарь социального педагога образовательного учреждения// Воспитание школьников. -2004. -№ 5-9.
3. Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание! Конфликт. - Новосибирск, 1989. – 147 с.
4. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога: Учеб. пособие для ВУЗов. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 160с.
5. Гологузова М.Н. Социальная педагогика. — М., 1999. – 87 с.

С. М. Омарова
Астана қ.

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ

Мектеп әдістемесінде сабақтан тыс жұмыс екі бағытта жүргізіледі: оқу пәнімен байланысты және оқу пәнімен байланыссыз, сабақтан тыс түрі. Пән бойынша жүргізілетін сабақтан тыс жұмыс –оны үйренуді тереңдете түседі. Ол оқушылардың сабақтан алған

білімдерін толықтыра түседі, қосымша мәліметтер береді, сабақта түрлендіруге көмектеседі. «Бұл жұмыс кейде сынып оқушыларының жартысын ғана қамтуы мүмкін. Бірте-бірте ол басқа оқушылардың қызығушылығын да оятады» [1].

Сабақтан тыс жұмыстардың қай түрі де, бірдей бағдарламаны қажет етпейді. Ол оқушылардың күнделікті, ағымдағы қызығушылығын ескеріп отыру керек. Соған сәйкес мұғалім де сынып оқушыларының ынта-ықыласын бақылап, ескеріп отыру қажет.

Жалпы, сыныптан тыс жұмыстар мектептің пән бағдарламасын кеңейтуге, қосымша мағлұматтар арқылы оқушы танымын тереңдетуге бағытталады. Кез келген сабақтан тыс жұмыстар топтық, жеке, тұтас оқушылар санын қамти отырып, түрлі формада жүргізіледі. Ол үйірме, олимпиада, жарыс, сайыс, ойын түрінде өтеді. Оған қажетті жоспарлар мен көрнекілік-танымдық құрал-жабдықтар әзірленеді. Кейде театрландырылған көрініс түрінде де өткізіледі. Бұл жұмыс түрлерінде оқушылардың қосымша бейім-қабілеттері де көрінеді. Мәселен, сабақтан тыс жұмыстар үстінде, оқушылар көркем мәтіндер оқиды, жаттайды, рольдік ойындар жүргізеді, газет-журнал материалдарын таңдайды, сурет салады, жұмыс жүргізілетін орынды безендіреді. Сонда, оқушы тапсырманы жауапты орындауға, ұжым ішінде жұмыс істеуге үйренеді.

Мұндай жұмыс процесінде оқушының жеке белсенділігі жоғарылайды. Мұндай пікірді зерттеуші – әдіскерлер Л.П. Аристова, Х.И. Лийметстер де білдіріп, оқушылардың белсенділігі мен мінез-құлқының қалыптасуына сабақтан тыс жұмыстардың мәні үлкен екенін айтады [2]. Оқушының оқыту процесіндегі және сабақтан тыс жұмыс үстіндегі белсенділігі, оның үлгеріміне де, мінез-құлқы мен қабілетіне де тікелей әсер етеді. Бұл жөнінде зерттеуші Д. Сейдуалиев мынадай тұжырым жасайды: « В структуре работы учение занимает определенное место процедуры, пронизывая при этом системы взаимосвязанных реакций каждой личности, осуществляемых ею в целях преобразования предмета учебного труда в конечный его результат. Поэтому не случайно учение трактуется как конкретная форма познавательной деятельности, в которой ученик наиболее полно может проявить свою способность и склонность, реальную учебную возможность и усидчивость в достижении намеченных целей предстоящей работы. Именно в процессе активного учения ребенок конкретно осознает значимость, ценность усваиваемых знаний как пути подготовки себя к труду и жизни» [3].

Әрине, сабақтан тыс жұмыс түрінде оқушының өз еркімен қызыға орындаған әрекеті алдыңғы кезекте болмақ. Оқу процесі, егер оқу материалының мазмұны оқушының таным белсенділігі мен өздік тұрғыда жұмыс істеуін жетілдірсе ғана тиімді болады. Мұғалімнің бұл кезеңдегі негізгі міндеті, ол оқушыға тапсырма мен іс-әрекетті тек қана ұсынушы емес, ол оқу жұмысының неғұрылым оңтайлы, күш пен уақытты соншалықты сарп етпейтін жайын назарда ұстауы тиіс. Бұны жүзеге асыру үшін мұғалім сабақтан тыс жұмыстың мазмұнын терең, мәнді етіп ұйымдастырып, оқушылардың тірек белсенділігін пайдалануы керек.

Осы ретте, оқушылардың ерікті түрдегі белсенділігі мен қызығушылығы жұмыстың нәтижелі болуына үлкен әсерін тигізеді. Оқушылардың сабақтан тыс ұйымдастырылатын ерікті түрдегі әрекетіне, олардың ішкі қажеттігі, қызығушылығы, мақсаты, қабілеті, ізденісі мен ұмтылысы қозғау салады. Сонда «ерікті түрде әрекет ету» деген сөздің мағынасы қандай болмақ. Бұған кең түрде, түрліше жауап беруге болады. Мәселен, «бұл алдына қойған мақсат-міндетің айқын, әрекетті өз еркіңмен еш қиындықсыз орындау» десе, кейде «еріктілік – бұл өз еркіңмен, өз қызығушылығың арқылы» белгілі бір әрекетті, қанағаттана жүріп орындау дейді [4].

Қазіргідей ғылым-техника жаңалықтары дамыған қоғамда әрине, оқушыларды үйірмемен, табиғат құбылысына бақылау жасап, саяхатқа шығумен қызықтыру күрделі. Алайда, оқушыға сабақтан тыс атқарылатын жұмыстың мән-маңызы тереңдей ұғындырылып әр түрлі формада жүргізілсе, қандай да оқушыны қатыстыруға мүмкіндік бар. Бұл ретте, профессор Р.Г. Лемберг мұғалім тәрбие құралы мен әдіс- тәсілдерді дұрыс саралай алса, бұл жұмысты пайдалы түрде ұйымдастыруға болатынын айтады [5]. Оқыту

практикасында, кейбір мұғалімдер оқушыға сабақтан тыс жұмыс үстінде тым еркіндік беру, оқудың жүйелігін, игеруге тиісті материалдық түсініктілігін төмендетеді дейді. Алайда, психологтар, кейбір мінез-құлықтағы, тәртіптегі ауытқушылық оқушыларға ерік бермеуден, еркіндікті шектеуден туындайды дегенге саяды. Шынымен де, оқушы, мұғалімнің басшылығымен сабақтан тыс тапсырманы орындап, оның нәтижесін бірлесе талқылап, мадақтау болса, оның көңілі өсіп, өзіне қанағаттанушылық сезімі оянбай ма? Ендеше, кез келген жағдайда, оқушыға тапсырма беріп, деңгейіне қарай талаптар қоюдан тартынбаған жөн.

Экология ғылымы – табиғат қорғау ғылымының негізгі бастау бұлағы. Табиғат қорғау ғылымын оның қағидаларын, заңдарын табиғатты өмірлік қажетімізге пайдалануды міндетті түрде орындауымыз қажет.

Экологиялық тәрбие беру мақсатындағы сыныптан тыс жұмыста оқушылардың пәннен алған білімдерін дамытуға және терендетуге оқу-іс-әрекетінде белсенділіктерін арттыруға, табиғатты қорғауға байланысты берілген экологиялық материалдарды меңгеруіне, оқушылардың табиғат құбылыстарына бақылау жүргізуіне, белгіленген әдебиеттерді оқуына мүмкіндік береді. Сондықтан тек қана кешенді түрде жоғарғы дәрежеде шеберлікпен ұйымдастырылған экологиялық мақсаттағы сыныптан тыс жұмыстар сабақ үрдісімен байланыстырылып жүргізгенде нәтижелі болады. Демек, мектеп қабырғасында оқушыларға табиғат экология жайында тиянақты білім беріп, оларды табиғат қорғау тәжірибесінен өткізсек, мақсат түбегелі орындалады. Оқушылар саналы түрде өмір бойы табиғат қорғау ісімен айналасатын болады. Соңғы жылдары оқушыларға экологиялық білім беретін бағыттағы авторлық бағдарламалар орталық баспа орындарында жарық көре бастады. Мәселен, Т.В. Власова, В.А. Еремина, Г.Пристула жазған «Табиғат пен адамның өзара қатынасы» Ұ.Ә. Есназарованың «Географиядан экологиялық негіздегі бағдарлама», А.Н. Жировтың «Геоэкология» деген орта мектепке арналған авторлық бағдарламасы оқушыға экологиялық тәрбие беруде маңызды орын алады. Мазмұндық жағынан бір-біріне жақын аталған бағдарламаларда антропогендік ландшафт, геоэкологиялық, әлемдік және аймақтық мәселелері мен табиғатты тиімді пайдалану, табиғат қорларын игергенде қоршаған ортаны ластамау туралы түсініктер көптеген еңбектерде көрсетілген. Осыған байланысты оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беруде сыныптан тыс жұмыстарды мынадай бағыттарды жүргізуге болады.

Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстар барысында экспериментальды сынып «Біз табиғатты сүйеміз», «Табиғат –ана, мен-бала», «Ата-бабам табиғат туралы не айтты?», «Бөлме өсімдіктері», «Көкорайға бөленген мектебім» атты альбомдар шығарды. Мектептерде өткізілетін экологиялық мазмұндағы апталықтар мен кештердің негізгі мақсаты- қоршаған ортаны қорғау идеяларын кеңінен тарату, осы мәселелерге қатысты оқушылардың қызығуын және оларды табиғатты қорғау бойынша практикалық істерге бағыттау. Сонымен қатар осы жұмыстың тәрбиелік мәні оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру екенін ұмытпауымыз керек. Тек экологиялық мәдениетті адам ғана қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты тиімді пайдалану мәселелерін шешуде ұрпақтарымыздың алдында өз жауапкершілігін сезіне алмақ.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Өкімімен қабылданған «Қазақстан Республикасының Экологиялық қауіпсіздігінің тұжырымдамасы». «Егемен Қазақстан» 1996 жыл, 1 маусым.
2. Экологиялық жаршы. – №7, 2002 ж.
3. Сағымбаев Ғ. Экология негіздері. – Алматы, 1995.
4. Боголюбова С.А. Экология. – Москва, 1997, Изд. Знание, 9-10 стр.
5. Бродский А.К. Краткий курс общей экологий. – Санкт-Петербург, 1999, Изд. «ДЕАН» 17-22 стр.
6. . Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2000.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

В настоящее время к будущему педагогу предъявляются достаточно высокие требования. Он должен быть готовым к самостоятельному выполнению исследований, конструированию технологий обучения предмету, прогнозированию результатов обучения и воспитания учащихся, должен владеть методологией научного поиска.

Все эти требования обозначены в ГОСО РК профессионального образования, как цели подготовки бакалавров к осуществлению педагогической, культурно-просветительской и научно-исследовательской деятельности. Их достижение осуществляется в процессе освоения основных образовательных программ бакалавриата. В качестве результатов определены компетенции выпускника, которые формируются на основе требований к общей образованности, социально-этическим компетенциям, экономическим и организационно-управленческим компетенциям, специальным компетенциям.

Общие компетенции выпускника вуза формируются на основе требований к общей образованности, социально-этическим компетенциям, экономическим и организационно-управленческим компетенциям, специальным компетенциям.

Например, в области к общей образованности студент должен обладать рядом профессиональных компетенций, среди которых: базовые знания в области естественнонаучных дисциплин; навыки обращения с современной техникой, умение использовать информационные технологии в сфере профессиональной деятельности; владеть навыками приобретения новых знаний, необходимых для повседневной профессиональной деятельности и продолжения образования в магистратуре.

Среди социально-этических компетенций выделены: знания социально-этических ценностей, основанные на общественном мнении, традициях, обычаях, общественных нормах и умение ориентироваться на них в своей профессиональной деятельности; соблюдать нормы деловой этики, владеть этическими и правовыми нормами поведения; знать традиции и культуру народов Казахстана; быть толерантным к традициям, культуре других народов мира; знать основы правовой системы и законодательства Казахстана; знать тенденции социального развития общества; уметь адекватно ориентироваться в различных социальных ситуациях; быть способным работать в команде, корректно отстаивать свою точку зрения, предлагать новые решения; уметь находить компромиссы, соотносить свое мнение с мнением коллектива; стремиться к профессиональному и личностному росту.

Требования к экономическим и организационно-управленческим компетенциям: обладать основами экономических знаний, иметь научные представления о менеджменте, маркетинге, финансах; понимать цели и методы государственного регулирования экономики, роль государственного сектора в экономике.

Сущность требований к готовности смены социальных, экономических, профессиональных ролей, географической и социальной мобильности в условиях нарастающего динамизма перемен и неопределенностей это: уметь ориентироваться в современных информационных потоках и адаптироваться к динамично меняющимся явлениям и процессам в мировой экономике; быть гибким и мобильным в различных условиях и ситуациях, связанных с профессиональной деятельностью; владеть навыками

принятия решений экономического и организационного характера в условиях неопределенности и риска.

Специальные компетенции разрабатываются по каждой специальности высшего образования на основе профессиональных стандартов с учетом требований работодателей и социального запроса общества [1].

В подготовке такого выпускника большое значение занимает его методическая составляющая. Ранее методическую деятельность сводили в основном к разработке и применению рекомендаций по изучению учебного материала, проведению различных уроков, планированию их и т. д. В новых образовательных стандартах высшего профессионального образования его содержание значительно расширено.

Традиционно методическая деятельность, как уже было отмечено, сводилась к организации учебно-воспитательного процесса: подготовке и проведению уроков различного типа, внеклассных мероприятий, изучению закономерностей, формированию понятий, решению задач. Учебники по методикам обучения предметам были наполнены рекомендациями по изучению учебного материала и подготовке к урокам.

Современный взгляд на методическую деятельность выпускника высшего учебного заведения вышел далеко за его традиционные рамки. Это объясняется рядом обстоятельств.

Прежде всего, отметим возрастание требований к выпускникам высших учебных заведений по направлению «Образование». Акцент в профессиональной подготовке выпускника смещается в сторону ее фундаментализации, усиления методологической составляющей, приобщения студентов к научной деятельности, формирования культуры системного анализа, умения адаптироваться к различным изменениям, прогнозировать развитие той или иной ситуации и т.д. В последние годы произошли значительные изменения и в статусе предметных методик: из приложений дидактики они трансформировались в самостоятельные научные области. Новый их уровень базируется на методологии, теории и приложениях. Возрастание требований к методической науке, новый ее статус расширили и ее функции [2].

Методика обучения предмету «несет» следующие функциональные нагрузки: методологическую, прогностическую, объяснительную, описательную, систематизирующую, образовательную, эвристическую, эстетическую, практическую, нормативную и оценочную. Указанные функции обуславливают содержание методической деятельности. В овладении этой деятельностью и заключается методическая подготовка выпускника высшего учебного заведения по направлению «Образование».

Современная методическая деятельность предполагает новый взгляд на понятие методического мышления, т.к. именно оно и должно выступать в качестве ключевой профессиональной компетенции. Напомним, что методическое мышление обусловлено спецификой методической науки и адекватной ей деятельности. Оно призвано обеспечить выпускникам вузов:

- усвоение методологии предметной методики;
- умение применять ее в конкретных ситуациях (выделять объект, предмет, формулировать гипотезу исследования, его задачи);
- овладение закономерностями функционирования методической системы обучения;
- умениями применять их в различных ситуациях;
- выделять связи между компонентами исследуемого объекта;
- разрабатывать методики обучения конкретным понятиям, фактам;
- планировать и осуществлять учебный процесс.

Современный учитель принимает активное участие в исследовательской деятельности, решая не только практические задачи, но и теоретические проблемы обучения. Педагогическая наука обязана деятельности учителей в появлении новых видов урока, интеграции классной и внеклассной учебной работы, приемов обучения.

Учитывая все сказанное и анализируя опыт передовых учителей, мы считаем, что методическое мышление должно обладать следующими признаками:

- методическая интерпретация положений других научных областей, конструирование аналогов объектов и их свойств;
- системное представление исследуемых объектов, их свойств и связей;
- комплексное использование диалектики, системного анализа и деятельностного подхода;
- широкая эрудиция исследователя;
- ориентация на развитие специального мышления учащихся;
- конкретизация общих положений до уровня методических рекомендаций [3].

Указанные признаки методического мышления охватывают и обеспечение связей методики обучения предмету с педагогикой, психологией, логикой, философией, эстетикой.

Придание методическому мышлению статуса ключевой компетенции должно обеспечить студенту оперирование узловыми понятиями и методами методической науки такими, как объект и предмет науки, методическая система обучения, ее внешняя среда, виды экспериментов, различными подходами к введению основных понятий, методическими концепциями обучения предмету, а также действиями конструирования методических систем, выделения объекта и предмета конкретного исследования, установления связей между компонентами методической системы, моделирующей предмет исследования, между методической системой и ее внешней средой, выполнения экспериментальной работы, составления систем задач [3].

Например, компетенция обучения понятиям включает: способы мотивации, суть существенных свойств понятия, виды определений, логические варианты конструирования понятий, их классификаций, требования к формированию понятия, способы конструирования блоков задач, логические операции с понятием.

Компетентность студента должна выявляться в умениях: осуществлять мотивацию вводимого понятия, выделять существенные свойства понятия, его объем, составлять упражнения на формирование действий, адекватных определению понятия (распознавать объекты, принадлежащие объему понятия, выводить следствия из факта принадлежности объекта понятию, конструировать объекты, принадлежащие понятию), устанавливать связи понятия с другими понятиями, составлять блоки задач, выполнять операции с понятием (обобщение, ограничение, аналогию и т.д.), применять различные организационные формы обучения учащихся.

Таким образом, бакалавра по профилю «Образование» можно считать компетентным, если он:

- владеет основными положениями методической науки, системой основных методических категорий и понятий;
- понимает структуру методической науки, взаимосвязь ее компонентов;
- понимает связь методической науки с другими научными областями;
- умеет системно представлять объекты исследования, их свойства и связи;
- использует деятельностный подход;
- имеет широкую эрудицию;
- конкретизирует теоретические положения до методических рекомендаций;
- умеет интерпретировать положения педагогики и психологии в плоскости методики обучения;
- владеет современными педагогическими технологиями обучения и воспитания и умеет применять их;
- умеет выявлять объективные трудности учащихся в обучении и устранять их;
- владеет анализом учебников и учебных материалов;

- умеет структурировать учебные ситуации, вычленять отношения между их компонентами, строить методические модели этих ситуаций, исследовать их, формулировать результаты и создавать интерпретации результатов;
- умеет отбирать учебный материал, методически обрабатывать его в соответствии с индивидуальными и возрастными особенностями учащихся;
- умеет определять конкретные цели обучения предмету и его содержание;
- умеет разрабатывать наиболее рациональные методы и организационные формы обучения, направленные на достижение поставленных целей;
- владеет информационными технологиями и умеет использовать их для совершенствования своей методической деятельности;
- владеет основными положениями истории развития предмета, ее понятиями и идеями;
- владеет методикой обучения предмету в условиях профилизации и дифференциации обучения;
- владеет различными системами уроков и методикой обучения в условиях формы «урок - внеклассное мероприятие» [4].

Формирование методического мышления как ключевой компетенции требует организации специальных форм работы (моделирующими реальными учебными ситуациями, деловые игры, исследовательские проекты, дополнительные элективные курсы). Обучение по предметным методикам должно соответствовать статусу методической науки, охватывать методологию, теорию обучения предмету и ее приложениям.

Литература

1. Государственный общеобязательный стандарт высшего образования (Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080);
2. Бобиенко О.М. Ключевые компетенции личности как образовательный результат системы профессионального образования. Автореф. дисс. канд. наук.-Казань. - 2005.
3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО 23 апреля 2002. Центр «Эйдос».
4. Зимняя И.А. Социальная работа как профессиональная деятельность // Социальная работа / Отв. ред. И.А. Зимняя. Вып. № 2. – М., 1992.

И. А. Тобагабылова
Астана қ.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мемлекетіміздегі бүгінгі әлеуметтік-экономикалық жағдай білім беру саласына интеллектуалды дамыған, ойлау қабілеті терең, шығармашыл, бәсекеге лайық, жоғары кәсіби дайындықпен, кез келген жағдайда ұтымды шешім қабылдай алатын, заманауи тұлғаларды тәрбиелеу секілді маңызды, көкейкесті мәселелердің бірін қойып отыр. Мұндай тапсырыстың орындалуында жоғары оқу орындарының білім беру деңгейінің маңызы өте зор.

Қазіргі педагогтардың ойынша, мұндай талаптарды орындау үшін студенттердің информациялық оқу әдістерінен белсенді білім алу әдістеріне көшу, түрлі өз бетінше шығармашыл түрде жұмыс жасау, іздену сияқты жолдары қажет.

Студенттердің өзіндік жұмысы – бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызығушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің ерекше түрі.

Өзіндік жұмыс студенттердің шығармашылық қабілеті мен біліктерін дамытуда, тиімді, әрі өнімді еңбек етуіне мол мүмкіндіктер жасайды. Өзіндік жұмысты оңтайлы ұйымдастыру елеулі практикалық міндет және маңызды ғылыми проблема болып отыр.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру мәселесіне көптеген зерттеулер арналған. Олар педагогикалық әдебиеттерде алғаш өзіндік жұмыс мәселелерін Е.Л. Белкин, В.К. Буряк, Б.П. Есипов, Р.Г. Лемберг, И.И. Пидкасистый, Е.С. Саблик, М.Н. Скаткин еңбектерінде қарастырылды [1].

Өзіндік жұмыс әрекеттері – студенттердің ең басты шығармашыл танымдық іс-әрекет формаларының бірі. Педагогика саласы – дидактика өзіндік жұмысты, тұлғаның дара және ұжымдық әрекеттерінің түрлі қыр-сырларын ашуға мүмкіндік беретін әрекет деп қарастырады.

Ауқымды әрі тереңдетілген өзіндік жұмыс бос уақытты үнемді пайдалануға бейімдейді. Студенттердің өзіндік жұмысы оқу іс-әрекетінің дұрыс ұйымдастырылғанын, яғни мақсаттың дұрыс қойылғанын көрсетеді. Оқытушының ұйымдастыруымен жасалынған өзіндік жұмыс пән бойынша оқу материалын меңгеру мен жаңа оқу тапсырмаларын шешуге деген талпынысты құрайды.

Өзіндік жұмыс – үй жұмысы, тапсырмасы түсінігінен гөрі кеңірек түсінік, яғни келесі сабаққа дайындық ретіндегі тапсырмаларының орындалуы.

Студенттердің өзіндік жұмысы – бұл оқу-танымдық іс-әрекетінің өздігінен білім алудың жоғарғы, спецификалық түрі ретінде қарастырылады.

Студенттің өзіндік жұмысы – бұл оның өзіне ыңғайлы және рационалды уақытта танымдық қызығушылықтары мен мақсат бағыттарын белсенді дербес ұйымдастырған жұмысы. Студенттің өзіндік жұмысының нәтижелері оқытушымен бақыланады.

Өзіндік жұмыстарды аудиториялық және аудиториядан тыс деп бөлуге болады. Негізгі аудиториялық жұмыстар түрлеріне бақылау, эксперимент, кітаппен жұмыс, тапсырмаларды орындауды жатқызады [2].

Студенттерде өзіндік жұмысын орындау дағдыларын қалыптастыру, уақытты рационалды пайдалану, оқу материалын дұрыс қолдану, тез оқу, түрлі іс-әрекеттер жоспарларын құру, дұрыс конспектілер жасау тәсілдерін үйрету педагогтардың басты мақсаты әрі мәселесі болып табылады.

Студенттерді өзіндік жұмыстарға қалыптастыруда оқу жұмысының тәсілдері де өте пайдалы. Олар:

- оқу материалын кеңейту және ондағы маңызды идеяларды бөліп көрсету принциптерін, заңдылықтарын, студенттердің өз бетінше тапсырма ретін құрау тәсілдері.
- оқу мәдениеті және тыңдау мәдениеті, қысқа әрі рационалды жазу тәсілдері (жоспарлар, тезистер, конспектілер, аннотациялар т.б.).
- толық есте сақтау тәсілдері (оқу материалының құрылымын меңгеру, бейнелік және есту естеріне сүйене отырып мнемотехникалық тәсілдерді пайдалану).
- студенттердің өзін бақылау, басқару түрлеріне сүйене отырып есті шоғырландыру тәсілі.
- емтихан, семинар т.б. дайындық кезінде қосымша ақпарат алу тәсілдері.
- еңбек пен демалысты кезектестіріп, уақытты рационалды пайдалану тәсілдері.

Оқу процесінде студенттердің сын тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға көңіл бөлу қажет. Бұл семинарлық, практикалық сабақтарда диалог құру жағдайларында байқалмақ. Студенттер кез келген мәселені байқап, қорытындыны өз түсінігі бойынша, өз тілінде қарастыра алатын дәрежеге жетулері керек. Осы мақсатпен оқытушылар студенттердің өзіндік жұмыстары оқу-танымдық жағынан ауқымды, тереңдетілген болуы үшін тапсырмаларды дайындауы қажет. Тапсырмалар барлық талаптарға сай түсінікті, қол

жетерлік, орындау алгоритмін және маңызды элементтерді қамти отырып, оқытушы шешілу және орындалу барысын бақылап отыруы керек.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының барысы көпке дейін әрбір пәннің мазмұнына сәйкес реферат жазу, бақылау жұмысы, сондай-ақ, белгілі ұсынылған тақырыпқа байланысты конспект жазу бағытында болып келді. Бұл студенттердің өздігінен әрекет етуінде соншалықты белсенділік туғызбады және көшірме іс-әрекетке бой алдыратындығы көрініс берді. Осыған орай, кредиттік жүйеге көшуге байланысты студенттердің оқытушымен өзіндік жұмысын және өздігінен дербес әрекет етуге қызығушылығын арттыру үшін, оқытушылар өткізілетін пәннің мазмұны негізінде өзіндік жұмыстарының тақырыптары мен орындау түрлерін ойластыру қажет. Өзіндік жұмыстарға ұсынылатын тақырыптар тартымды, әрі өткен материалдарды тиянақтап бекітуге, мазмұнын кеңейтуге бағытталғаны тиімді болмақ. Студенттердің өзіндік жұмыстары нәтижелі болуы, тапсырмалардың жүйелі және де кешенді түрінде берілуіне байланысты.

Студенттердің өзіндік жұмыстарын орындауының тиімділіктерін арттыру мақсатында оқытушылар оқытудың жаңа және белсенді технологияларын қолдану керек. Осыған байланысты біздің оқу мекемемізде оқытушылар бірінші, екінші курс студенттеріне өзіндік жұмыстардың қарапайым түрлерін (рефераттар, баяндамалар, сөзжұмбақтар, кросвордтар құрастыру) орындауын жоспарласа, үшінші, төртінші курс студенттеріне эссе, кейс, ғылыми жобалар, презентациялар жоспарлайды. Оқу, іздену іс-әрекеттерін студенттердің өздері ұйымдастыруы өте маңызды, бұл оқу-танымдық қызығушылықтарын күшейте түспек.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының нәтижелілігі әсіресе кредиттік жүйе бойынша оқытуда жақсы байқалады. Студенттердің барлық тақырыптарға, өзекті мәселелерге шығармашылық ізденуі мен белсенділігін танытқандарын көрсетеді.

Сонымен, өзіндік жұмыстар бағдарламасы өз құрамында мынадай талаптарды құрауы қажет:

– өзіндік жұмыс оқу-танымдық қажеттіліктерді және ізденулерді жалғастыруды қанағаттандыруы;

- зерттеу тақырыбын таңдауда еркіндігі, дербестігі;
- ұзақ немесе жақын аралық бағдарламаның нақты жоспарын құрып, өңдеуі;
- өзін-өзі бақылаудың формасы мен уақытын белгілеуі;
- оқу-танымдық іс-әрекетінде алған білімдерін пайдалана білу.

Өзіндік жұмыстарды орындау барысында студенттердің креативті ойлау қабілеттері дамып, өз пікірлерін, көзқарастарын аргументтеп дәлелдеуге, белсенділікке, және де үнемі өздігінен дамуға мүмкіншіліктері де өте зор болады.

Сонымен, студенттердің өзіндік ізденіс жұмыстары, қабылдаған білімдерін тереңдете отырып бекітеді және болашақ іс-әрекетіне шығармашылық тұрғыдан кірісуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Белкин Е.Л. Сущность понятия «самостоятельная работа» в дидактике / Е.Л. Белкин, В.В.Давыдов // Методы совершенствования учебно-воспитательного процесса в вузе: Межвуз. сб. науч. тр. – Волгоград, 1989.

2. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся в процессе обучения / Б.П. Есипов // Материалы педагогических исследований. – М., 1961. – Вып. 115.

3. Буряк В. К. Самостоятельная работа учащихся / В.К. Буряк. – М., Просвещение, 1984.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін реформалау барысында әрбір баланы мектептегі оқу мен қатынас ортасына еркін араласатындай етіп дайындау – аса маңызды міндет.

Мектепке дайындық мәселесі Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы тұрғысынан айрықша мәнге ие. Бұл құжатта білім беру ісі республика дамуындағы басым бағыттардың бірі ретінде көрсетілгені белгілі. ҚР «Білім туралы» Заңының жаңа редакциясы мектепке дайындықты баланың тұлғасын дамытуға, денсаулығын нығайтуға және мектепте оқуға лайықты дайындалуына бағытталған біртұтас білім беру жүйесінің бастапқы баспалдағы ретінде қарастырған [1].

Баланың денсаулығын нығайтуға, дене және ақыл-ой қызметінің жұмысын жақсартуға, жүйке жүйесін сақтауға бағытталған іс-шараларды балалар шаршап-шалдықпайтындай, жарақаттанып қалмайтындай, жалықпайтындай етіп ұйымдастыру керек. Сонымен қатар, осы кезеңде күн тәртібін сақтауды қамтамасыз ететін шаралар кешенін жүргізу, жеке бас гигиенасын сақтау, қоғамдық орында өзін-өзі ұстау тәртібі мен өз-өзіне қызмет жасау дағдыларын меңгерту өте маңызды.

Әртүрлі қозғалыс түрлеріне жаттықтыра отырып, балалардың оны түсініп, дұрыс, дәл орындауын қадағалау керек. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін арнайы ережелері бар қозғалыс ойындары ұйымдастырылды.

Балалардың күнделікті өмір тұрмысын ұйымдастыру барысында өсіп келе жатқан балалардың дербестігі, өзінің және құрбыларының өзін-өзі ұстау қабілеттерінің артқандығын сезіне білуі, яғни үлкендер жағынан қамқорлыққа мұқтаждығының азайғандығы ескерілді. Киініп-шешіну, тамақтану, жуыну уақытының қысқаруы есебінен бала еңбегі мен ойынына, қимыл-қозғалыс қызметін дамытуға, өз бетінше көркемдік шығармашылықпен айналысуға бөлінетін уақыт мөлшері артады. Осыған орай мектепалды даярлықта ұйымдастырылған оқу іс-әрекеттерінің түрлерін жүргізу уақытының көлемі артып, берілетін бағдарламалық материалдар күрделене түседі. Күрделі мазмұнды материалдарды меңгерту барысындағы ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті (сауат ашу, математика, тіл дамыту) күннің бірінші жартысында жүргізіледі. Себебі бала бұл уақытта мейлінше сергек, әрі белсенді болады. Оқу материалын балаға ойын арқылы жеткізіп, оны жалықтырып алмас үшін дер кезінде сергіту жаттығуларын жасату керек. Сонымен қатар, баланың жас ерекшелігіне сай, тиімді әдіс-тәсілдер қолданылды.

Баланың эстетикалық танымын дамыту мақсатында көркем шығармашылық әрекеттерді (драмалық ойындар, әртүрлі көріністерді сахналау, бейнелеу өнері) түрлендіріп ұйымдастырылды.

Оқу мен ойын әрекеттері де баланы жалықтырмайтындай тартымды, мейлінше түрлендіріп ұйымдастырылып отырды. Өйткені осы әрекеттер арқылы бала жаңа ұғымдармен танысты, өзіне таныс емес заттардың қызметі мен оларды қолдану тәсілдерін меңгерді. Сондықтан да тәрбиешінің алдында баланың шығармашылығын, дербестігін, ерік-жігерін шыңдауға бағытталған түрлі ойындарды ұйымдастырып, оны дұрыс, тиімді тәсілдермен жүргізу міндеті тұрды.

Бала әрекетінің жүйелі даму үлгісін көрсететін, бағдарлау мен әрекет кеңістігін ашатын, вариативтілігімен және баланың тікелей қатысуымен ерекшеленетін дамытушы ортаны құру — оқыту мен тәрбиелеу үдерісінде өте маңызды рөл атқарды.

Пәндік дамыту ортасы балалардың бір-бірімен, үлкендермен қарым-қатынасын дамытуға бейімделіп жасалды. Сондықтан ол балалардың физиологиялық, әлеуметтік, эстетикалық және танымдық дамуын қамтамасыз етуге қолайлы, әрі ыңғайлы болды.

Мектепалды даярлық сыныбы немесе топ тәрбиешісінің балалармен қарым-қатынасы тұлғалық-бағдар негізіне құрылды. Ол әр баланы құрметтеу және адамгершілікпен қатынас жасауды көздейді. Мақсаты – баланың тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету. Тәрбиеші балалардың оң мінезі мен әрекетін қолдай отырып, бір-біріне жағымды қатынасын ұйымдастыру, топта өзін емін-еркін сезінуіне жағдай жасауы керек. Олардың бойындағы өзіндік бейім-қабілеттеріне сүйене отырып, мектепте оқуға қажет болатын дағдылар мен іскерліктерді қалыптастыру, дамытуды мақсат етеді. Ол үшін мынадай жұмыс формаларын пайдалануға болады:

- сабақтарды шағын топтармен өткізу;
 - әр баламен жеке жұмыс жүргізуге басым көңіл бөлу;
 - ерекше қабілетті және бұрын балабақшамен қамтылмаған балалармен арнайы жұмыс жүргізу;
 - тәрбиешінің балалармен пікір алмасуы (балалардың өз көзқарас, пікірін батыл айта білуіне, өз шешімінің дұрыстығын дәлелдеуіне мүмкіндік туғызу мақсатында);
 - балалардың іс-әрекетін қатаң шектеуден бас тарту;
- педагог пен балалар арасындағы қарым-қатынастың тең құқылы серіктестікке құрылуы [2].

Балаларды дамыту мен тәрбиелеуде нәтижеге жету үшін педагог пен ата-аналардың бірлесіп жұмыс жасауы маңызды рөл атқарды. Тәрбиеші балаға қатысты мәселелерді бірігіп шешу мақсатында ата-аналармен ынтымақтастық қатынас орнатып, оларды топтың өмірі мен қызметін ұйымдастыруға белсенді қатыстырып отырды.

Ата-аналармен көзбе-көз ауызша қатынас жасаумен қоса жазбаша түрде байланыс жасау іске асырылды. Себебі, ауызша берілген ақпараттарға көп уақыт кетеді, ата-аналар дер кезінде оны еске сақтап, жүйелі орындай бермейді. Сондықтан да ескертпе қағаздар, ұсыныс, кеңестер – нұсқауларды жазбаша түрде беріп отырдық.

Ата-аналарды сынып өміріне тарту мақсатында бірлескен іс-әрекет түрлері, мерекелер мен ертеңгіліктер және отбасы аралық спорттық сайыстар тартымды өткізіліп, ата-аналарға арналған психологиялық көмек бөлмелері ұйымдастырылды.

Дамытушы орталықтарда топшалармен жұмыс жасау арқылы өзін-өзі басқарудың негізі салынды. Педагогтар мен ата-аналардың топшаның жұмысына араласуы бір жағынан, оқуға қойылған мақсаттарды жүзеге асыру (бір нәрсеге үйрету, түзету-дамыту жұмыстарын жүргізу), екінші жағынан, балалар өздері шеше алмайтын мәселелерді келісімді әдістермен шешуге педагогтар мен ата-аналардың араласуы арқылы жүзеге асырылды.

Баланың қызығушылықтары мен қажеттіліктерін жүзеге асыратын білім беру үрдісінің бағдарлануымен шартталған білім беру мазмұнының іс-әрекеті оған қосатын білімнің, тәжірибенің, іс-әрекет түрлерінің көптүрлілігімен сипатталды. Мазмұнның құрылымдануы мен қалыптасуы іс-әрекетті бірге жоспарлау мен таңдалған тақырыпты ұжымдық келісу, іс-әрекеттің тақырыбын, түрін, қалпын бастаушы ретінде талқылау әр баланың белсенді қатысуын талап етті. Осылайша, балалар тақырыптың көптүрлілігі (білімі, қызығушылығы) жөнінде түсінік алды.

Балалардың еркін іс-әрекеттері дамыту орталықтарында балалар таңдау жасап, өз іс-әрекеттерін жоспарлап, орындары мен серіктестерін таңдағаннан кейін ұйымдастырылды. Еркін іс-әрекет өзіне барлық циклды қамтиды: белсенділікті дамыту орталығында жұмыс аяқталғаннан кейін жоспар – іс қорытындылар, жетістіктер мен болашақтың рефлексиясы. Еркін іс-әрекет ересектер мен балалардың таңдалған және келісілген ашық оқу жобасы тақырыптары төңірегінде ұйымдастырылды.

Дамытушы орталықтарда жобалардың идеялары оларды ұсыну кезінде жоспарға енгізіліп, үлкен ақ қағазға баспа әріптермен жазылды. Балалардың өз ойларын

мазмұндары мен олардың жүзеге асыру әдістерін айту кезінде үлкендер балалардың ойларына сыни қарап, ойларды маңыздылық пен қабылдаушылығын бағаламауы керек. Осылайша, тұлғаның мәнді қасиеттері сияқты ынталылық, шығармашылық дамуы мен ынтаны қолдау әсеріне қол жеткізілді.

Дамытушы орталықтарды іс-әрекетті ұйымдастырудың ұстанымдық ерекшелігі оның орындалу (ашық ұзақтығы) кезеңі және осы кезде мүмкіндік алуы болып табылады. Тақырыптық оқу жобасы (дәстүрлі тәжірибеде оқу жұмысы кезеңімен салыстырғанда):

а) балалардың таңдалған мазмұнға қызығушылығы қалыптасады;

ә) ересектердің балалардың қызығушылығын тұрақты ұстап тұруына және дамытушы ортаны белсенділікті ынталандыратын, таңдалған тақырыпты ашатын материалдармен толықтыратын мерзімге дейін созылуы мүмкін. Бұл бірден бірнеше мәселені шешуге мүмкіндік береді. Ең алдымен, балаға орталықта іс-әрекетін жүзеге асыруына және маңызды нәтиже алу үшін қанша уақыт керек болса, іс-әрекеттің қанағаттандырылуына сонша уақыт ала алады.

Сонымен қатар, ұйымдастыру – педагогикалық шарттардың бала белсенділігінің қалыптасуына мектепалды білім берудің құндылықтары:

- мақсатты негізіне бағытталған басқа да құрылымдары толық өңделмеген және жүзеге асыруда қиындық туғызады;

- бастапқы негізгі құндылықтың жасалуы шартында бала тұлғасының даму мақсаттары мен міндеттері;

- іс-әрекет субъектісінің ұстанымын жүзеге асыратын балалардың белсенділігінің көрінуін, белгіленуін қамтамасыз ететін, топтық немесе қорытынды жиын кезіндегі балалармен жұмысты ұйымдастыру әдістемесі;

- негізгі белсенділіктің қалыптасуы мен көрінуін куәландыратын көрсеткішті анықтау [3].

Сонымен бірге, баланың дүниетанымын күшейту мақсатымен, орталықтарда ұйымдастырылған сабақта балалардың эмоционалды құндылықпен бағалап, білімді меңгеруге ұмтылуын, жалпы оқуға ұмтылуын тәрбиелеу қажет екендігі айтылған. Бұл жерде маңыздысы, балаларға кей жағдайда ғана осындай тәрбиелік мәні бар сабақтарды өткізіп қоймай, үнемі баланың қуанышты қалпын қолдап отыру керек.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа он жылдық – Жаңа экономикалық өрлеу Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері». – Астана: Егемен Қазақстан, 2010. – № 33-3529 (25881).- Б.1-5.

2. Әмірова Ә.С. Ересектер тобындағы балаларды қазақ балалар әдебиеті арқылы адамгершілікке тәрбиелеу (5-6жас): пед. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1994. – 28 б.

3. Баланың міндетті мектепалды даярлығы тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан мұғалімі, 1999, 34 б.

М. К. Тойшыбекова
г. Астана

ОСОБЕННОСТИ ВИКТИМНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

В настоящее время наиболее важным аспектом является рассмотрение виктимного поведения подростков, переживающих насилие в образовательной среде.

Виктимология (от лат. *victimae* – жертва и от греч. *logos* – понятие, поучение) - это новая отрасль науки, исследующая феноменологию, закономерности и механизмы

деформированного интерактивного культурогенеза, в результате чего личность становится жертвой социогенных и персоногенных воздействий [1].

Виктимная личность характеризуется следующими показателями:

- снижением уровня и мотивации;
- заниженной самооценкой;
- дефицитом ценностных ориентаций;
- высоким конформизмом и т.д.

Виктимная личность как психологический феномен имеет следующие индикаторы:

- тревожность;
- эмоциональная ригидность (негибкость, жесткость);
- эмоциональная вязкость (фиксация аффекта);
- эмоциональная монотонность (однообразность, неподвижность эмоций);
- эмоциональное огрубление (утрата тонких эмоциональных дифференцировок);
- эмоциональная тупость (черствость, душевная холодность);
- утрата эмоционального резонанса (отсутствие эмоционального отклика);
- алекситимия (затрудненность в вербализации эмоциональных состояний) [2].

Свойства каждой человеческой личности позволяют оценить вероятность того, что эта личность может стать жертвой преступления, - чем больше вероятность, тем выше виктимность этого человека. Виктимность зависит от личностных характеристик, социального статуса лица, степени конфликтности ситуации, места и времени развития ситуации.

Величина виктимности может изменяться. Её рост называется виктимизацией, снижение - девиктимизацией.

Некоторые учёные выделяют два конститутивных типа виктимности: личностную и ролевую. Личностная виктимность непосредственным образом влияет на ролевое поведение и детерминирована специфическими личностными особенностями индивида [3].

О.О. Андронникова [4] сформулировала специфические факторы возникновения виктимного поведения старших школьников, к ним относятся:

- индивидуальный опыт переживания или наблюдения факта насилия;
- ранее сформированный комплекс психологических качеств (эмоциональная неустойчивость, тревожность, неадекватная самооценка);
- отсутствие ощущения социальной поддержки и определенные стратегии семейного воспитания отца и матери.

По мнению О.О. Андронниковой ни один из вышеперечисленных факторов сам по себе не приводит к виктимному поведению, для реализации необходимо сочетание комплекса факторов, составляющих модель виктимного поведения [4].

В школе сейчас много разных проявлений насилия. Это могут быть бойкот, снижение интенсивности общения с «провинившимся», понижение его статуса, исключение из структуры коммуникативных связей, а в последнее время распространяется такой вид насилия как рэкет (вымогательство). При этом подростки даже не всегда понимают, что они проявляют насилие против личности своего одноклассника. Они могут считать это шуткой или считают, что таким образом должны «проучить» своего товарища. И это было в школе всегда. И самое главное в этой ситуации то, как будет реагировать на это жертва [5; 6].

Лемме Халдре (2000) определяет эмоциональное насилие как совершенное в отношении ученика или учителя деяние, которое направлено на ухудшение психологического благополучия жертвы.

Эмоциональное насилие вызывает у жертвы эмоциональное напряжение, унижая его и снижая его самооценку.

Виды эмоционального насилия:

- насмешки, присвоение кличек, бесконечные замечания и необъективные оценки, высмеивание, унижение в присутствии других детей и пр.;

- отторжение, изоляция, отказ от общения с жертвой (с ребенком отказываются играть, заниматься, не хотят с ним сидеть за одной партой, не приглашают на дни рождения и т. д.).

Под физическим насилием подразумевают применение физической силы по отношению к ученику, соученику, в результате которого возможно нанесение физической травмы.

К физическому насилию относятся избиение, нанесение удара, шлепки, подзатыльники, порча и отнятие вещей и др. Обычно физическое и эмоциональное насилие сопутствуют друг другу. Насмешки и издевательства могут продолжаться длительное время, вызывая у жертвы длительные травмирующие переживания [7].

Несовершеннолетние могут столкнуться с насильственными действиями в любое время и в любой ситуации: в школе, на отдыхе, в общественном месте и семье, несмотря на то, что данный социальный институт призван обеспечивать безопасность и нормальное развитие ребенка [8].

В каждой среде имеются определенные групповые нормы. Групповые нормы – это определенные правила, выработанные группой, принятые большинством ее членов и регулирующие взаимоотношения между членами группы. Для обеспечения соблюдения этих норм всеми членами группы вырабатывается также и система санкций. Санкции могут носить поощрительный или запретительный характер. В первом случае группа поощряет своих членов, исполняющих требования группы, в результате повышается уровень их эмоционального принятия, растет статус. Во втором случае группа в большей степени ориентирована на наказание тех членов группы, поведение которых не соответствует групповым нормам. Наиболее болезненны эти меры именно для подростков, в связи с их возрастными особенностями [5].

Таким образом, можно выделить основные составляющие, позволяющие предположить, что наличие этих признаков делает подростков виктимными:

- подростки с физическими недостатками: носящих очки, имеющих сниженный слух или с нарушениями движений (например, при ДЦП), то есть тех, кто не может дать адекватный отпор и защитить себя, обижают гораздо чаще;
- гиперактивные подростки могут быть как жертвами, так и насильниками, а нередко и теми и другими одновременно;
- подростки, выделяющиеся внешним видом из общей массы: рыжие волосы, веснушки, оттопыренные уши, кривые ноги, особенная форма головы, вес тела (полнота или худоба) и т. д.;
- подростки, у которых не выработана психологическая защита от вербального и физического насилия по причине недостаточного опыта общения и самовыражения;
- подростки, которые идут в школу с отрицательными социальными ожиданиями в отношении нее. Иногда этот страх индуцируется от родителей, у которых у самих были проблемы в школьном возрасте. Пусковым механизмом возникновения страха могут стать рассказы о злой учительнице и плохих оценках. Ребенок, проявляющий неуверенность и страх перед школой, легче станет объектом для издевок одноклассников;
- отсутствие опыта жизни в коллективе (домашние дети). Дети, не посещающие до школы детский коллектив, могут не иметь необходимых навыков, позволяющих справляться с проблемами в общении. При этом часто они могут превосходить своей эрудицией и умениями детей, ходивших в детский сад;
- подростки, у которых существует масса расстройств, вызывающих насмешки и издевательства сверстников: эпилепсия, тики и гиперкинезы, заикание, энурез (недержание мочи), энкопрез (недержание кала), нарушения речи — дислалия (косноязычие), дисграфия (безграмотное письмо), дислексия (нарушение обучению чтению), дискалькулия (нарушение обучению счету) и т. д.;

– подростки, обладающие низким интеллектом и трудностями в обучении. Низкие способности детерминируют и более низкую обучаемость ребенка. Плохая успеваемость формирует низкую самооценку: «Я не справлюсь. Я хуже других» и т. д. Низкая самооценка в одном случае может способствовать формированию роли жертвы, а в другом — насильственному поведению как варианту компенсации [6, 7, 9].

Таким образом, опираясь на проделанный анализ исследований, мы можем сделать вывод об актуальной необходимости организации дальнейшего исследования для возможности профилактики и психокоррекции виктимного поведения подростков.

Литература

1. Малкина-Пых И.Г. Виктимология: Психология жертвы/ Малкина-Пых И.Г. Новейший справочник психолога. — М.: Эксмо, 2010. — 864 с.
2. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. — М., 2001.
3. Ривман, Д.В. Криминальная виктимология [Текст] / Д.В.Ривман. – СПб.: Питер, 2002. – 166 с.
4. Андронникова О.О. Характеристики подростков с самоповреждающим виктимным поведением. Вестник ТГПУ, Новосибирский гуманитарный институт. 2009. Выпуск 9 (87) — С. 7
5. Рогов Е.И. Психология групп \ Е.И.Рогов. – М.: Гуман.изд.центрВЛАДОС,2005.-430 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы (виктимология). – М.: Изд-во Экс-мо, 2006. - 1008 с.
7. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия. – СПб.: Речь, 2003-248 с.
8. Логутова, Е. В. Гендерные особенности виктимного поведения старших школьников [Электронный ресурс] / Логутова Е. В. // Современные проблемы науки и образования, 2015.
9. Девиантное поведение несовершеннолетних: современные тенденции / В.А.Пятунин. – Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2010. — 246 с.

Ж. Т. Сүлейменова

Астана қ.

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН МЕДИАБІЛІМ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

«Медиа» түсінігі (латын тілінде «media», «medium» – құрал, тасымалдаушы) ХХ ғасырда «бұқаралық мәдениет» құбылысын анықтап көрсету үшін ғылымға енгізілді («mass culture», «mass media»). Бүгінгі күнде «масс-медиа» ұғымы бұқаралық байланыс құралдары түсінігімен сәйкес келеді.

Медиа адам өмірінде, мәдениетаралық қарым-қатынаста, өсіп келе жатқан ұрпақтың тәрбиесі мен білімінде, басқарумен тағы да басқа әлеуметтік сфераларда аса маңызды рөл атқарады. Медианың білімдік және тәрбиелік мүмкіндігін пайдалануды меңгерту, көпшілік байланыс заңдылықтарын оқуын қолдау, сондай-ақ студенттерді қазіргі бұқаралық байланыс құралдарының мүмкіндіктерін пайдалану іскерлігіне үйрету міндетін педагогика ғылымының «Медиабілім» саласы атқарады.

Медиабілім бағыты (ағыл. *media education* латын. *media* – құрал) – студенттерге бұқаралық байланыс құралдарының заңдылықтарын оқытатын, медиа әлеміне бейімделуге

көмектесетін, бұқаралық ақпарат құралдарының тілін меңгертетін, олардың медиалық мәдениет өнімдерін талдау іскерлігін дамытатын педагогика ғылымының арнайы бағыты ретінде қалыптасты.

Осы бағытта зерделенген медиақұралдардың жастардың санасы мен тәрбиесіне ықпалы қарастырылған зерттеулер де аз емес. Медиабілім берудің аса маңыздылығы және медиа ақпаратты дұрыс талдай білу, бұқаралық ақпарат құралдарын тиімді пайдалану мәселесін Л.С. Зазнобина [1], Л.Мастерман [2], С.Н. Пензин [3], А.А. Новикова [4], Ю.К. Усов [5], А.В. Федоров [6], А.В. Шариков [7] т.б. сынды ғалымдар бірізді, жүйелі зерттеген. Отандық ғалымдардың ішінде бұқаралық ақпарат құралдарын жастардың оқу-тәрбие үдерісінде тиімді пайдалану жолдарын зерттеген П.Б.Сейітқазы [8], С.Абдукадирова [9], А.А. Тіленбаева [10], Ә.О. Оразова [11], Б.М. Жапарова [12] және т.б. атап өтуге болады.

Зерттеу тақырыбы бойынша зерделенген еңбектерге талдау жасау нәтижесінде бұқаралық ақпарат құралдарының оқу-тәрбиелік мүмкіндіктерін анықтауға, оларды тәжірибе жүзінде пайдалануға бағытталған жекелеген зерттеу жұмыстары болғанымен, нақты болашақ мамандардың ақпараттық мәдениетін медиабілім арқылы қалыптастыруға арналған ғылыми еңбектердің кездеспейтіндігіне көз жеткіздік. Сондай-ақ, бұқаралық ақпарат құралдарының педагогикалық әлеуетін нақтылап, медиабілім технологияларын, әдіс-тәсілдерін бір жүйеге келтіру аса маңызды.

Ғылыми зерттеу жұмыстарында «медиабілім» ұғымының мәні мен мазмұнын түсіндіруге бағытталған бірнеше анықтамалар бар:

- бұқаралық ақпарат құралдарының балалар мен жеткіншектерге әсерін қарастыратын, БАҚ-пен жұмыс істей білетін мамандарды дайындаудың теориясын жасайтын педагогикалық ғылым;

- бұқаралық ақпарат құралдарын қолдануға және әлемді қабылдау мен мәдениеттегі медианың рөлін түсінуге бағытталған мұғалім мен оқушылардың практикалық бірлескен іс-әрекеті;

- мәдениеттегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі жайындағы білім мен медиалық ақпаратпен нәтижелі жұмыс істеу іскерлігін қалыптастыратын білім беру саласы.

Медиабілім алынған ақпарат негізінде өздерінің ой-пікірлерін айтуға қабілетті, ақпарат құралдарына сыни және өзіндік көзқарасы бар азаматтарды тәрбиелеу мақсатында ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған оқу ретінде айқындалады. Медиа жайындағы білім тұлғаға хабарламаларды жасауға, байланысқа мейлінше тиімді ақпарат құралын таңдауға, адамды медиамәтінді сауатты «оқи білуге», ақпаратты қабылдай білу дағдысын дамыту мен шығармашылық іс-әрекеттің эстетикалық талғамы мен мүмкіндіктерін тиімді пайдалана білуге үйретеді.

Ақпараттық мәдениет ақпаратты жеткізе білу мәдениеті мен оны қабылдай алу мәдениетінен тұрады. Оның деңгейі медиамәтінді қабылдай білетін, талдай алатын, бағалайтын, медиа шығармашылықпен айналысатын, медиа саласы бойынша білімін жаңа ақпараттармен үнемі толықтырып отыратын тұлға дамуының көрсеткіші болып табылады. Ақпараттық мәдениетті адамзат тарапынан мәдени-тарихи даму барысында қалыптасатын ақпараттық-коммуникативтік құралдардың, материалдық және интеллектуалдық құндылықтардың жиынтығы ретінде қарастыруға болады.

Сонымен, осы бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектерін талдай келе, «ақпараттық мәдениет» ұғымын келесі көрсеткіштер бойынша түсіндіруге болады:

1. «Ақпараттық мәдениет» түсінігінің мәні мен мазмұны көптеген ұғымдарды біріктіреді: жалпыхалықтық мәдениет, білімдік іс-әрекет, ақпараттық іс-әрекет, ақпараттық қоғамдағы адамдардың мінез-құлқының ережелері және т.б.

2. «Ақпараттық мәдениет» ұғымының көп мағыналылығын келесі себептермен түсіндіруге болады: «ақпарат» және «мәдениет» деген екі түсініктің бірігуінен құралады. Сондай-ақ, келесі түсініктермен мағыналас келеді: «библиографиялық мәдениет», «кітап

оқу мәдениеті», «библиографиялық білім», «библиографиялық сауаттылық», «компьютерлік сауаттылық», «медиа сауаттылық», «медиа мәдениет» және т.б.

Зерттеу жұмысымыз барысында, жоғары оқу орнында білім алатын студенттердің медиабілім арқылы ақпараттық мәдениетін қалыптастыру үшін бір-бірімен өзара тығыз байланысты, кешенді екі жолын ұсынамыз. Біріншісі, зерттеуге алынған мамандық студенттерінің оқу жоспарына «Медиабілім негізіндегі ақпараттық мәдениет» арнайы курсы енгізу; екіншісі СӨЖ және СОӨЖ тапсырмалары ретінде аудиториядан тыс уақытта медиа мәтіндерді талдау іскерлігіне баулу.

Біздің ойымызша, педагогикалық мамандықтардың оқу жоспарына арнайы курстарды құрастыру және оны оқыту үдерісіне енгізу студент жастардың медиабілімін ғана көтеріп қоймай, олардың ақпараттық мәдениетінің қалыптасуына ықпал етеді. Аталған оқу курсы енгізудің өзектілігі студенттердің ары қарай медиабілім жайындағы тарихи, шығармашылық және әдістемелік көзқарасқа ие болуына негіз болатын ақпараттық мәдениеттің теориясы мен тарихын оқып үйрену қажеттілігімен және ақпараттық ағынның қарқындылығы жағдайында шығармашыл, сыни ойлай білетін тұлғаны дамытудың нәтижелі құралы екендігімен анықталады.

Арнайы курсты оқыту барысында ақпараттық мәдениет мәселесіне арналған ғылыми еңбектерді талдау (баспа және аудиовизуалды), мәдениет, әртүрлі елдердегі және әртүрлі кезеңдегі ақпараттық мәдениеттің тарихи дамуына салыстырмалы талдау, елімізде және шетелде жарық көрген теориялық және тәжірибелік тұжырымдамаларды талдау және т.б. әдістер қолданылады.

Ақпараттық мәдениеттің өнімі – ол *медиа мәтін* болып табылады. Ол медианың кез келген түрінде және жанрында берілген (газеттегі мақала, телебағдарлама, бейнебаян, фильм және т.б.) ақпараттың мазмұнын құраушы хабарлама болып табылады. Медиа мәтіндер тұтынушыларға байланысты әртүрлі сипатта болуы мүмкін. Студент өздік жұмыстарды (СӨЖ), шығармашылық тапсырмаларды орындау барысында медиа мәтіндерді талдаудың жолдарын меңгеруі және оны өз тәжірибесіне қолдана білуі қажет.

Медиабілім арқылы студенттің ақпараттық мәдениетін қалыптастыру үшін жоғары оқу орнында оқытушы мен студенттің арасында тығыз байланыстың орнауы өте маңызды. Оқытушы бар күш-жігерін, педагогикалық шеберлігін студенттің бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, үйлесімді дамытуға бағыттауы, шығармашылық жағдай жасауы, студенттің өз тарапынан белсенділік, дербестік көрсетуі, өзіне деген сенімділігі арқылы ғана ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға болады. Оқыту үрдісінің мақсаты болып студенттердің білім, іскерлік дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, оларды өмірде қолдана білу, әрекет нәтижелілігін көздеу танылады.

Әдебиеттер

1. Зазнобина Л.С. Технология интеграции медиаобразования с различными учебными дисциплинами. // На пути к 12-летней школе. – М., 2000. – С.178-182
2. Мастерман Л. Обучение языку средств массовой информации // Специалист. 1993. № 5. С. 31-32.
3. Пензин С.Н. Университет и формирование медиакультуры. – М.: МАКС Пресс, 2003. – С.110-111.
4. Новикова А.А. Теория и история медиаобразования в США (1960-2000): Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Таганрог, 2000. – 16 с.
5. Усов Ю.Н. Кинообразование как средство эстетического воспитания и художественного развития школьников: Автореф. дисс. докт. пед. наук. – М., 1989. — 362 с.
6. Федоров А.В. Медиаобразование будущих педагогов. Таганрог: Изд-во Ю.Д. Кучмы, 2005. — 314 с.
7. Шариков А.В. Медиаобразование: мировой и отечественный опыт. – М., 1990. – 66 с.

8. Сейітқазы П.Б. Болашақ мұғалімдерді БАҚ арқылы тәрбие үрдісіне дайындаудың ғылыми-теориялық негіздері: Пед. ғыл. докт. дисс... автореф. – Астана, 2009 ж.
9. Абдукадирова С. Қазақстан педагогикалық газеттерінің оқушылардың білім сапасын арттырудағы ролі: пед. ғыл. канд. дисс...автореф. – Тараз, 1998 ж.
10. Тіленбаева А.А. Формирование ценностных ориентаций студентов на педагогическую прессу: Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Алматы, 1999 г.
11. Оразова Ә.О. Республикалық педагогикалық мерзімді баспасөз беттеріндегі оқушыларға ұлттық тәрбие беру мәселелері: п.ғ.к диссертация. – Тараз, 2007 ж.
12. Жапарова Б.М. Аймақтық мерзімді баспасөз арқылы оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру: пед. ғыл. канд. дисс...автореф. – Астана, 2010. – 26 б.

С. А. Сембина
Астана қ.

МӘНЕРЛЕП ОҚУ САБАҒЫНДА ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдалану – білім сапасын арттырудың бірден-бір жолы деп атап көрсеткендей, күн сайын тіпті сағат сайын артып, өзгеріп отырған әлемдік ақпаратқа ілесу, ондағы жаңашыл әдіс-тәсілдерді меңгеріп, пайдалана білу бүгінгі күннің мұғалімнен үлкен ізденісті, зор талапты, өз білімін жетілдіріп арттыруды қажет етіп отыр. Сондықтан, колледждегі әрбір пәнді оқыту технологиясын таңдап, іріктеу және оны іс-әрекеттік тұрғыда жетілдіру арқылы студенттердің білім жетістіктерін арттыруға болады. Колледждің оқу үрдісіне жаңа технологияның элементтерін енгізу арқылы оқу сапасы жақсарып, дамыта оқыту жүзеге асырылып, сабақ қарқыны жеделдетіліп, саралап, даралап оқытуға мүмкіндік туады.

Жаңа технология студенттің өзіндік жұмыс атқаруына және ең бастысы – оқушының білім жетістіктерін жақсартуға ықпал етеді. Мәнерлеп оқу пәні бойынша оқушылардың оқу жетістіктерінің өлшеуіштер тәсілдері ретінде деңгейлік тапсырмалар жүйесін дайындауға болады. Оқушының дайындық деңгейін саралау, оқушының жеке танымдық мүмкіндігін ескерудің басты тәсілі ретінде қарастырылуы тиіс. Тапсырмаларды білімді қабылдауға бағдарланған іс-әрекеттік модель ретінде қарастыруға болады. Оқытудан күтілетін нәтижелер тізбесін негізге ала отырып, әртүрлі деңгейдегі тапсырма түрлерін ауызша тексеру, жазбаша тексеру, тапсырма беру, жауапты талдау тапсырмалары, бір ғана жауабы бар тапсырмалар, ашық және еркін жауабы бар тапсырмалар, түрлі практикалық сипаттағы тапсырмалар түрінде қарастыруға болады [1].

Тапсырмалардың мұндай түрлері оқушының іс-әрекеттік – компетенттік тәсілге бейімделуіне мүмкіндік береді. Деңгейлік саралау технологиясы оқушының да, мұғалімнің де белсенді шығармашылық қызметін дамытуға бағытталған. Деңгейлік тапсырмалар бірінші, екінші, үшінші деңгейде беріледі. Бірінші деңгейдегі тапсырма мемлекеттік стандарт деңгей, мұны барлық оқушылар орындауға міндетті. Екінші деңгей күрделенеді, бұл деңгейлік тапсырманы орындауға оқушылардың барлығы құқылы, ал үшінші деңгейді шығармашылықпен жұмыс істей алатын, өзіндік пікірін жеткізе алатын, ойын дәлелдей алатын қабілетті оқушылар орындайды.

Сабақ беруде жаңа технологиялардың элементтерін меңгере отырып, әртүрлі әдістерді пайдаланып, білім сапасын арттыруға тырысамыз. Жаңа әдістердің ерекшелігі – жеке тұлғаны қалыптастыруда, өз бетімен жұмыс істей алуда, шығармашылыққа баулуда

ерекше рөл атқарады. Түрлі дидактикалық, грамматикалық ойын жаттығуларының түрлері мен әдістері сабақтың белсенділігін күшейтуге зор пайдасы бар. Жаңа әдістердің ерекшелігі – жеке тұлғаны қалыптастыруда, өз бетімен жұмыс істей алуда, шығармашылыққа баулуда ерекше рөл атқарады.

Сондықтан мәнерлеп оқу пәнінде сабақтың формаларын ауыстырып, балалардың тақырыпты тез меңгеруіне қол жеткізу мақсатында ойын элементтерін, жаңа технологиялар мен әдістерді пайдаланып сабақ өткізу арқылы мұғалім тіл үйретуді біршама жетістіктерге қол жеткізеді анық.

Коммуникативтік технологияның элементтері оқушыларды бірден әлеуметтік жағдайлар арқылы сөйлеуге үйретуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі оқушылардың тілдік белсенділігін арттырудың негізі болады, топ алдында өздерін еркін ұстауға көмектесетіндігін дәлелдейді. Сондықтан технологияны қолданудағы мақсат – нәтижелі пайдалану. Бұл технология элементтерін енгізу үшін қолайлы жағдай жасау, жеке оқушымен жұмыс істеу. Оқу процесінің негізінде бұл технология элементтерін пайдаланып, сабақта оқушылардың білімділігін, іскерлігін, адамгершілік, эстетикалық, патриоттық сезімін дамыту. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың бір жолын мәнерлеп оқу жұмыстары арқылы іске асыруға болады. Бір сөзбен салыстыру, жинақтау, талдау, нақтылау, жүйелеу байланыс ерекшеліктерімен осы технология элементтерін пайдалану арқылы топпен, жеке, жұппен істеу арқылы жетістіктерге жетеміз. Осы жетістіктерді сабақтарда және сыныптан тыс шаралардан көруге болады. Бүгінгі күнде біздің қоғамымызға адамдармен еркін сөйлесіп, тіл табыса алатын коммуникативті адамдар керек. Технологияның элементтерін қолдана отырып, оқушы бойына тіл заңдылықтарын сіңіріп, қолдана білу, ауызекі сөйлеу, мәнерлеп оқу, логикалық ойлау қабілеттерін, сауатты жазу дағдысын тиімді меңгеруді талап етемін. Мен осы технологияның элементтерін әр топтарда қолданамын [2]. Әр жаңа тақырып бойынша мәтінді меңгеру кезінде балалар топқа бөлініп, әрбіріне бес міндет беріледі:

- мәнерлеп оқу;
- түсіну;
- сұрақтар қою немесе диалог құрастыру;
- сызба арқылы өз ойларын айтып беру;
- грамматика.

Коммуникативтік әдіс – оқушы мен мұғалімнің тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларға тән басты белгілер мен қағидалардың басты жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзінде асыратын әдістің түрі.

Коммуникативтік оқыту тілдік әрекетінің барлық түрінде қалыптасады: таңдауда да, сөйлеуде де, оқығанда да, жазғанда да, өйткені ол оның іске асуын қамтамасыз етеді.

Лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде сөйлесім әрекетін төрт түрге бөліп қарастыру тұрақты орын алған. Олар: сөйлеу, оқу, жазу, түсіну. Коммуникативтік оқыту: оқу, сөйлеу, тыңдау, жазу – ауызша өзара қатынас, жазбаша өзара қатынас біркелкі, бір уақытта дамиды.

Коммуникативтік оқытудың сөйлеу әрекетінің барлық төрт түрінде де қажеттілікпен қатысып тұрғаны дұрыс. Өйткені ол ауызша да, жазбаша да қарым-қатынас жасаушылардың бір-бірін тілдік қабылдауы мен түсінігін қамтамасыз етеді.

Тілдерді үйрету әдісі үнемі заман талабы, уақыт ағымына қарай өзгеріп, дамып, жетіліп отырады, бір орында тұрмайды, қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыруды өмір талап етеді. Мәнерлеп оқу сабағы тиімді өту мақсатында коммуникативтік оқытудың элементтерін қолданамын. Соның бірі – Е.И.Пассовтың коммуникативтік технологиясы. Осы технологияның негізгі қағидалары – тілге бағыттау, тілдің қызметі, ұжымдық өзара қимыл және студенттердің жас ерекшеліктерін ескеру. Технологияның мазмұны – оқу үдерісін күнделікті өмірдегі қарым-қатынасқа ұқсастыру,

ал әдістемелік маңыздылығы екі фактормен түсіндіріледі. Бірінші фактор — тасымалдау жағдайы. Ол оқыту жағдайының және оқытудың нәтижесін күнделікті өмірдегі жағдайларға ұқсастығын қамтамасыз ету.

Коммуникативтік сөйлеу әрекетінің қай түрі болса да лексикалық-грамматикалық дайындық деңгейіне сүйенеді. Белсенді сөйлеу әрекетін ұйымдастыруда ауызекі жауаптасу мен мәтін бойынша жұмыс негізгі құрал болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық оқу құралдары (компьютер, аудио-визуалды құралдар) бойынша да оқушылар белсенді коммуникацияға түсе алады. Ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыруда сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылуын, сөйлем құрастыруды, тұрақты сөз тіркестерін қолдануды, сұрақ қоюдың барлық түрлерін үйрену тиімді. Оқушылардың сөйлеу дағдылары ауызекі сөйлеу жүйесінен, сұраққа қысқа да толық жауап қарастыра алуынан, оқығандарын ауызша да, жазбаша да мазмұндап беретіндей дағды-машықтарынан, шығарма, хат жазу дағдыларынан құралады [3].

Мәнерлеп оқу сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпаратты білуге жол ашады. Тіпті нашар оқитын оқушылардың өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, өйткені кейбір жағдайларда компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді. Қазіргі заманда ғылымсыз жан-жақты дамыған өркениетті елдердің қатарына қосылу мүмкін емес. Ал колледж мұғалімдерінің бүгінгі заманға сай берілген сабақтары осы мәселелерді шешуші күш болып отыр. Аталған мәселені өзіміздің тәжірибемізге жүгіне отырып шешкіміз келеді. Әр баланың аз болсын, көп болсын өмірлік тәжірибесі болады. Баланың тамырын басып, сол тәжірибелерін анықтап, өмірдегі білімдерін туған жерін сүйіп, сыйлауға баулыса, меніңше әр оқушы іркіліп қалмайды. Туған жерінің табиғатының көркемдігін көре біліп, сол сұлулыққа табына білмеген, әсемдікті қорғай білмеген балаға айналадағы осынау кереметті көрсетіп, күштеп емес, жүрегіне жеткізе білетін біз, мұғалімдер меңзеуші болуымыз керек. Пән мұғалімдері арасында да үнемі үзілмес байланыс болуы керек дейміз.

Бүгінгі күннің өзекті мәселесі – мемлекеттік тілді игеруі. Бұл іс біріншіден, әлеуметтік сұранысқа негізделген мемлекеттік қажеттілікті нысана еткен жағдайда, екіншіден, бүгінгі оқыту жүйесіндегі қазақ тілінен берілетін білім нәтиже берген жағдайда ғана алға басады. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқыту жалпыға міндетті мемлекеттік білім стандарты, базистік оқу жоспары, тілді оқыту тұжырымдамасы және мемлекеттік оқу бағдарламалары негізінде жүзеге асырылады. Коммуникативтік әдіс – оқушы мен мұғалімнің тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатыны, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларға тән басты белгілер мен қағидалардың басты жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілдік қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі. Ойлау – сөйлеуді керек ететін кез келген жағдайда үш компонент өзара байланысады: шешілетін мәселе, білімдері, зерттеу әрекеттері. Коммуникативтік оқыту тілдік әрекеттің барлық түрінде қалыптасады – тыңдауда да, сөйлеуде де, оқығанда да, жазғанда да, өйткені ол оның іске асуын қамтамасыз етеді [4].

Ойымызды қорыта келсек, коммуникативтік оқыту арқылы және де басқа да жоғарыда айтылған технологиялардың элементтерін пайдалану арқылы оқушылардың танымдылық қабілеттері, танымдық үрдістері дамып, сөздік қоры молаяды, оқытуда жағымды әрекет қалыптасады. Бұның бәрінен кейін оқушының қиялы мен ойлауы, есі мен қабылдауы, зейіні дамып қалыптасады. Танымдық қабілеттер, танымдық үрдістер әрбір технология барысында дамиды. Ал сөздік қорының дамуы мәтінмен жұмыс істегенде, белгілі бір мәселені шешкенде дамиды. Осы технологияның элементтерін мәнерлеп оқу сабақтарында қолдану көптеген жетістіктерге әкеледі.

Әдебиеттер

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999, 196-209 бб.
2. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы, 1999.

3. Кенжебаев К., Әмір Оралбай: «Құдайберген Жұбанов» деректі ғұмырнама, – Алматы: Ана тілі, – 2000, – 282 б.
4. Құлмағанбетова Б., А.Исанова, М.Исинғарина, П.Айтжанова «Қазақ тілін оқыту әдістемесі», – Алматы: Білім, 2000 ж.
5. «Білім Шапағаты апталық қоғамдық-педагогикалық» газеті
6. Әлімжанов Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1965 ж.
7. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – А: Қазақ университеті

З. С. Бухарова
г. Астана

ДИАЛОГ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРЫ КАК СПОСОБ АКТИВИЗАЦИИ КОММУНИКАТИВНОЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Колледж ЕАГИ – учебное заведение, в котором обучение ведется на основе сочетания общеобразовательной и профессиональной подготовки. Литература изучается на базовом уровне неполного среднего образования, что позволяет систематизировать представления студентов об историческом развитии литературы, помогает им глубоко и разносторонне осознать диалог классической и современной литературы. Курс литературы строится на изучении текстов художественных произведений, решает задачи формирования читательских умений, развития культуры устной и письменной речи.

Специальности в колледже различного направления (гуманитарное, экономическое, педагогическое). Это сделало необходимым и актуальным использование на уроках литературы *технологии диалогового обучения* как способа организации образовательного пространства. Данная технология позволяет приблизиться к решению различных задач литературного образования: как обучающих и развивающих (пробудить интерес к чтению художественной литературы, способствовать развитию навыков анализа и интерпретации художественного текста в соответствии с авторским замыслом, развивать связную монологическую речь учащихся и др.), так и воспитательных (воспитывать желание слышать и слушать (понимать) собеседника, побуждать к самопознанию и самосовершенствованию), то есть творчески и продуктивно реагировать на изменения, происходящие в современном обществе, оставаясь при этом человеком с богатым внутренним миром [1, 31].

Для активизации коммуникативной и социокультурной деятельности в контексте учебно-познавательной используются следующие приёмы:

- диалогового взаимодействия в пространстве урока-коммуникации;
- сравнения разных точек зрения, логик, мировоззрений при формировании у студентов собственного убеждения в процессе развития у них гуманитарного диалогического мышления;
- сопоставления словесных и образных ассоциаций студентов в процессе работы с текстом;
- привлечения смежных видов искусств в процессе постижения современной культуры как совокупности разных культур;
- насыщения учебных занятий системой ценностей и ценностных ориентиров [2, 54].

Сегодня человек вынужден обращаться к множеству культур, суждений, прежде чем принять то или иное решение, совершить определенное действие. Современная культура представляет собой диалог всех культур. Право быть понятым и ответственность за то,

чтобы тебя поняли, - необходимые условия, соблюдение которых возможно только при *высоком уровне развития диалоговой культуры преподавателя и студента*, и основной формой учебной деятельности становится их совместная работа, диалог, направленный на решение поставленной проблемной задачи. При этом преподаватель всегда должен быть готов к тому, что студенты придут к неожиданным для него выводам, так как подобная работа приводит к тому, что каждый из участников примет своё решение. Но любое действие совершается в социуме, который предполагает иерархичность отношений. Поэтому межличностное взаимодействие возможно только при условии равноправия участников. Другими словами, урок литературы – диалог преподавателя и студента как двух субъектов с целью приращения личностной информации.

Таким образом, развитие гуманитарного мышления, диалогичного по своей сути, становится одной из важных задач в преподавании литературы.

Этот процесс предполагает развитие у студентов:

- способности формулировать проблему, осознавать и формулировать вопросы, искать на них ответы;
- способности определять свою точку зрения на проблему;
- способности диалогического взаимодействия с партнером, критической оценки своей и чужой деятельности;
- способности включать образы, возникшие в сознании в диалог с другими образами;
- способности включать в диалог несколько точек зрения

Технология диалогового обучения предполагает использование в образовательном процессе следующих методов и средств [3, 214]:

Метод и его назначение	Средства обучения	Условия успешного исполнения
Словесный – диалог преподавателя и студента, побуждающий к актуализации уже известных фактов, достижению новых знаний путем выводов, рассуждений	Речь, вопросы, понятия, наглядные пособия, конспекты преподавателя и студента	Контакт с аудиторией, предварительная подготовленность и активность учащихся, лично ориентированный характер беседы, актуальность выбранной темы
Эвристический - обмен взглядами по конкретной теме, развивает умение отстаивать свои взгляды, аргументировать свою точку зрения, приобретать коммуникативные навыки	Диалогическая речь, вопросы, аргументированный спор.	Грамотная подготовка, взаимоуважение, актуальность выбранной темы.
Технические методы - используются на всех этапах.	Компьютерная техника, видео-, теле-, аудиоаппаратура	Свободное владение преподавателем, наличие обучающих программ, правильно организованный индивидуальный контроль
Метод проблемного обучения - для активизации деятельности студентов используются проблемные ситуации	Проблемные ситуации	Грамотно подготовленные проблемные ситуации
Лабораторный метод – самостоятельное проведение исследований	Тексты, оборудование	Творческий подход к решению задач
Наглядно-иллюстративный метод - умение применять теорию на практике	Демонстрационный материал, тетради, книги	Осознание цели работы и условий её достижения
Метод программированного обучения	Технические средства, ПК	Владение ТСО, сочетание с другими методами

Важнейшим условием успешной коммуникативной и социокультурной деятельности в контексте учебно-познавательной является содержание занятий по литературе, главной особенностью которых является необходимость соотнести небольшой человеческий опыт студентов с громадным опытом литературы. [4, с.30].

Таким образом, содержание литературного образования можно рассматривать на основе анализа ключевых компетенций, формируемых в процессе обучения.

Структура компетенции

Специальность	Интеллектуальная составляющая	Практическая составляющая
Экономическая	Базовый уровень основного среднего образования по литературе	Аналитико-теоретический подход
Техническая	Базовый уровень основного среднего образования по литературе	Лабораторно-практический подход
Гуманитарная	Базовый уровень основного среднего образования по литературе	Творческий подход

Сложность учебных занятий по литературе определяется целым рядом факторов, среди которых ведущее место занимает необходимость воздействия на внутренний мир студента. Это значит, что продумыванию вида урока, особенностей его формы следует уделять пристальное внимание.

Виды уроков литературы	Ожидаемый результат
Занятия, способствующие постижению жизненного пути и творческих исканий писателя (поэта) (путешествие)	Формирование у студентов интереса, эмоционального впечатления, отклика.
Занятия, предполагающие самостоятельное погружение в текст и его интерпретацию в процессе работы (лабораторная работа, дискуссия, диалог)	Формирование у студентов эмоционального отношения, способности к эмоционально-личностному действию, сопереживанию.
Занятия, отражающие самовыражение личности студентов через продуктивные виды деятельности (творческая мастерская)	Самостоятельная творческая деятельность студентов, отражающая их эмоционально-личностное отношение к миру.

Путешествие в мир поэзии – эмоционально-образное воздействие на личность студента, результатом которого станет приобщение студентов к творчеству того или иного представителя поэзии.

Лабораторная работа - выполнение ряда последовательных действий, в результате которых убеждаемся в закономерностях, которые давно известны науке. Студент выступает в качестве исследователя, овладевает способами познавательной деятельности;

Учебная дискуссия - целенаправленный и упорядоченный обмен идеями ради поиска истины, взаимодействие и самоорганизация участников, обращающихся друг к другу, а не поочередные ответы в ожидании отметки.

Урок-мастерская позволяет анализ художественного произведения представить как лично и общественно значимое дело, так как он становится средством познания важных проблем мира и самопознания. При этом решается одна из постоянных задач преподавателя – работа над развитием письменной речи. Сочетаются учение, общение, творчество.

Подбор системы заданий по литературе позволяет через коммуникацию организовать мыслительную и речевую деятельность студентов.

Диалог многопланов, полифоничен, демократичен, и *рейтинговая система, применяемая при КТО*, позволяет объективно оценить работу одних студентов и поддержать других.

Приведенные примеры позволяют предположить, что данная технология поможет преподавателю, работающему в разных группах, развивать у студентов умение общаться, совершенствовать их речевые навыки, мышление, творчество, открывать новые каналы восприятия, повышать эффективность внимания, степень осознанности памяти, создает условия для самоактуализации и самовыражения студентов.

Критериями эффективности данной деятельности являются [5,с.87]:

- 1) Выполнение студентами поставленных задач, достижение целей непосредственно на занятиях. Способность самостоятельно обобщать и делать выводы в конце занятия.
- 2) Формирование специальных и общих умений и навыков, связанных с темой каждого занятия. Применение фронтальной ускоренной проверки как контроля и мотивационного средства.
- 3) Повышение познавательной самостоятельности и творческой активности студентов при интенсификации учебно-воспитательного процесса.
- 4) Постоянное совершенствование коммуникативных способностей студентов (высокий или выше среднего уровень) через включение их в диалог.

Литература

1. Усова А. В. Чтобы учение стало интересным и успешным. / Педагогика. 2000. - № 4. - С. 30-33.
2. Семушина, Л. Г. Проблемы развития содержания среднего профессионального образования на современном этапе / М., 2004. - 68 с.

3. Селевко, Г. К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие / Г. К. Селевко. -М. : Народное образование, 1998. -256 с.
4. Переверзев, В. Ю. Инновационные образовательные технологии в системе среднего профессионального образования на современном этапе. / В. Ю. Переверзев, С. Н. Фомин, Н. Д. Макаров // Среднее профессиональное образование. — 2003. № 8. - С. 28-31.
5. Самылкина, Н. Н. Современные средства оценивания результатов обучения. /. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2007. - 172 с.

С. С. Заурбекова
г. Астана

ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ПРИМЕНЕНИЕ ИКТ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Формирование информационно-коммуникативных компетенций студентов при изучении математики: Возникает необходимость использования образовательных, развивающих возможностей информационно-коммуникационных технологий, возможности их интеграции с основным образовательным процессом. Информационно-методические умения педагога должны отражать неразрывное единство эффективной методической деятельности с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в предметной методике [1]. Образовательный процесс, интегрирующий компьютерные и педагогические технологии, обеспечивает формирование ИКК обучающихся, способствует раскрытию возможностей мультимедиа технологий для преподавания учебных предметов, обеспечивает не только обучение, но самостоятельную деятельность по овладению знаниями; формирование осознанных мотивов учения.

Следует отметить, что использование мультимедиа технологий на уроках математики позволяет сделать процесс обучения интересным, наглядным, развивает творческую деятельность студентов, их абстрактное и аналитическое мышление; позволяет осуществлять поиск востребованной информации на электронных носителях и в сети Интернет, проходить on-line тестирование, что является эффективным средством формирования информационно-коммуникативных компетенций обучающихся.

Концепцией модернизации образования определен переход профессионального образования от формально-знаниевой к личностно-деятельной парадигме, определяющей новое качество обучения в способности к самообучению, самореализации. В обучении особенный акцент ставится сегодня на собственную деятельность студента по поиску, осознанию и переработке новых знаний. Преподаватель выступает как организатор процесса учения, руководитель самостоятельности студентов, оказывающий им нужную помощь и поддержку. Как утверждали известные философы «Плохой учитель преподносит истину, хороший учит ее находить» (А. Дистервег), задача учителя – «научить учиться», «не наполнить сосуд», а «зажечь факел» (Сократ).

Рассмотрим использование данного материала на примере уроков обобщения и систематизации знаний по одной из ключевых тем курса алгебры и начале анализа [1].

Цель уроков. Обобщить теоретические знания по теме «Логарифмические уравнения»: применять определение, свойства логарифмов и логарифмической функции для решения уравнений; использовать общий подход к решению уравнений, помня о равносильности преобразований и теорему о корне; проанализировать методы решения логарифмических уравнений, осуществлять поиск оптимального решения; акцентировать внимание учащихся на особой роли функционально-графического метода, учить видеть в

математической модели - функции – привычность, понятность, красоту. Во всех видах работ использовать КТ с целью формирования ИКК обучающихся.

Оборудование уроков. ПК преподавателя, мультимедиа проектор, персональные компьютеры студентов, снабженные наушниками, компьютерные обучающие системы, компьютерные тренажеры, тестовые программы.

Учебные задачи:

- применять полученные теоретические знания для решения задач;
- учить анализировать условие задачи с тем, чтобы выбрать оптимальный вариант решения;
- использовать компьютерные технологии для самостоятельной работы с электронными учебниками, которые включают интерактивные задания, решения, справочную информацию (формирование ИКК);
- осуществлять контроль знаний с помощью компьютерных тестов (формирование ИКК).

Данный урок может содержать несколько этапов, например,

1. Повторение и закрепление теоретических знаний

В начале занятия проводится актуализация знаний, умений и навыков: учащиеся повторяют, что надо знать о логарифме, логарифмической функции, ее свойствах, повторяют формулы преобразований логарифмов, методы и этапы решения логарифмических уравнений. Ответы студентов сопровождаются показом слайдов презентации с четкими формулировками, определениями, графиками, видеофрагментами, интерактивными уроками. (Приложение – файл презентации «Логарифмические уравнения»). В презентации организована удобная навигация по слайдам, гиперссылки на видеоматериал – фрагменты интерактивных уроков с CD «1С: Репетитор. Математика».

2. Практикум решения упражнений

На этапе применения теоретических знаний для решения задач демонстрируются слайды с условиями для устного решения упражнений, идет обсуждение способов решения, демонстрируются слайды с ответами, пояснениями и графической иллюстрацией. Если первые упражнения требуют от студентов знаний свойств логарифмов, то последующие содержат элементы исследования, например, сравнить графики уравнений,

решить уравнения

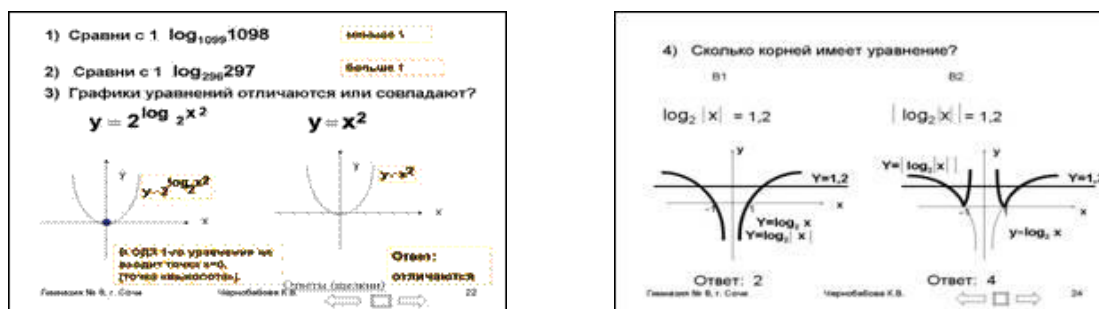

Рис. 1. Пример слайдов для устного решения упражнений

3. Историческая справка

Ее сделали студенты. Этот материал они представили на слайдах своей презентации, которую подготовили в качестве домашнего задания. Здесь были сведения о создателе логарифмов – шотландском ученом Д. Непере, об истории развития логарифмов от первых таблиц, до логарифмической линейки и компьютера, на котором показали, как найти натуральный логарифм с помощью встроенной функции языка программирования Basic.

4. Индивидуальная работа за ПК: а) проверка знаний и умений, самоконтроль; б) проверочная самостоятельная работа. Самый важный этап – этап самостоятельной работы. Студенты работают за компьютером с интерактивными информационно-

справочными обучающими и контролирующими программами, на которые в презентации организованы гиперссылки. Эти программы дают возможность выбора задания, метода решения, анализа ошибок, обращения к справочному теоретическому материалу, демонстрации верного хода решения. (С CD-дискон Л.Я. Боровского учащиеся работают по локальной сети). На первый взгляд, сложный интерфейс некоторых программ не смущает студентов. Ко 2 курсу они хорошо подготовлены к работе на ПК, легко ориентируются в работе с разными программными продуктами.

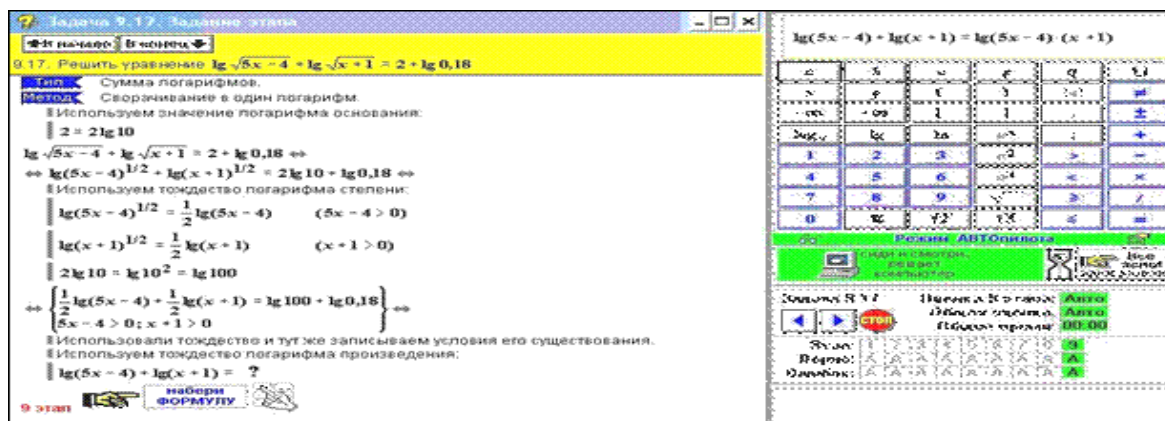

Рис. 2. Упражнения для самоподготовки по курсу Л.Я. Боровского

5. Контроль знаний и умений.

На этапе контроля знаний и умений студентам предлагается выполнить компьютерный тест по программе TestLog, который по форме и содержанию аналогичен ЕНТ. Выбор заданий при каждом запуске программы осуществляется случайным образом, предусмотрено сообщение об общем количестве заданий и верно выполненных заданий, зачетном минимуме, выраженном в процентах. При подготовке к экзамену студенты сдавали зачетный минимум по каждой теме, что явилось одним из факторов достаточно высокого уровня их подготовленности. Таким образом, использование ИКТ в преподавании математики способствует формированию ИК компетенций учащихся и повышает эффективность системы образования в целом [2].

Литература

1. Боровского Л. Я. Курс математики для школьников и абитуриентов. – М., 2000
2. Шаповалова Е.А. TestLog – компьютерное тестирование.

К. А. Мухамбетова
г. Астана

СОЦИАЛЬНОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ В ПРОГРАММАХ ПРОФИЛАКТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ ВИЧ ИНФЕКЦИИ И НАРКОТИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ ДЛЯ УЯЗВИМЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ

В последнее десятилетие проблематика здоровья и болезни активно мигрирует из сферы здравоохранения и все больше становится объектом приложения усилий социальных работников. Это обусловлено тем, что проблемы, связанные со здоровьем и болезнью, считавшиеся традиционно уделом медицины, получают новое прочтение. Жизнь с ВИЧ-инфекцией, наркотическая зависимость, заболевания в условиях

пенитенциарной системы перестают быть экзотическими темами для обсуждения в узком кругу, а становятся в центр дискуссий на уровне правительств.

По определению ВОЗ, здоровье – это состояние полного физического, душевного и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических дефектов [1]. На состояние здоровья влияет целый ряд факторов, которые объединяются в три группы: биологические возможности человека (наследственность); социальная среда (образ жизни, социально-экономические факторы, услуги здравоохранения и социальные услуги); природно-климатические условия (экология). При этом все убедительнее звучат доводы в пользу того, что здравоохранение и существующие проблемы социального благосостояния в большинстве случаев связаны между собой.

Более того, фактор здоровья вносит дифференциацию в групповые различия людей в обществе, когда формируется специфическая система координат «здоровье-нездоровье», в которой функционирует человек (как в структуре общественных связей, так и в производственных отношениях). Появляются штампы в ролевом поведении субъекта, а также определяются пределы и возможности его жизнедеятельности. Кроме того, проблемы физического и психического здоровья человека можно рассматривать и в контексте возможностей осуществления прав на равенство, гармоничное развитие и достойное существование.

Традиционно категория здоровья связывается с отсутствием болезни. В рамках биомедицинского подхода болезнь понимается как изменение органов, тканей и клеток, расстройство физических и органических функций. Соответственно, практическая медицина развивается как система различных технологий воздействия на физиологические процессы [2].

Изучение здоровья и болезни в другой – социальной – концепции проходит по двум направлениям [2]: 1) изучение социально обусловленных предпосылок возникновения болезней и 2) психические, психосоциальные и социальные последствия болезней.

Сегодня социальная обусловленность многих болезненных явлений не вызывает сомнений, будь то высокая младенческая и материнская смертность, ранняя инвалидность, инфекционные болезни, сердечно-сосудистые заболевания, наркотическая зависимость. Вид и масштаб болезней предстают также во взаимосвязи с условиями общественной системы, которые определяют ту или иную степень «социального иммунитета» или «социальной предрасположенности к заболеванию».

Множество исследований указывают на повышенный уровень заболеваемости и смертности среди социально-уязвимых групп населения. Жизненная ситуация в целом и условия жизнедеятельности оказывают непосредственное влияние на индивидуальные возможности, риск возникновения заболевания, на показатели времени и причины смерти.

Сказанное означает, что понятие здоровья приобретает совершенно особый смысл. Если практически через всю историю человечества здоровье противопоставлялось болезни, то сегодня оно становится показателем качества жизни. Любая форма некачественной жизни (неволя, голод, лишения, тревога, одиночество, депрессия, стресс) есть жизнь нездоровая. Социальный статус здоровья зависит, таким образом, от целого ряда факторов:

- особенностей экономики, политики, права, морали, науки и традиций;
- состояния системы здравоохранения, статуса врача в обществе;
- социально-демографических факторов – рождаемость, смертность, в том числе детская и материнская, удельный вес пожилого населения;
- эскапизма (категория социального бегства, ухода);
- состояния системы регуляции социального поведения [3].

Здесь медицинские услуги выступают только как часть более широкой системы, когда речь идет не просто о медицинском лечении, а комплексном решении проблем человека со здоровьем. Американскими исследователями С. Фостером, Р. Фили, Р. Лейнгом было отмечено, что «проблемы со здоровьем требуют комплексных решений.

Жилье, питание, работа, социальная поддержка – все эти факторы играют важную роль в улучшении здоровья людей» [4]. Таким образом, здравоохранение должно выходить за рамки устоявшихся границ медицинской помощи и переходить к методам устранения и предотвращения условий, угрожающих здоровью пациентов.

Опыт работы с уязвимыми группами, в частности, с лицами, живущими с ВИЧ-инфекцией, потребителями наркотиков, секс-работниками и людьми, находящимися в местах лишения свободы, свидетельствует, что у них существует не одна, а целый комплекс проблем медицинского, бытового, юридического и психологического характера. При этом трудности, связанные с сохранением и поддержкой здоровья, часто не являются приоритетными — их опережают потребность в личной безопасности, желание избавиться от постоянного стресса, чувства голода и одиночества.

В этой ситуации становится очевидной необходимость подхода, учитывающего нужды уязвимых групп, потребности которых могут быть весьма разнообразными и требовать обращения в различные службы. Игнорируя наличие других проблем у клиента, специалист заведомо обрекает себя на неудачу: разговоры об изменении поведения будут оставаться для клиента «пустым звуком».

Социальное сопровождение является одной из основных технологий современной социальной работы с представителями уязвимых групп, нацеленной на решение всего комплекса имеющихся у них проблем. В оригинале звучит как «clientmanagement» или «casemanagement» дословно «ведение клиента» или «ведение случая» и означает индивидуальную работу с клиентом с целью оказания ему поддержки. Такого рода деятельность подразумевает не какую-то отдельную жизненную ситуацию, вызванную неблагоприятным стечением обстоятельств, а конкретного клиента – потребителя инъекционных наркотиков, человека, живущего с ВИЧ-инфекцией, женщину, ее ребенка и семью – на решение проблем которого и направлен весь комплекс мероприятий.

Социальное сопровождение случая осуществляется группой (командой) различных специалистов - социальным работником, психологом, врачом-инфекционистом, юристом и др., поэтому его можно назвать междисциплинарным ведением случая. Такая социальная технология отличается от традиционной модели оказания социальной помощи, предполагающей самостоятельное обращение клиента к различным специалистам, каждый из которых оказывает ему помощь, исходя из собственных профессиональных приоритетов.

Дело в том, что традиционная модель не предусматривает активного поиска и привлечения клиентов, мотивирования их на изменение типа поведения или командной работы специалистов. Она рассчитана на социально адаптированных людей, способных четко сформулировать собственные потребности и самостоятельно обратиться за конкретным видом помощи. Представители наиболее уязвимых слоев населения, как правило, «выпадают» из традиционной модели социального обслуживания.

В процессе социального сопровождения можно выделить следующие уровни:

I уровень - **интенсивное сопровождение** (интенсивный, активный патронаж): предотвращение угрозы жизни, выход из кризисной ситуации, принятие ВИЧ-статуса, преодоление страха перед болезнью и уменьшение стигмы, формирование приверженности к лечению и обследованию.

II уровень – **поддерживающее сопровождение** (поддерживающий патронаж): работа на закрепление результатов, что предполагает отказ от лидирующей воздействующей позиции специалистов - интенсивность их вмешательства снижается, а активность клиента возрастает.

III уровень - **мониторинговое сопровождение** (дистанционное сопровождение): в случае разрешения социальных, психологических, материальных и иных проблем необходимость в постоянном контроле и сопровождении со стороны специалистов уменьшается [5].

Метод междисциплинарного ведения случая апробирован в международной практике и признан действенным и экономически оправданным в работе с наиболее сложными группами клиентов.

Главные принципы социального сопровождения:

- Ориентация на нужды и потребности клиента.
- Соблюдение конфиденциальности.
- Партнерские отношения между клиентом и специалистом по сопровождению (социальным работником).

Чем больше проблем испытывает клиент, тем труднее с ним работать. Так, например, работа с потребителями инъекционных наркотиков, относящихся к категории лиц, живущих с ВИЧ-инфекцией, требует дополнительных знаний и навыков, так как связана уже не с одним, а с двумя состояниями, угрожающими жизни клиента: прогрессированием ВИЧ-инфекции и наркотической зависимостью. В случае с клиентами в местах лишения свободы либо недавно вышедшими на свободу ситуация будет еще сложнее.

Кроме того, следует иметь в виду, что существует целый ряд факторов, которые могут оказать негативное влияние на процесс социального сопровождения:

1. Страх со стороны консультанта или других клиентов заразиться ВИЧ-инфекцией;
2. Двойная или тройная стигматизация клиента со стороны общества;
3. Прогрессирующий характер заболевания;
4. Серьезные финансовые последствия болезни и ее лечения;
5. Отсутствие мотивации к лечению, чувство безнадежности у клиента.

Как правило клиент не просит помощи самостоятельно, более того, он изначально может не иметь мотивации к сотрудничеству со специалистами и не понимать смысла сопровождения. Задача социального работника создать доверительные отношения, чтобы предложить необходимую помощь и обеспечить его сотрудничество с врачами.

В целом, социальное сопровождение – это программа, ограниченная во времени и призванная помочь в решении реально достижимых поведенческих задач и, конечно, не может быть заменой комплексной социальной или психологической помощи. После того как клиент решит поведенческие задачи, поставленные в индивидуальном плане, совместно принимается решение о том, готов ли он завершить свое участие в программе (например, клиент признан «неактивным» или «выпускником» программы, и оказание ему услуг прекращается). В момент выхода клиента из программы необходимо предусмотреть доступность для него ресурсов и услуг социального сопровождения в дальнейшем.

В случаях, когда клиенту удалось решить поставленные поведенческие задачи, но он испытывает рецидивы опасного поведения и не до конца преодолел барьеры, мешающие снижению риска, не исключена целесообразность продолжения социального сопровождения. С такими клиентами основной формой работы может быть консультирование.

Литература

1. Устав Всемирной организации здравоохранения. Основные документы. Дополнение. 2006 г // Официальный сайт ВОЗ: http://www.who.int/governance/eb/who_constitution
2. Фирсов М.В. Теория и методы социальной работы. – М.: Изд-во МСГУ «Союз», 1999. – С. 76-77
3. Черносивтов Е.В. Социальная медицина. – М., 2002. – С.14
4. Фостер С., Лейнг Р., Фили Р. Первичная медико-санитарная помощь: обзор современных тенденций развития. – Алматы, 2003. – С. 11-13
5. Методические рекомендации по организации социального сопровождения ВИЧ-инфицированных женщин с детьми в государственных учреждениях социального обслуживания населения. / Под ред. Жуковой М. В. - Санкт-Петербург, 2009. – С. 18

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оқушылардың экономикалық білімі мен біліктілігіне қойылатын талаптарды нақтылау экономикалық білім берудің негізгі мақсатына сүйене отырып жүзеге асырылады. Оқушыларда экономикалық білім, білік, дағдыны қалыптастыру үшін олардың жеке қасиеттеріне сүйене отырып басқару, олардың бағыттылығына, қажеттілігіне ықпал ету қажет. Мектеп оқушыларының экономикалық ойын қалыптастыру, тәрбиелеу, жалпы (интеллектуалды, шығармашылық, логикалық) және арнайы (экономикалық, политехникалық, кәсіптік) қабілеттерін дамыту, экономикалық білімнің қалыптасуына ықпал етеді.

Экономика пәнін оқыту тиімділігі тек қана мұғалімнің өзінің пәні бойынша жетерлік білімдерімен анықталмайды, ол қаншалықта осы білімдерді оқушыларға жеткізу әдістемесін меңгерген деңгейіне тікелей байланысты [1].

Экономика пәнін оқыту әдістемесі жалпы дидактикалық принциптерге негізделеді. Олар экономикалық білім беру үдерісінен тұтастай өтіп, оның объективті заңдылықтарын ашады: мазмұнының ғылымилығы мен нақтылығын; жүйелілік пен бірізділігін, оқу материалының баяндауын реттейді: оқытудың белсенділігі мен оқу материалын меңгеруде беріктік принципі; курстың абстракциялығы мен оның көрнекілігі және баяндаудың түсініктілігі.

Сонымен қатар әр жеке пәнді оқыту жеке әдістемелерге негізделеді, олар нақты оқу курсының мазмұнын есепке ала отырып, оның мазмұнымен, әдісімен нақтыланады. Экономикалық пәндерге қатысты жеке әдістемелерді жасау және оларды оқу үдерісіне енгізумен негізделеді.

Жалпы білім беруде экономикалық пәндерді оқытудың жалпы ерекшеліктерін мұғалім есепке алу міндетті және де осы ерекшеліктері экономикалық ғылымның пәнімен, әдістерімен анықталады. Бұл кезде, экономика ғылым ретінде оның ерекшеліктерін және оқу курсы ретіндегі ерекшеліктерін ажырату қажет.

Экономика ғылымы кең мағынада қоғамдық-өндірістік тәжірибе туралы білім жиынтығы болып табылады. Бүгінгі күні осы білімдер көптеген экономика ғылым салаларымен ұсынылып отыр, олар «экономика» деген ортақ зерттеу нысынымен біріктіленген және де қазіргі заман ғылымдар бойынша (әлеуметтану, статистика, математика, демография, экология, тарих, саясаттану және т.б) білім жетістіктерінің құралы болып табылады. Қоғамдық өмірдің барлық салалары экономикалық ғылымның зерттеуінде бар [2].

Экономикалық білімдер «тар» мағынада бұл – материалдық игілікпен қызметтерді тиімді түрде өндіруді қамтамасыз ететін экономикалық форма туралы ғылым. Заманауи экономикалық теория көптеген арнайы пәндермен ұсынылады. Оларды шартты түрде «іргелі», «функциялық», «қолданбалы» ғылымдар деп бөлуге болады. Экономикалық ғылым кең мағыналы, сондықтанда оқытуда мектеп курсы ретінде қажетті білімдерді жеке оқу пәндер аясында қарастырылуы қажет. Пән оқытушының міндеті – оқушыларға экономикалық ойлау логикасын меңгеруге қажетті материалдар беру, экономикалық мәдениетінің негіздерін қалау.

Заманауи экономикалық жүйенің құрылымын түсіну үшін оқушыға келесі экономикалық теория білімдері қажет:

- өндіріс, шектелген ресурстар жүйесі ретінде;
- нарықтық экономикасының идеалды моделі туралы білімдер;
- сұраныс және ұсыныс байланыстары туралы білімдер;
- баға қалыптасу механизмі, инфляция және табыс туралы білімдер;
- макроэкономикалық факторлар.
- меншік және кәсіпкерлік.

Экономикалық білім беруде әрбір аталған мәселе оқу материалы мазмұнында қарастырылуы тиіс. Мектеп курсында осы пәннің «логикалық негізі» болып табылатын ол

экономикалық теорияның үш басты бөлімдерін түсіндіру: жалпы экономикалық үрдістер, микро және макроэкономика. Бұл оқу пәнінде ерекше болып табылатын, оның қолданбалы аспектісі. Ол микроэкономиканың субъектісі болатын кәсіпорындарының экономикалық іс-әрекеттерімен сипатталады. Экономика пәнін оқытуда ұлттың экономикасының ерекшелігі ескерілуі қажет және жеке бөлім болып Қазақстан Республикасының экономикалық саласындағы жетістіктері туралы материалдар болуы тиіс.

Мектеп оқушыларымен экономикалық құбылыстарды, түсініктемелерді, заңдарды тану бірқатар ерекшеліктерімен сипатталады. Осы ерекшеліктерді есепке алу экономикалық пәндерді оқыту әдістемесін тиімді жасау үшін негіз болып табылады.

Оқушы экономика туралы қалыптасқан білімдерімен келеді, бірақ бұл білімдер жүйеленбеген, қарама-қайшылыққа толы, ақиқатқа сәйкес емес. Сондықтанда экономикалық пәндерді оқу кезеңіне қарай оқушыларда түрлі экономикалық сұрақтар бойынша біраз берік стереотиптер қалыптасқан болады, олар оқытылатын қағидалармен түбегейлі келіспеуі мүмкін. Демек, оқытушы оқушылармен жаңа оқу материалын «пассивті» қабылдауына дайын болуы тиіс, сонымен қатар оқушылардың қабылдауы сыни тұрғыдан, кейде толық мойындамауы болуы мүмкін. Стереотиптерді бұзу – оқытушыға маңызды әдістемелік мәселе болып табылады. Осы кезде оқытушыға педагогикалық такт, шыдамдылық, табандылық көрсету қажет.

Экономика туралы түсініктер экономикалық категориялар жүйесіне негізделеді, яғни абстрактілік түсініктемелерге: баға, құны, инфляция, капитал және т.б. Экономикалық түсініктерді тану және оларды меңгеру білім беруде экономика пәнінің дидактикалық мазмұнын құрастырады. Тек қана түсініктерді білу арқылы экономиканың ішкі заңдылықтарын біліп тануға болады [3].

Экономика пәнін оқытуда шындықты сезімдік бейнелеу формасынан түсініктемелерге өту күрделі үрдіс екенін оқытушы білуі тиіс. Сондықтан оқушы санасында, есінде түсініктемелер нақты, дәлелденген фактілерді талдау негізінде қалыптасып бекітілуі тиіс. Демек, оқушылардың білімі төмен болған жағдайда, нақты экономикалық құбылыстарды түсіндіру оқу үдерісінде көп орын алуы тиіс.

Қорыта айтқанда, экономика пәнін оқытудың ерекшелігі ол, басқа пәндерге қарағанда, әрқашанда нақты мысалдарға, нақты қабылдауға сүйенеді. Мұғалімге теорияларды нақтылауға, түрлі тәсілдерді пайдалануды үйрену маңызды: олар салыстыру, бейнелеу, қарсы қою, статистикалық материалдар, графиктарды, сызбаларды пайдалану мүмкіндігі болып табылады.

Әдебиеттер

1. [Заиченко А.](#), [Стрельченко Е.](#) Методка преподавания экономических дисциплин. Учебное пособие. М.: Содействие XXI век.-200с.
2. Алматова А., Оқушыларға экономикалық білім берудің алғы шарттары // Білім №3, – 2001. – 9-10 бб.
3. Мектеп оқушыларына экономикалық білім негіздерін оқыту. // Үздіксіз білім беру: қазіргі жағдайы, мәселелері және болашағы. 2000. №1.-137-138 бб.

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗ БЕТІМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Студенттердің өзіндік жұмысы оқу үрдісінің басты бір бөлігі болып табылады. СӨЖ-дің дұрыс ұйымдастырылуы білім сапасына тікелей ықпал етеді, өйткені ол студенттердің танымдық және кәсіби әрекеттеріне қызығушылығының дамуына, білімдерін тереңдетуге, кәсіби біліктіліктері мен дағдыларының қалыптасуына мүмкіндік береді.

«Математика, оқыту әдісіне сан алуан жетілдірулері болатындығына қарамастан, шәкірттер үшін әрдайым қиын жұмыс болып қала береді» - деген атақты ғалым Д.И.Писарев. Сондықтан оқытушылардың алдында студенттердің жалпы білім деңгейін көтеру, олардың өз бетінше ізденіп, жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру және алған білімдерін практикада пайдалануына бейімдеу міндеттері тұр.

Заман талабын ескере отыра, педагогика, психология ғалымдарының еңбектерімен таныса келе, «Математика сабағында студенттердің өз бетімен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру» деген өзекті тақырыппен жұмыс істеймін. Өздігінен, өз бетімен алған білім мен ғибрат қана адам ойында қалып, дағдыға ұласады.

Кредиттік оқыту жүйесі бойынша студенттің оқытушымен жүргізілетін өзіндік жұмысына және студенттің өзіндік жұмысына оқу жоспарына сәйкес сағаттар бөлінеді.

Студенттің оқытушымен жүргізілетін өзіндік жұмысы – арнайы белгіленген уақытта оқытушының ұйымдастыруымен жүретін, студенттердің алған білімін жинақтау және жүйелеуге, біліктіліктері мен дағдыларын қалыптастыру және дамытуға бағытталған студенттердің іс-әрекеті.

Студенттің оқытушымен жүргізілетін өзіндік жұмысын ұтымды пайдалану үшін 3 бөлікке бөлуге болады: негізгі, қосымша және қорытынды. Негізгі бөлікте дәріс материалдарын бекітеміз, яғни практикалық есептер шығартамыз. Қосымша бөлікте жеке жұмыс орындатамыз, мұнда студенттің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, деңгейлік тапсырмалар орындату, сөйтіп, бірте-бірте олардың білім деңгейін көтеруге болады. Студентке қиыншылық болған жағдайда, түсіндіре отырып, кеңес беру арқылы материалды меңгертуге болады.

Қорытынды бөлікте әртүрлі нұсқада бақылау жұмысын немесе тестік тапсырмаларды орындатып, өтілген материалды студенттердің игеру деңгейін тексеріп, балдар қойылады. Әрбір сабақта студенттің белсенділігі, берілген сұрақтарға жауап беру сапасы бағалануы керек.

Жаңа технология бойынша студенттердің күнделікті оқумен айналысуы және барлық тапсырманы орындауы қажет, себебі оқу бағдарламасына сай қажетті білімнің барлығын шектеулі уақытта студенттерге жеткізу мүмкін емес. Студенттерді өздік жұмыс процесінде (өз бетінше есептер шығаруға, үй тапсырмаларын орындауға, кітапханада оқуға, жұмыс жасауға, рефераттар даярлауға, т.б.) білім алуға, өз бетінше жұмыс істуге қалыптастыру қажет [2].

Студенттердің өзін-өзі ұйымдастыру, өздігінен білім алу мүмкіндіктерін дамыту үшін оқытушы мынадай жұмыстар атқаруы керек:

1) таныстырушы, яғни студенттің өз бетінше әрі қарай алып кетуіне қажетті жұмыс жағдайын жасау, ол үшін тақырып бойынша орындалатын жұмыстың мақсатын, міндетін, оның практикалық маңызымен таныстырып, орындауға әдістемелік нұсқау беру;

2) бақылаушы-түзетуші, яғни өздік жұмыстың жүргізілуіне, орындалуына бақылау жасау, жекелей консультация жүргізу және жұмысындағы қателіктерге түзетулер жасау;

3) бағалаушы және сарапшы-консультант, яғни студенттердің білімі мен біліктіліктерін бағалау, студентке қиын болған жағдайда сарапшы немесе консультант ретінде жұмыстың эталондық үлгісін көрсету.

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру төмендегі мақсаттарды көздейді:

- студенттердің жеке ерекшеліктерін зерттеп, топтарға бөлу;
- жеке дидактикалық материалдардың жүйесін құру;
- білімді бағалау, бақылау жүйелерін жетілдіру.

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруы үшін оларға пәннің барлық тапсырмаларын қамтамасыз ететін әдістемелік нұсқаулар, нақты тапсырмалар, оқулықтар, анықтама, әдістемелік, ғылыми әдебиеттердің тізімін беру қажет. Әдістемелік нұсқауларда дәрістің қысқаша тезистері, яғни теориялық мағлұматтар, әр тақырып бойынша есептердің шығарылу жолдарын көрсететін мысалдар, өз бетінше орындауға арналған тапсырмалар, әдебиеттердің тізімі беріледі, бұл студенттің өз бетінше білімін тиянақтауына, тереңдетуіне жағдай жасайды.

Оқу материалдарының қолдану мақсатына қарай дидактикалық материалдар: ақпараттық, нұсқаушы, жаттықтырушы, аннотациялық, бақылаушы болып бөлінеді. Бұл материалдар карточка-тапсырма, нұсқаушы парақтар, желілер, кестелер және т.б. түрінде беріледі. Дидактикалық материалдар: ауызша және жазбаша, практикалық, аналитикалық және графиктік сияқты танымдық есептерді орындауды көздейді. Бұндай жүйе студенттерді өз бетінше жұмыс істеуге, білім алуға ұмтылуға, мамандықтары бойынша нақты дағдыларды алуына жұмылдырады.

Жаңа жүйе бойынша дәріс өткізетін аудиторияларда оқытушының оқу-әдістемелік материалдарын демонстрациялауына жағдай жасалынуы керек, ол үшін дәріс аудиториялары бүгінгі күн талабына сай құралдармен жабдықталуы қажет. Сонда ғана сабақ өткізудің тиімділігі, сапалылығы артады, сабақта сызба материалдарды көрсету мүмкіндігі туады. Сабақты өткізудің бұл түрлері оқытушыдан жоғары кәсіби шеберлікті етеді. Сондықтан жаңа оқыту жүйесі бойынша оқытушы үнемі ізденісте болуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Правила кредитной системы обучения (Проект) – Астана: МОН РК, 2003. – 20 б.
2. Педагогические технологии. – 2005. – №1.

З. Т. Сарсекеева
г. Астана

ВОПРОСЫ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕУЧЕБНЫХ УМЕНИЙ УЧАЩИХСЯ

Одной из важных функций учителя является задавание вопросов. Вопросы обычно используются учителями при проверке домашних заданий и оценивания знаний учащихся. Однако вопросы могут выполнять и другие функции и выступать в качестве средства формирования общеучебных умений школьников.

Задачу развития мышления учащихся можно решить через качественное повышение уровня поиска. В советской педагогической науке придерживались требования дифференцированного подхода. Считалось, что уровень развития и подготовки учащихся диктует необходимость предложить задания разных уровней сложности. Г.М. Донской предлагал учитывать различный уровень развития и подготовки учащихся, разрабатывать задания, исходя из разработанных в дидактике критериев сложности: 1) условие задания варьируется в зависимости от числа фактов, предложенных для анализа; 2) формулировки

вопросов изменяются таким образом, чтобы возрастало число логических звеньев, требуемых для нахождения решения; 3) добавляются вопросы, подлежащие выяснению [1].

Л. Н. Алексашкина делит познавательную деятельность школьников на воспроизводящую и творческую, выделяя самостоятельные работы по образцу, реконструктивные и творческие работы [2, 11].

И.Я. Лернер выделяет следующие четыре типа заданий:

- а) задания рецептивного характера, направленные на усвоение знаний;
- б) задания репродуктивного характера, направленные на применение знаний по образцу или в знакомой ситуации;
- в) задания творческого характера, направленные на применение знаний в незнакомой ситуации;
- г) задания направленные на развитие эмоционально-ценностной сферы [3].

Изучение изданных сборников [1; 2; 3; 4] позволяет сделать вывод о распространенности заданий разного уровня сложности:

1. Задания репродуктивного характера, позволяющие организовать проверку усвоения информации, даваемой в готовом виде;

2. Задания, ориентированные на аналитико-синтетическую деятельность, рассчитанные на развитие творческого мышления;

3. Задания, требующие применения знаний в значительно измененных условиях, в том числе с использованием внутрипредметных и межпредметных связей, а также знаний, получаемых из средств внеурочной информации.

Данная типология заданий соответствовала трем уровням развития самостоятельной познавательной деятельности учащихся: 1) усвоения информации, предлагаемой учителем в готовом виде; 2) применение знаний и умений в знакомой учебной ситуации по образцу; 3) творческое применение знаний и умений в новой учебной ситуации.

Дифференциация заданий в зависимости от уровня развития и подготовленности учеников осуществлялась:

- выбором приемлемых вариантов тех заданий, в которых такие варианты представлены;

- выбором из предложенных заданий тех, которые относятся к одному вопросу учебной программы;

- сочетанием с вопросами из специальных сборников заданий для самостоятельных работ [1].

Разработка заданий разного уровня велась в связи с внедрением идей дифференцированного обучения. В.В. Гузеев разделил задачи на три уровня: 1) шаблонные задачи; 2) задачи общего уровня; 3) задачи продвинутого уровня. За основу деления бралось число подзадач и связи между ними. В шаблонных задачах подзадач не было, в задачах общего уровня предлагался один тип связей между задачами, а в задачах продвинутого уровня два типа связей между задачами [5].

Ставя ученика в позицию исследователя, авторы усложняли уровень сложности заданий, способствуя тем самым развитию умений сравнивать, обобщать, выделять главное и т.д. Такой подход объективно был направлен на развитие ключевых умений учащихся, а именно уметь самостоятельно учиться. Так, например, В.П. Беспалько выделяет четыре уровня задач:

1 уровень – в задаче заданы цель, ситуация и действие по ее решению;

2 уровень – в задаче заданы цель и ситуация;

3 уровень – в задаче заданы цель;

4 уровень – в задаче цель известна в общей форме.

Разные задания требовали разных усилий: для решения задачи первого уровня характерна деятельность по узнаванию, для второго уровня достаточно было из заданных целей и ситуации применить ранее усвоенные действия по ее решению. Сложнее было решить задачи третьего уровня, так, как в таких задачах формулировалась лишь цель,

ситуацию же требовалось уточнить и только затем применить ранее усвоенные действия. В.П. Беспалько относил данный уровень к эвристическому, а задачи четвертого уровня к творческому [6]. Соответственно данным требованиям казахстанским ученым Ж.А. Караевым предлагается использование уровневых заданий, где на каждом уровне обеспечивается определенное количество знаний [7].

До настоящего момента мы обсуждали типы вопросов. Однако эффективность ответов на вопросы во многом зависит от учителя. Школьные классы переполнены и учителей волнует большое количество учеников, часть из которых регулярно принимают участие в классной работе, но часть отвечают на вопросы лишь изредка. Это затрудняет учителю задачу обеспечения мотивации и стимулирования различных идей. Поэтому в методическом плане вопросы целесообразно применять на разных этапах уроков, используя их при коллективной, групповой и индивидуальной работе. Используя разные методики, учитель может увеличить количество учеников, отвечающих на вопросы и участвующих в обсуждении.

Используя сборники заданий, учителя вправе сами выбирать задания и способ их предоставления. Выбор, как правило, определяется уровнем развития знаний и умений класса, уровнем развития и интересом к предмету отдельных учащихся, характером и сочетанием классной и внеклассной работы, проводимой учителем. Часть учеников, имеющих определенные трудности, требуют дифференцированного подхода. Один из выходов – задавать простые вопросы, тем самым давая им возможность чувствовать себя комфортно. Другой вариант – давать возможность письменно дать свои ответы. 3-4 минуты, предоставленные для такой формы ответа, дают возможность обдумать поставленные вопросы. Знания, полученные в результате решения познавательных задач в ходе самостоятельной работы, отличаются прочностью и сознательностью.

Таким образом, от учителя требуется намечать конкретные задачи, и, только на этой основе, организовывать самостоятельную работу учащихся, направленную на достижение образовательных задач. Формулировки задач, формы и методы опроса зависят от уровня подготовленности школьников.

Основными элементами педагогического руководства самостоятельной работы учащихся являются формулировка и разъяснение задания, инструктаж, наблюдение за работой, ответы учителя на вопросы учащихся, корректирование работы, проверка и анализ результатов.

Вопросы и задания помогут сделать учение увлекательным, осознанным, практически ориентированным. Вопросы подразделяются на два вида: имеющие определенный конкретный ответ и рассчитанные на выявление отношений учащихся к проблемам, рассматриваемым на уроке, требующей оценки различных фактов и явлений. Для того чтобы развить способность ученика критически осмысливать полученную информацию, анализировать ситуации и обобщать понятия целесообразно использовать задания второго типа.

Литература

1. Донской Г.М. Задания для самостоятельной работы по новой истории в 8 классе: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1983. – 143 с.
2. Алексашкина Л.Н. Самостоятельная работа школьников при изучении новейшей истории. Книга для учителя. – М., 1988. – 128 с.
3. Лернер И.Я. Задания для самостоятельной работы по истории СССР: 8 кл.: Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1988. – 111с.
4. Годер Г.И. Задания и задачи по истории древнего мира: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1996. – 144с.
5. Гузев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология. – М.: Народное образование, 2001. – 240 с.
6. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.

7. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения. /Автореф. ...докт. дисс. – Алматы, 1994. – 46 с.

А. Т. Изакова
г. Астана

ПОСТРОЕНИЕ ПЛАНА ПРОФИОРИЕНТАЦИОННОЙ КОНСУЛЬТАЦИИ НА ОСНОВЕ ОЦЕНКИ КОМПЕТЕНЦИЙ

Вольтер - один из крупнейших французских [философов-просветителей](#) XVIII века: [поэт](#), [прозаик](#), [сатирик](#), [трагик](#), [историк](#), [публицист](#), высказывался о том, что «работа избавляет нас от трех великих зол: скуки, порока, нужды». Житейская практика показывает, что это так, но при условии, что работа должна быть любимой. Ведь сам Вольтер, окончив колледж по специализации право, не пошел в юристы, назвав колледж «латыни и всяким глупостям», а посвятил себя любимой литературе, которая подарила ему как приключения с тюрьмами и изгнанием, так и почет и славу.

Сегодня проблема профессиональной ориентации имеет глобальные последствия: увеличивается количество безработных людей, так как они не смогли приспособиться ни к одной работе; увеличивается число предприятий-банкротов с некомпетентными и немотивированными работниками, которые не могут поддерживать бизнес-процесс; увеличиваются коррупционные преступления, совершаемые работниками, не ценящими содержание профессиональной деятельности.

Что мешает человеку выбрать работу по душе? Что мешает человеку проявить личные интересы в выборе работы? На эти вопросы и пытались ответить ученые, проводили экспериментальные исследования и пришли к следующим фактам [1]:

1) у любого человека имеются стойкие качества, существенные для успеха деятельности, но практически невоспитуемые (так как они обусловлены типологическими свойствами нервной системы);

2) для любого индивидуума существуют несколько разных по способам, но равноценных по конечному эффекту варианты приспособления к деятельности;

3) в большинстве массовых профессий имеются широкие возможности компенсаторного преодоления слабо выраженных способностей;

4) формирование целостной личности есть процесс активного усвоения ею культуры и смыслов труда и общения на основе развертывания генетической программы и врожденных задатков, активного осознания и самоосознания своих отношений с миром.

Все перечисленные факты являются исходными положениями для анализа индивидуальных стилей профессиональной деятельности, изучая который можно помочь человеку самоопределиваться в выборе наиболее подходящей ему профессии.

Е.А.Климов [2], в рамках задач профессионального самоопределения и профконсультирования, предложил рассматривать индивидуальный стиль профессиональной деятельности через призму духовного мира человека: его интересы, ценности, мировоззрение, смыслы; познавательную активность; стремление к осознанию и пониманию отношений в обществе и окружающем мире, к осознанию своих возможностей и ответственности в рамках эргатической системы, которая представлена многообразием субъектно-объектных взаимосвязей, обусловленных объективной реальностью разнообразного мира профессий (человек-природа; человек-техника; человек-общество; человек-человек; человек-среда-техника, человек-знаковые системы и др.).

Эргатическая система – система, создаваемая для достижения полезного для общества результата, включая субъект, объект, продукт, средства и условия труда. Существует в форме различных организаций [3].

Анализ эргатической системы и ее функций сопоставлены с поведенческими индикаторами компетенций по следующим параметрам:

1. Предмет деятельности;
2. Цели деятельности;
3. Средства деятельности;
4. Условия деятельности;
5. Характер подвижности в деятельности;
6. Характер общения в деятельности;
7. Ответственность в деятельности;
8. Особенности деятельности;
9. Типичные трудности и неприятности;
10. Минимальный уровень образования для работы.

В результате сформирована модель компетенций, на основе которой определяется оценка компетенций с помощью психометрического опросника. Опросник определит уровень готовности человека к той или иной профессии.

Психометрический опросник – это проективная методика, которая направлена на выявление различных проекций в данных исследования личности. С помощью вопросов создается экспериментальная ситуация, с помощью вариантов ответов создается множественность интерпретаций при восприятии испытуемыми ситуации.

Так называемой «экспериментальной ситуацией» в данном опроснике являются вопросы, ориентированные на определение следующих характеристик:

1. Направленности мотивов личности:

- направленность на карьеру – личностная направленность – на себя;
- направленность на успех – профессиональная направленность – на деятельность;
- направленность на принадлежность к группе – социальная направленность – на общение.

2. Мотивы личности:

- предвосхищение, процесс подготовки к действию – мотив ожидания;
- желание действовать – мотив побуждения;
- мобилизованность – мотив готовности;
- контроль – установки личности.

В ответах спроецированы образы, то есть «множественность интерпретаций»: идеальный образ, реальный образ, актуальный образ, допустимый образ, необходимый образ.

Таким образом, опрашиваемый в вопросе входит в анализ ситуации, а в ответе совершает наиболее подходящий, по его мнению, выход, то есть проецирует свои мотивы в рамках характеристик компетенций, которые входят в содержание вопросов и ответов. Тем самым, опрашиваемый создает свою модель компетенций: по личностной направленности, по «я»-концепции, позволяя определить мотивы деятельности и уровень устойчивости собственного образа, которые являются критериями сопоставления с полученной моделью компетенций (идеальным образом).

Литература

1. Климов Е.А. Психологическое знание о труде в сочинениях М. В. Ломоносова // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология, 1986. № 3. С.8-20.
2. Климов Е.А. Сообщество психологов России: сущее и должное // Вопросы психологии, 1995. № 2. С. 118—124.

3. Источник: <http://murzim.ru/nauka/psihologija/inzhenernaja-psihologija/24552-psihologiya-truda-kak-nauchnaya-oblast-znaniy> ergaticheskaya-sistema-i-ergaticheskie-funkcii-kak-sredstvo-psihologicheskogo-analiza-tendenciy-razvitiya-professii.html

А. Ж. Қасаболат
С. Н. Мусабекова
Қостанай қ.

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Білім беру сапасы – қоғамдағы білім беру үрдісінің жағдайын, нәтижесін, сондай-ақ жеке тұлғаның кәсіби қалыптасуы және даму болашағының қажеттілігін анықтайтын әлеуметтік категория. Білім беру сапасы білім беру мекемелеріндегі жастарды оқыту мен тәрбиелеу қызметтерінің әртүрлі көрсеткіштерінің жиынтығы, яғни білім беру мазмұны, оқыту формасы мен әдістері бойынша анықталады. Сондықтан педагогика ғылымының ерекшелігі де – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруы болып отыр [1].

Білім сапасын және пәрменділігін арттыру мәселесі оқу үрдісіне оқытудың жаңа технологияларын тереңдете ендіру жолымен шешіле алатындығы сөзсіз және бұл ретте білім берудің сапасы мүлде көтеріліп, жеке тұлғаны дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізу қамтамасыз етіледі.

Педагогикалық теориямен жеткілікті түрде қаруланған мұғалімнің іс-әрекеті тиімді болатыны мәлім. Ендеше оқыту технологиясын оқу үрдісіне енгізу оны басқаруды қамтамасыз етеді.

Мектептердің оқу үрдісіне жаңа ақпараттық технологияны енгізгенде оқу сапасы жақсарып, дамыта оқыту жүзеге асырылып, сабақ қарқыны жеделдетіліп, жеке тұлғамен жұмыс істей отырып, саралап, даралап оқытуға мүмкіндік туады. Жаңа ақпараттық технологияны шағын жинақталған мектептерде де пайдалануға болады: сабақты тиімді өткізуге, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, әрбір оқушының өз беттерінше ізденіп білім алуларына көмектесуге болады. Жаңа технология оқушының өзіндік жұмыс атқаруына және ең бастысы – оқушының білім жетістіктерін жақсартуға ықпал етеді.

Мектепте кеңінен қолданылып жүрген оқытудың қазіргі технологиялары: дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы (П.М.Эрдниев) бір мезгілде тура және кері амалдар мен операцияларды меңгеруге көмектеседі және ірілендіру қағидасына сүйеніп құрастырылған жаттығулар жиынтығы білімді саналы да берік меңгеруге көмектеседі, математиканы оқытудың есеп шығаруға негізделген технологиясы (Р.Г. Хазанкин) есептерді шығаруда әртүрлі әдістерді қолдану және оқушылар бірін-бірі тексеру арқылы есептің дұрыстығына көз жеткізулеріне болады, дамыта оқыту технологиясы (Л.С. Выготский, Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов) дамыта оқыту жүйесі жеке тұлғаны жеделдете қарқынды, барлық сапалармен сәйкестікте жан-жақты дамытуға бағытталған, оқытудың модульдік технологиясы (В.М. Монахов) оқу үрдісін мақсатты жобалап, құруға болады. Оқытудың компьютерлік технологиясы компьютермен жұмыс істеу техникасын меңгеру, сыныпта белсенділік көрсету, жеке жұмыс істеу, жекелеп көмек көрсету, проблемалық оқыту технологиясы, тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы (В.Ф. Шаталов) теория және практиканы блок түрінде топтау, тірек-схема, тірек-конспект түрінде берілген теориялық материалдарды сыныпта меңгеру, үйде

өз бетімен іздену, жұмыс істеу, түсіндіре басқарып – оза оқыту (С.Н. Лысенкова) алынатын білімнің алғашқы бөлігін алдын ала оқыту, деңгейлік саралап оқыту технологиясы бірнеше деңгейде тапсырма беру және жүйелік негізде оқыту технологиясы (Г.Г. Ғалиев) шоғырландырып – қарқынды оқыту технологиясы (Қ.А. Әбдіғалиев, Н.Н.Нұрахметов.), блоктық-модульдық технологиясы (М. Жанпейісова.) қазіргі таңда қолдау табуда [2, 5].

Қазіргі кезеңде білім берудің сапасын жақсарту, әдістемелік негізін өзгерту заман талабына сәйкес туындап отырған қажеттілік. Өйткені, мектептің әр күні көптеген ғылыми жаңалықтарға, терең әлеуметтік өзгерістерге толы. Бұрын оқу үрдісінде мұғалім басты роль атқарған болса, қазір оқушының белсенділік көрсететін кезі туды. Сабақ мұғалімнің емес, оқушының іс-әрекетімен бағаланады. Қазіргі заманда нені оқыту емес, қалай оқыту маңыздырақ болып отыр. Сабақ барысында оқушының ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, пәнге деген қызығушылықтарын арттыру мақсатында қолданылатын технологиялар баршылық. Солардың бірі – сын тұрғысынан ойлау технологиясы. Бұл технология 1973 жылдан, Қазақстанда 1997 жылдан бері таныла бастады. Оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлау, яғни, RWCT жобасы 29 мемлекетте қолданылады. Технологияның негізін қалаушылар американдық ғалымдар Чарльз Темпл, Джон Дьюи, Мередит. Кезінде жоба ретінде ұсынылып, көпшіліктің қолдауын тапқан бұл технологияда Выготский, Пиаже, Эльконин-Давыдовтардың, басқа да ғалымдардың еңбектерінің ең құнды жерлері көрініс тауып, идеялар тоғысып, біріктірілген іспетті. Біздің зерттеуіміз бойынша сыни ойлау технологиясы қазіргі заман талабы деп тұжырым жасауға сәйкес келеді [3, 4].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Жобаның негізгі теорияларын Ж.Пиаже, Л.С.Выготский т.б басшылыққа алады [2, 8].

Мақсаты барлық жастағы оқушыларға сабақ барысындағы кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйрету. Біздің елімізде «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келген бұл жоба қазақ тілінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады.

«Сын тұрғысынан ойлау жобасының» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп санаймыз.

Сын тұрғысынан ойлау – шындалған ойлау. Бұл деңгейдегі ойлау сынып оқушыларына ғана тән емес. Жас балаларға бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шындалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз.

Сын тұрғысынан ойлау – сынау емес, шындалған ойлау. Бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушы өз даму деңгейіне сәйкес ойы шындалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз. Осы жобамен жұмыс жасау барысында мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойлауға үйретеді.

Педагогикалық технология оқушылардың жеке басын дамыту мен білім беру мақсатына жету жолындағы педагогикалық қызметінің, іс-әрекетінің жүйелі дамып, отыратын жобасы ретінде оқушы белсенділігін арттыруды көздейді. Ал, оқушы белсенділігінің артуы оны шығармашылыққа жетелейді. Шығармашылық қабілет әр баланың табиғатында болуы мүмкін. Біздің міндетіміз – оқушыға оның бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету.

Қазіргі таңда мұғалімнің алдында тұрған басты мақсат оқушыға тек сапалы білім берумен ғана шектелмей, оны келешек өмірге дайын азамат ретінде қалыптастыру болу керек.

Білім берудің маңызды шарты оқу үрдісінде оқушылардың қызығушылығын арттырып, өздігінен білім алуға құштарлықтарын дамыту болып табылады. Ендеше,

дәстүрлі сабақта оқушы мұғалімнің көмегімен білім алса; білім сыни тұрғыдан ойлау сабағында оқушы білімге өзі жетеді, мұғалім тек бағыт беруші.

СТО мен дәстүрлі сабақтарды қысқаша салыстырсақ:

СТО сабақтарда	Дәстүрлі сабақтарда
Оқушылар жекелей, жұппен, топпен жұмысты жақсы ұйымдастырады.	Оқушы бірден жұмысқа кірісіп кетпейді.
Өз беттерімен жұмыс істеу қабілеттері, белсенділіктері басым.	Белсенділік орташа, мұғалімнің көмегін керек етеді.
Шығармашылық қабілеттері артады, топтағы әр оқушының жауапкершілігі басым.	Шығармашылығы бірқалыпты, ынта-ықыластарын білдіре қоймайды.

Сын тұрғысынан ойлауды қолдануымен жүргізілген сабақтың жоғары деңгейде өтуінің алғышарты оның қағидаларында, яғни, стратегияларында. Стратегия дегеніміз – философия, әдістемелік ұстаным. Мұғалім мен оқушы кез келген стратегияның әдіс-тәсілін, қыр-сырын жетік түсіне білуі қажет. Сонда ғана жұмыс нәтижелі болмақ. Стратегиялар оқушыларды шығармашылықпен әрекет етуге, ізденімпаздыққа баулиды, еркін, терең, жан-жақты ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады, стратегияның 80-нен аса түрі бар. Жұмыстың ыңғайына қарай стратегияларды өзгертіп те жіберуге болады. СТО технологиясын пайдалана отырып, сабақ құрылымын жоспарлауға шығармашылықпен қарау, әдістемелік лабораторияны жинақтау секілді мүмкіндіктерге қол жеткізуге болады. Педагогикалық ғылым мен озық тәжірибенің бүгінгі даму деңгейінде болған оқыту әдіс-тәсілдерінің бәрін де еркін игеріп, әрбір нақтылы жағдайларға орай солардың бірнешеуінің жиынтығын түрлендіре үйлесімді, әрі шығармашылықпен қолдану ұстаз шеберлігінің басты белгісі болмақ.

Негізгі тұжырымдары мен қағидалары:

- мәселені әр қырынан қарау;
- пікірін ашық айту;
- бірлесе ойланып, бірігіп шешім қабылдау;
- шыдамдылық;
- жұпта, топта ойын ортаға салу;
- белсенді оқу әрекетіне ынта-ықылас туғызу;
- болжамдар жасай алу;
- әр ой құндылығын сезіну;
- практикада қолдана алу;
- рефлексия жасай алу.

Педагогикалық қызметте сыни тұрғыдан ойлау технологиясы арқылы осылайша ұйымдастыру – жаңаша оқытуға жеткізетін жол.

Бұл жобаның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде «Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту» бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беру. Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті. Жаңа технологияларды енгізу кезінде оқушының технологиялық құзырлығының жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін мұғалім білуі керек:

- сыни тұрғыдан ойлау технологиясы көмегімен шешілетін мәселелерді;
- сыни тұрғыдан ойлау технологиясы арқылы алынатын нәтижелерді;
- сыни тұрғыдан ойлау технологиясы арқылы алынатын нәтижелердің теориялық негізін;
- сыни тұрғыдан ойлау технологиясында мұғалім қолданатын әдіс-тәсілдерді;
- оқушылармен жұмыс әдісін;
- оқушылармен сыни тұрғыдан ойлау технологиясы арқылы жұмыс істеуге үйрету әдісін мұғалім істей алуы керек;
- сыни тұрғыдан ойлау технологиясы үшін оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқаларын құрастыруды;
- күнтізбелік-тақырыптық жоспарлауды;

- әр сабақты сауатты жоспарлауды;
- оқу моделін құрастыруды;
- оқушылардың өзіндік жұмыстары үшін таратпалы материалдарды дайындауды;
- оқушыларға арналған өзіндік тапсырмаларды құрастыруды;
- оқушылар үшін деңгейлік тапсырмалар жасау;
- тестілік бақылау тапсырмаларын дайындау;
- компьютерлік бақылау үшін тапсырмалар дайындау;

Мұғалім дұрыс ұйымдастыруы қажет:

- жаңа технологияда пайдаланатын жекелеген әдістер мен тәсілдерді қолдануды;
- түрлі типтегі сабақтарды өткізуді;
- өткізілген сабақтарға талдау жасау, жіберілген кемшіліктердің себептерін анықтауды;
- сыни тұрғыдан ойлау технологиясы қолданылатын оқу әрекеттерінің әдістерін оқушыларға үйретуді;
- педагогикалық диагностиканың қарапайым әдістерін қолдана отырып, жаңа технологияны пайдалану тиімділігін бағалауды.

Педагогикалық қызметте сыни тұрғыдан ойлау технологиясы арқылы осылайша ұйымдастыру – жаңаша оқытуға жеткізетін жол. «Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту» бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беру. Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті.

Қазіргі нарықтық экономиканың сұраныстарын қанағаттандыруға және экономиканың, өндіріс салаларының дамуына сай жастарға компетентті тұлға ретінде қалыптастыру үшін мұғалімдер оқытудың қазіргі технологияларын пайдаланып, оны одан әрі заман талабына сай жетілдіруі қажет. Осылай оқушылардың білім жетістіктерінің деңгейін көтеруге болады.

Оқушының шығармашылық қабілеті практикалық әрекеттері, ізденімпаздығы арқылы дамиды. Шығармашылыққа үйрететін сабақтар – жаңа технологияларды қолдану болып табылады. Мұндай сабақтарда оқушыға ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасында ынтымақтастық қатынас қалыптасады. Мұғалім бұл жағдайда білімді түсіндіріп қоюшы, бақылаушы емес, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетін ұйымдастыратын ұжымдық шығармашылық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана оқушы интеллектісінің көзін ашып, шығармашылығын дамытады.

Әдебиеттер

1. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы: Мектеп, 1982. – 182 б.
2. Ералиева М. Оқытудың қазіргі технологиялары // Бастауыш мектеп. – 2006. – №5. 3-5 бб.
3. Абдрахманова К. Төменгі жастағыларды оқыту ерекшеліктері // Бастауыш мектеп. – 1989. – №9.-10 б.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЭКОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ОЗЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРІН ЕСКЕРУ

Қазіргі кезде халықаралық экологиялық білім беру мен тәрбиелеу тәжірибесінде қалыптасқан ұтымды деген үлгілерді ескеру оқушылармен жүргізілетін экопсихологиялық жұмыстардың тиімділігін арттыруға ықпалды. Осы тұрғыда, экологиялық тәрбие берудің оқу жоспарында және оның жалпы оқу-тәрбие үрдісіндегі алатын орны мен қисынды құрылымдық құралдарын анықтау, шетелдік озық тәжірибелермен бөлісу арқылы жүзеге асу деңгейінің төмен, іс-тәжірибеде қолданылу аясының тарлығы экологиялық белсенділікті қалыптастыруға қатысты көтеріп отырған мәселеміздің өзектілігін арттырады.

Көптеген шет елдердегі оқу-тәрбие жүйесінде экологиялық білім беру әртүрлі пәндерді оқытуда сыныптағы оқушылардың білім деңгейіне, жас ерекшелігі, жұмыс тәжірибелеріне байланыстырылып кіріктірілген пәндер негізінде жүргізілуге көңіл бөлінген. Бұл орайда, АҚШ мемлекетінде табиғат танушы, оны зерттеуші ғалымдар инвайронменталист деп аталады, себебі бұл жерде табиғатты тануда, ондағы заңдылықтар мен құбылыстарды анықтауда тек бір нысанды ғана зерттеу емес, оның жанды және жансыз қоршаған ортасымен байланысы, қарым-қатынасын қарастыру көзделген. «Инвайронмент» термині ағылшыннан аударғанда қоршаған орта мағынасын білдіреді. Инвайронменталистік дайындықты қалыптастырудағы іс-шараларды жүзеге асыру барысында оқу орны, мұғалімдер ассоциациясы, жергілікті қоршаған орта қорғау агентствосы тұрақты мекеннің сұранысына қарай жоспарланып, бірлесе жұмыс істейді. Осы ұйымдардың жоспарлауы бойынша оқу бағдарламасына көппәнділік, бірпәндік ұстанымды негізге алынып, оқу жоспарына ендіріледі. Көп жағдайда практикалық оқу түрі болып келеді. АҚШ-та экологиялық білімді интеграциялауда экологиялық орталықтар басшылық етіп, аталған ұйымдардың жұмыстарын байланыстырып, координатор ретінде экологиялық білім беру жұмысына жетекшілік етеді. АҚШ экологиялық білім және тәрбие беруді үздіксіз ғалам – табиғат – адам арасындағы байланыс туралы білімді меңгертуді көздейді [1].

Қазақстанда экологиялық білім беру мазмұны ғалам – мемлекет – қала – орта – үй бағытында болса, құрама штаттарда әуелі үй – орта – қала – мемлекет – ғалам жүйесінде қалыптасқан. Экологиялық білім қалыптастырудың формалары: арнайы пәндер, курстар, семинарлар, шағын семинарлар, клубтар, факультативтер, ассоциациялар, кампустар, лагерьлер болып табылады.

Кореяда экологиялық білім мен тәрбие беруде жүз жылдан бергі жинақталған тәжірибелері ерекше назар аударарлық. Онда орта мектепті тәмамдаған оқушы қоғам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынастың мән-мағынасын, мазмұнын, адам өмір сүретін ортаның экологиясын өз жанындай сақтау, табиғатқа асқан ілтипаттылықпен қарау сияқты адамзаттық құнды бағдарлары жастардың отбасынан бастап жоғары білім алғанға дейін жоспарлы түрде тәрбиеленгенін байқауға болады. Оқушылардың қоршаған ортаға, жан мен тән саулығына көзқарасы, адам өмір сүруіне тікелей және қосымша әсер ететін қоғам мен табиғат заңдылықтарын түбегейлі түсіну негізінде олардың оқу үлгерімі өсіп, танымдық қызығушылық қабілеттері мен қасиеттері дамып, өрбіп отыратындығы дәлелдейді.

Эндемикалық түрлерді оқып үйренуде Тайвань институтындағы экологиялық бағыттардың бірі кез келген қызығушылық білдірушілерге табиғат қорғауға байланысты сауалдарға жауап беру, жергілікті өсімдіктер мен жануарлар жөнінде ағарту істерімен айналысатындығы болып табылады. Институт ауқымды қоғамдық ағарту насихатында

бейнетаспалар, бейнероликтерді, баспасөз беттеріндегі табиғат қорғау іс-шараларымен көпшілікті хабардар етуді белсенді ұйымдастыруы бойынша қол жеткен жетістіктері Қытай республикасы үкіметі тарапынан беделді марапаттардан тыс қалмаған. Жануарлар әлемін қорғап сақтауда гумандық қарым- қатынасқа шақыруға қоғамның экологиялық мәдениетіне ықпал ететін ірі орталықтардың бірі Тайбэй зообағын атауға болады. Бұл бақта жануарлардан бастап жәндіктерге дейін әсіресе, көбелектің көптүрлілігі көз тартарлық. Зообақ жанынан құрылған зоологиялық Тайбэй қоры қаржы жинаумен ғана шектелмей, ата-аналар, балалар, әрбір келушілер үшін түрлі іс-шаралар, конференциялар, форумдардың өткізілуі қытайлықтарды ғана емес, басқа да шет елдерден келген туристердің назарын аударып, қызығушылықтарын арттыруда [2].

ТМД елдерінде, әсіресе Ресейде 1994 жылдардан бері мектептерде экология жеке курс ретінде оқытылып келеді. А.П.Сидельковский, А.Н.Захлебный, И.Д. Зверев т.б. ғылыми-әдістемелік шығармаларында оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беруде, олардың жас және өмір ерекшеліктеріне, оқу пәндерінің мазмұнына байланысты «қоршаған ортамен танысу», «жаратылыстану», ал жоғары сынып оқушылары үшін «адам және қоршаған орта» сияқты кіріктірілген курстарды жүргізуді қолға алған [3; 4]. Бұл курстарда табиғат пен қоғам арасындағы қарым-қатынастардың мазмұны мен мәнін ашу көзделген.

Ал, біздің республикамызда мұндай бағдарламалар жеткілікті деңгейде қолданбалы-практикалық тұрғыда әлі де болса жүйелі құрастырылмаған. Әйтсе де, отандық ғылым жүйесінде экологиялық білім мен тәрбие берудің теориясы, әдістемелік тұстары жан-жақты барлық саладан негізделу міндеттері қарастырылып, табиғатты қорғау, оның байлықтарын үнемді пайдалану, қайта қалыптастыру мақсатымен айқындалуы жеткілікті айтылуда. Осы тұста Қазақстанның көпсатылы оқу жүйелерінде экологиялық білім берудің ұлттық жүйесінің жаңа мәдени тұрғысынан 1987 жылы профессор А.С.Бейсенованың «Оқушыларға экологиялық білім беруді жақсарту туралы тұжырымдамасы» және «Қазақстан Республикасында экологиялық мамандарды даярлау» туралы еңбектері, 1988 жылы ҚР Білім министрлігінің қаулысымен «Ландшафтар экологиясы және табиғат қорғау» зертханасының ашылғандығы практикалық мәнді қадамдар болды. Сонымен қатар, елімізде үздіксіз экологиялық білім беру бойынша ғылыми-теориялық негізде ұсынылған өзіндік тәжірибелер, экологиялық білімді жетілдіру жолдарын нысанаға алған ғылыми-практикалық конференциялардағы (Астана, Алматы, Қарағанды, Орал, Семей, Көкшетау, Астана т. б.) жинақталған тәжірибелерді атамасқа болмайды. Ы.Алтынсарин атындағы қазақ білім академиясы базалық институтының педагог-ғалымдары А.С.Бейсенованың жетекшілігімен түзілген «Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесіндегі үздіксіз экологиялық білім және тәрбие беру тұжырымдамасы» (15.02.2001) деп аталатын құжатта экологиялық пәндерді оқытудағы барлық іс-тәжірибелер ескеріліп, онда экологиялық білімнің негізгі мақсаты Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Қоршаған ортаны қорғау туралы заң» (15.07.1997) «Білім туралы заң» негізінде айқындалған. Тұжырымдамада «экологиялық білім мазмұны оқушының ішкі даму заңдылықтарына, оның сыртқы дүниемен жеке символдық жүйе, адам – қоғам, адам – қоршаған орта жүйелері арасындағы қарым-қатынас бір-біріне сәйкес келуі керек» – деп психологиялық тұсын қарастыруды айқындаған болатын [5; 6]. Осы орайда, жылдар бойы зерттеп жүрген ғылыми еңбегімді қарастыру мен жинақтаған ұстаздық тәжірибемде байқағаным, экологиялық мәселелерді шешуге тек педагогикалық жуықтаудың жеткіліксіздігі, ол сыртқы ықпалдылығымен біржақты ғана болмақ. Ал, сол ықпалға түрткі беретін экологиялық сана мен ішкі қасиеттерді қалыптастыра отырып, экологиялық белсенділікті арттыру экологиялық тәрбиеге психологиялық жуықтаудың маңыздылығын аша түспек.

Біздің идеямызда адамда жүйелі ізгілікті-этикалық норма қалыптасқанда, оның бойында ар-намысымен байланыста белсенді әрекетке қажеттілік туындайды және ол оптималды экологиялық белсенділіктің қалыптасуына ықпал етеді. Аталған рухани

құндылықтарсыз тек теориямен шектелген құрғақ білім қаншалықты терең деңгейде меңгерілсе де, іс жүзінде дәрменсіз болып қала бермек. Бұлай дейтін себебім, жастар толыққанды экологиялық біліммен сусындап, оны саналы, әрі сапалы меңгергенімен, күнделікті өмірде іс жүзінде сол білімге сай әрекет етуге даяр бола бермейді. Белсенділік пен ынталылық танытпайды. Бүгінгі қоғам мүшелері: әртүрлі мамандар, өндіріс пен техника мекемелеріндегі қандай да бір қызмет тізгінін ұстап отырғандар, әсіресе табиғат-адам жүйесінде еңбек етуші азаматтар кешегі мектеп қабырғасынан өскен түлектер екенін ескерсек, олардың бойында сол оқушы кезінде экологиялық сана мен белсенділіктің іргетасын қалау орынды да.

Экологиялық білім негізінде экопсихологиялық бағытта тәрбие беру ауқымды, әрі оның құрамы күрделі:

- ең алдымен қоғам мен табиғаттың бір-біріне әсері, адамның табиғатты пайдалануы қарастырылады. Әлеуметтік, жаратылыстану, техникалық ұғымдарды қолданып, жаратылыстану, қоғамдық техникалық ғылымдар жинаған білім қорын іс жүзіне асыру қолға алынады;

- екіншіден, оның мазмұны оқушы бойында экологиялық құндылықтарды қалыптастырып, адамның рухани, материалдық, практикалық қажеттіліктерін өтеуге мүмкіндік беруші – табиғи орта, дегенмен оның «қоры сарқылмайды» деген көзқарасты жою. Табиғаттың байлығы, сұлулығын бағалай білу, одан ләззат алуға баулу;

- үшіншіден, экологиялық тәрбие беру мазмұны – табиғатты білу мен қорғаудың іскерліктері, дағдыларын меңгерту. Барлық игерген білімді жүзеге асыратын іс-әрекеттің әдіс-тәсілдері, амалдары қалыптасуы керек. Алған білімдерін мектептен тыс шараларда, күнделікті тұрмыста, қоғамдық пайдалы еңбекте атқарылатын сарамандық істерге белсенді араласуы болып табылады;

- төртіншіден, талданған экологиялық білім, тәрбие мазмұны өздігінен, тек бір пәннің шеңберінде жүзеге асуы мүмкін емес. Сондықтан, экологиялық білімді пәнаралық байланыста, үздіксіз, жүйелі, мақсатты, жүзеге асыру қажет;

- бесіншіден, білім негізінде және шетелдік озық тиімді тәжірибелерге сүйену экопсихологиялық тәрбиелеудің қолданбалы-практикалық аясын кеңейту.

Жоғарыда аталған экологиялық білім мен тәрбие беру бағыттары өмірдің жаңа талаптарына барынша сәйкес келетін қазақстандық жалпы білім беретін мектептердің даму жағдайында заманауи оқушы тұлғасының мәні мен мазмұнының өзіндік тұтастығының негізгі құрылымдық сипаты болмақ деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. Тлешова Ж.К. Қазақстан мен АҚШ жоғары білім беру орындарын салыстыру негізінде болашақ мұғалімнің экологиялық дайындығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары. – Алматы, 2005. – 92 б.

2. Пэт Гао. Тайвань аралында экологиялық білімнің кейбір үлгілерін жүзеге асыру //Тайваньская панорама – 2003 с. 52-53

3. Захлебный А.Н. Содержание экологического образования в средней образовательной школе: теоретическое образование и пути реализации.: Автореф. дисс. док. пед. наук. – М, 1988. 36 с.

4. Зверев И.Д. Разработка проблем экологического образования школьников / Проблемы предохранительного воспитания и образования. – М.: Наук, 1982, - С.110-117

5. Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы заңы». – Алматы, 1997. – 31-32 бб.

6. Бейсенова А.С., Шілдебаев Ж., Бекбаева М.С. Лицей, колледж және биология мен географияны тереңдетіп оқытатын мектептерге арналған экология пәнінің бағдарламасы, – Алматы, 1995. - 69 б.

ПРИМЕНЕНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В современной школе активные методы обучения, разными способами отражая в себе основные формы организации обучения, непосредственно обеспечивают процессы повышения эффективности урока. Активные методы обучения, создающие условия интенсификации учебного процесса с целью стимулирования деятельности учащихся на уроке, повышения их интереса и направления их внимания, требуют от учителя применения ряда интересных стратегий.

«В активном обучении главная цель сделать ученика субъектом обучения, воспитать его способным заниматься усердно и целенаправленно». В этом процессе ведущее место занимает активизация деятельности школьников, когда каждый ученик имеет свое мнение, свою позицию и идею и когда слабые ученики также стремятся к активности.

Активные методы обучения ставят ученика в новую позицию, когда он перестаёт быть «пассивным сосудом», который мы наполняем знаниями, и становится активным участником образовательного процесса. Раньше ученик полностью подчинялся учителю, теперь от него ждут активных действий, мыслей, идей и сомнений.

Рассмотрим некоторые из этих методов, используемых в учебном процессе начальной школы [1].

- Групповая форма работы.

К примеру, учитель (возможно, и один из учеников) выдвигает одну тему, один проект, дает группам «научную работу» типа: «Каким должен быть настоящий друг?», «Какое время года лучше?», «Какой регион Казахстана более красивый?» и т.п. Ученики на основе имеющихся жизненных наблюдений, прочитанных материалов, других источников сразу подключаются к ответам и высказывают свои верные или неверные соображения. Учитель записывает их мысли. В такой дискуссии каждый ученик участвует как равноправное лицо. Наконец, с помощью обобщающей речи учителя участники овладевают общим представлением об обсуждаемой теме. Младшие школьники в условиях делового классного шума по очереди выражают свое отношение к мнению друг друга, каждый из них учится обосновывать свои выводы.

- Сравнения с помощью Диаграмм Венна.

Этот метод организуется на основе двух пересекающихся кругов. Пересекающаяся часть кругов обозначает общие признаки. Применяя такой прием, можно найти в тексте и отметить сходные стороны двух образов, двух деревьев, двух птиц, животных, стран и т.д. Анализ приводит к соответствующему заключению с помощью сравнительного приема, требуя от учеников большой умственной активности. Таким образом, в процессе сравнения обогащается словарный запас учащихся, расширяется их кругозор. Работу с Диаграммами Венна можно организовать со всем классом, с большой и малой группами, парой учеников или персонально.

- Дебаты.

В некоторых случаях целесообразно привлекать учеников к обсуждению проблем общества, заставляющих думать и волноваться всех. Возможно организовать дебаты между парами, при обсуждении каждая из которых вескими аргументами обосновывает свои положительные и отрицательные ответы.

Дебаты – это противостояние, столкновение позиций двух сторон в подходе к какой-то теме, проблеме. Чтобы дебаты оказались убедительными, следует удачно выбрать тему, которая заинтересовала бы всех присутствующих. Например, ученикам можно предложить тему: «Значимость компьютерных технологий для младших школьников».

Исходя из сформулированных ответов и поставленной проблемы образуется межгрупповой диалог, обсуждения и спор [2].

В процессе диалога представители каждой стороны требуют от представителей противоположной стороны обосновать высказанные ими мысли. С этой целью каждый раз используются вопросы *кто? что? почему? зачем? как?* и др. Каждая из сторон с убедительными фактами должна отстаивать правильность своей позиции, доказывать несостоятельность выраженных противоположной стороной мнений. В заключение учитель убедительными аргументами обосновывает позицию одной из сторон. При подведении итогов каждая из команд отмечает точные аргументы соперника, что показывает объективность и культуру ведения диалога учеников.

Таким образом, дебаты углубляют знания учеников и повышают культуру ведения дискуссии, обеспечивают их социализацию, требуют от участников быть более самостоятельными и более активными.

- Технология модерации.

При системном использовании активных методов роль учителя принципиально меняется. Он становится консультантом, наставником, старшим партнером, что принципиально меняет отношение к нему обучающихся – из «контролирующего органа» учитель превращается в более опытного товарища, играющего в одной команде с обучающимися. Растет доверие к учителю, растет его авторитет и уважение у обучающихся. Это требует психологической перестройки и специальной подготовки учителя по проектированию такого занятия и цикла уроков, знания активных методов обучения, технологии модерации, психофизиологических особенностей школьников. Но все эти вложения окупаются эффектами от внедрения активных методов обучения.

Moderar e – в переводе с латинского – приводить в равновесие, управлять, регулировать.

Методы модерации отличаются от дидактических способов обучения. Учитель и ученики являются равноправными участниками образовательного процесса. От каждого из них в равной мере зависит успех обучения. Ученик перестает быть объектом обучения, занимая активную позицию в образовательном процессе. Ученик с большим удовольствием участвует в образовательном процессе, понимая свою значимость.

Итак, использование активных методов обучения формирует у учащихся начальных классов навыки самостоятельно думать, читать, выражать свое отношение к прочитанному, услышанному от других, умение обоснованно подтверждать или отрицать их мнения. В этом процессе главное заключается в том, чтобы внимательно слушать собеседника, с уважением относиться к его неправильным, а также к критическим замечаниям, быть терпеливым и вежливым в отношении к другим [3].

Вышесказанное позволяет заключить, что технология активных методов обучения основана на коллективной деятельности и направлена на

взаимное обогащение учащихся в группе; организацию совместных действий, ведущих к активизации учебно-познавательных процессов; распределение начальных действий и операций.

Активные методы обучения можно использовать на каждом этапе урока для эффективного решения поставленных задач. Психологической настрой на начало урока, различные игры эффективно и динамично помогают начать урок, задать нужный ритм, обеспечить рабочую атмосферу в классе.

Утро в школе можно начинать с «Утреннего круга». Каждый день дети становятся или садятся в круг вместе с учителем, а дальше – это может быть беседа, игра, танец, викторина или что-то еще, что интересно детям. Например, перед зимними каникулами можно поговорить о зиме и зимних праздниках. Весной, возможно, дети будут играть в игры о выращивании семян растений или о различных детенышах зверей. Утренний Круг – это несложный урок, который все же позволяет детям настроиться на учебу. Круг – это часто еще и время для учителя, чтобы объяснить, чем именно ребята будут заниматься в

течение всего дня. Обязательно обсуждается значение особых дней – таких как Женский День или День Защитника Отечества. Иногда дети приносят в школу фотографию или какой-то небольшой предмет, связанный с их бабушкой, бабушкой или другом, который у них есть. Круг может быть очень личным временем для детей, им очень нравится рассказывать о своем друге или о старших родственниках. Выступая перед своими товарищами, ребенок обретает уверенность, так необходимую в будущем. Класс может спеть песню, рассказать стишок. Утренний Круг может проходить на трех языках (на казахском, русском и английском).

Активные методы предусматривают проведение занятий через организацию игровой деятельности учащихся. Для младшего школьного возраста характерны яркость и непосредственность восприятия, легкость вхождения в образы. Дети свободно вовлекаются в любую деятельность, особенно в игровую.

Игра-тренинг:– Протяните руки к солнцу. Щедрые солнечные лучи, как нежные руки мамы, обнимают, гладят, согревают нас своим теплом. В душе покой и благодать. Нам хочется смеяться и радоваться новому дню. Волшебное солнышко растопило все обиды, болезни, грусть, печаль и наполнило сердце добротой и любовью.

Поэтому *игровая технология* – самая актуальная для учителя начальной школы, особенно при работе с 1-м и 2-м классами. Первый год обучения является стартовым и крайне важным для формирования универсальных учебных действий, т.к. именно в этот год у детей происходит плавный переход от игровой деятельности к учебной. Этот переход возможен только при интенсивном формировании всех видов универсальных действий [4].

Таким образом, включение в урок активных методов обучения делают процесс обучения интересным и занимательным, создаёт у детей бодрое рабочее настроение, облегчает преодоление трудностей в усвоении учебного материала. Разнообразные активные методы обучения, в ходе которых решается та или иная умственная задача, поддерживают и усиливают интерес детей к учебному предмету. Увлечись, дети не замечают, что учатся. Даже самые пассивные из детей включаются в процесс учения с огромным желанием, прилагая все усилия. Детям нужен успех. Степень успешности во многом определяет наше отношение к миру, самочувствие, желание работать, узнавать новое.

Для эффективного внедрения активных методов обучения в учебный процесс необходима серьёзная работа, подготовка методической и информационной базы. Реализация активных методов обучения способствует повышению качества и эффективности образовательного процесса.

Литература

1. Анцибор М.М. Активные формы и методы обучения.-Тула, 2002.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 2001.
3. Брушменский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. – М., 2003.
4. Гузеев В.В. Образовательная технология – М., 2003
5. Кукушин В.С. Педагогические технологии. Ростов - на – Дону, 2002.
6. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения, – М., 2004.
7. Лизинский В.М. Приемы и формы в учебной деятельности. – М., 2004.
8. Смирнов С.А. Педагогика. Теории, системы, технологии. – М., 2006.
9. Шлаков С.А. Игры учащихся. – М., 2004.
10. Яковлев И.М. Методика и техника урока. – М., 2003

РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ПОДРОСТКА

Подростковый возраст – это время становления характера. Именно в этот период влияние среды ближайшего окружения оказывается с огромной силой. Поведение подростка – внешнее проявление сложного процесса становления его характера. Серьезные нарушения поведения связаны с нарушением психологического развития. Отсюда и поведение подростка становится трудным. Давайте попробуем выявить, как проявляются нарушения поведения у подростков и какие формы проявлений нарушений поведения имеются на сегодня у подростков 15-17 лет.

Оценка любого поведения всегда подразумевает его сравнение с какой-то нормой, а проблемное поведение часто называют «девиантным» - значит отклоняющимся. Девиантное поведение – это система поступков, отклоняющихся от общепринятой нормы. В школе это, конечно, нарушение устава школы:

- прогуливание уроков;
- частое или постоянное опаздывание;
- грубость и хамство взрослым;
- игнорирование замечаний;
- употребление нецензурной брани;

Мы понимаем, что такое поведение антисоциальное, нарушающее какие-то социальные и культурные нормы. Когда такие поступки сравнительно незначительны их называют правонарушениями, а когда серьезные и наказываются в уголовном порядке – преступлениями. Формирование «трудных» подростков начинается со школьных прогулов и с приобщения к асоциальной группе сверстников. За этим следует мелкое хулиганство, издевательство над младшими и слабыми, отнимание карманных денег у малышей (именуется как «гопник») угон велосипедов и, естественно, все это сопровождается у подростков вызывающим поведением в общественных местах.

Юношеский возраст вообще и ранняя юность в особенности представляют собой группу риска. Во-первых, сказываются внутренние трудности переходного возраста, связанные с психогормональными процессами.

Во-вторых, самое главное- слабые, не выраженные формы дисциплины со стороны взрослых, не сформированные не сложившиеся формы самоконтроля у самого подростка. В- третьих, причиной девиантного поведения прежде всего является – недостаток или полное отсутствие воспитания в семье. Многие исследования показывают, что 30-80% «трудными» вырастают подростки в неполной семье, где лишенные семейной опеки подростки меньше всего неустойчивы к неблагоприятным воздействиям окружения и имеют большую податливость пагубным влияниям. Можно подчеркнуть, что проявлением «плохих» форм поведения у трудных подростков являются плохие отношения с другими детьми, которые проявляются в драках, ссорах, агрессивностью в мелочах, демонстративном неповиновении, разрушительными действиями или лживостью. Со временем поведение укрепляется и укореняются основные черты характера как – негативизм, агрессивность, дерзость и мстительность. И вот перед нами сложился «трудный» подросток, которому не характерны эмоциональные расстройства, воспринимающий за правило любой выход за рамки социальных правил.

Прямое разлагающее воздействие на формирующую личность может оказывать неблагополучная семья. Подросток остро переживает – противоречие жизни взрослых, отрицательные семейные условия, отсутствие нормальной нравственной среды, отсутствие контакта и эмоционального комфорта. Ученые отмечают, что только в атмосфере любви, согласия и спокойствия делающей общение подростка с родителями

эмоционально насыщенным, удовлетворяются его потребности в положительных эмоциях, в которых он нуждается с момента рождения. Общение в семье оказывает сильнейшее влияние на детскую психику и в дальнейшем дает широкий простор для эмоциональных переживаний ребенка, реализаций его потребностей, а тем самым становится для него подлинной школой социальных чувств. Попробуем выстроить примерную шкалу для правильного развития подростка:

1. Нормальные жилищно – бытовые условия
2. Организация личного пространства для подростка
3. Эмоциональный контакт (ходят вместе в кино, встречают друзей, поощряют любимые занятия и т.д.)

Три условия, которые могут создать эмоциональный комфорт в семье и могут помочь воспитать подростка в активного участника общественной и культурной жизни общества и государства. Просто, но и сложно!

Литература

1. Столяренко А. М. Психология и педагогика - Москва, 2001
2. Аллан Формм «Азбука для родителей» - Л.: 1999
3. Фридман Л. М. Психология воспитания. Книга для всех, кто любит детей. - М., 1999. – 203 с.

А. А. Алимбаева
Қостанай облысы, Әулікөл селосы

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ

Бүгінгі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі – өскелең ұрпаққа ұлтжандылық, адамгершілік, имандылық, ізгілік қасиеттерді меңгерту. Білім – қоғамның әлеуметтік-экономикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының стратегиялық бағдары ғана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қауіпсіздігінің кепілі. Тәрбие – қоғамды ізгілендіруге жетелейтін фактордың бірі. Ал білім мен тәрбиені үйлесімді түрде жетілдіру үшін дене тәрбиесі сабағында оқушылардың физиологиясының дұрыс дамуын қадағалап, қимыл қозғалыс ойындарын дұрыс жүргізген абзал. Ал оқушылардың логикалық қабілетін арттыру мақсатында күнтізбелік жоспар бойынша үстел ойындарын үнемі өткізіп отыру керек.

Оқушылардың дене бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді. Жақсы денсаулық – адамның еңбек және қоғамдық іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі. Оқушылардың денсаулығына қамқорлық жасауға біздің қоғамымыз мейлінше мүдделі. Сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып, қолайлы жағдайлар жасау қажет.

Дене шынықтыру сабақтарында білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру міндеттері шешіледі. Пәннің маңызды тәрбиелік міндеті оқушылардың дене шынықтырумен үнемі шұғылдануға ынта-ықыласын арттыру.

Дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстардың міндеттері:

- баланың денсаулығын нығайтуға көмектесу;
- ағзаны шынықтыру;
- оқушылардың жан-жақты өсіп жетілуіне, дене шынықтырудың оқу бағдарламасын ойдағыдай меңгеруге көмектесу;

- балаларды дене шынықтыру және спортпен үнемі шұғылдануға әдеттендіру;
- қозғалыс дағдысын тәрбиелеу.

Дене тәрбиесі сабағындағы сыныптан тыс жұмыстың негізгі формалары:

- секциялар,
- үйірмелер,
- спорт жарыстары,
- серуендер,
- туристік жорықтар,
- дене шынықтыру және спорт мейрамдары.

Сонымен қатар дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны отансүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабақтары жаттығуларының және ойындарының сан алуандылығымен ерекшеленеді. Бастауыш мектеп болғандықтан оқушылардың білімі, тәрбиесі және физиологиялық дамуы үнемі назарда. Жоғарыда аталған мәселерді жүзеге асыруда мектебімізде «Қимыл-қозғалыс ойындары», «тоғызқұмалақ», «шахмат» үйірмелері жұмыс жасайды. «Қимыл-қозғалыс ойындары» үйірмесінің басты мақсаты оқушылардың қимыл-қозғалыс арқылы денелерін шынықтыру болса, «Шахмат» үйірмесінде логикалық ойлауды дамыту. Ал «Тоғызқұмалақ» үйірмесінің орны ерекше, себебі, ұлттық ойындарды үйрету барысында біз ұлттық салт-дәстүрді, ұлттық құндылықтарды насихаттай отырып оқушыларды отансүйгіштікке, ата-баба дәстүрін құрметтеуге баулимыз.

Атадан балаға мирас болып келе жатқан осы ұлттық ойын бүгінгі тәуелсіз елімізде қарқынды дамып келеді. Оқушылардың математикалық қабілетін арттыратын бұл ойынның мәртебесін көтеру барысында мемлекет тарапынан көлемді іс-шаралар жүргізіліп жатыр.

Ұлттық ойынымыздың атауы «тоғызқұмалақ» – біріккен сөз. Алғашқы сыңары – сан есім де, кейінгісі – зат есім. Құмалақ неге жеті, сегіз, он бір, он үш емес? Рас, тоғыз саны ежелгі түркілерде көптік мағынаға ие әрі қасиетті сан. «Тоғыз жолдың торабы», «Тоғыз қабат торқадан, тоқтышақтың терісі артық», «тоғыз інген боталап, тоғыз інген құлындап» - деген сөз тіркестерінің бәрінде тоғыз саны көптік мағынаны білдіріп тұр. Тоғыз – шексіздікті бейнелейтін сан. Құмалақ – домалақ, қозғалғыш. Желмен алға қарай домалайды, жоғарыдан төмен қарай созылған тас, тақта үстіне қойсаң дөңгелене жөнеледі. Яғни, құмалақ – қозғалыс символы. Сол себепті, ата-бабаларымыз тоғызқұмалақты – «шексіз қозғалыс» ойыны ретінде атаған. Өздеріңіз сараптап көріңізші, логикасы мықты емес, қиялы шабан адам тоғызқұмалақты ойнай алады ма? Жоқ! [1].

Ойындағы «калах» сөзі «қазан» деген мағынаны білдіреді. Демек, «калах», «манкала» - ұтып алынған құмалақтар салынатын орын атауы. Біздегі – қазан, көнедегі – орда. Біздің ата-бабаларымыз ертеде тоғызқұмалақ ойынын құмалақпен ғана емес, домалақ заттармен де, жемістің дәндерімен де, тастармен де ойнаған. Құмалақпен ойнағанның өзінде жүріс жасау барысында оны құмалақ демей, «ат» деп, басқаша атаған («Сенің белбасарына жететін менде «ат» жоқ», «сенің «атың» менің «байыма» жығылып жатыр», «байға» жетем десең, «ат» жина»). Иә, құмалақты тура мағынасында қабылдамай, оны қазақтардың дүниетанымына сәйкес түсініп, пайымдай білуіміз қажет. Тоғызқұмалақ – «Шексіз қозғалыс» ойыны [2].

Бүгінгі жаһандану үрдісі жүріп жатқан жағдайда ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие, ұлттық рухты сақтап қалу – үлкен міндет. Жас ұрпақты ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеуде халқымыздың сан ғасырлық тәжірибесі бар екені даусыз. Сондықтан, сол мол тәжірибені пайдалануға тырысып, жаны таза, рухани биік, адамгершілігі мол, халқына пайдасын тигізетін адам тәрбиелеу ұстаздың басты міндеті.

1. М. Болғамбаев. Қазақтың ұлттық спорт түрлері. – Алматы: Қайнар, 1983.
2. <http://www.info-tsес.kz/news/to-1171-yz-1179-1201-mala-1179-oyynyny-1187-tarikhy/>

Т. А. Жигулина
г. Караганда

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ РАЗРАБОТКИ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Применение тестовых заданий в школьной практике очень широко, так как в настоящее время использование тестовых заданий является одной из основных форм оценивания планируемых результатов учебных достижений учащихся. Использование тестирования в начальной школе является актуальной темой в соответствии с введением в четвёртых классах итоговой государственной аттестации обучаемых данной в тестовой форме. Многие исследователи считают, что тестовые задания не отражают реального уровня приобретенных младшими школьниками знаний. Один из поводов для критики заключается в том, что для большинства заданий существует вероятность случайного угадывания правильных ответов.

В современной педагогике существуют следующие трактовки педагогических тестов:

- тест обученности – это совокупность заданий, сориентированных на определение (измерение) уровня (степени) усвоения определенных аспектов (частей) содержания обучения [1];

- тест достижений – набор стандартизированных заданий по определенному материалу, устанавливающий степень усвоения его учащимися [2];

- тест успеваемости – это совокупность заданий, ориентированных на измерение степени уровня определенных аспектов содержания образования [3].

По уровню сложности тестовые задания подразделяют на 3 группы:

1) задания фактического уровня (задания, где требуется умение прочитать, формулировать, идентифицировать).

2) задания операционно-алгоритмического уровня (задания, где требуется построить алгоритм, провести расчет по формуле, описать технологию применения).

3) задания аналитически - творческого уровня (задания, где требуется классифицировать, интегрировать результаты, вывести следствия, определить смысл) [4].

В настоящее время в тестировании различают два основных подхода к тестированию: критериально - ориентированные нормативно-ориентированные (Таблица 1).

Таблица 1

Сравнительный анализ критериально - ориентированных и нормативно-ориентированных тестов

Вид тестирования	Тестирование на основе нормы	Тестирование на основе критерия
1. Основной вид использования	Обзорное тестирование	Тестирование на степень владения материалом
2. Основное значение	Оценить индивидуальные различия в уровне достигнутых знаний	Описать задачи, которые учащийся может выполнить

3. Обработка результатов	Сравнение индивидуальных результатов с результатами других членов группы	Сравнение результатов с четко определенной областью достижений
4. Диапазон охвата	Обычно охватывает широкую область достижений	Обычно фокусируется на ограниченном наборе учебных задач
5. Характер тестового плана	Обычно используется таблица спецификаций	Принимается во внимание детальная область спецификаций
6. Процедура подбора вопросов	Отбираются вопросы, обеспечивающие максимальное разнообразие в индивидуальных оценках (для достижения более высокого разнообразия в оценках). Легкие вопросы обычно не включаются в тест	Включаются все вопросы, необходимые для адекватной оценки. Не делаются попытки изменить сложность вопроса или исключить легкие вопросы в целях достижения большего разнообразия в оценках
7. Стандарты выполнения	Уровень выполнения теста определяется относительно позиции в группе	Уровень выполнения теста определяется исходя из абсолютных стандартов (владение материалом демонстрируется определением 90 процентов технических терминов)

Е. Хаген справедливо отметил, что точной науки конструирования тестов не существует. В то же время их научно обоснованные рекомендации необходимо учитывать при составлении различных тестов. Наука состоит в умении использовать достаточно отработанный механизм проверки диагностических методик при установлении их валидности и надежности. Искусство разработчика теста заключается в удачно подобранном содержании заданий, в их соответствии умственному развитию той выборки, для которой и создавался тест.

В основе технологии разработки тестовых заданий лежат следующие основные принципы [5]:

- *Соответствие содержания теста целям тестирования.*
- *Значимость проверяемых знаний в общей системе знаний.*
- *Взаимосвязь содержания и формы.*
- *Содержательная правильность тестовых заданий.*
- *Репрезентативность содержания учебной дисциплины в содержании теста.*
- *Соответствие содержания теста уровню современного состояния науки.*
- *Комплексность и сбалансированность содержания теста.*
- *Системность содержания.*
- *Вариативность содержания.*
- *Соответствие уровня трудности содержанию цели тестирования.*

К стилю построения предложений тестовых заданий предъявляются определенные требования: автологичность, логическая правильность, непротиворечивость и обоснованность, определенность, недвусмысленность. Существуют определенные ориентиры при конструировании педагогического теста. Каждый тест имеет оптимальное время тестирования. Уменьшение или превышение которого снижает качественные показатели теста.

Рекомендуемое время и количество заданий для проведения тестирования: домашняя работа по теме — 5-10 заданий (10-15 мин.); промежуточный тест — 15-25 заданий (30 мин.); итоговый тест — 30-40 заданий (40 мин.).

Кроме того, при составлении тестовых заданий необходимо соблюдать основные правила:

- Нельзя в совокупность ответов включать такие, неправильность которых, в данный момент не может быть осознана обучающимися;
- Неправильные ответы должны создаваться на основе типичных ошибок и должны казаться правдоподобными;
- Правильные ответы среди всех ответов должны располагаться в случайном порядке;
- Вопросы не должны повторять формулировок учебника;
- Ответы на одни вопросы не должны быть «подсказками» для ответов на другие;

- Вопросы не должны иметь ловушек;
- Вопрос должен быть чётко сформулирован. По возможности исключить слова: «большой», «небольшой», «малый», «много», «мало» и т.д.
- Необходимо избегать вопросов, начинающихся словами «все», «всегда», «никогда», «иногда», «обычно»;
- Необходимо стремиться к тому, чтобы ответы по возможности были краткими;
- Вопросы теста должны отражать наиболее существенный материал темы;
- Как можно реже использовать отрицание в основной части. Например - вопрос: «Почему нельзя не делать ...?»;
- Необходимо избегать повторения и не упрощать вопросы;
- Все задания должны располагаться на одной странице;
- Для задания открытого типа необходимо выделить достаточно места для записи ответов с учётом почерка;
- Место для ответа должно быть выделено определённым образом, одинаково для заданий разного типа (многоточие, линия, или другой способ);
- Особые места инструкций и заданий должны выделяться шрифтом;
- Если предполагается несколько частей теста, то каждую следующую часть следует начинать с новой нечётной страницы;
- Все задания в тесте по уровню сложности надо располагать сверху вниз, от наиболее простых – к наиболее трудным;
- Время должно быть достаточно коротким, чтобы не провоцировать учащихся на списывание и подсказки – (создание нескольких вариантов), а для борьбы с угадыванием в конце теста давать сложные задания открытого типа.

Следовательно, для качественной разработки дидактических тестов педагогу необходимо учитывать вышеперечисленные принципы и требования конструирования тестовых заданий с целью эффективного контроля знаний учащихся начальной школы.

Литература

1. Бахмутский А.Е. Оценка обученности по предметам учителем и тестами // Инновации. 2004. - № 2. - С. 69-71.
2. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. (Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования). – М., 2000.
3. Розенберг Н.М. Проблема измерений в дидактике. - Киев: Вища школа, 1979.
4. Анастаси А. Психологическое тестирование: Пер. с англ. СПб.: Питер,-2002.
5. Уалиев Н.С., Жексембаева Р.Ж. Конструирование тестовых заданий для адаптивного тестирования // Проблемы педагогики. №1(1). – 214. – С.37-40.

А. В. Чернышева
г. Астана

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ ПО ПОДГОТОВКЕ К ШКОЛЕ

Обучение в школе – один из наиболее значимых моментов в жизни ребенка и от того, как он подготовлен к школе, во многом зависит, насколько успешно будет проходить его обучение. Чем увереннее и спокойнее начнется для первоклассника школьная жизнь, чем лучше ребенок сможет адаптироваться к новым условиям, новым людям, тем больше шансов, что у него не будет проблем ни в начальной школе, ни в последующем обучении.

К настоящему времени накоплен значительный опыт изучения отдельных аспектов готовности детей к школьному обучению (А. Н. Леонтьев, Л. И. Божович, Л. А. Венгер, Г. Абаева, Ж. А. Таджибаева) [1-5].

Организация преддошкольной подготовки является задачей всех взрослых, окружающих ребенка и осуществляется через психологическое сопровождение, направленное на создание условий для успешного обучения в школе. Для достижения данной цели нами были поставлены и решены следующие задачи:

1. Развитие психологической компетентности педагогов и родителей по подготовке детей 6-7 лет к школе.

2. Создание психолого-педагогических условий для формирования ключевых компетентностей дошкольников:

- разработать и внедрить программу психолого-педагогического исследования по определению готовности ребенка 6-7 лет к школьному обучению.

- разработать и апробировать коррекционно-развивающую тренинг – программу с дошкольниками 6-7 лет «Скоро в школу».

3. Компетентностный подход в активизации родителей, педагогов в подготовке детей к успешному обучению в школе.

В данной статье нам бы хотелось коротко остановиться на целях каждого этапа программы «Психологическое сопровождение детей 6-7 лет по подготовке к школе» (далее Программа) и более подробно осветить результаты контрольно-оценочного эксперимента.

В Программе приняло участие 22 ребенка 6-7 лет и 16 родителей.

Реализация Программы проходила в три этапа:

Первый этап – Констатирующий – выявление актуального уровня развития когнитивной, эмоционально – волевой, мотивационной сфер детей 6-7 лет (таблица 1).

Второй этап – Формирующий - разработка и внедрение коррекционно-развивающей тренинг-программы «В школу с радостью» по подготовке детей к успешному обучению в школе, а так же обучающие семинары для родителей, педагогов, родительские собрания (таблица 2).

Третий этап – Контрольный - определение эффективности проведенной тренинг-программы «В школу с радостью», обучающих семинаров, родительских собраний.

Таблица 1- Программа психолого – педагогического исследования готовности ребенка к началу школьного обучения

Исследование	Метод	На что направлено
Сбор данных о дошкольниках	Анализ медицинских карт	Информация о развитии и здоровье ребенка.
	«Карта наблюдения за поведением ребенка на занятиях»	Исследование познавательной активности, внимательности, самостоятельности.
	«Карта наблюдения», анкета «Что вас беспокоит в поведении ребенка»	Исследование психоэмоционального состояния ребенка в группе
Когнитивная сфера	Матрицы Равена	Определение уровня интеллекта (внимания, восприятия, мышления).
	Запомни рисунки	Диагностика объема кратковременной зрительной памяти.
	Словарный тест	Уровень развития познавательных процессов развития 4 видов словарного мышления, а также объем знаний и представлений ребенка об основных предметах и явлениях окружающей среды.
Мотивационная, операциональная, волевая, когнитивная сферы	Готовность к школе (по Семаго)	Определение уровня готовности ребенка к школьному обучению.
	Беседа о школе	Определение уровня мотивационной готовности.
	Изучение психосоциальной зрелости	Определение детей «школьно зрелых».
	Готовы ли Вы отдать своего ребенка в школу?	Готовность ребенка к школе «глазами родителя»

Таблица 2 –Пути формирования готовности детей 6-7 лет, родителей к успешному обучению ребенка в школе

Целевая группа	Метод	На что направлено
Дети	Образовательная программа «В школу с радостью»	Формирование ключевых компетентностей детей.
Родители, педагоги	Консультация для родителей, педагогов «В школу с радостью»	Консультирование родителей, педагогов
	Семинар «Успешный родитель-успешный ученик»	Подготовка родителей к началу школьного обучения ребенка
	Семинар для педагогов «На пороге школы»	Обновить знания педагогов о психологической готовности к началу школьного обучения.
	Родительские собрания «Возрастные особенности детей 6-7 лет», «Психологическое сопровождение детей 6-7 лет по подготовке к школе»	Расширение знаний о возрастных особенностях детей.

После проведения констатирующего и формирующего экспериментов мы приступили к последней части нашего исследования – контрольному эксперименту для проверки эффективности Программы.

Итоги контрольно-оценочного эксперимента показали, что в результате планомерной систематической работы к концу года у детей повысились:

- уровень интеллекта и памяти на 11%;
- уровень вербального мышления на 17%;
- учебная мотивация сформировалась у 70% детей, что на 20% больше, чем в начале года;
- психолого-педагогическая готовность детей к началу школьного обучения достигла 90% (60% детей готовы к началу школьного обучения, 30% условно готовы);
- школьно-зрелых детей к концу года стало на 55% больше, чем в начале года – 70%.

Эффективность психологического сопровождения родителей по подготовке детей к успешному обучению в школе мы получили из анкет обратной связи после проведенных семинаров, родительских собраний. Результаты показали что:

1. 100% участников темы тренинга, родительских собраний считают важной;
2. 100% отметили, что смогут применять полученные знания на практике;
3. 100% отметили логичность изложения материала;
4. 100% участников отметили, что важно поддерживать своего ребенка в его начинаниях.

Результаты контрольно-оценочного показали, что Программа зарекомендовала себя эффективной по подготовке детей к успешному обучению в школе.

Литература

1. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4-е изд. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981,-584 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И.Фельдштейна. М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995.-352 с.
3. Венгер Л.А., Венгер. А.Л. Готов ли ваш ребенок к школе? М: Знание, 1994,- 189 с.
- 4.Абаева Г. Показатели и оценка готовности шестилетнего ребенка к школе / Г.Абаева // Дошкольное образование в Казахстане. - 2006.- №2. - С.3-8.
5. Таджибаева Ж.А. Проблемы адаптации детей 6-летнего возраста к начальной школе // Начальная школа Казахстана. - 2007.- №11-12. - С. 15-18.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

В настоящее время, в условиях рейтинговой системы обучения, когда новые цели образования ориентированы на подготовку специалистов, способных к постоянному самообучению и самообразованию, проблема организация самостоятельной работы является особо актуальной.

Мы рассматриваем самостоятельную работу не только как важную часть подготовки будущих специалистов, а прежде всего, как способ формирования профессиональной самостоятельности и условие их дальнейшего профессионального роста.

Главная задача каждого педагога и образовательного процесса в целом состоит в том, чтобы научить студента самостоятельно использовать свой интеллектуальный, психологический, творческий и мотивационный ресурс, а не уличать его в незнании фактического материала. Необходимо помочь студенту перейти от «формального» мотива (например, выучить материал, чтобы не получить неудовлетворительную оценку) до вполне осознанной самостоятельной познавательной деятельности (например, студент ставит цель совершенствования профессионально значимых знаний и умений с тем, чтобы обеспечить себе преимущества на высоконкурентном рынке труда) [1].

Формировать творческую самостоятельность студентов – основу профессиональной компетентности - в процессе изучения психолого-педагогических дисциплин можно с помощью различных методов и форм.

Задача преподавателя в организации самостоятельной работы студентов - планирование, организация, консультирование, обучение студентов методам творческого познания. Сверхзадача - наполнить внеаудиторную и аудиторную самостоятельную работу студентов творческой составляющей, развивать у них интерес к поиску решения профессиональных задач, способствовать развитию у них творческого мышления и способности решать нестандартные профессиональные задачи в сложных условиях реальной жизни.

При организации самостоятельной работы студентов мы стремимся достичь следующих целей: создать в процессе обучения условия для развития творческой и интеллектуальной инициативы студентов; привить им навыки познавательной активности и самообразования; способствовать развитию критического мышления, умению самостоятельно принимать решения в профессиональной педагогической деятельности.

Как показала практика, при изучении психолого-педагогических дисциплин эффективным является использование дифференцированных заданий для самостоятельной работы репродуктивно-вариативного, проблемно-поискового и исследовательского типов. Основная цель выполнения таких заданий заключается в том, чтобы в имитационных условиях дать студенту, будущему педагогу-психологу, возможность самостоятельно оценивать ситуацию и решать педагогические задачи. На семинарах, кроме решения задач, могут быть предусмотрены задания по самостоятельному изучению (индивидуально или в составе малых групп) новых образовательных проектов, педагогических инноваций и т.п. с последующим обязательным обсуждением на семинаре. Результат выполнения студенческой группой задания может быть предложен для рецензирования другой группе. Например, при освоении содержания дисциплины «Исследовательская культура учителя-практика» в рамках темы: «Логика педагогического исследования» студентам предлагается самостоятельная работа в составе малых групп по подготовке методологического аппарата исследования. В ходе выполнения задания и дальнейшего совместного обсуждения результатов работы над заданием у студентов формируются не только способность

аналитически мыслить и самостоятельно решать поставленные задачи, а еще и способность логически изложить свои выводы, отстаивать собственную точку зрения, обосновывать свою позицию. Отмечено, что публичное обсуждение и защита своего варианта повышают роль самостоятельной работы и усиливают стремление, как отдельных студентов, так и учебной группы в целом к его качественному выполнению [2].

Аналогичный пример можно привести по организации самостоятельной работы студентов в составе малых групп при освоении содержания дисциплины «Практическая педагогика» при изучении тем «Коммуникативный компонент в структуре педагогической деятельности», «Формы взаимодействия субъектов в пед. процессах», где студентам предлагается самостоятельно дать оценку наиболее целесообразных действий участников различных педагогических ситуаций. Данный вид организации самостоятельной работы часто используется нами на практических занятиях. При этом у студентов появляется настоятельная потребность в приобретении практических навыков решения профессиональных педагогических задач, даже по завершении занятия студенты, во время перемены, продолжают еще бурное обсуждение рассмотренных педагогических ситуаций и задач, способов их решения. Несомненно, это приводит к противоречию между тем, что студенты пытаются решить поставленную задачу и недостаточностью теоретических знаний и главное, практического опыта, а поскольку подобное противоречие - движущая сила процесса обучения, это означает, что процесс запущен: студент находится в самостоятельном поиске ответов и решений.

Систематическое применение преподавателем такого подхода к организации и методике проведения семинаров позволяет установить в аудитории обстановку высокопродуктивного учебного труда. В этих условиях появляется возможность дальнейшего повышения качества аудиторных занятий путем усложнения заданий вплоть до ввода в решаемые задачи элементов научных исследований, что касается внеаудиторной самостоятельной работы студентов, будущих педагогов-психологов, то она, как правило, связана с тематикой аудиторных занятий. По видам самостоятельная работа может быть весьма разнообразна: это конспектирование изученных источников, оформление тезисов, цитирование, составление рецензий на прочитанный текст, справочных, рекомендательных аннотаций; написание эссе, подготовка докладов, выполнение индивидуальных или групповых заданий частично-поискового и творческого характера; работа над дипломным и курсовым проектом.

Конечно, степень самостоятельности в разных формах учебной деятельности студентов различна и зависит от организации учебного процесса, методики проведения занятия, личности и интеллектуального развития студента, его подготовленности, но наш взгляд, решающим фактором является педагогическая квалификация и стиль работы преподавателя. При творческом и заинтересованном подходе к организации самостоятельной работы со стороны преподавателя можно достичь высокого уровня развития самостоятельности студентов.

Мы считаем, что резервы самостоятельной работы как деятельности, направленной на рациональное усвоение знаний и развитие безграничны, самостоятельная работа должна стать основой образовательного процесса, фактором формирования профессиональной компетентности будущего педагога-психолога.

Литература

1. Пичкова Л.С. Организация самостоятельной работы студентов как фактор формирования профессионально значимых компетенций.//Пути повышения конкурентоспособности экономики России в условиях глобализации, Материалы конференции. МГИМО (У) МИД РФ. - М.: МГИМО-Университет, 2008.

2. Григорян В.Г., Химич П. Г. Роль преподавателя в организации самостоятельной работы студентов. // Высшее образование в России, 2009, № 11, С.110-114.

АНАЛИЗ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

На современном этапе развития казахстанского образования главной задачей является модернизация всей его структуры. Ключевыми ориентирами инновационной стратегии определены: конкурентоспособность, соответствие мировым стандартам, актуальным потребностям личности, общества и государства. Это требует обеспечения нового качества управления образованием за счет теоретической разработки и реализации различных моделей, в основе которых лежит идея развития личности педагогов и обучающихся, организаций образования и усиления его влияния на ведущие социально-экономические процессы.

Данной проблеме посвящены многие специальные исследования. Методологию управления изучали В. С. Лазарев, М. М. Поташник, П. И. Третьяков, А.К. Кусаинов, Р.М. Салина, Т.Н. Сайтимова, М.А. Абжанова и др.; различные аспекты управления системы школьного образования В. И. Зверева, Ю. А. Конаржевский, В. Ю. Кричевский, А. М. Моисеев, К.Б. Бекишев, К.Р. Исаева, Ш.Х. Курманалина, А.П. Лиферов, Б.К. Момынбаев, Ш.М. Мухтарова и др.; процессы применения инновационных технологий как в управлении вузом, так и в образовательном процессе А.Ф. Цеховой, Л.И. Кармазина, А.М. Базарбекова, С.М. Кулмагамбетова, Ш.Т. Таубаева, С.Н. Лактионова, А.А. Булатбаева и др.; управление в контексте системы повышения квалификации А. Ж. Мурзалинова, М. К. Курбанова, К.К. Ахметова и др.

В ходе анализа моделей управления как в содержательном, так и в организационном аспекте нами были выделены следующие:

- на основе оптимизации сети вузов;
- модель взаимодействия «государство - учебные заведения – работодатели»;
- на основе децентрализации управления и автономизации образовательных организаций, активизирующих формирование структур самоуправления;
- модель независимой национальной аккредитации организаций образования;
- институциональная модель операционального обеспечения управления модернизационными процессами в образовании (обеспечивающая взаимодействие с общественными институтами);
- информационная модель на основе интеграции технологических средств и информационных систем;
- модель стратегического управления вузом, включающая формирование стратегии, нацеленной на трансформацию вуза в направлении новой структуры. При этом главным ресурсом управления, на основе использования которого должно произойти всестороннее развитие университета, является интеллект всего основного профессорско-преподавательского состава и наличие у них предпринимательских и лидерских качеств, а не финансовые средства и другие традиционные ресурсы;
- модель совершенствования системы управления вузов через внедрение универсальных принципов менеджмента качества и комплексной оценки их деятельности, совмещающей процедуры лицензирования, аттестации и государственной аккредитации, а также ежегодные рейтинги высших учебных заведений и образовательных программ;
- модель эффективной системы регулирования образования на основе внедрения инновационных технологий, направленных на обеспечение конкурентоспособности;
- модель проектного управления организациями на примере инновационных образовательных школ, рассматриваемых в качестве национальной точки качественного роста всей системы образования;

- модель полисубъектного управления.

Также анализ показал, что исследователи указывают на недостаточное внедрение инновационных моделей управления в практику образовательных организаций. К примеру, регулирование образовательного процесса на основе введения в образовательную среду инновационных технологий в Казахстане, по мнению А.Ф. Цехового, Л.И. Кармазиной, А.М. Базарбековой, заслуживает более серьезного внимания, в частности, зарубежный израильский опыт обучения в виде тренингов в небольших группах и закрепления знаний в последующем в ходе работы обучающихся в реальных проектах [1, 3]. Отметим, что содержательным условием метода проектов является перенос акцента с «усвоения знаний» на «формирование компетентности». Для нас важен воспитательный акцент – формирование самостоятельности мышления, принятия решений, активной гражданской позиции, социальной активности и ответственности. Современное общество, которое представляет собой конфигуративный тип культуры, учит людей приспосабливаться к меняющимся обстоятельствам. Проектная творческая деятельность – одно из главных условий выработки социальных качеств личности.

Вызывает интерес в этом аспекте точка зрения Ш.Т. Таубаевой, С.Н. Лактионовой, А.А. Булатбаевой, которые выделяют технологию проектирования как необходимую для освоения каждым учителем, т.к. она «предполагает проект учебно-воспитательного процесса, определяющий структуру и содержание учебно-воспитательной деятельности самого учащегося, что ведет к высокой стабильности успехов практически любого числа учащихся» [2, 2].

Сегодня особый акцент при внедрении новых технологий необходимо делать на модель полиязычного образования, где технологии должны быть подчинены реализации триязычия. Президент Н. Назарбаев подчеркивает, что современная молодежь должна знать, как минимум три языка: казахский язык как государственный, русский как язык межнационального общения и английский в качестве международного. «В Швейцарии, например, каждый водитель такси должен знать пять языков. И это ничего, молодежь должна это освоить. Родители должны быть настроены на то, чтобы дать детям образование. Триязычие обязательно!» [3, 1].

В ряде исследований указывается и на положительные практические результаты. К примеру, модель управления повышением квалификации педагогов и директоров школ на базе интегрированного Национального холдинга «Өрлеу», созданного в 2012 году путем слияния РИПК СО и 16 ИПК областей и городов Астана, Алматы, а также в центрах педагогического мастерства при Назарбаев интеллектуальных школах, качественно изменяет педагогическую деятельность на местах образовательного процесса, и одновременно выступает основным показателем эффективности их подготовки в системе дополнительного профессионального образования. Отмечается как качественно новая для Казахстана модель вузовского образования, основанная на принципах автономности, академической свободы, открытости и инновационности и как эффективно действующий инструмент управления профессиональным развитием и повышением качества профессорско - преподавательского состава в вузах - академическая мобильность [4, 107]. В этом контексте изученный зарубежный опыт распространяется по системе коучинг семинаров на уровне кафедры, факультета и университета, диверсификации образовательных программ, развития и активизации научных интересов преподавателей, направленных на обеспечение качества преподаваемых дисциплин, что создает условия для соответствия качества национального образования мировым стандартам.

Особенностью модели полисубъектного управления системой высшего образования, представленной Е.В. Игнатовой, является то, что выделены как субъекты личности, которые получают образование и (или) участвуют в управлении системой высшего образования по занимаемому административному, социально-политическому статусу; общество в целом и те слои и группы, которые выступают заказчиками в системе высшего

образования (население, работодатели); государство в лице его структур и учреждений, куда входят учебные и управленческие учреждения и их сотрудники, министерства, производственные и другие ведомственно-административные структуры прямого и обеспечивающего назначения [5, 4]. Автором подчеркивается ее многофункциональная структура, представляющая собой вертикально организованную систему, где на 1-ом уровне находится функция планирования; на 2-ом - функция организация; на 3-ем - функция контроля и анализа.

Таким образом, выявленные модели управления образованием на современном этапе демонстрируют формирование инновационной системы казахстанского образования, стратегическую значимость в обеспечении ее конкурентоспособности.

Литература

1. Цеховой А.Ф, Кармазина Л.И., Базарбекова А.М. // О практике применения проектного управления в деятельности высших учебных заведений. // spmrk.kz/nashi-publikatsii/214-o.

2. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н., Булатбаева А.А. Дидактическое прогнозирование технологий обучения. // kazntmu.kz/press/2013/12/26/.

3. Назарбаев Н. Для молодежи триязычие обязательно //: <http://tengrinews.kz/kazakhstan>.

4. Кемелова Г. С., Култанов Б. К., Кусаинова А. С., Досмагамбетова Р. С. // <http://cyberleninka.ru> Международный журнал экспериментального образования. Выпуск № 8 / 2012

6. Игнатова Е.В. Управление системой высшего образования Казахстана в условиях интеграции в мировое образовательное пространство. // sociosphera.com/publication/.

Б. А. Омарова
Алматы қ.

ОҚЫТУДЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫ – МАМАН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БІРДЕН-БІР ЖОЛЫ

Бүгінгі білім саласы кәсіби маман дайындығына жаңа талаптар қояды. Жас маман социомәдени жағдайларға бейімделіп, тек инновациялық үдерістерді ғана емес, сонымен қатар коммуникация үдерістеріне де қызмет ете алуы керек. Қай салада болмасын мамандық иесінің коммуникативтік мәдениеті болғаны жөн, яғни ол диалог жүргізе білу, дұрыс қарым-қатынас жасай білу қабілетіне ие болуы қажет. Былайша айтқанда, кез келген мамандық иесінің коммуникативтік білікті болуы – жаңа заман талабы.

Коммуникативтік біліктілік дегеніміз – тұлғаның бойындағы құндылықты қасиет. А. В. Мамедова мұндай біліктілікті құрайтын қасиеттердің үш тобын көрсетеді: 1) іскери қарым-қатынас барысында серіктесін қабылдау, түсіну және өз ойын білдіруге ықпал ететін қасиеттер; 2) коммуникативтік қызметті жүзеге асыратын әрекеттер: ақпарат жеткізу, шығармашылық бірлескен әрекетті ұйымдастыру, қарым-қатынас үдерісін басқару, болашақ коммуникативтік әрекетті жобалауға ықпал ететін қасиеттер; 3) қарым-қатынас үдерісі барысында өзін-өзі басқаруға және басқаларды басқаруға ықпал ететін қасиеттер [1, 212].

Коммуникативтік біліктілікті дамыту және қалыптастыру үшін тілдерді оқытудың қарқынды технологиясын (интенсивная технология) қолданған өте тиімді. Білім жүйесін жаңа деңгейге көтеруде педагогикалық технологиялардың маңызы өте зор. Қазіргі таңда шет тілдерін оқытуда инновациялық технологиялардың алуан түрі қолданылуда. Сондай педагогикалық технологиялардың вариациялық жүйесін қарқынды технология деп атаймыз. Олар белгілі бір уақыт аралығында кең көлемді білімді тереңірек меңгеруге тиімді әсер етіп, алдын ала жобаланған нәтижелер жетістігіне қол жеткіздіреді. Бұл технологияның негізінде жұмысты қарқынды ету қағидаты жатыр. Яғни, ынталана, өнімді еңбек ету, белгіленген уақыт ішінде көп нәрсе істеп үлгеру дегенді білдіреді. Мұнда жұмыстың көлемі немесе қосымша уақыт емес, міндеттерді шешуге қажетті шеберлік, біліктілік маңызды. Қарқындандыру, ең алдымен, оқытушының кәсіби біліктілік сапасын арттыруды талап етеді. Берілген уақытты барынша толық пайдалану, сол уақыт ішінде үлкен білім көлемін меңгеру осы технологияның негізін құрайды. Осы орайда, Ю. Бабанский мұндай жағдайларда шамадан тыс оқуға жол бермеу керектігін ескертеді: «..нужна оптимальная мера, ограничения в виде критериев оптимальности, которые обязывают учителя выбирать темп и объем, которые были бы наивысшими, возможными для конкретных условий, но обязательно в границах реальных потенциалов учащихся, без перегрузки, ущерба для здоровья и для изучения других дисциплин. Методику этого выбора и дает учителю теория оптимизации процесса обучения. Таким образом, интенсификация учебно-воспитательного процесса неизбежно предполагает его оптимизацию» [2, 104-105]. Яғни, шамадан тыс оқудан сақтандыру үшін оқу үдерісін оңтайландырып алған жөн. Оңтайландыру мүмкін болатын көптеген нұсқалардың ішінен ең үздігін таңдау, мысалы, әдістемелердің ішінен қысқа мерзімде үлкен нәтижеге жеткізетінін табуды көздейді. Педагогикалық қызметте бұл үдеріс ескірген, тиімділігі аз әдістемелерден бас тарту арқылы жүзеге асады. Жұмыс қарқынын арттыра отырып, нәтижеге қол жеткізуде ескі педагогикалық технологияларды қолданудың еш қажеті жоқ деп білеміз.

Тиімділік пен оңтайландыру бүгінде кеңінен қолданылып жүрген педагогикалық технологиялардың ажырамас бөлшегі болып табылады. Сондай-ақ олар қарқынды технологияның негізгі критерийлері болып есептеледі. Оқу-тәрбие үдерісін тиімді, оңтайлы және ұтымды етуде аталмыш технология бізге көмекке келеді.

Педагогтар оқытудың үш негізгі тұғыры ретінде белсенділік, дербестік және шығармашылықты атайды. Қарқынды технологияны қолдану тәжірибесі коммуникативтік біліктілікті қалыптастыратын қарқынды технологияның үш қағидаты ретінде: белсенділік технологиясын, шығармашылық технологиясын және дербестік технологиясын ұсынады.

Бүгінгі таңда қолданылып жүрген кез келген инновациялық технология, ең алдымен, студенттің өз бетінше жұмыс істеуі мен дербестігін талап етеді. Студент дербестік танытып, өз шығармашылығын белсенді көрсете білуі үшін өз бетінше жұмыс істеу технологиясының бірнеше нұсқасын қарастырған жөн. А.В. Мамедова мұндай технологияның төрт түрін ұсынады: 1) мақсатты анықтау және тапсырманы жоспарлау оқытушының көмегімен жүзеге асады; 2) мақсатты анықтауға оқытушы көмектеседі, ал жұмысты оқушылардың өзі жоспарлайды; 3) оқушылар мақсатты да анықтайды, жұмысты да жоспарлайды; 4) оқушылар жұмысты өз ынтасымен жүзеге асырады: мақсатты, мазмұнын, жоспарды анықтайды және өзі орындайды [1, 213]. Кәсіби маман даярлауда дербестікке баулудың маңызы өте зор. Дербестік дегеніміз проблеманы шеше білу емес, сол проблеманы анықтай білу. Сондықтан да шығармашылықсыз дербестік болуы мүмкін емес.

Кез келген педагогикалық технологияны құрайтын компоненттері болатыны белгілі. Сол сияқты қарқынды технологияның да мынадай компоненттері бар: мазмұнды, жобалау, үлгілеу, диагностикалық және психологиялық-педагогикалық. Енді осы компоненттердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық.

Қарқынды технологияның мазмұнды компоненті студенттерді олардың дайындық деңгейіне, қызығушылығына, психологиялық және жас ерекшеліктеріне қарай жіктеу арқылы білім стандартын байытады. Пәнді игертуде мазмұнды компонент үлкен рөл атқарады. Өйткені мазмұнды компонент ортақ мақсатқа, сондай-ақ нақты міндетке берілетін мән-мағынаны білдіреді. Мұндағы студенттердің дайындық деңгейі – оқу үдерісіндегі ерекше назар аударатын жайт. «Кәсіби қазақ тілі», «Кәсіби бағдарлы қазақ тілі» пәндерін оқытуда осы уақытқа дейін ескерілмей келе жатқан мәселелердің бірі – студенттердің мемлекеттік тілді білу дәрежесінің әртүрлілігі. Қарқынды технология топтағы студенттердің үлкен қарқынмен жұмыс істеуін, шығармашылық пен дербестікке баулитын алуан түрлі тапсырмалардың орындалуын талап етеді. Жұмыс нәтижелі болуы үшін ортақ мақсатқа жетуде студенттер бір кісідей жұмылып, белсенді әрекет етуі керек. Дайындық деңгейі шамалас болған жағдайда белсенділік те жоғары болады деп ойлаймыз. Деңгейлеп оқытудың қаншалықты нәтиже беретіндігі бәрімізге белгілі. Дайындық деңгейі бірдей студенттердің қызығушылығы да, жалпы психологиялық ерекшеліктері де, көбінесе, сәйкес келіп отырады.

Жобалау компоненті мақсаттарды жобалайды және ақырғы нәтижелерді анықтайды. Бұл үдеріске студент қызығушылығы мен талаптарын ескере отырып, өзі қатысады. Жалпы жобалау мәселесі қазіргі білім саласының ажырамас бөлшегіне айналған. Бұл – жаңа заман талабы. Студентті дербестік пен өзінділікке баулитын бірден-бір тәсіл – бұл жобалар әдісі. Дәл осылай аталатын педагогикалық технология да бар. Жобалар технологиясының негізін өзіндік жұмыс құрайды. Өзіндік жұмыс өз жұмысын ұйымдастыруға қатысты білік-дағдылар мен шеберліктерді дамытуға ықпал етеді. Бұл – өз қызметін жоспарлау, өз мүмкіндіктерін шынайы қабылдау, ақпаратпен жұмыс істей білу шеберлігі. Ғылыми-техникалық ақпараттың қарқынды өсуі жүріп жатқан, ақпараттық технологиялар кеңінен тараған бүгінгі таңда мұндай біліктілік кез келген маманға ауадай қажет. Болон үдерісінің де негізгі талабы – өзіндік жұмыстың үлесін арттыру. Олай болса, қарқынды технологияның негізгі компоненті ретінде жобалау білім стандартын байыта түсері анық.

Қарқынды технологиямен оқыту үлгісіне студенттердің әрекетін белсенді ету қағидаты жатады. Үлгілеу компоненті проблемалық сұрақтарға, эвристикалық әңгімелерге, ой-талқыға, тренингтерге, ойын технологияларына негізделеді. Ол өзара әрекеттесу, әрекет арқылы үйрету, яғни интербелсенді оқытуды көздейді. Үлгілеуде ойын технологияларына ерекше мән беріледі. Өйткені педагогика саласындағы көптеген зерттеушілердің пікірінше, ойын әдісі кәсіби дамуды қамтамасыз етуде ең тиімді әрі болашағы зор тәсіл деп танылады. Ойын барысында болашақ маман нақты кәсіби жағдаятта, нақты проблемаларды өз бетінше шешуге тырысады. А. Әлімов жоғары мектептің оқу үдерісінде қолдануға тиімді ойындардың ішінен мынадай түрлерін ұсынады: рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, имитациялық ойындар [3, 292]. Арнайы берілген жағдайларды үлгілеудің бірден-бір тәсілі – ол тренингтер. Тренинг дегеніміз белгіленген қысқа уақыт ішінде практикалық қолданысқа қажетті білік-дағдыларды игеруге арналған оқу сабақтары. Тренингтерде әр студент кәсіби қызметі мен өзіне жүктелген міндетін орындауда тиімді әрі ұтымды әрекеттерді таңдап, оларды бекітуге, үйреншікті дағдыға айналдыруға машықтанады. Тренингтер арқылы студенттер болашақ қызметіне қажетті практикалық дағдыларды қалыптастырады, сөйтіп еңбек тәжірибесінің алғашқы кірпіштерін қалайды.

Ұйымдастыру компоненті оқу үдерісін қарқындандырудың құралдары мен әдістері ретінде қосымша әдебиеттерді, ақпараттың жаңа көздерін, аудио құралдарын, компьютерлерді, ғаламтор технологияларын қолдануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ оқытуға арналған шығармашылық кеңістіктер ұйымдастырылады. Мысалы, оқытуға барынша жағдай жасау үшін дөңгелек үстелдер, үш қадамды сұхбаттар, топтық зерттеу, пікірталастар (торлы талқылау, академиялық дау-дамай, бұрыштар) өткізіледі. Бұл компонент қарқынды технологияның ең маңызды шарттарының бірі болып табылады. Оқу

үдерісінде студенттерге қолайлы жағдай тудыру дегеніміз оқытушының студенттің табысқа жетуіне жағдай жасауы. Ол үшін оқытушы студентпен қарым-қатынас жасай білуі, шыдамдылық таныта білуі қажет. Студентке эмоциялық қолдау көрсетіп, түсіністікпен қарау керек, жағымсыз сәттерді болдырмаған абзал.

Білім сапасының компоненті немесе мониторингі нақты оқу мүмкіндіктерін және бастапқы білім деңгейін ескере отырып, оқу әрекетінің нәтижелерін бағалаудың әдісі ретінде қолданылады. Қарқынды технологияларда студент рейтингісі немесе оқытушы рейтингісі деп аталатын бағалау жүйесі енгізілген. Бұл оқу үдерісіне түзетулер мен өзгерістер енгізіп отыру үшін қажет. Яғни, диагностикалық компонент жаңа мазмұндағы бағалаумен тікелей байланысты. Студенттің білім сапасы қандай дәрежеде, ол қандай нәтижелерге қол жеткізді, оның қандай артықшылықтары мен кемшін тұстары бар, міне, осы мәселелерді айқындау үшін бағалау қажет. Осы орайда, А. Әлімов студент жұмысын бағалауда келесідей мәселелерге назар аудартады: 1) мақсат; 2) нәтиже; 3) тұжырымдама; 4) құрал; 5) талаптар; 6) жариялау; 7) кері байланыс [3, 155-158].

Оқытудың қарқынды технологиясының маңызды компоненттерінің бірі – психологиялық компонент. «Оқытушы-студент» қарым-қатынас жүйесінде өзара бейімделу деген түсінік бар. Қарқынды технологияда бұл «бейімдік өзара әрекеттесу» деп аталады. Оқу аудиториясында жағымды психологиялық атмосфера тудырудың маңызы өте зор. Студенттер арасында, студент пен оқытушы арасында өзара сенім, өзара көмек, достық сезімінің болуы қарқынды технологиямен оқыту барысында айтарлықтай нәтижеге қол жеткіздіреді. Психологиялық компоненттің бір бөлшегі ретінде ойсергектерді атауға болады. Әсіресе, жағымды психологиялық сезім қалыптастыратын және көңіл көтеретін ойын түріндегі ойсергектердің тиімділігі аса жоғары. Мысалы, «Өзіңе тілегенді – басқаларға тіле!», «Көңіл-күйді анықтау», «Аудиториядағы заттар», «Қозғалыстағы сурет», «Комплименттердің бұрқасыны», «Қос шеңбердегі комплименттер» және т.б. ойсергек жаттығуларының түрлері оқытушы мен студенттің бір-бірімен тез тіл табысып кетуіне ықпал етеді.

Сонымен, студенттердің коммуникативтік біліктілігін арттырудың бірден-бір жолы – қарқынды технологияны оқу үдерісінде пайдалану болып табылады. Осы орайда, А.В. Мамедова қарқынды технологияның гуманистік бағытын ұсынады. Оның пікірінше, гуманистік бағыт тұлғаны қалыптастыру мен дамытудың негізгі әдісі ретінде қызмет етеді [3, 215]. Ол білім компоненттерінің бәрін өзін-өзі дамытуға қабілетті, жалғыз құндылық пен субъект болып табылатын адамға бағыттайды. Болашақ мамандардың коммуникативтік біліктілігін қарқынды технология құралдары арқылы қалыптастыру концепциясы аясында білімді ізгілендіру үш бағыт бойынша жүзеге асады: теориялық, әдістемелік, технологиялық. Теориялық аспект коммуникативтік біліктілік туралы білімді болашақ маманның тұлғалық қасиеті ретінде қарастырса, әдістемелік аспект коммуникативтік қызмет субъектілері үшін жағымды атмосфера тудыруға бағытталған белсенді формалар мен әдістердің жиынтығын ұсынады. Ал технологиялық аспект – бұл оқытушы әрекетінің алгоритмі десе де болады. Ол қарқынды технологияны белсенді қолдана отырып, болашақ маманның коммуникативтік біліктілігін қалыптастыруды ынталандыруға бағытталған.

Сонымен, оқытудың қарқынды технологиясы студенттің коммуникативтік біліктілігін арттырудың ең тиімді жолы болып табылады. Оның негізгі қағидаттарына студент қызметінің белсенділігін көтеру, студенттің шығармашылық және танымдық дербестігін дамыту жатады.

Әдебиеттер

1. Мамедова А. В. Интенсивные технологии обучения иностранным языкам как средство стимулирования коммуникативной компетентности // Актуальные задачи педагогики: материалы междунар. науч. конф. (г. Чита, декабрь 2011 г.). — Чита: Молодой ученый, 2011.

2. Бабанский Ю. Об интенсификации и оптимизации учебно-воспитательного процесса // Народное образование. – 1987. – №1.
3. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009.

А. Б. Ермекбаева
г. Астана

ИГРОВЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

В последние два десятилетия в зарубежном профессиональном образовании происходит постепенный отход от традиционных способов оценки профпригодности. Формальные свидетельства о наличии профессиональных знаний и навыков работы (свидетельства, аттестаты, дипломы, и т.д.) перестают являться главными показателями профессиональной состоятельности специалиста.

Исходя из этого, главным признаком, квалифицирующим профессионала, становится его готовность к реальной трудовой деятельности, к демонстрации на практике тех знаний и умений, владение которыми обозначается понятием профессионализм. Именно с этой целью преподаватели все чаще внедряют в образовательный процесс игровые педагогические технологии.

Важнейшим компонентом миссии любого профессионального учебного заведения, как правило, является выпуск конкурентоспособного специалиста. Понятие competence можно использовать как ключевой организационный ресурс для получения конкурентного преимущества [1].

Автор данной статьи предлагает следующее определение компетенции в профессиональном образовании: компетенция – это объем знаний по специальности в соответствии с требованиями образовательного стандарта. А компетентность студента в процессе обучения можно рассматривать как регулярную оценку соответствия студента требованиям дидактических единиц ГОСО по дисциплине. Система различных видов контроля знаний необходима для того, чтобы выпускник учебного заведения мог быть конкурентоспособным на рынке труда. Измерение компетенций проводится в любой отрасли народного хозяйства, а не только в образовании.

В рамках рассматриваемой проблемы интерес для нас представляют когнитивные и функциональные компетенции, которые в большей степени и определяют профессиональную пригодность специалиста.

Для становления компетентного подхода в профессиональном образовании необходимо использование различных педагогических технологий. Одним из эффективных средств формирования профессиональных компетенций в процессе обучения студентов-экономистов являются деловые игры, так как они способствуют решению задачи выработки профессионально-ориентированных компетенций в процессе действия.

Теоретические знания, полученные в учебном заведении, необходимо закрепить на практике. Но сектор знаний, получаемых студентом в процессе обучения, настолько широк, что сложно практиковаться в применении всех этих знаний. Здесь оптимально подходит формат игры, которая является упрощенной моделью реальной деятельности, так как моделирование позволяет практиковаться почти в любой деятельности.

Автор статьи согласна с мнением многих специалистов в вопросах компетенции, что на современном этапе типология компетенций должна разрабатываться для каждого нового учебного плана профессионального обучения, в которых необходимо тщательно разработать профессиональные компетенции [2].

Сегодня, когда мы говорим о компетентностном подходе в профессиональном образовании, необходимо обратить внимание на ряд моментов, которые позволят правильно разработать сценарий учебной игры:

1. Любая игра является обучением на основе жизненного опыта. Именно это является ключевым компонентом подхода, основанного на компетенциях, для того чтобы объединить традиционное образование, профессиональное обучение и обучение на основе личного опыта.

2. При вовлечении студентов в игру необходимо познакомить их с компетенциями по данной дисциплине.

В частности, в государственном образовательном стандарте среднего профессионального образования по экономическим специальностям интересующие нас компетенции представлены в разделе «Требования к уровню подготовки выпускника по специальности».

Применяемые на практике игры разнообразны: игра дидактическая, игра имитационная, игра интерактивная, игра-исследование, игра операционная, игра деловая, игра ролевая и другие.

Рассмотрим практику применения деловых игр и формируемые ими компетенции на примере игры, проводимой авторами.

При изучении темы «Предпринимательский риск» дисциплины «Основы предпринимательской деятельности», а также при изучении темы «Страхование рисков» дисциплины «Финансовый менеджмент» специальности «Менеджмент» для практического применения понятия диверсификации и страхования риска, целесообразно проводить деловую игру «Риск». Игра моделирует деятельность предпринимателя (менеджера), перед которым стоит проблема вложения денежных средств в один из трёх видов деятельности, которые имеют разную возможность прибыльности, прямо пропорциональной риску (т.е. чем больше вероятная прибыль, тем больше риск получения убытков в случае неудачи, что, как правило, действует и в реальной жизни).

Анализ текущей практики использования игровых технологий при применении компетентностного подхода в профессиональном образовании позволил сделать некоторые выводы:

1. Игровые технологии дают возможность повысить у обучающихся интерес к учебным занятиям, позволяют усвоить большее количество информации, основанной на примерах конкретной деятельности, моделируемой в игре.

2. В процессе игры студенты учатся принимать ответственные решения в сложных ситуациях, что поможет им лучше ориентироваться в профессиональной деятельности.

3. В ходе проведения деловой игры студенты могут играть как активную роль (руководителя отдела, директора фирмы, специалиста-консультанта, сотрудника отдела и т.д.), так и пассивную. В этом случае студент выступает в роли наблюдателя, выполняя контрольно-учетные функции и создавая тем самым информационную базу для последующего анализа в ходе подведения итогов игры.

4. Игры могут применяться на дисциплинах любого цикла. Формировать профессиональные компетенции студентов-экономистов посредством проведения деловых игр можно и при изучении совсем не экономических дисциплин (например, иностранного языка) [3].

Таким образом, правильно подобранные деловые игры являются эффективным и незаменимым средством формирования и развития профессиональных компетенций в процессе обучения студентов экономических специальностей, т.к. способствуют лучшему

и более глубокому усвоению информации, формируют устойчивый интерес к экономической сфере общественной жизни и выбранной специальности.

Литература

1. Гребенюк О. С., Гребенюк Т.Б. Основы педагогики индивидуальности: Учеб. пособие / Калинингр. гос. ун-т. - Калининград, 2000. - 572 с.

2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результатов образования // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С.34-42.

3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация/Пер. с англ. -М. Когито-Центр, 2002.

4. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования // Народное образование. - 2003. - №2. - С.58-64.

II СЕКЦИЯ

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР: ТАРИХ, ӘЛЕУМЕТТАНУ,
ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ**

**СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ,
ФИЛОСОФИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ**

**А. Ж. Аманбаев
г. Астана**

К. И. САТПАЕВ В УСЛОВИЯХ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ГОНЕНИЙ КОНЦА 40-Х - НАЧАЛА 50-Х ГОДОВ XX ВЕКА

После окончания Великой Отечественной войны тоталитарному режиму было необходимо отвлечь народ от трудностей послевоенной жизни. Поэтому после выхода в свет «Краткого курса истории ВКП(б)», а затем постановлений ЦК ВКП(б) «О журналах «Звезда» и «Ленинград», начался новый виток идеологических гонений интеллигенции.

В условиях тоталитарной системы всякая идеологическая кампания через призму сталинской концепции об обострении классово-борьбы по мере утверждения социализма предполагала обязательное выискивание идейных врагов внутри общества и беспощадную борьбу с ними.

Кампания была развернута и в Казахстане. На пленумах и партсобраниях, в газетах и журналах, по радио стали звучать призывы к усилению идеологической работы, к устранению имевшихся недостатков в ее организации. Вскоре перешли к установлению и наказанию конкретных лиц, допустивших отход от идеологических канонов партии. Критике подверглись труды многих деятелей науки, литературы и искусства, а их авторы были уличены в отходе от марксистско-ленинской методологии, обвинены в «идеализации патриархально-родового строя», в протаскивании «вируса национализма» в научные и художественные издания, на сцену и в студенческую аудиторию.

Среди персонифицированных «агентов буржуазной идеологии» оказались историки Е.Б. Бекмаханов, А. Маргулан, Б. Сулейменов, литературоведы М.О. Ауэзов, К.Д. Жумалиев, А. Тажибаев, музыковед А. Жубанов и многие другие. Обвинения были закреплены в постановлении ЦК КП(б) Казахстана «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы АН Казахской ССР». 26 декабря 1950 года в газете «Правда» появилась разгромная статья Т.Шоинбаева, Х.Айдаровой и А.Якунина «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана». Постановление и статья открывали новый этап кампании: от критике перешли к наказаниям. Начались исключения из партии и комсомола, освобождения по идейным мотивам от занимаемой должности. В отношении ряда лиц дело дошло до осуждения на различные сроки заключения. На 25 лет сталинских лагерей были осуждены Е. Бекмаханов, Б. Сулейменов, К. Жумалиев и другие.

К.И. Сатпаев как человек, игравший огромную роль в духовной жизни своих современников, активно вторгавшийся в самые различные сферы науки, образования, культуры и искусства, плодотворно трудившийся на почве интеллектуального труда, автоматически становился уязвимым в условиях нового витка идеологических преследований. Он был удобен для критики и с позиций своего социального происхождения, и с точки зрения родственной близости к «врагам народа», поскольку в конце 30-х годов в этом ряду волею судьбы оказались и были расстреляны три ближайших родственника Каныша Имантаевича - родной брат Газиз и двоюродные братья Абикей и Абдикарим. Здесь нельзя не согласиться с выводом Г. Батырбекова: «В одно

время, как известно, на социальное происхождение людей обращалось больше внимания, чем на их деяния. Если человек был из зажиточной байской среды, то на него смотрели не только с подозрением, но и просто физически уничтожали» [1, 8].

16-17 октября 1951 года на VIII пленуме ЦК КП(б) Казахстана был заслушан и обсужден доклад первого секретаря ЦК Ж. Шаяхметова «О состоянии и мерах улучшения идеологической работы в парторганизациях республики», написанный по сценарию известных постановлений ЦК ВКП(б) по идеологическим вопросам и общесоюзных дискуссий. В нем назывались руководители организаций, попустительствовавшие «проводникам» и «агентам» националистических идей. В их числе был и К.И. Сатпаев. Отмечалось, что несмотря на сигналы снизу со стороны рядовых членов партии и на то, что времени на исправление ошибок в подборе кадров было достаточно, необходимых мер руководством Академии наук и ее президентом не принималось. Высокие инстанции потребовали от президента Академии наук крутой чистки кадров на предмет выявления контрреволюционных элементов, а по существу разгона казахстанской науки. К.И. Сатпаев от выполнения такой миссии воздержался, не желая стать орудием системы по расправе с плодотворно работающими учеными.

Такая реакция не осталась незамеченной ревнителями «идейной чистоты»: посыпался шквал анонимок в различные органы уже по поводу самого К.И. Сатпаева. Партийные органы не замедлили с рассмотрением писем с заведомо обвинительным уклоном. Суть обвинений была такова. Во-первых, Сатпаеву вменялось в вину сокрытие «байского» происхождения при вступлении в партию. Во-вторых, в упрек ставилось неосуждение им ошибочности выпуска в 1927 году в Москве под его редакцией и с его обширным предисловием «Сказания об Едиге», тем самым усматривалось несоответствие его идейных убеждений и мировоззренческих установок требованиям официальной идеологии. В-третьих, он подвергся нападкам за уже упоминавшееся засорение кадров науки чуждыми элементами и попустительство им. Кроме того, К.И. Сатпаев обвинялся в сотрудничестве с идейными и политическими оппонентами большевиков в Казахстане, что выразилось в том, что он, якобы, в 1917 году был агитатором партии «Алаш» в период кампании по выборам во Всероссийское Учредительное собрание [2, 41, 46-89].

В связи с поступившими жалобами, содержащими необоснованные обвинения, спустя всего лишь два месяца после повторного избрания К.И. Сатпаева президентом Академии наук Казахской ССР, закрытым решением Бюро ЦК Компартии Казахстана от 23 ноября 1951 года он был освобожден от занимаемой должности, получив при этом строгий выговор с занесением в учетную карточку.

По всем пунктам обвинений К.И. Сатпаев вынужден был писать кучу оправдательных бумаг в различные инстанции, в том числе секретарю ЦК КП(б) Казахстана Ж. Шаяхметову, лично И.В. Сталину.

Надо отметить, что по всем пунктам обвинений Каныш Имантаевич обстоятельно изложил фактическую сторону дела в своем письме М.А. Суслову и Ж. Шаяхметову от 12 октября 1951 года и в письме И.В. Сталину от 20 января 1952 года [2, 46-52, 55-87].

Приводя факты, К.И. Сатпаев настаивал, что социального происхождения ни при каких обстоятельствах не скрывал. Он также ясно объяснил, что Сказание об Едиге публиковалось до и после 1927 года, а главный персонаж эпоса, как «народный герой», особо отмечался и в известном «Письме казахского народа фронтовикам-казахстанцам». Постановление же ЦК ВКП(б) с осуждением эпоса вышло в свет в 1945 году. Но ему, то есть К.И. Сатпаеву, «не приходила мысль о необходимости осуждения тогда уже 20-летней давности своей случайной ошибки об Едиге» [2, 83].

Не признал Каныш Имантаевич и вины в засорении кадров АН Казахской ССР чуждыми элементами, согласившись лишь с тем, что при приеме на работу по стандартным «листкам учета» без граф со сведениями о родственниках позже действительно обнаруживались лица, имевшие близких из числа «врагов народа». Видимо их и имел в виду академик, подчеркивая что «из 161 уволенных из Академии по

политическим мотивам, 94% (151 чел.) были приняты в Академию до 1947 года», то есть до начала идеологических чисток. По поводу обвинения в «опеке националистов» он недвусмысленно заявил: «...я действительно опекал и заботливо выращивал любого из молодежи, стремящегося к науке, и в этой чрезмерной широте и безграничной доверчивости к людям я вижу один из действительных недостатков в своем руководстве Академией наук КазССР... Но я категорически отвергаю приклеиваемый мне ярлык «опекателя националистов», считая его необъективным и в корне несправедливым в свете приведенных выше неопровержимых фактических данных» [2, 86].

В вопросе об участии в агитационной деятельности за партию «Алаш» К.И. Сатпаев заявил, что в реальности такого факта не было и настоятельно предложил проверить это путем «просмотра архивных и литературных материалов того времени».

Тем не менее, принятые по его поводу решения тогда не были отменены. Впрочем на это автор, думается, и не рассчитывал. Письма, написанные после снятия с поста президента Академии, преследовали цель предупредить новый виток гонений. Не последнюю роль в смягчении нападков на него сыграло и то, что он на продолжительное время уехал в Москву под опеку друзей и коллег из числа известных в стране ученых.

Вскоре умер «вождь всех времен и народов». Обстановка в стране и республике изменилась к лучшему. К.И. Сатпаев был восстановлен в должности президента Академии наук республики и продолжил руководство отечественным центром науки.

События тех трудных лет в биографии академика К.И.Сатпаева и особенно его поведение в этих сложных обстоятельствах позволяют еще более отчетливо всмотреться в его личность и глубже познать его идейные и нравственные принципы.

Во-первых, в многочисленных письмах, объяснительных записках, оправдательных бумагах, написанных рукой Каныша Имантаевича, не названо ни одного имени, ни единой фамилии, на которые он бы пытался «свалить» всю или хотя бы часть вины. К.И. Сатпаев, поставленный в условия, когда должен был вынужденно оправдываться, делает ссылки на общие тенденции времени, которым оказались объективно подвержены целые коллективы, учреждения, официальные структуры и, конечно, люди.

Когда он касается обстоятельств, связанных с его обвинением в пособничестве партии «Алаш», автор особенно осторожен. Он ограничивается исключительно отсылками к архивным документам и материалам периодической печати давно минувших лет, в которых, как он считает, нет ничего, подтверждающего его причастность к алашской интеллигенции. Безусловно, в этом был большой риск. Ведь в них можно было обнаружить его связи в разные годы с семьей М.Дулатова и многими другими деятелями «Алаш-Орды». Казалось бы, проще было назвать парочку конкретных имен, кто бы мог его положительно охарактеризовать применительно к тем давним годам. Однако К.И. Сатпаев смог предвидеть последствия такого поступка для таких лиц. Он понимал, что «защитники чистоты партийных рядов» могут не успокоиться и не остановиться на достигнутом - они будут преследовать невинных людей, проверять на идейную прочность уже теперь их, что могло привести к преследованиям и даже к гибели ни в чем не повинных людей.

Во-вторых, разговор о нравственной позиции К.И.Сатпаева в эти годы будет неполным без разговора о том, что, оказавшись в положении, когда был вынужден защищаться сам, он делал все возможное, чтобы облегчить участь других людей, уже обвиненных во всевозможных грехах. В частности, касаясь Е.Бекмаханова, он в своих письмах и объяснительных записках делает акцент на непродолжительность его работы в системе Академии наук республики и прямо заявляет, что тот не мог по этой причине широко развернуть свою «вредительскую» деятельность.

В-третьих, К.И. Сатпаев уже после завершения идеологической кампании много сделал для тех, кто невинно пострадал. Вспомним, что именно после восстановления К.И. Сатпаева в должности президента Академии наук республики стало возможным возвращение в науку Е. Бекмаханова. Опальный историк смог не только вновь начать

работать, но и защитил вновь докторскую диссертацию, а вслед за этим был выдвинут и избран членом-корреспондентом академии [3, 91-93]. Тогда же на работу в академическую систему вернулись Б. Сулейменов, М. Каратаев и многие другие.

В-четвертых, уже вскоре К.И. Сатпаев предпринимает меры по реабилитации трудов и концепций, подвергшихся идеологическому шельмованию в последние годы сталинского режима, хотя вполне очевидной была тенденция в этом вопросе не торопиться. Так, например, еще в 1957 году он положительно отзывается в печати о многострадальной монографии А.К. Жубанова «Казахские композиторы», раскритикованной и осужденной в ходе упомянутой кампании. Это было равносильно идейной реабилитации книги. Для такого поступка в те годы необходимо было иметь большое мужество.

Таким образом, К.И. Сатпаев через тяжелейшее испытание прошел, не запятнав своей чести. Несмотря на то, что подвергался многочисленным преследованиям, он все-таки сумел остаться человеком порядочным, что, надо честно признать, является делом очень трудным не только в периоды гонений, но и вообще в человеческой жизни.

Литература

1 Батырбеков Г.О. Наследие академика К.И.Сатпаева по общественным наукам. Алматы: 1997.

2 Академик К.И.Сатпаев. Из писем и заметок. - Алматы: 1998.

3 Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. - Алматы: 1990.

З. Ж. Назарова
М. М. Джанпейсова
г. Астана

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. XX В.

Продовольственная диктатура РКП (б) в кочевом и полукочевом скотоводческом сегменте аграрной экономики Казахстана началась с развёрстки на мясо. Животноводство (кочевое и полукочевое скотоводство) в начале 20-х гг. XX в. являлось традиционной доминирующей отраслью аграрного сектора экономики Казахстана. Первая мировая война и связанная с ней реквизиция лошадей на нужды царской армии сыграли свою негативную роль в процессе его развития. Значительные отрицательные последствия на процесс нормального функционирования скотоводства казахов оказали и события 1916 года. Однако эти факторы не могут идти ни в какое сравнение с тем негативным воздействием, которое имело место в ходе осуществления экономической политики большевиков в 1920-1922 годы. Разверстка на мясо, гужевая повинность, реквизиция рабочего скота, военно-конская повинность, введенная большевиками для обеспечения Красной армии, оказали катастрофически разрушительное воздействие именно на данную отрасль.

В Декрете СНК РСФСР об обязательной поставке скота на мясо от 23 марта 1920 года говорится: «В целях обеспечения мясными продуктами потребителей Республики Совет Народных Комиссаров постановляет: 1. На всей территории республики устанавливается обязательная поставка скота на мясо в порядке разверстки между всеми имеющими скот единоличными и коллективными хозяйствами. 2. Обязательная годовая поставка скота исчисляется Народным комиссариатом

продовольствия из следующего расчета: 8 % общего количества в стаде крупного рогатого скота в возрасте от 3 лет; весь молодняк от 1 до 3 лет за исключением из него количества, необходимого для ремонта стад, равного 30 % от числа взрослого скота от 3 лет; 25 % наличного количества овец; 20 % свиней в возрасте от 4 месяцев. 3. Приемка по обязательной поставке скота возлагается на Народный комиссариат продовольствия РСФСР и его органы. Размер разверстки по отдельным губерниям устанавливается Народным комиссариатом продовольствия РСФСР. Поставка, причитающаяся с губерний, уездов, волостей, сел и отдельных хозяйств, определяется не счетом голов скота, а в пудах. 4. Точное и своевременное выполнение настоящего Декрета обеспечивается всей силой принудительного государственного аппарата с применением к невыполняющим меры наказания вплоть до ареста виновных и предания их суду революционного трибунала» [1, 4].

Так, например, Тургайский Губернский продовольственный комитет получил приказ от Народного комиссариата продовольствия РСФСР следующего содержания: «сдать 118000 голов крупного рогатого скота (далее в тексте данная цифра изменена на 200000 голов), живым весом – 1534000 пудов; молодняк – 82000 голов, живым весом – 1056000 пудов; овец – 630000 голов, живым весом – 1575000 пудов; свиней – 22000 голов, живым весом – 1100000 пудов. Разверстку необходимо сдать с 1 июня по 15 декабря 1920 г.» [1, 8]. Следует отметить, что эти цифры были не окончательными, так как на местах они систематически завышались. Местные органы власти в силу ряда причин субъективного характера шли на такой шаг. Некоторые боялись не выполнить план и, как следствие, подвергнуться жестоким репрессиям. Иные, из соображений карьерного роста, а другие - с целью получения премий. В этой связи характерен пример Балхашского района, располагавшего стадом в 183 тыс. голов скота, но получившего разверстку почти на 300 тыс. единиц [2, 38]. В Уральской, Букеевской губерниях Западного Казахстана разверстанные продовольственными органами задания по изымаемому количеству скота были выполнены в первой губернии на 120% и во второй - на 112% [3, 116].

Народный комиссариат продовольствия РСФСР определил развёрстку на мясо, исходя из следующего расчёта: «Все молочные хозяйства, кроме ведущих скотоводство, имеющие 5 голов крупного рогатого скота старше 2 лет, обязывались поставлять молоко в города и населенные центры по расчету не менее 25 ведер молока – на дойную корову. Устанавливалась следующая норма по обязательной сдаче скота: хозяйства, имевшие от 6 до 10 голов скота, сдавали 1 голову; от 11 до 20 голов – 2; от 21 до 30 голов – 3; от 31 до 40 голов – 5; от 41 до 50 голов - 8; от 51 до 60 голов – 10. Хозяйства, имевшие свыше 60 голов скота, обязаны были сдать 25% от общего количества скота. Все волостные, станичные Советы и Революционные комитеты, не выполнившие в срок этого предписания, подлежали аресту и заключению в тюрьму до выполнения разверстки» [1, 3]. В документе подчеркивалось: «Кто всем лицам, не сдавшим по разверстке скот, как к врагам Революции будут применяться высшие меры наказания» [1, 3].

В Народном комиссариате продовольствия РСФСР никто не занимался предварительным обследованием показателей наличного количества скота у казахского населения. Руководствовались банальным мыслительным штампом - «скота у казахов много». Спускаемые цифры развёрстки на скот, как правило, не совпадали с его реальной численностью. О том же, что вообще представляет собой изъятие большого количества скота из производственного и воспроизводственного цикла скотоводческих хозяйств представителям власти, призванным просвещать шаруа, и вовсе не было необходимости думать.

«При господстве пролетариата элемент принуждения и репрессии играет большую роль, тем большую, чем больше процент не чисто пролетарских элементов - с одной стороны, и несознательных или полусознательных элементов среди самого пролетариата - с другой. В таком случае «милитаризация» населения является методом самоорганизации рабочего класса и организации им крестьянства,» - пишет в мае 1920 г. автор «Экономики переходного периода Н.И. Бухарин [4, 174-175]. Производственные порядки,

складывающиеся при «военно-пролетарской диктатуре», по его мнению, объективно и закономерно необходимы для «организации крестьянства» [4, 175]. Вот так начали «организовывать крестьянство», то есть казахов, занимавшихся испокон веков скотоводством, представители пролетарского государства.

Чтобы представить реальную картину масштабов разрушительного воздействия экономической политики большевиков на состояние животноводческой отрасли экономики Казахстана в годы «военного коммунизма», обратимся к статистическим сведениям, отложившимся в архивохранилищах.

Таблица 1 – Наличие скота в кочевых и полукочевых хозяйствах казахов Акмолинской губернии

Виды скота	1914 год	1917 год	1922 год
лошади	100 %	118,79 %	26,74 %
крупный рогатый скот	100 %	148,23 %	43,63 %
Овцы	100 %	148,26 %	11,86 %
Козы	100 %	96,13 %	8,23 %
верблюды	100 %	130,44 %	7,08 %

Примечание: ГА Северо-Казахстанской обл. - Ф.7. Оп.1. Д.306. Л.46.

Таблица 2 – Наличие скота у оседлого населения Акмолинской губернии

Виды скота	1914 год	1917 год	1922 год
лошади	100 %	66,7 %	51,3 %
крупный рогатый скот	100 %	98,4 %	64,2 %
Овцы	100 %	118,4 %	66,3 %
Козы	100 %	21,3 %	7,2 %
верблюды	100 %	20,3 %	7,05 %

Примечание: ГА Северо-Казахстанской обл. - Ф.7. Оп.1. Д.306. Л.46.

В приведенных таблицах количество по видам скота, имевшегося в хозяйствах Акмолинской губернии в 1914 году, принято за 100%. Сведения за 1917, 1922 годы указывают на оставшийся после убыли процент поголовья скота относительно показателя за 1914 год. Данные свидетельствуют о колоссальных размерах сокращения количества скота в кочевых и полукочевых хозяйствах казахов. В оседлых переселенческих хозяйствах размеры сокращения количества скота несколько меньше. Это объясняется, очевидно, тем, что продовольственная развёрстка на скот, величина которой дифференцировалась по возрастающей от каждых десяти голов, сильно ударила в основном по хозяйству кочевых и полукочевых казахов. Например, если хозяйства, имевшие от 6 до 10 голов скота, должны были сдавать 1 голову, то хозяйства, имевшие свыше 60 голов скота, должны были сдавать 25% от общего количества скота. Оседлые хозяйства, как правило, относятся к первой категории, а казахские - ко второй. Большевицким экспериментаторам, разумеется, было невдомёк, что «среднее кочевое хозяйство для поддержания своего существования должно иметь приблизительно от 100 до 150 голов скота (в переводе на мелкий)» [5, 54]. Народный комиссариат продовольствия РСФСР, устанавливавший нормы сдачи скота по продовольственной разверстке, не брал во внимание того факта, что скот, особенно в кочевых хозяйствах, являлся единственным источником существования местного населения. Так развивался процесс уничтожения целой традиционной отрасли хозяйства республики.

«Из всех отраслей сельского хозяйства скотоводство являлось и является главным фактором в экономической жизни Жетысу, - говорилось в отчете о состоянии животноводства Джетысуской области. Империалистическая война, киргизское восстание 1916 года, годы революционной ломки старого политического и экономического строя с гражданской войной, продовольственной разверсткой с неумолимой быстротой вели цветущее скотоводство Жетысу по наклонной плоскости падения, сократив его почти на 70% (у коренного населения) количественно и ухудшив качественно» [6, 10]. В период с 1916 по 1922 годы в Джетысуской губернии количество рабочих лошадей сократилось на 83,9%, рабочего крупного рогатого скота - на 91,4%, всего скота - на 84,3% [6, 12]. В

Кустанайской губернии убыль скота составила: лошадей - 63%, верблюдов и быков - 58%, крупного рогатого скота - 69%, овец и коз - 65% [7, 10].

В 1916 году поголовье скота в губерниях, вошедших в состав КирАССР, исчислялось приблизительно в 21 830 897 голов, то в 1920 году показатели упали до 13 192 370 голов, т.е. составляло примерно 65% от уровня 1916 года [8, 15; 5, 47-66]. Председатель КирЦИК С. Мендешев в своем докладе о положении республики на 4-ой сессии ВЦИК 9-го созыва отмечает, что в 1922 году после государственных налоговых заданий и голода осталось только 5 046 000 голов скота [9, 48]. В 1922 году убыль скота по губерниям Казахстана составила: в Оренбургской губернии – на 70%, в Актюбинской – на 70%, в Тургайской – на 67%, в Кустанайской – на 61%, в Акмолинской – на 45%, в Букеевской – на 43%, в Уральской – на 40%, в Семипалатинской – на 26% [10, 70]. Систематическая реквизиция скота окончательно разоряла и земледельческие, и скотоводческие хозяйства, подрывала материальную базу сельского хозяйства. Хозяйства, оставшиеся без средств передвижения и рабочего скота, не могли ни засеять, ни убрать хлеб, ни пасти скот.

В результате мобилизации лошадей для военных целей было разрушено казахское коневодство. В 1914 году у кочевого населения Акмолинской губернии насчитывалось 666 450 голов лошадей, а в 1922 году их осталось всего 140 028, т.е. произошло сокращение поголовья в 2,5 раза [11, 77]. В течение семи лет и только в одной губернии Казахстана произошло абсолютное расстройство закономерностей естественной регулятивной функции конского табуна, столь необходимой для производства и воспроизводства всех видов скота при кочевом скотоводстве.

Продовольственные отряды не щадили и такую крайне чувствительную сферу, как производство и воспроизводство чистокровных, породистых племенных животных. В итоге Казахстан понес огромные убытки в поголовье чистопородных лошадей, племенного крупного рогатого скота, а также овец [12, 11]. К сентябрю 1922 года в Семипалатинской губернии сохранилось 96 голов крупного рогатого скота киргизской породы, 95 голов калмыцкой породы, 50 голов серо-украинской породы, 8558 голов овец мериносовой породы, 8600 голов маралов (рассадник в горах Бухтарминского уезда) [12, 11].

Акмолинский губернский съезд коммун и артелей в г. Петропавловске, состоявшийся 28 июня 1921 года, отметил, что «губерния понесла большие потери породистых лошадей, имеется только два конных завода. Имеется небольшое количество племенного рогатого скота разных пород: Бестужевский, Украинский, Холмогорский. Есть овцы – каракуль и тонкорунные, но также в небольшом количестве» [13, 22]. В отчете отдела сельского хозяйства Киргизского народного комиссариата земледелия говорилось, что «отсутствие хороших племенных производителей привело к тому, что ежегодно остается значительное количество яловых маток: например по Оренбургской губернии яловость кобылиц за текущий год доходила до 50% , а коров ещё больше - 60%» [14, 9].

Первый областной съезд союзов киргизской бедноты и батраков (1-8 июня 1921 г.) признал, что «самое существование киргизских трудящихся масс теснейшим образом связано с поддержанием и укреплением киргизского скотоводческого хозяйства и что растущий упадок этого хозяйства грозит киргизской кочевой бедноте полным вымиранием» [15, 110-113]. В июне 1921 года в Президиум Центрального исполнительного комитета Туркестана поступали сведения о голодающей казахской бедноте [15, 118].

Документальные источники подтверждают, что социально-экономическая политика советской власти в начале 1920-х гг. привела к обнищанию казахского населения. Самым страшным последствием большевистских «иллюзий» и «ошибок», а именно форсированного строительства социализма в аграрной стране, в структуре хозяйства которой преобладали экстенсивно-скотоводческая и мелкокрестьянская формы, стал голод 1921-1922 годов.

Литература

1. ЦГА РК. Ф. 1193. Оп. 1. Д. 23. Л. 4. Декрет СНК об обязательной поставке скота на мясо.
2. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. -254с.
3. Новая и новейшая история Казахстана / Под ред. К.С. Каражана. -Книга 2. - Алматы, 2005. -314с.
4. Бухарин Н.И. Избранные произведения. -М: Издательство: Экономика, 1990. -540с.
5. Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1965. -536с.
6. ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 3. Д. 352. ЛЛ. 10,12. Состояние животноводства Джетысуйской области.
7. Отчет Кустанайского Губернского Исполнительного комитета. – Кустанай, 1922. – 124 с.
8. Обзор народного хозяйства Киргизской АССР 1924 г. – Оренбург, 1925. – 124 с.
9. ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 4. Д. 65 «в». ЛЛ. 40,48,51-52. Доклад о положении киргизской республики на 4-ой сессии ВЦИК Советов 9 созыва.
10. Садуақасұлы С. Кооперация һәм қазақ шаруасы // Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – Т.2 – 54 - 89 б.
11. Северо-Казахстанский ГА. Ф. 7. Оп. 1. Д. 196. Л. 77. Отчет по животноводству Акмолинского земельного отдела за 1922 - 23 гг.
12. ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 3. Д. 249. Л. 11. Племенные рассадники разных пород животных по губерниям (сентябрь 1922 г.).
13. Северо-Казахстанский ГА. Ф. 7. Оп. 1. Д. 48. ЛЛ. 17, 22. 1-й Акмолинский губернский съезд коммун и артелей в г. Петропавловске. 28 июня 1921 г.
14. ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 3. Д. 379. ЛЛ. 1-9. Отчет отдела сельского хозяйства Кирнаркомзема за октябрь - июль 1923 г.
15. Джандосов У. Документы и публицистика (1918-1937 гг.). – Алматы: Казахстан, 1999. – Т. 1. - 400 с.

Қ. Ш. Аубакирова
Астана қ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЛТЫН ӨНДІРІСІНДЕГІ ШЕТЕЛДІК КОМПАНИЯЛАР ҚЫЗМЕТІ (XX ҒАСЫР БАСЫ)

Экономикадағы шетелдік капитал бүгінгі күнде тек ғылыми тұрғыдан ғана емес, саяси тұрғыдан да өз маңызын жоймаған көкейкесті мәселе болып қалғанын көреміз.

Ресей империясында орасан зор табиғи байлықтарды игеруде капитал жетіспеді. Әсіресе, реформадан кейінгі кезеңде капиталистік қатынастардың жедел түрде дами бастауы капиталға деген қажеттілікті ерекше арттырды. Сондықтан XIX ғасырдың 60-70 жылдарындағы патша үкіметінің басты экономикалық саясаттарының бірі шетел капиталын тарту болды. XIX ғ. 80-90 жылдар шетелдік акционерлік компаниялардың қызметіне қатысты заң актілерін реттеу, толықтырулар енгізу кезеңі болды. Шетелдік капиталды көптеп тарту мәселесіне дворяндар ашық түрде қарсылық білдірсе, буржуазия шетел капиталын құптай отырып оның бақылауға алынуын, дұрыс реттелуін талап етті. Қаржы министрі С.Ю. Виттенің тұсында шетелдік капиталды әкелуге тыйым салатын заң жобасының қабылданбауы, капиталдың еркін ағылуына жол ашты. «Сыртқы қарыздар мен шетелдік капитал – біздің экономикамызға және қаржылық дамуымызға ықпал ететін өзіндік бір у», - деп атап көрсеткен С.Ю. Витте.

Шетелдік компаниялар мол табыс әкелетін өндіріс салаларына ұмтылды, оның негізгі бөлігі кірісі жоғары тау-кен өнеркәсібіне салынды.

Мемлекет үшін стратегиялық маңызды сала – алтын өнеркәсібіне шетелдік азаматтарды жіберу 1870 жылы шыққан алтын өнеркәсібіне арналған жарғыда рұқсат етілді. Ал XIX ғасырдың 90-жылдарында Ресейде алтын стандарт жүйесінің енгізілуі алтын өндіру саласына шетелдік капиталдың енуіне қолайлы жағдайлар тудырды. Алтын өндірісіндегі шетелдік капиталдың ұлттық құрамы әртүрлі болды. Мұнда ағылшындық, австриялық, бельгиялық, германдық, голландық, итальяндық, француздық, шведтік капитал болды [1, 52]. 1904 жылдан бастап ағылшын капиталы ірі маңызға ие бола бастайды.

Ресей алтын өнеркәсібіндегі шетелдік кәсіпкерлердің іс-әрекеті әртүрлі сипатта болды. Кейбір қоғамдар өндіріс орындарын ұйымдастыру емес, таза алыпсатарлыққа құрылса, енді бірі аз қаржы салып, мол пайда табуға тырысқан, бір бөлігі ғана алтын өндірісін дамытудың ұзақ жолдарын қарастыруға негізделген. Шетел капиталының алтын өнеркәсібінде жұмыс істеп кету мүмкіндігі әртүрлі болды: ол қызметтің түріне, көлеміне, салынған капиталдың орынды жұмсалыуына және жергілікті жағдайларға қаншалықты бейімделіп кете алуына байланысты еді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында алтын өнеркәсібіне шетел капиталын тарту мәселесі ерекше көтерілген. Бұл жағдай ең алдымен соғыс алдындағы әскери дайындықтармен байланысты еді. Алтын соғысқа дайындалу және жүргізудегі мемлекеттік қор ғана емес, ірі алтын қоры жоқ елдердің валюталарын, үлкен алтын қоры бар елдің валютасына тәуелді ететін геоқаржылық саясаттағы күшті де маңызды құрал етті. Қаржы дайындығы алтын қорды жинақтаумен байланысты болғандықтан, мемлекет алтын өндірісін көтеруге ерекше көңіл бөлген.

Шетел капиталын тартудың әдістері мен түрлері туралы мәселе алтын өнеркәсіпшілердің өз арасында да талқыланған. Капиталы 3 милл. рубльдан кем емес қоғамдарға ғана рұқсат ету туралы ұсыныстар айтылады. 1914 жылы Министрлер Кеңесі алтын өнімін ұлғайту шараларына арналған арнайы кеңес өткізген, онда Ресейде шетелдік жарғымен жұмыс істейтін қоғамдарға қарсылық білдірілген [2, 429].

Патша үкіметінің Далалық өлкедегі шетелдік кәсіпорындарға қатысты саясаты күрделі және қарама-қайшы болды. Далалық облыстарды басқару ережесінің баптарында көрсетілгендей, барлық шетелдіктер, еврейлер және христиан дініндегі еместердің түземдік – мұсылмандардан басқа, Далалық өлкеде тау-кен және алтын кәсібімен айналысуға құқықтары жоқ болған. Сонымен қатар Семей облысы көлемінде басқа алтын және тау-кен ісіне байланысты сенімді өкілі бола алмаған [3, 114]. Дегенмен, заңды айналып өтудің бірқатар жолдары болды. Шетел саудагерлері мен өнеркәсіпшілері Ресей заңдарындағы шектеуліктерді айналып өту үшін орыс азаматтығын алған. Мұндай жолды қос азаматтыққа рұқсат етілген Германия азаматтары кең түрде қолданған.

1893 жылы Шар өзеніне құятын Ашалы өзенінің бойынан прусс азаматтары барон Рудольф Отганович фон-Рекум мен бавар дворянині Юлий Карлович фон-Шмедельге шашыраңқы алтын кен орындары берілді. Шетелдік кәсіпкерлердің бір ерекшелігі алтын алу техникасын жақсартуға деген ұмтылыстары болды. Ю.К. Шмедель құмды алтынды жуу үшін алғашқыда Майқапшағай өзеніндегі Федоровск, кейін Надеждинск кен орнына алтын құмды жуатын клубника орнатады, оған өзі ойлап тапқан бірқатар өзгерістер енгізеді. Ю.К. Шмедельдің ойлап тапқан құрылғысы 1896 жылы Новгород қаласында өткен бүкіл Ресейлік өнеркәсіп көрмесінде қола медальға ие болған. Құлынжон және Жұмба өзендері бойынан бірнеше жер асты алтын желілерді тауып, онда алтыны бар кварцты өңдеуге арналған фабрика жабдықтайды. Алтын кен орындарына ағаш

материалдары қымбат болғандықтан Ю.К.Шмедель алғашқы болып қазақ даласының жағдайына лайық шикі балшықтан тұрғынжай мен қоймалар салу тәжірибесін енгізеді. Шетелдік кәсіпкердің өлкедегі алтын кен орындарынан өндірген алтын мөлшері төмендегідей:

1 - кесте. Юлий Карлович фон-Шмедельдің алтын кен орындарынан алған алтын мөлшері [4, 262].

Кен орны	1895 жыл		1897 жыл	
	Жуылған құм (пұт)	Алынған алтын	Жуылған құм (пұт)	Алынған алтын
Надежинский	584000	4ф. 87 м. 54 б.	1620000	21ф. 28 м. 24 б
Маринский	668000	1ф. 5 м.	1378000	24 ф. 70 м. 24 б.

Дегенмен шетелдіктердің өлкедегі алтын өндірумен айналысуы ұзаққа созылмады. 1895 жылы компания Майқапшағай өзеніндегі «Рахманинский», «Бергиевский» кен орнынан өз еркімен бас тартқан. 1897 жылдан кейін алтын өндіру істерін тоқтата бастайды. Шетелдіктердің алтын кәсібімен айналысу әрекеттері үлкен нәтижеге жеткізбеді.

XX ғасыр басында Тау-кен жарғысына енгізілген толықтырулар бойынша, тау-кен өнеркәсібіндегі шетелдік капиталдың енуіне бірқатар территориялық шектеулер қойылды. Шектеу қойылған аймақтарда шетелдіктердің алтынды сату, сатып алу операцияларын жүргізуге, алтын балқыту зертханалары, асыл металдарды тазалайтын мекемелер салуға тыйым салынды.

Шектеу қойылған шекаралық аудандар қатарына Семей облысының Өскемен, Зайсан уездері жатты [5, 267]. Шектеулер экономикалық емес, сыртқы саяси факторлармен байланысты еді. Үкіметтің аталған уездерге не себепті шектеу қойғандығын мына мұрағат құжаттарынан байқауға болады. Семей облысының әскери генерал-губернаторы Далалық генерал-губернаторға екі карта жіберген, оның бірінде Өскемен уезінің шығыс бөлігі, екіншісінде алтын өндірілетін Зайсан уезінің оңтүстік-шығыс бөлігі берілген, бұл аудандарда шетелдіктерді тау-кен және алтын кәсібіне жібермеу туралы былай делінген: «Аталған ауданда Шыңғыстау, Алтай, Күршім, Нарым, Үркер, Тарғын, Себин сияқты қазақ болыстары орналасқан. Олардың көпшілігі осы уақытқа дейін Қытай империясындағы туған-туысқандарымен қарым-қатынас жасайды. Сондықтан да бұл ауданға тау-кен, алтын кәсібімен айналысуға шетелдіктерді жіберу біздің мемлекеттік мүддемізге сәйкес келмейді» - делінген [6, 68]. Бұған қоса Далалық генерал-губернатор Жер және мемлекеттік мүлік министрлігіне жолдаған түсініктемесінде: «Семей облысының Өскемен, Зайсан уездерінің территориясында негізінен қазақтар орналасқан, олардың шекара туралы түсінігі өте әлсіз. Орыс элементтерінің шекарада аз болуына байланысты Кеңсе жобада берілген ауданға аталған екі уездің территориясын толығымен енгізуді сұрайды», - деп көрсеткен [7, 69].

Шектеу Өскемен, Зайсан уездеріне қатысты болғанымен, Қазақстанның басқа алтынды аудандарына шетелдіктерге қатысты ешқандай нұсқау берілмеді.

Дегенмен, шектеулер бір жақты сипат алмады. Тыйым салынған аудандарда алтын кәсібімен айналысқысы келетін шетелдіктердің әрқайсысына жеке түрде Шетел және сыртқы істер, Қаржы министрліктерінің және сол өлкедегі генерал- губернатор алдын ала келісімдері арқылы рұқсат берілді [8, 48].

XX ғасырдың басында өлкеде шетелдік капиталдың жаппай ағылып келуін тосу басталды. Барбот де Марнидың көрсетуінше, Далалық-Оңтүстік округте алтын өнеркәсіпшілерінің ойлары мынаған келіп тоғысқан: «Біздің аталарымыз, әкелеріміз өз ақшаларына 20% пайда алды, неліктен біз тек 10-12% пайда әкелетін іске қаржыларымызды салуымыз керек. Одан да шетелдіктердің келуін, біздің кен орындарымызды сатып алуын тосамыз». Шетелдік кәсіпкерлерді тосуды барысында алыпсатарлық көрініс тапқан.

Рудалы кен орындарын игерудің күрделі техникасы, салықтың бір жыл бұрын жиналуы, кеден салымының қайтадан енгізілуі, алтын өнеркәсібіндегі жетіспей жатқан капитал мәселесін одан әрі ушықтырып жіберуіне байланысты 1907 жылы 26 шілдеде Сауда және өнеркәсіп министрі өлкедегі алтын өндіру ісін көтеру, техникалық жұмыстарды дұрыс жолға қою мақсатында дат Карл Христиан Бангке және ағылшын Томас Эллис Гонейге Семей облысының Өскемен уезінде алтын кәсібімен айналысуға рұқсат етті. Патша әкімшілігінің шетелдік компанияларға қойған талаптары жұмысшылардың мүддесіне қатысты болды.

1900 жылға дейін өлкеде жұмыс істеген шетелдік азаматтар Шмедель, барон фон-Рекум, фон Бронинг және граф фон Майн алтын кәсіпорындарын тастап кетіп, жұмысшылар мен қызметшілерге 6 мың рубль көлемінде еңбекақы төлемей шетелге жасырынғаны ескерілініп, үкімет Банг және Гоней компаниясына кәсіпорын банкротқа ұшырап қалған жағдайда жұмысшыларды жалақымен қамтамасыз ету мақсатында Томск тау-кен басқармасына 10000 мың рубль ақшамен немесе бағалы қағаздарды кепілдікке салу туралы талап қойды.

Шетелдік мамандар мен жұмысшылар күшін пайдалануға тыйым салынды, тек бірқатар жағдайларда ғана рұқсат етілді. Ол үшін әрбір адамға Далалық Генерал-губернатордың рұқсаты керек болды. Мысалы, Өскемен уезінде Гоней және Банг компаниясы алғашқы болып құмды алтынды жуатын драга орнату және жергілікті жұмысшыларды үйрету мақсатында ағылшын азаматтары Фейтфулль, Пеней, Мелора, Орфорд, Гау, Кокса, Симонс, Микензиларға арнайы рұқсат алған.

Жылжымайтын мүлікті басқаруға шетел азаматтары жіберілмеді. Мысалы, алтын кен орындарын басқару үшін компанияның сенімді өкілділігіне ағылшын Вильям Рихард Фейтфулльяны тағайындауды өтініп және оған жұмысшыларды жалдау, жұмыстан шығару сияқты құқықтар беруді сұраған. Бірақ олардың өтініштері қанағаттандырылмады.

Бұл шетелдіктермен бірлескен орыс компанияларына да қатысты болды, басқарма директорларының басым бөлігі, соның ішінде құрылтайшы – директор, кен орындарының меңгерушісі орыс азаматтарынан тағайындалуы тиіс болды.

Сондай-ақ, шетелдік компаниялары Ресей империясы аумағында барлық құжаттарды орыс тілінде жүргізуге міндетті болды. Салық және басқа да мәселелерде шетелдік кәсіпкерлерге ешқандай жеңілдіктер берілмеді.

Далалық округтегі алтын өнеркәсібінде жұмыс істеуге рұқсат алған ағылшындық «Гоней және Банг» компаниясы Канайка жүйесіндегі бірнеше алтын кен орындарын жалға алады. Кен орындарына түпкілікті барлау жұмыстарын жүргізе отырып компания, ағылшын инженерлерінің бақылауымен «Фабричный» кенішінде керосин двигателімен қозғалысқа келтірілетін фабрика орнатады. Кейін кеніш қазынаға өткізілініп, фабрика жабдықтары сатылады. Ағылшындықтардың Николаевск кен орнына драга орнату әрекеттері де сәтсіз аяқталады. Верфь Конрад Гарлем заводы шығарған драга аталған кен орнының қатты қабатына сәйкес келмеді. Нәтижесінде шетелдік кәсіпкерлер істі толықтай тоқтатты. Аталған драгамен 2 қадақ, 90 мысқал, 48 бөлік алтын алынды. Бұл Қазақстандағы шашыраңқы алтын кен орындарында механикалық әдіспен өндірудің алғашқы және соңғы тәжірибесі болды.

Қазақстанның алтын өнеркәсібінің даму тарихының әртүрлі кезеңдерінде алтын өндірумен айналысқан екі шетелдік компания қызметінің қысқа және сәтсіз аяқталуының өзіндік себебіне тоқталар болсақ, екі компанияға да өз кәсіпорындарын қайта жабдықтауға деген ұмтылыстар тән болды, бұл белгілі бір дәрежедегі шығынды және уақытты қажет етті. Ұзақ мерзімге негізделген істі жаңа жолға қоюдағы артықшылықтар бірден көрініс таппауына байланысты шетел капитал бүгінгі күнмен өмір сүретін жергілікті алтын өндірісінің экстенсивті дамуы жағдайында өзін-өзін ақтай алмады. Яғни, шетелдік

фирмалар қаржыны аз жұмсап жұмыс істеуге дағдыланып алған жергілікті кәсіпорындардың көпшілігі алдында тиімсіз жағдайда қалды.

Алтын өнеркәсібінің қалған даму барысында өлкедегі алтын кен орындарына бірде-бір шетелдік компания өтініш білдірмеген [9, 15]. Яғни, алтын өнеркәсібінің дамуында шетел капиталының үлесі болмады десе де болады. Жасанды бюракратиялық кедергілер, геологиялық тұрғыдан алтын кені бар жерлердің жеткілікті түрде зерттелмеуі, жергілікті инфрақұрылымдардың: кен орындарының бір-бірінен алшақ жатуы, темір жолдың болмауы, су жолдарының жеткілікті түрде дамымауы, Шығыс Қазақстанның алтын өнеркәсібіне шетелдік капиталдың еркін ағылуын тежеді. Бұдан басқа тағы бір атап өтетін жағдай – жалпы Ресейдің алтын өнеркәсібінде шетел капиталының басым үлесі Сібірдің алтын орындарына салынды (42 млн. рубль). Себебі мұнда шетелдіктерге жылжымайтын мүлікке иелік етуге тыйым салынған заң таралмады және Сібір темір жолының салынуына байланысты аталған өңірге деген қызығушылық ұлғая түсті. Сондай-ақ Қазақстанның табиғи қазба байлықтарға бай болуы шетелдіктерді қаржы салу қауіпті, алтын алу ісі қымбат болып саналатын алтын өндіруден басқа тау-кен өндірісінің басқа салаларымен айналысуға жағдай жасады. Ц.Л. Фридманның көрсетуінше, революцияға дейінгі Қазақстанның тау-кен өнеркәсібіндегі шетелдік капиталдың үлесі жалпы Ресеймен салыстырғанда жоғары болған. Қарағанды, Жезқазған мыс кен орындары, кенді Алтайдағы түсті металдар, Ембі мұнайы шетелдік кәсіпкерлердің қолында шоғырланып, орыс капиталына күшті бәсекелестік тудырған [10, 9]. Қазақстандағы түсті металл өндірісіндегі ағылшын капиталы 37-40 млн. рубльға таяу соманы құраған, соның ішінде Риддерге 16 млн. рубль, кенді Алтай кәсіпорындарына 8,5 млн. рубль, Спасскіге 9,2 млн., Атбасар кәсіпорындарына 3,5 млн. рубль салынған. Мұнай өнеркәсібіне салынған қаржының 12 млн. рублі ағылшын капиталы болды.

Патша үкіметінің шетелдіктерге қатысты саясатының, әсіресе әлеуметтік саясатының, бүгінгі күнде де тәжірибелік маңызы бар. Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін жылына 4 тоннаға дейін алтын беретін ірі алтын өндіруші кәсіпорындар («Қазақалтын» АҚ, «Майқайыңалтын» АҚ) шетелдік компаниялардың басқаруына берілген. Шетелдіктермен бірлескен 42 компанияға Қазақстан үкіметі алтын өндірумен айналысуға рұқсат беретін лицензия берген. Алтын кен орындарын іздеу, барлау, өндіру істерімен 20 шетелдік компания айналысқан [11, 9]. Шетелдік компаниялардың бірқатарында өндіріс көлемін қысқарту, еңбек заңдылықтарын дұрыс сақтамауы жағдайы орын алған. Мысалы, қазақ-канада фирмасы «Қазақалтын» АҚ-ның акцияларын басқаруға алғаннан кейін, өндіріс орындарын жауып, жұмысшыларды еңбекақысыз ұзақ мерзімдегі демалысқа жіберген.

Әдебиеттер

1. Вестник золотопромышленности и горного дела. 1899. – №5. – С. 112
2. Золото и платина. 1914. – №11-12. – С. 429.
3. Мелких А.М. Из экономической жизни Западной Сибири. – М., 1912. – 116 с.
4. Памятная книжка Семипалатинской области на 1897 г. – Семипалатинск, 1897. – 262 с.
5. Устав Горный, изд. 1893// Свода законов Россиской империи. – СПб., 1911. Т.7.- 239 с.
6. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 4610-іс, 68 п.
7. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 4610-іс, 69 п.
8. ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 4610-іс, 48 п.
9. ҚР ОММ. 342-қ., 3-т., 29-іс, 11, 15 п.
10. Фридман Ц.Л. Иностраннный капитал в дореволюционном Казахстане. - Алма-Ата: Наука, 1960. – 142 с.
11. Давильбеков Ж.Х. Золотухина Н.А. Проблемы золоторудной промышленности Казахстана //Саясат. 1998, ноябрь. С.8-12.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАЛҒЫЗДЫҚ КӨРІНІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жалғыздық қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Ол – индивидуалды өмірдің тек күрделі феномені ғана емес, сонымен бірге терең әлеуметтік-философиялық зерттеуді, түсіндіруді қажет ететін маңызды қоғамдық құбылыс. Тек қана кең пәнаралық ыңғайды қолдану арқылы ғана жалғыздық феноменін, оның қазіргі әлемдегі трансформациясын және болашақ әлеміне ықпал етудің жолын болжау арқылы ғана біз жалғыздық феноменін түсіне аламыз.

Мәселен, Д. Беллдің [1] түсіндірмесінде, қазіргі заманда болып жатқан өзгерістер заттарды өндіруден қызмет көрсету өндірісіне өту процесі түрінде көрінеді. Ғалым мұндай қоғамды постиндустриалды қоғам деп атайды. Ол ақпараттық төңкеріс қоғамы болып табылады. Басқа зерттеушілер оны «посткапиталистік қоғам», «жаһанданушы қоғам», «ақпараттық қоғам», «ғаламторлық қоғам», «постмодерн қоғамы», «тәуекел қоғамы», «индивидуалдандырылған қоғам» деп анықтайды. Және де бұл толық тізім емес. Алайда, аталған қазіргі қоғам сипаттары синоним сөздер болып табылмайды. Олар қазіргі қоғамның жеке-жеке бөлек ерекше белгілерін білдіретін қырлары болып келеді.

Осыған орай, әлеуметтік философия тұрғысынан жалғыздық және коммуникация феномендерін салыстыру, олардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігін қарастыру өзекті мәселеге айналады.

Жоғары технологиялар және жасанды интеллект саласы адамды адамнан алшақтатып шынайы тұлғааралық қатынастың орнын виртуалды қарым-қатынас ортасы басады. Әдетте, адамдар бір-біріне жақын орналасса да көзбе-көз емес, виртуалдық компьютерлік орта арқылы сөйлесуді жөн көреді. Бұл жағдай виртуалдық коммуникация мәселесін тудырып, шынайы қарым-қатынасты жалған коммуникациямен алмастырады. Осының өзі нақты индивидтің жалғыздық мәселесіне үлкен ықпалын тигізеді.

Қазіргі ғылымда жалғыздық туралы зерттеулердің көпшілігі әлеуметтік психология мен әлеуметтану шеңберінде шектеліп қалып жатыр. Сондықтан, жалғыздық дәстүрлі түрде басқа адамдардан әлеуметтік изоляцияны бастан кешудің негативті сезімі ретінде түсіндіріледі. Бұл әлеуметтік құбылыс мегополистердің пайда болуымен халықтың әлеуметтік ұтқырлығының өсуімен және отбасылық қарым-қатынастар дағдарысының пайда болуымен кең тарауда.

Жалғыздық, бір қарағанда өмірлік мәні түсінікті ұғым болып көрінеді. Бірақ, мұндай түсінік жалған, күнделікті деңгейде ғана болады. Себебі, жалғыздық феноменінің қарама-қайшылыққа толы философиялық мазмұны бар. Ол күрделі рационалды талдауды қажет етеді. Жалғыздықты әлеуметтік философиялық түсінудің құндылығы адам және қоғам үшін феноменнің маңыздылығына баса назар аударуда. Оны тек индивидуалды феномен ретінде түсіну қауіпті. Себебі, бұл бағытта жалғыздықтың пайда болуы мен сезілуінің жағдайлары мен себептері назарсыз қалады. Сөйтіп, әлеуметтік құбылыс ретіндегі жалғыздықтың мәнімен тікелей байланысты көптеген динамикалық факторлар ескерусіз қалады. Адам өмірін оптимизациялауға және жеңілдетуге бағытталған әлеуметтік процестер нәтижесінде жеке тұлғаның құндылығын түсіреді. Индивидуалдылық жойылып, басқа адамдармен қарым-қатынас арқылы тәжірибе алмасу мүмкіндігі төмендейді. Қала берді, қарым-қатынастың өзінің құндылығы төмендеп, сапаның орнын сан басады. Бұл құбылыс жалғыздықтан қорқу және одан қашу себебі мен әлеуметтік изоляцияға, аномияға, жатсынуға алып келеді.

Басқа жағынан, адамның ішкі әлемі үшін маңыздылығын назарға алмай жалғыздықтың әлеуметтік көріністеріне ғана назар аудару жалғыздықтың маңызды тұлғалық қызметтерінің қате түсінігін қалыптастырады.

Жалғыздықтың негативті салдарымен күресу жалғыздықтың өзін жоюдан емес, оған жаңа қарым-қатынасты қалыптастырудан бастау керек. Бұл жерде әлеуметтік-философиялық бағыттың маңызы зор. Бұл аталмыш ыңғай арқылы жалғыздықтың тұлғалық және әлеуметтік қызметтері айқындалып, жалғыздықтың түсінбеушілік, тастандылық, бейуақыттылық сияқты әлеуметтік модустарының ерекшеліктері анықталады. Нәтижесінде, әлеуметтік аномалиялардың шынайы себептерін табу мен олардың пайда болу қаупін төмендету мүмкіндігі туады. Бұл феноменді және оның ассоциалды мінез-құлықпен ара байланысының аспектілерін зерттеу қажетті дүние. Қазіргі философиялық ғылыми әдебиетте жалғыздыққа берілген нақты анықтама жоқ. Алайда, гуманитарлық ой тарихы философияны жалғыздықты, қашанда, құндылық ретінде қарастырғанын көрсетеді. Ал, жалғыздыққа берілетін анықтамалар таза психологиялық сипатта болып, зерттеліп отырған құбылыстың тек жағымсыз белгілеріне назар аударады. Сонымен, философиялық мазмұнын ашатын жалғыздық анықтамасын берудің қажеттілігі туындайды. Ғылыми ыңғайдың алуан түрлілігі жалғыздықты индивидуалды және әлеуметтік құбылыс ретіндегі жалғыздық туралы заманауи білім қалыптастырудағы бірнеше топтарды белгілейді. Бірінші топқа философия тарихында жалғыздық және жалғыздыққа көзқарасты білдіретін ойшылдардың еңбектері кіреді. Олар әр дәуірге тән жалғыздық ерекшеліктерін жалпы сипаттайды, сонымен қатар, әр автордың өмірлік жағдайы мен субъективтік көзқарасын білдіретін индивидуалды белгілері де қарастырылады. Мысалы, Платон, Аристотель, Эпиктет, Сенека, Марк Аврелий, Конфуций ойларында ежелгі дәуір ойшылдарының жалғыздық туралы түсінігі бейнеленеді.

Орта ғасырлық позицияда жалғыздық туралы түсінік автордың діни ұстанымдарымен ұштасып жатады. Мысалы, Августин Аврелийдің еңбектерінде жақсы көрсетілген.

Қайта өрлеу дәуірінің ойшылдары қалыптастырған адам туралы жаңа түсінік жалғыздық феноменіне қатынасты да өзгертеді. Д. Алигьери, С. Петрарка, К. Салютати, Л. Бруни, Дж. Манетти сияқты ойшылдардың шығармашылығында адамның өзімен-өзі жеке қалуының жаңа мазмұны ашылады. Жаңа еуропалық тұлға туралы түсініктің қалыптасу процесінде жалғыздыққа көзқарастың өзгеруін Н. Макиавелли, Мишель Монтень, Б. Паскаль жұмыстарында байқалады. Сонымен бірге, Л. Фейрбах антропологиялық дүниетанымдық бағдары «Сен» ұғымына жаңа мән береді. Бұл процесс жаңа заманға өтуде жалғыздық құндылығын жаңа деңгейде түсінуге мүмкіндік береді.

Трансцендентализм өкілі Г. Т. Торо ұсынған шығармашылық жекелену идеясы, алғашқы рет, жалғыздықты еркін таңдау мүмкіндігін көрсетіп, тұлғаның шығармашылық күшін белсенді етеді.

Жеке адамның құндылығы, оның жауапкершілігі мен тану мүмкіндіктері даниялық теолог және философ К. Кьеркегордың ілімінде қарастырылады. Бұл ойшылдың еңбектерінен экзистенциалдық дәстүр бастау алып, жалғыздықтың мәні мен мағынасы терең мазмұнға ие болады.

Қазіргі кездегі әлеуметтік шындықтың ерекшелігі келесіде: адамның өзін табу, өзінің ішкі жан дүниесін ашу мүмкіндігін қоғамдықтың, беймәлімділіктің, бейнесіздіктің терониясын тежейді. Жалғыздықтың қалыпты сипаты насихатталады. В. А. Кувакин айтқандай, қазіргі қоғам бізді өзімізден ұрлайды [2, 145]. Қазіргі қоғамның неғұрлым маңызды аспектілері – ол әлеуметтік құрылымдардың жылдам ауысуы мен институтционалдық құрылымдар мен тұлғалық жағдайлардың сипаттарының сәйкес келмеуі болып табылады. Адам қадағаламайтын тенденциялар етек алып, сенімсіздік анықталмағандыққа әкеп соғады.

Сонымен қатар, адам қадағалай алмайтын күштер мен тенденциялар рөлінің күшеюі сенімсіздіктің, негізсіздіктің өсуіне әкеліп, қоғамның индивидуализациясы процесінің нәтижесі болып табылатын әлеуметтік хаос жағдайында тұлғалық шығармашылыққа кедергі жасайды. Бұл аспекті де әрі қарай зерттеуді қажет етеді. Тақырыптың зерттелуі

деңгейінің мазмұнын талдау нәтижесінде, біз, алуан түрлі (әлеуметтанушылық, психологиялық және әлеуметтік-философиялық) әдебиет қоры бар екендігін, оның қазіргі қоғам трансформациясы және мұндай қоғамдағы жалғыздық феномені туралы үлкен фактологиялық базасы мен нақты теориялық түсініктер беретініне көз жеткізіп отырмыз. Бірақ, мұндай түрдегі ақпарат фрагментарлы және өлшенбейтін болып келеді. Жоғарыда берілген мағлұмат бойынша, қазіргі қоғам трансформациясы жағдайында жалғыздыққа әлеуметтік-философиялық талдау жасау мәселесі отандық және шетелдік ғалымдардың назарында болғанымен шешімі толық табылды деп айта алмаймыз.

Қазіргі Қазақстанның әлеуметтік құбылысы ретіндегі жалғыздық мәселесі өзекті тақырыпқа айналып отыр. Бұл мәселені шешудің күрделілігі жалғыздық табиғатының карама-қайшылығында. Әлеуметтік білімде жалғызбасты азаматтарды анықтау әдістемесі толық құрылды деп айтуға келмейді.

Әдебиеттер

- 1 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: Academia. 1999. – 956 с.
- 2 Арндт Х. Истоки тоталитаризма, – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.

А. З. Еслямова
Г. С. Амантаева
Астана қ.

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДИДШІЛІК ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ ДАМУЫ

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасында өріс алған қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық жәдидшілдік қозғалыстың дүниеге келуімен сипатталады. «Жәдид» деген араб тілінен аударғанда, «жаңа әдіс» деген ұғымды білдіреді. Жәдидшіліктің негізін салушы Исмаил бей Гаспралы (1851-1917), қазіргі Украина құрамындағы Қырымдағы автономиялық республикасының Ялта ауданының Гаспра кентінде кедейленген ақсүйек отбасында дүниеге келген. Бақшасарай қаласындағы мұсылмандық мектепте білім алып, 1865-1866 жылдары Мәскеудегі кадет корпусында оқиды. 1867-70 жылдары Қырымдағы «Занджерли» медресесінде ұстаздық етті. 1871-75 жылдары саяхат жасап, Исмаил бей Еуропада, Египетте, Түркияда, Үндістанда, Түркістанда болды. Ол 26 жасында шетелдегі сапарынан Ресейге қайта оралып, ұлт қозғалысына іргетас қалайды. Ұлттық езгіден шығудың бір жолы – ұлтшылдық деп шешкен И. Гаспралы алдымен мектепті түзеп, ұлтшылдық тәрбиесін мектептен бастау керектігіне баса назар аударады. Түркі тілдес мұсылман халықтарының мәдени бірігуінде ол алдымен араб әліпбиін түркі халықтарының тіліне лайықтап, дыбыстың естілу ерекшеліктеріне сәйкес бір ізге түсірілген жазу «усул-жәдидке» көшуді ұсынады [1, 26]. Осы мақсатын орындау жолында, И. Гаспралы өзінің газетін шығарып, беделі елге танылды. Бұл туралы С. Шілдебай былай деп жазады: «Тілде, істе және көңілде бірлік» ұранын көтерген «Тәржіман» («Аудармашы») газетін 1883-1914 жылдар аралығында өзінің туған қаласы Бақшасарайда 32 жыл бойы шығарады [2, 149]. Газет түркі тектес халықтардың арасында кең таралып, дәл «Тәржіман» газетіндей беделге ие болған басылым жоқ. Рухани бостандық пен ұлт-азаттық рухты, адамзатқа ортақ иелікті насихаттағаны үшін Исмаил бей 1910 жылы Нобель сыйлығына ұсынылды. Бірақ та «массондар ложасы» мен римдік миссионерлердің, шовинистердің кедергісінің нәтижесінде сыйлық берілмеді

[2, 149]. Ағартушылық сипатта жүргізілген жәдидтік қозғалыс қоғамдық өмірдегі рухани тоқыраушылықты сынға алып, оны жаңғыртуды көздеді. Жәдидшілдік патша үкіметіне қарсы бағытталды. Түркі халықтарының ерікті әрі өркениетті болуын қалады. Мұсылмандық хадими (ескіше) мектептердегі ғасырлар бойы сақталып келген оқу-тәрбие жұмыстарының жүйесін қайта құруды ұсынып, ілгершіл бағыт ұстанды. «Жаңа әдістегі» мектеп медреселердің дамуына татарлар ұлттық буржуазиясы ықпал жасады. Олар мешіт-шіркеулерге қызметкерлер дайындауға емес, керісінше, капиталистік қатынастардың енді-енді дамып келе жатқан шағын өнеркәсіп және сауда жұмысшыларының пайда болуына, дамуына қызығулық білдірді. Мәселен, татар көпестерінің бірі Ахмед-бей Хусаин осындай мақсатпен өз қаржысына Орынборда «жаңа әдістегі медресе» салғызды. Кейін бұл медресе «Медресе-и-Хусайния» деп аталды. Медресенің негізгі мақсаты «жаңа әдістегі» мектеп-медреселерге мұғалімдер дайындау. Жыл сайын «Медресе-и-Хусайния» он шақты мұғалімдер шығарып отырады. «Жаңа әдістегі» мектептердің пайда болуымен, әрине, хадими (ескіше) мектептер бірден жабылған жоқ, олар «жаңа әдістегі» мектептермен қатар жұмыс істеді.

Жәдидтердің ағартушылық қызметі реформаторлық сипатта болып, ол негізінен қоғамдық өмірде орын алған феодалдық тәртіпке және патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталды. Жәдиттер қадеми мұсылмандық оқу орындарын, батыс педагогикасының ғылыми әдістемелік жетістіктері негізінде қайта құруды, жас ұрпақтарға заман талабына сай ғылымдардың негізін оқыту, үздіксіз дамып отырған ғылыми-техникалық жаңалықтың, сауда-саттықтың, экономиканың негізін меңгеруге баулу заман талабынан туып отырған басты міндет, маңызды мәселе деп түсінді [3, 88].

Қазақ даласында Исмаил бейдің жаңашылдық бастамасын жүзеге асырған «Азия тынысын, түркі әлемін терең білетін» Ахмет Байтұрсынұлы еді. Ол өзі жасаған «Төте жазу әліппесі» арқылы жәдидтік идеяларды насихаттаған «Қазақ» газетін дүниеге әкелді. И. Гаспралы мен А. Байтұрсынұлы бастамасына Ә. Бөкейхан, М. Шоқай, М. Дулат, Ғ. Қараш, М. Сералин, М. Жұмабай, Ж. Әбубәкір, М. Кәшімов сияқты қазақ зиялылары қолдау көрсетті.

Жәдидтік қозғалыс солтүстік өлкеде, Көкше жерінде де насихатталған болатын. Бұл идеяны ағартушы, мұсылманшылықтың шапағатын жоюға бүкіл өмірін арнаған Науан Хазірет бірден қабылдап, оны Көкше жеріне іске асыру жұмысымен айналысты. Наурызбай Таласұлы, халық арасында Науан Хазірет деп аталған. Науан Хазірет Көкшетау мешітіне имам болып қызмет етеді [4, 183 п.]. Бұл қызметіне кіріскеннен кейін жаңа имам халықтың оқу-ағарту ісімен, әсіресе, қазақ балаларының білім алуын үнемі қадағалап отыруымен айналыса бастады. Ол діни әдет-ғұрыптарды ретке келтіреді және көрші ояздардағы мешіттермен тығыз байланыс орнатады. Сол кезде Көкшетау қаласында халықтың жинаған қаржысына мешіт салғызады. Кейін мешіттің жанынан интернаты бар медресе ашады. Медреседе діни дәріспен қатар, зиялы білім беру ісі де қолға алынады.

1874 жылы үкіметтің шешімімен оқу-тәрбие ісі мұсылман діни мекемелер құзырынан алынып, отарлық әкімшілік қарауына берілді және патша үкіметінің арнайы шешімімен жергілікті әкімшіліктің рұқсатынсыз ауылдық мұсылман мектептері мен қалалық мектеп-интернаттарды ашуға қатаң тыйым салынды. Егер де мектептер ашылатын болса, оған басты шарт ол мектептерде орыс тілінің оқылуы еді. Сондықтан қазақ мектептерінің көпшілігі жасырын жұмыс істеді. Кімде кім куәліксіз мұғалімдік қызмет істейтін болса, оны жауапқа тарту арқылы моллалар санын азайту көзделген еді. Бұл шешімге көптеген адамдар қарсы шықты. Мәселен, мұрағат қорларынан 1905 жылы 4-сәуірде Көкшетау уезінің бастығының рапорты бойынша Көкшетау уезіне қарасты Қотыркөл болысының тұрғыны Жаңабатыр Бабаназаровқа Ақмола облысының қазақтары ақша жинап, өз тілектерін Санкт-Петербургтегі патшаға жеткізу үшін жібермекші болды. Бұлардың тілегі: 1) бұрынғы метрлік кітаптарды

молдаларға қайтару; 2) әрбір ауылда бір мешіттен тұрғызу; 3) молдаларға неке қиюға, жаңа туылған балаға азан шақырып ат қоюға, өлгендердің жаназасын шығаруға рұқсат беру 4) мұсылман дініне үкімет тарапынан ешқандай қарсылық келтірмеу 5) православие дініне қазақтарды зорлап кіргізуді тоқтату; 6) православие дінін алған қазақтар мұсылман дініне қайтадан өтемін десе, рұқсат ету және т.б. талаптар болды [5, 13 п.]. Бұл деректерден қазақ халқы өз діні және ислам дінінің тағдыры үшін күресін байқаймыз.

Ресей империясының қысымына қарамастан ХХ ғ. басында қазақ балаларының мұсылманша білім алуы жалғаса берген. Мысалы, Қазан қаласындағы «Мухамедия», Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусайния» медреселерінде білім алған. Уфадағы аталмыш медреседе 1907-1917 жылдар аралығында білім алған 950 шәкірттің 154 қазақ балалары болған. Олардың арасында мүфтилікке емтихан тапсырған 59 баланың 51 мүдәріс болып шықса, 8 имам хатиб мұғалімі болып шыққан.

Қорыта айтсақ, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында мұсылман діні мен христиан діні идеялогиясы қамтылған кезең болатын. Сонымен бірге Ресей патша отаршылдары қазақ халқының жері мен оның табиғи байлығын иеленіп қана қойған жоқ, олар қазақтарды рухани жағынан да отарлады: орыстандыру, шоқындыру, қазақ тілінен, дінінен айыру шаралары жүзеге асырылды. Соның нәтижесінде, қазақ халқы ата-баба дінінен, тілінен, әдет-ғұрпынан, салтынан, дәстүрінен айырылу процесі басталған еді.

Ал, ХХ ғасыр басындағы мұсылмандық қозғалыс патша үкіметі күтпеген ұлттық езгідегі мұсылман халықтарының тағы бір көрінісі еді. Ол қазақ елінің ұлт-азаттық жолындағы күресінде өзіндік із қалдырды. Мұсылмандық қозғалысқа атсалысқан зиялы қауым қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуға, тәуелсіздік пен еркіндік іздеген елдің мұратына жету жолында күрескен болатын. Алдыңғы қатарлы интеллигенция өкілдері халықты дамытудың азаматтық жолын жақтай отырып, сонымен бірге мұсылман дінінен бас тартқан жоқ, ол оны жаңғырту үшін күрес жүргізді. Сондықтан, отарлық езгінің, рухани қысымның тұсауында болу қазақ елін өз мәдениетін, әдет-ғұрпын, дінін, тілін сақтап қалу үшін мұсылмандық қозғалысқа, күреске шығуға мәжбүр етті. Әрине, сол кезде отарлаушы өкімет орындарына ашық түрде күрес жүргізу мүмкін болмаса да, оның басқа да жолдарына көңіл бөліне бастаған болатын. Патша өкіметі ислам дінінің ықпалына қарсы әдістерінің бірі орыс тілін тарату мен орысша сауаттандыру керек деп шешті. Сондықтан, патша өкіметі өз мақсатына жетудің негізгі құралы етіп біріншіден, аралас мектептер ашуды таңдап алды. Өйткені, сол кездегі қазақ халқының идеялогиясы мен мәдениетіне сол оқу орындары арқылы ықпал етуге болатын еді.

Әдебиеттер

1. Рүстемов С.К. Мұсылмандық қозғалыс һәм қазақ қоғамы. // Қазақ тарихы. 1997. № 6. – 26-28 б.
2. Шілдебай С. Жәдидтік қозғалыс һәм қазақ қоғамы // Отан тарихы. 1999. – №4. 148-151-бб.
3. Жолсейітова М. Түркістан өлкесіндегі жәдидтік білім беру жүйесі: қалыптасуы мен даму тарихы // Отан тарихы. 2005. - № 4. - 85-88 бб.
4. ҚР ОММ 369-қор, 1- тізбе, 4903-іс, 183 - п.
5. ҚР ОММ 369-қор, 1 - тізбе , 871- іс, 23 - п.

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ УПРАВЛЕНИЯ ОТХОДАМИ

В настоящее время повсеместное загрязнение окружающей среды разнообразными веществами представляет серьезную опасность для здоровья человека и благополучия будущих поколений людей Республики Казахстан.

В нашем государстве одной из приоритетных нерешённых проблем уже далеко не первый год считается налаживание правильного процесса утилизации бытовых отходов и мусора, а также своевременного уничтожения городских свалок, которые сильно загрязняют территорию городов. С другой стороны, отходы являются, прежде всего, источником вторичных материальных и энергетических ресурсов. Масштабы образования отходов позволяют говорить сегодня о «второй геологии» - науке об антропогенных ресурсосберегающих отходах.

Экологическое состояние территории регионов есть выражение объективных и субъективных факторов, проявляющихся в процессе освоения территории. Это состояние формируется не спонтанно, оно отражает длительный процесс взаимоотношений человека и окружающей природной среды на конкретной территории.

По Б.И. Кочурову под экологической обстановкой понимается конкретное состояние окружающей человека среды, обусловленное взаимодействием природы и хозяйственной деятельности человека [1].

Проблемы связанные с отходами производства и потребления, с каждым годом возрастают и требуют незамедлительного решения. Прежде всего, это связано с тем, что сохраняется подверженность подземных и поверхностных вод, земельных ресурсов практически всех регионов Республики Казахстан интенсивному загрязнению. До сих пор многие города, районные и сельские населенные пункты находятся в зоне воздействия накопившихся отходов. Среди них особое место занимают крупнотоннажные отходы, которые образовались в результате многолетней промышленной и сельскохозяйственной деятельности предприятий на территории Республики. Основными источниками загрязнения окружающей среды являются отходы горнодобывающей промышленности, топливно-энергетического комплекса, черной и цветной металлургии, машиностроения, химической и нефтехимической промышленности; деревообрабатывающей и целлюлозно-бумажной промышленности, строительства и промышленности строительных материалов, легкой промышленности, сельского хозяйства.

В последние годы в большинстве промышленно развитых стран также обострилась экологическая ситуация, связанная с избыточным образованием отходов, и предпринимаемые меры по ее улучшению оказались во многом схожими с нашим государством, несмотря на некоторые различия, обусловленные неравномерным уровнем экономического развития стран.

В зарубежных странах законодательство в области использования отходов в качестве вторичных ресурсов, а также их утилизация имеет многочисленный опыт.

Так, в законодательстве Японии, ответственность за сбор и переработку промышленных и бытовых отходов несут предприятия, где они образовались [2]. Ответственность за использование отходов возложена на жилищно-коммунальные организации в городах, поселках, деревнях. При этом координирующая роль государства не снижается, оно посредством законодательных актов регламентирует и направляет деятельность всех участников процесса сбора и переработки отходов, используя для этих

целей центральные правительственные органы. Государственные ассигнования на проведение исследований в Японии нередко достигают значительных величин [3].

В бюджетах ряда министерств (здравоохранения и социального обеспечения, транспорта, строительства, земледелия и др.) предусмотрены ассигнования для централизованного выполнения исследовательских работ по вовлечению отходов в производство и оказание финансовой помощи предприятиям, занимающимся переработкой вторичного сырья. Кроме того, японские специалисты считают, что проблему повышения уровня использования бытовых отходов невозможно решить без широкого привлечения населения к сбору отходов, рассортированных по видам [4].

В связи с этим большое значение придается агитации за сокращение количества отходов, их рациональное использование. Успех японцев в сборе отходов в значительной мере объясняется воспитанием у людей отношения к этому делу как к патриотическому заданию. В повышении активности населения важная роль принадлежит государственным органам. Муниципалитеты выделяют общественным организациям ассигнования для приобретения и установки контейнеров для сбора использованных консервных банок. Повышение цен на отдельные виды вторичного сырья стимулирует увеличение их сбора, хотя общепризнано, что более важным фактором является создание надлежащих условий для сдачи отходов [5].

В законодательстве США существует Закон об устранении твердых отходов, который предусматривает решение вопросов учета образования отходов, сбора и их переработку, а также подготовку специалистов по этим вопросам. В последующие годы конгресс США принял еще ряд законодательных актов по этим вопросам [6].

Германия действует несколько законодательных актов по проблемам охраны окружающей среды и утилизации отходов, в которых предусмотрена строгая ответственность за нарушение правил хранения и уничтожения отходов вплоть до уголовной ответственности. Законом запрещено выпускать упаковочные материалы, которые нельзя утилизировать, введена официальная статистика в области охраны окружающей среды, которая включает также сведения об образовании и использовании отходов. Постоянно издается государственная программа по утилизации отходов, охватывающая решение практически всех вопросов, касающихся проблем использования вторичного сырья [7].

В Германии по сбору вторичного сырья у населения занимает одно из ведущих мест в мире. Сбором вторичного сырья у населения занимается комбинат заготовки вторичного сырья. В его номенклатуру входят вторичные текстильные материалы, макулатура, стеклобой и кость. В системе комбината действует около 14 тыс. приемных пунктов, в том числе 2,5 тыс. - на общественных началах. Все большее распространение получают передвижные приемные пункты. Общественность принимает активное участие в сборе вторичного сырья. Применяются разнообразные формы материального стимулирования и развития заинтересованности в сдаче вторичного сырья. Например, за сдачу отходов населению предлагают в обмен товары, пользующиеся спросом. Большое значение придается разъяснительной и агитационной работе по месту жительства, работы и учебы. Однако все большее распространение получает способ заготовки вторичного сырья, не предусматривающий оплату за сдачу. Например, в местах большого скопления людей (рядом с универсамами, объектами коммунально-бытового назначения и др.) устанавливаются контейнеры для сбора вторичного полимерного сырья, бытового металлолома, сухих батареек, макулатуры, стеклобоя. Таким способом бесплатно заготавливаются в среднем в год только вторичного полимерного сырья около 2 тыс. т. [8].

Во Франции Законом об устранении отходов и рекуперации материалов запрещается выдавать разрешения на строительство предприятий, если в проекте не предусмотрены меры по использованию отходов.

За последние 10-15 лет в Швеции принят ряд законов, регулирующих процессы сбора и переработки отходов. Ответственность за сбор и транспортировку переработку отходов и создание для этого специализированных предприятий возложена на муниципалитеты. Парламентом Швеции принят Закон о регенерации и использовании отходов, в развитии которого появились новые законы и указы, направленные на улучшение процесса обработки отходов и регламентирующие деятельность по регенерации материалов из отходов. Во многих странах предпринимаются меры планового решения вопросов сбора и переработки отходов в государственном, региональном или отраслевом масштабах, разрабатываются и утверждаются специальные программы по утилизации отходов [9].

В Швеции в соответствии с Указом о государственной поддержке обработки отходов правительство представляет фирмам субсидии на строительство и реконструкцию заводов по регенерации отходов в размере до 50% сметной стоимости при условии, если предприятия внедряют более эффективную технологию по сравнению с действующей. Таких заводов в Швеции было построено только за пятилетний период около 20.

В странах Европы система использования вторичного сырья организована и обособлена в самостоятельную отрасль, показатели развития которой планируются и учитываются отдельно [10].

Кроме того, в странах Европы накоплен богатый опыт по стимулированию сдачи, заготовки и переработке вторичного сырья. Причем в каждой стране различное соотношение между мерами стимулирования, создающими благоприятные экономические условия для предприятия и для министерств. Широкое распространение за рубежом получили методы экономического стимулирования сбора и переработки отходов с помощью целевого субсидирования, льготного кредитования и налогообложения, предоставления льгот по транспортным тарифам, ускоренного списания амортизационных отчислений, использования залогово-возвратных и других механизмов [5].

В Российской Федерации Закон «Об отходах производства и потребления» был принят в 1998г [11]. На территории Республики Беларусь действует Закон «Об обращении с отходами» с 20.07.2007г. № 271-З (с изм. и дополнениями на 07.01.2012 г.). В данных законах отражено, что экономическое стимулирование деятельности предприятий в области обращения с отходами осуществляется посредством:

- 1) понижения размера платы за размещение отходов при внедрении ими малоотходных технологий;
- 2) применения ускоренной амортизации основных производственных фондов, связанных с осуществлением деятельности в области обращения с отходами;
- 3) представления юридическим лицам, деятельность которых связана с отходами, налоговых, кредитных и иных льгот при применении ими экологически чистых и малоотходных технологий и осуществление иной инновационной деятельности в области обращения с отходами;
- 4) выделения средств из республиканского и местных бюджетов для выполнения мероприятий по обезвреживанию опасных отходов.

В целом в мировой практике правовая система по отходам фокусируется на предупреждении производства отходов, т.е. процессах минимизации, максимальную степень вторичного использования. Поскольку система управления связана с аспектами охраны окружающей среды и здоровья человека как со следствием нерационального использования природных и материальных ресурсов, соответственно законодательство, отражающее политику страны по обращению с отходами, формируется блоком по видам переработки природных ресурсов и образующихся отходов.

Таким образом, опыт зарубежных стран в решении региональных экологических проблем, показывает, что в развитых странах уделяется большое внимание мерам материального и морального поощрения в отношении сдачиков вторичного сырья. В европейских странах государство поощряет предпринимателей, занимающихся

утилизацией отходов. Им предоставляются государственные займы, на них распространяются льготы налогообложения. Государство участвует в создании предприятий по использованию вторичного сырья, оказывает им финансовую помощь. Необходимость поощрительных мер объясняется, главным образом, тем, что стоимость переработки отходов на промышленных предприятиях превышает затраты по захоронению [12].

На сегодняшний день экологическая политика Республики Казахстан осуществляется в соответствии с Концепцией по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике», утвержденная Указом Президента Республики Казахстан на 2014-2020 годы от 30 мая 2013 года № 577. Согласно данной Концепции имеется перечень нормативных правовых и иных актов, которые будут скорректированы и в которых будут даны новые акценты по таким вопросам как улучшение качества воздуха, управление отходами производства и потребления, борьба с опустыниванием, деградация земель и повышение почвенного плодородия, развитие рыболовства, аквакультур и воспроизводство рыбных ресурсов [13].

Центральным аспектом перехода Республики к «зеленой» экономике должно стать создание основы для привлечения экологически чистых технологий к утилизации накопленных отходов, использование отходов в качестве вторичного сырья и замена устаревших технологий современными устойчивыми альтернативами. Все это может обеспечить экономию средств, улучшение здоровья человека, создание «зеленых» рабочих мест и в то же время благоприятно сказаться на состоянии окружающей среды.

Литература

1. Кочуров Б.И. География экологических ситуаций (экодиагностика территорий). — М.: ИГ РАН, 1997. - 156 с.
2. Мутанов Г.М., Куттугулова Р.Б., Кушумбаев А.Б. Анализ передового опыта управления ТБО в дальнем и ближнем зарубежье // Вестник ВКГТУ им. Д. Серикбаева №3, 2007. - 95-99 с.
3. Сопилко Н.Ю. Переработка отходов: анализ мировых тенденций, Журнал «Твердые бытовые отходы», 2010 г.
4. Колотырин К.П. Управление развитием эколого-экономических систем в сфере обращения с отходами потребления. - Саратов, 2010. - 39 с.
5. Дейвид Х. Уитфильд Поощрение и поддержка местных инициатив по сокращению количества производимых отходов: роль правительства (Канада).
6. Мюллер К.Ф. Право окружающей среды. Основы природоохранного права. М.: Эксмо, 2002 г.
7. Акиншин А.С. Экологическая политика зарубежных стран и России, Волгоград, 2003,- 228 с.
8. Черкашин А. Обзор системы обращения с отходами в Германии, Журнал «ЭКОМониторинг», февраль 2010 г.
9. Вепринцев И.В. Европейский подход к отходам. Журнал «Твердые бытовые отходы» 2011 №12, с. 29-32.
10. Шудегов В.Е. Обращение с отходами: проблемы законодательного обеспечения и государственное регулирование // Твердые бытовые отходы. - 2007. № 1, С.4-9.
11. Федеральный закон РФ «Об отходах производства и потребления» 1998г, с изменениями от от 28 июля 2012 г.
12. Хохлявин С.А., Елифанова И.П. Европейские требования в сфере управления отходами и взимания платы за загрязнение окружающей среды: правовые и технические аспекты// Экоаудит и проблемы экологической безопасности, 2004, №1, С.31-35
13. Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577
14. «Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике»

БАТЫРЛЫҚ ҺӘМ ТАРХАН АТАҚ МӘСЕЛЕСІ

Қазіргі заман қай заман? Басқасын алға сүйреп, қазақты кері тартқан заман емес. Қайта, бәріне ортақ бір заман туғандай. Күмәні де көп сияқты көрінеді, сонымен қатар үлкен үміті де еліктіреді. Осыдан 10 жыл бұрын көзге шалынбастай көрінген ерулі елуге іліккеніміз кеше ғана. Бұл кешегі күмән еді ғой! Енді озық отыз елдің ордасына бас қойдық. Бұл біздің үлкен үмітіміз емес пе?! Қалай болғанда да, осыдан 160-170 жыл бұрынғы Ыбырай атамның айтқаны дәл келіп тұр: «Өнер-білім бар жұрттар, Тастан сарай салғызды; Айшылық алыс жерлерден, Көзінді ашып-жұмғанша, Жылдам хабар алғызды. Аты жоқ құр арбаны мың шақырым жерлерге Күн жарымда барғызды» [1].

Қазақ сөзді қару еткен халық. Оған жүз том болып жеткен «Бабалар сөзі» куә. Оған кешегі кеңестік дәуірде он томдық түсіндірме сөздігімен дәріптелген қазақы қолданыстар куә. Бұған эпостық және лироэпостық жырларды қосыңыз. Оған кешегі 20 ғасырдағы көсемсөздік шығармалар куә. Тіпті әрірек барсақ, Қазыбек би бабамыздың бағалы сөзі әлі де болса оқыған жанның жан жарасын жадыратпаушы ма еді? Қалай еді: «Біз қазақ мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз. Асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса күң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. Сен – қалмақ, біз – қазақ, қарпысқалы келгенбіз. Қазақ, қалмақ баласы табысқалы келгенбіз. Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз. Танысуға көнбесең, шабысқалы келгенбіз» [2].

Сөзбен бүкіл адуындылықты тоқтатқан қазағыма батырлық та қонышты. Кеңестік мектеп эпостық жырлар деп дәріптеген батырлар көп ұлтқа ортақ тұлға ретінде оқытылды. Ш.Уәлиханов сөзімен берсек, «Қазақ, қырғыз, өзбек, ноғайдың ауыз әдебиеттерінің бір түрі батырлар туралы жырлар. Бұлардың көбі Алтынорда дәуірінде болған тарихи адамдар туралы. Соған қарағанда бұл жырлар ХІҮ ғасырдың ақырында, ХV-ХҮІ ғасырларда жасалған сияқты» [3]. «Қазақтың көп дүниелері атадан балаға ауызекі түрде беріліп келген» деген ойды өзек еткен Елбасы: «Біздің елдігіміз қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі. Осындай үлкен тарихымыз бар», – дейді Ұлытау төріндегі толғанысында.

Батырлар өткен жағырапиялық мәліметті М. Әуезовтен табуға болады: «Бұл дастандар көбіне сонау бір бағзы заманда Орта Азияны, Қырым мен Еділ бойын жайлаған көшпелі тайпалар бастан кешірген нақтылы тарихи оқиғалардың поэтикалық көрінісі болып табылады. Батырлар жырларының кейіпкерлері – Қобыланды, Қамбар, Тарғын сияқты аға батырлар мен Алпамыс, Сайын тәрізді іні батырлардың есімі тарихи оқиғаларға байланысты» [4]. Академик-жазушы жариялаған мәліметтегі батырлар есімі ескерткіш боп қазіргі қазақ елінде сақталыпты. Сыр өңіріне сапар шексеңіз, қаланың қақ ортасынан Алпамыс батырдың тұлғасына маңдай тірейсіз. Қобыланды батырдың алып ескерткішін Ақтөбе таныстырады.

Мұндай батырларымыз көркем шығармалардың құнын арттырып та отырды емес пе?! Оралхан Бөкейдің «Қайдасың, қасқа құлыным» шығармасында мынадай сюжет орын алыпты. «Мен тағы, тағы ауыз әдебиетіндегі қаһармандарды есіме алдым. Енді олардың бар болғаны кітапта ғана өмір сүретінін, тірідей тірлікте жолықтыра алмайтынымызды,

өйткені олар енді қайтіп тумайтынын, туса да құрлықта қалған балықтай біздің ортамызда ғұмыр кеше алмайтынын, өйткені біздің өз Алпамыс, Ер Тарғын, Қамбар батырларымыз бен Құртқа, Ақжүністей сұлуларымыз барын, әлгілер тарихи тұлға ретінде тек қана қиялымызда (әрине, бәріміздің емес) ғана жүретінін аңсатып қана, армандатып қана баз кешкенін ұғамыз. Сонсоң күнделікті күйбің шаруаның жетегінде жүріп ұмытып та кетерміз. Ал олар мың жасайды, миллион жасайды. Бірақ қайтадан әсте тумас емес. Мүмкін, сондықтан да қайғылы да, қасиетті асыл сүйек адамдар болған шығар».

Аты аталған немесе аталуға тиісті алты алаштық батырларымыз қатарын Қамбар батыр, Көрұғлы, Ер Қосай, Ер Көкше, Қырық батыр есімдері толықтыра беретіні сөзсіз. Тағы қайталап айтсақ, бұлардың бәрі Орта Азия мен түркі тілдес халыққа ортақ батырлар ретінде танылып, кеңестік идеологияның басты мансабына айналды. Бұдан басқа батырлардың бар-жоғын және оның тек қазақтық бейнелер екенін, асырып айтып қайтейік, кешегі тәуелсіздікке қол жеткізгенімізден кейінгі уақытта ғана түгендей бастадық. Кеш болды деп кемтігімізді жасырмайық. Бірақ барымызды бағалайтын заманның қайта түлегенін барша жұртқа паш етіп жатқанымыз да ақиқат.

Маған қазір «батыр» сөзін барынша жалпыламалап жібергендей көрінеді де тұрады. Қазақ сөздігі батырлықты, біріншіден, ерлікке еңсертіпті де, екіншіден батыл, өткір деген мағынада жұмсапты. Үшіншісі экспресивті мағынадағы батыр қала, батыр ана мағынасымен ұштасқан. Бірақ алғашқы мағына «Ел қамы үшін жаумен айқасып, жеңіп шыққан ержүрек адам». Сөзіміздің осы мағынасы біз тірек еткен тақырыпты ашады. Ал Абылай заманына дейін немесе Абылай заманында батырды қалай бағалағанына көз жіберейікші. Балтакерей Тұрсынбай батырға Абылайдың: - Пенде болып ешнәрседен қорықтың ба? – деп сұрағанында, – Тақсыр, неге қорықпайын. Он алты жасар күнімде әкем пәлен ханға нөкерлікке берді. Осы баламды батырлыққа баулып бер деп. Сонда ханның жылқысын бақтым. Жарқырап жаз шыққан соң, күркіреп көк шыққан соң, бір ақ боран болып жылқы ықты, жылқымен бірге мен ықтым. Үш күн, үш түннен соң, күн шайдай ашылды. Жылқы жусады. Мен де аттан түсіп жата қалдым. Көзім ілініп бара жатса, өнбойым мұздай болып шымырлап бара жатқан соң, көзімді ашып жіберсем, білектей қара шұбар жылан аузымның үстінен артылып түсіп бара жатыр екен. Аузымменен қауып қалып едім, басы бір бөлек, екі жағыма бөлініп түсіп қала берді. Ортасын жұтып жібердім, қорықпасам жыланды жеймін бе, өзімнің жан болып қорыққаным сол» - деген екен. Бұл сөздің мәні Абылай аузынан шыққан сөзбен тіпті нақтылана түсіпті. Қараңыз: - Бәрекелді батырлығыңа болайын, қатты қорыққан екен. Бұрынғы заманда батыр деп осындай жандарды айтады екен. Бұл уақытта торғайға әлі келмейтін бөдененің жұмыртқасындай немелерді батыр, батыр дейді. Онысы қанды шелек, көк тұқым ұры. Кигеніне қарасаң қуыс қурай [5].

Дәл осындай батырлық мінез Сырым Малайсарыға да тән. Естеріңізде болса, Мәшһүр жинақтауында «Тай мініп, түйе бағып жүрген Малайсары аңдаусызда жолбарыспен бетпе-бет келіп қалады. Өзін атымен бірге лақтырып жіберсе де, аңның мойнынан құшақтап алысады. Сол мезетте әкесі Токтауыл батыр барып қалып, өзінің қолындағы найзасымен жолбарысты шаншып өлтіреді». Тағы бір дерек, тарихтан бүгінге жеткен тағылым бойынша Абылай хан еш уақытта жорыққа өз көмекшілерінсіз Сырым Малайсарысыз, Тарақты Байғозысыз, Уақ Баянсыз, Балтакерей Тұрсынбайсыз аттанбайды екен. Абылайдың шағын жасағымен қоршауға түскенін суреттеген Бұқар жырау тәмсілінде:

Абылайдың мінгені ыңғай сары

Айғайласып келгенде жердің тары.

Абылайды сан қалмақ қамап жатыр

Туыңды ала шаба гөр, Малайсары, - демеуші ме еді?!

Шындығында да, Абылай заманындағы ерлерге санаға сүйеніп, байыптай қарасаң, «батыр» сөзін қосақтап айтқан тұлғалар санаулы-ақ. Көбіне, оларды ру-тайпалық есімдерін қосақтап жеткізеді: Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақұлы

Жәнібек, Көкжарлы көкжал Барак, Шанышқылы Бердіқожа, Сырым Малайсары, Тарақты Байғозы, Орманшы Ақсары, Уақ Сары Баян.

Тархан – «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» барынша түсіндіріліпті: «Бұрынғы хандық заманында ханға аса сыйлы, жақын адамға берілетін атақ. Тарханның мағынасы: ол кісіден ешнәрсе алмайды. Хан есігіне келсе еш кісіден рұқсат сұрамайды, өзі кіріп, өзі шығады. Әгар кінәлі болса, тоғызға дейін кешірім беріледі». Енді бір сөздік «Ерте замандарда тоғыз рет ерлік жасаған адамға берілген жоғары атақ, лауазым» деп бекітіпті. Қайсысы болса да, көне заман еншісіне енгенін байқаймыз. Қазақта мұндай атаққа ие болған Шақшақ Қошқарұлы Жәнібек пен Сырым Малайсары екен. Екі батыр да Орта жүздің арғын тайпасынан тараған. Екеуі де бұл атаққа Абылай заманында иеленген. Тек Шақшақ Жәнібекке патша ағзам (Елизавета Петровна) тарапынан берілсе, Сырым Малайсары Жонғар қонтайшысынан алған. Қабдеш Нұркін бұл мәселенің тігісін дұрыс жазыпты: «Ол кезде тархан атағы әйгілі әскербасына, беделді, дәрежесі жағынан ханға, қағанға, қонтайшыға жақын тұрған ел билеуші ірі шонжарларға берілетін атақ болған. Тархан атағын қазақтың хандары бере алмаған. Ондай атақты жоңғар, орыс патшалары берген» (Сарыарқа самалы, № 146).

Тек өз тарихшыларымыздың көбіне-көп басқа халықтану, яғни орыстану, моңғолдану, бағытында жазылған еңбектерге сүйеніп, сүресіз сөз айтуларын тоқтатқан абзал. Мәселен, біз оқыған магистрлік диссертацияның бірінде «1741-1742 жылдары Абылайды тұтқыннан қайтарып алу жайында айтылған кері сөздер барысында қалмақтарды жақтағаны үшін Қалдан Церен Малайсарыға 1743 жылы тархан атағы береді», - деп келтіріпті. Мұндай ой қозғау арысы ата-баба рухына, бұл жерде Сырым Малайсарының елші, мәмлегер, қоғам қайраткері, дәулетті бай, бәсентиін руының басшысы, қолбасшы ретінде танылған тұлға болып табылатынына шәк келтіру де, берісі барымызды жоққа итермелеумен бірдей болып саналса керек.

Тархан атағын беруден гөрі, мені ойландырғаны оның қай халықтың сөзі екендігі. Бұл қазіргі уақытта моңғол елі мемлекеттік дәрежеге жеткізіп алған даңқ екен. Мүмкін, оның Шыңғысханды иеленудегі ойларынан туғандығы ма екен? Мұның өзі даулы?! Шыңғысханның я түркілік, яғни қазақтық, я моңғолдық ұландығы шешілмей тұрған тұста біздің де басып қалар жайымыз бар деп білемін. Сондықтан тархан сөзіне бекіген атақтың қазіргі күні айтып жүрген моңғолдық атақ дегеннен гөрі, түркілік оның ішінде қазақтық ұғым деп бағаласақ игі. Себебі Әбілғазы бахадүрдің «Түрік шежіресі» шығармасы осы ойды жеткізеді. Екіншіден, хандық тұғыр, хан сөзінің шығу төркіні қазақтық екенін тағы құптағанымыз жөн. Л.Гумилев осы бағыттағы тұжырымды ұстанады. Ал тархан атағына ие болған жан ханға жақын адам екенін түсіндік. Сөз орайын өз ұсынысымызбен толықтыра кетелік. Іс басы басталып кеткені қуантады. Торғауытұлы Малайсары атындағы қор «Малайсары тархан» деген атқа ие болды. Жалғасын тауып, осы атауды бекіте түссек қайтеді. Малайсары ескерткіші қала ортасынан бой көтереді деп отырмыз. Ескерткіш танытылымындағы сөзді «батыр» деп бәсірелетпей, тархан деп даралайық.

Қалай болғанда да, батырлық пен тархандықты бойына сіңірген Сырым Малайсары екені даусыз. Бірақ бұла есімнің Орта жүз жеріне келгенде заманауи есімденуде көштен қалып жатқанын мойындауымыз керек. «Жерінің аты, елінің хаты» энциклопедиялық анықтамалығына көз жіберсек, тархан бабамызға байланысты Павлодар облысында кездесетін есімдену екі-ақ жерде кездеседі екен: Бірінші – қоныс та, екіншісі ауыл. Оның біріншісінің өзін қазір жоғалтып алған сияқтымыз. Ал Алматы облысы бес түрлі есімденуді бекітіп алыпты. Онда асу да, жота да, тау да, ауыл да, темір жол бекеті де кездеседі. Малайсарының бүкіл қазақтық екеніне мойынсынсақ та, қор президенті Тито Сыздықовтың облыс әкіміне жолдағанындай, «Малайсары – елі үшін басын бәйгеге тіккен, иісі қазаққа ортақ өзіндік орны бар ұлт қайраткері. Ол атамекені Ертіс бойын жаудан қорғады, Жетісуды жоңғар шапқыншыларынан азат етемін деп мерт болды. Алайда бұл ұлы тұлға өңіріміздің халқына, әсіресе өскелең жас ұрпаққа кеңінен танылмай келеді». Айтса айтқандай, ең бастысы сеннің қозғалғаны көңілге медеу. Мінеки, есімін

иеленген елі де білгірлік танытып жатыр. Бұл бар істің, болатын істің басы деп санайық. Өңір баспасөзінің бас газетінде (Сарыарқа самалы: 11 маусым, 2015) білдірген пікірімізде Май ауданына қарасты білім беру, мәдениет, спорт, ішкі саясат бөлімдеріне базына айтып едік. Сол басталыпты, ендігі өңірдің басқа аумағына тарасын деп тіледік.

Сөз соңын Мәшһүр Жүсіптің пікіріне бейімдесек, «Абылай заманында сүрген дәуренді қазақ баласы Абылайдан бұрын Адам атаға дейін көрген емес, Абылайдан кейін бұл заманға дейін көрген емес». Сол ер Абылай, хан Абылай үш алаштан көңіл сұрап кірген қарияларға мынадай өсиет айтыпты дейді:

Біржола бекінсеңіз жұрт болмаққа,
Қараңыз өзіңізден озған халыққа.
Баршасы бір адамның тілін алып,
Шықпайды айтқанынан бөтен жаққа.
Сіздер де бір адамға ерік беріп,
Тұрыңыз әр не десе қабыл көріп.
Осындай ынтымақпен тұрсаңыздар,
Еш дұшпан жеңе алмайды сырттан келіп.

Бұл бүгінгінің тілегі, бүгінгінің өсиеті. Отбасыңыздағы әкеңіз бен анаңыздың құлағыңызға құяр сөзі де осы. Сондықтан ел басқарған азаматымыз бен оған ерген халқымыздың айтары да, құптары да осы болса керек. Елбасымыздың абыройлы жиындарда тілге тиек ететіні де осы ұлағатты сөз. Кешегі Тараз төріндегі ұлы тойда Елбасы тағы да осы мәселені алға тартты: «Қазақ басын қосып біріккен кезде, ешбір жауға берілмеген, жеңіп шығып отырған. Жан-жаққа бөлініп кеткен кезде, жау келіп басып алған. Осы тәлімді біз ешуақта естен шығармауымыз керек. Бірлігімізді ұстауымыз қажет».

Әдебиеттер

1. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы, 1993.
2. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
3. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 2010.
4. Әуезов М. Толық шығармалар жинағы. – Алматы, 2003.
5. «Абылай хан» тарихи жырлар // Құрастырушы: С.Дәуітов. – Алматы, 1993.

Д. С. Ташкеев
Б. Т. Жанбосов
г. Астана

ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Одним из важнейших факторов, обуславливающих эффективность деятельности учителя, является его авторитет, который в свою очередь зависит от социально - психологических особенностей личности человека.

Анализ результатов опроса учителей, работающих дополнительно как тренеры спортивных школьных команд, на разных уровнях возраста и спортивной подготовленности учеников показал, что среди факторов, которые обуславливают эффективность деятельности учителя физической культуры, важное место занимает

наличие в классе квалифицированных спортсменов, психологический климат в классе, авторитет учителя, сплоченность класса. Наименее важным оказался стаж работы учителя.

Судя по данным исследований, наиболее важными личностными качествами, формирующими авторитет учителя физической культуры, являются: профессиональное знание своего вида спорта, игровых видов спорта в особенности, справедливость, дидактические способности, честность, остроумие, организаторские способности. Наименее важными, по мнению учеников оказались пол, социальное положение, возраст, стаж работы, эрудиция.

Установлено, что мнение о личностных качествах, формирующих авторитет учителя, изменяется в зависимости от роста мастерства самих учеников. Чем выше спортивное мастерство, тем выше оценивает ученик качества профессионального мастерства учителя.

Учителя, имеющие высокие показатели профессиональной деятельности, высокоразвитые личностные качества, как правило, пользуются у воспитанников действительным авторитетом.

Важнейшим условием действенности авторитета учителя в классе является целенаправленность в отношении улучшения взаимоотношений с отдельными учениками и классом в целом. Изучение восприятия учениками своего учителя методически вооружает учителя, дает возможность сделать ряд эффективных выводов в отношении к конкретной сфере – тренировочной деятельности.

В большинстве случаев учитель должен строить свои взаимоотношения с учениками на основе доверия к себе, вырабатывать в них веру в свои спортивные возможности, особенно это относится к ученикам с низким уровнем проявления доминативности и частично изолированным группой.

В тренировочном процессе учителю-тренеру необходимо учитывать и использовать:

а) тренировочные занятия, включающие в себя несколько задач, направленных на формирование взаимоотношений как в команде, так и между тренером и спортсменами; б) недельный план тренировок, анализ реализации которого должен быть обсужден с учениками; в) для повышения активности и сознательного участия в тренировочном процессе ученик-спортсмен должен получить максимальную дозу информации о себе и своем положении в команде; г) в соревновательных или отборочных играх учителю рекомендуется избегать акцентов на ошибки в адрес учеников-спортсменов с низким уровнем проявления доминативности, высокой импульсивностью и низкой уравновешенностью. Неправильная оценка психологических возможностей ученика-спортсмена ограничивает процесс индивидуализации тренировочных занятий, затрудняет формирование у него необходимого уровня психологической подготовленности и выравнивание диспропорции в спортивном развитии воспитанника.

Можно считать, что создание хороших взаимоотношений учителя со спортсменами и с командой в целом способствует повышению авторитета учителя и сплоченности команды. При этом педагогическое воздействие должно быть комплексным и одновременным.

С целью повышения гностического /наиболее важного/ компонента во взаимоотношениях между учителем и командой считаем необходимым проведение цикла теоретических и методических занятий, направленных на выяснение роли сплоченности команды, влияния зоны доверия и взаимопонимания на результат команды.

Организация учебно-воспитательной работы в командах должна строиться с учетом индивидуальных социально-психологических особенностей формирования и развития игровых и неигровых взаимоотношений спортивной команды. В практической деятельности тренера необходимо обратить особое внимание на воспитательный аспект тренировочного процесса.

Литература

1. Калинин В.К. Физическая культура в общекультурной и профессиональной деятельности: учебно-методическое пособие. Санкт-Петербургский государственный политехнический университет, 2013.
2. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания и спорта.–М.: Академия, 2012.

**Д. С. Ташкеев
Е. И. Ключкина
И. И. Лиховец
г. Астана**

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ПИЛАТЕСА

Совершенствование процесса обучения осложняется недостаточной разработкой вопросов адаптации студентов к условиям жизни и обучения в вузе. Сроки адаптации студентов во много зависят от знания требований, предъявляемых к избранной специальности, понимания значимости изучаемых дисциплин, их взаимосвязи, умения самостоятельно работать и решать возникшие проблемы. Вместе с тем, ни одна из дисциплин, преподаваемых на первом курсе, не обеспечивает должной адаптации студентов к специфическим условиям обучения в университете, что негативно влияет на формирование у них необходимых знаний, умений и навыков. Физическое совершенство является первой предпосылкой адаптации студентов к специфическим условиям обучения в вузе.

Формирование и укрепление здоровья, здорового образа жизни осуществляется, главным образом, на занятиях физической культуры. Эта дисциплина призвана содействовать гармоническому развитию растущего организма. К сожалению, в последнее время среди молодежи отмечается снижение мотиваций к занятиям физической культурой, спортом, что не может не отражаться на здоровье подрастающего поколения.

Одной из задач современного общества является повышение интереса к дисциплине «Физическая культура» для того, чтобы оказать существенное влияние на уровень двигательной подготовленности, физического развития и здоровья.

Разносторонние и насчитывающие уже более чем столетнюю историю исследования двигательной подготовленности человека показали, что эти возможности у одного и того же возраста и пола различны.

Изучение двигательной подготовленности является актуальным на всех этапах жизни человека. Двигательная подготовленность – это возможности функциональных систем организма. Она отражает необходимый уровень развития тех физических качеств, от которых зависит жизнедеятельность организма. В свою очередь, уровень двигательной подготовленности зависит от степени развития физических качеств индивида. Физические качества – это определенные социально обусловленные совокупности биологических и психических свойств человека, выражающие его физическую готовность осуществлять активную двигательную деятельность.

Цели физического воспитания студенческой молодежи в разных странах мира имеют свою специфику, но в значительной степени они совпадают. Их объединяет стремление к

тому, чтобы с помощью систематических занятий физическими упражнениями укрепить здоровье подрастающего поколения и обеспечить ему нормальную жизнедеятельность и трудоспособность.

Занимаясь спортом на протяжении 70-х, 80-х и 90-х годов, люди наконец-то открыли для себя технику упражнений, которая обеспечивает устойчивые результаты без перенапряжения, боли и риска получить травму. По своей природе пилатес, вероятно, самая подходящая и эффективная программа упражнений для большинства людей. Философская основа метода Пилатеса заключается в совместной тренировке разума и тела для их лучшего взаимодействия в достижении цели – достижения общей спортивной формы. Несмотря на то, что Джозеф Пилатес был рожден в совершенно другое время, он осознавал, что постоянная занятость людей создает психический и физический прессинг. Его целью было так переучить людей, чтобы они работали над своей физической формой с той же эффективностью, с какой они продумывают выполнение своих повседневных дел.

У этого метода есть и другие преимущества. Чтобы начать получать результаты, не понадобится дорогостоящее снаряжение. Упражнения, представленные в этой методике, составляют самодостаточную программу физкультуры – требуется лишь некоторые простейшие предметы домашнего обихода, внимание, некоторый уровень решимости и три часа в неделю.

Таким образом, если нашей целью является сбалансированное развитие тела, улучшение обменных процессов, снятие стресса, повышение выносливости, улучшение внешнего вида и состояния здоровья логично будет применить один метод, позволяющий достичь всех необходимых результатов, что подтверждено многолетней практикой.

Почему мы рекомендуем метод Пилатеса?

По сути метод Пилатеса направлен на укрепление и вытягивание мышц и удержание равновесия и выравнивания. Осанка, вытягивание и контроль мышц – это основа метода Пилатеса, и различные системы в результате направлены на достижение этих целей.

При помощи движений курса и философии метода вы создаете систему, благотворную для вашего тела и стиля жизни. Вы преподаете собственному телу уроки правильной формы и движения, которые пригодятся вам в течение последующей жизни. Вашей сверхзадачей станет разрушение дурных привычек и налаживание связей и взаимодействия сознания и тела. Для многих студентов это заключается в удовольствии, которое происходит от правильного движения, и пожинания его плодов: улучшенной осанки, сильного центра тела, пластичности, ловкости и прекрасного самочувствия.

Наши традиционные методы тренировок подводят нас по другой причине: они базируются на разработке отдельных мышц и воздействуют на изолированные зоны тела, а не рассматривают все тело как единое целое. Плохая физическая форма многих студентов на сегодняшний день обусловлена дисбалансом, который происходит в результате сложных и малоэффективных тренировок.

Одной из причин эффективности пилатеса является то, что он восстанавливает мышечный баланс, изменяя порядок использования мышц при осуществлении различных движений, приучая ваше тело к нормальным, естественным движениям.

Метод Пилатеса равномерно тренирует тело, исправляет осанку, восстанавливает жизненные силы, развивает ум и поднимает настроение.

Пилатес – это не просто процесс стабилизации тела и мобилизации мышц. Если бы это было так, система стала бы невыносимо скучной также как обычная лечебная гимнастика. Большинство же людей хотят после очередного сеанса не только хорошо выглядеть, но и хорошо себя чувствовать. Пилатес невероятно универсален и работает на многих уровнях. Фактор «самочувствия» играет не последнюю роль, и мы, при всем нашем опыте, не перестаем изумляться тому, как преображаются наш студенты по окончании занятий.

Хорошая физическая форма – первая составляющая любого успеха.

Развитие метода Пилатеса включает понятие идеального образа жизни, который достигается только балансом физического, умственного и духовного аспектов. Параллельно с визуализацией, укреплением и растяжкой мышц тела улучшается кровоснабжение неактивных клеток мозга, что напрямую сказывается на мыслительных процессах. Этот обновленный дух мышления и движения является первым шагом к снятию стресса, обретения грациозности движений, подвижности и наслаждению жизнью.

В наши дни только хобби и активный отдых позволяют нам расслабиться и дать встряску мышцам, но этого мало, ведь мы можем использовать наши скрытые физические резервы.

Метод совершенствования тела по Пилатесу – это не изматывающая техника, после которой мы чувствуем себя разбитыми, а наши мышцы ноют. Напротив, мы выполняем движения на растяжку, параллельно прорабатывая элементы растяжки по методу Пилатеса, и вырабатываем для своего тела определенную модель ослабленного усилия. Мы слишком привыкли перетруждать себя при выполнении на растяжку, в то время как мы должны наслаждаться каждым движением.

По сути, когда мы выполняем физические нагрузки, не задействовав в этом процессе сознание, эффективность наших тренировок снижается практически вдвое, и это наименее продуктивный из способов достижения поставленных целей. Обработанное применимо к модели образа жизни, которую мы для себя устанавливаем. Мы обрекаем себя на провал, вовлекая наш разум в решение своих повседневных задач и не принимая во внимание физическую нагрузку, которой мы параллельно подвергаем наше тело. В здоровом теле-здоровый дух- очень разумное изречение.

Метод Пилатеса вобрал в себя элементы различных спортивных направлений и стилей от китайской акробатики до йоги, но при этом имеет основополагающие принципы, которые сводят все элементы в единую систему Пилатеса. Концентрация – это ключ к установлению связи между телом и сознанием.

Контроль. Джозеф Пилатес построил свой метод на основе идеи мышечного контроля. Это означает – никаких небрежных бессистемных движений, т.к. это первая и основная причина высокого травматизма других методов.

Плавность движений. Характерной чертой выполнения упражнений по методу Пилатеса является обязательная плавность движений. Здесь нет статичных, изолированных движений, так как для нашего тела это противоестественно. Динамическая энергия заменяет резкие быстрые движения других техник. Приоритетом над скоростью движений является грация их исполнения, и в конечном итоге движения должны создавать ощущение плавности. Как быстрая ходьба или тур вальса.

Точность. Каждое движение метода Пилатеса преследует определенную цель. Все инструкции совершенно необходимы для достижения успеха в целом. Упустить какую-либо деталь – означает утратить внутреннюю ценность упражнения. Поэтому лучше сконцентрироваться на безукоризненно точном выполнении одного упражнения, нежели сделать несколько неуверенных. Со временем эта точность станет для вас естественной и войдет в привычку.

Дыхание. Дыхание это первое и последнее действие в жизни человека, соответственно, жизненно важным является научиться дышать правильно. Для достижения идеальной физической формы Джозеф Пилатес разработал свой метод очистки крови при помощи насыщения ее кислородом. При помощи полного вдоха и полного выдоха вы избавляетесь от воздуха, застоявшегося в глубинах ваших легких. И токсичных газов и наполняете ваше тело свежим воздухом, таким образом, оживляя и активизируя все процессы организма.

Эти шесть принципов составляют основу метода. Однако существует еще три дополнительных принципа, которые также важны для достижения поставленных целей в области фитнеса.

Воображение. Наше сознание устроено загадочным образом, и одной из загадок является способность создавать визуальные образы, управляющие последовательностью наших движений. Наше сознание работает по принципу пультовой панели, при помощи которой мы передаем сигнал и получаем инстинктивную физическую реакцию. Мы в буквальном смысле можем подстегнуть свое тело к действию при помощи глубинных течений нашей творческой мысли. Руководствуясь методикой «Совершенствование тела по методу Пилатеса», Вы сможете использовать свое внутреннее зрение для активизации физических упражнений. В методе Пилатеса предлагаются как визуальные, так и словесные метафоры для усиления понимания сути этих упражнений. Мыслите творчески!

Интуиция. Не стоит производить над собой насилие, раз это противостоит природе. Если вы почувствовали боль, немедленно остановитесь! Со временем вы научитесь чувствовать степень эффективности выполняемых упражнений, в свою очередь добиваясь необходимого результата.

Интеграция. Интеграция – это способность осознавать свое тело как единую систему. В методе Пилатеса не используется изолированная разработка определенных мышц с игнорированием всех остальных. Равномерно развитые мышцы – ключ к хорошей осанке, пластичности и естественной грации. С помощью принципа интеграции вы научитесь синхронному использованию мышц для достижения целей.

«Что же особенного в этом методе?» На первый взгляд все упражнения покажутся знакомыми. Но, если присмотреться, то станет понятно, что разница между управлением телом и обычным физкультурным комплексом заключается в самом подходе к выполнению упражнений.

Метод управления телом ничего не оставляет на волю случая. Это полностью холистический подход. Подобно восточной физкультуре, он вместе с телом тренирует и разум. Научившись осознавать свое тело и развивать координацию между разумом и телом, вы обретаете возможность управлять своим организмом.

Литература

1. Робинсон Л., Томсон Г. Управление телом по методу Пилатеса. – Мн.: ООО «Попурри», 2003. – 128 с.

Р. М. Таштемханова
А. У. Баймулдина
г. Астана

КАЗАХСТАН – ГЕРМАНИЯ: СПЕКТР ДЕЛОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Федеративная Республика Германия стала одним из первых государств Европейского Союза, признавших государственный суверенитет Казахстана. За более чем 20 лет сотрудничества между странами был установлен прочный политический диалог, кроме того активно развиваются торгово-экономические отношения, укрепляется культурно-гуманитарное сотрудничество.

В настоящее время можно с уверенностью говорить о том, что Казахстан и Германия активно сотрудничают по всему спектру двусторонних отношений. Об этом говорит и возросшее число взаимных визитов правительственных, парламентских, межпартийных и экономических делегаций, представителей научных и экспертных кругов, творческой интеллигенции.

На сегодняшний день германское направление относится к числу приоритетных, так же, как и казахстанский вектор является ключевым для Германии, так, например, около 80% внешнего товарооборота между Германией и странами Центральной Азии приходится на Казахстан. Торговый оборот Германии и Казахстана по итогам 2011 года составил около 6 миллиардов евро [1]. Деятельность германских предприятий имеет важное значение для развития казахстанской экономики.

Являясь одним из ведущих инвестиционных и технологических партнеров нашей страны, немецкие компании создают множество инновационных предприятий. Более 1200 немецких экономических структур открыли у нас свои представительства и филиалы, а также создали совместные предприятия с казахстанскими партнерами. Концерн «Метро АГ», например, построил в Казахстане 8 торговых центров с созданием 1500 рабочих мест. При этом им были введены новые стандарты качества продукции, эффективные системы менеджмента в торговле-розничной сфере. Концерн «Линде Групп АГ» инвестировал в производство технических газов на металлургическом комбинате в Темиртау. Концерн «ТиссенКрупп АГ» наладил производство сплава ферросиликоалюминия под новым названием «Казахстанский».

В Астане компания «Функе Кунштоффе» запустила завод по производству оконных профилей. Компания «Хайдельберг Цемент» построила цементный завод вблизи Каспийского моря. Летом 2013 г. компания «Бёмер Арматурен» открыла завод по производству шаровых кранов. Концерн «Сименс АГ» совместно с национальной компанией АО «КТЖ» реализует проекты по электрификации казахстанских железных дорог и в сфере машиностроения [2].

Являясь четвертым по значимости поставщиком сырой нефти на немецкий рынок, Казахстан вносит большой вклад в энергетическую безопасность Европы. В условиях кризиса Германия импортирует около 8% нефти. Более того, имеются намерения по увеличению вклада в обеспечение энергетических потребностей ФРГ в условиях масштабных инвестиций и внедрения передовых немецких технологий, прежде всего в сфере энергосбережения и альтернативной энергетики.

Характерной особенностью структуры немецкой экономики является то, что в ней на долю малого и среднего бизнеса приходится 80%. Еще одна отличительная черта: немецкие фирмы традиционно сильны в машиностроении, приборостроении, перерабатывающей промышленности. Однако в Германии практически нет крупных компаний, работающих в добывающем секторе и нефтегазовой отрасли, в частности. Поэтому фирмы из Германии, приходя в Казахстан, в первую очередь ищут потребителей для своих станков, машин, оборудования, а также продукции электронной, электротехнической и химической промышленности.

Они предлагают свои услуги в области создания промышленной и производственной инфраструктуры, телекоммуникаций, строительства дорог, по переработке сельскохозяйственной продукции, в легкой промышленности. Для такой экспортоориентированной страны, как Германия, рынки стран СНГ интересны главным образом как рынки сбыта. Это подтверждается показателями прошлого года: рост экспорта из Германии в Казахстан составил более 15% [3].

В торгово-экономической сфере мы заложили хорошую правовую и институциональную базу. Помимо Межправительственной казахстанско-германской рабочей группы по торгово-экономическому сотрудничеству, с июля 2010 года действует Казахстанско-германский Деловой совет по стратегическому сотрудничеству, который объединил ведущие казахстанские и немецкие экономические структуры и стал реальным мостом между бизнесменами двух государств.

Казахстан и Германия имеют все возможности значительно расширить спектр делового взаимодействия, особенно в рамках проектов Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию, Карты индустриализации,

100 конкретных шагов, а также подготовки и проведения в 2017 году Всемирной выставки ЭКСПО в Астане по теме «Энергия будущего».

Как известно, Стратегией развития «Казахстан-2050» предусмотрено развитие транспортного и транзитного потенциала нашей страны, обеспечение широкого доступа казахстанской продукции на внешние рынки, развитие агропромышленного комплекса и др. В этом плане Германия, является для нашей страны ведущим партнером.

Федеративная Республика имеет развитую транспортную инфраструктуру в своих портах на Балтийском и Северном морях, она активно осуществляет контейнерные перевозки по железной дороге из Китая в Европу по территории нашей страны и располагает большими возможностями и инновациями в сфере международного транспорта и логистики. В рамках Стратегии «Казахстан-2050» может появиться возможность строительства логистических центров Казахстана в немецких портах Балтийского и Северных морей. Имеются ряд других возможностей. Сотрудничество в сфере АПК реализуется в рамках созданного в 2009 году казахстанско-германского Аграрно-политического диалога [4].

В июле 2015 г. в целях реализации программы «100 конкретных шагов» по привлечению транснациональных корпораций и крупных инвесторов для развития сферы туризма Казахстана, в Посольстве РК в Берлине состоялась встреча с делегацией крупнейшего в Европе концерна TUI Group во главе с членом правления Томасом Эллербеком. Группа компаний TUI Group одна из лидирующих компаний на туристическом рынке Европы, обслуживая более 30 млн. клиентов в год, предлагает отдых в 180 странах мира [5].

В ходе встречи немецкая сторона была ознакомлена с основными положениями НЭП «Нұрлы жол – Путь в будущее» и Плана нации «100 конкретных шагов», состоянием и перспективами развития туристской отрасли РК, а также ходом подготовки к «ЭКСПО-2017». По итогам переговоров были достигнуты договоренности о разработке информационного тура в целях ознакомления концерна с туристскими предложениями и инфраструктурой регионов Казахстана. Не менее важной составляющей сотрудничества будут вопросы перевозки и размещения туристов в рамках «ЭКСПО-2017» в Астане.

ФРГ, являясь локомотивом Евросоюза, играет одну из ключевых ролей в процессе выстраивания отношений Казахстана с ЕС. В настоящее время имеются все предпосылки для придания стратегического характера казахстанско-германскому взаимодействию. Об этом четко свидетельствуют содержание, интенсивность, тематика тех вопросов, которые включены в повестку двусторонних отношений.

Литература

1. Балгабай М. Немецкий Аргумент – Алматы, 2012, с. 4-8
2. Онжанов Б.Н. Казахстан – Германия взаимоотношения на современном этапе. // Қазақстан және қоғам. №7. 2013
3. Муканов Х. «О казахстанско-германских отношениях и их влиянии на внутреннюю политику Казахстана» // <http://sayasat.org/articles/1057-o-kazahstansko-germanskih-otnoshenijah-i-ih-vlijanii-na-vnutrennjuju-politiku-kazahstana>
4. Экономика Казахстана и Германии могут получить много пользы друг от друга - Ангела Меркель // inform.kz/rus/article/2287324
5. Казахстан и Германия: Двухсторонние отношения внушают оптимизм// businesspress.ru/newspaper/article_mId_1893_aId_102129.html

МӘДЕНИ САЯСАТТЫ ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ МУЗЕЙДІҢ РОЛІ

Тәуелсіздігіміздің 24 жылдығы еліміздің қысқа уақыттың ішінде талай белестерді артта қалдыруымен есте қалды. Елбасымыздың сындарлы саясатының арқасында кейбір мемлекеттердің 50-60 жылда жүріп өтететін жолын біз небәрі 24 жылда еңсере білдік. Еліміздің әр саласы мен түрлі бағыттағы кәсіби мамандарының бұл іске қосқан өз үлестері бар. Мәдениет саласы да үлкен өзгерістерді басынан кешіп, айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Біздің бұл мақалада қозғайық деген мәселеміз жаңа мәдени саясат тұжырымдамасы аясындағы музейлердің ролі туралы болмақ.

«Мәдени саясат» феноменінің ғылыми тұрғыдан зерттелуі қажеттігі жайында алғаш рет 1967 жылы Монако конференциясында айтылды. Онда мәдени саясат түсінігі негізінде мемлекеттің мәдениет саласындағы негізгі әрекеттерін қамтамасыз ететін негізгі қағидалары, әкімшілік және қаржылық қызмет түрлері мен әрекеттерінің кешені негізге алынатындығы шешілді. Бұл контекстке сай саясаттың мәдениет саласында жүзеге асуы қоғамның табиғи және рухани ресурстарын тиімді пайдалану арқылы нақты мәдени мақсаттардың жүзеге асуына бағытталған қоғамдағы барлық саналы және ойласып істелген әрекеттерді көрсетеді [1].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы туралы жарлығында «Бүгінгі күні мәдениет пен мәдени әлеуетті дамыту әлем халқы мен мемлекеттерінің көпшілігінің аса маңызды даму басымдықтарының қатарына кіреді. Мәдениеттің даму деңгейі, ұлттық және әлемдік мәдени мұраны сақтап қалу мен байытуды, сапалы мәдени құндылықтардың жасалуын, таратылуы мен қолданылуын, жемісті мәдени алмасу мен тұлғаның рухани-шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетуін қамтамасыз ететін, тиімді жұмыс істейтін мәдени институттар инфрақұрылымы мен тетіктерінің болуы табыстың аса маңызды критерийлерінің бірі болып табылады», - деп көрсетілген [2]. Әлемнің жаһандануы мемлекеттер арасындағы шекаралардың еңбек күшіне, қаржы ресурстарының, технологиялар мен түрлі идеялардың еркін енуіне тосқауылдардың біртіндеп азаюы, өз ішімізден оған жауап ретінде қуатты мәдени саясатты қалыптастыру қажеттігін екендігін терең түсінгендіктен туындайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына [Жолдауын](#)да әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру мақсатын жүзеге асыруда мәдениет саласы басымдық бағыт ретінде көрсетілген [3]. Бәсекелестікке қабілетті мемлекет дәрежесіне біз тек қана жоғары білім мен біліктіліктің арқасында ғана емес, жоғары деңгейде дамыған мәдениет саласымен, мәдениетті халықтың көмегімен қол жеткізе аламыз. Жаңа мәдени саясат тұжырымдамасында музейлер басқа мәдениет ошақтары сияқты өздерінің ғылыми-шығармашылық әлеуетін нарықтық жағдайларда толық ашу жағы да қарастырылған. Бұған қатысты тұжырымдамада: «мәдениеттің ролін ұғынуға деген қазіргі заманғы көзқарас тұлғаның, бизнестің және тұтас мемлекеттің табысы аспектілерінің бірі ретінде қоғамның шығармашылық белсенділікке деген көзқарасы өзгеріп жататын жаңа әлеуметтік-мәдени ортаны қалыптастыру қажеттілігін негіздейді. Мұндай жағдайларда креативтік пен бәсекеге қабілеттілік алдыңғы қатарға шығады. Мәдениет саласы экономика ресурстарының біріне, бизнес-бастамалар үшін тартымды инвестициялық салаға айналып келеді, бұл атап айтқанда: кино индустриясы, анимация, цирк өнері, мұражай, концерт пен театр қызметтері және т.б. өнердің жекелеген түрлері мен мәдениет ұйымдарын экономикалық тұрғыдан табысты (рентабельді) деңгейге шығаруға мүмкіндік береді» делінген.

Осы сөздерді басты қағидаларының қатарына алған Қазақстан Республикасының ұлттық музейі басшылығы мен ұжымының атқарған жұмысының арқасында музей 2015 жылдың ақпан-шілде айларының аралығында 65 млн. теңге табыс тапты [4]. Әрине, оған музейдің қазіргі заман талабына сай жоғары дәрежеде жабдықталуы, ерекше сәулет нысаны болуы халықты көптеп тартуға мүмкіндік бергені сөзсіз.

Басқа мәдениет ошақтары сияқты соңғы он жылда музейлердің саны тұрақты түрде өсіп келе жатуы мемлекеттің бұл салаға сөз жүзінде ғана емес, қаржылай да көмек көрсетіп жатқанын көрсетеді.

Жаңа мәдени саясат тұжырымдамасында музейлердің ғылым мен зерттеу орталықтарына айналуына баса назар аударылған. Дамыған мемлекеттердегі сияқты музейлер енді ғылым, білім, коммуникация және мәдени инновация институттарының бірі ретінде дамитын болады. Бұл өз кезегінде музейдің құзыреті мен атқаратын қызметтерін кеңейтеді. ҚР ұлттық музейі көшбасшы ұйым ретінде құрылғаннан бері бұл жұмыстарды басшылыққа алған болатын. Музейлер енді тарихи жәдігерлер мен өнер туындыларын халыққа дәстүрлі формада ұйымдастырылған көрмелер арқылы ұсынатын орын ғана емес, сондай-ақ мәдени-ағартушылық және имидждік орталықтар ретінде дамиды. Яғни музейлердің халық алдындағы олардың мәдени өмірінде белсенді орын алуы қажет. Өз кезегінде ғылыми – зерттеу мүмкіндіктері кеңейіп, тарих ғылымның басқа да салалармен тығыз байланыс жасауына мүмкіндік жасалады. Музей қабырғасында археологиялық және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылып, реставрациялық жұмыстар жүргізіледі. Өнертану орталықтары кең қанат жаюына мүмкіндіктер жасалады. Жаңа мәдени саясатта музей қорларының материалды техникалық базасын жаңартуды, әлемнің белді музейлерімен әріптестік қатынас орнатуға бағытталған.

Егер ХХ ғасырдың 30 жылдары Қазақстандағы алғашқы музей коллекцияларын қалыптастыру негізінен ресейдің жетекші музейлерінің қатысуымен жүргізілсе, қазір еліміздің көшбасшы музейлерінің қорлары жүйелі түрде отандық және шетелдерден алынған экспонаттармен де толықтырылып отырады. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде табылған көптеген құнды дүниелер Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің баға жетпес қорын құрайды.

Музей ісінде дамытуды қажет етіп отырған бағыттарының бірі – реставрация институты. Тарихи жәдігерлерді қалпына келтіру тиісті құрылғыларымен жарактанған кәсіби мамандарсыз іске аспайды. Сондықтан болар, әлемнің ірі музейлері бұл салаға үлкен көңіл бөліп, қажырын да қаржысын да аямайды. Өкінішке орай, бұл іс Қазақстанда кенжелеп тұр. Сол олқылықты толықтыру мақсатында 2014 жылдың сәуір айында Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде Сақтау мен қалпына келтіру орталығы құрылды. Аталған орталық үшін бұйымдардың түрлері бойынша қалпына келтіруге арналған алдыңғы қатарлы мамандандырылған жабдықтармен жасақталған арнайы лаборатория жобаланды [5]. Орталық мынадай бағыттар бойынша тарихи жәдігерлерді қалпына келтіретін болады: металл, ағаш, былғары және сүйектен жасалған бұйымдарды сақтау мен қалпына келтіру; кескіндеме, сурет, қағазды сақтау мен қалпына келтіру; керамика, фарфор және шыныны сақтау мен қалпына келтіру; мата және кілем-киіз бұйымдарын сақтау мен қалпына келтіру; химия-биологиялық зерттеулер. Орталықта Қазақстанға танымал маман реставраторлар жұмыс істейді. Осылайша тұжырымдамада көрсетілген мәдениет саласының түйінді проблемасы ретінде көрсетілген ғылыми тәсіл және өнер теориясы мен практикасының өзара байланысы жеткілікті айқындалмаған: көркемөнер білімін беру, өнертану, мұражай ісі, археология, реставрациялау, туризм, кино, театр шашыраңқы орналасқан және өзара келістірілмеген деген пункті ұлттық музейде сәтті шешімін тауып отыр.

Мұражайлар қазіргі демократиялық қоғам жағдайында өз позицияларын нығайтуына алғышарттар бар. Техника мен технологиялардың даму деңгейі (фотодан сандық технологияларға дейін) бұқараның қазірде ақпаратты визуалды қабылдауына бағытталған жағдайында оны бар жағынан қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Осылайша мәдени

мұраны сақтау және халық арасында танымалдығын арттыру мәселесін шешуде технологиялық жетістіктер өз көмегін тигізеді. Оған мысал ретінде ұлттық музейге қойылған аудио, видео эффекттер, ерекше көркемделген тарихи қоныстардың макеттері, түрлі түсті безендірілген стендтер, 3D голограммалар және т.б. айтуға болады. Адам негізгі ақпаратты қоршаған ортадан көзі арқылы алатынын ескерсек, қазіргі техника мен технологиялармен қаруланған музейлер бұқараны көптеп тартуда басқа мәдени ошақтарының қасында бәсекеге қабілеттілігі әлдеқайда жоғары. Заманау музейге деген бұқараның қызығушылығы ұлттық музейде 2015 жылдың мамырында өткен «музейдегі түн» акциясына келген келушілер санының 23 мың адамнан асып түскендігі айқын дәлел бола алады. Адамдар оған ақысыз көрмелерді тамашалау мүмкіндігіне ғана емес, негізінен, шоу-көріністер, ойын-сауық көруге келгендерін байқауға болады. Ақпараттық төңкеріс жағдайында ақпарат ағыны көлемімен қатар, сол ақпаратты қабылдануға көзделген субъектілерге қажетті сигналдарды жеткізе білу, жаңа музей ісінің, мұражайдың білім беру мен тәрбиелеу функцияларына жаңа көзқарас тұрғысынан теориялық-әдістемелік жағын әрдайым жетілдіріп отыру қажет екендігін әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр.

Тағы бір музейлерге қатысты түйткілді мәселеге музейлер мен музей-қорықтардың ғылыми-зерттеу қызметін дамыту әлеуетін жеткілікті пайдаланбау мәселесі болып отыр. Оған бірнеше кедергі бар: біріншіден, қалыптасқан дәстүр бойынша музейдегі жұмыс көрме ұйымдастыру мен жәдігерлерді сақтауға байланысты болғандықтан, музейлердің ғылыми штаты шектеулі болды. Тек арнайы ғалымдар қауымдастығындағы бар ортада ғана ғылыми идеялардың, тұлғалардың, көзқарастардың өзара бәсекелестігі мен әріптестігі туындап, шығармашыл атмосфера санның сапаға айналуына жағдай жасайды. Мысалға АҚШ-тың Нью-Йорк қаласындағы «Жаратылыстану» музейінде 47 куратор, 200-ге жуық ғылыми қызметкер, 70-тен астам ғылым докторы мен аспиранттар қызмет жасайды екен. Жыл сайын әлемнің түкпір-түкпіріне 100 ғылыми экспедиция жасақталады екен [6]. Екіншіден, отандық музей қызметкерлерінің шетелдік ғылыми ұйымдармен байланысының әлсіздігі, ғылымды бұқараландыру арқылы инвестициялар тарту жолға қойылмай отыр. Аталған кедергілерге қарамастан, бұл бағытта ұлттық музейде айтарлықтай жұмыс атқарылуда. Музейдің ішінде көрме залдарын ғылыми негіздеу және қолдаумен айналысатын археология және этнография, тарих және музейтану әдістемесі бөлімдері жұмыс істейді. Сонымен қатар музей қабырғасында іргелі ғылыми зерттеулер жүргізетін, ғылыми жобаларды жүзеге асыру мақсатында «Халық қазынасы» ғылыми зерттеу институты құрылған болатын. Оның құрамында елімізге танымал О. Исмагулов, З.Самашев, В. Зайберт сияқты белгілі ғалымдар еңбек етеді. Жас ғалымдарды жұмысқа тартып, ізденістерге жаңа серпін беру алдыға қойылуда. Тұжырымдамада көрсетілгендей, музей мәдениет саласындағы ғылыми-зерттеу жұмысының жетекші секторларының біріне айналуға, ал ғылыми ізденістердің басым бөлігі «Мәңгілік ел» ұлттық жобасының аясында іске асатын болады. Осыған орай 2015 жылдың 2 қыркүйегінде «Мәңгілік ел – ұлы даланың асыл мұраты» ғылыми конференциясын музеймен бірлесе отырып, Астана қаласы әкімдігінің Ішкі саясат басқармасы, «CDMA Standart» ЖШС ұйымдастырды. Музейде «Мәңгілік ел» атты триптих халыққа ұсынылды. Қазақ халқының өз тарихы мен мәдениетті зерттеуге деген құштарлығы туралы тарих институтының басшысы Б.Г. Аяған өзінің берген сұхбатында мәлімдеген болатын. Сол қызығушылықты одан ары бекітуге бір қадам болсын жақындатуға мүмкіндік беретін жердің бірі музейлер екендігін ескерсек, олардың халықтың тарихи санасын қалыптастырудағы маңызы ерекше. Жастардың өз еліне деген сүйіспеншілігі, патриоттық сезімі, өз тарихы мен салт-дәстүрлерін, ата-бабаларының тарихын терең білгенде ғана қалыптасады. Тек сонда ғана біздің тарих өткеніміздің қателіктерінің болашақта қайталанбауының кепілі бола алады.

Әдебиеттер

1. Ермаганбетова К.С. Қазақстандағы мәдени саясат және саяси мәдениеттің қалыптасу ерекшеліктері URL: <https://www.eni.kz/.../%3FAZA%3FSTANDA%3FI%20M%>

2. Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 4 қарашадағы № 939 Жарлығы URL: (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000939>)

3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар URL: http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/page_215751_kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyn-kazakhstan-khalkyna-zholdauy-2014-zhylhy-17-kantar

4. Нацмузей РК заработал за полгода Т65 млн URL: (http://forbes.kz/news/2015/10/28/newsid_99630/)

5. Сақтау мен қалпына келтіру орталығы URL: (http://nationalmuseum.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=47:2014-06-22-17-22-01&catid=17:2014-05-11-08-02-31&Itemid=150&lang=kk)

6. *Усманова Э. Какие музеи нужны моей независимой стране? <http://www.zonakz.net/articles/16537>*

III СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ КАЗАХСКАЯ И РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ

Қ. А. Мамаділ
Астана қ.

«ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ ХАБАРШЫСЫ» ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫНЫҢ ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ

«Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы» ғылыми журналының 2001 жылдан бастап тұрақты шығып келе жатқанына алдағы жылы 15 жыл толады. Бұл, әрине, аз уақыт емес. Алғашқы нөмірі институттың сол кездегі ректоры, п.ғ.д., профессор М.Н. Сарыбековтің алғы сөзімен жарық көрген ғылыми басылым қазіргі гуманитарлық бағыттағы алуан түрлі өзекті мәселелерді қамтыған ғылыми-зерттеу нәтижелерін елімізбен ынтымақтас мемлекеттердегі ғылыми орта мен зерделі көпшіліктің назарына дер кезінде жеткізіп, заманауи ғылыми әлеуеттің қалыптасуына өз үлесін қосып келеді. Дегенмен ғылыми журналдың мақсаты редакцияға келіп түскен мақалаларды іріктеп, жариялаумен ғана шектелмесе керек. Ғылыми басылымның сапасы мен салмағы, әдетте, авторларға байланысты болатыны белгілі. Мұның өзі ондағы материалдарды арнайы зерделей талдағанда анық байқалады. Сондықтан осы мақала көлеміндегі филологиялық ізденістерге жасалған шолу аталған мақсаттан туындайды деуімізге болады. Бастапқыда журналда негізінен астаналық ғалымдардың мақалалары жарияланса, келе-келе республикадағы өзге ЖОО-лардың, сондай-ақ көршілес мемлекеттердегі ЖОО-лардың ғалымдары осы басылым беттеріндегі зерттеулері арқылы ғылыми ортамен ой бөлісті. Олардың ғылыми тәжірибесіне қарай құрамы да әртүрлі болды. Көптеген жас ғалымдардың ғылымға барар жолдағы тұсауы кесіліп, тырнақалды мақалалары жарық көрді. Қазақ, орыс, ағылшын, француз, неміс, хинди т.б. тілдердегі филологиялық мәселелерді қамтыған журналдың 60-қа жуық санында филология сериясы бойынша 350-ден аса мақала ғылыми көпшіліктің талқылауына ұсынылды. Ғылыми кеңістік Қазақстанның Астана, Алматы, Шымкент, Қарағанды, Павлодар, Семей, Өскемен, Петропавл, Тараз, Қызылорда, Қостанай, Атырау, Түркістан т.б. қалаларын, сондай-ақ Ресей, Украина, Грузия т.б. мемлекеттерді қамтыды. Назарбаев университеті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Абай атындағы ҚазҰПУ, Е. Бөкетов атындағы ҚарМУ т.б. жоғары оқу орындарындағы, сондай-ақ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнертану институты сияқты ғылыми мекемелердегі тілтанушылар мен әдебиеттанушылар «ЕАГИ хабаршысына» қызығушылық танытып, ғылыми өнімдерін берді. Белгілі филолог-ғалымдардың да салмақты, көкейкесті мақалалары үзбей шығып тұрды. Ұдайы жалғасып келе жатқан осы үрдіс журналдың ғылыми маңызын арттырып, беделін көтерді. Мәселен, Ж.Қ. Түймебаев, С. Негимов, С. Абдрахманов, Т.В. Кривошапова, Л.К. Жаналина, Н.Г. Шаймердинова, Ж.А. Жакупов, Г.Ә. Мұратова, Л.С. Дүйсембекова, С.Қ. Әлісжан, Ж.Ә. Аймұхамбет, Г.И. Власова, А.Е. Бижекенова, Т.М. Әбдікәрімова, Ш.К. Жаркынбекова, Б. Сағындықұлы, Е.Е. Тілешов, А.Д. Әлтай, Р. Тұрысбек, М. Хамзин, А.Ш. Пангереев, Ж.Ж. Жарылғапов, М.Б. Амалбекова, Б. Досжанов, М.Б. Нуртазина, Г.О. Сыздықова, Ж.А. Құсайынова т.б. белгілі ғалымдардың мақалаларында тіл мен әдебиеттің өзекті мәселелері талданып, сипатталды. Осыншама ғылыми әлеуеттің сеніміне ие болу, келіп түскен материалдарды сапалық тұрғыдан іріктеу журнал редакциясынан үлкен жауапкершілік пен жан-жақты филологиялық білімді қажет етті. Ғылыми журнал сандарында:

- тіл саясаты, қостілділік, мәтін лингвистикасы, ғылыми мәтін, тілдік қатысым, терминология, семасиология, психолингвистика, этнолингвистика, социолінгвистика,

когнитивті лингвистика, говор-сөйленіс, лексика, ономастика, сөзжасам, синтаксис, лингвистикалық политология, топонимика, фразеология, фразеосемантикалық өріс, көне түркі жазба ескерткіштері, тілдік дискурс, концепт, салғастырмалы концептология, аударма, стилистика, парцелляция, реплика, метонимия, тіл білімі тарихы, этноним, диахрониялық стратификация, тілдік тұлға, семиотика, әлемнің тілдік бейнесі, антропонимика, тілдегі гендерлік фактор, лингвомәдени бірліктер, ойконимия, коммуникативтік код, тілдік қатысым, салғастырмалы зерттеулер, салыстырмалы тіл білімі, салғастырмалы тіл білімі т.б.;

- фольклор, эпостық жырлар, бесік жырлары, сопылық әдебиет, проза, поэзия, поэтика, әдебиет тарихы, лирика, әдеби шығармашылық, сатира тілі, әдеби талдау (гендерлік аспект), әдебиеттегі трансформация, өлең құрылысы, шетел әдебиеті, драматургия т.б. мәселелер жөніндегі мақалалар жарияланды.

Жалпы, ғылым атаулыда зерттеу тақырыбының өзектілігі, маңыздылығы, қажеттілігі сияқты негізгі талаптар бары белгілі. Осы тұрғыдан алып қарағанда, журналдың әр санындағы филологиялық ізденістердің ғылыми анализдері мен шешімдері, айқындылығы мен дәлелдемелері, пікір тереңдігі әрқилы деуге болады. Мәселен, белгілі тілтанушы Ж.Қ. Түймебаев *моңғол* этнонимінің шығу төркіні жөнінде тың пікірлер айтты [1]. Біздің ойымызша, «мәңгі ел» сөзінің түбін «моңғол» сөзінен іздеп жүргендер сол пікірлерге назар аударғаны жөн. Әдебиеттанушы ғалым С. Абдрахмановтың «Пушкин ертегілерінің аудармалары туралы» деген мақаласында балалар әдебиетін жаңғыртуға жөн сілтерлік пайымды ой айтылды [2]. Ғалым Б. Досжановтың антропонимдердің таңбалық қырларын зерделеуін де антропонимиядағы тың материал деуге болады [3].

Ғылыми журнал беттерінде қазақ әдебиетінің теориясына, тарихына қатысты осы бағытта ізденуші-ғалымдарға, филологияға маманданушы студенттерге керекті мол материал берілді. Мәселен, Махамбет, Абай, Жамбыл, Мұрын жырау, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Біржан сал, Мағауия Абайұлы, Олжабай ақын, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Қ. Кемеңгеров, С. Торайғыров, Ғ. Қараш, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мұстафин, Қ. Аманжолов, М. Мақатаев, Ә. Нұрпейісов, Ә. Тарази, Ә. Кекілбаев, О. Бөкеев, М. Мағауин, С. Мұратбеков, С. Жүнісов, Қ.Жұмаділов, Н. Оразалин, С. Сматаев, Ж. Молдағалиев, Ө. Қанахин, Г. Бельгер, М. Шаханов, К. Мырзабеков, Ф. Оңғарсынова, Ұ. Есдәулетов, Ж. Әскербекқызы т.б. сынды қазақ әдебиеті өкілдерінің, сондай-ақ М.Ф. Достоевский, А.С. Пушкин, Ю.О. Домбровский, С.Н. Марков, В.В. Крестовский, А. Авлони, Жованни Боккачо, М. Кундер, А. Кристи, Э. Пуаро, Т. Уильямс, А. Платонов, Ш. Айтматовтардың көркем туындыларына қатысты салыстыру, сипаттау, талдау тұрғысындағы ғылыми пікірлер көрініс тапты. Ресейлік зерттеуші Е.А. Бондарец шығыс славян тілдеріндегі лингвистикалық дәстүрлер (№4, 2005), грузиялық ғалымдар Р. Табукашвили мен И. Чиквинидзе салалық аударма мәселелері (№2, 2011), украиналық автор Е.В. Бабенко энантиосемия (№3-4, 2013), (№2, 2011), ал С.Н. Мусейчук коммуникативтік актінің прагматикалық қырлары жөніндегі зерттемелері арқылы қазақстандық ғалымдармен ой бөлісті.

Осы филология сериясына жасалған қысқа сипаттаманың өзі-ақ ғылыми журналдың біртіндеп әлемдік ғылыми кеңістікке қарай бет алып бара жатқанын білдірсе керек.

Әдебиеттер

1. Түймебаев Ж.К. К вопросу о происхождении этнонима *mongol* (*mongul*) // Вестник Евразийского гуманитарного института. Научный журнал. №4, 2008. С. 5-14.
2. Абдрахманов С. Пушкин ертегілерінің аудармалары туралы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. Ғылыми журнал. №1, 2008. Б. 178-182 бб.
3. Досжанов Б. Антропонимжасамдық формалардың таңбалық сипаты // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. Ғылыми журнал. №3, 2010. Б. 191-194 бб.

ТЮРКСКИЙ МИР В ТВОРЧЕСТВЕ М. АУЭЗОВА И Ч. АЙТМАТОВА

Современная гуманитарная наука активно использует термины «Славянский мир» и «Русский мир» «Англоязычный мир» и т.д. Термины подразумевает территорию и население (страну), в котором язык, религия и культура той или иной нации становятся основополагающей. Это является основанием для причисления в состав к примеру «англоязычного мира» такой территории как США, английский язык и культура занимаемой не последнее место в Индии. И если США и по сегодняшний день решает проблему знания английского языка как государственного, то для Индии, как бывшей колонии Великобритании, проблема состоит в обратном - увелечение доли хинди во всех сферах жизнедеятельности государства.

В молодых тюркоязычных государствах, в которых на протяжении 50 и более лет практически не существовала национальная школа, отсутствовало высшее образование на родном языке, сегодня решается проблема знания государственного языка и укрепления его приоритета. В отличие от многих постколониальных стран, тюркоязычные республики бывшего Советского Союза идут по пути взвешенного отношения в решении языковой проблемы.

Сегодня тюркоязычные народы находятся в невыигрышном положении. С одной стороны - давление русского языка, с другой – приоритетность английского языка в современной жизни, использовании современных технологий.

Однако, процесс в изучении и овладении, использовании, к примеру, казахского языка несомненен, несмотря на критику со стороны общества. Развитие языка определяется увеличением числа обучающихся на этом языке в школе, средних, высших учебных заведениях и наличием послевузовского образования, а также развитием прессы, художественной литературы и делопроизводства. Являясь несомненным показателем национального, язык может делегировать свои полномочия другим языкам. Это касается, прежде всего, творчества русскоязычных писателей, когда русский язык становится языком творчества и не является важным определителем национального (казахские поэты и писатели О.Сулейменов, А.Алимжанов, чукотский писатель, Ю.Рытхэу, киргизский писатель Ч.Айтматов и др.) Почти все тюркоязычные народы бывшего Советского Союза находятся примерно в одном положении, это касается и автономии России в Поволжье и на Кавказе. Единственной тюркоязычной страной, развивавшейся самостоятельно, является Турция. Географически тюркский мир представляет огромную территорию от Средиземноморья, Приволжья, Урала, Кавказа, Средней и Центральной Азии до границ с Китаем. Тюркоязычные народы объединяются через различные группы тюркских языков алтайской группы.

Духовное родство тюркоязычных народов глубоко отражено в близости языков, обычаев, обрядов, фольклорного и мифологического наследия. Вот этот древний и необычайно ценный пласт культуры был изгоняемым из сознания тюркских народов на протяжении 70 лет, как и приверженность народов и исламу. Теологическое образование для мусульман было закрыто.

Сравнения обрядов на рождение ребенка, сватовства, свадьбы и похорон и у тюркоязычных народов имеют удивительное сходство. Конечно, изустная традиция передачи фольклорных произведений, бывшая живой традицией до XX века, сделала свое благодарное дело. Огромный пласт словенского фольклора казахов и других тюркоязычных народов, сохранивших богатейшую жанровую систему, был известен как простому люду, так и интеллектуалам. Выдающиеся писатели – Ауэзов и Айтматов с детских лет знали фольклор на протяжении всей творческой жизни, исследуя его как фольклорист Ауэзов, как неустанный собиратель Айтматов. Не случайно кладезь

народной мудрости, богатство сюжетов и образов фольклора, меткость народного языка были блестяще использованы ими. Верования, приметы, обряды часто бывали связаны с мифопоэтическими представлениями; глубокое знание тюркской мифологии дало возможность писателям не только вводить ее в ткань реалистического произведения, но и создавать новые мифологемы. Сопряжение современности и мифа – характерное явление для многих литератур мира. Но через мифологические представления народа о человеке, животном и природе, о любви, жизни и смерти возможно отразить особенности национального характера и национального бытия.

Способы художественного отражения творческого мира мы видим

а) реалистическом сюжете повести «Кок серек» (серый лютый), где явственен мифологический подтекст, создаваемый на основе тотемного мифа. Трагическая судьба Курмаша пытавшегося одомашнить волка, выходит за пределы охотничьего рассказа.

б) трагическая судьба Газизы в реалистическом рассказе «Судьба беззащитных», роль вставной легенды о предке Кушикбае как отражение родового мифа и как контрапункт произведения. В то же время это отражения мифологического представления о трех мирах в мифе.

в) трагическая судьба рода албан в повести «Лихая година». Как история рода албан и как символическое отражение судьбы всего казахского народа, изгоняемого и уничтожаемого на собственной земле. Ответ М.Ауэзова на события 20ых годов в Казахстане.

г) архетип воина в казахском фольклоре и в трагедии Ауэзова (Кобланды)

д) трагическая судьба великого казахского поэта Абая в романе-эпосе «Путь Абая». архетипически сюжетно – образной системе.

Архетип пути (как искания жизненного кредо и собственной судьбы) в творчестве М. Ауэзова представлен в виде замкнутого круга в ранних произведениях, и трагизм их безысходен. В романе-эпосе круг разорван, идеи, мысли, музыка, поэзия Абая ушли в народ и стали духовной целью. Сравните в русском фольклоре архетип пути линеен (из дома через странствия к дому)

Архетип героя изменился. Он переосмыслен Ауэзовым. Теперь не батыры решают судьбу народа и родной земли, а поэты-мыслители.

Архетип старца (мудреца) отражен писателем не только в образе Абая, чья жизнь показана от младенчества до смерти, но и через образы Даркембая, Базаралы, Кодара, которые выразили народную мудрость и истину.

Архетип ребенка выражает не столько единичную судьбу, сколько надежду на продолжение жизни в потомках. Судьба ребенка как показатель будущности всего народа. В творчестве М. Ауэзова маленькие герои имеют трагическую судьбу, автор опасался за будущность своего народа.

Архетип женщины также изменился в творчестве казахского писателя; от образа униженной и забитой женщины до показа ее интеллектуальных, творческих сил – вот путь женщины в рассказах, повестях и романе-эпосе Ауэзова. Женщина не только дарительница жизни и хранительница очага, она и гражданин своей страны, патриот, творческая личность.

Архетип земли, неба и гор. М. Ауэзов отразил завершающий этап развития конно-кочевой культуры, великим вкладом которой является приручение лошади для верховой и тягловой езды, создание седел и сбруй. Человек сумел подчинить себе пространство и время. Завершение одного историко – культурного этапа истории целого народа и начало строительства совершенно невидимого оседлого образа жизни явилось страшным и суровым экзаменом для казахского народа. Ценой огромных человеческих и материальных потерь казахи вошли в новый исторический этап своего развития. Эту великую и горестную в истории родного народа показал в своих рассказах повестях, трагедиях и романе – эпосе классик казахской культуры М. Ауэзов. Историки

неоднократно обращались к произведениям классика, анализируя этот важный этап в историческом развитии страны.

Архетип Неба. В мифологии тюрков небо олицетворялось в Тенгри (верховном боге, по-казахски Тәңір). Небо (көк) и Тенгри (көк), поэтому сыны неба тоже көк (көк түрік). Любимый цвет сине-голубой (тюркшн), цвет нашего флага – голубой, как и цвет Великого Синего Неба – верховного божества и мифологии тюрков. Наряду с «көк» существовал и синоним аспан (оспан, осман)и , что тоже отражало владения и суть великого божества. Отсюда и Османская империя. Как божество и как порождающее начало Тенгри сохранялся и в языке тюрков и сознании наряду с Аллахом. Казахи говорят мой Тенри и Аллах как взаимозаменяемые слова. Конечно, архетипы неба видоизменялись в творчестве Ауэзова и это отражалось в его произведениях. Поскольку тотемным животным тюрков является волк, он тоже выступает как божественное и небесное явление Көк бөрі – синий волк, тотем. Не случайно появления синеглазой волчицы и в произведениях Ч. Айтматова.

Архетип Земли представлен в тюркской мифологии богиней Умай – женским началом, она покровительница материнства, мать – Земля. Тенгри – отец и Умай – мать составляют божественную пару и являются демиургами. Особое место принадлежит архетипу горы – сакрального явления во всех культурах мира. Мир разделен на небесную, земную и подземную части.

В творчестве Ауэзова пейзаж реалистичен и наполнен народными приметами, различными интерпретациями верований, аллюзиями мифологического. Они создают символический - аллегорический пласт его произведений. Творческим продолжением открытий Ауэзова стало «Материнское поле» Ч. Айтматова, где ассоциации главной героини Толганай непосредственно связаны с мифологической Умай. К ней обращены не только мольбы героини, она вечная женственность, жертвенность и побеждающая сила. Героини Айтматова в его ранних произведениях были сродки Умай, но, начиная с «Белого парохода», образы женщин наполняются равнодушием, злобой, безответственностью. Таковы мать, бабушка и тетка Бекей в повести «Белый пароход». Это женское ожесточение нашло свой логический конец в романе «Тавро Кассандры», предвещая скорый апокалипсис. Не ядерная война, не разум, а женщина, дети которой не хотят рождаться, станет символом конца света. Более трагичного финала для человечества и придумать невозможно.

М. Ауэзов и Ч. Айтматов, показывая в своих произведениях трагедию человека, трагедию семьи, народа, все-таки верят в человечность. Иначе они бы не стали писателями, чье творчество вдохновляет не только тюркоязычный мир, но и все человечество.

Н. М. Қоқышева
Ш. А. Жұмағұлова
Астана қ.

СӨЗЖАСАМДЫҚ ҰЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӨНІНДЕ

Жалпы тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселесін бірнеше ғалымдар әртүрлі қырынан сөз еткені белгілі. Олардың қатарында ғылыми еңбектерінде сөзжасамдық ұяның жалпы теориясын жасап, оның тілдік жүйеден алатын орнын анықтаған ғалымдар Е.Л. Гинзбург, П.А. Соболева, А.Н. Тихонов, И.С. Улуханов, Е.А. Земская, Г.С. Зенков және тағы басқаларының есімдерін ерекше атауымыз керек.

Сөзжасамдық ұя теориясы мәселесіне қатысты жазылған бірнеше еңбектерден байқауымызша, тіл білімінде сөзжасамдық ұя ұғымына түрлі анықтама беріледі.

Мысалы, С.К. Шаумян, П.А. Соболева, И.В. Альтман, С.С. Белокриницкая, Г.А. Смирнова өздерінің бірігіп жазған мақалаларында: «Сөзжасамдық ұя, бір жағынан, оған енетін барлық сөздердің белгілі бір семантикалық инвариантының сақталуымен, екінші жағынан – барлық осы сөздерде болатын лексикалық түбір морфеманың бірлігімен сипатталады», – деп жазады [1, 29].

Е.Л. Гинзбургтың зерттеулерінде сөзжасамдық ұяның анықтамасы мына тұрғыда беріледі: «Под словообразовательным гнездом можно понимать совокупность аффиксальных конструкций, упорядоченную отношениями производности однокоренных слов, оформленных этими аффиксами» [2, 5].

«Русская грамматикада» қарастырылып отырған ұғым төмендегідей анықталады: «Словообразовательное гнездо – это совокупность слов с тождественным корнем, упорядоченная в соответствии с отношениями словообразовательной мотивации. Вершиной (исходным словом) гнезда является немотивированное слово. Гнездо может быть определено и как совокупность словообразовательных цепочек, имеющих одно и то же исходное слово» [3, 134].

А.И. Моисеевтің пікірінше, бір түбірден тараған сөздердің жиынтығы ретке келтірілмей-ақ, ұяны құрайды. Автор сөзжасамдық ұяны сипаттау барысында «сөзжасамдық ұя – туынды сөздерді, тұтас алғанда, сөзжасамдық материалды ұйымдастыру формаларының бірі екенін атауымыз керек» деген тұжырым айтады [4, 174].

А.Н. Тихонов болса, «сөзжасамдық ұя» ұғымына мынадай анықтама береді: Под словообразовательным гнездом понимается совокупность слов, характеризующихся общностью корня. Общность однокоренных слов проявляется не только в плане выражения (в наличии у них одного и того же корня), но и в плане содержания (корень выражает общий для всех родственных слов элемент значения), т.е. слова, объединяющиеся в словообразовательное гнездо, имеют и смысловую и материальную общность [1, 174]. Мұның барлығы ұя ұғымының бірдей анықталмағанын көрсетеді.

Е.А. Земскаяның тұжырымдауынша, сөзжасамның тілдің ерекше жүйесі ретінде танылуы, бұл жүйенің құрылымы қандай, оны қандай бірліктер құрайды, оған синтагматикалық және парадигматикалық қатынастардың қандай түрлері тән деген сауалдарға жауап беруді талап етеді [5, 174].

Олай болса, сөзжасам саласындағы негізгі тұлғалардың бірі туынды сөз екенін атауымыз керек. Туынды сөздер – тілдің сөзжасамдық процесінің нәтижесінде туған лексикалық дайын тұлғалар [6, 33].

Туынды сөз деген терминнің мәні «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде» мына тұрғыда ашылады: «Қазақ тіл білімінде бұл термин кездесіп жүргенімен, ол тұрақты бір мағынада қалыптасты деуге келмейді. Оны кейде туынды түбір деген мағынада да қолдану кездеседі. Шындығында ол екі терминнің мағынасында үлкен айырма бар. Ал туынды сөз деген терминнің мағынасы туынды түбір деген терминнен әлдеқайда кең. Туынды түбір деген термин – туынды сөздердің бір тобының ғана аты. Туынды түбірлерге тек жұрнақ арқылы, синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер ғана жатады. Туынды сөз деген терминнің көлеміне туынды түбірлер оның бір тобы ретінде кіретіні сөзсіз, бірақ туынды сөздерге олардан да басқа тәсілдер арқылы жасалған түрлі-түрлі туынды сөздер жатады» [6, 34]. Сөйтіп, туынды сөзге төмендегідей анықтама беріледі: «...тіліміздегі сөзжасам тәсілдері арқылы белгілі сөзжасам модельдерінің бірі бойынша жасалып, сөздік қорымызға кірген сөздерді туынды сөздер дейміз» [6, 35].

Туынды сөздердің ұяда жасалуы тілдегі сөзжасамдық типтер мен сөзжасамдық үлгілер бойынша өрбиді. «Сөзжасамдық тип тілде жаңа сөз қалай жасалатынын конкретті түрде көрсетеді, өйткені ол – әр сөз табының туынды сөздерінің жасалу үлгісі. Сондықтан сөзжасамдық тип – тілдің сөзжасам жүйесінің негізгі элементіне жатады» [6, 56].

Сөзжасамдық типті белгілеу, анықтауда оның төмендегі үш белгісіне сүйенген жөн:

- 1) негіз сөздің қай сөз табына жататыны;
- 2) негіз сөз бен туындының мағыналық қатысы;
- 3) сөзжасам тәсілінің бірлігі, синтетикалық тәсілде бір аффикс арқылы жасалуы [6, 56].

Жалпы тіл білімінде сөзжасамдық тип пен үлгі деген терминдердің жігі анықталмай отыр. Осы тұрғыда «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде» сөзжасамдық үлгіге «туынды сөздердің нақтылы жасалу үлгісі» деген анықтама беріле отырып, сөзжасамдық тип пен сөзжасамдық үлгінің өзіндік белгілерін көрсету мақсат етіледі: «Сөзжасамдық типте жалпылық мән күшті болып, мағынасы кең болса, сөзжасамдық үлгіде нақтылық мән басым болады да, типтен гөрі ауқымы тарлау болады. Бір сөзжасамдық типте бірнеше нақтылы сөзжасамдық үлгі бола береді, керісінше бір сөзжасамдық үлгіде бірнеше сөзжасамдық тип бола алмайды».

Сөзжасамда бір ізді өндірімділік қатынастарының жан-жақты зерттелуі сөзжасамдық тізбектің тууына әкелді. А. Н. Тихонов, Е. А. Земская және тағы басқа ғалымдар ұяда сөздердің синтагматикалық қатынастары осы сөзжасамдық тізбектерде жүзеге асады деп пайымдайды.

Орыс тілінде етістіктерден өрбіген сөзжасамдық тізбектерді арнайы зерттеген С. А. Тихонов тізбекті сөзжасам жүйесінің комплексті бірлігі ретінде тани отырып, сөзжасам жүйесі сөзжасамдық бірліктердің иерархиялық ұйымдастырылған жиынтығын білдіреді, мұнда біршама қарапайым бірліктер біршама күрделі бірліктердің құрамына енеді деп пайымдайды. Осы тұрғыдан алғанда, сөзжасамдық тізбек біршама қарапайым бірліктер – сөзжасамдық жұптан құралады. Сөзжасамдық тізбек күрделенген бірлік ретінде өз кезегінде сөзжасам жүйесінің бұдан күрделірек бірлігі – сөзжасамдық ұяның құрамына кіреді. Осы тұрғыда сөзжасамдық ұя сөзжасамдық тізбектердің жиынтығы ретінде жұмсалады.

Тіл білімінде осы уақытқа дейін «сөзжасамдық тарам» ұғымын анықтауда бір пікір қалыптасқан жоқ. Өйткені сөзжасамдық тарам кейбір еңбектерде сөзжасамдық ұя ұғымы мағынасында қолданылады. Сондықтан сөзжасамдық тарамды сөз етпес бұрын, сөзжасамдық ұяны сөзжасамдық тарамнан айыратын негізгі белгі, айырмашылықтарды анықтап алған дұрыс. Бұл мәселе төңірегінде Л. П. Клобукова, Г. А. Клечковская, А. Г. Лыков және тағы басқа зерттеушілер айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді.

Соңғы онжылдықтарда жарық көрген еңбектерден байқауымызша, сөзжасамды зерттеушілердің көпшілігі сөзжасамдық тарамды анықтауда Е. А. Земскаяның тұжырымын негізге алады. Сөзжасамдық тарам дегенде «негізі бір және деривацияның бір сатысында орналасқан туындылардың жиынтығы» түсініледі. Типтік тарамды нақты тарамдар құрайды. Мұнда сөзжасамдық мағыналардың бірдей жиынтығы берілген. Сөйтіп, типтік тарам сөзжасамдық мағыналардың бірдей жиынтығын жүзеге асыратын бірнеше нақты тарамды құрауы мүмкін.

Көптеген сөзжасамдық ұяны зерттеушілердің пікірінше, ұя нақтылы сөзжасамдық қатынастар негізінде құрылады. Бұл – негіз сөз бен туынды сөздер арасындағы иерархиялы ретке келтірілген қатынастар. Бұл жағдай бір түбірден тараған сөздердің ұяға бірігуіне мүмкіндік береді (Э. А. Балалыкина, Г. А. Николаев).

Ғылыми еңбегінде ұядағы сөздердің формалды-семантикалық қатынастарын терең зерттеген профессор А. Н. Тихонов сөзжасамдық ұядағы сөздердің қатынастарына нақты сипаттама берді. Ғалымның пайымдауынша, сөздерінің барлық мағыналық байланыстары құрылымдық белгіленіп, қатаң ретке түсірілген сөзжасамдық ұя, ұйымдастырылу ұстанымдары бойынша, өзінің құрылымдық элементтері арасында мотивацияланбаған (немотивированные) қатынастарды болдырмайды. Әр негіз туынды сөздердің қатаң шектеулі типтерін тудырады және әр туынды сөз өзінің негізіне берік байланысқан [7].

Негіз сөздер мен олардан жасалған туынды сөздердің мағыналық байланысы жайында «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» еңбегінде мынадай тұжырым айтылады: «Туынды сөздердің мағыналары негіз сөздің мағынасының негізінде туады. Мысалы: *жасар, көгер, бөлме, әсерлі* сияқты туынды түбірлердің мағынасы *жас, көк, бол, әсер*

деген негіз сөздердің мағынасының негізінде туған. Сондықтан негіз сөздер мен олардан жасалған туынды түбірлердің мағынасы байланысты болады. Туынды сөздердің мағынасы негіз сөздің мағынасына негізделіп жасалатындықтан, туынды сөздер негізді сөздер аталады. Сөзжасамның мағына негізділігі тек туынды түбірлерге ғана қатысты емес, басқа да туынды сөздердің бәріне бірдей қатысты. Сөзжасамның осындай мағына негізділігі – басқа тілдік құбылыстарда жоқ қасиет» [6, 46].

Сонымен, сөзжасамдық ұя деп бір негізгі түбірден тараған туынды түбірлердің жиынтығы аталады [6, 51]. Сөзжасамдық ұядағы түп негіз сөзден басқа сөздердің бәрі түбірлес туынды сөздерге жатады. Мысалы: *бауыр – бауырдақ – бауырдақты; бауыр ет; бауыр жіп; бауыр киіз; бауырқұрт; бауырла – бауырлап-бауырлап, бауырлат; бауырлы; бауырмүк; бауырша; бауырымен жорғалаушылар; бауырында; көк бауыр; құйрық-бауыр; өкпе-бауыр; іші-бауыры.*

Сөзжасамдық ұя тілдің сөзжасамдық деңгейінің маңызды, қажетті бірліктеріне жатады. Ол құрылымына қарай, мүшеленетін, құрамды бірлік болып келеді. Сөзжасамдық ұялар құрылымында туынды сөздерді орналастырудың өзіндік тәртібі бар. Ол қазақ тілі сөзжасамының сатылық сипатына негізделеді. Бұл ретте сөзжасамдық ұялардың құрылымындағы сөзжасамдық сатылар орасан зор қызмет атқарады.

Әдебиеттер

1. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд: Изд-во СамГУ, 1971. – 387 с.
2. Гинзбург Е.Л. Исследование гнезд сложных слов в русском языке на базе аппликативной модели: Автореф. канд. филол. наук. – М., 1967. – 25 с.
3. Русская грамматика. Т.1. – М.: Наука, 1980. – 783 с.
4. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1987. – 208 с.
5. Земская Е.А. О комплексных единицах системы синхронного словообразования // Акт. пробл. рус. словообразования. – Ташк., 1978. – С. 29-35.
6. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
7. Тихонов А.Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде: Автореф. дис. докт. филол. наук. – М., 1974. – 35 с.

Т. В. Кривошапова
г. Астана

КАЗАХСТАНЕЦ О КАЗАХСТАНЕ (ПОЭТИКА ЗАГЛАВИЯ РОМАНА-ИДИЛЛИИ А. ЧУДАКОВА «ЛОЖИТСЯ МГЛА НА СТАРЫЕ СТУПЕНИ»)

За годы (в том числе и минувшие после смерти Александра Чудакова) роман «Ложится мгла на старые ступени» [1] заслуженно получил общественное признание. Он написан человеком, родившимся и выросшим в Казахстане (Казахской ССР), а, с другой, роман имеет многочисленные точки соприкосновения с драматическим полиэтническим миром, который в этом регионе сформировался в свете драматических процессов, имевших место в СССР в 1930-50-х годы. Читая его, начинаешь понимать, что в основе современной определенной толерантности лежит тот горький опыт, который приобрела наша страна на протяжении нескольких десятилетий минувшего столетия, вынужденная

принимать добровольных и вынужденных переселенцев, ставшая в годы сталинских репрессий всесоюзным лагерем. В этой связи позволю себе некоторые ретроспекции.

Книга имеет жанровое определение, вынесенное в подзаголовок: «роман-идиллия». По этому поводу существует как минимум два альтернативных мнения: Петр Вайль в своей знаменитой статье «Робинзон Чудаков», назвавший его одной из лучших русских книг последнего времени, пишет: По-честному - ни романа там нет, ни тем более идиллии. Какая уж идиллия в повествовании о семье русских ссыльно-поселенцев в Северном Казахстане [2]. А вот Алиса Орлова, комментируя презентацию книги в московском Библиоглобусе, на которой присутствовали вдова писателя Мариэтта Чудакова, со знаменитым критиком не согласна в принципе: «Книга имеет подзаголовок «роман-идиллия». И это определение к ней очень подходит. Противоречия здесь нет. Не стоит, прочитав в аннотации: «в книге рассказывается о жизни группы «ссыльнопоселенцев» на границе Сибири и Северного Казахстана» представлять себе мрачное и суровое жизнеописание в духе «Котлована» или «Колымских рассказов» [3].

Есть попытки дать этой книге и другие жанровые определения: масштабный историко-философский роман, интеллигентская робинзонада, роман воспитания, «человеческий документ», «мемуар». Наверное, каждое из них имеет право на существование. Но на мой пристрастный взгляд в данном конкретном случае судить о специфике жанровой формы романа Чудакова обоснованно судить может лишь казахстанец, которому хорошо известно, что такое Карлаг и Алжир, где сейчас находится уникальный музей, на мраморных плитах которого выбиты фамилии всех тех, кто отбывал срок в Акмолинском лагере жен изменников Родины. Но современные школьники вряд ли знают, что лагерным законам подчинялись не только те, кто находился за колючей проволокой. Наверное, Чудаков испытывал чувство глубокого сострадания к тем бесправным людям, жившим, как тогда говорили, «под комендатурой». Поэтому он и создал в романе уникальную ситуацию, когда на одном пространстве уживаются люди разных культур, национальностей и даже социальных статусов. Автор родился в районном центре Акмолинской области – Щучинске (в романе он именуется Чебачинском, по ассоциации с расположенными неподалеку, в курортной зоне Боровое озерами – в их числе Большое Чебачье, Малое Чебачье и большое количество более мелких озер, он жил там 16 лет до поступления на филологический факультет МГУ.

Позволю себе сосредоточиться на заглавии романа, представляющего собой цитату из раннего стихотворения Александра Блока «Бегут неверные дневные тени...» (1902). Оно входит в цикл «Стихи о Прекрасной Даме», но посвящено не Музе поэта – Л.Д. Менделеевой, а его троюродному брату - Сергею Соловьеву. Показательно, что в XX веке в русской (равно как и в мировой) литературе цитатные заглавия романов и повестей нередки, хотя предпочтительны фразы, заимствованные из Библии, в то время как лирика достаточно редко служит источником обобщения больших художественных форм. Заглавие романа Чудакова является полноценной цитатой из стихотворения Блока, из которого позаимствована предпоследняя строка. Соответствия между текстом-источником и принимающим текстом очевидны еще и потому, что они обусловлены жанровой спецификой последнего, напомним, именуемого автором романом-идиллией. Ключевое слово в заглавии – «мгла», по словарю Даля, оно представляет собой «помраченье воздуха, испарения, сгущающие воздух, делающие его тусклым, мало прозрачным; сухой туман, дым и чад, нагоняемые в засухи от лесных паров». Естественно, что этот образ у Блока-младосимволиста означает не только наступление вечера, но и конец жизни, а по мере его развертывания в тексте видоизменяет свое значение, становясь принципиально новой метафорой и в процессе чтения романа наполняясь обобщенным смыслом. Это историческая память главного героя и повествователя. Именно такой подход обнаруживаем в романе Чудакова, в котором избирательность очевидна хотя бы потому, что на фоне сквозного сюжета, присутствия главного героя и повествователя каждая из 38 пронумерованных глав посвящена отдельному событию и весьма характерно названа.

А.В. Ламзина, автор хрестоматийной статьи по теории заглавия, пишет о том, что «особую проблему представляют взаимоотношения общего заглавия произведения с заглавиями входящих в него частей (книг, глав и т.д.), которые выносятся автором в оглавление. Подобно «внешнему» заглавию, форма и функции внутренних заглавий, их роль в организации читательского восприятия в процессе становления литературы претерпевали существенные изменения» [4]. Форма и семантика «внутренних» заглавий, иногда входящих в оглавление, достаточно любопытна. Так, в романе Чудакова наряду с сюжетными заглавиями глав («24. Гибель «Титаника», 31. Встреча друзей, 33. Носить не сносить), встречаются и заглавия-топосы (1. Армрестлинг в Чебачинске, 9. В бане и около, 15. Вдовый угол, 22. Озеро, 16. ООН, 30. В Москве), описательные, и это в основном цитаты или реминисценции (6. Ты можешь ли Левиафана удою вытащить на брег?), заглавия-комментарии, очень часто эмоциональные и ироничные (8. Гений орфографии Васька Восемьдесят) и т.д. Здесь мы видим своеобразную стилистическую и жанровую конструкцию, созданную по принципу коллажа, когда авторский текст перемежается стихотворными цитатами, названиями романов, официальной информацией из газет. Особенности группировки заглавий уяснить достаточно сложно – здесь нет принципа, когда заглавие одной главы «подхватывается» и обыгрывается заглавием другой. Внутренняя взаимосвязь и взаимообусловленность внутренних заглавий автором не подчеркивается, что не позволяет говорить о своеобразном «микротексте». Если в классических текстах оглавление функционирует как «сюжетный конспект» романа, то у Чудакова оно представляет собой относительно самостоятельное образно-смысловое единство, обогащающее художественное целое и влияющее на его восприятие читателем. Напомню, что Чудаков был известным чеховедом и, естественно, был прекрасно знаком со спецификой чеховских заглавий, в том числе и с работой И. Сухих, который выделил среди них 8 принципиальных типов [5]. И если основное заглавие романа Чудакова является непосредственно-оценочным, то в отличие от Чехова, тяготеющего к простым формулировкам, его знаменитый исследователь предпочитает усложненные, в первую очередь, персонажные, затем топосные, в меньшей степени временные, предметные и ситуационные. Практически отсутствуют у него формообразующие заглавия...

Обобщая сказанное, хотелось бы отметить, что большинство заглавий в романе является аллюзивными, а их анализ, как известно, целесообразно проводить, основываясь на нескольких операциях: установление источника аллюзии (цитаты); нахождение соответствий между текстом-источником и принимающим текстом; взаимодействие различных значений и употреблений аллюзивного заглавия по мере его развертывания в тексте; постепенная наполняемость заглавия обобщенным смыслом, требующим учета вертикального контекста произведения.

Литературы

1. Чудаков Александр. Ложится мгла на старые ступени. Роман-идиллия. // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.litmir.co/br/?b=161944>
2. Вайль Петр. Робинзон Чудаков. // Российская газета, № 4578. // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.rg.ru/2008/02/01/vayl.html>
3. Орлова Алиса. Мариэтта Чудакова о муже и авторе романа «Ложится мгла на старые ступени» // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.taday.ru/text/1539262.html>
4. Ламзина А.В. Заглавие // Литературоведение. Литературное произведение. Основные понятия и термины. С. 63-71. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://taviak.ru/distance/wpcontent/uploads/2014/obshcheobrazovatelnye_distsipliny/Literatura/Chernec.pdf
5. Сухих И.Н. Заглавие // Проблемы поэтики Чехова. – Санкт – Петербург, 2007. – С. 61.

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ СУРЕТКЕР КЕЛБЕТІ (Т. ӘЛІМКҰЛОВТЫҢ «АҚБОЗ АТ» РОМАНЫ БОЙЫНША)

Көркем шығарма арқылы оның авторына деген қызығушылық пайда болатыны белгілі. Жазушы өз шығармасына арқау еткен өмір құбылыстарының тобын қайдан алды, қалай тапты, оларды қалай сұрыптады – осы мәселелерді анықтау қаламгердің шығармашылық жұмысының ерекшеліктерін, шеберханасының қат-қабат қиын әрі қызық сырларын тануға жол ашады. Жазушы шығармаларының түпкі бастауын, дерегін анықтау оңай шаруа емес. Дегенмен де, біз қазақ прозасының шебері, жазушы Т.Әлімқұловты «Ақбоз ат» романымен байланыстырып, шығармадағы жазушының өз тұлғасының көріну қалпын қарастырамыз.

Мәселен, жазушы Әкім Тарази әріптесі жөніндегі естелікте: «Тәкен Әлімқұлов – ешкімге бас имейтін биік тұлға. Олай дейтінім, көкірегін керуі емес, жағымпазданбайтын, өз орнын білетін. Көзге көріне қоюға икемі жоқ, әрі соған жаны қас еді. Шығармашылықты ғана ойлап, сырын ішіне бүгіп, өзімен өзі жүретін [1]. Ә.Таразидың айтуындағы Т. Әлімқұловтың осы мінезі романдағы кейіпкер Елеусіздің де бойынан табуға болады.

«Москвадан оқып келген жерлестерінің бас қосу» кешінде алғашқы сөз Елеусіз Досовқа берілмек болған. Бірақ ол бас тартты. Бірінші хатшы: «залдан бірнеше записка түсті. Жиналған жұрт Досовтың лебізін естігісі келеді, - деген. Тағы да алақандар шартылдады. Елеусіз орнынан тұра қоймаған соң, әлдебір шалдуар балалар аяғымен жер тепкіледі. Сонымен Елеусіздің бірдеңедеуіне тура келді. Елеусіз Қаратаудың бүгінгі келбеті туралы, оның кен байлығы, өріс шұрайлылығы туралы айтып кетті. Айтқанда осы өңір жөнінде бірнеше очерк жазсам деген жоспарымен байланыстыра айтты. Қаланың адамы далаға киік қууы үшін келмей, малшы қауымның тұрмысын, дарынын, өнерін қызықтау үшін, ләззәт пен ғибрат кәусарынан сусындау үшін келетін болсын [2, 182]. Елеусіз осылайша көсіле, шешіле сөйлеп кетті. Бердігенің басын шалып жүрген ойы тайыздардың маңдайынан қамшымен тартып-тартып өткендей болды. Соның қабатында сүйікті шынары да бар еді. Астанада мал дәрігерлігі академияны бітіре тұра, төлдеген малдың шуын ажыратудан жеркөніп, тамырлы мамандығының көзіне шөп салған бикештің есімін атап қала жаздап, әрең іркіді [2, 183]. Осы орайда сыншы Төлеген Тоқбергеновтің Т.Әлімқұлов жайында айтқаны ойға оралады: «Тәкен ғұмыр бойы ешкіммен жағаласып көрмеген, кісінің жанын жаралағысы келмеген, тіпті жаралау туралы ойламаған адам. Оның бәрімізден ерекшелігі жиналыста, баспасөзде ешкімге ырық бермес, шу асаудың өзі болып шаншудай қадалып сөйлеуші еді. Жақсы көрген адамына ашынып та, басынып сөйлемеген кісі. Тілдеп те, күндеп те жатпайтын» - дегеннен-ақ [1], Тәкен мен Елеусіздің образы тұтасып, романдық жазушының тұлғасы, тағдыры, мінез-құлқы көрініп, авторлық бейнесі даралана түскеніне көз жеткіземіз. Сонымен бірге, романды оқи отырып, кейіпкердің тағдырымен ортақтасу арқылы, шығармашылық процестің кезеңдерімен танысамыз.

«Тегі журналистің қызметі қызық қой. Дүниеде нендей жаңалық болып қалды деп, жарғақ құлағы жастыққа тимей, елендеп жүргені. Кейде үш ұйықтасаң ойыңа кірмейтін нәрсенің үстінен шығатыны бар. Әйтпесе осы сапарда отыз жыл ұйықтап ояңған адамға душар болам деп Елеусіз ойлаған ба? Бір атқа бола жалғыз қызын шырылдатып сүймеген адамына зорлап қосқан қатыгез әкені, махаббат дастанындағы көзі тірі кейіпкерін көремін, есітемін деп те болжаған емес-ті» [2, 38].

«Журналистің жазатын нәрсесін терең ойланып, зерттеп, шындыққа көз жеткізгеннен кейін жұмысқа кіріспеуі мүмкін емес. Осы ретпен ол Оралдың күнделігіне

үніліп еді, бұрын байқамаған жүрек сәулелерін көргендей болды. Қараштың әңгімелеріне Оралдың күнделіктерін жалғап, бейтаныс шырайлы әлемнің ішіне қайта кірді [2,28].

«Елеусіз кейде өзін геологтай сезінеді, жер қатпарының қазынасын іздеуге шыққан геологтың апталар, айлар бойы босқа қаңғыратыны болады ғой. Біздің Досов сол секілді боп жүрді» - деп, автор кейіпкерлерінің іс-әрекеттегі ойын баяндау арқылы жеткізіп отырады.

«Қаратаудың теріскейіне тұңғыш келген Елеусіз Досов қобалжығанда, қиналғанда балалық шағында осы жерді, осы елді, арқыраған ақ бозатты, бұлғақтаған қыз Гүлнәшті бір көріп қалмағанын арман етеді. Бірақ, Елеусіз туып-өскен Сарысудан өңірінде де осы тамырлас оқиғалар болған. Бұндай жайттар Қазақстанның қай түкпірінен болсын ұшырасуы бек мүмкін. Сондықтан қаны сорғалап тұрған айғақтың жетпеген жерін нобайымен толықтырып, дамытып әкетер міндеп күдікті көңілге жұбаныш табады. Жалпақ жұрттың бойына айықпас дерттей сіңген құмарлықтарды жинақтап, қорытып бере алмаса Досовтың жазуда несі бар? Гүлнәш ішін бермесе бермей-ақ қойсын. Елеусіз ең әуелі дәуір шындығын біліп алғысы келді. Сыр шындықтан туады деп шамалайды [2, 66]. Осы жолдардан жазушының материал дайындаудағы алғашқы кезеңдеріндегі психологиялық көңіл-күйін, жан тербелісін көруге болады. Автор естігендерін, көргендерін, әңгіме-сұхбаттарын, айналадағылардың пікірлерін, яғни шығармашылыққа қажетті материалдарды қалай пайдаланғанын айқын келтірген.

Әдеби шығармада сөз болатын басты мәселе – шығарма мазмұнының негізгі арқауы, айтылатын жай-жағдайлардың бағыт-бағдары. Шығарманың тақырыбын, не жайында айтылатынын, нендей мәселелерді қозғайтынын анықтау сырттай қарағанда оңай сияқты көрінеді. Алайда, автордың ой-ниеті тұрғысынан алғанда, тақырып алдымен болашақ туындыға арқау болатын мәселелер, оқиғалардың, суреттелетін өмір құбылыстарының шеберлегі. Шығармада айтылған, суреттелген жайларды қоғамдық өмірдегі маңызды мәселелер дәрежесіне көтеріп, өзін журналист деп алып, оқиғаға кірісуінен өзгеге ұқсамайтын дара қолтаңбасын аңғарамыз. Демек, Т.Әлімқұлов – өз шығармасы арқылы өзінің көркемдік танымын, шығармашылық процеске қатыстылығын айқындай алған қаламгер.

«Елеусіз өзін тағы да жер астын ыңырысын іздеген барлайшыға балайды. Қаратау алқабынан ашқан азды-көпті қазыналар қоймасы қомағай көңілге тоқтау болмай, қайта алға қарай келешектің қиырсыз көкжиегіне талпындыра түсетінін түйткілсіз сезінеді. Сондықтан да ол асығыстық жасамай, самолетпен ұшып кетпей, осында тағы да сансыз күндер бөгелуге бекінді» [2, 116]. Бұл сөйлемдер жазушының дүниеге әкелер шығармасы үшін жалықпай үздіксіз шығармашылық ізденіс үстінде болғанын көрсетеді.

Республиканың басшы қызметкерлерінің бірі Л.Л.Бондалетов жылқының қасиеттерін айта келіп, Е.Досовқа «Қазақ халқының жылқыны қастерлейтіні рас болса, ол туралы кітап жазу мін емес» [2, 120], - дегені ой түрткі болып, Елеусіздің тұлпарлар тағдыры туралы арнайы қарастыруы, Т.Әлімқұловтың шығармашылық процесінен хабар береді. Автордың да романды жазудан бұрын осы тақырыпқа арналған көптеген шығармаларды оқығандарын білеміз. Автордың өзіне сөз берсек: «Мамин Сибиряқтың «Ақбоз ат» дейтін новелласын, Л.Толстойдың «Холстомир» әңгімесін, Иван Куприннің «Изумруд» әңгімесін, Харлидің «Четвероногая лоторея» дейтін романында ипподромның шырғалаңы мен сыры суреттеледі. Мен әрине оларға еліктемеуге тырыстым. Еліктесен ұқсайсың, ұқсасаң жалғандық туады. Олар түгілі қазақ топырағында жүйрік жылқы әртүрлі, сан нәсілді. Бәйгенің тігісі мен мәресі де алуан түрлі. Осыларды ескере отырып, «Ақбоз ат» романын жазуға кірістім» [3]. Демек, Т.Әлімқұлов қайсыбір шығармаларын бастамас бұрын тақырыпқа тереңдей еніп, жан-жақты игеріп, соған қатысты дүниелердің барлығын түбегейлі қарастыратынын романын оқи отырып-ақ, таныса аламыз. Жазушының Мәскеудегі М.Горький атындағы әдебиет институтын бітіргеннен кейін, аударма саласында елеулі еңбек еткені белгілі. Тағы бір назар аударатынымыз «Ақбоз ат» романында Елеусіздің Мәскеуде жүріп, аудармамен қалай айналысқаны, еңбегін жолдасы

Қарашқа ұрлатып алғандығы Т.Әлімқұловтың жеке өмірімен сабақтасып жатыр десек те болады.

Сонымен, «Ақбоз ат» романындағы журналист Елеусіз Досовтың бүкіл ғұмыры, әсіресе шығармашылық ізденіс әрекеттерінде сөз жоқ автобиографиялық сарындар басым. Романды оқығанда бейне автордың өзімен, шығармашылық бір кезеңімен танысқандай күй кешеміз. «Дүниеде өз басынан кешірмеген нәрсеге қалам ұрудан қиын не бар?» - деп қиналатын, күйзелетін Т.Әлімқұлов бүкіл баянды шығармашылық ғұмырында тек өзінің басынан кешкендерін, түйгендерін жазды десек те болады. Қорыта айтқанда, Т.Әлімқұловтың «Ақбоз ат» романы – суреткерлік келбетін айрықша көрсететін айтулы роман.

Әдебиеттер

1. Бердібаев Р. Менімен қазақ тілі аяқталды // Заман Қазақстан. 1998, 18 қыркүйек
2. Әлімқұлов Т. Ақбоз ат. – Алматы: Жазушы, 1976
3. Әлімқұлов Т. Мен қалай жаздым? // Қазақ әдебиеті. 1988, 20 қыркүйек
4. Сөзстан. Алматы: Жалын, 1984

Р. А. Казина
г. Астана

ПРИНЦИПЫ УСВОЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Лингвистическая терминология представляет собой результат и орудие лингвистического мышления и научно-профессионального обучения.

Развитие научного стиля профессиональной речи студентов находится в непосредственной зависимости от степени овладения лингвистическими терминами. А для этого, как показывает опыт, необходима специальная работа, эффективность которой зависит от последовательного осуществления системы общедидактических и методических требований, вытекающих из изучения соответствующей психологической, педагогической, лингвистической и методической литературы.

Особенности психологии памяти [9] взрослых выдвигают на первый план принцип сознательности в обучении студентов. У них механическое запоминание, преобладающее в памяти школьников, уступает осмысленному усвоению нового. Это же заметил в свое время Л. В. Щерба, который отмечает, что «единственный путь, который в какой-то мере может гарантировать обучающихся в школьных условиях от опасностей смешанного двуязычия – это путь сознательного отталкивания от родного языка» [10, 57]. Опыт показал, что разного рода ошибки, связанные с изучением русской лингвистической терминологии студентами-казахами, могут быть изжиты только при сознательном осмыслении особенностей систем русского и казахского языков.

В развитии и повышении научного стиля профессиональной речи студентов на основе лингвистической терминологии нужно соблюдать принцип преемственности и доступности. Для этого все преподавание нужно строить с учетом того, что было усвоено студентами в период обучения в школе, а также то, что им известно по теме из родного казахского языка и наметить пути восстановления в памяти этих сведений. Уметь найти в ранее изученном то, что послужит связью к новому, установить ее с ним - значит реализовать на практике принцип преемственности. Принцип доступности требует, чтобы усвоение лингвистической терминологии строилось на уровне реальных учебных

возможностей студентов, а также конкретного учебного года обучения. Лишь при этом условии создаются предпосылки для успешного практического овладения языком. Поэтому в данном исследовании мы рассматриваем вопросы усвоения лингвистических терминов студентами неязыковых специальностей, обучающихся по кредитной технологии.

Вместе с тем, принцип доступности не означает, что содержание обучения должно быть легким. При упрощенном содержании снижается интерес к учению, не формируются необходимые волевые усилия, не происходит желаемого развития учебной работоспособности [1].

Основные правила доступности состоят в том, чтобы вести студентов по принципу «от известного к неизвестному, от простого к сложному».

Любая учебная работа в вузе должна строиться с учетом будущей специальности студента, т.е. должен соблюдаться принцип профессиональной направленности преподавания лингвистических дисциплин. Мы придерживаемся этого принципа при подборе связного текста для занятий по дисциплинам «Русский язык» и «Профессиональный русский язык». Тексты, в основном, подбираем художественные и научные, а при работе над первыми большое внимание уделяем работе над выразительными средствами языка, без знания которых не может быть полноценного специалиста любой отрасли.

Ведущим принципом при обучении русскому языку как неродному на практических занятиях в вузе должен быть принцип взаимосвязи фонетики, лексики и грамматики.

При повышении научного стиля профессиональной речи студентов на основе лингвистической терминологии и развитии ее очень важно соблюдение принципа системности и последовательности.

А.В.Текучев отмечает, что «у всякой науки есть своя логика. Есть она и у предмета «русский язык». Усвоить «основы науки – это не означает только усвоить определенное количество фактов, получить определенный объем знаний. Далеко не безразлично и то, как усвоены эти знания, в какой системе» [7, 30]. К. Д. Ушинский считал, что «только система, конечно, разумная, выходящая из самой сущности предметов, дает нам полную власть над нашими знаниями. Голова, наполненная отрывочными, бессвязными знаниями, похожа на кладовую, в которой все в беспорядке и где сам хозяин ничего не отыщет ...» [9, 355].

Вопрос о системности и последовательности овладения знаниями как о важнейшем условии повышения эффективности занятий практического курса русского языка в национальной аудитории должен рассматриваться в двух аспектах: во-первых, как вопрос о системе и последовательности подачи программного материала и, во-вторых, как вопрос о системе отбора рациональных методических приемов для его изучения. В данной статье говорится о системности и последовательности в обучении лингвистической терминологии. Она обеспечивается также и тем, что студенты переходят к уяснению нового материала после основательного усвоения старого. В связи с этим Ян Амос Коменский писал, что «все занятия должны располагаться таким образом, чтобы последующее всегда основывалось на предшествующем, а предшествующее укреплялось последующим» [3, 278].

На занятиях по русскому языку опора на прежние знания предполагает использование известного как по русскому языку, так и по родному, казахскому, языку.

Обучение профессиональной речи на основе лингвистической терминологии будет плодотворным, если правильно организовать самостоятельную работу студентов-казахов над повышением научного стиля.

Самостоятельная работа по повышению научного стиля профессиональной речи состоит в выполнении специальных упражнений, предлагаемых преподавателем на каждом занятии в связи с чтением лингвистических текстов. Данная работа заключается в анализе смысла и определения лингвистических понятий и терминов, пользуясь посо-

биями по русскому языку, толковыми словарями и справочниками, и представить преподавателю на проверку.

Индивидуальный подход в условиях коллективной работы группы - один из принципов обучения. Он предполагает знание и учет интересов, склонностей, уровня развития, пробелов в знаниях и умениях каждого обучающегося. На занятии - это внимание преподавателя к каждому студенту, помощь индивидуального характера, вопросы и задания, учитывающие индивидуальные возможности и недочеты в знаниях. Индивидуальная помощь в смысле учета характера, темперамента студента. Вне занятия - это привлечение в кружки по интересам, индивидуальная помощь слабым и т.п.

Индивидуальное обучение - форма организации учебных занятий с отдельным студентом, вне коллектива группы. Используется в домашнем обучении, в условиях репетиторства. Обычно состоит в разъяснении трудных теоретических вопросов, в даче знаний.

Для студентов, не обладающих умениями правильного интонирования и произношения, готовились заранее специальные упражнения или отдельная программа на определенный этап занятия в течение 15-20 минут. Преподаватель мог проверять выполнение, используя ТСО, а в это время более подготовленные студенты выполняли упражнения посложнее. Такие задания необходимы, так как выпускники разных школ (сельских и городских, отдаленных и пригородных) имеют разную подготовку. Поэтому появляется необходимость продолжить в вузе работу по приобретению студентами, в основном самостоятельно, навыков и умений, которые должны быть выработаны еще в школе.

Особое внимание уделяем отработке навыков произношения шипящих звуков (ж, щ, ц, ч, щ), твердых и мягких согласных, обратив внимание на смыслоразличительную функцию их (мел - мель, сад - сядь) и т.д.

Как уже отмечалось, индивидуальные задания даются тем студентам, у которых есть ошибки в произношении звуков, трудных для казахов (например: щ, ч, б, п, д, т), например: Произнеси правильно, объясни значения слов: Баня – Ваня, Прощение - прощение

Балет - валенки Прошу - прощу и т.д.

В случае необходимости проводится индивидуальная работа и по отработке правильного дыхания, постановка голоса и другие упражнения по технике речи.

По каждому тексту перед студентами ставятся конкретные задачи по выразительному чтению: в зависимости от жанра чтения каждой части необходимо подчинить передаче основной мысли произведения.

В лингвистической литературе ведущим принципом признан принцип коммуникативной направленности. Е.И.Пассов пишет, что «коммуникативность предполагает речевую направленность учебного процесса, которая заключается в том, что преследуется речевая практическая цель (в сущности все направления прошлого и современности ставят такую цель), сколько в том, что путь к этой цели есть само практическое пользование языком. Практическая речевая направленность не только цель, но и средство, где и то и другое диалектически взаимообусловлены» [6, 35].

Говорение, как мы отметили, - это один из видов речевой деятельности, у которой имеются специфические признаки. Это мотивированность (общая коммуникативная мотивация и ситуативная мотивация), активность, целенаправленность, связь с деятельностью, связь с коммуникативной функцией мышления, связь с личностью, ситуативность, эвристичность, самостоятельность и темп.

Как отмечает Б. М Есаджанян, «в процессе подготовки будущего специалиста коммуникативная деятельность вузовского преподавателя достаточно сложно переплетается с коммуникативной целью обучения, имеющейся у студентов, которая, в свою очередь, значительно отличается от целей обучения русскому языку будущих учеников сегодняшнего студента. Эта сложная иерархия коммуникативной задачи и ус-

ловий коммуникации также должна непременно учитываться не только в курсе методики, но и в процессе преподавания основных дисциплин лингвистических и литературоведческих циклов».

Итак, принципы обучения, установленные дидактикой, как мы заметили, очень важны при разработке вопросов содержания и построения занятий по русскому языку. Каждый из дидактических принципов, рассмотренный нами применительно к повышению научного стиля профессиональной речи на основе лингвистической терминологии студентов, являясь исходным положением при разработке методических вопросов, выступает не изолированно друг от друга, а в тесной взаимосвязи.

В практическом обучении русскому языку система заданий по совершенствованию навыков и умений говорения строится с учетом интерферирующего влияния казахского языка на всех уровнях. Так, студенты-казахи допускают ошибки в произношении твердых и мягких согласных, так как в казахском языке твердые и мягкие не являются самостоятельными фонемами.

Трудными для казахов являются такие шипящие и свистящие звуки русского языка, которых нет в исконно казахских словах. Третья группа трудностей связана со своеобразием артикуляционной базы контактируемых языков.

Учитывая вышеуказанные трудности, мы предложили систему упражнений. При разработке этой системы учитывались известные в дидактике положения об этапах усвоения лингвистических понятий и терминов. Процесс знакомства и работа над усвоением может быть представлена в следующем порядке:

I. а) вначале происходит ознакомление студентов с термином, его значением, этимологией;

б) затем устанавливается связь нового материала с ранее пройденными грамматическими фактами, тем более с фактами, близкими по форме или грамматическому значению;

II. в) последовательно раскрываются признаки грамматической теории, ее составные элементы (например, понятие о приставке складывается из следующих частей:

1) часть основы, 2) стоит перед корнем, 3) образует новое слово, 4) имеет грамматическое значение, т.е. образует новую форму слова;

г) грамматическое понятие раскрывается и подтверждается разнообразными примерами;

III. д) каждое грамматическое понятие, нашедшее выражение в правиле или определении, закрепляется и запоминается путем самостоятельного выполнения различных упражнений, требующих активной сознательной деятельности студентов;

IV. е) заключительным этапом является образование навыка приобщения теоретических знаний на практике, использование изученных явлений в речевой деятельности будущего учителя.

Взаимоотношения, складывающиеся в процессе общения, как бы «отягощены» ситуативной позицией. С одной стороны, эти взаимоотношения связывают ситуативные позиции субъектов в целостный ситуативный «узел», в котором они перекрещиваются. С другой, через направленную организацию наборов компонентов ситуативных позиций, изменение их удельного веса, взаимосвязей возможно создавать ситуации с требуемыми параметрами.

В свое время А.А. Леонтьев выдвинул плодотворную идею о том, что, изменяя те или иные факторы ситуации, можно управлять высказываниями обучающихся и направлять их [5]. Эта идея может быть реализована при условии четкого представления об инструментарии управления, включающем в себя, во-первых, компонентный состав, т.е. те самые факторы, которые можно вводить, изменять, комбинировать в разные сочетания, во-вторых, организацию обучения.

Объективные и субъективные факторы ситуативной позиции неразрывно связаны с субъектами общения; это их объединяет и взаимообуславливает.

В учебном процессе представляется возможность предвидеть варианты развития взаимоотношений партнеров через создание и организацию определенных комплексов ситуативных позиций, в результате реализации эвристического потенциала которых будет функционировать управляемая "цепная реакция" взаимодействий субъектов общения.

Таким образом, материал данной статьи позволяет сформулировать следующие выводы:

а) для развития научного стиля профессиональной речи студентов на основе лингвистической терминологии как средству общения необходимо организовать речевой материал вокруг ситуаций как систем взаимоотношений; содержательной стороной ситуаций следует считать проблемы, соответствующие интересам данной категории студентов;

б) поскольку ситуативность есть неотъемлемое качество говорения, любой речевой материал необходимо с самого начала его усвоения связывать с ситуацией; для этих целей служит ситуативная презентация материала;

в) для создания навыка, способного к переносу, необходимо его формирование в условиях речевых ситуаций;

г) самым действенным средством развития механизмов и качеств речевого умения являются необусловленные речевые ситуации.

Литература

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация педагогического процесса (в вопросах и ответах). – 2 изд., перераб. и доп. – Киев. 1984 – 287 с.

2. Есаджанян Б.М. Актуальные проблемы обучения русскому языку в вузах Армянской ССР (работа над языком специальности): Материалы Респ. науч.-практ. конф. 27-29 апреля 1987 г.

3. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. М., 1955.

4. Кондубаева М.Р. Использование скрытого сопоставления на уроках русского языка и литературы с целью повышения культуры русской речи учащихся-казахов. Методические рекомендации. – Алма-Ата. 1989. – 26с.

5. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969.

6. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – 2-е изд. М., Просвещение. 1991. – 223с.

7. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. – М., 1980. – 606с.

8. Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 11-и т. – М., 1949. Т.5.

9. Феофанов М.К. К вопросу о психологии усвоения. – Русский язык в национальной школе. 1985. № 3.

10. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе.

11. Общие вопросы методики. – 2-е изд. – М., 1974.

Л. Б. Бегалиева
Алматы қ.

СӨЗЖАСАМНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛІ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН ЗАТ ЕСІМДІ СИНОНИМДІК ҚАТАРЛАР

Мағына – сөз жасаудағы ерекше бірліктердің бірі. Сөздің өн бойында өріліп жатқан мағынаның бір түбірде бірнеше болуы оның денотатына байланысты. Денотаттың белгісі, қимыл-қозғалысы, қасиеті, қызметі, белгілерінің ұқсас болуына байланысты бір түбірдің бірнешеге жарылып атау пайда болады. Сөзжасамның фонетика-семантикалық,

синтетикалық, аналитикалық тәсілдерімен қатар семантикалық тәсілі де жаңа атау тудыруда қызметінің ерекше екенін ғалымдар көптен айтып жүр.

Тұлғасының өзгеріссіз қалып, мағынасы арқылы екіншілік атау тудыру тәсілін А.Н. Кононов, А.Г. Гулямов, М.А. Хабичев, Б.О. Орузбаева, Ф.А. Ганиев сынды түркітанушы ғалымдар атап өткен. Қазақ тіл біліміндегі алғашқы сөзжасамға байланысты жарық көрген «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты еңбек болатын. Бұл еңбекте сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі жөнінде де біршама ойлар айтылады. Ал ғалым А.Б. Салқынбай «Қазақ тілінің байлығы сөздің әр алуан мағынада қолданыла алуымен астарласып жатады. Бір сөздің бірнеше мағынада жұмсала алуы – тіл дамуының негізгі заңдылықтарының бірі», - деп көрсетеді [1, 36].

Ж.Т. Сарбалаев семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздердің сын-сапалануын зерттеген болатын. Семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздердің мағыналық ерекшелігі мен уәжділігін қарастырған Ғ.Б. Шойбекова сөзжасамның бұл тәсілінің тіл білімінде түрліше аталып жүргеніне мән беріп, жаңа атау туындату негізінде мағына жатқандықтан семантикалық тәсіл деп атауды ұсынады.

Сөзжасамның семантикалық тәсілі өзге сөз тудыру тәсілдері сияқты өнімді тәсілдердің біріне жатады. Кез келген атау тудыруға қабілетті толық лексикалық мағынаға ие сөздердің барлығы да мағыналық дамуға түсіп, жаңа атау тууына ықпал жасайды. Бұл ықпалды жасаушы сөздің өн бойында өріліп жатқан мағына болып саналады. Сол себепті мағыналық жақтан дамып, тілдік жүйені құрайтын тіліміздегі сөздердің белгілі бір сөздерге синонимдес, мағыналас болуы түсінікті жайт. Туынды сөздерді, әсіресе, семантикалық тәсіл арқылы жасалған жаңа атаулардың материалдық, ұғымдық белгілерін зерттеуде синоним сөздердің өзіндік қызметі ерекше. Қазақ тіл білімінде сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі көне тәсіл деп саналады. Себебі сөздер синтетикалық тәсіл арқылы қосымша жалғанбай тұрғанда, жаңа атау туындатудың қызметін мағына атқарған. Себебі мағына ұғымның бірлігі, танымның ұқсастығы, шындық болмыстың сырт және ішкі мазмұнының бірегейлігі негізінде пайда болады. Мағына арқылы пайда болған жаңа атаулардың синоним құрау қабілеті өзгеше болмақ. Семантикалық тәсіл арқылы жаңа атау туындаудың алғашқы сатысы көпмағыналы сөздерден бастау алады. Көпмағыналы сөздер заттың не құбылыстың ұқсас жақтарын бір сөзбен атауға негізделеді. Әдетте, көпмағыналы сөздер жайлы сөз еткенде бас, бет, аяқ, көз, қанат т.б. сөздер мысал ретінде беріліп түсіндіріліп жатады. Себебі бұл сөздердің семантикалық жағы да сөздердің көпмағыналылығын түсіндіруді жеңілдетудің бірден-бір жолы болса керек. Сөздердің көпмағыналылығы адамзат баласының ой-өрісінің кеңеюінің, сол арқылы тіліміздегі сөздің қордың мағыналық дамуының кепілі болмақ. Мысалы, қанат сөзінің көпмағыналы сөз екендігін лексиколог ғалымдар түрлі мысалдар арқылы дәлелдеп көрсетеді. Қанат – құстың, шыбын-шіркейлердің, жалпы ұшатын тірі жан-жәндіктердің мүшесінің атауын білдіруі негізгі, алғашқы мағыналық белгісі болып саналса, бұл құстарды, жәндіктердің қимыл-қозғалысын ұйымдастырушы мүшесі балықтың қимылдауына жағдай жасауына байланысты балықтың қанаты деген атауды иемденеді, ал киіз үйдің қанаты, оң қанат, сол қанат деген реттілікті білдіретін ұғымдардың құстар қанатының қимылына емес, олардың сырт ұқсастығына байланысты аталғаны байқалады. Сол себепті бұл сөздердің, яғни қанат сөзінің алғашқы құстың, шыбын-шіркей, маса т.б. жәндіктердің қанат атауынан мағыналық өзгешелігі болғандықтан, мағыналық жақтан дамып, жаңа атаудың тууына септігін тигізіп отыр деп санаймыз. Көпмағыналы сөздердің синонимдер туындатудағы рөлін ғалымдар тап басып көрсете алған. «Сөздің семантикалық құрылысы неғұрлым күрделі әрі бай болса, соғұрлым олардың (көпмағыналы сөздердің) тілдегі атқаратын қызметі де күшейе бермек. Әсіресе, көпмағыналы сөздер сөздік құрамдағы синонимдердің көбеюіне үлкен ықпал етіп отырады» [2, 96]. Шындығында кейбір сөздердің синонимдік қатар ретінде бірнеше сөздерге тән болатыны бар. Мысалы, жүз сөзі синонимдер сөздігінде бірнеше рет кездеседі: *адамның жүзі, жер жүзі, айдын жүзі* тіркестеріндегі ұғымның сырт ұқсастықтары арқылы әртүрлі сөздерге синонимдес болып тұр. Адамның

жүзі, адамның беті, адамның бет-әлпеті, түрі, түр-сипаты деген сөздерге синонимдес болып тұрса, екінші жер жүзі тіркес арқылы қалыптасқан бір зат атауын жер жүзі, дүние жүзі, бүкіл әлем, жер әлем, ғалам деген атауларды алмастыра алады. Ал айдын жүзі тіркесін су беті, айдын, көл беті деген тілдік бірліктер алмастырып, синонимдік қатардың көбеюіне мүмкіндік береді.

С. Бизақовтың авторлығымен шыққан «Синонимдер сөздігінде» сөздіктің құрамы мен құрылымын түсіндіруде көпмағыналылықтың әртүрлі сөз табына қатыстылары да кездесетіндігін айта келіп, мынадай мысалдар арқылы дәйектеп көрсеткісі келеді: демеу – 1) зат есім; 2) қимыл атауы; қатынас – 1) зат есім, 2) етістік; қашықтау – 1) сын есім, 2) қимыл атауы; қонақжай – 1) зат есім, 2) сын есім; шабыс – 1) қырқыс (қимыл атауы), 2) жарыс (зат есім); қаралы – 1) азалы (сын есім), 2) шақты (сан есім) [3, 14].

Тіл білімінде транспозиция – сөздердің бір сөз табынан екінші сөз табына өту жолдарын қарастыратын тілдік құбылыс. Сөздердің транспозициялануына бірден-бір ықпал ететін процесс мағыналық даму. Мағыналық даму арқылы жаңа атаудың туындауы жалпы тіл білімінде семантикалық тәсіл арқылы жасалатыны туралы көптеген ғалымдардың ой-пікірлері бар. Егер сөздердің мағыналық дамуында екі сөз табына қатыстылығы байқалса, бұл сөздер міндетті түрде семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер ретінде танылады. Ал көпмағыналы сөздерге тән негізгі белгі заттардың ұқсас белгілерін аталуында. Мысалы, адамның басы, ағаштың басы, таудың басы, таяқтың басы, бұлақтың басы т.б. Қарап отырсақ, барлығы да бір сөз табына қатысты айтылып отыр.

Демек, көпмағыналы сөздерге тән басты ерекшелік бір сөз табына қатыстылығы. Ал жоғарыдағы мысалдардан көпмағыналы деп танылған сөздердің әртүрлі сөз таптарына қатыстылығын байқаймыз. Олар әртүрлі сөз таптарына қатысты болатын болса, транспозиция құбылысы негізінде семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер деп танылады. Семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды атаулар өзара транспозицияланған қатар құра алады. Ал синонимдес сөздерге келетін болсақ, бұл сөздердің әрқайсысы жеке-жеке синонимдік қатардың бір ғана бөлшегін құрайды. Демек, семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер синонимдік қатардың бір жұбын құрауға негіз болады деп тұжырымдауға болады. Мәселен, заттық ұғымдағы табиғи құбылыс жел сөзіне самал сөзі синонимдес болса, қимылдық мәндегі жел сөзіне желу, шабу сөздері синонимдес деп танылады. Сол себепті семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің сөзжасамның өзге тәсілдері негізінде жасалған сөздерден айырмашылығы болатындығы осы жерден байқалады. Соңғы жарық көрген синонимдер сөздігінде 3800-дей синонимдік қатар бар болса, осы қатарлардың әрқайсысында семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің бар екендігі байқалады.

Сын мағыналы сөздердің семантикалық тәсіл арқылы заттануы. Сын есімдердің контексте өзге сөз таптарына ауысуы жиі кездесетін құбылыс. «Білекті бірді жығады, Білімді мыңды жығады» деген мақалда білекті, білімді сөздері мәтін ыңғайында заттанып тұр. Бірақ бұл сөздердің заттануы тек мәтін ішінде ғана, демек, әлі толық заттанған жоқ деп айтуымызға болады. Бұл туралы тіліміздегі сөздердің адъективациялануын зерттеген ғалым Ж.Т. Сарбалаев мұндай ауысуды синтаксистік конверсия деп атайды. «Дәлірек айтқанда, сөз таптарының бір-біріне ауысуы синтаксистік конверсияға, яғни сөйлем мүшелерінің бір-бірінің орнына қолдануына мұрындық болады. Сөйлем мүшелерінің бір-біріне ауысуы өз кезегінде сөз таптарының конверсиялануына алғышарт болып табылады» [4, 46].

Сөз таптарының бірінен екіншісіне алмасуы әлемнің көптеген тілдерінде байқалады. Кей тілдерде конверсия сөз тудырудың өнімді жиі кездесетін түрі болып саналады.

Ғалым М. Томановтың да «Есім мен етістік негіздердің синкретизмі туралы айтқанда, олардың арасындағы мағыналық байланысты ұмытуға болмайды», – дегенінен де, ал ғалым А. И. Смирницкийдің «Конверсия есть такой вид словообразования (словопроизводства), при котором словообразовательным средством служит только сама

парадигма слова» деген тұжырымынан конверсияның мәні тереңірек екенін байқауымызға болады.

Белгілі бір сөз таптарына топтастырылған сөздердің барлығы, негізінен, заттана алу қабілетіне ие болады. Сын есімдер, сан есімдер, қимыл есімі, есімше категориялары заттану процесін басынан кешіреді. Кезінде ғұлама ғалым қазақ тілінің көптеген терминдерінің авторы А.Байтұрсынұлы -у жұрнағын қимыл есімі, -ған, -ген, -қан, -кен морфтарын есімше деп бекер атамаған болса керек. Себебі бұл қосымшалар сөздердің заттана алу мүмкіндігіне ие болғандықтан, қосымшалардың ішкі табиғатын айқындайтын қимыл есімі, есімше сөздері термин ретінде бекітіліп берілген. А.Байтұрсынұлы кейбір сын есімдердің зат есімдер орнына жүретіндігін айта отырып, «мұндай зат пен сын орнына бірдей жүретін сөздерді *зат-сын*, тек сынды ғана көрсететін сөзді *жай-сын*» [5, 219] деп атауды ұсынады.

Заттану процесі туралы, олардың түрлі топтағы сөздерден субстантивтенуі жайлы көптеген ғалымдар айтып келеді. Түркітануда А. М. Щербак, Э. В. Севортян, А. И. Смирницкий, қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Н. Оралбаева, Ә Қайдар, М. Томанов, Б. Сағындықұлы, Ф. Оразбаева, А. Салқынбай, Ж. Т. Сарбалаев т. б. еңбектерінде заттанудың теориялық ұстанымдары көрініс табады.

Мысалы, *ауру, сырқат, науқас, кесел, індет, дерт, дімкәс*. Организмнің физиологиялық әрекеті мен құрылысының бұзылуы, өсіп-өну қабілетінің зақымдануы. Осы синонимдік қатардағы *ауру, сырқат, науқас, кесел* сөздерінің сындық мағынадан заттық мағынаға ауысқанын байқаймыз. Ауру адам, сырқат адам, кесел адам, науқас адам деп айтудың орнына тілдік эконимия үрдісі негізінде қолданыла келе уақыт шеңберінде заттанған. Бүгінгі күнде бұл заттанған сындық мағыналы сөздер медицинада термин ретінде қолданылып жүр. Заттанатын сөздердің ең көбі статистика бойынша сындық мағыналы сөздер екен. Себебі зат атауының өзі ең бірінші сындық көзқарастан келіп шығады. Ең бірінші затты көргенде, оның белгілеріне, қасиетіне, сынына, сапасына көзімізді жеткізуге тырысамыз. Пайда болған сындық мағына затқа атау ретінде танылады. Синонимдік қатар құрып тұрған *кедей, жарлы, кембағал, жалаңаяқ* сөздері киер киімі, ішер тамағы жетіспейтін, күнкөрісі кем, жоқ-жітік деген мағынада жұмсалып тұр. Бұл атаулар да бір кездері адамзат баласының әлеуметтік жағдайына байланысты айтылған сындық мәндегі сөздер еді. Кешегі кеңес үкіметі кезінде бұл сөздің әлеуметтік әсерінің күші басым болғандықтан, көп қолдану арқылы заттану процесі бұл сөзде тез, аз уақыт арасында жүрген. Бұл сөздің сындық мағынасымен қатар заттық мағынасы да тең дәрежеде жүріп, зат есім қатарын толықтырған.

Сандық мағыналы сөздердің семантикалық тәсіл арқылы заттануы. Сындық мағыналы сөздермен бірге сандық ұғымдағы сөздер де заттық мағынаға көшеді. Негізінен заттық мағынаға көшетін сан есімдер халық ұғымына әбден сіңген ұлттық салт-дәсүрімізге байланысты сандық атаулар болмақ. Мысалы, қыздың қалың малы – қырық жеті, құда болғанда берілетін тоғыз, апта атауы – *бір жеті*, мүшел жас – *он екі* т.б. сандық мағыналы сөздер бұрынғы мағыналарын сақтай отырып, өзгеше атаулық мәнге ие болған. Мағыналардың дамып, жіктелуі арқылы ерекше сөздер тобы саналатын сандық мағыналы сөздердің өзін тіліміз ұлттық сипатқа бейімдеп, дамып, өмір сүруіне жағдай жасаған. Бұл ұлттық сананың, дәстүрдің сөз мағынасының кеңеюіне жол ашқаны деп түсінуге болады. Бұл сөздердің мағыналық дамуында халық шын мәнінде сөздердің дамуына жағдай жасайын деп ойламайды, тек сананың жетілуі біртіндеп, белгілі бір уақыт шеңберінде осыған алып келеді. Демек, қалың мал, қырық жеті сөздері синонимдік қатар құрайды. *Апта, жұма, жеті*. Мезгіл ұзақтығы жеті тәулікке тең уақыт өлшемі. Бұл синонимдердегі жеті сөзі зат есімдермен қатар тұрып синонимдік қатар құрап тұр. Синонимдік қатардағы мағыналас сөздердің бір сөз табына қатысты болуы шарт екенін ескерсек, жеті сөзінің заттанып барып, заттық ұғымды білдіретін сөздердің қатарынан орын алатынын байқау қиын емес. Жеті санының табиғаты, қасиеті жайлы ғалым А.Б. Салқынбай еңбегінде бір халықтың дүниетанымындағы, сонымен бірге әлем халықтары үшін әмбебап ұғым

болатындығы айтылады. Сондай-ақ: «Жеті саны аптаның өту мезгілі болуымен байланыстырылып, әлемнің жаратылуы туралы аңыздарда аталады. Бір ай мезгілінде, яки жиырма сегіз күн ішінде ай төрт түрлі фазада келіп кетеді. Бұл фазалар жеті күн сайын ауысып, жеті күндік аптаның негізін қалайды» [6, 251]. Сонымен жеті саны заттық ұғымға ауысып, синонимдік қатарды толықтырған.

Тілімізде сан есімдердің адам есімі ретінде жұмсалуды көптеп кездеседі. Отызбай, Қырықбай, Елубай, Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай, Жүзбай секілді адам аттары сан есімдердің заттануына алып келеді. Жалқы есімдер сан есімнің заттануына оның соңындағы бай екінші бөлігі болса керек. Дегенмен, бұл сан есімдердің отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз деп жекелей жиі қолданбайды. Есесіне бай сөзінің бірігуі арқылы жалқы есімдер қатарын толықтырады. Қазақ халқында ат тергеу дәстүрі қатаң сақталған. Сол себепті келіндер өзінің қайын жұртындағы үлкен-кіші қайын ата, қайын аға, қайын інілерінің аттарын тікелей атамай, жанамалап атау дәстүрін ұстанған. Сондықтан Отызбайды – екі он бес, Елубайды – екі жиырма бес деп айту салты кездеседі. Осыны ескере отырып, Отызбай мен екі он бес синонимдік жұп құрай алу қабілетіне ие.

Есімше тұлғалы сөздердің семантикалық тәсіл арқылы заттануы. Етістіктің есімше категориясының өзінің негізгі қызметінің өзі заттандыру болып табылады. Сол себепті бұл жұрнақтың атауы есімше деп аталады. Жүгірген жетпейді, бұйырған кетпейді. Бұл жерде жүгірген және бұйырған сөздері синтаксистік қызметіне қарай заттанып тұр. Бірақ толық ауысу емес, тек жартылай ауысу, яғни контексте бұл сөздер заттанып тұр деген сөз. Ал енді толық заттануды басынан кешірген бүлдірген, бойжеткен, ержеткен, жалған, қарар (қарар қабылдау) сөздері толық заттанып, сөздіктерде зат есім деп көрсетілетіндей жағдайға жеткен. Бойжеткен сөзіне ержеткен, сонымен бірге қыз мағыналы бірлік те синонимдік қатар құрай алады. Синонимдер сөздігінде: *Бойжеткен, ержеткен*. Кәмелетке толған. Жігіт өзінің әр қимылын қалт жібермей бағып тұрған бойжеткенді жаңа ғана байқап еді (Қ. Нұрғалиев). Уақыты келгенде, ержеткенін патша сынап, бір өнерлі адамға берсем деп ойлайды екен (Қаз. ертегі.). Бұл тілдік бірлік те уақыт шеңберінде сындық мағынадан заттық мағынаға ауысып, толық заттану процесінен өткен. *Жаратқан, жасаған, Құдай, тәңір, Алла, Алла тағала, жаратушы, құдірет, ие, пір, хақ, жаппар, рахим, жалғыз*. Бар әлемді жасаушы құдіретті күш, табынушы аруақ. Осы синонимдік қатардағы жаратқан және жасаған сөздері де заттанып құдіретті Алла атына айналып тұр. Осы мысалдарға қарап отырып, есімше категориясының заттануға бейім тұратынын байқауымызға болады. *Абайлау, байқау, аңдау, аңғару, аңыстау, байымдау, байқастау, байыптау, парлау*. Бұл синонимдік қатарлардың барлығы да -у тұйық етістіктің жұрнағына аяқталып тұр. Өзіміз білетіндей тұйық етістіктің жұрнағы тіліміздегі қимылға берілген атауларды атап көрсететіндіктен, қимыл есімі деген термин сөзбен де аталады. Әрбір -у қимыл есімін тудырушы жұрнақтың жалғануы арқылы пайда болған сөздің атаулық сипатының бар екендігін зерттеуші ғалым А.Б. Салқынбай көрсеткен болатын. Қимыл есімінің диапазонының кең екенін сөз ете келе, қимыл есімі арқылы жасалған сөздің ішкі лексика-грамматикалық белгілерін көрсетіп береді: «-у қимыл есімі жаңа екіншілік мағына туғызбайды, етістіктің қызметтік категориясы ретінде лебізде атаудың қызметін өзгертеді; лебізде атаулық қызметте жиі жұмсалуды мен денотаттық ұғымды атау қажеттілігіне орай, мағыналық даму нәтижесінде заттанады (транспозицияның бір түрі); сөз бен сөзді байланыстырмайды; қимылдың атауы ретінде сөздікке реестр сөз болып енеді; қимыл есімі сөз тудырушы жұрнақтарды қабылдап, жаңа атау жасауға негіз болатындығын айтқан. Ғалым айтқандай, жоғарыдағы синонимдік қатардың ішінен транспозициялану арқылы заттану процесін басынан кешірген байқау – конкурстың атауы, байымдау – педагогикалық термин сөз ретінде қазіргі ғылымда қолданылып жүр. Мұндай мысалдарды тілімізде бар деректер арқылы көптеп көрсетуге болады. Азайту, алу, кеміту, шегеру, қысқарту сөздерінің әрқайсысы бүгінгі күнде математикалық, социологиялық термин ретінде, айқындау, нақтылау, дәлелдеу, айғақтау, аяндау, деректеу, растау, куәландыру, негіздеу секілді синонимдік қатарлардың ішінде

мағыналық жағынан доминанттық сипатқа ие сөздерге анықтама берілу қажет болса, сол сөздің өзі де транспозициялана алады. Мысалға алатын болсақ, «дәлелдеу – белгілі бір анықтауды қажет етіп тұрған оқиғаны, құбылысты, жағдайды айқындау, нақтылау, айғақ пен деректер арқылы негіздеу» деп анықтама беретін болсақ, дәлелдеу қимыл мәнді сөзіміз заттанып, семантикалық тәсіл негізінде транспозицияланып, етістіктен зат есім сөз табына ауысып, құрамын толықтыру мүмкіндігін иеленеді.

Заттық мағыналы сөздердің семантикалық тәсіл арқылы заттануы. Транспозицияланған сөздердің барлығы бір сөз табынан екінші сөз табына ауыса бермейді. Мағынасы дамып, жаңа атау иемденген сөздердің де сол сөз табында қалатындары кездеседі. Себебі бұл сөздердің ұғымдық негіздері бір болғандықтан, екі түрлі затқа атау болады.

Кеш.зат. 1. Ымырт жабылып, қараңғы түсіп, қас қарайған мезгіл.

2. Кешкі уақыт.

Кеш.зат. Көбінесе кешке қарай болатын ойын-сауық, жиын-той, жиналыс [7, 5-т. 20].

Бұл сөздің түсіндіруі кеш сөзінің синонимдерімен беріліп отыр. Демек, жиын-той, ойын-сауық сөздерімен кеш сөзі синонимдік қатар құрап тұр. Бұл ойын-сауықтың кешке болатынына байланысты белгіленген атау. Мезгілдің өзі заттану процесінде рөл атқарып тұр. Кеш сөзі негіз болған әдеби кеш, сауық кеші секілді түрлерге бөлінуге негіз болған. Кеш сөзінің семалық дамуын, морфологиялық өзгерісін тілші ғалымдар С. Исаев, А. Ысқақов, А. Б. Салқынбай, Е. Саурықов, Ғ. Шойбекова зерттеулерінде талданып өткен болатын. Зерттеулердің барлығы да кеш сөзінің семантикалық тәсіл арқылы мезгіл атауынан заттық атау ретінде қалыптасқанын айтады.

Сөздердің түрлі қасиеттеріне, қызметіне, белгісіне қимыл-қозғалысына қатысты пайда болған көптеген мағыналары семасиологияның үлкен мәселесі. Бір сөздің бірнеше мағынаға ие болуын ойлау жүйеміздің ерекшелігімен түсіндіруге болады. Сөздің мағынасы түрлі белгілердің жиынтығынан құралады. Түрлі белгілер санамызда жинақталып, оларға ортақ сема – негізгі мағына болып қалуы мүмкін. Сонымен қатар қызметіне, түр-түсіне, сапасына байланысты бірнеше түрде сипатталуы мүмкін. Сөз мағыналарын зерттеу үлкен ғылыми және практикалық қызығушылықты тудырады. Сөздің бір ғана мағынасының негізінде тілдің түрлі даму процесі жатады.

Әдебиеттер

1. Салқынбай А.Б. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік – словарь, 2006. – 264 б.
3. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
4. Сарбалаев Ж.Т. Қазақ тіліндегі конверсия мен адъективация: филол. ғыл. канд. дисс.: – Алматы: ҚазҰУ, 1993. – 251 б.
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 445 б.
6. Салқынбай А.Б. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Эверо, 2008. – 464 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: (10 том, жалпы ред. басқ. А. Ы. Ысқақов). – Алматы: Ғылым, 1980 – 640 б.

КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМҒА ҚАТЫСЫ

Қазақ тілінің қазіргі кезде әбден қалыптасқан сөзжасам жүйесі бар, ол – әрине, ұзақ уақыт дамудың нәтижесі. Тіліміздің сөзжасам жүйесінің негізі көне түркі тілінен басталып, содан бері дамып, толығып, күрделеніп, сұрыпталып, екшеле келіп, қазіргі жүйелі дәрежеге жеткен.

Сөзжасам мәселесі туралы ғалымдар зерттеулері, түрлі пікірлері мен ұсыныстары қазақ тілі ғалымдарына да әсер етті, қозғау салды, осы мәселені зерттеуге игі ықпал жасады. 1984-1988 жылдары академияның тіл білімі институтының грамматика бөлімінің қызметкерлері сөзжасам мәселесін арнайы зерттеді. Зерттеудің нәтижесі 1989 жылы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы» деген атпен монография болып шықты.

Сөзжасам мен синтаксистің байланысы да тілде белгілі орын алады. Сөзжасамның синтаксистік тәсіл арқылы жасалған күрделі сөздері өзінің шығу тегі жағынан сөз тіркестеріне барып тіркелетіні жалпы тіл білімінде әбден танылған, даусыз мәселе деп саналады. Сөз тіркесі сөзжасамдағы күрделі сөзде өз ізін қалдырып отырған. Күрделі сөздердің құрылысында, сыңарларының бір-бірімен байланысуында сөз тіркесінің ізі анық көрінеді. Бұл олардың ұқсастығын туғызып, оларды ажыратуда қиындық келтіреді. Өйткені көп жағдайда олардың жасалу үлгілері ұқсас. Бұл күрделі сөздердің түп негізі сөз тіркесі екеніне байланысты.

Күрделі сөздер барлық басқа туынды сөздер сияқты сөзжасам әрекетінің нәтижесінде жатады. Күрделі сөздер сөзжасамның негізгі арналарының бірі. Анығырақ айтсақ, ол – туынды сөздер тобындағы сөздер, ал туынды сөздер – лексикалық бірлік деп танылатын белгі.

Күрделі сөздердің мағына тұтастығы туралы ерте кезден бастап, күні бүгінге дейін әртүрлі пікірлердің болғанына қарамастан, тілдегі күрделі сөз атаулыны тану, ажырату оңай емес екендігі қазір анық байқалып жүр.

Күрделі сөздің мағына тұтастығынан туындайтын басқа белгілерінің біріне оның тілде бір лексикалық бірлік болып танылуы жатады. Күрделі сөз тілде бір мағынаны білдіреді. Күрделі сөз дербес сөз, лексикалық бірлік болғандықтан, оның әрқайсысының өзіндік лексикалық мағынасы бар. Әр лексикалық мағынаны сөз белгілі бір сөз табына қатысты болуымен байланысты, күрделі сөздер басқа сөздер сияқты сөз таптарына қатысты. Бұл жағдай да күрделі сөздердің дербестігінен айрылғанын, күрделі сөздердің біртұтас лексикалық мағыналы сөз екенін білдіреді.

Күрделі сөздің құрамы екі я одан да көп лексикалық мағыналы сыңарлардан құралуы, сөздің күрделі құрамды болуы оның бір сөз болып танылуына кедергі болмауына, оның біртұтас мағына білдіруіне, бір сөз қызметін атқаруына, тілдегі лексикалық мағыналы басқа сөздер қатарында, тобында болуына байланысты. Белгілі ғалым Б.Қасымның пікіріне сүйенсек: «Тілімізде күрделі жасалымдардың құрылымдық жағын танып қою жеткіліксіз, өйткені мағына мен тұрпаттың тұтасуына қарай байланыспен арақатынастар әсер етеді, не түрткі, негіз болады деген мәселелерді шешу бүгінгі лингвистиканың басты міндеттерінің бірі болып саналады. Осымен байланысты тілдің сөзжасам жүйесінде орын алатын лексикалық күрделі жасалымдардың қалыптасу процесін тілдің ішкі мүмкіндігінің жүзеге асуы тұрғысынан қарастыру мазмұн мен тұрпаттың өзара арақатынасын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Күрделі сөз – сөзжасамдық жүйенің кешенді бірліктерінен тұратын, көнеден келе жатқан түрлерінің бірі. Туынды сөз номинативтік бірліктер ретінде мынадай ерекшеліктерге ие: 1) сөзжасамдық құрылым және сөзжасамдық құралдар: сөзжасамдық типтер мен үлгілер; 2) уәждеменің көпқырлылығы. *Уәжділік* – аталым әрекетіндегі негізгі, маңызды бөлшек. Сондықтан соңғы жылдарда лингвистердің негізгі назары аталым теориясына баса назар аударылып, оның қалыптасуында уәждеме теориясына сүйену қажеттігі дәлелденді»

(Е.С. Кубрякова, Л.Қ. Жаналина, И.С. Улуханов т.б.). Тілдік аталымның табиғатын зерттеу тілдің түрлі аспектісімен тығыз байланыста жүргізіледі. Демек, сөзжасамның амалдары мен заңдылықтары, тәсілдері аталым міндетін атқару үшін қызмет жасайды. Тілдегі негізгі түбір сөздер, туынды түбір сөздер, күрделі сөздер дербес сөз ретінде, лексикалық мағыналы сөз ретінде тілде бірдей қызмет атқарады. Бұлардың қайсысы болсын тілдегі дайын лексикалық бірліктер яғни, дайын сөздер. Олар сөйлеу кезінде дайын қалпында сөйлемге алынады да, сөйлеуде қолданыла береді. Атап айтсақ, күрделі сөздер де тілде бір кездерде жасалған. Қазір олар – қазақ тілінде сөйлейтін адамдарға таныс сөздер. Сондықтан сөйлеуші адам ойын жеткізу үшін басқа сөздерді сөйлем құрау, ойын жеткізу үшін қолданса, күрделі сөздерді де солай дайын қалпында алып қолдана береді.

Күрделі сөздер бірнеше мағыналық сыңарлардан жасалғанына қарамастан, біртұтас лексикалық мағына береді. Ғылымда ол танылған, ол туралы пікір алалығы жоқ. Сондықтан ол күрделі сөздің негізгі белгілерінің біріне оның құрамындағы сөздердің мағына бірлігі, тұтастығы жатады.

Сөзжасамдық мағынаны оны жасауға қатысқан сөзжасамдық бірліктерсіз қарау мүмкін емес. Күрделі сөздерде негіз сөз бен оған қосылған лексикалық екінші сөзден туынды сөз жасалатын болса, олар туынды мағынаны жасаушылар, өйткені оларсыз туынды сөз жасалмайды. Сондықтан да олар сөзжасамдық бірліктер болып саналады. Олай болса, туынды мағына да оларсыз жасалмайды. Сондықтан туынды мағынаны сөзжасамдық бірліктердің мағыналарының жиынтығы деп қараудың ғылыми негізі бар. Туынды сөздің құрамындағы тұлғалар оның мағынасын жасаушылар болғандықтан, оларсыз туынды мағынаны анықтау мүмкін емес. Бірақ туынды сөздің мағынасын негіз сөзбен салыстыру арқылы да дәлелдеуге болады, өйткені салыстыру туынды сөздің мағынасын негіз сөзден басқа екенін көрсетеді, немесе негіз сөзден туынды сөздің мағынасында қандай болса да, бір өзгешелік барын көрсетеді [6]. Сол мағыналық ерекшелік күрделі сөздің мағынасын болып табылады. Сондықтан ғалымдар күрделі сөздің мағынасын екі түрлі бағытта зерттегенімен, ол екеуі де туынды сөздің мағынасын анықтау үшін қызмет етеді. Сондықтан туынды сөздің мағынасын анықтауға бұл екі бағыттағы зерттеудің екеуін де қолдану қажет. Алдымен негіз сөз бен туынды сөзді салыстырып, ол екеуінің арасындағы айырманы табу қажет. Бұл салыстыруда негіз сөз бен туынды сөздің арасындағы айырмашылыққа қарап, ол екеуінің екі сөз екенін анықтау қажет. Мұнда негіз сөзден екінші сөз жасалғаны белгілі болады. Содан келіп күрделі сөздің құрамындағы екі сөздің сөзжасамдық мағына жасауға қатысы анықталады. Сөзжасамдық мағына туынды сөздің құрамындағы тұлғалардың мағынасының қосындысы деген ұғым бойынша олардың әрқайсысының мағына жасауға қатысы анықталады. Ал тілдегі сөзжасамдық бірліктер түрлі-түрлі, әсіресе, олардың бір-бірімен қатысы алуан түрлі. Ол жағдай сөзжасамдық мағынаға әсер ететіні сөзсіз.

Қорыта келгенде, күрделі сөздер сөзжасамға жатады, өйткені күрделі сөздің мағынасын оның құрамындағы жеке қолданылғандағы дербес сөздердің, күрделі сөздің құрамындағы сыңарлардың мағынасынан жасалады. Күрделі сөздің құрамындағы сыңарлар күрделі сөзді жасаушы сөзжасамдық бірліктер қызметін атқарады. Күрделі сөз өзінің сыңарларының мағынасының біртұтас мағынаға кірігіп, бір сөзге көшуінен бастап, ол тілде бір сөздің қызметін атқаратындықтан, бір сөз болып танылатындықтан, ол тілдегі басқа сөздер сияқты дайын тұрған лексемалар болып саналады да, сөйлемге сол дайын тұрған қалпында кіреді. Сөзжасам нәтижесінде жасалған күрделі сөздер сөздік қорға қосылып, тілдегі басқа сөздер сияқты лексикологияның зерттеу нысанына түседі. Бұл арада күрделі сөздер сөзжасам мен лексикологияның байланысын туғызады. Бірақ сөзжасам мен лексикология сөзді әр тұрғыдан зерттейді. Лексикология тілде бар сөздердің мағыналық ерекшелігін, шығу арнасын т.б. құбылыстарын зерттейді. Сөзжасам болса, күрделі сөздердің жасалу заңдарын зерттейді.

Қазақ тілі бай тілдердің біріне жатады. Тілдің бай лексикасы үнемі толығып, дамып отырған. Тілдің лексикасының үздіксіз дамуы қоғамның дамуымен тығыз байланысты. Қоғамның дамуы, адам санасының өсуіне байланысты өмірде жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, оларды атау қажеттілігі туады. Осы қажеттілікті өтеу үшін сөзжасам арқылы жаңа сөздер жасалады. Ол жаңа сөздер тілді байытады, сондықтан тілдің сөздік құрамының баюында негізгі қызметті қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атқарады, өйткені қазақ тілінің қалыптасқан сөзжасам жүйесі бар, ол тілде жаңа сөздерді, күрделі сөздерді жасауды қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989
2. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002
3. Оралбай Н., Құрманәлиев К. Сөзжасамның жалпы теориялық мәселелері. – Павлодар, 2011
4. Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері. Докторлық диссертация. – Алматы, 2002
5. Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. – Алматы, 2003
6. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы, 1999

Р. С. Тұрысбек
Астана қ.

ФИЗУЛИДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Шығыстың классикалық әдебиетінде, әсіресе Әзірбайжанның мәдени-рухани өміріндегі даңқты тұлға, атақты ақыны, есімі мен еңбегі алыс-жақын елдерге кеңінен мәшһүр Физули Мұхамед Сүлейменұғлының өмірі мен кезеңі, шығармашылық мұрасының маңыз-мәні айрықша болып табылады.

Физулидің өмірбаян өрнектерінен жастай білім нәрімен сусындағаны, бірнеше тілді еркін меңгергені (әзірбайжан, араб, парсы т.т.), оқытушы болып қызмет еткені айқын аңғарылады. Бағдатқа да жолы түсіп, білімі-ғылыми арналардан нәр алып, әдеби-шығармашылықпен айналысады. Ғазелдер мен лирика, қасидалар топтамасын жазып, онда қоғам, адам, өмір, жастық, достық тақырыптарын кеңінен жырлайды. Өмір өрнегі мен дүние дидарын, жастық жырларын, ғашықтық ғаламатын кеңінен қозғап, оны қоршаған ортамен, адам әлемінің мың сан арналарымен сабақтастықта саралап, жан-жүрек пен көңіл толқынын еркін жеткізеді. Сағыныш сазын, сыр-сезім дүниесін тереңнен толғап, ғашықтық дертінің қуанышты-салтанатты мезеттерін, күйінішті-сүйінішті тұстарын, өзгеше өрнекті, мәнді-нәрлі, нұрлы сәттеріне маңыз береді. Көңілді кеңге салып, арман-аңсарларына, жастық шақтың асау толқындарына, сыр-сезім арналарына еркін бойлайды. Ғашықтық ғаламатының ғажайып кеңістігіне еніп, сағыныш пен сезім дүниесін барынша байыпты, көркемдікпен кестелеп, ойлы өрнектермен әспеттеп, жалын жарқылын асқақтатып, жарқырата жырлайды. Көңіл толқыны кедергісіз жетеді. Олары, негізінен – қалың көпшілікке қолжазба түрінде тарайды. Орта Азия, Әзірбайжан, Түркия елдерінде әлденеше рет басылып шығады. Қалың көптің қызығушылығын туғызады. Нәтижесінде, шығармаларының толық жинағы Баку қаласында жарық көреді (1958-61 ж.ж.).

Ақиқатында, Физули шығармаларында поэтикалық мұрасы айрықша мәнді болса, тақырыптық ерекшелігі әр алуандылығымен танылады. Ал жанрлық жүйесі мен көркемдік-эстетикалық құндылығы тұрғысынан танымдық-тағылымдық қырлары

мағыналы, азаматтық Һәм адамгершілік сипаты сенімді, серпінді суреттеледі. Атап өтер жайт: «...Физули түрі мен мазмұны жағынан ғазелдің бұқараға түсінікті болуына ерекше мән беріп, лирикада сезім мен үнділіктің терең астасып келуін қуаттады. Поэзия халық үшін жазылуы керек деп санаған ақын сол игі арманы жолында бүкіл өмірін сарп етті, жаңа бағыт ұстанды. Физули творчествосы сезімді баурап алатын шыншылдығымен, шынайы адамгершілік қасиеттерімен дараланады; ол қысым мен езгінің қай түріне болса да қарсы тұрып, ел басшыларын әділдікке үндеді, дін мен мемлекет әлсіздердің қорғаны болуы керек деп санады. Физули шығармаларында суфизмге тән қарама-қайшылықтар мен пантейзм идеясы да бар. Ол байлық пен әкімдіктен, аз күнгі «өткінші рақаттан» бас тартып, кішіпейілділік пен қарапайымдылықты қадір тұтады, қан төгер қатал соғыс пен әділетсіздікке, әлеуметтік езгі мен теңсіздікке қарсы тұрады. Өз замандастарын төзімділікке шақыра отырып, ол болашаққа үлкен үміт артып, сеніммен қарайды» [1, 477].

Бұдан басқа, «Жүрек досы», «Жемістер таласы» сынды қассида, дастандары мен «Шағымнаме» атты прозалық еңбегінде қоғам, кезең көріністері, өмір-уақыт шындықтары, Сарай маңындағы адалдық пен әділетсіздік, жемқорлық пен паракорлық, қысқасы даңқ пен дақпырт төңірегіндегі әр қилы кереғарлықтардың қыр-сыры кеңінен қозғалады. Ал, сөз жоқ анық аңғарылатын: «... Физули шығармаларының шырқау шыңы – «Ләйлі-Мәжнүн» дастаны (1536-37). Шығыс пен дүние жүзі поэзиясының маржаны саналатын бұл шығарманы ол өзінен бұрынғы ақындардың, әсіресе Низамидің үлгісін жалғастыра отырып, қайта жырласа да, оны эзирбайжан ауыз әдебиетінің өзіндік бай дәстүрлерін бойына молынан сіңірген, қайталанбас көркем туынды дәрежесіне көтерді. Физули мұнда өмірлік мәні зор күрделі мәселені көтеріп, екі жастың адал махаббатын асқақ үнмен жырлады» [2, 189]. Бұл ретте, әрине Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» атты туындысын Ш.Құдайбердіұлы қазақ тіліне аударғанын еске алу абзал. Ал негізінен, Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандарының да мәдени-рухани өмірден алатын орны зор. Өйткені: «...Шығыстық тақырыпқа жазылған қазақ дастандары – ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып келген аса құнды нұсқалар. Олардың көбінің сюжеті «Шаһ-наме», «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Тоты-наме», «Жүсіп-Зылиха», «Ләйлі-Мәжнүн», «Бозжігіт», «Сейфүлмәлік» сияқты классикалық туындылардан тарайды. Бұл дастандарда ерекше дәріптеліп, екпінмен суреттелген батырлық пен махаббат тақырыбы. Махаббат пен ерлік қос өрім болып қатар өрбіген бұл әдеби үлгілердің тақырыптық, идеялық сарындары жағынан болсын, оқиғаны суреттеуі, түрлі ақындық тәсілдері, көркемдік ерекшеліктері жөнінен болсын қазақ халқының ауыз әдебиет нұсқаларымен орайласып, үйлесіп кететіндері аз емес. Бұл дастан, жыр-хикаялардың бірінде еркін махаббатты, жан дүниесінің пәктігін, тазалығын, ізгілікті, адамгершілікті, бас бостандығын аңсаған жастар бейнесі суреттелсе, кейбірінде ескі әдет-ғұрып, салт-санадан туған қайғы-қасіретті, теңсіздікті, күйініш-сүйінішті суреттеу бар. Бұлардың жақсы да таңдаулы үлгілері қазақ әдебиетінде дастан мен оқиғалы хикаялар түрінің дамуына әсерін тигізгені айқын» [3, 15-16].

Шығыстың жыр жұлдыздарының бел ортасында даңқты шығармашылық мұрасымен жарқырай көрініп, адами әлемімен жарық-нұрын дүние дидарына молынан түсіргендердің бірі – Физули болатын-ды. Ақиқатында: «Физули – ақынның өзі қалап алған лақап аты. Ал оның шын есімі – Мұхамед ибн Сүлейман. «Физули» – білімдар, от тілді, орақ ауызды деген мағынаны білдіретін сөз болса керек. Ақынның бүкіл табиғаты бұл есімнің дәл табылғанын, барынша лайық есім екенін айғақтайды. Ол соншама көп білетін, оқымысты, ойшыл адам болған. Физули жас кезінде-ақ поэзия сипаттары мен шарттарына кәнігі жетіккен, араб, фарсы, түркі тілдерін кәміл үйреніп алған» [4, 5]. Демек, Физули көркемөнер құдіретін, көркемсөз қасиеттерін кеңінен танып-түсініп, еркін меңгерген В. Г. Белинскийше айтсақ: «...Физули өлеңдерінің өн бойында сурет әсем әуез боп, ал әуезі таңғажайып суретке айналып тұрады, сөздері бояулы, бейнелі келеді, осы қасиеттердің бәрі қосылғанда өзгеше бір тұтас сұлулық дүниесі сыр шертеді» [4, 6].

Асылы, Физулидің шығармашылық мұрасына жіті ден қойсақ, қоғам, кезең көріністерін айқын аңғарған, өмір – уақыт шындықтарына назар аударған, өз дәуірінің идеяларын берік ұстанған, біліми-ғылыми арналардан нәр алған, игілікті іс пен ізгілікті құндылықтарды құрмет тұтқан білікті білімпаз, кемел кемеңгер, танымы терең ойшыл болғаны айқын аңғарылады. Ол әсіресе, ғазалдар мен қасидалар табиғаты мен тағылымынан терең танылады. Жасыратыны жоқ, «...Оның бүкіл поэзиясы адамгершілік уағызына толы. Ақын әмәнда адам еркі мен ар-ожданын қорғауға шақырады; қарапайым бейнеткештердің мүддесін орындауға жан сала кіріседі; зорлық пен қанау ауыртпалығынан жаны күйіп, белі бүгілген, қабырғасы қайысқан қалың бұқараға қайсарлықпен ара түсіп отырады» [4, 6].

Ғазалдар.

Физули ғазалдарында қоғамдық құбылыстар, өмір-дүние дидары, адам әлемінің қырсыры, ақыл-парасат, байлық пен кедейлік, жақсы мен жаман, тақ пен тәж, күн мен түн, қайғы мен қасірет, дәстүр мен дін, жастық пен достық, махаббат иірімдері кеңінен көрініс береді. Әсіресе, адамдық борыш, әділетті іс, ізгілік иірімдері жан жүректен қозғалса, ғашықтық ғаламаты мен махаббат машақаты өзгеше өрнек, мәнді сипат құрап, өрісті арна алады. Махаббат құдіреті, арман-аңсарлар әлемі, көңіл толқындары мен сыр-сезім сипаттарынан шын ғашықтық асқақ даусы, жан-жүректің нұрлы сәттері мен осы жолдағы тағдыр-жазмыштың кереғар көріністері, көлеңкелі тұстары да аңғарылады. Оның кейбір белгі-ерекшеліктері былай беріледі:

Ғашықтардың жан-жүрегі жақсылықтан жаралған,
Ақиқатты аңсағандар махаббаттан нәр алған.

x x x

Шын сүйгенді құштарынан айыра алар қай пенде?
Өтер олар алдарына құрған небір араннан.

x x x

Бір өзіңе бас байладым, жөн сұрамай ешкімнен,
Мен өзіме өзім айттым жазаның ең қаталын.

x x x

Сезім сөнген, тәнім – мүрде, ақыл-естен ада боп,
Мен бір жүрген тірі өлікпін, адам деу құр атағым.

x x x

Өзіңменен жолығудың ләззатына қана алмай,
Қамауында қалдым зұлмат қайғы-қасірет, қапаның.

x x x

Ақ дидарың бар ғаламды нұрландырған күн еді,
Бүкіл дүние сен жамылған атыласты киеді.

x x x

Мөлдір сәуле, жарқыраған көк шұғыласы өзіңсің,
Күн мен ай сенен ғана жарық алып жүреді.

x x x

Қою түндей қара шашың жер-жаһанды ораса,
Жарқын жүзің су бетінде қызыл нұр боп жүзеді.

x x x

Мынау ғажап кең табиғат жамалыңа табынып,
Сенің сұлу дәрғаһиңа сиынып бас иеді...

Демек, Физули қоғамдық құбылыстарға айрықша мән беріп, соның арасынан достық пен жастық жалынын, махаббат ғаламатын, өзіндік өзгешеліктерін бөлекше көрсетіп, қуанышты-шаттықты кезеңін, күйінішті-сүйінішті тұстарын қатар көрсетеді. Маңызды тұстарына жіті ден қояды.

Қасидалар.

Физулидің қасидалар топтамасынан өмір-уақыттың тынысы, жан-жүрек аңсарлары, көңіл толқынының кейбір кездері, тұрмыс-тіршіліктің кереғар, көлеңкелі тұстары, ғашықтық дерт пен «шараптың шарапаты», ақирет күні, кәпірдің дінсіз халі т.с.с. кең орын алады. Мәнді қырлары ашылады. Қасидалар қағидаттарында жаратылыс пен жаһандық көріністер, дәуір дидары мен замана шындықтары, адамдық қарыз-парыз бен әділетті іс, адал басшы мен сабырлы кісі, көркем мінез бен нұрлы жүрек иесі, білім-ғылымның сәулелі сәттері, тәлім-тәрбие иірімдері ұлағатты-ғибратты, танымдық-тағылымдық қырларымен мәнді-нәрлі, жүйелі жеткізіледі. Оның кейбір тұстары, көңілді тербеген сырлы сипаттары былай беріледі:

Жаһанды жалмап жұт келсе, қорқыта алмас адамды,
Өмірші әділ болмаса – қорқатын, әне, заман-ды.

х х х

Қайғы-мұң түссе басыңа, уақыт өзі сейілтер,
Сол қайғыны бөлетін дос болмаса жаман-ды.

х х х

Ештеңе емес дiмкәсiң, дiмкәстiң ең зор дөкейi –
Ауруыңды тап басар болмаса емшi, залал-ды...

х х х

Сабырлы кісі науқастан, түбі, сауығар,
Сабырлы кісі бақытқа, түбі, жолығар.

х х х

Уақыттың көші асықпай-саспай жылжитын,
Жеткізер сені мұратыңа үлкен, сағынар.

х х х

Салдарлы жігіт жөнімен жүрер аптықпай,
Жөнімен жүрсе, сәнімен мақсат алынар.

х х х

Артық-кем емес, жазғаны болар маңдайға,
Күмбездей төнген аспанға бәрі бағынар.

х х х

Замана көшін өзгерте алмас пенделер,
Жердегі істі жөндейтін жалғыз тәңір бар...

Бұдан басқа, әрине қоршаған орта, бақ пен байлық, жыл мезгілдері, уақыт бедері, тірлік-тіршілік тынысы да кең орын алады. Айқын аңғарылатыны, лирикалық «мен», өзіндік көзқарас, ойлары мен толғаныстары да мәнді. Ақындық қуат, ақиқат ойлар мен толғаныстар мәні ерекше нұрлы:

Көз алдымда дидарың айдай, жүресің дәйім бірге сен,
Мен – тоты құспын, бар жемім – қант, үндістан – елім нулы, әсем.
Бір өзің үшін ауылдан бездім, адамнан бездім, сәулешім,
Қап тауында самұрық құстай жападан-жалғыз күн кешем.
Құзғын да емен, өлік жеп түзде әйтеуір күнін көретін,
Мен – құмай құспын, құр сүйек-талшық, өлексе маған у де сен.
Сайрар ем артық сан тоты құстан, үнімді кім бар тыңдайтын,
Амалым қанша, айласын тауып, сырымды терең білмесең,
Мекенім менің – мейірімсіз елдей, тірі жан жайды сұрамас,
Ойларым – шамдай, жазығым сол-ақ, жағам ба күндей күлмесем?!
Патша да болсам, кез келген таққа отырмас едім, білмесем,
Сыртыма қара, айбарақ қылар даңқым жоқ сұсты, айбатты.
Ішіме үңіл, жан бар ма екен өзімнен асқан бір көсем,
Бақыттың тағы, самалы ескен шаттықтың бағы бойымда,
Айтпайын артық, әр жерде сөзім патшалық етіп жүр десем,

Байлық-бақ деген керексіз маған, сұлтаннан күтпен рахым,
Қайыршылықтың ханымын еркін, айдарым ойнар үрлесен,
Тірліктің у-шу теңізін тастап, жағаға шықтым уһ деп,
Отырмын енді жай тауып жаным, тыныштықпенен тілдесем,
Мен де иілмеймін тұмсығын бекер көтеріп біреу сөйлесе,
Дананы көрсем, шынтағында оның жастығы болып жүр де сен [4, 51-53].

Сондай-ақ, адам мұраты, өмір мәні, еңбек орны, жақсы-жаман сипаты, тұрмыс-тірлік тынысы төмендегіше өріс алады:

Жақсымен жүрсен жомарт та, мәрт те боларсың,
Жаманмен жүрсен, ұяты кір боп жағылар.
Келісті, көркем адамдар аз ба өмірде,
Ілімге бейім ілуде біреу табылар.
Әлемнің терең сырына әркім жете алмас,
Жететін адам дүниеден безіп, сарылар.
Кез келген кісі құрметке кемел бөленбес,
Кез келген тамшы бұлт болмас жаңбыр, қары бар.
Алмастың асыл табылып жатқан түрі көп,
Қымбатын ғана тәжіне патша тағынар.
Әділет деген жатады күлдің ішінде,
Расулдей әділ кісіге ғана шалынар.
Елді әділ басқар – болады сонда береке,
Құдайдың берген қаруы ол саған, қабыл ал.
Көркем болса іші, сыртын да сұлу жаратар,
Мазмұны, түрі қолымен хақтың салынар [4, 55-56].

Негізінен алғанда, Физулидің «Ғазалдар» цикліндегі туындыларының тақырыбы – өмір-дүние дидарын кең көлемде қамтып, қоғам мен адам қатынасын, еңбек пен тұрмыс сипаттарын жан-жақты ашады. Адами мұрат пен адамгершілік құндылықтар, ақыл-парасат пен дәстүр-дін, жастық-достық, махаббат ғаламаттары айрықша мәнге ие болады. Ақын қоғам, адам, заман шындықтарын тереңнен толғап, жіті танып-зерделгені, басты тақырып, негізгі идеялар мәніне ерекше ден қойғаны, адамгершілік мұраттарына адалдығы, қайсыбір құбылыс-көріністерді сергек бақылап, байыпты тұжырымдар жасайтыны, Аллаһтың хақтығына табан тірейтіні кең көлемде қозғалады. Көпке сенімді жеткізіледі.

Ал, «Қасидалар» ғибраты-жаһандық һәм қоғамдық құбылыстар, Аллаһ пен Тәңір, Патша мен Сарай, өмір-дүние мәні, уақыт пен кеңістік қатынасы, ел-жер сипаты, бақилық пен фәнилік, ар-иман, ұят-ождан, жан-тән, күн мен түн, оң мен түс, тағдыр мен жазмыш, мейірім мен шапағат, бақ пен тақ, нәсіп пен нәпсі, араздық пен арамдық, жақсы мен жаман, күнәсіз бен күнәлі, озбыр мен обыр, тағылық пен тағатсыздық т.с.с. тәлім-тәжірибе негізінде нанымды жырланады. Мұның бәрі-баршасынан, сөз жоқ Физулидің поэтикалық мұрасы, ақындық өнердің қыр-сыры, әсіресе ғазалдар ғибраты мен қасидалар қағидаттары кең түрде көрініс береді. Бастысы, әрине Физулидің поэтикалық мұрасында (ғазалдар мен қасидалар, бәйіттер мен рубайлары) Аллаһ хақ, Тәңір анықтығы мен шарифат шарттары, адам мұраты, ақыл-парасат арналары, жан-жүрек пен көңіл толқындары, дәстүрдің, ар-намыс, ұят-ождан, тарих пен таным, тәлім-тәрбие, жастық пен достық, махаббат ғаламаттары т.с.с. өмір тәжірибесі мен көркемдік құндылықтар, эстетикалық талап-талғам тұрғысынан тұжырымдалып, мәнді де өрнекті ойлармен орайластырылып, жүйелі жеткізіледі. Ей, Физули!-деп маңызды мәселе, іргелі тақырыптар байыпты түйінделіп, фәлсафалық-қисынды қырлары ашылып, мән-мәнісі айқындалады. Өмірдің мәні мен нәрі кең орын алады.

Асылы, Физулидің Хақ тағала, фәни мен бақи арасы, өмір-өлім сипаты төңірегіндегі толғам-толғаныстарынан ақиқатқа жүгіну, шындық жүзіне тура қарау сынды тағылымды тұстар молынан ұшырасады. Сондай-ақ, ақынның поэтикалық мұрасында қоғам мен адам

арақатынасынан, кезең көріністері мен замана шындықтарынан өмір-уақыт тынысын терең сезіну сезілсе, тақырыптық-көркемдік ізденістер жүйесінен әр алуандылық, үлгілі үрдістер, таным арналары, талғам таразысы жіті танылады. Жан жүреппен сезініп, көңілде қорытылған маңызды мәселе, іргелі тақырыптар қабілет-қарым, дарын-талант қуатынан нәр алып, азаматтық һәм адамгершілік мұраттарымен бірлік-байланыста арналы ағыс құрап, кең өріс алады.

Физулидің азаматтық болмысы, адамгершілік қырлары, ақындық қуат пен талант табиғатынан біліми-ғылыми арналар, мәдени-рухани һәм шығармашылық жүйесі өнер түрінде көрініс беріп, поэзия патшалығымен ұнамды көрініс табады. Ақынның шығармашылық мұрасында әр алуан тақырыптық ізденістер иірімі, идеялық-мазмұндық мұраттар, жанрлық жүйе мен көркемдік-эстетикалық құндылықтар, тілдік құбылыс пен стилистикалық сипаттар, көркемөнердегі үздік дәстүрлер, мадақ жырының (қасида) үздік үлгілері, ғашықтық сыр-сезім (ғазалдар) пернелері өзіндік ажар-бояумен, мән-нәрімен, әуен-сазымен, пафос пен патетикаға толы үнімен мәнді сипат алады.

Атап өтер жайт: асыл сөз арналары, ақынның азаматтық кредосы, лирикалық «мен» қуаты, мазмұн байлығы мен көркемдік келісімі, нәзік лиризм мен сыршыл сезімдер тоғысы, ойлы-орамды, өрнекті шумақтар түзілісі табиғилық қырларымен, жан-жүрек тебіренісін, көңіл толқындарының әуезді үнін, шеберлік пен шешендік үлгісін терең танытады.

Тұтастай алғанда, Физулидің поэтикалық мұрасы, оның ішінде ғазалдары мен қасидалары қоғамдық құбылыстар мәнін, өмір мұраты мен адам әлемін, дүние дидары мен уақыт тынысын, жастық пен достық сырларын т.с.с. барынша бедерлі де бейнелі береді, әрі стильдік құбылыстары мен тілдік мүмкіндіктері әр алуандылығымен, мәнді-нәрлілігімен айқын аңғарылады.

Әдебиеттер

1. Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы, 1977. – 477 б.
2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы, 2007. – 189 б.
3. Қисса-дастандар: Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. – Алматы: Жазушы, 1986. – 15-16 бб.
4. Физули. Ғазалдар, хасидалар. – Алматы: Жазушы, 1970. – 5 б.

Қ. М. Байтанасова

Астана қ.

ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Қазіргі әдебиетте тарихи тұлғаны таныту, оның өмір кезеңін, жеке мінез-болмысын суреттеуге деген қызығушылық өсуде. Оған себеп – ел болып, еңсемізді тіктеп, дербестік алғаннан кейінгі кезеңде тарихқа қайта үңіліп, бар-жоғымызды түгендедік, көмескі дүниелерді айқындай бастадық. Әдебиеттің түрлі жанрларында шынайы адам болмысын жасау өрістеп, әсіресе, мемуарлық-өмірбаяндық, публицистикалық салада белең алды. Ғұмырнамалық шығармалардың алғашқылары С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Мұқановтың «Өмір мектебі», Д. Әбіловтің «Сұлтанмахмұт», С. Көбеевтің «Орындалған арман», Ғ. Мұстафиннің «Көз көргендер», Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» романдары. Өткен ғасырдың басында туған С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы –

Қазақстан жеріне төңкерістің келуін алғаш көрсеткен көркем шығарма, даңқты жылдар шежіресі. Бұл шығарма жанрлық ерекшелігінен бастап зерттеушілер назарын аударды. Егер мемуарлар шебер жазылған болса, ол роман өлкесіндегі тағы бір мүмкіндік болып табылар еді. Тарихты дәлме-дәл көрсету мен ойдан қосылған қиял арасындағы ортақ нәрсе – көркемдеп айта білу. Тарихшыларды суреткерлер деп текке айтпаған. Жазушы деректермен, фактілермен жұмыс істей бастағанда, оларды өнерге айналдыру үшін сол фактілерді мүмкін болғанша дұрыс көрсетуге тырысу керек. Ол үшін бір ғана білім аздық етеді. Мұның үстіне фантазия қосылу керек» (Белинский). С.Мұқанов «Өсу жолдарымыз» еңбегінде: «Тар жол, тайғақ кешу» түр жағынан мемуарлық (естелік) шығармалардың қатарына қосылады», - дейді. Әдебиет зерттеушісі Е.Ысмайылов: туындыны «мемуарлық шығарма» десе, зерттеуші Б.Кенжебаев: «Қазақстанда кеңес өкіметін орнату жолындағы күрес туралы жазылған очерк», - деген.

С. Сейфуллин шығармасында өзінің бүкіл өмірбаянын қамтымайды, тек бір кезеңде ғана басынан кешкенін баяндайды. Сонымен бірге, өзі тікелей қатыспаған оқиғаларды да суреттейді. Қазақстанда болған бірқатар тарихи оқиғаларды арқау етеді. Автор қандай оқиғаны болсын тек мемуар (естелік) мақала стилінде емес, көркем шығарма түрінде суреттейді.

Ғалым Б. Кенжебаев: «Сәкен шығармасында көркем әдебиеттің типтендіру құралдарымен қабат, публицистикалық құралдар да пайдаланып отырған. Ал, мұның өзі тек очерк жанрына тән қасиет. Очерк идеяны оқушыға көркем құралдар (образдылық, портрет, сөзді даралау, пейзаж, сюжет пен композиция арқылы және публицистикалық элементтердің, яғни жинақтау, толғау, тарихи параллель, аналогия, цитата, цифр, документтер, газет мақалаларынан үзінділер, партия ұйымдарының шешімдері т.б. көмегімен жеткізеді. Бұл элементтердің қай-қайсыда «Тар жол, тайғақ кешуде» баршылық», - дейді.

Кітапта публицистика мен көркем сурет қабысып, алма-кезек келіп отырады. С. Мұқанов өзінің «Өсу жолдарымыз» еңбегінде: «Тар жол, тайғақ кешу» бір жағынан тарих, екінші жағынан саяси оқулық, үшінші жағынан көркем шығарма», - дейді. Сол сияқты әдебиет зерттеушісі Б. Шалабаев: «Көптеген тарихи деректер шығармада мол келтірілген. Мұнда жеті жүзге жуық кейіпкер бар. Оқырман мұнда сол жылдардағы партиялар арасында болған қиян-кескі күрестің құнды мағлұматтарын, Қазақстанның ішкі жағдайының сипаттамасын кездестіреді», - дейді.

11-сыныпта осы романды өтерде, Т. Кәкішевтің «Қызыл сұңқарлар» әдеби-тарихи очеркін, «Тамаша адамдар өмірі» сериясынан шыққан «Сәкен Сейфуллин» ғұмырнамасын (1972), «Өнегелі өмір» сериясынан шыққан «Сәкен Сейфуллин» (1976) ғұмырнамасын, «Мағжан мен Сәкен» (1999) ғылыми эссесін, С. Қирабаевтың «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» (2003), Р. Нұрғалидың «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» (2002) зерттеулерін пайдалануға болады.

Романды 1916-1919 жылдардағы қазақ өмірінің энциклопедиясы деуге болады. Мұнда көптеген тарихи тұлғалар бар. Олар: Әліби Жанкелдин, Амангелді Иманов, Сабыр Шарипов, Тоқаш Бокин, Әбдірахман Әйтиев, Нығмет Нұрмақов т.б. Романда автор сол кезең шындығын, әлеуметтік-саяси жағдайды, төңкерісшілердің айдаудағы ауыр өмірі бейнеленеді. Мәселен, романда тұтқындардың «азап вагонындағы» жағдайы былайша суреттеледі: *«Қып-қызыл болып қызған пештің айналасында қыздырынып, қайнаған суды ішіп отырмыз. Вагонның саңылауларынан кірген қыраулар еріп су болып ағады. Вагонның кей жеріндегі темірлерге аппақ қырау тұрды. Тыс қатты аяз. Сібірдің кәдімгі шытырлақ аязы. Вагонның халі нашар. Қырау, мұз, дым, су, ызғар, үілдеген суық. Пешке от жақсақ, қайнап, ысып кетеді. Тұс-тұстан су ағады. Пеш сөнсе, айнала қырау, мұз қатады. Ызғарлы суық аңырайды. Вагонның қасында түрме ұжмақ тәрізді. Вагон тозақ».*

1918 жылдың маусымынан 1919 жылғы 5 қаңтарға дейін совдепшілер Ақмола түрмесінде отырады. Жеті ай бойы олар түрме басшыларынан көп қорлық көреді. Ақырында 1919 жылдың 5 қаңтарында оларды Қызылжарға қарай айдайды. Бұл азапты жолдың жартысын олар жаяу жүреді, ал қалғанын суық әрі қараңғы вагонда өткізеді. Совдепшілер осы азапқа төзеді. Аз ғана мүмкіндікті пайдаланып, газеттен хабар алып отырады. «Азап вагонынан» Омбы лагеріне ауысқан соң, тұтқындар қашып шығуды ойластыра бастайды. Сәкен түрменің ауласындағы қарды таситын шанаға жасырынып қашып шығады. Ол бүкіл қазақ даласын жаяу кезіп, Әулиеатаға келеді. Жолдағы көрген қиындығын, қауіп-қатерді тебірене суреттейді. Оған көп адамдар қол ұшын береді.

Бұл өмірбаяндық романның қазақ халқының тарихындағы өзгеріс кезеңін сипаттаған туынды екендігін айта отырып Т. Кәкішев: «Қазақ әдебиетінде ғұмырнамалық дәстүрдің қалыптасуын айтқанда, Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі» трилогиясын айрықша атаймыз. Бұл шығарма М. Горькийден тарамдалған көркемдік ерекшеліктерді өнерпаздық жолмен игерудің айғағы. Өмір шындықтарының қастерленуі жағынан алғанда Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі сұсты да жалынды жылдардың бейнесін айна-қатесіз көркем полотноға түсіріп, қазақ халқының жарты ғасырлық өмірін баяндаған эпопеялық сипаты бар шығарма», – деген.

Роман тілінде көркем бейнелеу, тамылжыған табиғат суреті де мол. Мәселен, шығарманың «Әуілдек» бөлімінде мынадай үзінді бар: *«Төңірек ылғи бір белес, ылди, ойпаң. Тұтасқан қап-қара көк. Қалың көк шөп, көк шалғын тұтасып, жер-дүниені қаптаған тәрізді. Жер үсті қап-қара көк теңіз тәрізді. Күн еңкейген мезгіл еді. Алтын күн аспаннан сұлу жерге еңкейген тәрізді. Күннің алтын шұғыласы көк теңіздей тұнған төңіректі неше құбылтады. Ақырын ескен майда ескек тұтасқан көк теңізді тұтасымен ақырын ғана қозғайды. Жер үсті ұшы-қиыры жоқ, алғаракөк теңіздей құлпырады. Теңіздей ырғалады. Төңірек тып-тыныш».* Пейзаж – әдеби шығармадағы жаратылыстың, яки табиғаттың әсем көрінісі болса, жазушы табиғаттың көркем бейнесін қайталай, сүйсіне суреттейді.

Жазушы С.Мұқановтың мемуарлық шығармасы – қазақ әдебиетінде алдыңғы лекте жазылған туындылардың бірі. «Өмір мектебі» тақырыбына қалай келгені туралы автор ойы мынадай: «Менің мектептерім» атты шығарма жасау идеясы авторға 1929 жылы А.Горькийдің «Менің университеттерім» атты шығармасын оқығаннан кейін туған еді. Бұл идеяны іске асыруға автор келер жылы кірісті де, алғашқы варианттарының бірер тарауын «Жаңа әдебиет» тарауының сол жылғы 3-4-5 сандарында жариялады. Одан кейінгі 4-5 жылда оқумен шұғылдануға тура келгендіктен, жалғасын жазуға уақыт болмады».

Мектеп оқулығында «Өмір мектебі» романының ортаңғы сыныптардан бастап үзінділері беріле бастайды. Кітап «Менің туу тарихым» деген бөлімнен басталады. *«Мен ес білген кезде, біздің ауыл қыс «Жаманишұбар» деген жерде, жаз «Дос» аталатын көлде отыратын еді. Сол жерде әкем Мұқан 1907 жылы өлді. Ол туралы кейін айтамыз. Әзірге менің тууым туралы. Қандай жағдайда туғанымды мен әкем өлген жылы естідім».* Шығарма баяндауы бірінші жақта, еске алу түрінде келген. Бала шағын еске алудан тұратындықтан, оның қабылдауындағы айнала жаратылыс құбылысы, ауыл тірлігі, адамдар арасындағы қарым-қатынас шынайы түрде берілген. «Өмір мектебін» оқу үстінде оқушылар Сәбиттің балалық шағынан бастап өткен өмір жолына қанығады. Оның ішінде, халқымыздың тұрмыс-тіршілігіндегі көптеген санамызға сіңген дәстүр-салттармен танысады. Солардың бірі – балаға есім беру.

Қазақ халық мұралары мен этнографиясын зерттеген Ә. Диваев ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде қазақ ауылдарын аралап, өлең-жырлары мен салт-дәстүрін жинап, зерттейді, діни наным-сенімдеріне назар аударады. Зерттеуші кісі есімдеріне байланысты туған аңыздарға да тоқталып, «Туркестанские ведомстидің» 1916 жылғы 206 санында

«К вопросу о наречении имен у киргизов» деген мақаласын жариялап, қазақ халқының адамға қоятын есімдерін басқа түркі тілдес халықтардың есімдерімен байланыстыра келе, ат қою ерекшеліктеріне кейде ер адам есімдерінің (Ұлтуған, Ұлболсын, Ұлмекен) әйел адамға қойылу себептеріне талдау жасайды. Осындай жағдай «Өмір мектебі» шығармасында да кездеседі. Романда Сибан ауылына асқа барған кезде жетімсіреп, шеткері қалған Сәбитке тамақ беріп отырған қазан басындағы әйелдер: «... Мұқан одан кейінгі бір қызының атын «артынан ұл туар ма екен» деген оймен Ұлтуған қойды. Шынымен де, оның соңынан қыстың бір қытымыр кезінде осы Сәбит туды», - деп еске алады. Осыдан басқа көшпелі ауылдың қар кете қырға көшуі, малдың қамы, Сәбиттің бақыршы бала аталуы, жылқы малының қасиеті, Сәбиттің ауыл молдасынан хат тануы, өлең сөзге құмарлығы секілді көріністер суреттеледі.

Сәбит Мұқанов кеңестік кезеңде ғұмыр кешті, бар шығармасын кеңестік кезеңде жазды. Қалай айтсақ та, «кеңес әдебиеті» деп аталатын үлкен де күрделі кезең әдебиет тарихында болды. Қазақ әдебиетінің бірқатар үздік туындылары сол кеңестік кезеңнің жемісі еді. Қазақ есімін өз атымен әлемге танытқан жазушылардың бірі – Сәбит Мұқанов. Ол қай кезеңде жазса да, барлық туындысында халық өмірін жырлады. Сәбит қаламынан туып, халқын рухани тоқыраудан рухани түлеуге дейін өсіре тәрбиелеген, қазақ атын ғаламға паш етіп жүрген шығармалардың ғұмыры ұзақ. «Бір өзі бір библиотека кітап жазып қалдырған» (Ғ.Мүсірепов), сол туындыларымен Ш. Айтматов айтқандай, бір қазақ әдебиеті емес, бүкіл түркі тектес халықтар, күллі Орта Азия қаламгерлеріне ұстаз болған Сәбит Мұқановтың суреткерлігінде қапы жоқ. Сәбиттің көркем шығармалары халқының тағдырына тікелей қатысты болған соң-ақ, әр буын ұрпағының рухани қажетіне жарай бермек.

Қазақ әдебиетіне көптеген ірі романдар берген Сәбит Мұқанов өмірлік материалдардан мемуарлық шығарма тудырды. Автордың «Өмір мектебі» романы тартымды тілмен жазылған. Жеке атауларға жіктелген тарауларында белгілі бір оқиғалар тиянақталып отырады. Солардың кейбіріне жоспар құрып көрейік.

«Менің туу тарихым»

1. Асқа бару.
2. Сәбиттің шетқақпай қалуы.
3. Әйелдердің әңгімесі.
4. Сәбиттің өмірге келу хикаясы.

«Шын сорлылар»

1. Анасының дүние салуы.
2. Ұлтуғанның жоқтауы.
3. Анасын жер қойнына беру.

«Оқуға бару»

1. Мұстапа үйіндегі тірлік.
2. Сәбитті оқуға беру.
3. Ескі оқудың жайы.
4. Кішкене молданың сабағы.
5. Сәбиттің оқуға жүйріктігі.

Осындай жоспар оқушылардың роман мазмұнын жүйелі игеруіне бағыттайды.

Ғұмырнамалық шығармаларды оқу кезінде жазушы шеберханасы деген ұғымға назар сала кеткен жөн. Қаламгерлер шеберханасы – шығармалар тарихы. Зерттеуші Қ.Ергөбек: «Белгілі бір қаламгердің кәделі шығармасының тарихын қарастыру – тақырыптан басталуы заңды. Өйткені тақырып – шығарманың алтын қазығы. Тақырып – жазушының бүкіл тағдыры. Көркемдіктің көп түйіні – осы тақырыпта», - дейді. Болашақ шығармашылық тұлғаның балалық шақтағы өмір кезеңдері, бастан кешкен жағдайлары көңіл түкпірінде берік сақталып, кейіннен ой-қиялына қозғау салады. Жазушы өмірден

көрген-түйгендерін, өмірден алған материалдарын сұрыптап, деректік негізін сақтай отырып, көркем шығармаға айналдырған.

Әдебиеттер

1. Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. – А., 1968
2. Кәкішев Т. Қызыл сұңқарлар. – А., 1972
3. Кәкішев Т. Ескірмейді естелік. – А., 1994
4. Ергөбек Қ. Жазушы шеберханасы. – А., 2002

Қ. М. Байтанасова
Қ. Хуанар
Астана қ.

ҚАЗАҚ ӘНГІМЕСІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктері алдымен оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, кейіпкер жүйесі арқылы айқындалады. Әңгімеде әдетте бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады. Әңгімеде де, басқа жанрлар секілді, алдымен адам – оның өмірі мен тағдыры көрінуі тиіс. Аса маңызды деген оқиға суреттелуі керек. Сөйтіп әңгіме көлемі шағын болғанымен, қаламгер үшін нағыз шеберлік мектебі екені анық. Оған қатысатын кейіпкерлер де көп болмайды. Сюжет желісі бір арналы, ықшам болып келіп, тақырыбы мен идеясы айқын болады [1, 19]. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, тәптіштеп баяндауға, ұзақ сонар суреттеме беріп жатуға орын жоқ. Бір оқиға, тартыс-қақтығысты бейнелеумен кейіпкерлердің мінез-тұлғасы толық, айқын көрініс тауып, маңызды ой-түйіндер жасалуы қажет. Әңгіме жанры аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдік шеберлікті талап етеді.

Әңгімеде кейде баяндаушының (авторлық «мен») бейнесі айқын көрінеді. Оның өзі оқиғаға тікелей қатысты болуы мүмкін. Бұл – әңгімеге тән сипат. Әңгімеде күнделікті өмірден алынған шынайы жағдайлар баяндалады. Сонымен қатар мұнда оқиға желісі бірте-бірте дамып, тиянақты аяқталады.

Қысқасы, әңгімеде, негізінен, өмір шындығы бір немесе бірер ықшам эпизод мөлшерінде, адам тағдыры бір немесе бірер жинақы оқиға көлемінде ғана көрсетіледі. Оқиғаға қатысатын қаһармандар санаулы, олардың басынан өтетін құбылыстардың бәрі емес, кейбір үзіктері ғана суреттелетін болғандықтан, мұндай шығарманың көлемі де шағын, ықшам. Адам мінезі мұнда көбіне қалыптасқан, дайын қалпында көрінеді [2, 58]. Кейіпкер өмірінің көп бұралаңы – шығарма сыртында – баяндаудан да, суреттеуден де тыс; авторлық материал – нағыз қажетті детальдар мен штрихтар ғана. Шығарманың сюжеттік арқауы ұзақ желілі, арналы даму үстінде емес, қысқа қайырылған келте суреттер түрінде тізбектеледі: композициясы да – жинақы, үйірімді, ширақ.

Көркем прозаның осы шағын түріне жас жазушының айрықша көңіл аударуы тегін емес. Әңгіменің мағыналық сыйымдылығы жазушының өз идеялық, эстетикалық бағыт-бағдарын айқындауға, өзіндік стиль қалыптастырып, суреткерлік шеберлігін жетілдіруге қолайлы еді. Әңгіме – көркем прозаның ең ықшам түрі, бірақ жеңіл түрі емес. Оның қиындығы да сол ықшамдылығында, аз сөзге көп, терең мағына сыйғызып, негізінен, бір оқиғаны баяндау арқылы мол өмір шындығын ашып беруінде.

Әңгімеде кейіпкерлердің көп болмайтыны, негізгі кейіпкерлер екеу-үшеуден аспайтыны да, олардың мінез-құлқын, характерін нақты, бас-аяғы жинақы іс-әрекеттер арқылы ашуға үлкен суреткерлік шеберлік қажет екенін аңғартады. Әңгіме – көркем прозаның жазба әдебиетінде қалыптасқан түрі әрі ауыз әдебиетіндегі баяндап айту

үлгілерімен тамырластығы болса да, мүлде жаңа, соны жанр. Басты ерекшелігі – қалыптасқан дәстүрлі баяндау тәсілдерінің шеңберінде қалмайтын еркін, шығармашылық ізденістерге жол беруі. Әңгімеде тақырып таңдау, өмір шындығын әр қырынан қамту мүмкіндігі нақты, оқиға желісін еркін өрістетуге, шығарманың композициялық құрылысын ықшам ету мүмкіндіктері де мол.

Қаламгер С. Сейдімбек әңгімелері көркем бейнелер мен суреттеулерге мейлінше қанық. Жазушының «Тәтті тіршілік» деп аталатын әңгімесінде аяғынан жараланған түлкінің қалай қашып, алпыс екі айла жасап, ажалдан қашқаны суреттеледі. Алдыңғы аяғына оқ тиіп, салбырап қалған түлкі, оқ тиген аяғын көлденең тістеп ап қашып, қойшыдан құтылып кетеді. Сонда бұл жаралы түлкінің әрекеті қойшыны таңғалдырып, тіршілік үшін жанталасқан хайуанның әрекетіне қайран қалады. «Қақпаншы» әңгімесінде көрікші Сағын ақсақал бейнеленеді. Осы ұста Сағын атанған қария кейін «қақпаншы қария» атанады. Сол қария қақпан құрудың өз ерекшелігін әңгімелейді. Әсіресе, суыр аулаудың қиындығын айтып: «Осы ауылдың балалары құлақшын деп қиылған соң амал жоқ, болмаса кеудесінде жүрегі бар кісінің қол көтерер аңы емес-ау! Ойпырмай, қақпанға тақалғанда алақанымен көзін басып шырылдайды дейсің. Құтты жетім баладай сай-сүйегінді сырқыратады ғой. Бұрынғылар суырды адамның азғыны деп отырушы еді, айтты-айтпады әйтеуір аң деуге аузың бармайтын бір кереметі бар!» деп қынжылып отыратын. Сонан соң жүні жетілсін дегенді желеу етіп, сары ала күз келгенше суырдың ізін бағудан қашқақтай береді [3, 191-192]. Осы әңгімеде аңның ерекшелігі, әсіресе, қақпанға текелердің түсетіні, өйткені ол үйірінің алдында жүретіні, аңшылықтың өз салт, ғұрпы бар екені сөз болады. Құрған қақпанға түскен құлтекеге басқа аңшы кез болып, оны бауыздап, қанын қақпанның тіліне жағып, шаппасына ақ орамал тістетіп, шетіне он теңге түйіп кетеді. Сонда Сағын ақсақал: «Байқаймысың, балам, біздің құлтекеміз бір жөн білетін, тәрбиелі адамға тап болған екен. Алдымен қасиетті қара қақпанды сыйлапты, бауыздау қанды шаппасына жағып кетуін көрдің бе? Онысы қақпанның меселі қайтпасын, жолы бола берсін дегені. Сонан соң иесін сыйлапты, аңның жолы көлденеңді көк аттынікі, бірақ қақпан иесі басы-қасында болмағандықтан, өзінше жол бөлісуді парыз санаған. Бұл кісі аңшылықты кәсіп-нәсіп емес, өмірдің бір қызығы деп түсінетін жан екен» деп таратады [3, 195]. Бұл қарттың өнегелі сөзі, аңшылықта орныққан дәстүрді түсіндіруі үлкен ғибрат.

Қаламгердің «Рамазан мерген» әңгімесінде киік аулауға шығып, қос қасқырды олжалаған аңшылық әңгімеленеді. Автордың тағы да аңшылық өнерді терең білетіні көрінеді. Сары ала күзде киіктің ізін бағып, қолға түсіру қиын-ақ, киік аса сақ келеді. Аңға шыққан Рамазан күтпеген көрініске тап болады. «Қос қасқыр салып ұрып бұлаққа келеді. Бұлақ ернеуін баспалап су жалайды. Шымдауыт жағаны әрі-бері тіміскілеп жүреді де, бұлақ табанынан асық атымдай жерді тырмалап қаза бастайды. Әлден уақытта қос қасқыр қазуды тоқтатады да, бірі жаңағы қазылған шұңқырға түсіп, бауырлай жата кетеді. Екіншісі топырақты бұрқылдата есіп, шұңқырдағы қасқырды көме бастайды» [3, 197]. Мұны таңқала отырып, бақылаған Рамазан не де болса артын күтеді. Сөйтсе, бұлар суға құлайтын киіктерді күтіп, екеуі екі жағынан тап бермекші екен. Сонда Рамазан шұңқырдағы қасқырды да, екінші шеттегі қасқырды да атып алып, бұл олжасын қадірлі жеңгесі, таңертең қарсы алдынан кездескенде уәде еткеніндей, Бәтешке байлайды.

Әңгіменің сыр-сипаты біржола кесіп-пішуге көнбейді, дәл анықтаманың шеңберіне сыймайды. Жоғарыдағы шағын әңгімелерде қаламгердің пейзаж жасау, аңдардың адамнан айналасын асырған әрекеттерін суреттеуінің мағынасы тереңде жатыр. Шағын әңгіме астарында дала сырын түсіну, жаратылысқа, табиғатқа назар аудару, тіршілік үшін күрес мәнін ұғу секілді кең ұлағат жатыр. Ендеше әңгіменің шағын болмысы терең идеямен көмкеріліп жатады.

Әдебиеттер

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (Құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – А, 1997.

2. Әдебиеттану. Хрестоматия. Құраст.: Мақпыров С. – А., 1991.
3. Сейдімбек А. Аққыз. – А., 1998.

Р. Н. Кеменгеров
г. Астана

ИЗЛОЖЕНИЕ ПО ТЕКСТУ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ В СТАРШИХ КЛАССАХ КАЗАХСКОЙ ШКОЛЫ

Программа по русскому языку ставит целью изучения предмета задачи понимания и порождения различных типов простых и сложных предложений на русском языке, понимания и составления текстов разного типа, жанра и стиля путем вычленения или конструирования в них различных композиционных частей, анализа, редакции текста.

В арсенале методики русского языка имеется широко представленный тип упражнений, переходных от анализа готового языкового материала к созданию собственных высказываний – это различного рода преобразования исходного дидактического материала. Упражнения, направленные на усвоение одного и того же компонента содержания работы, различаются по способу деятельности учащихся, на который ориентирует задание. По этому признаку актуально выделение упражнений репродуктивного характера, предполагающих воспроизведение учащимися полученных знаний и умений с целью формирования, закрепления и совершенствования речевых умений и навыков, и упражнений продуктивного плана, предусматривающих проявление и развитие элементов творческой деятельности.

В теории педагогики существует понятие «метод скрытого влияния», в соответствии с которым особенностью предъявления текстов является то, что внимание учащихся не акцентируется на их смысловой стороне, - на занятии изучается грамматика, а содержание примеров (с точки зрения их воспитательного потенциала) не разбирается. Нас заинтересовала возможность формирования нравственных понятий путем скрытого воздействия через дидактический материал, предложенный учащимся на родном языке.

Выдающийся лингвист и очень тонкий методист, акад. Л.В. Щерба неоднократно подчеркивал, что сопоставление иностранного и родного языков приучает школьников «не скользить по привычным им явлениям родного языка, а подмечать разные оттенки мысли». Предварительная работа с текстом на родном языке, направленная на раскрытие главной мысли, поиск ключевых слов, выражающих этические понятия, помогают учителю опосредованно воспитывать идейно-нравственные качества на уроках русского языка в казахской школе.

Программа по русскому языку рекомендует изучение типовых тем «Памятные страницы истории», «Мужество и доблесть героев», «Природа страны и планеты», «Животный и растительный мир Казахстана» и др. Они могут стать и темами уроков развития речи. Покажем возможности одного из таких уроков в десятом классе. Дидактическим материалом для него послужил текст «Оның аты Боран еді» («Его звали Буран») из двуязычного журнала «Арай»- «Заря» (№8 за 1987 г.).

Сначала по этому тексту проводится изложение на казахском языке. Урок, на котором присутствовали учителя русского языка, провела С.С. Бралина, преподающая казахский язык и литературу в старших классах школы №18 г. Кокшетау. После вступительного слова учителя и чтения текста ученики определили его основную мысль, ответили на вопрос, что побудило Бурана совершить подвиг, и нашли в тексте словосочетания, которые использованы для описания смелых действий воина. (Боран тосын шешімге келді, ештеңені елең қылмады, тек жазым баспауды, дәл қимылдауды ойлады).

Затем учительница предлагает подобрать синонимы к словам ерлік (мужество.подвиг), батыр (герой), батыл (мужественный), составить с ними словосочетания и предложения.

- Каких еще Героев Советского Союза – казахстанцев вы знаете? Какие они совершили подвиги? – спрашивает учительница.

Десятиклассники назвали Маншук Маметову, Талгата Бегельдинова, Алию Молдагулову, о которых читали на уроках русского и казахского языков, истории.

На этот урок Сандугаш Советовна принесла книгу «Герои Советского Союза - казахстанцы». Школьникам интересно было узнать о том, что около 500 солдат и офицеров из Казахстана, в том числе 98 казахов, были удостоены этого высокого звания. Среди Героев Советского Союза были люди разных национальностей.

В сборнике есть и очерк о Буране Нысанбаеве. Десятиклассники увидели его фотографию, с которой смотрит человек с добрыми глазами, узнали некоторые подробности последнего боя, в котором Буран Нысанбаев проявил настоящий героизм.

Все это натолкнуло на мысль продолжить в этом же классе работу по языковому разбору текста «Оның аты Боран еді» на уроке русского языка (его провела учительница З.А. Макирова). Учитывая требования к объему изложений, мы взяли основную часть текста, по которой ученики писали изложение на тему «Подвиг Бурана Нысанбаева». Текст его был на каждом столе:

Оның аты Боран еді

Жауынгерлердің алғашқы лебі селоға кіріп, бір үйден соң бір үйді жаудан тазарта бастады. Осы кезде тас үйден пулемет оғы боран қоя берді де шабуылдап келе жатқан біздің әскерлерге бас көтертпей қойды. Гитлершілер пулеметі ажал оғын себуінен таңбады.

Қаруластарының көз алдында мерт болып жатқанын көріп, Боранның жаны ышқынып кетті.

- *Жолдас комбат, атқыштарға көмектесуге рұқсат етіңізіші? – деді. Биноклін қоя салған лейтенант Бурсуков жауынгерге жүзін бұрып:*

- *Мына қамалға минаңмен не істей аласың? – деп кейіс танытты.*

- *Минасы несі, минаңмен емес, жолдас комбат, гранатамен – деді Боран қызбаланып.*

Аға лейтенант Бурсуков бұрынғы шайқастарда талай көзге түскен осы бір ашаң – шапшаң қимылдайтын қазақты жақсы білетін. Құшақтап қоштасып тұрып:

- *Қимылдаңыз, Ысынбаев жолдас. Тілеуіңізді берсін, - деді.*

Белбеуіне бірнеше граната ілген Боран жүгіріп-құлап еңбектей жүріп үйге жақындады. Боранға көмектескісі келген біздің пулеметшілер жау амбразурасына оқ боратты. Оқ бораны төбесінен соғып тұрған Боран ештеңені елең қылмады. Тек жазым баспауды, дәл қимылдауды ойлады. Сөйтіп жүріп екі пулеметтің үнін өшірген. Жақын жерден тағы біреуі сақылдап қоя берді. Боранның жалғыз ғана танкбұзғыш гранатасы қалған.

Тосын шешімге келді: Подвалға кіріп барып гитлершілерді тұтқындау керек. Бүкіл батальон мұның қимылын бағып жатқан. Олар жауынгердің шапшаң қимылдап барысына атылғанын көрді. Осы кезде Боранға оқ тиді. Амалсыздан еңбектей жөнелді. Дзоттағылар оны көрмесе керек. Боран есікті теуіп ашып гранатаны басынан асыра көтеріп тұрып «Хэнде хок!» деп айғай салды. Пулеметші оқ жаудырып үлгерді. Алапат жарылыс тас үйді теңселтіп жіберді де, батальон шабуылға шықты.

Селоны азат еткеннен соң әлгі тас үйден 28 гитлерші солдат пен офицер денесі, быт-шыты шыққан 3 пулемет табылды. Ержүрек жауынгер, нағыз комсомол мүшесі Нысанбаев жастығын ала жатыпты...

Осы ерлігі үшін полк командирі полковник Гордиянко Боран Нысанбаевты қаза тапқаннан кейін Совет Одағының Батыры атағына ұсынды.

1943 жылдың 23 қыркүйегінде СССР Жоғарғы Совет Президиумының Указымен қайсар жауынгерге Совет Одағының Батыры атағы берілді. Бірақ батырдың фамилиясы жұрттың аузында жүрген күйі Ысымбаев болып жазылып кетіпті.

Сөйтіп, Боранның ерлігі жайлы көп уақытқа дейін туыстары да, жерлестері де білген жоқ. Кейінірек полкта Ысымбаев деген ешкімнің жоқтығы анықталып, Нысанбаев ерлігі жайлы күллі ел білді.

После чтения учащиеся составили на русском языке план будущего изложения:

1. Атака
2. Подвиг Бурана
3. Имя героя в памяти народной

Пересказывая содержание по плану, старшеклассники стремились сохранить последовательность построения текста, добавляя новые сведения о герое, знакомые им по очерку в сборнике. При этом обращалось внимание на точность передачи по-русски наиболее важных моментов, на то, как понимают ученики понятия «мужество», «долг».

В небольшой беседе учащиеся подчеркнули в образе Бурана черты настоящего патриота родной земли. Чтобы описание героического поступка было близким к тексту, учительница организовала предварительную словарную работу, выделение и перевод предложений, помогающих осознать величие подвига рядового солдата. На закрытой половине доски были выписаны словосочетания, которые можно было использовать в процессе работы: *не мог спокойно смотреть, как гибнут друзья, решил действовать наверняка, ворваться в подвал, пленить гитлеровцев, рывком открыл.*

Особого внимания потребовала работа над выразительными средствами русского языка. Например, пришлось поработать над сравнениями: используя их на казахском языке, ученики не всегда включают в свою речь их русские эквиваленты. Так, если в работе на родном языке почти все использовали выражение *қанат біткендей жауынгерлер*, то русское *словно на крыльях* встречается лишь у некоторых учеников.

После того, как были написаны изложения, учительница роздала русский текст «Его звали Буран» для самостоятельного чтения, с тем, чтобы можно было сравнить свою работу с авторским повествованием. Это помогло десятиклассникам увидеть особенности выразительных средств русского и казахского языков, обнаружить неточности своего перевода.

Известно, что бедность, невыразительность родной речи тормозит и развитие речи на русском языке. При отсутствии интереса к чтению на родном языке трудно ожидать увлечения русской книгой. Поэтому особенно важен контакт в работе словесников, преподающих родной и русский языки и литературу. В своей работе они могут использовать тексты из литературных газет и журналов, содержащие ценный в воспитательном отношении дидактический материал для уроков. На его страницах можно найти материалы высокого идейно-нравственного содержания, с помощью которых учителя русского и родного языков могут создавать воспитывающие ситуации, решать воспитательные задачи в тесном единстве с задачами познавательными и развивающими.

Одна из форм работы, позволяющей реализовать эти задачи, - изложение на материале текста на родном языке, которое дает возможность преподавателям русского и родного языков в тесном контакте развивать речь школьников-казахов. Основная работа по выяснению главной мысли текста, уяснению нравственных понятий организуется на уроке родного языка и продолжается на уроке русского языка. Лексический комментарий с использованием перевода, проводимый на русском языке без навязчивого повторения известного, помогает учащимся глубже воспринять идейно-нравственный потенциал текста, активно усвоить выразительные средства, способствует выработке чувства языка.

Литература

1. Герои Советского Союза – казахстанцы. Алма-Ата, 1968. (Сборник издан на русском и казахском языках)

2. Лазичная Ю.К. Влияние дидактического материала по русскому языку на формирование нравственных понятий у подростков. Автореферат канд. дисс. Иркутск, 1971
3. Методика развития речи на уроках русского языка. М. Просвещение. 1980 с.15-17
4. Русский язык. Учебная программа для 10-11 классов общественно-гуманитарного направления общеобразовательной школы с нерусским языком обучения. Астана, 2010.
5. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М-Л. 1947, с.42

Қ. С. Ерғалиев
Е. Б. Асанбаева
Павлодар қ.

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Адамзат тілі – оның өз ойын жеткізуші қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар қоршаған әлемді тану құралы. Сәби айналадағы заттар мен құбылыстарды, ең алдымен, ата-анасы, жақын туыстары арқылы, нақтылай айтсақ, олардың айтқандары арқылы танып біледі, игереді. Айталық, біз нанның нан екендігін, оның жейтін тағам екендігін кішкентай кезімізден білеміз. Сонымен қоса, «Ас атасы – нан» деп, оны әрқашан жоғары қоямыз. Ал, мысал үшін, жапондықтар не малай халқы тамақтанған кезде нан тағамдарын мүлде қолданбайды, олар мұндай тағам түрінің барын білмейді, білсе де, оны біздей дәріптемейді. Мұндай ерекшеліктің бірден-бір себепшісі – тіл. Әр ұлттың салт-дәстүрі, әдет-ғұрып, наным-сенімдері және өзіндік стереотиптері оның тілдік қабатында көрініс табады. Осындай айырмашылықтардың негізінде заманауи лингвистика және филология ғылымдарында «әлемнің тілдік бейнесі» деген түсінік қалыптасып, соңғы жылдары көптеген ғалымдардың ізденістерінің объектісіне айналған.

«Әлем көрінісі» («әлем бейнесі») деген терминнің өзін тұңғыш рет Л.Витгенштейн қолданған, кейін тіл мен ойлаудың өзара байланысына терең үңілген ғалымдардың бірі В. фон Гумбольдт болды. Ол тілді ойды қалыптастырушы мүше ретінде танып: «Әрбір тілде өзіндік дүниетаным жатыр. Жекелей дыбыстар зат пен адам арасында қандай қызмет атқарса, сол сияқты жалпы тіл де адамзат пен табиғат арасында оған іштей және сырттай әсер етуші қызмет атқарады» [1, 97], – деп атап өткен.

Мұндай тұжырымнан кейін Э.Сепир, Б.Уорф, Ф.Боас, Л.Бородицки және т.б. ғалымдар аталмыш салада қарқынды зерттеулер жүргізе бастады. «Әлемнің тілдік бейнесі» деген терминнің өзін неміс тілшісі Лео Вайсгербер енгізген болатын, ол «әр тілде оны тасымалдаушының әлемге деген өзіндік көзқарасы ұсынылғандығын» [2, 141] атап көрсеткен.

Әлемнің тілдік бейнесіне тән ерекшеліктердің бірі – оның екі жақты табиғаты: ол адамдардың жүріс-тұрысы, танымы мен өзіндік ерекшелігін тікелей белгілейтін қоршаған орта мен өмір жағдайларынан көрініс берсе, екінші жағынан, адамның қоршаған әлемді тануы дәл осы тіл арқылы жүреді және ол адамның ойлау жүйесін күн ілгері анықтайды.

Әлемнің тілдік бейнесінің кез келген елдің тілі мен мәдениетінде ерекше орын алып, ұлттық мұрасының қайнар көзі саналатын халық ауыз әдебиетінде, әсіресе ондағы лиро-эпостық жырларда көрініс табады.

Фольклор – кез келген ұлттың қазынасы, оның атам заманнан ауыздан-ауызға тарап жеткен төл руханияты. Әсіресе, қазақ халқының ауыз әдебиеті сан алуан тақырыптағы танымдық шығармаларға бай. Мұнда шамамен барлық салт-дәстүр, ырым-жоралғыларға және күнделікті тұрмыстағы әрекеттерге тиесілі өзіндік ауыз әдебиеті үлгілері бар. Сол себепті де қазақ халқын өзге ұлттардан ерекшелендіріп тұратын өзіне тән тілдік

дүниетанымдық ерекшеліктер дәл осы фольклор шығармаларында мейлінше мол кездеседі.

«Лиро-эпостық жырлар – лирикалық әрі эпикалық шығарма. Оқиға желісі бірін-бірі құлай сүйген екі жас арасындағы махаббатқа құрылады. Лиро-эпостық жырларда халықтың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, көңіл-күйі көбірек суреттеледі. Оларда реалистік және романтикалық көріністер сабақтаса келіп, реалистік әдіс басым жатады» [3].

Бір тілдегі әлем көрінісінің өзіндік ерекшелігі, әсіресе, сол ұлтқа тән өзіндік салт-дәстүр, өзге халықтардан бірегейлендіріп тұратын төл мәдениетінің нақыштары негізінде көп орын алады. Төл әдебиетіміздегі ғашықтық жырларда мұндай нақыштар көптеп кездеседі. Айталық, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Ай мен Таңсықтың туған жеріне, ел-жұртына айтқан қоштасуы:

*«Балталы, Бағаналы ел, аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл, аман бол,
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім,
Ойнап-күліп, ержеткен жер, аман бол!..»* [4, 23]

Мұндағы туған елді тастап, қалысқан сапар шеккенде не жақын туыстарынан айырылғанда әнге қосып айтылатын мұңлы-шерлі сарынға толы қазақтың дәстүрлі салт жыры – қоштасудан туған елдің, «кір жуып, кіндік кескен» жердің қаншалықты қымбат екендігін, халықтың оған деген шексіз сүйіспеншілігін байқауымызға болады. Сол сияқты «Қыз Жібек» жырында да төл мәдениетімізге тән үлкенді-кішілі салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың көрініс тапқандығын байқауымызға болады: «...Әлқисса, Төлеген үш ай қалыңдық ойнап, бір күн еліне қайтпақ болып, таңнан жүреміз деп отырған күні, Жібек түс көреді» – мұндағы «қалыңдық ойнау» – күйеу жігіттің ұрын бару дәстүрінен кейін қалыңдығымен жасырын кездесіп, ойнап-күліп жүруі болса, «– Бұл балам тілімді алмады, Төлеген қайнына барамын десе, маған көргенің ұстап беріңдер, егер хошамет етіп біреуің жолдас болсаң, қолымды теріс жайып бата беремін» және Төлегеннің анасы ұлының ата-анасын тастап, алыс жолға қалыңдық іздеп табуға аттанарында о баста қарсы болып, теріс бата бергісі келгендігі, кейін ұлының өз ойынан қайтпайтындығын байқаған соң:

*«Ана дедім құдая –
Дарғаһыңа бас ұрдым!
Сөзді сөзге ап келіп,
Күйгенімнен жапсырдым.
Кетер болсаң мен сені,
Аллаға әуел қарағым,*

Екінші пірге тапсырдым!» [5, 79], – деген үзінділерде қазақ мәдениетінде ерекше орын алатын бата беру дәстүрі көрініс тапқан. Маңызды іс бастарда, бастаған іс нәтижелі аяқталғанда және т.б. өзіндік шартымен орындалатын тілек айтудың ерекше формасы ретіндегі қазақ халқының ұлттық этикеті көрінісінің, салт-дәстүрінің бірі болып табылатын батаның да, ел ішінде көпті көрген ересек жандардың кішілермен қалай құрметтелетінін де анық байқаймыз.

Қазақ халқы ежелден көшпелі де жауынгерлік өмір салтын ұстанған халық екені белгілі. Осыған орай тіліміздің лексикалық қабаттарында төрт-түлікке, әсіресе жылқы малына байланысты ұғымдар ұлан-ғайыр. Сөздік қорымыздың осындай байлығы ауыз әдебиетіндегі лиро-эпостық жырларда да көрініс тапқан. Мұнда жылқының жасына, түр-сипатына, мінезіне байланысты әртүрлі тілдік бірліктермен аталуы жиі кездеседі, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы: «– *Аптығып қотыр таймен келесің тез, Бұл жалғанда ақылсыз адамнан без*» [4, 8], «– *Әрі-бері көше алмай бос қамалған, Құлын-тайың шөлдеген кімсің?*» [4, 11] немесе «Қыз Жібектегі»: «*Онда Төлеген тұлпардан туған бір көк жорға атты алдырып, қасына сексен жігіт жолдас алып, Наурыз айы туғанда жүрді дейді*» [5, 75], «*Көк бұрылдай тұлпар бар, Биыл құнан, былтыр тай*» [5, 91] деген жолдар – осының дәлелі.

Әлем бейнесін сипаттайтын тағы бір құрал – троп, әсіресе оның эпитет, теңеу және метафора сынды жиі кездесетін түрлері. Көптеген лиро-эпостық жырларда нәзік жанды арулардың асқан сұлулығын сипаттауда қазақ тілінің сөз байлығын ғана емес, өзіне тән дүниетанымдық көзқарастарын, стереотиптерін байқауымызға болады. Айталық, орыс мәдениетінде қыздардың сұлулығының символы шеңгел жидек («калина») пен шетен («рябина») сияқты жеміс-жидектер болып табылады, мұны ауыз әдебиеті жырларындағы мына тармақтардан көреміз: «*Загорелась во поле калина, Заболело у молодца сердце На чужую жену молодую*», «*Калина красная, калина вызрела, я у залеточки характер вызнала...*» [6, 44]. Ал төл мәдениетімізде мұндай символдың рөлін ай атқарады, сол себепті де лиро-эпостық жырларда қыздың сұлулығын сипаттау кезінде айға қатысты теңеу, метафоралар көптеп жолығады: «*Толған айдай толықсып, Ақ сазандай бұлықсып*», «*Туған айдай иілген, Екі қастың арасы. Сымға тартқан күмістей Он саусақтың саласы*» [5, 90]. Күні бүгінге ел арасында өз қыздарына «Толғанай», «Айсұлу», «Айсәуле» сияқты есімдерді беру көп таралған.

Байқап отырғанымыздай, әлемнің санадағы көрінісі сол әлемді зерттеп тануға құрал болған тілге тікелей байланысты. Әлемнің тілдік бейнесі әсіресе ауыздан-ауызға тарап жеткен, сол ұлттың арман-қиялынан туған фольклор үлгілерінде көптеп кездеседі. Мұнда төл мәдениетімізге тән салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар да, әр нәрсе не құбылысты атаудағы тілдік ерекшеліктер мен стереотиптер де мейлінше жақсы көрініс табады.

Осылайша, қазақтың лиро-эпостық жырларын оқи отыра, олардың қос ғашықтың тағдыры мен сол кездегі елдің басынан кешкен тарихын баяндайтын әдеби мұра болып табылатынын ғана емес, сонымен қоса әлемді қабылдаудағы этномәдени ерекшелікті сипаттайтын қосымша қызметке ие екендігін де байқауымызға болады.

Әдебиеттер

1. Humboldt W. von. On Language, On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species. Edited by Michael Losonsky, Cambridge: CUP, 1999. – 296 p.
2. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А. Радченко. – Москва, 1993. – 224 с.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010
4. Бабалар сөзі: 100 томдық. – Астана: Фолиант. – (Мәдени мұра). Т. 54: Ғашықтық жырлар: [Қозы Көрпеш - Баян сұлу], 2009. – 453 б.
5. Бабалар сөзі: 100 томдық. – Астана: Фолиант. – (Мәдени мұра). Т. 53: Ғашықтық жырлар: [Қыз Жібек], 2009. – 452 б.
6. Валентина Девятко «Калинка-малинка – это о любви», «Словесница искусств» культурно-просветительский журнал. – Россия, Хабаровск, №1 (27) 2011. – 44 с.

А. Б. Шормақова

Г. С. Райнбекова

Астана қ.

ДАМЫТА ОҚЫТУ – ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСІ

Қазақтың педагог-ағартушылары Ш.Уәлиханұлы, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбайұлы еңбектерінде баланың болашақта жеке тұлға, азамат ретінде қалыптасу мәселелері туралы сөз қозғалады. Ы. Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясында» балаларды зейінді, зерделі етіп тәрбиелеу үшін: «қазақ балаларының ойына ой қосатын әңгімелер, мағыналы анекдоттар, жұмбақтар қажет», - деп баланың адами болмысын қалыптастыру барысында қандай шаралар атқару қажеттігін айтады [1, 165]. Ағартушы бала интеллектісін қалыптастыру үшін ең бірінші оның «ойлау қабілетін дамыту керек» деп есептеген. Яғни, педагогтың

пікірінше, баланы дұрыс ойлауға төселдіру арқылы оны жан-жақты дамытуға болады. Ал ұлы Абай шығармаларында да бала тәрбиесі, ұрпақ мәселесі тереңінен қамтылып отырған. Ол 19-қарасөзінде: «Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады», – деген пікірі бүгінгі дамыта оқыту идеясымен үндес келеді [2, 173].

Ал ХХ ғасыр басында саналы ғұмырын еліне арнаған қазақ ағартушылары Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы психологиялық үдерістерді жан қуаты, жан жүйесі деп атап, оларды дамыту, жетілдіру мәселесіне көңіл аударды. Ж.Аймауытұлы: «...өзі ойлап таппаған білім жан қуаттарын жетілдіре алмайды», – десе [3, 283], М.Жұмабаевтың: «...Тегінде берік ұғу керек, адамның берік нәрсесі де, жұмбақ нәрсесі де сол жан. Қиын тәрбие тілейтін де сол жан» деген пікірі жеке тұлғанының танымын дамыта оқыту мәселесінің психологиялық күйін көрсетсе керек [4, 98]. Ағартушылар жанды тәрбиелеу адамның ойлауын, яғни ойды тәрбиелеу дей келіп, оқыту үшін ойлау механизмдерін іске асыруды көздейді. Қазақ психологы Ж.Аймауытұлы «Психология» деген еңбегінде ес пен ойлау қабілетін тығыз бірлікте қарастырады. Ол «... еске түсіру өнері дегеніміз – ойлау өнері, өз жадымызда не шәкірттеріміздің жадында бір нәрсені берік орнату үшін саналы күшімізді із қалдыруға, тұтуға жұмсағаннан да, жаңаны бұрынғы таныс нәрсемен байланыстыруға жұмсауымыз керек» деген мәнді пікір айтады [3, 306]. Қазақ ағартушыларының негізгі ұстанымы – балаға жан-жақты тәрбие беріп, шығармашылыққа баулу мәселесін көздейді.

Соңғы жылдары әдістемеді дамыта оқыту технологиясының қолданымдық аясы өрістеп отыр. Дамыта оқытудың өзі жоғарыда сөз болған ағартушы ғалымдар еңбектерінен бастау алатынын аңғарамыз.

Дамыта оқыту технологиясының стратегиясы – педагогтың білім беру үдерісіндегі түрлі тәсілдер мен әдістердің, оқыту жолдарының біріккен жүйесі арқылы:

1. *Педагог пен оқушының субъект-субъектілік қатынасын (паритет қалыптастыру),*

2. *Жан жақты қарым-қатынасты,*

3. *Оқушылардың білімін жүйелеп қабылдауын,*

4. *өзіне-өзі баға беруін, кері байланысты қолдануын,*

- *оқушылардың белсенділігін қалыптастыруын ұйымдастыру [5, 8].*

Дамыта оқыту деңгейінде білім басқаша формаға ие болады. Бір жағынан, олар айнала қоршаған орта туралы белгілі бір ақпараттарды танытуды негіздейді. Бұл ақпараттардың ерекшелігі мынада: оқушылар сол ақпараттарды педагогтың дайын жүйесі арқылы емес, өзінің жеке тану белсенділігі әрекеті арқылы қабылдайды. Педагог оқушылардың белсенділігін тудыратын, ізденетін, білуге талпынатын әрекетін тудыратын жағдаяттарды қалыптастыруы тиіс. Осындай жағдаяттар кезінде ол өзгелермен бірге араласа отырып, бастапқыда кедергі мен қиындық тудырған білім алудағы олқылықтарды жөнү қабілетін қалыптастырады, білімін шыңдауға мүмкіндік тудырады.

Екінші жағынан, оқушылар өзара бір-біріне ықпал ете отырып, қатынас жасай отырып, педагогпен бірге өзіне деген әлеуметтің, тіпті әлемнің қатынасын, көзқарасын, сол арқылы басқалармен әрекетке түсу тәсілдерін меңгере бастайды, білім алу, білім іздеудің түрлі тетіктерін меңгере бастайды. Себебі, оқушы өзі ізденіп меңгерген білім бір жағынан өз бетінше білім қорын толтыру құралы болып саналады.

Демек, *дамыта оқыту дегеніміз – оқушы өз бетінше білім алатын, өз бетінше білімнің кілтін ашатын, өз бетінше оның мазмұнын меңгеретін жолдары мен жағдайдарын қалыптастыратын педагогтың әрекеті. Осы ерекшелік дәстүрлі білім беру жүйесін белсенді білім беру жүйесінен айырып көрсететін айырмашылығы болып саналады.*

Қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымында дамыта оқыту, оның ішінде тіл дамыту мәселесін қарастырған ғалым-педагог С.Рахметова «Қазақ тілін оқыту методикасы» атты

ғылыми зерттеу жұмысында оқушылардың жазбаша және ауызша тілін дамытудың әдістемелік негізін жасады. Ғалым қазақ тілін оқытуда тіл дамыту жұмыстарын жүргізуде балалардың ойлауын, танымын, сөз байлығын дамыту мәселесін кең түрде қарастырады. Әдіскер тіл дамыту жұмысы негізінен мынадай мақсаттарды көздейтінін айтады:

1) оқушылардың байқағыштық, ойлау қабілеттері мен тілін, дүниетанымын дамыту, әр нәрсені салыстыра талдап, салыстыру негізінде өз беттерімен қорытынды шығара білуге үйрету;

2) оқушыларға қазақ әдеби тілі нормасына сай, өз сезімін, ойын дұрыс жазып бере алатындай дағдылар беру;

3) оқушыларды ана тілін сүйуге, оның алтын қорын, тамаша сырлы, көркем де нәзік сөз байлығын қолдана білуге және оны сезініп, құрметтей білуге тәрбиелеу;

4) қазақ тілі ғылымы табысы негізінде оқушылардың жазу тілін дамытуға септігі тиетін мазмұндама мен шығарма жұмыстарының оңай да тиімді түрлерін іріктеп алып ұсыну;

5) шығарма және мазмұндама текстері арқылы балаларды өз отанын сүйуге, белсенді еңбек ете білуге тәрбиелеу;

6) оқушылардың іскерлік қабілетін арттыру [6, 149].

Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы арқылы оқытуда ең алдымен оқушылардың индивидуальді-психологиялық ерекшелігі ескеріледі:

- Білімді меңгеру, игеру қабілеті (есте сақтау қабілеті, фонематикалық есту деңгейі);

- белгілі бір қызметі, не әрекетті орындау іскерлігі, яғни білім ала білу іскерлігі;

- жеке мүдделері мен дүниетанымы жағынан, ұжымдағы орны ең беделі тұрғысынан тұлғалық қасиеттері;

- жалпы интеллектуалдық (зияткерлік) қабілеттері (тұқым қуалаушылық не кейін пайда болған);

- ақпарат жинау кезінде барлық қабілеттері жиынтығының көрінісі (көру, есту, моторлы, басқа да қабілеттерінің жетістігі);

- дамыта оқыту технологиясы үшін оқушының жеке тұлғалық қабілеттері арқылы индивидуалдануы – оқыту уәжділігін қалыптастырудың және оқушының білім белсенділігін арттырудың басты құралы болып саналады [7, 13];

- ойлау әрі сөйлеу белсендігі оқушының сабақ үдерісінде үнемі қозғалып, назарда болатын формасы;

- барлық деңгейдегі оқу материалдарын іріктеуде функционалдық тәсілді қолдану: лексикалық, грамматикалық, жағдаяттық, тақырыптық, бұл дегеніміз кез келген тіл бірлігі оқу үдерісінде белгілі бір тілдік қызметті атқарады деген сөз;

- оқытудың жағдаяттық үдерісі тілдік стимуляция (ынталандыру) ретінде, тілдік (сөйлеу) іскерлікті дамыту шарты ретінде қарастырылады;

- мәселе тудыру – бұл оқу материалын түсіндіру және ұйымдастырудың бір тәсілі болып саналады [5, 77].

Оқу материалы осы қағидаға сәйкес құрылғанда бұл оқыту технологиясының тиімділігі көрінеді. Тілді дамыта оқытуда оқушының теориялық ұғым қалыптастыру қабілеттерін арнайы іріктелген білім мазмұны мен жаттығулар жүйесі негізінде жүзеге асыруға болады, сондықтан тілді дамыта оқытуда жүйелі іріктелген оқу-әдістемелік кешеннің болуы маңызды болып табылады.

Әдебиеттер

1. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.

2. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар және қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1995. 2 т. – 380 б.

3. Аймауытұлы Ж. Бес томдық шығармалар жинағы, 4 – А: Ғылым, 1998. – 448 б.

4. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 2005. 3 т. – 232 б.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
6. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1975. – 184 б.
7. Құрман Н.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар жүйесіндегі қазақ тілінен сабақ үлгілері. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2008. – 172 б.

Н. Х. Шадиева
Астана қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН ЕСКЕРУ

Оқушының ой-өрісінің даму барысы оқу әрекетімен тығыз бірлікте өтеді. Қазіргі кезеңдегі оқушы – қоғамның түрлі жолмен дамып келе жатқанын, әлеуметтік өзгешеліктердің тым жедел өтіп жатқанын көріп, бақылап, осы қоғамға бейімделіп келе жатқан тұлға.

Оқу әрекетінің негізі – оқушы десек, түпкі мақсаты – оқушының ой-санасын өзгерту, дамыту екені белгілі. Оқу әрекеті дегеніміз, психологтардың айтуынша, оқушының өзін-өзі тануы, өзгертуі. Бірақ оқу әрекеті әрбір ұрпаққа тиімді болуы үшін прогрестің жетістіктерін оқу әрекетіне өз кезінде әкеліп отыру керек. Оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін өзі өмір сүріп отырған қоғамның ерекшеліктерін тануы, білуі, ойлауы, талдай алуы аса қажет.

Қазіргі уақытта білім берудің мәлімет беру-түсіндіру түрінен оқушының өз бетімен іздену әрекетін ұйымдастыру түрі белсенді қолданылып жүргендіктен, оқушының деңгейлік тапсырмаларды орындау арқылы ойлауы дамуы да белсендіріліп келеді. Психолог-ғалымдардың айтуынша, оқушының дүниетаным барысында бірінші орында сезіну тұрады. *Сезіну* сыртқы тітіркендіргіштен де туындайды, ішкі тітіркендіргіштен де туындайды (ішкі организм ерекшелігі, жүйке жүйесі, т.б.). Оқыту барысында осы сезінудің көру және есту түрлеріне әсер ету көп жүзеге асырылады.

Егер сезіну барысында адам танылуы тиіс объектінің белгілі бір қасиеттері туралы мәлімет алатын болса, қабылдау сол объектінің тұтас бейнесін жасайды. *Қабылдау* дегеніміз – адамның сезім мүшелеріне тікелей әсер ету барысында объектінің түрлі жеке-жеке қасиеттерінің бір жинақталғанын танытатын психикалық процесс [1]. Қабылдаудың өзіндік қасиеттері мынадай болып келеді:

- тұтастық;
- константтық (салыстырмалы түрдегі тұрақтылық);
- құрылымдылығы;
- түйсіктілігі;
- талғампаздылығы.

Оқушы тапсырмада беріліп отырған мәннің болмысын қабылдауы барысында осы процестер жүріп жатады. Сондықтан тіл бірлігін оқыту барысында оны тұтастық ретінде тануға мүмкіндік беретін белгілерін үйрету керек. Ал белгілер арқылы қабылданған объектінің константтық түрге енуі – сөздің тура және ауыспалы мағынасы туралы тақырыпты оқыту барысында байқалады. Мысалы, *Ол бір жүрген тұлкі зой* деген сөйлемді алсақ, осы сөйлемге екі түрлі сұрақ қойып, бір формадағы жауап алып, ол

екеуінің екі түрлі екенін танып, соның өзі қабылдаудың константтық түрі екенін анықтай алуға болады. 1-сұрақ. *Ана жүгіріп жүрген не аң?* 2-сұрақ. *Қайрат қандай адам?*

Оқушының зейінін дамыту оқу барысының міндеті болып табылады. Қабылдау жүзеге асуы үшін қажет қасиет – *зейін*. Зейіннің барлық табиғаты оның талғампаздығында, берілген мәліметті игеруде саналы не санасыз түрде әрекет ету. Зейін – сананың жеке тұлғаның белгілі бір объектіге назар аударған уақыттағы бағыт-бағдары, назар тоқтатуы. Оқушының зейінін дамыту үшін, зейіннің көлемі, зейіннің бір жерге жинақылығы, бөлінетіндігі, тұрақтылығы, ауысып отыратындығы сияқты дербес қасиеттерін білу керек. Зейіннің мынадай түрлері бар: еркін зейін, еріксіз зейін (непроизвольный), еркіннен кейінгі зейін.

Оқушылардың зейінін сабақта басынан аяғына дейін ұстап отыру керек, ол үшін зейіннің түрлеріне қатысты тапсырма түрлері орындатылады. Оқушы зейінін еріксіз өзіне аудару үшін, тітіркендіргіштің жаңа болуы керек. Ал бір деңгейден екінші деңгейге аттау барысында оқушы зейіні бірқалыпты бола алмайды, осының өзі тітіркендіргіштердің зейінді өзіне аударуына игі ықпал етеді. Ойын-жаттығулар орындатудың осы мақсаттағы маңызы зор.

Ес – адамның басынан өткен тәжірибесінің бекітіліп, сақталып, кейін қайта жаңғыртылуын танытатын психикалық сәулелену түрі. Есте сақтау арқылы ғана адам өткен тәжірибесін қайта қолдана алады және санасында сақталған деректерді уақыт өте келе қайта «көз алдына келтіре алады» [2, 27]. Шын мәнінде, ес – адамның психикалық әрекетінің негізі болып саналады. Ес болмайынша, ойлау, саналылық болуы мүмкін емес. Сондықтан оқушының есін дамытуға байланысты тапсырмалар жүйесі ерекше орын алуы керек. Оқу процесінде бұлардың барлығына назар аударылып, дамуына қажетті жағдайлар жасалып отырылады.

В.В.Петухов адам баласының ойлауы бірден емес, біртіндеп дамитындығына назар аудартады. Алғашқы кезеңде сәбиде ұғым жасауға дейінгі ойлау дами бастайды. Баланың ойлауында нақты нәрселер туралы байымдау жасау үлкен орын алады. Балада біртіндеп ұғымдық ойлау қалыптаса бастайды. Бұл ойлаудың өзі, Л.С.Выготский көрсеткендей, 5 кезеңнен тұрады:

1-кезең – бала ойлауының синкреттік кезеңі (2-3жас).

2-кезең – қосарлы ұқсату тізбегі кезеңі (4-5 жас).

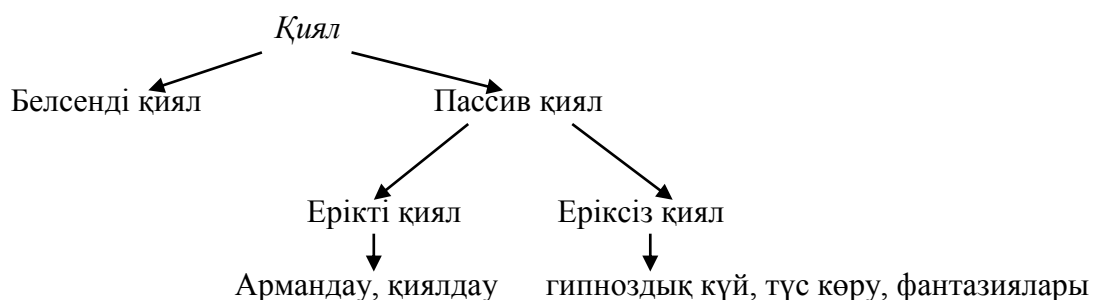
3-кезең – топтау кезеңі (6-8 жас).

4-кезең – жетілмеген ұғымдық ойлау кезеңі (9-12 жас).

5-кезең – теориялық мәліметтерді меңгеру арқылы жетілген ұғым жасай алатын кезең (14-18 жас) [3]. Жалпы, ойлаудың дамуы нақты бейнелерден жетілген ұғымға (яғни, сөзбен белгіленген) қарай жүру жолын көрсетеді. Баланың интеллектуалдық жетіліп өсуі барысында әрбір кезең өзінен кейінгі кезеңге алғышарттар даярлайды. Ойлаудың жаңа формалары жасалған кезде бұрынғы формалар жоқ болып кетпейді, олар сақталады, дамиды. Барлық ойлау процесі ұғымдар арқылы өтіледі, бірақ ұғымдармен қоса ойлауда бейнелер де болады. Көркем ойлау, салыстыру, метафора – адам ойлауының бейнелі болып келетінін танытады. С.Л.Рубинштейннің айтуынша, барлық ой процесі мақсат пен жағдайды туғызып отырған міндеттің қойып отырған сұрағын шешудің актысы болып табылады [4].

Деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың өз бетімен ойланып, алдына қойған мақсатқа жету дағдылары жетіледі. Мақсатқа жетуде қолданылатын әдіс-амалдар оқушының ақыл-ойын дамытады.

Оқушының есі мен ойлауы туралы мәселеден біртіндеп *қиял* мәселесі туындап шығады. Қиял дегеніміз – жаңаны белгілі бір бейне, елес не идея формасында жасаудағы психикалық процесс. Қиял тек адамға ғана тән құбылыс. Оқушыға берілетін тапсырмалардың оның қиялын дамытуға ықпалы болуы арнайы қарастырылады. Мысалы, *Егер мен президент болсам, ...* тақырыбында әңгіме, шығарма, ой толғау жаздыруға болады. Қиялдың түрлерін былайша көрсетуге болады:

Белсенді қиялға артистизм, шығармашылық, сыншылдық, жаңартушылық қасиеттер тән болса, пассив қиял ішкі, субъективтік факторларға тәуелді болып келеді. Оқушы қиялының осындай ерекше қасиеттерін біле отырып, оны дамыту мен шексіз кетіп қалмау барысын мұғалім реттеп, бақылап отыруы тиіс.

Қарастырылып отырған танымдық психикалық процестердің ішінде адам үшін ең құндысы *сөйлеу тілі* болып табылады. Сөйлеу тілі – тілдің қозғалыстағы, динамикалық болмысқа түскендегі күйі. Сөйлеу тілінің маңызды үш функциясы бары белгілі: сигнификаттық (таңбалаушы), топтастыру (ұғым жасау), коммуникациялық (білім, қарым-қатынас, сезімді білдіру, алмасу).

Сөйлеудің осы маңызды қызметі қазақ тілінің лексикасын оқытуда оқушыларда белсенді дамытылуы керек. Өйткені сөз – атауыштық қызмет (номинатив) атқарады, сөз ұғыммен байланысты болады, сөз – коммуникативтік құрал болып табылады. Тіл дамыту жұмыстарының мақсаты – оқушылардың сөйлеу тілін жан-жақты дамыту.

Қазақ тілін оқыту процесі тұтас оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасу барысын қамтиды. Сондықтан оқушының жан-жақты танылуы оның жан-жақты дамуын мүмкін етеді. Оқушы білімді, психикалық жағынан сау әрі дұрыс дамыған болуы оқу процесіне де байланысты. Оқушының жеке тұлғасын психологиялық жағынан танып білу — оны сыйлау, түсіну, соны жақсы дамытуға қарай бағдар алу деп саналады.

Оқушыны әлеуметтік тұлға және жеке тұлға деп алғанда, психология оның осы екі жақты ерекшелігін қарастырады. Оқушы сыныпта өзінің қатарластарымен және мұғалімдерімен, тәрбиешілерімен қарым-қатынас жасайды, өзін-өзі таниды. Оның қатынасы мынадай болады: «Мен және Сен», «Мен және Біз», «Мен және Сіз», «Мен және Олар», т.б. [5]. Бірақ оқушыны тек әлеуметтік қатынастардың жемісі деп қана танымау керек, оқушы - өз бойындағы барлық сезімімен, ой-санасымен, ішкі әлемімен табиғаттың бөлшегі. Оқушыға қазақ сөздерінің мағынасын түсіндіріп, білгізудің сыртында оның әлемге, табиғатқа қарым-қатынасын қалыптастыру міндеті орындалып жатқанын ұмытпау керек. Сөздердің тура мағынасын, ауыспалы мағынасын, көп мағыналылығын, синонимдік, омонимдік, антонимдік, т.б. мағыналарын оқуы арқылы оқушы тіл мен адамның, тіл мен ойлаудың, тіл мен сөйлеудің түпкі маңызын түсінеді. Мұндай түсінік болса, оқушының сыртқы дүниені қабылдауын, түсінуін, ойлауын, танымдық қызығушылығын дамытады.

Оқушыны абстракты тұлға деп емес, нақты өмірдің иесі деп алу керек. Сонда ғана әрбір мұғалімнің, әрбір әдіскердің әдістемелік жүйесінде реалды (нақты) әдістер көрініс береді.

Қазақ тілін деңгейлік тапсырмалар арқылы меңгертуде оқушының индивидтік келбеті басты орында тұрады. Индивидтің психологиялық ерекшеліктерін тануда оқушыны биологиялық және әлеуметтік тұлға деп тану маңызды. Бала психологиясын зерттеушілердің айтуынша, адамда биологиялық пен әлеуметтік ерекшеліктер өте тығыз бірлікте, оларды айырып тану тек теориялық тұрғыда ғана жүзеге асады, ал нақты өмірде оларды бір-бірінен айырып талдау мүмкін емес, - дейді. [6, 40]. Адам психикасының

дамуы адамның миына байланысты. Бірақ адамда ми болу адамдық қатынастың, адамдық өмірдің пайда болуының негізі бола алмайды. Ең бастысы, адам миының дамуы адамдық қатынастардың болуына тығыз байланысты әрі тәуелді болуында. Ал оқу болса, оқушының жоғары психикалық процестерінің дұрыс қалыптасуына және дамуына арналады. Оқушыға өмірдің заңдылықтарын түрлі пән арқылы танытудағы негізгі мақсат оқушының өмірге алып келген дүниетанымдық қабілеттерін дамыту, адам келбетін қалыптастыру болып табылады.

Оқушының миының дамуы оның өзгеру қабілетіне, оқи алу қабілетіне тығыз байланысты. Сондықтан оқушыға тіл заңдылықтарын оқытуда жоғары психикалық процестердің ерекшеліктері мен олардың даму жолдары негізгі қарастыратын объектісі болуы керек.

Оқушының психикалық даму кезеңдері әлеуметтік-тарихи процестермен тамырлас болып келеді, сондықтан психиканың дамуы, өзгеруі мүмкін болады. Оқушының жас ерекшелігі, жасқа байланысты болып жататын психикалық тоқыраулары (кризисы) дүние жүзі балаларына тән болғанымен, ұлттық ерекшеліктері де болуы заңды.

Ұлттық ерекшеліктерге қоса, оқушының тәрбиеленген ортасы да оның индивидуалдық ерекшелігіне әсер етеді. Жалпы, бірдей жастағы барлық балаларға ортақ болып келетін психологиялық ерекшеліктер бар, бірақ солардың өзі әрбір жеке баланың өзіндік психикалық ерекшеліктерін анықтауға негіз болады.

Оқушының жеке психикалық ерекшеліктері оқу процесінде айқындалып, дами түседі. Сондықтан оқу процесінің өту формасы, мазмұны, әдіс-тәсілдері – барлығы арқылы ғана жеке оқушының немесе белгілі бір жастағы оқушылардың психикалық даму процесіне талдау жасауға мүмкін болады.

Деңгейлік тапсырмалар арқылы оқытуда психологиялық негіздер маңызды орын алады. Өйткені бір лексикалық ұғымды меңгеру барысында оқушы сатыдан-сатыға көшу амалдарын орындау арқылы көптеген психикалық жай-күйді басынан кешіреді. Бір деңгейден екіншіге, одан үшіншіге көшу барысында оқушының өз ақыл-ой, ой-санасына, олардың қызметіне өзі баға беруі үлкен қызмет атқарады. Бір деңгейден (мысалы, оқушылық деңгей) өте алмауы – олардың жеке тұлға бейнесін күйзелтуі мүмкін. Достарының алдында, сыныпта беделге ие болуы, алдыңғы қатардан көріне алуының өзі білімге тікелей байланысты екендігін оқушы осындай оқыту әдісі арқылы түсіне алады.

Оқушылардың жеке тұлғасы олардың өзара тату, ынтымақшыл болуына қарай бет алып, білім алудың түпкі мақсаты жеке басына емес, еліне қызмет ету керек екендігі мұғалім санасында әрдайым сақталуы тиіс. Оқушының ойлау, қабылдау, зейіндік, танымдық қабілеттері айқындалып жетілдірілетіндіктен, оқу процесінің өту формасы, мазмұны, әдіс-тәсілдері – барлығы оқушының жеке психикалық күйімен, оның даму процесімен тығыз байланысты. Оқушының психологиялық бейнесі оның әлеуметтік қоғамның толыққанды мүшесі бола алу қабілетін танытады. Ол үшін оқушының ақыл-ойы адамгершілік бағытында қалыптасуы керек. Әлеуметтік орта – заттың және табиғи әлемнің түйіскен жүйелері, ал оқушы – сол жүйелерді құрайтын адамдық қатынастарды жүзеге асырушы. Осындай күрделі әлеуметтік орны бар оқушы психикасының дұрыс дамуына мүмкіндік беру және негіз болу – қазақ тілі пәніне де жүктелген негізгі міндет.

Әдебиеттер

1. Петухов В.В. Психология мышления. – Москва, 1987. – 174 с.
2. Вейн А.Ш. Каменецкая Б.И. Память человека, – Москва, 1973. с.167
3. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – Москва, 1980, – 141 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Москва, 1989. – 488 с.
5. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – Москва, 1977. С.135
6. Мұқанов М. Ақыл-ой өрісі. – Алматы, – 1980. – 172 б.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АУДАРМА ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫ

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде көркем аударма қарқынды дамыды. А. Байтұрсынов, Ш. Құдайбердіұлы, Ә. Бөкейханов, М. Жұмабаев, С. Көбеев, Т. Ізтілеуов, М. Сералин, С. Дөнентаев, Б. Өтетілеуов, Ә. Найманбаев, т.б көптеген ақын-жазушылар үздік шығармаларды қазақ оқырмандарына таныстырды. Орыс әдебиетінен А. С. Пушкиннің «Дубровский», «Боран», «Евгений Онегин», М. Лермонтовтан «Қашқын», «Үш терек» шығармалары, И. Крыловтың, Л. Н. Толстойдың, В. Жуковскийдің шығармалары қазақ оқырмандарына жетті.

И. Крыловтан Абай – 14, Спандияр Көбеев - 37, Бекет Өтетілеуов – 12 мысал аударған. Бір мысалдың бірнеше рет аударылғаны да бар. Мысалы: «Аққу, шортан һәм шаян», «Ат пен есек», «Маймыл мен көзілдірік» мысалдарын Ахмет Байтұрсынов та, Спандияр Көбеев те аударған. «Ала қойлар», «Бақа мен өгіз» мысалдарының Абай нұсқасы, Ахмет нұсқасы да бар. Абай аудармалары Крылов мысалдарымен көбіне дәл келіп отырады. Ал Ахмет Байтұрсынов аудармаларында сюжет сақталғанмен, еркіндік басым. Жаңа ойлар айтылады. Крыловтың он жолдық «Шымшық пен көгершін» мысалы Ахмет Байтұрсыновта отыз екі жолдан тұратын жаңа шығарма. «Өгіз бен бақа» орысшада он жеті, қазақшада отыз алты, «Қасқыр мен тырна» орысшада он тоғыз, қазақшада жетпіс алты жол. Бұлардан қазақ ақынының сөздік қорының молдығын, тіпті оны аударма деп айтуға келмейтін жаңа бір тың туынды дегендей. Өзіміздің қазақы болмысымызға, табиғатымызға жақын туынды секілді. Сонымен қатар, ақынның ойға ой, суретке сурет қосып жаңа бір ұлттық, төл туынды жасағанын көреміз.

Әлихан Бөкейхановтың кейінгі ұрпаққа қалдырған әдеби мұрасының ең көлемдісі – көркем аударма. Аудармаларының ішінде орыстың классик жазушылары Л.Н. Толстой, А. П. Чехов, В. Г. Короленко, Д. М. Мамин-Сибиряк жазушыларымен қатар, Еуропаның жазушылары, мысалға Ги де Мопассан әңгімелері, сондай-ақ, үнді, түркі тектес Қырым халықтарының әдеби шығармалары және Антика дәуірінің әдеби шығармалары ұшырасады.

Көлемі жағынан Ә. Бөкейханов аудармалары әр қилы қысқа-қысқа мысал (Толстой мен Эзоп шығармалары), әңгімелері, көлемді повестер, романдарға дейін кездеседі. Оқу-ағарту мен ғылымның сан салаларын қамтитын мектеп оқулықтарының аудармалары тағы бар. Мысалға Тутковскийдің «Жердің қысқаша тарихы» (көлемі 102 бет), К. Фламарионның «Астрономия әліп-биі» (225 бет), Д. Гравреннің «Дүниенің құрылысы» (101 бет) және т.б. Әдебиетші Ә. Бөкейханов Абай мен Шәкәрім бастаған көркем мәтіннің аударма дәстүрін жалғастырды. Бұлар жай аударма емес. Ә. Бөкейханның өз тарапынан қосылған толғау-пікірлерімен ерекшеленіп тұрған бұл аударма мәтіндерінің жөні ерекше. Бұл аудармаларға әдебиетшінің жан тебіренісі, ақыл-парасаты толық сіңген. XX ғасырдың басында қазақ жазба әдебиетінде аудармашылықты белгілі бір дәстүрге айналдыру үшін Ә. Бөкейханның жарық көргені бар, жарияланбағаны бар қырыққа тарта көркем аудармасы тақырыбы жағынан да сан салалы. Мысалы: «Сурат кафеханасы» («Дін таласы») (Л.Н. Толстойдың «Суратская кофейня» әңгімесінің аудармасы) атты көлемді әңгіменің басты ойы – бүгін жүз жылдан кейін де біздің дінге қатысты сауалдарымыздың тоғысуы екен. Басқа аудармаларында Л.Н. Толстойдан, А.П. Чеховтан деп көрсетілсе, бұл мәтіннің кімдікі екенін айтылмаған. «Үнді жерінде, Сурат қаласында кафеханасы бар еді. Сонда талай жерден, талай елден адамдар кез болып, ұшырасатын еді». Осылай басталған әңгімеде діннің озығы, Тәңірге, Құдайға құлшылық, діндердің айырмашылығы, т.б. Алла мен адам арасына қатысты иман, пенделік мәселелері қамтылған.

Шәкәрім де аударма жанрында ерекше көзге түсетін ақын. Шәкәрім халық ауыз әдебиетінен, орыс, шығыс, батыс әдебиетінің көркем сөз өнерінен нәр алып, бірнеше тілді білген. Шәкәрім дүние жүзі, орыс классиктерінің таңдаулы деген шығармаларын ана тілінде сөйлете бастады. Соның ең елеулілерінің бірі – А.С. Пушкиннің «Дубровский» романы.

Пушкинді қазақ даласында сөйлеткен Абай ұстазынан кейін Шәкәрім Құдайбердіұлы Пушкин прозасына қайтып оралды. «Дубровский» мен «Боран» хикаясын өлеңмен өрнектеп, қазақ тыңдаушысына танымал, жақын уақиға етіп береді, қазақ ортасында болғандай етіп сенімді суреттейді. Бұл қас шеберліктен, ізденімпаздықтан туындап жататын кемел құбылыс екендігінде шек жоқ. «Дубровский» әңгімесі Қайым Мұхамедханов 1908 жылы жазылған дейді, шығарма 1924 жылы Семейде жеке кітап болып басылып шығады. 1903-1910 жылдар Шәкәрімнің айтулы дастандар жазған жемісті жылдары болған.

Шәкәрімнің поэзиядағы пірі – А.С. Пушкин. Пушкинді сөйлетіп қойып өзі тыңдайды, баяндау мәнеріне, стиліне, тереңдігіне, жинақылығына, қолжетпес қарапайым прозасына тәнті болады. Пушкин прозасының тигізген әсері соншалықты ақын оны қарасөзбен айтып жеткізе алмасына көзі жетіп, қазақтың он бір буынды қара өлеңімен алып шығады. Қара сөзбен берілген ойды, сан қилы суретті поэзия тілімен жеткізу орасан зор еңбекті қажет еткені талассыз. Қазақ ұғымына қонымды шығарма тыңдаушысын елең еткізіп, тәржіме көшірме күйінде ел арасына тарап кетеді. Дастанның баспа жүзін көрмей жатып, бұлай тарап кетуінің өзі Шәкәрім талантының тегеурінділігін, адамсүйгіш мінезін танытады.

1924 жылы ақын көзі тірісінде Семейде кітап болып басылып шықса, 1935 жылы А.С. Пушкин таңдамалысы қайтадан басылып шығады. Сөйтіп орыс хикаяты қазақтың өлеңмен жазылған хикаясына айналады.

Шәкәрім «Дубровский әңгімесін» бастамастан бұрын «Сөз алдынан» деп 124 жол кіріспе береді. Шәкәрім кіріспесінде не себепті қолға алғанын, осы сөздің қазаққа керектігін, кімнен, қалай қабылдарын қысқаша баян ете кетеді. «Жазбаймын дәл өзінше Пушкин сөзін» деп автордың өзі айтқандай, әрі қарай орысша, қазақша текстерді салыстыру кезінде шетке де шығып кетпей, «шын жанасып» отырғанын байқадық.

«Дубровский» Пушкинде 19 тараумен, яғни Дубровскийдің шет елге кетуімен тәмамдалады. Шәкәрімнің қолынан шыққан «Дубровскийдің әңгімесі» – Пушкин фразасының өлеңмен берілген түрі, хикаяттың дастанға айналуы.

Автор түпнұсқасын түгел теріп жатпайды. Шәкәрімнің Дубровскийі – Пушкин тақырыбын негізге ала отырып, жазылып шыққан, қазақ топырағындағы жаңа дастан. Қазақ оқырманының эстетикалық талғамын тәуір білетін Шәкәрім Дубровский хикаясын ана тілінде жүргізеді.

«Дубровский» Пушкинде 19 тараудан тұрады. Шәкәрім сол тараулардың ізімен жүре отырып, артық-ауыс кетпейді. Кісі аттарына көп өзгеріс кіргізбейді. Пушкиннің кей тұста толығырақ айтып кететін суреттеріне Шәкәрім көп тоқталмайды, бірер шумақпен бейнелейді. Пушкин фразасының өлеңмен берілген түрі, хикаяттың дастанға айналуы. Шығарманың негізгі кейіпкерлері аттары сол күйінде қалғанымен, іс-әрекеттері сол түпнұсқа күйінде қалғанымен, қазақ даласында өтіп жатқандай әсермен суреттеледі.

«Боран» – бес-алты беттен асатын шағын әңгіме, оны Шәкәрім 248 жол өлеңге түсіріпті. Кейбір кісі аттарына жасаған сәл-пәл өзгерісі болмаса, мазмұны сақталған. А.С. Пушкин тақырыбын қырда қайтадан жырлап, ұлттық әдебиетке жаңадан бір тың өріс ашып беріп кетті. Әрине Шәкәрімнің көркем аудармасының тілі нұсқа тілінен алшақтау болса да, негізгі желіден алшақтау болса да, негізгі желіден қашықтап кетпей қосарланып тілдеседі.

Шәкәрім «Дубровский әңгімесін» бастамастан бұрын, «Сөз алдынан» деп 124 жол кіріспе береді. Шәкәрім кіріспесінде не себепті қолға алғанын, осы сөздің қазаққа керектігін, кімнен, қалай қабылдарын қысқаша баян ете кетеді. «Жазбаймын дәл өзінше

Пушкин сөзін» деп автордың өзі айтқандай, әрі қарай орысша, қазақша текстерді салыстыру кезінде шетке де шығып кетпей, «шын жанасып» отырғанын байқадық.

Абайдан кейінгі Пушкин шығармаларының қазақ тіліндегі көркем аудармасын жасауда Шәкәрім шоқтығы биік. Ақын Пушкиннің «Дубровский» мен «Метель» әңгімесін 1908-1912 жылдарда өлеңмен еркін аударып, әрбір сөзінің мәніне айрықша мән берген. Оның түпкі идеясына, ақындық иіріміне терең сезімталдықпен қарап жалпыадамзаттық мәселелерді қозғайтын ойларымен өз жан дүниесі де үйлесім тапқан.

«Сөз алдында» адам баласының ежелгі дәуірінен бастап, бүгінге дейінгі кезеңіне шолу жасалып, жер жүзінде болған неше түрлі алапат оқиғалар мен адам баласының бойындағы жат мінездер тілге тиек болады. Бұлардың бәрін тізіп отырғандағы міндетін ақын:

Мақсұтым: ғибрат үшін айта кетпек,
Адамға үлкен міндет – талап етпек.
Орыс айтты, оны ұғып болмас демей,
Жаһат қылса, әр іске адам жетпек, – деп түсіндіреді.

Ақын бұл шығарманы жазуының мақсатын ашып, бірақ мұны қазақтың бәрінің бірдей қабылдай алмайтындығын да ескертеді [3, 412]. Еркін аударма арқылы да ақын өзінің көркемдік-эстетикалық шеберлігін ұлттық дүниетанымымызға түсінікті баламалар мен әдіс-тәсілдер сипатындағы жаңаша сөз қолданыстарымен толықтырды. Сөз басының әрбір жолы пәлсапаға құрылып, ақынның өмір, дүние жайындағы танымдық көзқарасын айқындайды. Поэманың негізгі мазмұнын да осы жүйемен бастайды:

Жер айналмай тұрмайды дүние жай,
Келер, кетер адамзат із қалдырмай.
Сол өткен көп заманның бір кезінде,
Болыпты Троекуров деген бір бай [3, 412].

Осындағы «келер, кетер» сынды бір-біріне қарама-қарсы кереғар ұғымдарды қатар салыстыра қолдану – Шәкәрімнің поэзиясында жиі кездесетін көркемдік тәсіл. Осылайша ақын шағын лирикалық өлеңдеріндегі терең ойлы пәлсапаларын өлең өрнегі арқылы жеткізе білу шеберлігін дастандарында одан әрі жетілдіре түседі. Ол – дастан сюжетін шебер құрудың озық үлгісін көрсеткен көркем сөз шебері.

Ақылсыз мал мен мансап кім екенін,
Сырты – адам, іші – шошқа, сұм екенін,
Алла сүймек, ар сүймек, адам сүймек,
Ұқтырар адамдықтың шын екенін [3, 412], -

деген шумақтардан ақын қаламына тән көркемдік шеберліктерді санамалап көрсетуге болады. Осындағы «ақылсыз мал», «сырты – адам», «іші – шошқа» сынды бейнелі образдар ақынның «арлы адам», «толық адам» деген ұстанымдарына қарама-қарсы бейнелер. Шумақтың соңғы екі жолында ақынның бүкіл шығармасына арқау еткен «арлы адам», «иманды адам» образын суреттеген дүниетанымы айқын көрінеді. Шәкәрім түпнұсқадан алшақ кетпей, ұлттық сипатқа, ұлттық ұғымға сай еркін аударған. Сонымен қоса ақын мұрасын өз жүрегінен, өз талғамынан өткізе білген. Ол Пушкин туындысын қазақ поэзиясына тән, шынайы да, шыншыл түрде, төл туынды ретінде сөйлетті.

Ақын шығарманы сөзбе-сөз емес, негізгі ойды тұтастай сақтай отырып, еркін аударған. Шәкәрім Пушкин шығармашылығының идеяларына ғана емес, оның әділетсіздік, надандық пен зұлымдық, сонымен қатар, адамгершілік, әділет, махаббат, ар сияқты адам жан дүниесіне терең үңілуіне қызыққан.

Дубровский мал сүймей, адам сүйгіш
Қиянат, залымдықты көрсе күйгіш.
«Мал сақтама, ар сақта» деп ойлайды.

Адамдық әділетті ерте түйгіш – дейтін жолдары [3, 413] «Малым жанымның садақасы, Жаным арымның садақасы» деген халық даналығын ұстана отырып, тәржіманы ұлттық дүниетанымға негіздеген. Яғни, Шәкәрімнің Пушкин шығармашылығын

тәржімалауда бейнелі де әдемі қазақи нақышпен еркін де, жатық туынды жасауы қазақ поэзиясын тақырыптық, мазмұндық жағынан да жаңаша бір белеске көтерді.

Ақын монолог, диалог, кейіпкер сөзі, авторлық баяндау сынды көркемдік компоненттерді дастанда негізгі кейіпкерлер бейнесін ашуда шебер қолдана білген.

Надандау Троекуров ғылымға олақ,

Сүйтсе-дағы қадірі елге мол-ақ,

«Сүйек қайда көп болса, ит сонда», – деп,

Үйінен үзілмейді мың-сан қонақ [3, 414], – деген авторлық баяндаудың өзі-ақ оның кім екендігінен мол хабар береді.

Абай мен Шәкәрімнің аудармалары жөнінде А.Исмакова: «Иное предпочтение обнаруживается в казахских переводах. Не случайно обращение Абая к переводу реалистического романа А.С.Пушкина «Евгений Онегин», Ш.Кудайбердиева к «Дубровскому» рассказам Л.Н.Толстого. При этом мы знаем также, что сюжеты романов Дюма еще во времена детства Абая рассказывались степными «әңгімеші», как необыкновенные «әңгіме» о дальних странах. Этих имен достаточно, чтобы понять и определить другой настрой казахской литературы», – деп ой тұжырымдайды [4, 134].

Ол ұстазы Абай салған сара жолды дамытып, өрісін кеңейткен, шәкірттік ізетінен еш уақытта жаңылмаған. Ақынның «Жастарға» деген өлеңінде Абай тағылымына деген адалдығы айқын аңғарылады. Мұнда Абайдың рухани тұлғасы сомдалып, оның биік болашағымен даналығы жастарға үлгі етіледі. Шәкәрім поэзиясында Абай бейнесі – үнемі даналықтың, ізгіліктің, адамшылықтың үлгісі.

Әдебиеттер

1. Күмісбаев Ө. Шәкәрім және Пушкин // Егемен Қазақстан, 2006. – 14 қараша. - 5 б.
2. Абай, 2011. – № 1. – 34-40 бб.
3. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық жинақ. – Алматы: Раритет, 2007. – 257 б.
4. Жұмағали З. Шәкәрім: А.С. Пушкиннің «Дубровский» шығармасын қалай аударған еді // Егемен Қазақстан, 2006. – 28 маусым. – б-7 бб.

А. Е. Абдрахманова
Астана қ.

ТІЛ МӘДЕНИЕТІ – ҰЛТ МӘДЕНИЕТІ

Әдеби тілдің нормасы мен оның дамуын, сөйлеу тілімен қарым-қатынасын зерттейтін тіл мәдениеті деп аталатын саланың тіл білімінің басқа салаларынан айырмашылығы – оның күнделікті өмірде тілді қолдану, жазу, сөйлеу мәдениетімен тығыз байланыста болуында. Сол себепті де коммуникативтік қарым-қатынас кезінде тілдік тәсілдерді дұрыс ұйымдастырып, белгілі бір тәртіппен жүйелі қолдану қажет. Тіл мәдениеті лексикалық, сөзжасамдық, грамматикалық, дыбысталу нормасы және сөйлеу әдебінің ережелерімен қағидаларын қамтиды. Осылардың коммуникативтік эстетикалық қызметі толық айқындалған жағдайда сөйлеушінің тілдік сөйлеу тәртібін қалыптастыратын стилистикалық норма жүзеге асады.

Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу мәдениеті. Оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту нормасы. Халықтың, атап айтқанда, мектеп оқушылары мен студенттердің сөйлеу тілдері көбінесе мәтіннің стильдік бірыңғайлылығын сақтамайды, тілдің бейнелеу құралдарын орнымен пайдалана білмейді, сонымен қатар синонимдік қоры жұтаң, сөйлеу тілдері штампқа құрылады, шығарма, эсселерді жаттанды немесе жалаң лепірме сөздерге құрып жазатын кездері жиі кездеседі.

Мұндай қателер тілдік құралдардың стилистикалық бояуы немесе реңктерін білмеуден туады. Сондықтан стилистикалық дағды мен стилистикалық түйсікті бойға сіндіру мен тәрбиелеудің қажеттігі өте зор саналады. Осындай стилистикалық қателермен мақсатты түрде күресудің барысында сөз жұмсау шеберлігіне қол жеткіземіз. Стилистикалық қателердің алдын алып, олармен күрес жүргізіп отыру жалпы халықтың сөйлеу мәдениеті мен стилистикалық сауаттылығын көтереді. Халықтың тілді қолдана білу мәдениеті күллі қоғамның рухани сауаттылығының көрінісі әрі өлшемі болып саналады.

Стилистикалық норманы әдеби тіл нормасына қосымша, оны толықтырып, анықтап, дәлелдейтін норма десе де болады. Тіл нормасы деп адамдардың бір-бірімен қатынас жасау нәтижесінде қалыптасып бекіген, жалпы халыққа тегіс танылған тілдік құбылыстарды айтамыз. Ол сөйлеу және жазу арқылы қалыптасып, адамдардың санасында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып, дамып, жетіліп отырады. «Әдеби тіл дегеніміз – жазба әдебиет арқылы жалпыға бірдей ортақ нормалары қалыптасқан, стильдік тармақтары сараланған, қоғамдық қызметі әр алуан халық тілінің жоғары формасы» [1].

Әдеби тіл мен көркем шығарма тілі екеуі бір ұғымды білдірмейді. Әдеби тіл, ол тек көркем шығарманың ғана тілі емес, жалпы жазба тіл түрлерінің бәрін түгел қамтиды. Солай бола тұрса да, көркем шығарма тілінен оның шеңбері тар. Өйткені, әдеби тіл – сөйлеуде және жазуда пайдаланылып нормаланған тілдік белгілер. Көркем шығармада олай емес, онда стильдік мақсатта жалпы халықтық тілдегі қарапайым, тұрпайы және жергілікті ерекшелік сипатындағы сөздердің бәрі де қолданылады. Сондықтан әдеби тілден оның аясы кең. Сонымен бірге тілдің басқа формаларына қарағанда, көркем шығарма тілі көрнекті орын алады. Көркем шығарма тілінің даму тарихы бірден қалыптаса қоятын құбылыс емес, көркем шығарма тілінің маңызды рөлі, әсіресе, ұлт тілінің қалыптаса бастаған кезінен, кеңестік жаңа дәуірдегі әдеби тілімізден айқын сезіледі.

Әрбір айтылған сөз арқылы адамның ой-өрісінің, ақыл-парасатының, рухани байлығының қандай екенін білуге болады. Халық даналығында «дүниеде екі нәрсені кейін қайтарып ала алмайсың дейді: Біріншісі – өтіп кеткен уақыт, екіншісі – ауыздан шыққан сөз». Сол себепті халқымыз ауыздан шыққан әрбір сөзге абай болып, ойланып барып сөйлеген. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы айтқандай: «Сүймек, сезбек, кейімек, харекет қылмақ, жүгірмек, Ақылмен ойлап сөйлемек...» дейді, шын мәнінде әр сөзге мән беріп, мағынасына терең бойлап барып сөйлеген жөн.

Алайда, бүгінде жастарымыз мүлдем батыстанып кеткен десек, артық айтқандық болмас. Олай дейтініміз, тілдерін бұрмалап, елден ерекше болып көрінгісі келе ме, шетелдің жаргон сөздерімен сөйлеуді әдетке айналдырған. Қазіргі таңда жастар екі ауыз сөздің өзін кібіртіктеп, тұтығып барып әрең жеткізетіні ешкімге жасырын емес. Сөйлеу барысында жалпы қолданыстағы сөздерге орысша жалғау жалғап, өз тілімізде баламасы бола тұра кірме сөздерді пайдаланып, оның үстіне қазақша қосымшаларын жалғап, тіпті тарихи қалыптасқан сөйлемнің орын тәртібін бұзып қолданып жүр. Кез келген тәуелсіз мемлекеттің ең басты қағидасы – мемлекеттік тілді құрметтеу. Мемлекеттік тілі жойылған елдің келешегі жоқ екенін қай халық болса да әлдеқашан түсінген.

Сөз құрамы – ғасырлар бойы жасалып, қалыптасып ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан бай қазына, қасиетті мұра. Әр ұрпақ оны қадірлеуге, ілгері дамытуға міндетті. Жастарымыздың жаргон сөздерге құмар болуына өздерін ғана кінәлау дұрыс емес, оған араласатын отбасының, қоршаған ортасының да кінәсі бар. Мектептерде ұстаздары, жоғары оқу орындарында оқытушылары жақсылыққа баулып, қанша тәлім-тәрбие бергенімен, былай шыға бере араласатын достары бөгде сөздерге үйір болса, оған отбасынан тыйым болмаса, бала осы сөзді қолданғанымыз дұрыс екен деген ойда қалары анық. Содан кейін жастардың кітап оқуға деген құлықтарының төмендеуі, өйткені кітаптың орнын, әлемді жаулаған компьютер толықтырып отыр. Компьютерге әуес болып, соған тәуелденген жастар қазақтың мол мұрасының бірі әдебиет әлемінен алшақтап, арзанқол сөздермен көмкерілген ғаламтор ішіне еніп кеткен. Соның салдарынан

кейбіреулері айтар ойын жеткізе алмай «иә, жоқ» деген сөздермен шектеліп, пікірін еркін білдіре алмай, кібіртіктейді.

Мәселен, бүгінгі қолданыстағы сөздерді айтатын болсақ: *Бір-біріне жарасымды киініп алыпсың, өзіңе құйып қойғандай* деудің орына *«Тема киініп алыпсың»* ғой дейді. Келбетті, ажарлы қыздарды көрсе, «Өзі жынды қыз» екен дейді. *Жынды* деп артқы етегін басына киген, науқас адамды айтады. Бір нәрсеге аландап, өзінді қоярға жер таппай тұрсаң *«неге потеря»* болып жүрсің дейді. Сонымен қатар студент жастар арасында өздерінің қолданатын сөздері бар. Айталық, студент оқу ғимаратында жүріп және дәріс сабақтарында, кітапханада болғанда, студенттер мынадай сөздерді жиі қолданады. Мысалы, *«читалка»* – *«оқу залы»*, *«внеаудиторка»* – *«дәрісханадан тыс тапсырма»*, *«препод»*, *«эдвайзер»* – *«оқытушы»*, *«общяга»* – *«жатақхана»*, ал оқу ғимаратынан алыстаған кезде ол өзінің достарымен кездесіп, бір жерге баратын болса, қоғамдық көлік деудің орнына *«маршруткаға мінеміз бе? Инетке барамыз ба?»* дейді, яғни интернет орталығы деген сөз. Осы мәселеде студенттер бір-бірін дұрыстауға, түзетуге тырыспайды, сондықтан оқу ғимаратындағы күнделікті қарым-қатынаста осы жаргон сөздермен сөйлейді. Әрине, бұндай жаңа жаргон сөздердің кең таралуы жақсылыққа әкелмейді. Себебі бұл біздің еліміздегі тіл мәдениетінің төмендігін білдіреді. Көптеген жастар өз ойларын дұрыс, түсінікті етіп жеткізе алмайды, басы артық, бос сөздерді көп қолданып, ойын шашыратып жібереді. Кейбір орысша сөздерді қосып, араластыра сөйлесе, бірі жаргон немесе диалектілермен сөйлегенді сән көреді.

Міне, бүгінгі күні бұл өзекті мәселенің біріне айналып отыр, сондықтан жастардың мәдениетін, әдебін қалыптастыру үшін жұмыла еңбек ету керек. Ана тілін жақсы біліп, өз орнымен сөйлеу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей түсінікті шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тіліміздің мәртебесі көтерілер еді.

Бұл дүниеде қисынсыз көп сөйлеген адамның, қияметте күнәсі көп болады дейді. Ислам діні барша адамзатты ізгілікке, кішіпейілділікке, ізеттілікке, кеңпейілділікке үндейтіні бәрімізге белгілі. Ал, адамның бойында осындай игі қасиеттердің болуы – сол адамның ниетіне, ойлаған ойына сөйлеген сөзіне тікелей байланысты. Сол себепті жастарымыз осы мәселенің барлығын ескеріп, ойланып барып сөйлеуі тиіс. Оған қоса, отбасы, яғни ата-ана балаларының сөз әдебіне, тіл мәдениетіне мән беріп, қадағалап отыруы тиіс, олай болмаған жағдайда, жұтаң сөйлеу, өзге халық тіліне еш талғамсыз, көзсіз еліктеу және де сол адамның өз ана тіліне деген көзқарасының төмен болуы, ана сүтімен бойына даруы тиіс тілдің қадір-қасиетін қанына сіңіре алмауы, т.б. келеңсіз жайттар орын алуы мүмкін.

Ойымызды қорытындылай келе, білім беру орындарының барлығында білім алушылардың көркем әдебиетті оқуға деген қызығушылығын арттыру, сол арқылы тіл және сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеу үшін тіл мәдениеті, сөз әдебі мен сөйлеу мәдениетіне арналған пәндердің жүргізілу сапасын арттыру қажет; халық бұқаралық ақпарат құралдары арқылы, оқушы мұғалімді, студент оқытушыны тыңдау барысында көркем, анық, түсінікті сөйлеуді үйренеді, сол себепті халық алдында сөйлеушілер тіл мәдениетін сақтауы; отбасы балаларының сөз әдебіне, тіл мәдениетіне мән беруін қадағалауы тиіс; ортаның әсері, айналасының, достарының дәрекі сөздерді айтып сөйлеуі де әсер ететіндіктен, үнемі ондай ортадан аулақ ұстап отыруы тиіс; тіл мәдениетіне жастарды тәрбиелеп, көркем әдеби шығармаларды оқуын қадағалау қажет.

Әдебиеттер

1 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1984. – 184 б.

ОТ РОССИИ РОМАНТИЧЕСКОЙ К РОССИИ «ЧУЖОЙ/ЧУЖДОЙ» (на материале поэзии И. Кнорринг)

Творчество Ирины Кнорринг, русской поэтессы-эмигрантки, представляет неподдельный интерес у литературоведов. Сохранившиеся её дневниковые записи, воспоминания современников, лирические стихотворения воссоздают внутренний мир, социально-бытовые условия и духовную атмосферу, в которой формировалась личность поэтессы.

Жизненный путь поэтессы Ирины Кнорринг – это путь многих представителей русской интеллигенции начала прошлого века, путь изгнаний, странствий, поиска и обретения своего «я». Социально-политические перемены (революция, гражданская война начала XX в.) явились для неё не только испытанием судьбы, но и объектом и предметом её поэтических раздумий, размышлений о смысле жизни, долге, чести и совести, понятиях добра и зла.

Идейно-тематическое разнообразие лирики И. Кнорринг обусловило её жанровое своеобразие. Стихотворения поэтессы представляют лирический дневник, в котором автор исповедуется перед читателем, посвящая в святая святых – глубокие душевные переживания. Жизнь на чужбине, чувство одиночества, тоска по родине становятся едва ли не главными мотивами лирики поэтессы.

Тема родины – России – центральная в творчестве И. Кнорринг. В разные годы жизни и творчества поэтесса обращается к ней.

Цель нашего исследования – показать, как раскрывается образ России в стихотворениях поэтессы и как меняется его трактовка в разные периоды творчества.

Тема России – традиционная в русской поэзии начала XX века. К ней обращались поэты Н. Гумилёв, А. Ахматова, И. Бунин, А. Блок, С. Есенин... в поэтическом восприятии А. Ахматовой Россия – это «*бедные селенья*»; Россия Бунина с «*убогим видом чёрных хат*», «*нищая Россия*» Блока вызывает слёзы умиления. Россия Есенина – «*шестая часть земли*»

И. Кнорринг покинула родину в 20-ые годы прошлого века. С этого времени начинаются её скитания и жизнь на чужбине. Как свидетельствуют биографы, семья Кнорринг в 1925 году переехала во французский город Севр, а двумя годами позже поселилась в Париже. И до конца своей жизни поэтесса оставалась жить здесь.

Стихотворения И. Кнорринг являют собой своеобразный лирический дневник, историю жизни. Это стихи-воспоминания, стихи-размышления, стихи-посвящения. Центральная тема лирики поэтессы – Россия, утраченная, потерянная, оставшаяся лишь в памяти, далёкая, чужая/чуждая, но родная, близкая сердцу поэтессы.

В стихотворении «Россия», написанном в 1924 году, родина предстаёт в романтическом ореоле. Автор подчёркивает красоту родной земли, её природное богатство. Образ России выступает в традиционном для русской поэзии начала века представлении: это страна берёз и полей. Природная красота её подчёркивается поэтическими средствами: эпитетами (клевер *душистый*, тополя *серебристые*, вечер *сонливый*, воздух *прозрачный и ясный*). Зрительное восприятие образа русской земли позволяет раскрыть степень внутренней духовной близости лирического героя к объекту изображения.

*Россия — плетень да крапива,
Ромашка и клевер душистый;
Над озером вечер сонливый,
Стволы тополей серебристых...*

За пейзажными картинами вырастают и детали городского быта, увиденные глазами лирического героя - юной гимназистки.

*Россия — гамаши и боты,
Гимназии светлое зданье.
Оснеженных улиц пролёты
И окон промерзших сверканье.*

Социальные перемены, гражданская война, революция – всё это составляет картину всеобщего хаоса.

*Россия — базары и цены,
У лавок — голодные люди,
Тревожные крики сирены,
Ревущие залпы орудий.*

Мрачные картины суровой действительности разворачиваются в последующих строках:

*Россия — глубокие стоны
От пышных дворцов до подвалов,
Тревожные цепи вагонов
У душных и темных вокзалов.*

На фоне происходящего всеобщего хаоса совершенно контрастно выглядит образ сказочной России с барскими усадьбами, с детскими воспоминаниями лирического героя.

*Россия — тоска, разговоры
О барских усадьбах, салазках...
Россия — слова, из которых
Сплетаются милые сказки.*

Аналитическое прочтение стихотворения «Россия» убеждает в том, образ родины угадывается в конкретных её пейзажных описаниях, в изображении социальных, бытовых предметов и исторических реалий.

В стихотворении «Вечерами в комнате отельной» автор Россия предстаёт в том же сказочно-романтическом ореоле.

*Расскажу о море темно-синем,
О большой и путаной судьбе,
О какой-то сказочной России,
Никогда не ведомой тебе!*

Живя за границей, И.Кнорринг следила за происходящими событиями в России. Образ далёкой и родной земли постепенно приобретает новые и незнакомые черты. Чувство потерянности и бессмысленности своей жизни не покидает лирического героя в стихотворении «О России».

*Я в жизни своей заплуталась.
Забыла дорогу домой.
Бродила. Смотрела. Устала.
И быть перестала собой.*

Некогда родная, близкая Россия становится чужой и незнакомой страной. Чувство обиды и раскаяния вырастает, усиливается и достигает апогея в строках:

*Зачем меня девочкой глупой
От страшной родимой земли,
От голода, тюрем и трупов
В двадцатом году увезли?*

Подводя итоги анализа стихотворений И. Кнорринг, можно заключить:

- сказочно-романтический образ России в лирике поэтессы связан с детскими, идиллическими воспоминаниями о доме, семье и подчёркивает юношескую пылкость и мечтательность лирического героя;

- реалистическая картина родины соотносится с суровыми и мрачными страницами биографии поэтессы, пережившей годы революции и войны.

Литература

1. Соколова В.А. Мотивы лирики И.Ф. Анненского и А.А. Ахматовой в творчестве Ирины Кнорринг (разветвлённость поэтической родословной)

<http://cyberleninka.ru/article/n/motivy-liriki-i-f-annenskogo-i-a-ahmatovoy-v-tvorchestve-iriny-knorring-razvetvlennost-poeticheskoy-rodoslovnoy>

2. Кнорринг И. После всего. Стихи. <http://www.rulit.me/books/posle-vsego-stihi-1920-1942-gg-read-308197-1.html>

А. Қ. Нұрбанова
Астана қ.

ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Етіс – етістіктің ерекше категориясы. Әдетте етіс қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы (семантикалық-синтаксистік сипаты) әртүрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы деп анықталады.

Етіс жұрнақтары семантикалық сипаты жағынан сөзжасам қосымшаларына жақын. Кейбір түрлері жаңа сөз жасап, етіс қосымшалы етістік негізгі сөздік құрамнан жеке лексикалық единица ретінде орын алған. Мысалы, *таң асыру, қызды айттыру, бір көрген біліс, екі көрген таныс, үйге кіріп жылынды, үйді жылытты, рұқсат беруді өтінді, бұған екеуі де келісті, екі дауға келгенде ол маған болысады, оқуға берілді, ауруынан жазылды, олар бәрібір табысады*, т.б. қолданыстағы етістіктер етіс қосымшалары арқылы жасалған туынды түбір негізгі түбірден туған жаңа мағыналы сөздер болып табылады: *ас, айт, жылы* түбірлерден -ыр, -тыр, -т өзгелік етіс қосымшасы арқылы, *біл, таны, кел* түбірлерден -ыс, -іс, -с ортақ етіс қосымшасы арқылы, *жылы, от* түбірлерден -н, -ін өздік етіс қосымшалары арқылы, *бат, жаз* түбірлерден -іл, -ыл ырықсыз қосымшалары арқылы жаңа мағыналы сөз жасалған. Сондай-ақ, қазіргі кезде түбір және қосымшаға ажырамайтын, өлі түбір деп есептелетін, бірақ тарихи тұрғыдан бір кездегі өзгелік етіс пен өздік етіс қосымшалары деп танылатын, қазір *әрқайсысы жеке-жеке сөз, лексема деп қаралатын оян мен оят, үйрен мен үйрет, жұбан мен жұбат, уан мен уат* сияқты жеке-жеке параллель сөздердің тілімізден орын алуы етіс қосымшаларының сөзжасамдық сипатының белгісі болса керек. Сондай-ақ, бір сөзге етіс тұлғаларының бірінің үстіне бірінің, тіпті өзгелік етіс қосымшаларының өзі бірнеше рет қабаттасып жалғануы да таза грамматикалық немесе категориялық грамматикалық тұлғалар қасиеті шеңберінен шығатын белгілер болса керек. Бірақ солай бола тұрса да, етіс қосымшалары әр уақытта өзі жалғанған етістік түбірдің мағынасын, лексикалық мәнін өзгертіп жібере ме, әрқашан жаңа лексикалық мағыналы сөз жасай ма? Мысалы, *Ол баласына хат жазды. Бұл хат кеше жазылды. Баласына хатты маған жаздырды. Ол екеуі бір-бірімен ылғи хат жазысады*. Осы сөйлемдердегі хатқа байланысты *жазу (жазды), жазылу (жазылды), жаздыру (жаздырды), жазысу (жазысады)* етістіктері бөлек-бөлек сөздер ме? Тіпті *хатқа* байланысты болуын арнайы көрсетпегеннің өзінде (кітап, өлең, шығарма т.б.) толып жатқан затқа байланысты жалпы жазу қимылы, іс-әрекеті өзгерді ме? Не өзгерді. Етістіктің (жазудың) жалпы грамматикалық мағынасы яғни жазу қимыл процесін білдіруі өзгерген жоқ, сөзжасам қосымшасы болса, оны өзгертіп жіберер еді: шеге – зат атауы, шегеле – оған байланысты қимыл, қара белгіні, түсті білдіретін сын, қарай сол түске

айналу процесі (қимыл-әрекетті) т.б. Тек бұл *жазу* етістігі емес, оқы-оқыл-оқып-оқытқыз, айт-айтыл-айтыс-айтқыз-айтқыздыр, сөйле-сөйлем-сөйлес-сөйлет-сөйлеткіз, шегеле-шегелес-шегелет-шегелеткіз т.б. етістіктерде етіс жұрнақтары жаңа сөз тудырмайды, етістік түбір білдіретін семантикасын өзгертіп жібермей лексикалық және жалпы грамматикалық мағынасы сақталып қалады, тек сабақтылық-салттылық мәні өзгеріп, сөйлемде субъект пен объект арасындағы қатынасы ауысуы мүмкін: *оқы* етістігінен жасалған *кітап оқылды* дегенде тура объект (кітап) грамматикалық бастауышқа айналып, тура объект керек етілмей қолданылса, *ол бізге кітап оқытты (оқытқызды)* деген оқу қимылының иесі, іске асырушысы *ол* болып тұр да, бірақ *ол* сол қимылды (оқу әрекетін) тікелей өзі атқармай екінші біреу (субъект) арқылы іске асырып отыр, яғни *оқу* қимылын тікелей жүзеге асырушы – *біз*, *ол* қимыл, іс-әрекетті тікелей орындаушы субъект, агенс деп аталады, бірақ грамматикалық бастауыш (субъект) емес, грамматикалық жанама объект мәні мен қызметінде қолданылған. Сондай-ақ *оқу* етістігі (*оқытты*) тура объектіні міндетті түрде талап етіп отырады (*кітап-ты*): *ол жуынды* дегенде *жуу* қимылын іске асырушы субъект (ол) сол қимылды өзіне бағыттайды, сөйтіп, қимыл, іс-әрекеттің субъектісі белгілі дәрежеде объектісі де мәні мен қызметінде жұмсалады, бірақ ол грамматикалық субъект болып қала береді; *ол екеуі бір-бірімен хат жазысады* дегенде, қимыл, іс-әрекеттің бір ғана субъекті тарапынан емес (іс-әрекетті орындаушы біреу емес), бірнешеу екенін білдіреді. Бұл сияқты етістік түбірге етіс қосымшалары жалғанғаннан кейін пайда болатын мағыналары мен синтаксистік қарым-қатынастар, негізінен алғанда, етістік түбірдің жалпы грамматикалық мағынасын өзгертпейді, тек сабақтылық-салттылық мәнін ғана өзгертуі мүмкін.

Етіс тұлғаларының тағы бір ерекшелігі бар. Ол: етіс қосымшалары етістік түбірге жалғанып, түбірдің грамматикалық сипатын өзгертпейді, яғни етіс тұлғалы етістіктер түбір (негізгі, туынды) етістіктерше: 1) сырттай бұйрық райдың 2-жақ жекеше, анайы түрімен сәйкес келеді; 2) тікелей жіктелмейді, тек рай, шақ (көсемше, есімше) тұлғаларын үстеп барып жіктеледі және сол тұлғалар (рай, шақ) жалғануға негіз бола алады; 3) сондықтан да сөйлемде сол тек етіс тұлғасында қолданылмайды. Осы сияқты қасиеттерінің негізінде И.Маманов жалпы етістік атаулыны негізгі етістіктер және функциялық етістіктер деп екі топқа бөліп, негізгі етістіктер оның грамматикалық категорияларын жасауға негіз болады дей келіп, оның өзін екі түрге бөліп, бірін түбір етістіктер, екіншісін модификациялы етістіктер деп, модификациялы етістіктердің қатарына етіс, болымсыз етістік, күшейтпелі етістік және күрделі етістікті (көсемше формаларының көмекші етістіктермен тіркесуі) ерекше бөліп жатқызады [6, 295].

Сөйтіп, етіс тұлғалары сөзжасам қосымшалары емес, жоғарыда көрсетілген сипаттары (және тұлғалар жүйесінің сөзжасамға қарама-қайшы барлық етістік түбірлерге жалғана алу мүмкіндігінің арқасында) *негізінде етістіктің лексика-грамматикалық категориясы болып табылады.*

Мағыналық ерекшеліктері мен синтаксистік қызметіне және тұлғалық ерекшеліктеріне негізделіп, қазақ тіліндегі етістіктерді де: негізгі етіс, өздік етіс, ырықсыз етіс, ортақ етіс және өзгелік етіс деп беске бөліп жүр.

Негізгі етіс деп аталатын етіс түрінің етістік түбірі деген ұғымынан, мейлі негізгі түбір, мейлі туынды түбір, мейлі күрделі түбір болсын, не семантикалық жағынан, не формалық жағынан, не синтаксистік қызметі, басқа сөздермен қарым-қатынасы жағынан ешбір айырмашылығы жоқ. Бұл – бір. Екіншіден, грамматикалық я лексика-грамматикалық категория (түрлеріне) негіз болатын тұлға, яғни негізгі етіс аталған, дұрысында етістік түбірі деген тұлға ол категорияның бір түрі бола алмайды, категория шеңберіне енбейді, сол категория түрлеріне негіз ғана болады. Сондықтан негізгі етіс деген етіс категориясының түрі жоқ.

Өздік етіс қимыл, іс-әрекеттің орындаушысына (иесіне), субъектіге қарай бағыттталып, сабақты етістікке -ын, -ін, -н қосымшасы қосылып жасалады: *ки-ки-ін-ді, көр (дәрігерге)-көр-ін-ді, шеш-шеш-ін-ді, тара-тара-н-ды, сұра-сұра-н-ды, сұрт-ін-ді т.б.*

Осы мысалдан көрінетіндей, біріншіден, қимыл, іс-әрекет іс иесі субъектіге қарай бағытталады, сөйтіп, субъекті әрі тура объекті мәнінде қызмет атқарады. Ол өзіне-өзі субъекті әрі тура объекті мәнінде қызмет атқарады. *Ол өзін-өзі киіндіреді, өзін-өзі тазалайды, өзі (дәрігерге) көрсетеді, өзін-өзі шешіндіреді, өзін, яғни шашын өзі тарайды, өзін біреуден, жұмыстан босатуға ма, бір жаққа баруға ма сұрайды, өзін, денесін, бетін сүртеді.* Бұл жерде түбірдегі сабақты етістіктердің объектісі субъектінің дене мүшесіне, өзіне т.б. қарасты сөздер, ал өздік етісте ол объекті түгел субъектінің өзіне көшеді. Екіншіден, өздік етіс жұрнағы негізінен сабақты етістікке жалғанады, бірақ барлық сабақты етістіктерден өздік етіс жасала бермейді, яғни, барлық сабақты етістік түбірге өздік етіс қосымшасы жалғана бермейді, тек қимыл, іс-әрекет субъектінің өзіне қарай бағытталатын сабақты етістіктерден ғана өздік етіс жасалады және онда өздік етіс қосымшасы сабақты етістікті салт етістікке айналдыру қызметін атқарады. Мысалы, *айт, оқы, бер, (атты) ағыт, ат* т.б. сияқты сабақты етістіктерден өздік етіс жасалмайды, өйткені бұл сияқты сабақты етістіктердің тура объектілері (*өлеңді, әңгімені айту, кітап оқу, қарызды, кітапты беру, атты ағыту, беруді ату*) іс иесі субъектіге тура қаратыла алмайды. Кейде жыр мәтіндерінде өздік етісті сөйлемде тура объекті де бөлек беріліп, қимылдың субъектіге байланысты нақты қай жеріне бағытталғанын білдіреді: *Енді белін түйінді, Асыл киім киінді* (қыз Жібек). Бұл – әдеттегі қолданыстан гөрі стильдік мақсаттағы нормадан ауытқу болып табылады.

Сонымен бірге, өздік етіс көрсеткішіне құранды (күрделі) қосымша *-лан, -лен, -дан, -ден, -тан, -тен* де жатқызылады: *ой-лан, намыс-тан*, т.б. Бұл құранды қосымша сөзжасам *-ла, -ле, -да, -де, -та, -те* қосымшасы мен өздік етіс *-н* қосымшаларынан құрылғанын көру қиын емес [3, 148].

Ырықсыз етіс деп қимыл, іс-әрекеттің өздігінен орындалатын мән үстеп, қимыл, іс-әрекеттің тура объектісі оның грамматикалық бастауышы болу қызметін атқарып, тек сабақты етістіктерден *-ыл, -іл, -л* қосымшасы, түбір құрамында *л* дыбысы болса, *-ын, -ін, -н* қосымшасы арқылы жасалатын етістің түрін айтамыз. Мысалы, *кітап оқы-ды, үй тазала-н-ды, астық жина-л-ды, сөз сөйле-н-ді, хат жаз-ыл-ды*, т.б. оқу қимылының, іс-әрекетінің тура объектісі – *кітап, тазалудың* тура объектісі – *үй, жинаудың* тура объектісі – *астық, сөйлеудің* тура объектісі – *сөз, жазудың* тура объектісі – *хат*, ал ырықсыз етіс қосымшасы (*-л, -ыл, -іл*) жалғану арқылы, біріншіден, оқу, тазалау, жинау, сөйлеу, жазу іс-әрекеттері өздігінен болғандай, көрсетілген тура объектілері бұл сөйлемшелерде грамматикалық бастауыш қызметін атқарып тұр, соның арқасында, екіншіден, ырықсыз етіс тұлғалы етістіктер салт етістік болып тұр, яғни ырықсыз етіс қосымшалары сабақты етістікке жалғанып, оны (сабақты етістікті) салт етістікке айналдырып тұр. Кейде қимылдың, іс-әрекеттің атқарушы иесі (субъектісі) жалпы сөйлемнің мазмұнынан сезіліп тұрады немесе грамматикалық жанама объекті тұлғаларында (*барыс, көмектес септіктерінде, түбір, ілік септік тұлғасындағы сөз бен тарапынан, жағынан* деген сөздердің тіркесінен т.б.) тұрып та жұмсала береді. Өздік етіс пен ырықсыз етістің ұқсас та, өзгеше де жерлері бар. Ұқсастығы; 1) қосымшалардың кейде бірдей болып келетіні, кейде өздік я ырықсыз етіс екені контекстен ғана байқалады, сөйтіп, бір-бірімен омоформа да жасайды: *ол дәрігерге көрінді және алыстан бір қара көрінді*; 2) екеуі де сабақты етістікті салт етістікке айналдырады. Негізгі айырмашылығы: олардың білдіретін семантикасында: өздік етісте логикалық (іс иесі) субъект-грамматикалық субъект (бастауыш) болады, ал ырықсыз етісте грамматикалық бастауыш логикалық объект болады.

Өзгелік етіс қимыл, іс-әрекеттің тікелей субъектінің өзі арқылы емес, екінші бір субъекті (ол екінші субъекті қимылды, іс-әрекетті тікелей орындап, іске асырушы субъекті агент деп аталады) арқылы істелетінін, іске асатынын білдіріп, сабақты етістіктен (кез келген етістіктен емес) белгілі қосымшалар арқылы жасалатын етіс категориясының түрі болып табылады. Демек, өзгелік етісте қимылды, әрекетті іске асырушы субъекті бір емес, екеу болады: бірі – іс-әрекетті, қимылды орындатушы иесі, сөйлемде ол грамматикалық

бастауыш қызметінде болады, яғни бұл логикалық субъекті әрі грамматикалық субъекті болады, екіншісі, іс-әрекетті, қимылды тікелей орындаушы субъекті (агенс). Ол сөйлемде берілмеуі де мүмкін, берілсе, барыс септік тұлғасында тұрып, ол сөз сөйлемде жанама толықтауыш қызметін атқарады. Бұл – бір. Екіншіден, өзгелік етістік сабақты етістіктен жасалады, сабақты етістікке өзгелік етіс қосымшасы үстелгенде, ол баяндауыш болып тұрған сөйлемде тек іс-әрекет, қимылды тікелей атқарушы барыс септіктегі екінші субъект (агенс) қана пайда болады, баяндауыш сабақты етістікті сөйлемде іс-әрекетті орындатушы субъект пен объект өзгелік етіс қосымшасы қосылмай тұрғанның өзінде бар болатын. Мысалы: *Өнер-білім бар жұрттар тастан сарай салғызды* (Ы. Алтынсарин) деген сөйлемде *сал* деген сабақты етістіктен -ғыз қосымшасы арқылы өзгелік етіс жасалған. *Салу* сабақты етістігінің тура объектісі, *сарай(ды)* және *салу* әрекетінің иесі, іске асырушы субъектісі (*өнер-білім бар*) жұрттар. Өзгелік етіс жасалуымен байланысты тура объекті (сарай) де, субъекті (жұрт) де қалып отыр, бірақ өзгелік етіс жасалғанда, біріншіден, іс-әрекеттің субъектісі (жұрттар) қимылды, іс-әрекетті, яғни, салу әрекетін, тікелей өзі атқармайды, тек қимылдың орындалуына түрткі болады, екіншіден, қимыл, іс-әрекетті тікелей атқарушы субъект агенс пайда болады, ал бірақ бұл сөйлемде арнайы берілмеген, берілсе барыс септік тұлғасында тұрар еді. Яғни, өнер-білім бар жұрттар сарайды өздері салған жоқ, біреуге салғызды. Ал салт етістікке өзгелік етіс жұрнағы жалғанғанда 1) қимыл, іс-әрекет иесі, орындаушы субъект жанадан пайда болады да, қимыл, іс-әрекетті тікелей өзі атқарады, орындайды; 2) салт етістік сабақты етістікке айналады; 3) салт етістіктегі грамматикалық бастауыш (субъект) сабақты етістіктің тура объектісіне айналады; 4) бірақ екінші субъект – агенс, қимыл, іс-әрекетті тікелей орындаушы субъекті болмайды [2, 125]. Мысалы, *бала шамды сөндірді* дегенде *сөндіру* қимылының субъектісі де, тікелей сол қимылды іске асырушы, атқарушы да біреу-ақ, ол бала. Ал етістіктің түбір күйіндегі, яғни, салт етістік күйіндегі грамматикалық субъект – шам да (шам сөнді), ол бұл жерде тура объектіге айналған: *шамды сөндірді*, бірақ *шам өз-өзінен сөнген жоқ*. Сөйтіп, өзгелік етіс қосымшасы салт етістікке жалғанғанда, салт етістіктен бірден өзгелік етіс тудырмайды, тек салт етістікті сабақты етістікке айналдырады, енді осы сабақты етістікке екінші рет етіс қосымшасы жалғанғанда барып өзгелік етіс жасалады: *Бала інісіне шамды сөндіртті*. Бұл сөйлемде *бала* қимылдың иесі, бірақ оны (қимылды) тікелей өзі атқарып отырған жоқ, екінші субъект –агенс арқылы іске асырып отыр, яғни, *сөндіру* қимылын тікелей орындаушы субъект агенс – *інісі*, сөйлемде ол (інісі) барыс септік тұлғасында тұрып грамматикалық жанама объекті (толықтауыш) синтаксистік қызметін (қатынасты) атқарып тұр, ал тура объекті – *шам(ды)* өзгерген жоқ.

Өзгелік етіс қосымшалары: 1) *-ғыз, -гіз, -қыз, -кіз*; 2) *-дыр, -дір, -тыр, -тір* (кей жағдайда қосымшаның алдыңғы *д, т* дыбыстары түсіп қалып, *-ыр, -ір, -р* тұлғаларында да кездеседі: *ас-ыр-у – ас-тыр-у, өс-ір-у – өс-тір-у*, Абайда: *Адам баласын заман өсіреді; піс-ір-у – піс-тір-у, түс-ір-у – түс-тір-у*; жоғарыда көрсетілгендей, өзгелік етіс қосымшасы бір түбірге бірінің үстіне бірі жалғана да береді: *айту – айтқызу-айтқыздыру-айтқыздырту, келу – келтіру-келтіргізу, ойнау – ойнату-ойнатқызу т.б.* Бұл тек өзгелік етіс қосымшаларының ерекшелігі болып табылады, ал етіс түрлерінің қосымшалары бірінің үстіне бірі жалғана береді.

Ортақ етіс қимыл, іс-әрекеттің бір емес, бірнеше субъекті арқылы іске асатынын білдіріп, *-ыс, -іс, -с* қосымшасы арқылы жасалады. Біріншіден, ортақ етісті қимыл, іс-әрекеттің субъектілері қимылға ортақтығы бірдей де, бірдей емес те болуы мүмкін (субъект көптік тұлғадағы бір зат атауы, немесе бірыңғай бастауыштар, немесе біреуі грамматикалық субъект те, екіншісі грамматикалық жанама объекті болуы мүмкін т.б. [1, 174-175], екіншіден, ортақ етіс қосымшалары салт етістікке де, сабақты етістікке де жалғанып, ортақ етіс жасай береді: *олар хат жаз-ыс-ып тұрады, қонақтар жайғасып отыр-ыс-ты, ол бізге үй сал-ыс-ты т.б.* [1, 49-52].

Сөйтіп, ортақ етіс мағынасы мен қосымшасы етістің басқа түрлерінен сабақтылық-салттылық сипатқа бейтарап болуы негізінде де ерекшеленеді. Ортақ етістің тағы бір

ерекшелігі – қимыл атауын білдіруге бейім тұрады да, кейбіреулері сол арқылы заттық ұғымның пайда болуымен зат есім болып кеткен: *соғыс, айтыс, жүріс, байланыс т.б.* Ортақ етіс пен өзгелік етістің семантикасында мынандай бір ұқсастық бар: екеуі де қимылдың, іс-әрекеттің бір субъекті емес, бірнеше субъекті арқылы орындалатынын білдіреді, бірақ өзгелік етіс тек сабақты етістіктен жасалып, онда екінші субъект – агент міндетті түрде болады да, ол – қимыл, іс-әрекетті тікелей орындаушы, ал ортақ етісте бұлар жоқ. Сондай-ақ етіс қосымшалары бірінің үстіне екіншісі де жалғана береді. Оның тәртібі: 1) өздік етіс + өзгелік етіс: *жу-ын-дыр, ки-ін-дір т.б.* 2) өздік етіс + ортақ етіс: *желлі-н-іс, көр-ін-іс т.б.* 3) ортақ етіс + өзгелік етіс: *сөйле-с-тір, жина-с-тыр т. б.* 4) өзгелік етіс + өзгелік етіс: *айт-қыз-дыр, жаса-т-қыз т.б.*

Етіс жұрнақтары сөзжасамдық жұрнақтар болғандықтан, олар бір сөздің құрамында бірнешеде қолданыла береді. Мысалы, жина+т+тыр+т+қыз, кел+тір+т+кіз, ойна+т+қыз+дыр+т, жап+қыз+дыр+т, сөйле+т+кіз, ал+ғыз+дыр+т т.б. Бір туынды сөзден екінші туынды сөздің, одан үшінші туынды сөздің жасалуы – сөз жасамдағы заңды құбылыс. Мысалы, біл – білім – білімді –

білімділік, өн – өнім – өнімсіз – өнімсіздік т.б. Етіс жұрнақтарының қабаттаса қолданылуы сөзжасамның осы заңдылығына жатады. Өйткені бұл заңдылық категория көрсеткіштерінің қолданысында жоқ. Етіс категорияға емес, сөзжасамға жататын болғандықтан, олар сөзде қабаттасып қолданыла береді. Етіс жұрнақтары арқылы жасалған сөздер сөзжасамдық қабілеттеріне қарай сөздіктерде реестр (дербес сөз ретінде) беріледі.

Әдебиеттер

1. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
2. Қалыбаева (Хасенова) А. Қазақ тіліндегі етіс категориясы. – Алматы, 1951.
3. Исаев С. Қазақ тілі жайында ойлар. – Алматы, 1997.
4. Имамбаева Ғ.Е. Қазақ тіліндегі етіс категориясының лексика-грамматикалық табиғаты. – Алматы, 2010.
5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1964. – 315 б.
6. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007.
7. Әуезов М. Абай жолы, I бөлім (Қайтқанда).
8. Мұратбеков С. Жабайы алма. – Алматы: Атамұра, 2002.

Г. Е. Абылова
Астана қ.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ДҮНИЕНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ ҰҒЫМЫ

Когнитивті лингвистикада көркемдік мәтін авторының дүние бейнесін түрліше атау кездеседі: дүниенің индивидуалды-авторлық бейнесі, дүниенің поэтикалық бейнесі, дүниенің прозалық бейнесі немесе жазушының/ақынның көркемдік бейнесі. Көркем мәтіндегі берілген дүниенің бейнесі автордың концептосферасы және шығармашылық міндеттерімен ерекшеленетіні сөзсіз.

«Дүниенің поэтикалық бейнесі» немесе «дүниенің поэтикалық моделі» ұғымдарының анықтамасы қазақ тіл білімінде әлі толық айқындалмаған. Себебі арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Ж.Н. Маслованың пікіріне сүйенсек, қазіргі зерттеулердегі талдауларда дүниенің поэтикалық бейнесі жайындағы мәселе поэтикалық мәтінді қарастырғанда сөзсіз туындайды, бірақ дүниенің поэтикалық бейнесінің табиғаты және оның мәнді сипаттарын жинақталып қорытылған және толық жете зерттеу әлі күнге шейін жоқ. Оның пікірінше, мұндай зерттеуге когнитивті ғылымның методологиялық аппаратын тартумен жүзеге асуы мүмкін [1, 54] және ғалымның ескертуі бойынша, «поэтикалық шығармашылықты адам тілімен байланысты когнитивті қызметінің

формаларының бірі ретінде қарастыратын болсақ, онда әдебиеттану және лингвистика зерттеу шеңберінен поэтикалық мәтін индивидуалды-авторлық мәндердің туындау процесін сипаттау мүмкін болатын когнитивті поэтика аясына ауысады» [1, 54]. Зерттеушінің бұл пікірінен дүниенің поэтикалық бейнесін көп қырлы, ауқымды ұғым ретінде пәнаралық зерттеу нысаны статусын ұсынғандығын байқай аламыз.

Ал В.И. Креминскийдің пайымдауынша, дүние суретінің төрт базалық түрленімін объективтілік деңгейінің кемуімен реттелген типологиясы түрінде «дүниенің табиғи-ғылыми формуласы», «дүниенің философиялық бейнесі», «дүниенің поэтикалық бейнесі», «дүниенің ұлттық бейнесі» деген терминологиялық сөз тіркестерімен беруге болады, бірақ шындық өмірде қарапайым адам әрдайым «дүниенің формуласына» емес «дүниенің бейнесіне» бағдар жасайды [2, 72]. Ғалымның бұл зерттеуінің ерекшелігі сол – дүниенің поэтикалық суретін философиялық тұрғыдан қарастыра отырып, оның құрылымы, басқа дүниенің суреттері түрімен арақатынасы, типтері бойынша теориялық тұжырымдар ұсынған.

Зерттеушілердің бірқатары «дүниенің поэтикалық бейнесі» терминін тар мағынада түсініп, оны шығарманың формасына ғана (өлең, поэзия) байланыстырады. Поэзиялық, прозалық шығармалар өнердің, әдебиеттің модельдеріне кіре отырып, ортақ белгілерге ие болып, ерекше көркемдік әлем жасайды, шындық өмірмен әртүрлі қатынаста болады, алайда әрдайым одан өзгешелеу болып келеді. Алайда көркемдік әлемді жасауда түрлі тілдік құралдар поэзияда және прозада ерекшеленетін қасиеттері бар көркемдік модельдерге алып келетінін көптеген зерттеушілер тарапынан ескертілген болатын (соның ішінде, М.М. Бахтин және Ю.М. Лотман). Дүниенің поэтикалық бейнесі шынайы адамның дүниетанымы емес. Бұл мәтін жасаушының эстетикалық түсініктерінің сүзгісі арқылы өткізілген дүниетаным, бұл жайында кезінде М.М. Бахтин былай деп жазған болатын: «Автор-суретшінің шығармашылық санасы ешқашан тілдік санамен сәйкес келмейді, тілдік сана тек қана таза көркемдік тапсырмамен жаппай тегіс, бүтіндей басқарылатын сәт, материал ғана» [3, 168]. Ю.М. Лотман ескертуінше, проза өнер түрі ретінде тарихи жағынан поэзиядан кейін пайда болған, себебі тіл өнер материалы ретінде алдымен кәдімгі сөйлеумен ұқсастығынан арылады (адресатта көркем мәтінді қабылдау презумпция жасау үшін) және тек өнердің ары қарай дамуы оны прозаға алып келеді [4, 107].

Л.Г. Панова дүниенің поэтикалық бейнесі дегеннен ақынға әлем жайында ойлау, әлемді бейнелеу үшін қажет иерархиялық жүйеленген категориялар жиынын ұғынады [5]. Ал Н.А. Кузьмина дүниенің поэтикалық бейнесі ұғымын «ақиқат, физикалық әлемге поэтикалық альтернатива ретінде, суреткердің санасы призмасының көлеңкесі арқылы моделі жасалған ғалам бейнесі, оның (суреткердің) рухани белсенділігінің нәтижесі секілді» қарастырады [6, 227].

Ал қазақ тіл білімінде Р. Сыздық дүниенің поэтикалық бейнесі жайында тікелей пікір айтпаған. Дегенмен, ғалым: «тіл арқылы ұсынылған көркем бейнелердің (образдардың) баға жетпес қоймасы, сол халықтық, эстетикалық талғамын танытатын айнасы, әсемдік пен қиял дүниесіне деген құштарлықтың көрсеткіші. «Тілдік образ (бейне)» дегеніміз жеке сөздер мен бейнелі тіркестер (фразеологизмдер). Тілдік образдар сол тілде сөйлейтін халықтың дүниетанымының көрсеткіші, сондықтан оларда ұлттық сипат басымырақ болады», – деп тілдік бейнелерге анықтама бере отырып, «тұрмыс-салты, қоршаған ортасы, тілі мен ділі (менталитеті) жақын халықтардың тілдік образдар дүниесінде ұлтаралық ұқсастық болуы заңды. Ол ұқсастықтардың негізі ауыс-түйістікпен қатар, әр халықтың өз дүниетанымында, тілдік-көркемдік өрнектер жасаудың ұлттық дәстүріне жатса керек» [7, 25-26].

А. Әмірбекова дүниенің поэтикалық моделін дүниенің көркемдік бейнесінің бір моделі ретінде арақатынаста қарастырады [8, 25]. Шындық болмыс жайында әрбір адамның субъективті көзқарасын танытатын қарапайым, белгілі бір деңгейде көркем түрде бейнеленетін дүние жайындағы тілдік бейнесінің жан-жақты танымдық тұрғыдан ең көрнекті үлгісін бейнелі ойлау жүйесіне ие ақын-жазушылардан табуға болады.

Дүниенің поэтикалық бейнесі термині Ресей әдебиеттануында кеңірек қолданысқа ие болған және индивидуалды-авторлық поэтика аспектілерін зерттеу барысында кең қолданылған. Соңғы кезеңдердегі он жылдықтарда белгілі бір әдеби стильге (мысалы, символисттер, Күміс ғасыр поэзиясы) тән дүниенің поэтикалық бейнесін не ақынның поэтикалық әлемін қайта жасауға арналған зерттеулер пайда болды. Ескере кететін жайт, Ресей лингвистикасында «ақынның поэтикалық әлемі» мен «дүниенің поэтикалық бейнесі» терминдері тең ұғымда қарастырылады.

Л.О. Бутакованың ескертуінше, дүниенің поэтикалық бейнесі ұғымы мен дүниенің көркемдік бейнесі ұғымын синонимдер ретінде қарастыруға болады. Себебі дүниенің көркем бейнесінің спецификасы оны білдіретін терминге тәуелсіз, оны «шығармашылық сана-сезім жалпыхалықтық сана-сезімнің бөлігінің қандай деңгейінде болса, сондай деңгейде жалпы тілдік сана-сезімнің бөлігі болып табылады. Сәйкес келу деңгейі әрбір жағдайда әртүрлі және автордың шығармашылық көркемдік тәсіліне байланысты болады», - деп қарастырады [9, 94].

Сонымен қатар, тіл теориясында «дүниенің поэтикалық бейнесін» когнитивті лингвистиканың басқа базалық ұғымдарымен арақатынаста қарастыру да кездеседі. Айталық, дүниенің поэтикалық бейнесін қалыптастырудағы поэтикалық мәтінді құрылымдық, мағыналық, танымдық, коммуникативті тұрғыдан зерттеуші Н.С.Болотнова дүниенің поэтикалық бейнесі автордағы дүниенің концептуалды бейнесімен байланысты және оны сөздік-бейнелік формада бейнелейді [10].

Н.С. Болотнованың пікірі Р. Сыздықтың пікірімен қабысып жатыр, екі ғалым да дүниенің поэтикалық бейнесінің эстетикалық қызметін, образды тілдер арқылы көрініс табуын баса айтады.

У. Нұргелді дүниенің тілдік, концептуалды және қарапайым бейнесі жайында мынадай пікір білдіреді: «Тілдік бейне түріндегі концептуалды жүйе этностың заттық, мәдени тәжірибесіне тәуелді. Дүниенің концептуалды бейнесі логикалық-прагматикалық позитивтік танымға, әлеуметтік тәжірибеге негізделеді. Концептуалды бейне дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлігі болып табылады. Дүниенің тілдік бейнесінде мифологиялық, діни, логикалық-позитивті танымның бәрі де болады. Дүниенің қарапайым бейнесінде дәмбейне, иісбейне, көзбейне, тәнбейне (ыстық, суық, қатты, жұмсақ т.б.), естілімбейне, яғни сенсорлық қабылдау басым болады. Тіл әрдайым ұжымдық стереотипті, эталонды, түсінікті тіркеп, көрсетіп тұрады» [11, 14].

Б.И. Нұрдаулетова «поэтикалық тілдің көркем ойлау құрылымында анықталған дүниенің концептуалды бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесі қазіргі танымдық тіл білімі аясында бір-бірін толықтыратын тілдік-танымдық категориялар» ретінде қарастырады [12, 8]. Сонымен қатар, ғалымның пайымдауынша: «жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалды бейнесі жыраулардың діни-мифтік, адамзаттық танымына негізделген «дүниенің жаратылу концептісі», «шынайы адам концептісі», «қайғы, мұң, шер», «жалғыздық, жекелік», «өлім» концептілері, «атамекен» концептісі тәрізді басты-басты когнитивтік құрылымдардан тұратыны анықталды» [12, 7].

Енді бір көзқарастар жүйесі дүниенің поэтикалық бейнесі мен дүниенің прозалық бейнесінің айырмашылықтарын ажыратуға көп көңіл бөледі.

Ж.Н. Маслованың ескертуінше, ғалымдардың дүниенің поэтикалық бейнесі мен прозалық бейнесін ажыратуға ұмтылыстары және поэзияны шындық өмірдің ерекше проекциясы ретінде белгілеулері түсінікті құбылыс [1, 53]. Осыған байланысты, дүниенің поэтикалық бейнесінің когнитивті механизмін түсіну үшін оған қарама-қарсы дүниенің прозалық бейнесі ұғымы жайында да айтып кеткен жөн.

Ал И.В. Вашунина «поэзия біршама төмен ақпараттылығымен және жоғары эмоционалдылығымен және экспрессивтілігімен ерекшеленеді. Поэтикалық мәтіндегі жоғары зорланушылық, шиеленушілік (олардағы вербалды емес мазмұндық-концептуалдық және мазмұндық-мәтінастарлық мәліметтің үлкен көлемінің берілуі) оларды қабылдауда болжамды қиындатады, – [13, 10] деп поэзияның фактуалдыдан гөрі концептуалды мәліметті беруге қызмет ететін қырын алға тартады. Б. А. Ларин көркем

мәтіндегі сөздің семантикалық күрделілігі жайында айтып, ғылыми айналымға мағыналық призма арқылы әлемге индивидуалды-авторлық көзқарасты білдіру ретіндегі сөздің эстетикалық мағынасын енгізген болатын.

Негізі, толғауларда көбінесе фактуалды және концептуалды мәліметтен гөрі эстетикалық мәлімет басты орынға ие болады. Эстетикалық мәлімет беру поэтикалық мәтіннің басты қызметі екені белгілі. Бұл мәлімет бағаны қарым-қатынас тәжірибесін беруге бағытталған, ал фактуалды фактілерді беруге ұмтылады. Көркем мәтінде ақын-жыраулардың ой-пікірлерінің түпкі ойы ерекше көркем тілдік формада семантикалық кеңістікте жүзеге асады да, мәтін концептуалды талдаудың нысанына айналып, мұның өзі мәтінде қандай дүние бейнесі бейнеленгенін, қандай білім және бағалау фрагменттері онда баяндалғанын анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, әлеуметтік бағдарлы және коммуникативті қызметтің әлеуметтік шарттанған мәтіндер де жоқ емес. Ақын-жыраулар поэзиясының мәтіні жайында осылай деуге болады.

М. М. Бахтиннің пайымдауынша, «Дүниенің поэтикалық моделінде адам бейнесі өздік идентификация принципі бойынша, басқа біреуді, өзі секілді: басқа біреу мен секілді деп қабылдау принципі бойынша бейнеленеді. Дүниенің прозалық көркем моделі, ең алдымен, логоцентрлік модель ретінде қалыптасады. Оның негізінде екі дауыстық сөз, зат жайында бөтен сөзбен диалогқа түсетін автор сөзі жатыр. Прозадағы көркемдік бейненің өзіндік ерекшелігінің мәні оның диалогтылығында жатыр, прозалық көркем бейне, М. М. Бахтин көзқарасы бойынша, «диалогтанған» бейне. ... Дүниенің прозалық моделінде адам оны басқа біреу секілді, мен басқа біреу секілді деген принцип бойынша әсерлену, қабылдау арқылы бейнеленеді [14, 34].

Л.О. Бутакова дүниенің поэтикалық және прозалық бейнесінің анықтамасын былайша тұжырымдайды: «Дүниенің поэтикалық моделі – репрезентацияның арнайы формаларына ие, поэтикалық текстуальдылықтың презумпциясын біріктіре отырып мәтінде анықталатын когнитивті модельдер жиынтығы». «Дүниенің прозалық моделі – репрезентацияның арнайы формаларына ие, прозалық текстуальдылықтың презумпциясын біріктіре отырып мәтінде анықталатын когнитивті модельдер жиынтығы» [15, 6]. Л.О.Бутакова проза мен поэзия көркем әдебиеттің бір-біріне қарама-қарсы тектің түрлері болғанымен, дүниенің бейнесі ретінде бұл әдеби жанр түрлерінің мәтіндегі реализациясын ажыратып көрсетуде тек ойды білдіру тәсілі: өлең мен қара сөзді ғана айырмашылық етіп алып ұсынады.

Н.С. Болотнованың пікірінше, дүниенің поэтикалық бейнесін белгілі бір интенциялармен сәйкес бейнелі формада іске асырылған, оқырманның танымдық белсенділігінің нысаны болып табылатын автордың шығармашылық қиял, елесімен жасалған көркемдік әлем деп ұғынамыз [16, 21].

Дүниенің поэтикалық бейнесінің реконструкциясы үшін материал ретінде автордың қабылдауының ерекшеліктеріне сай шындық өмірді бейнелейтін шығармаларының жиынтығы қызмет етеді. Осылайша, дүниенің поэтикалық бейнесі түсінігі көркемдік шындықтың ерекше жоғары статусын бейнелейді. Сонымен қатар, дүниенің поэтикалық бейнесін қалыптастыруда автордың индивидуалды бейнелі жүйесі маңызды роль атқарады.

Сонымен, поэзия мен прозаның арасындағы мәнді ерекшеліктерді және ғалымдардың пікірлерін есепке ала отырып, «дүниенің поэтикалық бейнесі дегеніміз шындық болмыста ақын үшін өзекті болып табылатын құбылыстардың жүйелі түрдегі концептілердің жиынтығы ретінде ұсынылып, олар жайында концептуалды және фактуалды мәліметтің эстетикалық мәнмен көмкеріліп, поэтикалық мәтінде семантикалық, құрылымдық, интонациялық тұтастық түрінде адамның жан дүниесіне әсер ететіндей түрде көркем бейнелер арқылы бейнеленуі» болса, ал «дүниенің прозалық бейнесі дегеніміз шындық болмыста жазушы үшін өзекті болып табылатын құбылыстардың жүйелі түрдегі концептілердің жиынтығы ретінде ұсынылып, олар жайында фактуалды және концептуалды мәліметтің эстетикалық мәнмен көмкеріліп,

прозалық мәтінде семантикалық, құрылымдық тұтастық түрінде белгілі бір идеялық мақсатта бейнеленуі» деген қорытындыға келеміз.

Біздің зерттеу жұмысымыздың тілдік дереккөзі болып табылатын ХҮ–ХҮІІ ғасырлардағы ақын-жыраулар поэтикасын тудырған сол кезеңдердегі тарихи, мәдени, саяси оқиғалар (фактуалды мәлімет) ішінен ақын-жырау үшін өзектірек мәнге ие зат, құбылыстар тіліне тиек болып, шығармашылық процесте көркем бейнеде ұсынылған туындылар болып табылады. Негізі, ақын-жыраулар поэтикасында бейнеленген дүниенің поэтикалық бейнесі заман тудырған шындық болмыстың көркем бейнесі ретінде ұсынылады. Бұл жерде ескере кететін жайт, «когнитивті тұрғыдан қарағанда, поэзияны туынды индивидуалды сана ретінде және дамудың жалпы мәдени деңгейінің бейнесі ретінде қарастырған жөн, себебі ақын социум мен этностың өкілі болып табылады» [1, 54] дегенді де есепке алу қажет.

Ақын-жыраулар поэтикасындағы дүниенің поэтикалық бейнесі ХҮ–ХҮІІ ғасырлардағы тарихи, мәдени, саяси т.б. оқиғалардың әсерінен қазақ қоғамының басынан кешірген түрлі жағдайларға орай ақын-жыраулардың рухани-сезімдік тәжірибесі вербалдануынан қалыптасқан, алайда сол кезеңдерді бейнелейтін нақты фактілердің сенімділігі емес, оның адам тәжірибесіне орай сезімі, көңіл-күйі, түйген ойлары, шынайылығы маңызды орын алады.

Дүниенің поэтикалық бейнесін зерттеудегі бағыттардың жүйеленуіне арналған еңбектерге шолу жасау дүниенің поэтикалық бейнесі автордың ішкі жан дүниесімен байланысты бейнелеу арқылы анықталатын бұл салада қолданылатын ұғымдардың, түсініктер санының көптігін және әртектілігін көрсетеді. Дүниенің поэтикалық бейнесін жасауға қатысатын концептілер жүйесі, оның психологиялық, әлеуметтік мәні мен қасиеттері, концептінің субъективті семантикасы жайында түсініктерді, мәселелерді зерттеудің әдістемелік шешімі келтірілген.

Әдебиеттер

1. Маслова Ж.Н. Жанр лирического стихотворения в контексте когнитивной поэтики // Весы – Балашов, 2008. – № 38. – С. 53-60.
2. Креминский В.И. Поэтика Т.Г. Шевченко и формирование национальной картины мира // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – 2002 – № 2 – Сер. «Философия. Социология». – С. 70-78.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – 320 с.
4. Лотман Ю. Об искусстве. – СПб.: Искусство, 1998г. – С. 423-43.
5. Панова Л.Г. Пространство и время в поэтическом языке О. Мандельштама: автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1998. – 22 с.
6. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – Екатеринбург: Изд-во урал. ун-та. 1999. – 268 с.
7. Сыздықова Р. Эпос тілі және лингвистикалық поэтика мәселелері // Тілтаным. – Алматы, 2001. – № 1. – Б. 25-31.
8. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ...дисс. – Алматы., 2006. – 122 б.
9. Бутакова Л.О. Человек – мир – речь: Индивидуально-авторская картина мира в творчестве омского поэта Тимофея Белозерова // Язык. Человек. Картина мира: Лингвоантропол. и филос. очерки. – Омск, 2000. – Ч. 1. – С. 94-118
10. Болотнова Н.С. Поэтическая картина мира и ее изучение в коммуникативной стилистике текста // Сибирский филол. журн. – 2003 г. № 3-4, – с 1.
11. Нұргелді У. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғылымдарының докт. ... дисс. автореф. – Алматы, – 2007. – 51 б.
12. Нұрдаулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: филол. ғылымдарының докт. ... дисс. автореф. – Алматы, 2008. – 49 б.

13 Вашунина И.В. Взаимовлияние вербальных и невербальных (иконических) составляющих при восприятии креолизованного текста: автореф. дис. ...доктора филол. наук. – М., 2009. – 42 с.

14 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – 502 с.

15 Бутакова Л.О. Авторская сознание как базовая категория текста: когнитивный аспект: автореф. дис. ...доктора. филол. наук. – Барнаул, 2001. – 26 с.

16 Болотнова Н.С. Ассоциативное поле художественного текста как отражение поэтической картины мира автора // Вестник ТГПУ. – Томск, 2004. Вып. 1 (38). – Сер. Гуманитарные науки – С.20-25.

А. Е. Алимбаев
Астана қ.

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА ТҮРҒЫНДАРЫ» ЕҢБЕГІНДЕГІ «АДАМ» КОНЦЕПЦИЯСЫ

Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлақ әл-Фараби ат-түрки (870-950 жж.) Отырар жазирасында (қазіргі Оңтүстік Қазақстан аумағында) дүниеге келген. Арабтар басып алғаннан соң Отырар аймағы Фараб аймағы деп аталып кетеді. Ондағы бірнеше шаһар орталықтарының бірінде, яғни Весидж (Оксус кенті) қамалында Әбу Насыр әл-Фараби дүниеге келіп, өзінің жастық шағын өткізеді.

Тарихта (Аристотельден кейінгі) Екінші Ұстаз деген жоғары атаққа ие болған әл-Фараби – өзінің энциклопедиялық дарынының арқасында философиялық, әлеуметтік, саяси, этикалық, эстетикалық мәселелермен бірге, жаратылыстану және математика саласындағы көптеген ауқымды ғылыми мәселелердің түйінін шешкен ғалым. Ойшылдың өте бай ғылыми мұраны қалдыруымен қатар, осындай күрделі мәселелерді шешуі, әлемдік ғылымның дамуы тарихында өзіндік бағасын алып, адамзаттың табиғат пен оның заңдылықтарын тануға деген үнемі артып келе жатқан құштарлығына зор ықпалын тигізгені сөзсіз.

Әбу Насыр әл-Фараби азаматтық ғылым, құқықтану мен догматикалық теология туралы сөз қозғайды. Фарабише, азаматтық ғылым еркіндікке негізделген адамның әрекеттері мен жүріп-тұру қимылдарын анықтайды. Сондықтан да бұл білім адамның мінезі мен оның жасайтын әрекеттерінің мақсатын, адам өмірінің шынайы мақсатына жетелейтін адамның мұраты мен қылықтарының қандай болуы керектігін зерттейді. Ол адамның жалған емес, шынайы бақытының мәнін түсіндіреді. Теориялық және қолданбалы бағдар ретінде ол этика, психология, эстетика және саясатпен тығыз байланысты. Азаматтық саясаттың мемлекетті дұрыс басқару үшін қажетті барлық нәрсе зерттеуінің себебі де осында.

Әл-Фарабидің азаматтық ғылымға қосқан үлесін көрсету үшін біз ойшылдың «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жайында», «Мемлекеттік қайраткердің афоризмдері» және т.б. трактаттарын жұмысымыздың ізгілікті қоғам орнату арналарының бір өзегі ретінде алып отырмыз. Бұл орта ғасырдағы гуманитарлық білімдер туралы жеткілікті түсінік береді және адамды тәрбиелеу мен мемлекеттік өмірді құрудың қолданбалы мәселелеріне тікелей қатысты.

Ғалымның идеалды мемлекет пен адамның кемелденуі туралы адамгершілік-саяси теориясында тек мемлекет басшылары ғана емес, барлық азаматтар ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың императивтері мен механизмдері ашылды, басқаша айтқанда, мұның альфасы мен омегасы – бақытқа жету еді. Әл-Фарабидің энциклопедиялық

мұрасының ішінде мемлекет пен адам туралы ілімнің мазмұны арқылы көрсетілген адамзатқа үлкен махаббатқа ие болу, ақиқат, жақсылық, әділдік пен сұлулықты идеалға айналдыру сияқты адам мен мемлекет туралы адамгершілік қамқорлығынан асқан игілікті және қайырымды іс жоқ.

Әл-Фарабидің әділ қоғам, адамдар арасындағы түсінушілік пен қайырымдылық, бақытқа жету жолында бір-біріне жәрдем беру, тәлім мен тәрбие, бейбітшілік пен достық, жаман мінез бен соғысты сөгу идеялары әлемдік әлеуметтік-саяси теорияның біртұтас бөлігіне айналып кетті.

Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» және «Қайырымды қалаға теріс қалалар» деп екіге бөліп қарастырады.

Қайырымды қала	Қайырымды қалаға теріс қалалар
Қайырымды қала	Қайырымды қалаға теріс қалалар
Адам бақытқа жетелейтін ұстазға мұқтаж	Надан қала
Басшы басқаға үйретіп жол көрсетеді	Пасық қала
Бірінші басшы	Адасқан қала
Жалғастырушы (ізбасар) басшы	
Мәңгілік қайырымды қала тұрғындарының бағыты	Өрекет жасаушылар
Адасқан қала тұрғындарының бағыты	
Қайырымды қала тұрғындарының дәрежелері әлемдегі болмыс дәрежелеріне, ал бірінші басшы жаратушыға ұқсайды	
Қайырымды қала тұрғындарының бақытқа кенелуі үшін білуі қажет болған нәрсе	

№1 кесте (Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары/ Құраст.: Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиев, Ж.Сандыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 656 бет).

Қайырымды қала. Автор туындыны бастауынан адам мәселесін қозғайды. Адам бар жерде тәрбие мәселесі қоса жүретіні ақиқат дүние. Тәрбие мен білімді қатар алып жүрген адам жеткілікті тәрбие алмағандарға басшы болады дейді. Әр маман өз саласының білгірі болумен қатар, тәрбиелі болу дегенді үндейді. Сонымен қатар автор, *Адамдар жаратылысынан, өнер, ғылым сатыларына жіктелуіне сәйкес ажыратылады. Олар осы нәрселерге жаратылысынан бейім болады. Қайсыбір текке жаратылысынан әзір тұратындар сол тектің бөлшектеріне сәйкес жіктеледі. Бұл тектің неғұрлым пәс бөлшектеріне жаратылысынан бейім адамдар, сол тектің неғұрлым лайықты бөлшектеріне бейімделгендерден өзгеше болады. Қайсыбір текке және тектің қайсыбір бөлшегіне жаратылысынан бейім адамдар, өзінің алдын ала бейімдігінің жетілген-жетілмегеніне сәйкес ажыратылады* [1, 408].

Әрі қарай ғұлама, неғұрлым жетілген тәрбие көрген адамдар, нақ сол салада соғұрлым кәміл емес тәрбие алғандарға басшы болады деп жазады.

Жаратылысынан ең абзал қасиеттері бар және жаратылысынан өзі бейім нәрселердің бәріне сәйкес тәрбие алғанда осы салада жаратылысынан тамаша қасиеті еш уақытта болмағандарға басшы бола алмайды; олар жаратылысынан тамаша қасиеті бар, бірақ тиісті тәрбие алмағандарға ғана немесе жеткілікті тәрбие алмағандарға басшы бола алады [2, 408]. Жаратылысынан адам болып туылғаннан кейін, адамға тән тәрбие беру – ата-ананың міндеті. Ал жаратылысынан адамға тән емес қасиеті жоқтарға басшы болу мүмкін еместігін де айтады. Жаратылысынан тамаша қасиеті болмайтындар әрине, мақұлықтар. Оларға адам ие бола алады, бірақ басшы бола алмайды.

Адам бақытқа жетелейтін ұстазға мұқтаж. Адам баласы дүние есігін білсем екен, үйренсем екен деп дүние есігін ашады. Оған үйрететін адамның болғаны керек. Алғашында бұл миссияны ата-анасы орындайды, бүгінгі қоғам көзімен айтсақ, балабақшадағы тәрбиеші, мектептегі мұғалім, колледж, ЖОО оқытушылар адам баласына ұстаздық қызмет атқарады. Жалпы өмірдің өзі ұстаз десек те болады. Бұл жөнінде ұлы ойшыл былай деп жазады (*Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол адам бақыт дегеннің не екенін білуі қажет және оны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы қажет. Сонан кейін ол бақытқа жету үшін не істеуге тиіс екенін біліп соған әрекет жасауы керек.*

Әртүрлі индивидтердің түрліше қасиеттерінің айтылғанынан мынадай қорытынды шығады: білуі тиіс болған нәрселер мен бақытты кез келген адам біле бермейді. Бұл нәрсе кез келген адамға бітетін қасиет емес. Ол үшін ақылгөй ұстаз керек) [1, 409].

Басшы басқаға үйретіп жол көрсетеді. Басқа адамға басшылық ету де әр адамның қолынан келе бермейді және тиісті әрекетті жасауға итермелеуші болу қабілеті де әрбір адамда бола бермейді. Осы нәрселердің біріне итермелеуші болуға немесе оны өзге адамға жеткізе білуге мүлдем қабілетсіз адам ешбір жағдайда басшы бола алмайды. Мұндай адам тек біреудің басшылығында болады. Ал енді бір жағдайларда басшылық етіп жетелеуші болуға және оны осы ретте пайдалануға қабілетті адам соны өздігімен істей алмайтындарға осы мәселеде басшы болады. Осыған өздігімен жете алмайтын адам, егер соның өзіне басшылық етсе, оны осы жолда пайдаланады. Міне, мұндай адам өзі біреулерге басшы болып әрі өзі біреулердің басшылығында болады.

Итермелеуші немесе белгілі бір мәселе төңірегінде өзге адамға жеткізе білуге қабілетсіз адамдардың бүгінгі таңда билікте отырғаны ақиқат. Бұл жөнінде автор сөз қозғамайды. Ол заманда бүгінгідей жағдай болмауынан немесе ойшыл айтып отырған нәрсе заңдылық күнінде қабылданған, яғни солай болу керек деген мағынада. Қабілетсіз адам билікке келсе, қарамағына да қабілетсіздерді жинауы анық дүние. Өйткені қарамағындағылар өзінен асып кетпеуін көздеген басшы, өзінен озғандарды ығыстыратыны да шындық.

Бірінші басшы	Жалғастырушы (ізбасар) басшы
<p>Абсолюттік мағынада бірінші басшы дегеніміз кім? Бұл басқа біреудің басшылығын мүлдем керек етпей ғылымдары мен білімдерінің жетілгені сонша, бұл жөнінде өзіне басшылық ететін басқа адамға мүлдем тәуелді болмайтын дәрежеде шын жетілген адам.</p>	<p>Екінші басшы дегеніміз – өзіне басқа кісі басшы, ал өзі басқа бір кісіге басшы.</p>
<p>Бірінші басшы бұл, адамды бақытқа жеткізетін әрекеттерді белгілеуге және оларға бағыт сілтеуге тамаша қабілетті. Бірінші басшы – жан-жақты жетілген, ақылды, парасатты, әділ басшы. Бұл жөнінде әл-Фараби былай деп жазады, адамдарды бақытқа жеткізетін және бағыт сілтейтін қабілетті басшыға жаратылыс қасиеттері өте тамаша, абзал адамдарға, яғни жандары әрекетшіл ақыл-парасатпен бірге біткен адамдарға ғана тән. Ал оған мына жолдармен жетуге болады, сонсоң онда жүре келе қалыптасқан ақыл-парасат пайдасында болады, осыдан кейін ол әрекетшіл ақыл-парасатпен қосылады. Мұндай адамды ертедегілер нағыз әкім деп атаған. Бұл туралы оған аян берілген деуге болады. Егер адам сол сатыға жеткен болса, басқаша айтқанда, егер мұны мен әрекетшіл ақыл-парасаттың арасында дәнекерлеуші ештеңе болмаса, оған аян беріледі. Жүре келе туатын ақыл-парасаттың субстратынан болатын бәйекшіл ақыл-парасаттан материяға ұқсайды, ал жүре келе туатын ақыл-парасат әрекетшіл ақыл-парасаттың субстраты бола отырып, материяға ұқсайды; бұл өзі әрекетшіл ақыл-парасаттан бәйекшіл ақыл-парасатқа күш құйылған кезде адамның нәрселер мен әрекеттерді белгілеп, осыларды бақытқа жетуге бағдарлап алуына көмектесетін күш құйылған кезде болады. Әрекетшіл ақыл-парасаттың арасындағы қатынас осылай болса және оларға жүре келе туатын ақыл-парасат дәнекер болса уахи сонда болады.</p> <p>Осы басшылыққа бағынатын адам баласы қайырымды, абзал және бақытты адамдар болмақ. Бұл адамдар бірігіп халықты құрайды, ал бұндай адамдар бір жерге бірігіп қоныстанса олар қайырымды қала болып табылады.</p>	<p>Егер де бір қалаға, бір халықтың шеңберіне немесе көптеген халықтардың шеңберіне жиналып қала құрған болса, онда бұлардың жейтін қамы, мақсаттары, тілектеріне әрекет ету жолдары бірыңғай болудың арқасында бейне бір әкім болғандай болар еді. Және бұлар уақыт жағынан бірінен соң бірі кезек ауысып, бір әкім сияқты болар еді, өйткені екіншісі біріншінің әрекет жолын ұстар еді, келесісі өзінен бұрынғының өмір жолын ұстар еді. Нақ осы сияқты, осылардың ішінде қайсыбірі бұрын өзі енгізген заңды белгілі бір уақытта өзгерткен дұрыс болады деп тапса, өзгеруі әбден-ақ орынды нәрсе болып шығады. Және нақ осы сияқты, келесі бір әкім өзінен бұрынғының жасап шығарған заңын өзгерте алады. Өйткені мұнан бұрынғы әкім қазіргі жағдайды көрсе, соның өзі де ол заңдарды өзгерткен болар еді. Ал енді ол адам қазіргі жағдаймен келіспесе, онда ол бұрын қабылданған және бір кезде сақталып келген, осылардың негізінде бұрынғы әкім қалаларды билеген заңдарды жаңадан қайта енгізеді. Осы жазылған заңдардың, бұрынғы халықтардан ауысқан заңдардың негізінде қаланы билеуші басшы осы заң бойынша, жалғастырушы әкім болып табылады.</p>

№2 кесте (Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары/ Құраст.: Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиев, Ж.Сандыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 656 б).

Әбу-Насыр әл-Фарабидің шығармашылық мұрасы – адамзаттың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Маңызын жоймау былай тұрсын, заман өзгеріп, қоғамдық санада күрт сапырылыстар пайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай ашылып қадірін арттыра түсетініне ғұламадан кейінгі уақыт айқын көз жеткізді.

Е. Жұпархан
Астана қ.

ДРАМАЛЫҚ ТУЫНДЫЛАР ЖӘНЕ АБЫЛАЙ ХАН БЕЙНЕСІ

Әдебиет – өмір айнасы демекші, сонау сан-қилы заманнан бері келе жатқан қазақ халқының асыл мұрасы, мәдени және рухани байлығының келбеті қазіргі ұрпақты сусындатқан сөз өнері. Қазіргі таңдағы әдебиетіміздегі өзекті мәселелердің бірі – драматургия саласы болып табылатындығы сөзсіз.

Қазіргі қазақ драматургиясы – ХХ ғасырдағы классикалық әдебиеттің дамуының заңды жалғасы. Драматургия шығармалары қаламгерлердің тарихи кезеңдердегі халық тағдырын көркем шындық поэтикасы заңдылықтары аясында бейнелеуімен ерекшеленеді.

Драма – (грек.drama-қимыл-әрекет) сахнаға арналған, уақиғаны, оған қатысушы кейіпкерлердің іс-әрекетін, көңіл-күйін көрсету арқылы баяндайтын әдеби шығармалар. Драмаға уақиғаның қызу тартыс құрып, мейлінше шиеленістіріп, шарықтау шегіне әбден жеткізіп барып тану – айрықша тән қасиет [1, 125].

Драматургиядағы шығармалар – әдебиет оқырмандары мен театр кино көрермендеріне арналған көрнек өнері (көркемөнер) рухани құндылықтары болып табылады. Қазақ топырағында драматургияны дамытқандар қатарында Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ж.Шанин пьесалары ұлттық классикалық дәстүр жолын қалыптастырады және т.б. толқын драматург-қаламгер шығармашылығы арқылы жалғасты [2, 114].

Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті дамуының үдерісінде қазақ драматургиясы игерген өзекті мәселелердің бірі – ұлттық тарихымыздағы ақтандақ болып келген тақырыптарды көркем шындықпен жазу. Қазақтың ұлттық тарихындағы дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып, сақталуымызға өмірін арнап, еңбек еткен хандарымыздың (Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесары) би-шешендеріміздің (Төле, Қазыбек, Әйтеке т.б.) ақын-жырауларымыздың (Асан Қайғы, Бұхар, Махамбет т.б.) ғұлама ағартушыларымыздың, қоғам қайраткерлерінің (Әбунасыр әл-Фараби, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов) т.б. ондаған тарихи тұлғаларымыздың сөз өнері туындыларындағы көркем бейнеленуі жаңаша серпінмен өркендеді.

Драматургия саласында да халық ықыласпен қабылдаған тың туындылар жазылып, республика театрларының сахналарында қойылып келеді. Сәкен Жүнісовтің «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» (Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов бейнелеріне арналған), Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан», М.Байсеркеұлының «Абылайханның ақырғы күндері», «Кек қылышы Кенесары» т.б. [3, 45].

Сәкен Жүнісов, Әбіш Кекілбаев шығармаларында Абылай хан заманы – қазақ халқы үшін қасіреті мол жаугершілік, зобалаңы көп кезең болып суреттеледі. Атақты елбасы, қолбасы, дипломат, терең ойдың иесі Абылай тарыдай шашыла қоныстанған қазақ халқының басын біріктіріп, тұтастықты ұстау үшін жарғақ құлағы жастыққа тимеген әрекеті шығармалардың негізгі оқиғасына айналған.

Тартыс пен мінез – драматургия жанрының ең негізгі өзегі. Драмалық шығармадағы тартыс – қарама-қарсы ниеттегі қаһармандар бойындағы ішкі және сыртқы әрекеттерімен

тығыз байланысты. Кез келген драмалық шығармада тартыс пен мінез қызметі солғын болса, ол – шығарма көркемдігін төмендетуге аппаратыны белгілі. Мінез мәселесін ашуда да әр суреткердің амалы әртүрлі [4, 69].

Сәкен Жүнісов, Әбіш Кекілбаев шығармаларында Абылай хан заманы – қасіреті мол қазақ халқы үшін жаугершілік, зобалаңы көп кезең болып суреттеледі. Атақты елбасы, қолбасы, дипломат, терең ойдың иесі Абылай тарыдай шашыла қоныстанған қазақ халқының басын біріктіріп, тұтастықты ұстау үшін жарғақ құлағы жастыққа тимеген әрекеті шығармалардың негізгі оқиғасына айналған.

С. Жүнісовтің «Абылай хан» киносценарийі және Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» атты халықтық қаһармандық драмалық дастаны өмірге келді. Аталған сахналық көркем шығармалар (драмалар) республиканың әр театрларында сәтті қойылып келеді. «Абылай хан» халықтық қаһармандық дастаны еліміз тәуелсіздік алған жылдары да, сол тәуелсіздік жолында қызмет еткен ел басшыларын көркем бейнеледі. Пьеса үш көріністен тұрады.

Бірінші көріністе тарихтан өзімізге мәлім Сабалақ атымен жүрген жас Абылаймен кездесеміз. Ұрыс майданында жоңғар ханы Қалдан батырдың ұлы Шарышты өлтіріп, батырлығымен танылады.

Екінші көріністен аң аулап жүріп, қапияда кез болған ойраттардың тұтқынына түскен батырдың жан арпалысына кездесеміз. Батырға көмекке келетін сұлу Күлпаш оған көңілі кетіп, олардан Әмір Сана туады. Абылай зынданнан өзінің шешендігімен, тапқырлығымен құтылады.

Үшінші көріністе оқиға шиыршық ата түседі. Бұл көріністе қазақтың өз ішіндегі бітпес дауға кездесеміз. Қазақ шонжарлары қалмақ шапқыншылығынан қорқып, Әмір Сананы қайтаруды талап етеді. «Еркек тоқты құрбандық» деп түсінген хан баласын Ресейге өткізіп жіберуге мәжбүр болады. Автор Абылай ханның түйдек-түйдек ойлары арқылы көпке ой сала біледі: «Сыртта – лаң, іште – жылан. Шытырман да шырғалаң. Алға тартсаң – алдыңнан, қияға тартсаң – етегіңнен. Жармасып жатқан жау өңшең». Бір жағынан, орысы, бір жағынан, жоңғары мен қытайы қысқанда да сол қазақтың өз ішінің дау-жанжалы біткен бе? Осындай сан сауалға жауап іздеген Абылай ханның түйінді шешімін:

Азаттықтың қамы үшін,
Болашақтың бағы үшін,
Ұлы жорық бастаймын,
Айналайын әлеумет,- дегенінен көруге болады [5, 336].

Ә.Кекілбаев ақ өлең үлгісімен шебер драмалық дастан жасаған. Абылай хан мен Кейуана, Абылай мен Қалдан, Абылай мен Күлпаш араларындағы диалогтарда елге, жерге, ата-жұртқа деген терең сезім, елін жаудан сақтау амалдары ғана сөз болады.

Қалдан мен Абылай арасындағы диалог-тартысты Ә.Кекілбаев қасиетті қара сөздің киесімен, шешен төгілту, жұмбақтату арқылы екі хан арасындағы бітіспес дауды, тартысты шебер бітістіреді.

Сәкен Жүнісовтің «Абылай хан» киносценарийі – Абылай туралы қазақ халқының алғашқы көркем фильмінің басы. Сценарий екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім – «Сабалақ – Абылай», екінші бөлім – «Абылай хан» деп аталады.

Бірінші бөлімде: Абылайдың бала күнінен, бозбала, жігіттік қалыптасу кезеңдеріндегі әрекеттері заманымен суреттеледі яғни, сабалақ атанып жүрген ол енді жауды ойсыратқан батыр атанады. Мысалы, бұған дәлел Абылайдың жекпе-жекте Қалданның ұлы Шарышты жеңуі. Екінші бөлімінде: сұлтандық кезінен басталып, хандық құрған уақыттары аралығындағы көріністерімен жалғасады.

Кинодраматург Сәкен Жүнісов сценарий экспозициясын мына көріністерімен ашады: «Алай-дүлей қара ала торы ала қою түтіндей аунай көшкен қат-қабат қалың бұлт. Шудалана көшкен бұлттың қайсыбірі алыста, көк аспанның дәл астын да көрінсе, енді бір тобы жабағыдай, бірде тұтасып, бірде сөгіле жыртылып, сеңсең қара қойдың жүніндей жалбырап, дәл қол созым жерде бауырымен жер сыза өтіп жатқандай. Сай-сүйегінді

сырқыратып, құйқа тамырыңды шымырлатқандай зарлы қобыз үні, қобызға қосыла салған қобызшы үні.

Киносценарийде бірнеше оқиғалар қатары суреттеледі. Драматург-жазушының тарихи тақырыпты жақсы меңгергендігіне сценарий мәтінін талдау барысында көз жеткіздік. Әсіресе, ХУІІІ ғасырдағы хандық дәуірде қазақ халқының ауызекі қарым-қатынас сөйлеу тілін, хан-сұлтандар сарайы маңындағы шағын топтың лексикасын да өз дәрежесінде келтіреді.

ХУІІІ ғасырдағы екі алпауыт, айлалы мемлекет: Ресей патшалығы мен Цин империясының өзара саясатының арасында құрбан бола жаздаған «жабайы далалық» көрші екі ел: қазақ пен қалмақ арасындағы ғасырларға созылған қан төгіс, жауласуларын бала Әбілмансұрдың (ауырып жатып, сандырақтап): «Жібермеймін, жібермеймін. Мен сені үйретемін. Қыл бұрау салып үйретемін. Сен қалмақтың жылқысы болсаң, мен қазақтың ұлымын. Үйретемін. Жауға саламын. Жау, жау! Тарт садақпен. Құлады, құлады... Әне, әне, қаптап келеді... Жоқ-оқ, ала алмайсың! Аттан, аттан!»

Драматург С. Жүнісов жас Әбілмансұрдың (жан-жақты тәрбиешісі) болған Ораз бен Уәли сұлтан арасындағы диалогтары – сценарийдің көркемдік деңгейін көтереді.

Кинохикаят оқиғасына қазақтың маңдайына біткен ірі тұлғалары: Бұқар жырау, Төле, Әйтеке, Қазыбек билер, батырлары: Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек т.б. белгілі елшілер, Абылай ұрпақтары орынымен қатысып, біртұтастықты, жүйені сақтауға салмақтарын салған.

Экранда тізбектеліп көз алдында өтіп жататын қысқа эпизодтарды да режиссер есіне салып отырғандай көркем келтірген.

Сценарийде хан сайланған Абылайдың қазаққа сіңірген еңбегі, халқының қамы үшін еш нәрседен тайсалмайтындығы, көреген көсбасшы, асқан тапқыр ой иесі екендігін көреміз.

Абылай ханның тарихи тұлғасы, шындығы, көркем шындыққа бейнеленген. Абылай бейнесі тарих пен әдебиетте болғанымен, кино жанрында тұңғыш рет сомдалып отыр. Драматург С.Жүнісов сценарий оқиғасын Абылай ханның айналасына жинақтаған. Абылай ханның образы арқылы сол кездегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен тарихынан сыр шертеді [6, 136].

Ал, С. Жүнісов сценарий соңында Абылайдың атынан: «Уа, жасаған, уа, жұртым. Қашан үш жүздің басы бірігіп, қалың қазақ қашан бір шатырдың астында, көп хан емес, бір ханның билігінде, өз жерінің шекарасын белгілеп, өз жерінің байлығына, билігіне өзі ие болып, басқаға жалпақсыз, бөтенге жалтақсыз мықты ел болады екен. А, құдай, мен Абылай! Біреуге сұлтан, біреуге хан, біреуге Абылай!», - деген аталы сөздері бүгінгі заман ағымымен, саясатымен байланыстырады.

Сценарий мен драмалық дастанның басынан соңына шейін үзілмеген желі – қазақ халқының бостандық тілеген тілеуі, соның бойында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келген елді жаудан қорғаудың сан жағдайы, сол ұрпақтар ішінде Абылай ханның тұсындағы күрес, көреген қолбасшының өмір сүрген заманы шындықпен сабақтастырылады.

Қорытындылай келе, шығармаларда (сценарий мен драма) тек қана ХУІІІ ғасырдағы хандық дәуірді ғана емес, өткен замандар мен бүгінгі заманның ахуалымен салыстыра отырып қорытынды шығарады. Жалпы драматургтер С.Жүнісов пен Ә.Кекілбаев Абылай атынан заман шындығын, хан айбарын, көрегендігі мен тапқырлығын сөйлете білді. Халық сүйсінетіндей, табынатындай көркем шығарма жасап, қазақ әдебиетінің алтын қорына қомақты үлес қосты. Әдеби сценарийде орталық қаһармандардың мінезін, бейнесін ашуда көркем әдебиет пен кинодраматургияның кейбір көркемдік шарттары ортақ байланыс пен үйлесімдік тапқанын байқадық.

Әдебиеттер

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005
2. Қазақ әдебиетінің тарихы (Он томдық) 9-том. – Алматы ҚАЗАқпарат, 2005

3. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 1999
4. Жүнісов С. «Абылай хан» киносценарийі –www.Әдеби әлем сайты.
5. Жүнісов С. Көп томдық шығармалар жинағы. I том. Пьесалар. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2005
6. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Құраст: З.Ахметов, Т.Шаңбай. – Семей-Новосибирск, 2006

Б. Б. Алиев
Ақтөбе қ.

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫНЫҢ ЖАНАШЫРЫ

Белгілі әдебиетші-ғалым Ә.Дербісәлин 1929 жылы Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы, Саралжын аулында дүниеге келді. 1943 жылы Саралжын жеті жылдық мектебін, 1948 жылы Ақтөбенің Н.Байғанин атындағы мұғалімдер институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітірді де, сол жылы Ойыл орта мектебіне мұғалім болып қызмет істейді. 1951-54 жылдары қазіргі Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының аспирантурасында оқиды. 1955 жылы «Ы.Алтынсариннің жазушылық қызметі» деген тақырыпта /ғылыми жетекшісі – профессор Сильченко М.С./ кандидаттық диссертация, 1969 жылы «Қазақтың Октябрь алдындағы демократияшыл әдебиетінің даму жолдары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. 1955-1977 жылдары ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер, 1977-1986 жылдары әдебиет институтының қазақ әдебиеті тарихы бөлімінің меңгерушісі болып қызмет етті. 1983 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының мүше-корреспонденті болып сайланып, 1986 жылы шілде айында 57 жасында кенеттен қайтыс болды.

Қырық жылға жуық уақытын ғылым саласына арнаған ғалымның қазақ әдебиетінің негізгі мәселелері бойынша қалам тартпаған саласы кемде-кем. Қазақ әдебиеті тарихының қалыптасу кезеңдері, дәстүр және жаңашылдық, олардың даму жолдары – ғалымның зерттеу еңбектерінің негізгі өзегі. Ә.Дербісәлин қаламынан туған кітаптары, сын-мақалалары ой тереңдігімен, қазақ әдебиетіндегі көркемдік ізденістер табиғатын тереңдей ашуымен, өзіндік көркем өрнегімен көкейкесті мәселені қозғайтын өткірлігімен ерекшеленеді.

Ә.Дербісәлин – қазақ әдебиетінің тарихын алғашқы зерттеушілер С.Сейфуллин, М.Әуезов, Қ.Жұбанов, Е.Ысмайлов тағы басқа ғалымдардан кейінірек шыққан буынның өкілі. 50-жылдардың басында қазақ әдебиеттану ғылымына үркердей болып бір топ талантты жастар келді. Олар келе алдындағы ағаларының бастаған істерін батыл жалғастырып алып кеткен бүгіндері республикаға танымал ғалымдар: З.Ахметов, З.Қабдолов, Р.Бердібаев, Ә.Дербісәлин, А.Нұрқатов, М.Базарбаев, Ә.Нарымбетов, Н.Ғабдуллин, Б.Сахариев тағы басқалары.

Бұл буынның өзіне тән ерекшеліктері көп. Соның біреуі – бұл кезде әдебиет тарихының методологиясы бір ізге түсе қоймаған, қазақ әдебиеті тарихына байланысты материалдарды өздері іздей, жинай жүре зерттеуі, зерттей жүріп жинауы, сөйтіп әдебиеттану ғылымын дамыта түсуі.

Ғалымның әдебиет тарихын зерттеу саласындағы еңбектерін негізінен екі үлкен салаға бөліп қарауға болады. Бірі – қазақ әдебиетінің көне дәуірі, екіншісі – XIX ғасыр және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихы жөніндегі зерттеулері. Бұл екі саланың, әсіресе соңғы саласында Ә.Дербісәлин еңбегі зор. Ғалым зерттеулерінің ішіндегі

ең сүбелісі – Ы.Алтынсарин шығармашылығы деуге болады. Ыбырайды бүгінгі оқушы қауым, жалпы жұртшылық қалай түсінеді, қандай дәрежеде ұғынады десек, осы ұғым түсінігіміз үшін біздер алдымен Ә.Дербісәлинге қарыздармыз. Себебі, Ы.Алтынсариннің өмірін, ақындығын, жазушылығын, аудармашылығын алғаш түбегейлі зерттеуші де осы Ә.Дербісәлин. Ол 1955 жылы «Ы.Алтынсариннің жазушылық қызметі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Ғалымның көптеген мақалаларын есептегенде, Ыбырай туралы оның сан қырын көрсететін бірнеше кітаптары жарық көрді. /Ы.Алтынсарин өмірі мен жазушылық қызметі. А., 1956; Ы.Алтынсариннің жазушылық қызметі туралы. А., 1957; О литературном наследии Ибрая Алтынсарина. А., 1957 т.б.

Әнуарға дейін Ыбырайдың педагогикалық және ағартушылық қызметі жөнінде А.Ф.Эфиров пен Ә.Сыдықовтың, публицистикасы жөнінде М.Фетисовтың еңбектері жарияланған болатын. Шынына келсек, Ыбырайдың ағартушылық, педагогикалық қызметін бөліп қараудың өзі бүтінді бөлшектеумен тең екенін ескерсек, осы орайда, Ыбырай Алтынсарин өмірі мен творчествосын толық талдап, біртұтастықта жан-жақты қамтыған Әнуардың «Ы.Алтынсарин» /1965/ атты кітабының жарық көруі пайдалы іс. Дербісәлиннің Ыбырай поэзиясы жөнінде көп жылғы еңбектерінің мән-маңызы неде десек, мұнда ғалымның, әсіресе, ақын поэзиясының көркемдік сырларын тереңдей талдауында, аудармашылық қырларын терең ашуында, халық поэзиясымен біте қайнасқан байланысын көрсете отырып, сапалық өзгерістерін, жаңалықтарын көрсетуінде дер едік. [1]. Ғалымның түбегейлі зерттеген тақырыптарының бірі – ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Қазақ әдебиетінің Қазан төңкерісіне дейінгі бірнеше жүз жылдық тарихында біздің ғасырымыздың алғашқы 17 жылының орны ерекше. Әдебиеттануда бұл күрделі де қысқа мезгіл, Ұлы Қазан алдындағы немесе ХХ ғасыр басындағы әдеби кезең болып саналады. Кезеңнің күрделілік себептерін көптеген тарихи-әлеуметтік, саяси-әлеуметтік, көркемдік жағдаймен түсіндіруге болады. Ең алдымен атап айтарлық жай – бұл кезең Ресейдегі ұлы төңкерістер кезеңі, ұлт-азаттық қозғалысының бүкіл дүниеде өріс алған тұсы. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті өзіне дейінгі әдебиеттің барша, озық, халықтық адамгершілік, көркемдік дәстүрін жаңа дәуірде онан әрі жалғастырып, оларды алдағы жаңа заман әдебиетіне ұластыруға тиіс болды.

Міне, осындай қиын да күрделі кезеңнің әдебиеті туралы 1969 жылы «Қазақтың Октябрь алдындағы демократияшыл әдебиетінің даму жолдары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, кітап шығарды [2]. Ә.Дербісәлиннің аталған еңбегі тақырыбынан көрініп тұрғандай, қазақ жазба әдебиетінің барлық даму жолын емес, белгілі бір кезеңін қамтиды.

Демократияшыл әдебиеттің /1900-1917 жылдар/ тууы мен дамуын, өсуі мен өрлеуін сөз етеді. Бұл кезеңнің әдебиеті өзінің демократияшыл ерекшеліктерімен кейінгі жаңа сипатты әдебиетімізді дайындады. Мұнда ғалым ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті өзінің бар ұтымды да ұнамды өзгешеліктерімен, бір жағынан, халықтық бай ауыз әдебиеті негізінде өсіп-өрбісе, екінші жағынан, Ыбырай, Абай бастаған жазба әдебиетінің жаңа тарихи кезеңдегі заңды жалғасы ретінде дамығанын, үшінші жағынан, орыстың классикалық әдебиетінен үнемі үйрене, үлгі ала өскенін көптеген тарихи-әдеби деректер негізінде дәлелдейді. Сонымен бірге, ХХ ғасыр басындағы қоғамдық жағдайлардың осы әдебиеттің өсіп-өркендеуіне тигізген тікелей әсері зерттеушінің назарынан тыс қалмайды. Бұл ретте, әсіресе халықтың мәдени, рухани өміріндегі әрбір ірілі-ұсақты құбылыстардың /мектептердің көбеюі, баспасөздің дамуы, кітапхананың өсуі, көптеген кітаптардың жарық көруі, оқушының көбеюі, әдебиетке жаңа талаптардың қойыла бастауы т.б./. Әдебиеттің даму процесін жеделдете түсудегі рөлі жеке-жеке атап көрсетіледі. Зерттеуші оқу ағарту тақырыбының алғаш лирикалық өлеңдерден бастап, бірте-бірте көркем әңгіме жанрына, кейінірек кесек поэма, роман жанрына ұласуын, сөйтіп негізгі идеяның кесек те көркем кейіпкерлер арқылы бейнелене түсуі, тіпті бұл жолда көркем аударма мен мектеп оқулықтарының да үлкен роль атқарғандығын да әңгіме етеді. Зерттеуші аты мәлім үлкен жазушылардың ғана төңірегінде қалып қоймай, жалпы әдеби процеске қатысып, кезінде

азды-көпті еңбек сіңірген кішігірім жазушылардың шығармаларына сипаттама бере отырып, сонымен қатар қазақ әдебиетіндегі кейбір принципті мәселелерді туысқан өзбек, қырғыз, татар әдебиеттерімен байланыстыра, салыстыра зерттеді. Жалпы монография ғалымның ұзақ жылдар бойы сарыла да байыпты түрде тексеруінің нәтижесінде туған. Қазіргі әдебиеттану ғылымындағы бір дәуірдің үлкен әдебиетін зерттеген елеулі еңбек екенін айтуымыз керек. Ол ондаған ғылым кандидаттарының ұстазы болуымен қатар, бұрынғы одақтың, республиканың түрлі басылымдарға 300-ге тарта мақалалар жариялады. Ол көптеген жинақтарға, ғылыми басылымдарға басшылық жасады, жауапты редактор алғы сөз жазды. «ХҮ-ХҮІІІ ғасырдағы қазақ поэзиясы» /1982/ [3]. «Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиеті» /1983/, «ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясы» /1985/, «ХІХ ғасырдағы қазақ ақындары» /1988/ т.б.

Өмірінің соңғы жылдарында қазақ әдебиетінің көне дәуірін зерттеуге баса назар аударды және өзі осы іске жетекшілік жасап «Оғыз-наме-Мұхаббат-наме» (1986 жыл) деген алғашқы коллективті кітап шығарды [4]. Ойшыл ғалым ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің арасындағы байланысты біраз жыл тексеріп «Дәстүр және жалғастық» деген кітап шығарды. Ол сонымен қатар бүгінгі жанды процеске қоян-қолтық араласып, ақын-жазушылардың жаңа шығармалары жайында татымды ойлар, құнды пікірлер айтып, оның сүбелілерін «Мезгіл және қаламгер» /1968/ «Әдебиет туралы толғаныстар» 1990 жылы жарық көрді. Соңғы кітабы Қазақстан Республикасы ҰҒА-ның мүше корреспонденті, филология ғылымдарының докторы Шәмшиябану Сәтбаеваның «Байсалды зерттеуші» деген алғы сөзімен шықты. [5]. Ә.Дербісәлиннің адалдық, азаматтық, ғалымдық өмірі – ғылымға кіршіксіз таза, адал да абыройлы еңбек етудің тамаша үлгілерінің бірі. Ол өзінің қаламдас, қанаттас достарымен бірге қазақ әдебиеттану негіздерін берік қалап, оның өз алдында үлкен ғылым дәрежесінде көтерілуіне шейін қажымай-талмай қызмет етті, оған өз тарапынан үлкен үлес қосты. Бұл еңбектер негізінде әдебиет ғылымының кемелдену процесіне әсер-ықпалын тигізуімен бірге бүгін де белсенді қызмет етуде.

Өзінің дархан талантымен, терең білімімен қазақ әдебиеттану ғылымына зор үлес қосқан ғалым Әнуар Жақсығалиұлы Дербісәлин – қазақ әдебиетін зерттеу тарихында ерекше орын алатын тұлға.

Әдебиеттер

1. Дербісәлин Ә. Ы.Алтынсарин. А., Ғылым, 1965.
2. Дербісәлин Ә. Қызықтың Октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті, А., Ғылым, 1966.
3. ХҮ-ХҮІІІ ғасырдағы қазақ поэзиясы. А., Ғылым, 1981.
4. «Оғыз-наме-Мұхаббат-наме». А.,: Ғылым, 1986.
5. Дербісәлин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар. А.,: Ғылым, 1990.

С. ҚАСҚАБАСОВТЫҢ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІ ЖАНРЫН ЖАҢАША ПАЙЫМДАУЫ

Ғалым С. Қасқабасовтың фольклортану мен әдебиеттануға қосқан еңбегі үлкен. Соның бір парасы қазақ ертегілері туралы. Қазақ фольклорының елеулі саласын құрайтын ертегілердің зерттелу тарихы да түрлі даму жолынан өтті. Мәселен, М.Әуезов қазақ ертегілерінің мағына, мазмұны жайлы кең талдап, мазмұндап жазған. Ертегілердегі шындық пен қиял сипаты туралы ғылыми салиқалы ой ұсынған. «Бұрынғы елдің қиялы өзіне таныс емес, жат бір нәрсені құр жанынан шығарып, әңгімеге кіргізген емес, қайта бұрынғы заманда сол ертегіге кірген нәрсенің барлығы да даусыз шын сияқты көрінетін. Ол кездегі ертегі, бүгінгі елдің өмірінен алған шын әңгімелер сияқты, даусыз шын оқиға болып көрінген. Бері келіп ел ісі кіріп, ержеткен соң ғана ертегіні өтірік деуші шығады. Ол, елдің білім, зейіні артып, дүниеге таныстығы молайғандықтан, бұрынғының ұғым, нанымынан кейінгілердің ақыл, білімі артып, бой жетіп асып кеткендігінен. Қазақтың көп ертегісін жинап, сынап қарастыру біздің жақын міндетіміздің бірі болады», - [1, 48] деп атап көрсеткен. Қазақ ертегілерін зерттеу міндеті өткен ғасырдың басынан күні бүгінге дейін түрлі деңгейде шешіледі. Ол зерттеушінің талант, білім дәрежесіне, орыс және еуропа фольклортану ғылымының озық мектебінің тағылымына сүйену тұрғысынан ерекшеленеді.

С. Қасқабасов – қазақ фольклортану ғылымындағы ертегіні зерттеу әдісіне мүлде тың бетбұрыс әкелген ғалым. Ол ғылыми тәжірибесі ертерек қалыптасқан орыс, Европа фольклортанушы ғалымдарының ертегіні зерттеу әдіс-тәсілдерін қазақ материалының негізінде, ғылыми тұрғыдан тереңдетіп, жаңғыртқан. Зерделі ғалымның тырнақалды ғылыми мақаласы «Сказочник Шалқарбай Данылбаев (Едіге Тұрсыновпен бірге жазған) деп аталып, онда қазақ ертегілерінің сақталу, даму тарихындағы ертекті рөлі алғаш рет айқындалды. Ел арасынан жиналған, әсіресе, Жетісу өңіріндегі ертекті тұлғалар туралы ойлар тұжырымдалды. Сонан күні бүгінге дейін бұл іс іргелі зерттеулерге ұласты.

Ертегі жанрын басқа прозалық туындылардан бөлу тәжірибесінің негізін салған орыс ғалымы А.Н. Афанасьев болатын. Бұл туралы В.Я. Пропп атап көрсете отырып, орыс ертегілерін хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, новеллалық ертегілер, кумулятивті ертегілер деп жіктеген.

Жалпы Европалық фольклортану саласындағы елеулі табыстың бастысы: фин ғалымы Анти Арне-Томсеннің Европалық ертегілердегі жалпы белгілі сюжеттердің каталогын жасауы, қайталанған сюжеттерді ертегілер типі деп атауы (Указатель сказочных типов. 1910. Хельсинкий), онан кейін осы неміс тіліндегі көрсеткіші 1929 жылы Н.П.Андреевтің (Указатель сказочных сюжетов по системе Арне) орыс тіліне аударып, орыс ертегілерінің материалы негізінде толықтырылуы ертегі жанрының зерттелу тарихындағы үлкен жаңалық болғаны белгілі. Орыс фольклортануындағы ертегіге анықтама беріп, жанрлық ерекшелігін ғылыми тұрғыдан терең тексерген ғалым В.Я. Пропптың іргелі еңбектері түрлі халықтардың, соның ішінде, бұрынғы кеңес одағында өмір сүрген халықтардың фольклорлық мұрасын зерттеуге зор ықпал етті. Ертегінің дүние жүзі халықтарының фольклорында ортақ жанр екендігі, ондағы тарихи-мәдени даму тарихы тұрғысынан туындайтын универсал сюжеттер мен мотивтер мәні ғалымдар тарапынан үлкен қызығушылық тудырған.

Ғалым ертегі сюжетіндегі негізгі бөлшектер: перзентсіз ата-ана, кейіпкердің ғайыптан тууын тек түркі-моңғол материалдары негізінде ғана емес, тарихи дамуы әртүрлі халықтар ертегілерінің негізінде ғылыми тұрғыдан талдайды.

Бұл мәселе жайлы Орыс Европа фольклортануындағы ой-пікірлерді қазақ халқының ерекшелігіне сай ертегі мәтіндері негізінде егжей-тегжейлі қарастырған [2, 112]. С.Қасқабасов, В.Я.Пропптың, А.Н.Веселовскийдің ғайыптан туу мотивіне байланысты ой

пікірлерін қазақ ертегілерінің материалында тереңдеп, жан-жақты дәйектейді. Бұл мотив ең көне замандардан кейінгі аталар аруағына сену мен бір құдайлық, исламдық сенімге дейінгі даму, өзгеру жолдарын ертегі мәтіндеріндегі мотивтің сипатымен сараланған. Мысалы, ертегі кейіпкерінің керемет жағдайда туылуының өзінің бірнеше типін көрсету арқылы ертегі қаһарманын дәріптейтін мотивтің көнеден көркемдікке дейінгі даму тарихын алғаш рет ғылыми тұрғыдан терең тұжырымдаған.

Ертегі кейіпкерінің өмір жолындағы мақсаты – отбасы құру екендігін, бірақ кейіпкерді бұл өмір жолы ертегі поэтикасына орай көркемделіп, дәріптелетіндігі, көркемдеу мен дәріптеу процесінде сюжеттің небір қосымша эпизодтармен, қайталаулармен толықтырылып, ертектің кеңейе түсу заңдылықтары ашылады. Соның нәтижесінде кейбір жағдайда кейіпкердің өмір жолындағы оқиғалар мен қақтығысулар, кездесулер бірнеше дүркін қайталанып, кейіпкердің жеңетін жауларының да санының өсуімен байланысты қиыншылықтардың да көбейіп отыратындығын көрсетеді. Ғалым ертегінің жанрлық сипатын терең талдап, оның пайда болу, даму, өзгеру заңдылықтарын терең зерделеген.

Ғалым жануарлар жайлы ертегілердің өзін іштей үш топқа жіктейді: хайуанаттар жайлы этиологиялық ертегілер, классикалық ертегілер, мысал (аполог) ертегілер. Этиологиялық ертегілердің этиологиялық мифке жақын тұрған белгісі ретінде ғалым себеп-салдарлық баяндау тәсіліне құрылатындығын басты назарда ұстайды. Сондай-ақ, бұл тұрпатты ертегілерде айқын жанрлық белгі мен тұрақты композициялық құрылым бола бермейтіні де ескеріледі. Өйткені, бұл ертегілердегі жануар мифтегідей «қасиеттілігінен» айырылмаған. Ертегінің ішкі жанрлық жіктелісін жете зерделейтін ғалым хайуанаттар жайлы ертегілердің негізгі арнасының бірі де миф екенін көрсете отырып, жануарлар жайлы мифтің көркем ертегіге айналу үрдісін таныту үшін жануарлардың белгілі бір қасиетін, шығу тегін түсіндіре баяндайтын ертегілер тобын, сонымен бірге оның дами келе адам бейнесін тұлғалайтын аллегориялық сарынға ұласа бастаған түрін де, этиологиялық ертегілер қатарында қарастырды. Сондай-ақ, классикалық ертегілердегі негізгі кейіпкерлер оларға тән ерекше мінез-құлық пен ерекшелік, үй жануарлары мен жабайы жануарлардың ертегілердегі сипаты жайлы жан-жақты талдаулар жасалды. Қазақ ертегілерінің оқиға өтетін алаңы қазақтың шетсіз-шексіз кең даласы арқылы көмкерілуі ертегінің ұлттық сипатын айқындайтынын айғақтайды.

«Хайуанаттар туралы классикалық ертегілер саны жағынан ең көбі және ел арасына ең кең тараған», - дей келіп, ондағы әрбір кейіпкерге мінездеме береді. Мысалы: түлкі образы жайында: «Ол – асқан айлакер, екі жүзді қу. Түлкі өзінен күшті, бірақ ақыл-айласы төмен айуандармен кездескенде әр уақытта олардан қулығы мен сұмдығын асырып отырады, ал өзінен әлсіздерге зұлымдық көрсеткенде, керісінше, ақыл-айласынан айырылып, басқа жыртқыштар сияқты жеңіліс табады. Түлкі бейнесінен жалпы ертегі жанрына тән эстетика заңы анық байқалады: ертегі қашан да әлсізді, зәбірленіп жапа шеккенді қорғайды, соны жақтайды» [3, 33].

Мұндай сипаттағы ертегілердің, жас бүлдіршіндердің танымын арттырып, түрлі дүние құбылыстарын тізбектей, жинақтай беру арқылы тағылымдық қызмет атқаратыны алғы кезекке шығарылады. Яғни, жануарлар жайлы классикалық ертегіде де қиял көркемдік қызмет атқарады.

Академик ғалымның қазақ ертегілерін жанрлық жіктеудегі көңіл аударарлық жаңалығы – мысал ертегілер (аполог) түрін анықтауы. Ғалым мысал ертегілердің қайнар көзі шығыс фольклоры, ондағы дүние жүзіне кең тараған кітаптар, жинақтар, («Панчантра», «Хитопедаша», «Шукасапата», «Калила мен Димна», «Тотынама») екендігін тұжырымдап, оның қазақ топырағындағы ұлттық реңктегі өзгерісі мен түрленуіне мән береді. Бұл мысалдағы ертегілер композициялық жағынан да бөлектеніп, шығыс тәмсіліне тән заңдылықтарға құрылатындығын да ескереді.

Ғалым тек шығыстық сюжеттер ғана емес, орыс әдебиеті мен мәдениетінің әсерінен де ауысып келген сюжеттердің қазақ тұрмысы мен халықтың мұрат, мүддесіне сай бейімделу, өзгеру, түрлену, құбылыстарын мысал ертегілер дәлелінде тұжырымдаған.

С.Қасқабасов қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріндегі халық идеясын танытатын қаһармандар: аңшы мерген, жауынгер-батыр, кенже бала, тазша және әлеуметтік теңсіздіктегі бұқара өкілі жайлы ой-пікірлері қазақ фольклортану ғылымындағы тың ұғымдар болып табылады.

Қиял-ғажайып ертегілерінің көне дәуірде туған үлгілеріндегі табиғаттың дүлей күштерімен алысып, жеңетін аңшы, батыр, мерген – тарихи тұрғыдан алғанда, алғашқы идеал кейіпкер.

Ғалым қиял-ғажайып ертегілерінің ғылыми анықтамасын былайша тұжырымдайды: Қиял ғажайып ертегі фольклордың классикалық түріне жатады, ол көркемдігі жағынан басқа жанрлардан анағұрлым артық, мұнда ежелгі утилитарлық қызмет атқарған көне ұғымдар мен сюжеттер шебер эстетикалық функциясы бар өнер туындысына айналған. Сондықтан қиял-ғажайып ертегі фольклордың болмысқа эстетикалық қатынасының бір формасы болып саналады» [4, 60].

Ертегіге арналған зерттеулерінде ғалым қиял-ғажайып ертегілерінің өзге халықтар ертегілерімен құрылымдық тұрғыдан ортақ жақтары, өзгеше тұстары жайлы, қаһарманды дәріптеу тәсілі, ертегідегі оқиғаның басталуы, өрбіп-дамуы, шарықтау шегі, сюжеттік шешімі жайында ғылыми саралаулар жасаған. Сондай-ақ, қиял-ғажайып ертегілеріндегі көркемдік құралдардың атқаратын қызметі, әсірелеу, қайталау, контраст тәсілдері мен тұрақты формулалар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, өлең-шумақтарының көркемдік қызметін терең талдап көрсетеді.

«Батырлық ертегі – өзінің стадиялық тегі жағынан қиял-ғажайып ертегі мен қаһармандық эпос аралығындағы жанр, ол осы екеуінің де жанрлық белгілерін бойына сіңірген. Түптеп келгенде, батырлық ертегінің бір бастауы – көне миф пен хикая, ал екінші көзі – қиял ғажайып ертегі. Соған қарамастан, ол өз бетінше, өз жолымен қалыптасып, дамыған. Батырлық ертегіде жеке адамның рулық ұжымнан дараланып шыға бастағаны және өзін жеке адам ретінде сезіне бастағаны көрініс тапқан», - дей отырып, зерттеуші батырлық ертегілерді тақырыптық жағынан жіктеп, оның екі тобын анықтайды. Бірі – болашақ батырдың некелік сынақтан өтуі (балуандық пен мергендік сыннан сүрінбей өту, жаяу жарыста жеңіп шығу). Екіншісі – әртүрлі ғажайып мақлұқтармен және жау елдің қолымен соғысу. Осы екі тақырыптық циклдің кейін қаһармандық эпосқа көшіп, бірақ онда кейіпкердің бала кездегі ерлігі жеке тақырып болып қалыптасатындығы айқындалады.

Ғалым батырлық ертегінің стиліндегі асықпай баяндау, өлеңмен берілетін эпизодтар, эпикалық тыныс мәселелері талданып, батырдың жаумен айқасының ерекше баяндалуы, яғни ерлікпен үйлену, жаумен соғысу, мақлұқтармен шайқасу жағдайлары батырлық ертегіні қаһармандық эпосқа жақындататын белгілер,- деп есептейді. Қаһармандық эпостағы батырдың образы, оның мінезіндегі ерлік пен қайсарлық, сөз жоқ, батырлық ертегінің негізінде дамиды. Халық прозасының бұл жанры – батырлық жырдың, яғни эпос жанрының аса маңызды қайнар көзі.

Яғни, ғалымның тұжырымынша, қазақтың батырлық ертегілері шығу тегі мен сюжеттерінің сипатына қарай үлкен екі топқа бөлінеді. Бірінші топқа – көне батырлық ертегілер де, екінші топқа –XVIII-XIX ғасырларда туған ертегілер жатады.

С.Қасқабасов қазақ ертегілерінің «Новеллалық ертегілер» тобын жеке қарастырып, оның тұрмыс-салт ертегілер деп жіктелуден бөлекше сипаттарын ажыратады. Біріншіден, онда тұрмыс-салт ертегіге тән емес қиял-ғажайыптық элементтер көп, оқиғалар өте таңғажайыпты, шытырман болып келеді; екіншіден, мұнда сюжет өте күрделі, ол бір-бірінен асқан қым-қиғаш оқиғалар тізбегінен тұрады. Үшіншіден, кейіпкерлер өз мұратына қулықпен емес, ақылмен жетеді, дұшпандарын да ақылмен жеңеді.

Кейіпкер ғұмырының әрбір сәтіндегі оқиғаларының, новеллалық ертегінің композициялық құрылымын құрайтын көркемдік нысанасы екендігін айта отырып, фольклортанушы ғалым новеллалық ертегіден бөлекше екендігіне нақтылы тұжырымдармен көз жеткізеді. Яғни, өмір өзгерісіне сәйкес туған жаңа дүниетанымға сәйкес ертегінің жаңа стилі мен тәсілдерін пайда болатындығы новеллалық ертегі мәтіндерінің мысалында дәлелденеді.

Ғалым новеллалық және сатиралық ертегілердің аражігін былайша жіктейді: «Егер новеллалық ертегілер адамның басынан кешкен шытырманды, әрі қызғылықты, тіпті, әдеттен тыс уақиғалармен байланысты болса, сатиралық ертегілер қанаушылар мен арамтамақ адамдарды әшкерелеп, кәдімгі ауыл өмірін бейнелейді. Новеллалық ертегілер ғибрат боларлық белгілі бір тұрмыстық шындықты жақтауды, қайсыбір кеселді келісті үлгі күшімен аластауды, әлдеқандай бір мораль уағыздауды мақсат тұтса, сатиралық ертегілер қоғамдық дертті кескінді де, кесіп түсетін күлкі арқылы әшкерелеуді көздейді. Новеллалық ертегілердегі уақиға хан сарайлары мен қалаларда өтеді. Ал, сатиралық ертегілердегі уақиға орны – әдеттегі ауыл, кейіпкерлері – ауылдағы малшы мен бай, молда...» [4, 72].

«Мұндай ертегілерге кейіпкердің іс-әрекеттері күлкілі етіп суреттеледі, олардың ақымақтығы ғажайыпты (фантастикалы) емес, тұрмыстық қиял арқылы әшкереленеді. Ертегілерде көрсетілген жағдайлар (күйеуінің өз есімін ұмытып қалуы, өзіне келген еркекті әйелдің сандыққа тығуы т.т.) өмірде болуы мүмкін емес, ертегі сынға алып отырған нәрсе – осы логикаға сыйымсыздық». Себебі, болмыстағы шын нәрсені әдейі логикаға сыйымсыз етіп көрсету – тұрмыстық қиялдың көркем тәсілі. Ертедегі тазша бейнесі мен оның өзгеру жағдайларын жан-жақты қарастыратын ғалым оның әрбір фольклорлық жанрадағы ерекшелік сипатын салттармен байланысып жатқандығын айқындайды. Сондай-ақ, қиял-ғажайып ертегілері мен сатиралық ертегілердегі Тазша бала образы да С.Қасқабасов тұжырымдарында терең тұрғыдан тиянақталған.

Ғалым ертегілердегі қиялдың көркемдік қызметі, идеялық-композициялық құрылымы, композициялық бөліктері, олардың сипаты жайлы жан-жақты талдау жасайды. Жалпы ертегілердің пайда болып, қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде ел оны қиял деп ойламаған, онда баяндалатын оқиғаға сенген, себебі ол шақта ертегі өз төркінінен алшақ кете қоймаған, сондықтан көркемдік қызмет те атқармаған. Ал, көркем фольклорлық жанр болып қалыптасатын классик ертегіде қиял мақсатты түрде пайдаланылады, сондықтан ол әсіреленіп, ғажайыпқа айналады және біршама өзінше дамып отырады.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 226 б.
2. Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1972.
3. Қасқабасов С.А. Елзерде. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 504 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезең. I том. – Алматы, 2008. – 373 б.

Г. И. Власова
г. Астана

С. А. КАСКАБАСОВ КАК ТВОРЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ

Сеит Аскарлович Каскабасов – патриарх мировой и казахстанской фольклористики. У него есть удивительная «золотая жила», которая одухотворяет все – его жизнетворчество, научный поиск, созданную им научную школу фольклористов Казахстана. Его труды

характеризуют не только ярко выраженная теоретическая направленность, связь с классической наукой, блестящий стиль, но и молодой задор, так свойственный именно фольклористам.

Как известно, фольклор – это живая старина. Все фольклористы удивительно молоды душой, ведь соприкасаясь с живой стариной, они с годами становятся, как гласит народная мудрость, «чем старше, тем моложе!» Известный российский фольклорист Ю.М. Соколов высказал замечательную мысль, подтверждающую народную мудрость: «Фольклор не только отзвук прошлого, но и громкий голос настоящего!»

Сеит Аскарлович Каскабасов – известный в Казахстане и за его пределами ученый-фольклорист и литературовед, академик Национальной Академии наук Республики Казахстан, лауреат Государственной премии Республики Казахстан, член Международного Общества по изучению народной прозы (Финляндия), лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, Государственной премии РК, премии им. Жамбыла Международного фонда Жамбыла, премии им. Махамбета. В 2012 году удостоен премии «Звезды Содружества» за крупный вклад в области науки и образования, способствующий развитию общего научного и образовательного пространства СНГ.

Ученым написано более десяти монографий и пятисот научных исследований, посвященных основным тенденциям отечественной словесности и устного народного творчества. Работы С.А. Каскабасова по фольклору и этнографии определили основные направления отечественной фольклористики второй половины XX – начала XXI вв. Основу научного наследия ученого составляют монографии: «Казахская волшебная сказка» (1972); «Родники искусства» (1986); «Казахская несказочная проза» (1990); «Колыбель искусства» (1992); Абай және фольклор (1996); «Золотая жила» (2000). Под его руководством и с его участием изданы академическое собрание сказок о животных на русском языке, 8 вариантов лироэпоса «Козы-Корпеш и Баян сулу», фольклорные тексты Г.Н.Потанина и В.Радлова и произведения жырау XVII-XIX столетий, а также избранные сочинения Ж.Жабаева (на русском языке).

В логике исследовательского пути и личностной картине мира С.А. Каскабасова репрезентирована именно евразийская ментальность, присущая двум ведущим этносам страны – казахам и русским. Научно-методологический контекст его исследований составляют работы ученых, являющихся признанными классиками русской и советской фольклористики: А.Н. Афанасьева, Д.К. Зеленина, М.К. Азадовского, В.М. Жирмунского, В.Я. Проппа, Е.М. Мелетинского, Э.В. Померанцевой, В.Н. Топорова и других. Ученый продемонстрировал в своих работах глубокое понимание духовной культуры и типа поведения казахов, основанное на трудах выдающихся казахских просветителей – Чокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина и Абая Кунанбаева; российских ученых-востоковедов, тюркологов и деятелей культуры А. Левшина, Г.Н. Потанина, В.В. Радлова; аккумулировал достижения казахской фольклористики XX века, представленной именами А. Диваева, М. Ауэзова, С. Сейфуллина, К. Жумалиева, С. Муканова, Е. Исмаилова, Б. Кенжебаева, С. Аманжолова, М. Габдуллина, А. Маргулана, М. Сильченко, Н. Смирновой.

Книга «Золотая жила» (Истоки духовной культуры), изданная впервые в 2000 году, вошла в классический, «золотой» фонд казахстанской и мировой фольклористики. Это фундаментальное и одновременно научно-популярное издание, содержащее анализ архаических истоков казахской словесности и их трансформации в народной культуре и духовном наследии казахов.

Как известно, классикой становятся именно те книги, в которых представлен синтез научной концепции и широта кругозора автора. В этом смысле «Золотая жила» С.А. Каскабасова – это настоящий подарок тем, кто занимается и интересуется народной культурой, это увлекательная энциклопедия казахского фольклора, в которой встречаются действительно уникальные факты.

В двухтомник вошла переработанная и дополненная книга «Колыбель искусства», степень востребованности которой была и остается актуальной. В новом издании книга предстала перед читателями в видоизмененном виде: в нее включены главы, посвященные процессам исторического развития духовной культуры казахов в XIII-XVIII вв., вбирающей кроме фольклора еще и индивидуальное (устное), письменное (рукописно-книжное) и музыкально-поэтическое искусство.

Одновременно к профессиональному читателю вернулись и более ранние книги ученого («Казахская волшебная сказка» и «Казахская несказочная проза»), получившие широкий общественный резонанс. Написанные в разные годы, они и по сей день не потеряли научной ценности и оригинальности и пользуются у фольклористов большой популярностью.

Существенную роль в развитии казахстанской фольклористики сыграла книга «Казахская несказочная проза», за которую автор был удостоен в 1992 году Государственной премии. Созданная на основе докторской диссертации, блестяще защищенной С.А. Каскабасовым в Московском государственном университете имени М.В.Ломоносова, эта книга содержит не только уникальный материал по проблемам классификации жаров казахской несказочной прозы, но и интересную главу, посвященную выявлению исторических корней фольклорных сюжетов, а также разделы, каждый из которых представляет системное описание основных жанров несказочной прозы.

Художественное своеобразие исследования С.И. Каскабасова во многом задается названием. «*Золотая жила*», метафорически понимаемая как исток духовной культуры, воплощается и в облике ученого, и в содержательном плане его книги. Ведущими доминантами являются следующие: обращенность к истокам и архетипам, выявление специфики духовности; ярко выраженная «золотая середина» исследовательского инструментария, когда равное внимание уделяется и обряду, и поэзии; легкость и изящество стиля – «золотое перо» – гармоническое соотношение научной терминологии и цитации классиков и материала. Благодаря этому книга С.А. Каскабасова стала классикой и вошла в «золотой фонд» науки.

Если в определении секрета «золотой жилы» Сеита Каскабасова следовать философам и культурологам, то правомерно предложить следующий вариант системного выражения черт творческой личности ученого. «Способности и целенаправленное трудолюбие – два крыла, говоря образно, опираясь на которые, человек осуществляет творческий взлет, самореализуясь в предмете своего научного, художественного или изобретательского интереса. Но они – лишь начало начал в движении к нечто большему и целостному» [1].

Следующим важным моментом системного выражения черт творческой личности, по классификации В.Ф. Овчинникова, является формирование характера, адекватного первым чертам. Когда способности и трудолюбие, гармонизируясь и углубляя друг друга, поднимаются до уровня черт характера, то они становятся талантом. Характер в данном контексте – индивидуальная творческая целостность личности, выраженная в чертах воли и типе поведения [1]. С.А. Каскабасов – пример уникального характера!

Все названные системные черты творческой личности ярко представлены в жизненной и творческой биографии С.А. Каскабасова, первопроходца и лидера! Будучи первым председателем Высшей аттестационной комиссии суверенного Казахстана, С.А. Каскабасов разработал «Положения о ВАК РК» и сформировал первый Президиум ВАК РК, его экспертные советы и структурные подразделения.

Если взлет ярко выраженного таланта совпадает с потребностями общества в таком его проявлении и оставляет след в своей области, то талант становится гениальностью. Гений – понятие не психологическое, а социальное. Требуется, кроме всего прочего, социальный запрос, поддержка и известное понимание. В 1990 годы такой социальный запрос сформировался: в обществе возродилось евразийство. С.А. Каскабасов в период

работы в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева организовал научно-исследовательский центр «Евразия». В 2000 году был открыт факультет востоковедения, первым деканом которого также стал С.А. Каскабасов. Задача ученого заключалась в том, чтобы наметить основные аспекты проблемы евразийской ментальности и обратиться на нее взоры специалистов. Он уверен, что «сформированная веками евразийская ментальность, как характерная черта евразийских наций, выступает в настоящее время одним из главных факторов сохранения межэтнического согласия в нашей стране» [2].

Будучи директором Института литературы и искусства им. М. Ауэзова, С.А. Каскабасов разработал Стратегию развития института и его научных исследований на 2002-2012 годы, этапы которой были успешно пройдены. В 2004-2011 годах Институт принял активное участие в выполнении национального стратегического проекта «Мәдени мұра» («Культурное наследие»). Под эгидой этой важной государственной программы увидели свет «История казахской литературы» в десяти томах, «Антология казахской музыки» в восьми томах, «Мировое литературоведение» в трех томах, «Мировая фольклористика» в трех томах. Продолжается работа по подготовке и изданию свода образцов казахского фольклора «Бабалар сөзі» («Наследие предков») в ста и «Әдеби жәдігерлер» («Литературные памятники») в 20-ти томах. Уже вышли в свет 75 томов «Бабалар сөзі» и 11 томов «Әдеби жәдігерлер». Изданы совместно с московским издательством «Художественная литература» два тома «Льется песня под домбру» (2009) и «Небосвод над моей головой» (2010). В них включены шедевры устного народного творчества и памятники казахской литературы, ряд которых относится к вершинам древней и средневековой культуры.

С.А. Каскабасов принадлежит к особому типу личности, который в своем творческом развитии демонстрирует евразийский тип поведения. В настоящее время он заведует кафедрой казахской литературы ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, т.е. вернулся в университет, в котором начинал свою деятельность под знаком евразийства. По праву ученого можно назвать пассионарным человеком, евразийцем в высоком и правильном значении этого слова!

Каждая творческая личность достойна своей высоты. Однако «как бы высоко не поднимался человек, он всегда только на полпути к вершине». Этот известный афоризм оттеняет другую сторону фазисного процесса творческого самосовершенствования С.А. Каскабасова – его непрерывность и потенциальную беспредельность.

Итак, «золотая жила» Сеита Каскабасова – это одаренность с детства, сформированный трудолюбивый характер, крупный талант и универсальность творческой личности.

Литература

1. Овчинников В.Ф. Творческая личность в контексте русской культуры. Калининград, 1994.
2. Каскабасов С.А. Предисловие к сборнику «Литературно-художественный диалог» // Голоса Сибири. Литературный альманах. Вып. 8. Кемерово, 2008.

ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮР-ТҮСТЕРДІҢ СИМВОЛИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Табиғаттағы түр-түстердің барлығы әрқашан бір заттың, құбылыстың түрін, түсін, өң-реңкін, сыртқы сипатын ғана анықтаумен шектелмейді. Сонымен қатар, түр-түс атаулары мүлдем түр-түске қатысы жоқ, не одан бүгін тым алыстап кеткен ұғым-түсініктерді, мән-мағыналарды, жөн-жосықтарды білдіретін де қасиеттерге ие. Солардың бірі – түстердің тілдік таңбалық қасиеті. Тіл біліміндегі символика о баста көне гректердің «символ» (symbolian – «белгілі бір қоғам мүшелері мен әлеуметтік топтар үшін ғана түсінікті шартты белгілер») сөзінен шығып, бүгінгі таңда «әртүрлі идеяны, түсінікті, ұғымды, ойды, сезімді, іс-әрекетті білдіретін шартты белгілердің жиынтығы деген мағынаны білдіреді» [1, 46].

Түр-түстің бір тобы негізгі номинативтік мағынасына жақын, о бастағы семантикалық байланысын әлі де үзе қоймаған, логикалық қатыстығын түгел жоймаған сыбайлас мағыналар болып келсе, енді бірі – бүгінгі таңда қатыстығы алыс, тіпті мүлдем байқалмайтын, алшақ жатқан мағыналар:

1. *Негізгі лексикалық, сын есімге тән мағына:* «Ақ серке қой бастайды, Ақын жігіт той бастайды» деген мақаладағы *ақ серке* тіркесіндегі *ақ* сөзі өзінің тура түстік мағынасында тұр.

2. *Ауыспалы мағына:* мұның өзі де іштей неше түрге жіктеледі, «сүттен ақ, судан таза» дегендегі «ақ» атауы «сүт тағамдары» деген мағынада жұмсалып тұр. Бұл мағынаның туынды болуы, сүт тағамдарының басқа қасиеттеріне емес, түріне, түсіне байланысты жасалуында.

3. *Туынды мағына:* «Кедейдің аузы аққа тигенде, мұрны қанапты» дегендегі «ақ» атауы «сүт», «сүт тағамдары» деген мағынада жұмсалып тұр. Бұл мағынаның туынды болуы, сүт тағамдарының басқа қасиеттеріне емес, түріне, түсіне байланысты жасалуында.

4. *Символдық мағына.* Түр-түстердің негізгі лексикалық мағынасы белгілі бір зат пен құбылысқа тән бояу реңкті анықтау нәтижесінде, ауыспалы мағынасы олардың арасындағы логикалық байланыс пен ұқсастықтан, туынды мағынасы мотивтік сәйкестік негізінде пайда болса, символдық мағынаның қалыптасуы бұлардан сәл өзгешелеу [1, 86].

Біз мақаламызда ақ пен қара ұғымдарымен қалыптасқан күрделі аталымдардың таңбалық қызметіне тоқталғалы отырмыз.

Ақ сөзі түркі тілдерінде ақ//ах//ағ//а: қ формасында қолданылып, бір-біріне жақын 3 топ мағынаны аңғартады: 1) «ақ» деген негізгі түстік мағына («белый»); оның төңірегіне: ақшыл, көздің ағы, жұмыртқаның ағы, т.б. мағыналар туған; 2) «ақ» сөзінің ауыспалы мағыналары: кіршіксіз таза, кінәсіз, ақжүрек, адал; 3) керемет, тамаша, ғажайып. Енді бірқатар ғалымдар Қ.Ғабитханұлы, Т.Жанұзақов «ақ» сөзінің шығу төркінін «ай» космонимімен сабақтастырып, оның фонетикалық өзгерісінің схемасы аjas>аја>ај болуы мүмкін деп болжайды. Деректерді саралай келгенде, ақ сөзінен пәктік, құрметтілік, мейірімділік, қасиеттілік, берекелілік, молшылық, киелілік, тілектестік мағынасын түсінуге болады. Сонымен қатар «ақ» түсі мынадай мағыналар береді:

1. Киелілік, молшылық, берекелілік. Ақ түс, әсіресе, түйе малымен байланысты көп айтылады. Мәселен, ақ түйе, ақ атан, ақ інген, ақ бота, ақ бура т.б. түйелердің түрлері, түгі бірыңғай ақшыл түске байланысты айтылады. Мысалы: Шырағым, ақ бура Көкшетаудың иесі еді, киесі ұрып жүрмесе нетсін (Илияс Есенберлин). Бұл ақ түсті түйенің сирек кездесіп, оның қадірлі болуының тағы бір дәлелі.

2. Қасиеттілік, құрметтілік, мейірімділік мағыналары. «Ақ» түске байланысты тілдегі символизмдердің түрлері, мотивтері, қолданыс аясы әр алуан. Солардың бір

көрінісі, адам денесінде болатын «ақ» түсті қалға, қасқа, шашқа да қатысты. Адам бойында сирек кездесетін құбылыстарды халқымыз жақсылықтың, игіліктің, қасиеттіліктің нышаны деп танып келеді.

3. Бейбітшілік мағынасы. Бірқатар символдық ұғымдар осы ақ түсімен байланысты әртүрлі нәрселерге: киім, мата т.б. бұйымдарға қатысты сөздермен тіркес құрап, белгілі бір заттың атауын ғана емес, сонымен қатар олардың атауларын таңбалайды. Мысалы: ақ жайма, ақ киіз, ақ сандық, ақ сүт, т.б. ұғымдары – қазақ тіршілігіндегі қасиет тұтынылатын материалдық құндылықтар.

Орыс халқында ақ теңдік пен әділеттіліктің (төрешінің басындағы ақ жасанды шашы), шындық пен риясыздықтың түсі деп түсіндіріледі. «Белый» – түсті білдіретін ең көне сөздердің бірі. Негізі үнді-еуропалықтардың –bha/-bhe түбірінен құралып, «жайнау», «жарқырау», «жалтылдау» мағынасын білдірген. Ақ түстің бірегейлігі оның түгел түстердің шоғырларын бірдей қамтуында. Нақты ақ түс рухани құтқарушының нышаны ретінде қабылданады (періште, ақ халаттылар). Сондай-ақ бұл түс құрмет, қарапайымдылық, бойсұну, пәктік, жастық шақ және дүниеге келу сөздермен қатар жүреді [3, 67].

Ақ үй (белая изба) – яғни таза. Қалыптасқан сөз киелі мерекелердің алдында үйді ағарту дәстүрінен шыққан. Ақ үй дегеніміз – жарық тұрғынжай. Үйді ағарту негізінен, көптеген көркем шығармаларда бекітілген, тіпті В. Распутиннің «Матёрамен қоштасуын» еске түсіруге болады.

Ақ түс – «жарық» мағынасына ие. Бұлай қабылдаудың негізінде белгілі бір заттың не құбылыстың сапалық мінездемесінің негізінде жатыр.

Ақ түндер (белые ночи) – кешкі ымырт әлі қараңғылық түспеген таңғы уақытқа тікелей ауысқан кездегі солтүстіктегі жаздық түндер.

Ақ шар (белый шар) – «жиналыс үшін» мағынасымен түсіндірілетін сайлау шары. Бұл көнерген тіркес бізге мәселелерді дауыс беру арқылы шешу әдет-ғұрпынан енген. Қатысқан әр жиналыс мүшесіне ақ және қара түсті екі шардан берілетін. Кім сайлауға ұсынылған позицияны қолдаса, ақ шар, ал, кімде-кім теріске шығаруға тырысса, қара шар қайтаратын. Дәл осы дәстүр «ақ пен қараны ажырату» тұрақты тіркесіне негіз болды, яғни жақсы мен жаман жақтарды, қасиеттерді, нақты айыру, оларды бір-біріне қарама-қарсы қоя білу [4, 104].

Ал, ағылшын әдебиетінің көркемөнерінде періштелер үнемі аппақ киім киіп суреттеледі. Інжілде ақбоз ат адалдықтың символы бейнесінде Иисус Христоспен бірлікте адалдық үшін күрес жүргізеді деп суреттеледі. Әрине, әр халықтың дүниетанымында, символдық жүйесінде ақ тазалық пен пәктікті білдіреді. Біз ағылшын тіліндегі ақ сөзі қатысқан келесі сөз тіркестерінен ақ символының мағынасын ашар тілдік бейнелерді айқын көре аламыз. Ағылшын мәдениетінде «white» – (ақ) түс пәктіктің, кіршіксіздіктің символы. Ағылшын тілінде «lily white» (сөзбе-сөз: ләйлі гүліндей ақ), «white rose of innocence/virginity» – кіршіксіз, пәк мағынасын білдіреді; «white lie» (сөзбе-сөз: ақ өтірік) деп біреудің көңілін ауыртпау мақсатымен айтылатын өтірікті айтады. Ағылшын тілінде: адал, кіршіксіз, пәк дегенді – «white hands» (сөзбе-сөз: ақ қол) десе, «white-handed» тіркесі – күнәсіз, адал мағынасында, яғни «red-handed» (сөзбе-сөз: қызыл қол) – қанды қол тіркесімен өзара антонимдік қатар құрайды; «white soul» (сөзбе-сөз: ақ жүрек) – адал, ақ көңіл мағынасында, сондай-ақ, «white spirit» (сөзбе-сөз: ақ көңіл) деп адал, ізгі ниетті жанды айтады [2, 94].

Ақ – барлық түстердің қосындысын білдіретін, түстердің «анасы» ретінде танылған ақ түсінің түріктердегі күштілік, ұлылық және әділеттілік мағынасы шаманизмнен бастау алған. Ақ халық сенімінде және шаманизмде үлкендік, әділет және күш ретінде бағаланады. Исламға дейінгі Ай тәңіріне сенімде де, Көк тәңірінде де ақтық, ұлылық, мейрам, теңдік, аралық мағыналарын береді. Түрк шаманизміндегі жақсылық тәңірі Үлген, ақ Айас және жарқылдаған Хакан секілді аталатын Инан жазуларында: «Үлкен бәлекеттен кейін адамды жаратуға кіріскен» делінген. Үлген бауырына «Сенің жаратқан қауымың Қара қауым болсын; менің жаратқан қауымым Ақ қауым болсын» деді. Яғни, ақ

түсі түрік лексикологиясында өте ертеден бастау алғанына деректердің мол екендігіне көз жеткіздік [3, 115].

Қорытындылай келе, қай халықтың болмасын, тұрмысы мен танымындағы бар дүние сол халықтың жадында сақталып, тек тілінде ғана көрініс табады. Тіл арқылы мәдениетті, халықтың тарихын, салт-дәстүрін, мінезін, менталитетін танимыз. Бұл әр халықтың түр-түс табиғатын өзінше танып, өзінше анықтап, өз тілінде ат қойып, күнделікті қолданысына енгізуіне байланысты болса керек. Мәселен, ақ сөзімен келген тіркестердің мазмұны қазақ халқының ұлттық дүниетанымында қасиеттіліктің символдық галереясын сомдаса, орыс халқында да ақ түс тек әділеттілікті, тазалықты, пәктікті меңзесе керек. Ағылшын тілінде мансап пен беделді, тазалық пен күнәсіздікті білдірсе, түрік халқында ақылдылық пен ұлылықты көрсетеді.

Біз өз жұмысымызда түр-түс атауларының қазақ, ағылшын, түрік, орыс халықтарына тән ерекшеліктері мен айырмашылықтарын саралап, салыстырдық. Яғни, олардың символикалық қасиеттері арқылы түр-түске мүлдем қатысы жоқ, не одан бүгінде тым алыстап кеткен ұғым-түсініктерді, мән-мағыналарды білдіретіндігін дәлелдей түстік.

Әдебиеттер

1. Қайдаров Ә., Ахтамбердиев З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160
2. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, Zuffi, Stefano (2012). – 565
3. Mustafa C. Renk dunyamiz – Turkiye: Istanbul, 2009. – 413
4. Большая энциклопедия символов и знаков, 2002. – 535

Р. Ж. Пшембаева
г. Астана

ОПИСАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИННОВАЦИОННОГО ОПЫТА. ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

1. Актуальность и инновационная направленность педагогического опыта. Колледж нового времени должен раскрывать личность студента, воспитывать в них интерес к учёбе, должен быть образовательной системой, адекватной нашей жизни.

К сожалению, наша современная профессиональная школа не всегда может соответствовать этим задачам в силу самых разных причин. Так возникает *противоречие между стандартами образования и социальным заказом.*

Поиски решения этой очень серьёзной проблемы ведутся по всем направлениям. *Одним из путей решения было и остаётся формирование всесторонне развитой личности студента:* развитие творческого потенциала, его способностей, одарённости.

Таким образом, *главная цель инновационного педагогического опыта - развитие самостоятельной, активно развивающейся творческой личности, способной к самореализации в обществе. Заявленная цель определяет дальнейшие задачи:*

- *создание условий для самовыражения учащихся в соответствии с их индивидуальными особенностями;*
- *использование различных педагогических технологий, а именно исследовательской деятельности, для развития творческого и интеллектуального потенциала учащихся;*

- активизация и стимуляция процессов осмысленного учения на уроках русского языка

Главное направление моей педагогической деятельности - развитие интеллектуального потенциала студентов. Основанием для выбора именно этого направления служат результаты анкетирования студентов с целью выяснения их интеллектуального уровня (анкетирование проводилось в конце 1 курса, 2011).

Низкий уровень развития	Средний уровень развития	Выше среднего	Высокий уровень развития
6 – 24%	8 – 32%	8 – 32%	3 – 12%

II. Содержание педагогического опыта

1. *Методологическая база.* Основное содержание инновационного опыта посвящено использованию на уроках русского языка передовых педагогических технологий: игровой, проблемной, поисковой, личностно ориентированной, проектной и исследовательской, ИКТ, создающих широкие возможности для формирования всесторонне развитой личности. Но предпочтение я отдаю исследовательской деятельности, потому что именно она формирует в учениках такие важные личностные качества, как познавательную активность, самостоятельность и нестандартность мышления, столь востребованные в современном мире.

Исследовательская работа - это одно из новых методологических направлений. Она предполагает научное изучение определённой темы.

В учебной практике используются два вида исследовательской деятельности: научно-исследовательская, в результате которой мы получаем новое знание об окружающем мире, и учебно-исследовательская, которая учит универсальному способу получения знаний. В любом случае успешно выполнить столь серьёзную работу студенту поможет индивидуальный план подготовки, который разрабатывается совместно с руководителем исследования.

Этапы выполнения научно (учебно) -исследовательской работы

Первый этап – подготовка к исследованию:

1. выбор темы (*она должна быть актуальной и конкретной*) и составление списка литературы по проблеме исследования

2. определение объекта (*то, что изучается*) и предмета (*одна из частных особенностей объекта: признаки, функции и т.д.*) исследования

3. изучение литературы по теме (*при изучении литературы все свои замечания следует записывать в таблицу, представленную ниже*)

Название источника	Основные тезисы, проблемы	Комментарии
--------------------	---------------------------	-------------

4. уточнение темы, формулировка гипотезы (*научное предположение, выдвигаемое для объяснения каких-либо явлений*), цели (*то, к чему надо стремиться*) и задач (*то, что можно сделать для достижения цели*), выбор методов исследования:

- наблюдение – активный познавательный процесс, опирающийся на материальную деятельность человека;
- сравнение – установление сходства и различий предметов, явлений, процессов;
- анализ – изучение каждого элемента явления как части целого;
- синтез – соединение элементов изучаемого объекта в единое целое;
- моделирование – построение и изучение моделей реально существующих предметов, явлений, процессов;
- обобщение – нахождение в многообразии предметов нечто общее;
- прогнозирование – разработка вероятных суждений о состоянии какого-либо явления в будущем;
- анкетирование – опрос с целью уточнения данных массовой статистики.

Второй этап – подготовка и проведение исследования:

1. сбор материала;
2. обработка полученного материала;
3. формулирование выводов.

Третий этап – оформление исследовательской работы.

1. написание основной части работы, её введения и заключения:
определение построения работы (*титульный лист, оглавление, введение, основная часть, заключение, библиографический список, приложение*);

2. составление списка литературы;
3. составление списка иллюстраций;
4. составление приложений;
5. оформление титульного листа.

Четвёртый этап – защита работы.

Переходя от этапа к этапу, студент учится:

- 1) работать с первоисточниками;
- 2) наблюдать явления, факты;
- 3) объяснять их, сопоставлять, видеть противоречие;
- 4) составлять и решать задачу;
- 5) формулировать гипотезу;
- 6) разрабатывать и проводить эксперимент;
- 7) обобщать материал и представлять его в виде текста.

Студент овладевает этими умениями, более или менее самостоятельно выполняя исследовательскую работу.

Выделяют три уровня самостоятельности: операционный, тактический, стратегический.

Главная цель учебно-исследовательской работы – образовательная: научить активному универсальному способу получения знаний и развить личность в процессе обучения.

2. Психологическая целесообразность. Однако современные психологи утверждают, что с творческим потенциалом рождаются все дети, но по мере их взросления и развития многие из них теряют заложенные природой способности. Лишь единицы сохраняют свой талант. Почему это происходит?

Конечно же, нужна педагогическая поддержка. Нужно начать с того, что разработать определённую технологию взаимодействия с одарённым студентом. И к преподавателю в данном случае предъявляется следующее требование – создать благоприятные условия для этого процесса.

Результатом этого процесса должно стать гармоническое развитие личности студента.

3. Содержание и его представление, формы, методы и средства педагогической работы. Признаками высоких способностей студентов являются познавательная активность, развитая память, внимание, логичность и нестандартность мышления, самостоятельность в работе. Именно их развитие и формирование – основа моей преподавательской деятельности.

На первом этапе работы – 1 – 2 курсы – одной из главных целей, наряду с овладением дисциплины «Русский язык», для меня стало выявление способностей студентов и их дальнейшее развитие. На этом этапе активно использую самые разные педагогические технологии в зависимости от уровня знаний учащихся, от их умений и навыков, от их психологического состояния.

Одной из важнейших является игровая технология преподавания, которая помогает сделать переход от основной школы в профессиональную более незаметным. Развитие аналитического мышления, развитие способностей сопоставлять, выделять главное, аргументировать свой ответ даёт использование разных видов диктантов (они активно используются на всех уроках русского языка во всех группах и в разных формах –

коллективной, индивидуальной): распределительного, выборочного, объяснительного, лингвистического.

Развитию критического мышления студентов способствует такая форма работы на уроке, как редактирование (такая работа в силу своей сложности и ответственности используется в большей степени в группах с русским языком обучения). И её тоже можно положить в копилку проблемной технологии.

От отдельных заданий я делаю переход к целым урокам, способствующим развитию творческого и интеллектуального потенциала студентов.

В качестве примера представляю урок русского языка по теме «Второстепенные члены предложения», который входит в серию уроков по синтаксису.

Если разобрать этот урок по этапам, то можно увидеть, что для достижения учебной, развивающей и воспитательной целей были использованы самые разные педагогические технологии. На первом этапе – на разминке – был использован игровой момент - загадки, и благодаря ему создан нужный эмоциональный тон, а также последующий переход к теме урока. При изучении нового материала использовалась проблемная ситуация, которая помогла пробудить интерес студентов к теме урока.

Работа в мобильных группах воспитывала чувство коллективизма и уверенность в себе. Индивидуальная работа помогала проявить себя студентам как личностям. Итоговый тест проверил не только первичное закрепление материала, но и помог студентам в очередной раз поверить в собственные силы. (Кстати, из 16 учащихся, выполнявших тест, ни один не получил отрицательной оценки, две трети оценок – «удовлетворительно», «хорошо и отлично».) А всё вкуче учит студентов -первокурсников мыслить, в том числе и самостоятельно (очень важное умение для последующих занятий исследовательской деятельностью).

III. Результативность реализации опыта. Подводя определённые итоги над своей работой, хочу обратить внимание на следующее: вся моя деятельность как преподавателя направлена на развитие самостоятельной, активно развивающейся творческой личности, способной к самореализации в обществе. Для достижения этой серьёзной цели я стараюсь создать на своих занятиях нужные условия для самовыражения учащихся, использую различные педагогические технологии, а именно исследовательскую деятельность для развития творческого и интеллектуального потенциала студентов.

Литература

1. Бекетова З.Н. Организация работы с одарёнными детьми: проблемы, перспективы. // Научно-практический журнал «Завуч», № 7, 2004.
2. Арцев. М.Н. Учебно-исследовательская работа учащихся: методические рекомендации для учащихся и педагогов.// Научно-практический журнал «Завуч», № 6, 2005.
3. Громова Т.В. Индивидуальный план подготовки научно-исследовательской работы. // Практика административной работы в школе, № 6, 2006.

ТАРИХИ АҢЫЗДАР: КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТ ЖӘНЕ ТАРИХИ-ГЕНЕТИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫС

Аңыздық проза ішінде күрделі және коммуникативті қызметі айқын жанр ол – аңыздар. Эпсаналар секілді аңыздар да жергілікті тарих фактілеріне арқау болады. Бұл оқиғалар уақыт жағынан коммуникативті ситуациядан алшақ жатуы мүмкін. Сондықтан да ғалым В.П.Соколова аңыз түсініктемесін төмендегідей береді: «передаваемая из поколения в поколение устная народная летопись; основное назначение их – сохранить память о важных событиях и деятелях истории, дать им оценку» [1, 252].

Мәселен, Әлішер Науаи туралы өзбек фольклорында кең таралған бір аңыз бар. «Бір күні Хүсейін сұлтан Науаидің ғашығы Гүли сұлуды көріп қалады. Ессіз ғашық болып, оған үйленгісі келеді. Науаи секілді уәзірінің сезімін ұқпай, оның өзін Гүлидің ата-анасына құда етіп жібереді. Мұны білген Гүли бәрінен жасырынады. Қанша іздегенмен, сұлу қызды ешкім таба алмайды. Гүлиді табу үшін Науаи өзінің айла-ақылына жүгінеді. Ұлы уәзір өз қызметшісін ертіп, бүкіл қала мен ауылды аралайды. Сөйтіп бір топ адам жиналған жерде әдейі бір сылтау тауып, қызметшісін сабай жөнеледі. Мұндай ашудың себебін сұраған қызметшіге: «Мен қалай айтсам, қызметші солай істеуі қажет!», - деп жауап береді. Жиылған халық байғұс қызметшіні аяғанымен, атақты уәзірдің қылығына қарсы еш әрекет жасай алмайды. Тек күндердің күнінде бір топ адам арасынан бір әйелдің дауысы шығады: «Дұрыс қылдыңыз, мәртебелім! Бұйрықты емес, өз ақылы мен қалауына сай істі орындай білуді үйренгенге дейін ұру керек», - деді. Осындай мағыналы сөздің негізінде Науаи бұл қыздың Гүли сұлу екенін біледі [2, 38].

Аңыз сюжеті Әлішер Науаи секілді тарихи тұлға жайынан хабар береді. Бұл аңыз мазмұнын растайтын дерек болып табылады. Сондай-ақ сюжеттің түп негізі – тарихи шындық, яғни аңыздағы мәлімет еш күмән туғызбайды. Ол елдің өткен тарихынан, өмірінен мағлұмат береді, яғни, аңыз жұрттың білімін жетілдіреді.

Бұл аңызды түрікмен халық прозасындағы Әлішер Науаи туралы аңызбен салыстыруға болады. Атақты түрікмен ғалымы Берді Кербабаяев жинап, жариялаған «Мырәлі» атты жинақта Науаи жөнінде бір сюжет кездеседі. Аңызға сәйкес, Союн сұлтан (Хүсейін сұлтан) мен Мырәлі (Әлішер Науаи) ескі қолжазбаларды ақтарып отырып, Союн сұлтанның әкесінің бір жазбасын тауып алады. Жазбада Хүсейін мен Әлішер туған кезде тағы бір екі қыз баланың дүниеге келгендігі туралы айтылады. Қыздарға деген ынтызарлықтары оянып, екі дос оларды іздеуге бел буады. Сұлтан Хиуа, Ташауыз және басқа қалаларға жарлық жіберуді ұсынады. Бірақ Мырәлі мұны қолдамайды: «Қыз жүрегі өте нәзік, әрі сезімтал болады. Байқаусызда жасалған іс-әрекетіңмен оларға жағымсыз әрі жиіркенішті боласың. «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады» демекші, бұл қыздардың жан жылуы мен мейіріміне бөлену үшін олардың алдында әділетсіз іс жасау керек. Алайда бұл әділетсіздік ақылгөйліктен туындауы керек», - дейді. Мырәлінің кеңесі сұлтанға ұнайды. Сөйтіп екі есауылға зор денелі жігітті топтанған адам алдында ұруды бұйырады. Ал бұл істі қолдаған кісі болса, оны сарайға әкелуді тапсырады. Қол астындағы жігітті сабаумен біраз жерді аралайды. Бірақ бұл әрекеттеріне ешкімнен қолдау таппайды. Бір күні бір үйдің қоршауының алдында жігітті ұра бастайды. Қоршау артында нан пісіріп жатқан әйел олардың сыртынан бақылап тұрады. Бір кезде шыдамы жетпей, ұрып жатқан есауылдардан мән-жайды сұрайды. Әйел: «Құдайым-ау, тіл алмаса, осылай ұрушы еді. Сендер бұйырған істі орындағаны үшін зәбір көрсетіп жатырсындар. Бұл нағыз әділетсіздік қой, – дейді. Алайда анасына нан пісіруге көмектесіп жатқан қызы: «Жоқ, бұл жерде бәрі дұрыс. Қашанға дейін барлығын нұсқап, айтып отыру керек. Өзіндік сана-сезімімен істеп үйренге дейін ұра беру қажет, - дейді» [3, 23-25]. Бұл мәтіндер арасындағы ортақ желі бірден көзге түседі.

Әрине, аңызда баяндалатын оқиға тек ұлттық сипатта болып, белгілі бір жерге ғана байланысты болып келетіні рас. «Ескеретін жайт – бір аймақта отырған екі халықтың аңызы бір-біріне ауысуы мүмкін, бірақ ол кең жайылмайды. Сонымен қатар көрші тұрмайтын әр жақтағы екі-үш елдің де аңыздары ұқсас болуы ықтимал. Алайда, мұндағы ұқсастықты тарихи-типологиялық деп білу керек, өйткені тұрмыс-тіршілігі, жүрген ортасы, наным-сенімдері ұқсас елдерде бір типтес сюжеттер пайда бола беретіні белгілі. Сөйтіп, аймақтық жағдайға байланысты туған сюжет өзінің тарихи-стадиялық сипаты жағынан «халықаралық» болып көрінеді» [4, 129].

Өзбек ғалымы С.Қасымов: «Если внимательно посмотреть образцы фольклора тюркских народов, то можно найти множество подобных аналогий. Сходства проявляются не только в отдельных мотивах – частицах сюжета, а иногда скрещиваются целые произведения», - деген ой қорытады [5, 3].

Бұл туындылар мен қазақ фольклорындағы Жиренше шешен туралы аңыздардың арасында үлкен сабақтастық жатыр. Сондай аңыздың бірі: «Бір күні қыздар ағаш жинауға барады. Қыздар ағаштарын тастай қашады. Тек Алдар Көсенің қызы ғана етегімен ағаштарын жауып, далада отыра береді. Мұны көрген Жиренше шешен одан бұл әрекетінің мәнісін сұрайды. Сонда әлгі қыз: «Өзім жауын астында қалсам да, ағаштарым құрғақ болады. Үйге келген соң, сол ағашты жағып, өзім құрғақ боламын», - дейді. Жиренше шешен қыздың ақылына риза болады. Бірақ аты-жөнін сұрамайды. Күндердің күнінде Жиренше ұлын үйлендірмекші болып, әлгі ақылды қызды іздеуге шығады. Сөйтіп бір амал табады. Өз ұлын алдына салып, қалаларды аралайды. Әр қалаға жеткенде ұлын ұра бастайды. Жұрт мұның себебін сұраса, Жиренше: «Оған не айтсаң, соны істейді», - депті. Бүкіл адам Жиреншеге таңырқай қарап, оны ақымақ санайды. Көптің арасынан тек Алдар-көсенің қызы: «Ұр, тағы да ұр, оны өзіндік ой-санасымен әрекет еткеніне дейін ұру керек», - депті. Сонда Жиренше бұл бейтаныс қыздың өзі іздеп жүрген сол бір ақылды қыз екенін біледі де, оған құда түседі» [2, 38].

Атап өтетін жайт, Әлішер Науаи туралы аңыздың бірінде Гүли есімді қыз Союн сұлтанның сұрағына жоғарыда келтірген қазақ аңызындағы Алдар-Көсенің қызы секілді жауап берген екен: «О, сұлтаным! Біздің үйде құрғақ отын ағашы жоқ. Егер менің жиған ағаштарым жаңбырдан су болып, ал жаңбыр басылмай, күн суып кетсе, менің кәрі шешем тоңып қалуы мүмкін. Ал ағаштарымды құрғақ етіп жеткізсем, су да, суық та қауіпті емес» [2, 39].

Бұл сюжетте Гүли қыз Мырәлі және Союн сұлтанмен әңгіме құрса, қазақ аңызында Алдар-Көсенің қызы Жиренше шешенмен сөйлеседі. Әрине, бұл аңыздардың мазмұны бірдей деп айтуға келмейді. Алайда аңыз желісіне негіз болған сюжеттік мотивтер бір арнадан бастау алады. Сол арқылы аңыз кейіпкерлері де өзара байланысқа түседі. Жиренше-шешен туралы мұндай аңыздық сюжет қырғыз фольклорында да кездеседі [6, 34-41].

Жиренше-шешен бейнесі башқұрт фольклорында да орын алады. Ерәнсә-сәсән деген атпен белгілі бұл образ «Ерәнсә-сәсән», «Бәндәбикә менән Ерәнсә-сәсән», т.б. сюжеттерде кездеседі. Жиренше шешеннің баласына қыз айттыруы туралы сюжетте орын алған. «Ерте заманда Ерәнсә атты қарт сәсән өмір сүріпті. Оның ұлы бар екен. Ұлы ер жетіп, үйленетін кезі келіпті. Өзі сол туралы әңгіме қозғапты.

- Әке, мені үйлендір. Кезі келді.

- Жарайды, - деп жауап береді, - саған жар тандап беремін, бірақ бір шартым бар. Егер менің ойымдағы істі орындасаң, керемет қызды жар етесің! Ұлы көп ойланбай, келісімін береді.

Келесі күні Ерәнсә-сәсән атын жегіп, баласымен жолға шығады. Көрші ауылға жетеді. Таныс адамына кезігіп, шай ішіп, жолға шыққан себебін айтады. «Бізге сай келетін қалыңдық табыла ма?», - деп сұрайды. «Әрине, табылады!» деп, бойжеткен қыздары бар бес-алты үйді нұсқайды.

Шай ішіп болған соң, баласымен бірге танысы нұсқаған бір үйдің жанына тоқтайды. Сөйтіп қамшысын алып, баласын сабай бастайды. Сабағаны соншалық үйден бір бойжеткен қыз жүгіріп шығады. Қыз: «Ата, ата! Балаңызды сонша неге ұрасыз?», - дейді.

Ерәнсә: «Айтқанымды тындағаны үшін!», - деп жауап береді. «Тіл алғаны үшін адамды ұра ма? Тіл алған бала – ақылды бала емес пе?», - деп қыз таңғалады. «Кеттік, балам. Жұмыстан нәтиже шықпады» деп ары қарай кете береді. Келесі үйге келгенде де, әлгіндей етіп, баласын әбден камшымен ұрады. Бұл үйден де бір қыз шығып, Ерәнсәнің жауабына таңданыс білдіреді. Сәсән баласын алып, келесі үйге жүріп кетеді. Үшінші үйдің жанына таяп, баласын тағы да ұрады. Сол кезде үйдің терезесінен бір қыз: «Ата, балаңызды не үшін ұрып жатырсыз?», - дауыстайды. Ерәнсә: «Өте тіл алғыш бала болғандықтан ұрып жатырмын», - деп жауап береді. Қыз күліп жібереді. «Ұр, ата, қатты ұрыңыз! Егет (жігіт) болған екен. Біреудің емес, енді өзіндік ақыл-ойына жүгінгені жөн болар!», – дейді. Осыны айтып, қыз терезені жауып алады. Ерәнсә баласына: «Естідің бе, балам? Мінекей, іс өз нәтижесін берді. Саған іздеген қалыңдықты таптым», - деп мәз болады. Ел арасында осы қызды баласына айттырып, келін қылыпты делінеді [7, 88].

Келтірілген түркі халықтары аңыздарын жинақтап қарасақ, негізгі сюжеттік мотивпен (алғырлыққа үйрету) қатар, қызды табуда қолданылған әдіс (бір адамды ұру), баяндау формасы да үндеседі.

Мұны былай түсіндіруге болады: аңыздың ең басты коммуникативті функциясы – адамның танымдық қажеттілігін қанағаттандыру. Аңыздар ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа, жергілікті тұрғынның жаңа тұрғынға жеткізуі арқылы немесе жергілікті тұрғындардың коммуникативті байланысы негізінде жарық көреді. Бұл жергілікті тарихтың қандай да бір деректерінен хабардар екенін көрсету және нақтылау қажеттілігінен туындайды. Аңыздарда баяндаудың тұрақты формалары жоқ. Алайда жекелік, нақтылық арқылы аңыз мазмұнында жалпылық, типтік көрініс байқалады.

Аңызды баяндауда көзделген мақсат та – бір, яғни, игілікті үгіттеу. Мұны жүзеге асыруда орындаушы көркемдік жинақтау арқылы аңыз кейіпкерлерін идеализация дәрежесіне көтеруі мүмкін. Бұл адам бойындағы асыл қасиеттерді: ақылдылық, тапқырлық, әділеттілік туралы маңызды ақпаратты жеткізуге көмектеседі.

Сондықтан да аңыздық проза жанрлары дифференциациясының коммуникативті аспектісі белгілі бір жанр түріндегі фольклорлық мәтіннің айтылу жағдайын түсіндіруге мүмкіндік береді және айырмашылық белгілерін анықтауға ықпал етеді. Сөйлесімнің мақсаты мен шарттары әр жанрдың мазмұндық, құрылымдық және функционалдық сипаттарын біріктіру бастамасы ретінде көрінеді.

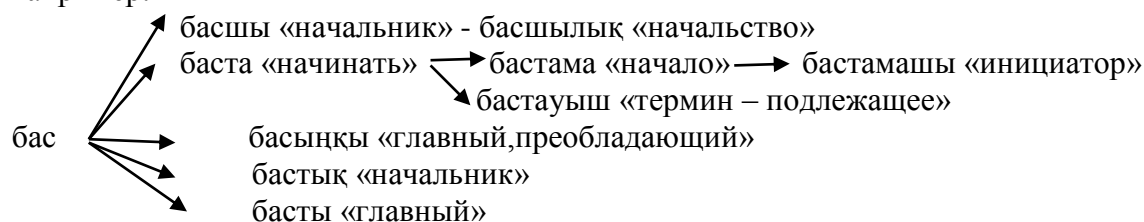
Әдебиеттер

1. Соколова В.К. Русские исторические предания. – М. Наука, 1970.
2. Бекмурадов И. Узбекско-казахские фольклорные связи. – Ташкент, 1990.
3. Мырали (на туркм.языке). – Ашгабат: Туркменгиз, 1948.
4. Қасқабасов С.А. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана, 2002.
5. Касымов С. Созвучие // Литература и искусство Узбекистана. 19 сентября 1986 г. Ташкент.
6. Тапқыр бала. Қырғыз халық ертегілері (Қырғыз тілінен ауд. Қазыбеков Н.) – Алматы: Жалын, 1991.
7. Сулейманов А.М. Башкирская народная новелла: Исследования с приложением 105 новеллистических сказок, предназначенных для взрослых читателей и почитателей народных произведений. — Уфа: ГУП «Уфимский полиграфкомбинат», 2005.

КОРНЕВЫЕ ОБЩНОСТИ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Говоря о производных словах в словообразовании, как системно собранного понятия, мы имеем в виду словообразовательное гнездо. Под **совообразовательным гнездом** понимается упорядоченная отношениями производности совокупность слов, характеризующихся общностью корня. Общность однокоренных слов проявляется не только в плане выражения, но и в плане содержания, т.е. слова, объединяющиеся в словообразовательное гнездо, имеют и смысловую, и материальную общность [1, 36]. В структуру словообразовательного гнезда входят **первичный корень**, который выражает смысловую общность всех слов в гнезде, **словообразовательная пара** – два однокоренных слова, различающихся одним словообразовательным формантом, т.е. связанных друг с другом отношениями непосредственной мотивированности, затем несколько словообразовательных пар образуют **словообразовательную цепь**, в которой производное слово предшествующей пары является производящим последующей словообразовательной пары. **Словообразовательная парадигма** тоже входит в состав словообразовательного гнезда. Словообразовательной парадигмой называется совокупность производных слов, непосредственно мотивированных одним и тем же однокоренным словом (непроизводным или производным), отличающихся от мотивирующего слова одним словообразовательным формантом [2, 366].

Например:

Поскольку члены словообразовательной парадигмы находятся на одной ступени словопроизводства, то они не зависят друг от друга, являются равноправными партнерами, хотя также имеют разные словообразовательные форманты и словообразовательные значения

Все вышеизложенные понятия являются компонентами гнезда, соответственно структура словообразовательного гнезда может быть разной. К.Г.Ишбаев выделяет словообразовательные гнезда в башкирском языке, состоящие из отдельных слов, «гнезда-слова» по терминологии А.И.Моисеева [3, 181], словообразовательные гнезда, состоящие из двух слов; состоящие из цепи слов; разветвленные словообразовательные гнезда и сложные словообразовательные гнезда [4, 53-55].

А.В.Есипова касательно структуры словообразовательных гнезд предлагает четыре вида на примере шорского языка: словообразовательные гнезда элементарной, простой, сложной и комбинированной структуры [5, 65].

Гнездо элементарной структуры состоит только из одного словообразовательного пассивного слова [5, 65]. А.В.Есипова приводит пример с башкирского как бит «ведь», тас «точь-в-точь», мотлак «обязательно» и др.

В казахском языке слова, относящиеся к части речи наречие и шылау (частицы, послеслоги), междометие, тоже являются в большинстве случаев пассивные в словообразовании, например: ғой «ведь», ғажайып «прекрасно», алақай «ура» и т.д.или например: доп «мяч», өзен «река», «үстел» стол, хотя ко всем этим словообразовательно

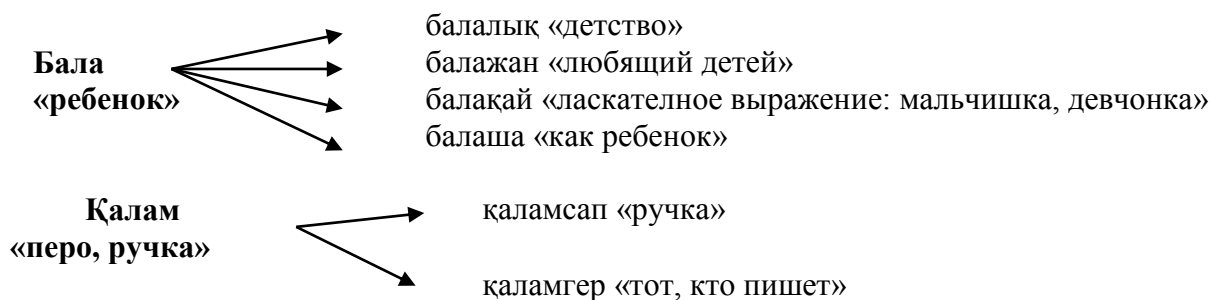
пассивным словам можно прибавить суффикс –дай;-дей;-тай;-тей в значении «как, что-то или как, кто-то», например, өзендей «как река» и т.д.

Простые словообразовательные гнезда состоят только из одной словообразовательной пары [4, 65]. Например:

міндет «обязанность, обязательство» - **міндетті** «обязательно».

Словообразовательные гнезда сложной структуры состоят либо из одной словообразовательной цепочки, либо из одной словообразовательной парадигмы, т.е. имеют линейную или разветвленную структуру [5, 65].

Пример разветвленного вида:

Пример линейного вида: Ән → әнші → әншілік

«песня» «певец» «певчество»

Словообразовательные гнезда комбинированной структуры имеют комплекс пар, цепочек и парадигм [5, 66]. Например:

В этом комбинированном словообразовательном гнезде образуются 17 словообразовательных цепочек и 3 словообразовательных парадигм. В данной иллюстрации внимание акцентировано только на синтетические способы словообразования, если же добавить производные слова аналитического способа, типа: *көрінер-көрінбес* «едва видимый»; *көрші-қолаң* «соседи и близкие, живущие рядом», *көребіле* «зная», *көре алмау* «завидовать», *көре жату* «подождать» и другие, то объем и потенциал СГ увеличивается в разы.

Относительно словообразования глаголов в казахском языке есть спорный вопрос, касающийся залоговых форм глагола, т.е. относить ли залоговые формы к словоизменяющей функции или к словообразующей. В примере **көр** вы так же можете увидеть залоговые аффиксы глагола, которые участвуют в новом значении слова. Для убедительности приведем слова А.К.Хасеновой: «В ряде случаев с прибавлением того или иного залогового аффикса образуются производные глагольные основы с новым оттенком значения, отличные от прежних их основ. Например, жайла «говори потихоньку» - жайлан «успокойся» или жайлас «устройся»; жағала «ходить вдоль реки» - жағалас «спорить, пререкаться» и т.д. Эти примеры также свидетельствуют о словообразующей роли залоговых аффиксов, которую ни в коем случае нельзя рассматривать наравне со словоизменяющими» [6, 54].

Например: көр (видеть)-көрсет(покажи)-көрсеткіш (показатель) или –көрсетуші (тот, кто показывает), слова көрсеткіш и көрсетуші образованы через аффикс понудительного залога, т.е. залоговые аффиксы могут быть словообразовательной основой. Некоторые залоговые аффиксы можно отнести также к словообразовательному типу. Признаками словообразовательного типа Н.Оралбаева выделяет:

- 1) Отношения основного слова к одной части речи;
- 2) Отношения производного слова к одной части речи;
- 3) Участие одного словообразовательного аффикса [7, 56].

Проиллюстрируем сказанное на примере аффикса взаимного залога **-ыс/-іс**. *Айт* «говори» - *айтыс* «песенное состязание акынов в импровизированном виде»; *көр* «смотри» - *көріс* «обычай, где все люди встречаются и приветствуют друг друга рукопожатием»; *соқ* «бей» - *соғыс* «война»; *тап* «найди» - *табыс* «доход»; *кір* «войди» - *кіріс* «приход» и т.д. В данном случае можно говорить об одном словообразовательном типе, производящие слова - глагол, а производные слова во всех примерах являются отглагольными существительными, изменяется грамматическое значение залогового аффикс **-ыс/-іс**, который уже в статусе словообразовательного форманта выражает словообразовательное значение «абстрактного предмета».

Подобные процессы наблюдаются и с аффиксами отрицательной формы глагола **-ма/-ме, -па/-пе, -ба/-бе**, что подтверждается производным словом *көрме* «выставка» в словообразовательном гнезде с глаголом *көр*. В казахском языке словообразовательный потенциал отрицательного аффикса глагола довольно высок, например, *тарт* «тяни» - *тартпа* «выдвижной ящик»; *шығар* «вытащи» - *шығарма* «сочинение», *жаз* «пиши» - *жазба* «надпись». Аффиксы отрицания глагола **-ма, -па, -ба** теряют свой грамматический статус, участвуя в процессе словопроизводства превращаются в полноценных словообразовательных аффиксов, которые, выражая словообразовательное значение «абстрактного предмета», образуют новые производные слова.

Резюмируя изложенное, следует отметить, что в синхронном словообразовании основной ячейкой словообразовательного процесса является словообразовательное гнездо. Несмотря на общность характеристик словообразовательного гнезда в индоевропейских и тюркских языках, в последних структура, связи и отношения словообразовательных гнезд имеют свои особенности, присущие только тюркским языкам, что подтверждается словообразовательным потенциалом словообразовательных гнезд казахского языка. В казахском языке выделяются основные компоненты, виды СГ, установленные учеными для других тюркских языков.

В словообразовательных гнездах, где в качестве базового исходного слова выступают глагол, наблюдаются трансформации словоизменительных аффиксов в словообразовательные, что подтверждает тесную связь, взаимодействие морфологии и словообразования в деривационном процессе.

Литература

1. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. Т. 1. Словообразовательные гнезда. – М.: Рус.яз., 1985 г. – 856 с.
2. Немченко В.Н. Введение в языкознание: учебник для вузов. – М.: Дрофа, 2008. – 703с.
3. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Л.: 1987.-206с.
4. Ишбаев К.Г. Башкирский язык. Морфология. Словообразование. – Уфа: Гилем, 2000 – 147 с.
5. Есипова А.В. Тюркское словообразование как языковая система, – Новосибирск: 2011.– 201 с.
6. Хасенова А.К. Глагольные основы казахского языка: автореф.докторской диссертации. – А., 1960 г.- 69 с.
7. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесі – Алматы: 1989. – 211 с.

А. А. Алтаев
Ж. Т. Қадыров
Петропавл қ.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ АНА МЕН БАЛА БЕЙНЕСІ

Өзінің мейірімге толы болмысымен, нәзіктігімен әрқашан жырға арқау, туындыға нәр боп келген ананың жан дүниесі, жүрек әлемі, талай ғасыр бойы әдебиетте ерекше тақырып ретінде тереңінен тамыр жайды.

Қарапайым қазақ әйелінің образы талайды таңғалдырған, жан сұлулығымен табындырған мәңгілік бейнелер ретінде әлемдік әдебиеттен өз орнын алды. Себебі қазақ – қызын қадірлеген, жарын аялаған, анасын ардақтаған халық. Сондықтан да халқымыз қасиетті жерін, киелі Отанын, ұлттығының өлшемі тілін асыл да ардақты, мейірімді де шуақты Анаға тенейді. Ұлттық әдебиетіміздің «Алыптар тобы» өздерінің жауһар туындыларында қазақ анасының өшпес бейнесін сөзбен сомдап кетті.

Талайды мойындатып, тіліне тиек болған киелі дәстүрді бүгінгі қазақ прозасы өз бойына қалай сіңірді, игерді деген мәселе әдебиет сүйер қауымды ойлантатыны хақ. Өкінішке орай, бүгінгі қоғамда орын алып отырған келеңсіз құбылыстар, әлеуметтік жағдайлар ананы бауыр еті баласынан жапа шектіріп отырғаны жанға батады. Батыр ұл мен инабатты қыз өсірген қазақ анасы мен күнделікті тірлігін адам сияқты көре алмай жүрген «бүгінгі бала» бейнесін туындыларына арқау еткен қаламгерлер шығармаларына тоқталып ой айтып, пікір білдіру қажет сияқты.

Осы орайда Думан Рамазанның «Жан тәсілім» әңгімесіне тоқталуға болады. Әңгіменің басында-ақ бір-біріне деген егеспен, ішкі қыжылмен көрінген Зекен апа мен баласы Айдарбектің тартысы шиеленісіп келе трагедиямен аяқталады. Зекен апа өзінің туған баласы Айдарбектің қолынан өледі. Туған анасын өлтіру жалғыз қазақ үшін, емес бүкіл адамзат баласы үшін айтуға ауыз бармайтын әрекет. Айдарбек анасын өзінше қорқытып бар жиған-тергенін алмақ еді. Оның көкейін тесіп тұрған ақша, сол ақшамен

сатып алатын анаша. Анасының ақша жоқ деп безектегеніне қарамастан Айдарбек оны жан алқымға алады.

«– Айттым ғой, саған дауа жоқ. Өз обалың өзіңекәрі қақпас. Ылғи да өстіп ... - Шешесінің тамағынан қос қолымен қылқындыра ұстаған күйі қаттырақ қысып-қысып жіберді. – Мен саған көрсетейін ... қазір өзің-ақ ...

– Ой ...О-о...о... – Қылқына қырылдаған күйі арт жағындағы ағаш төсекке шалқалай құлаған кемпір жандәрменімен алқымындағы ұлының қолына жармасып, тартқылай берді. Бірақ тастай қатқан қарулы қолды серпіп тастауға күш-қуаты жете қоймады: «Айналайын, анаңмын ғой ...» деуге ғана мұршасы келді» [1, 17].

Қаны қарайған қатыгездіктің бұдан асқан көрінісі болмайтын шығар. Бұл жан түршігерлік деталь. Ана өлімі – шығармадағы қат-қабат қақтығыстардың, сыздаған қайшылықтардың, терең тартыстардың нәтижесі, барар жер, басар тауы қалмаған Айдарбек үшін бұл өмірде орын жоқ. Бұндай трагедиялық финалдың өз-өзінен сұранып тұрғанын көреміз.

Өнер әлемінде кездейсоқ өлім жоқ. Бәрінің қоғамдық-әлеуметтік заңдылығы, көркемдік-эстетикалық дәлелі, логикалық-психологиялық себебі бар. Кейіпкердің күрделі мінезінің, психологиясынан көрініс беретін тұстары осындай сәттер. Дегенмен Айдарбек – кейіпкердің өмірлік ұстанымында, оның жатсынған болмысында толқымалы тұстар бар. Автор образдың психологиялық құбылысын, ішкі тайталастарын беруде өзінше тәсіл таңдайды. Шешесін алқымынан алып тұрған оның басына келген мына ойдан: «... жаны тәтті ...Ақша онан да тәтті... өмірі осы ғой. Бір тақыс. Әкесі ақшадан өлгендей, есіл-дерті ақша. Менің өстіп сормандай болып жүргенім де осының кесірі емес пе!? Жоқпен бірге туғандай, жоқтан басқа айтары жоқ ...Ең аяғы үйлену тойымда да ақшадан қысып, қалтыратып қойды-ау? Сені де ана дейді-ау! Жанар байғұс та сенің осындай тақыстығың мен нақыстығыңа шыдай алмай кетті-ау, екі баламды жетелеп. Солардың көз жасы жіберер дейсің бе, сен қақпасты. Қатынды қойшы, өлмес. Бір тамшы қанымнан жаралған балаларымды ойласам ішім удай ашиды. Бәрінен де балаларыңнан тірідей айырылған қиын болады екен. Атаңа нәлеттердің ойымнан қылықтары, көз алдымнан бейнелері кетпейді. Жанымды жегідей жейтінде сол, қайда жүр екен өздері... Бұралқы иттей ..Менің жүрісім мынау! ...» [1, 17] анасына деген наразылықты байқаймыз. Оның көңілінде дәл бүгін емес ертеден келе жатқан бір дақ бар. Ол да көп адам сияқты жанұя құрды. Жар қызығын, бала қызығын көрді. Бірақ бәрінің тас-талқаны шықты. Басынан бақ тайып бүгінгі халге жетіп отыр. Осының бәріне сараңдық басты себеп.

Бұл жағдайға байыптап қарап, ой жүгіртсек, ана мен баланың арасында ақша тұр. Олардың бір-біріне деген мейірімін ақшаға деген тойымсыз, көзқарас таптап кеткен. Ақша бәрінен биік болып, рухани дүниеден үстем тұр. Кеше ғана ана баласын ақша үшін қысса, бүгін бала анасын ақша үшін қысып отыр. Заман – ақша заманы. Ақша үшін адам баласы небір ауыр қылмыстарға, небір сорақылыққа, тіпті жаны мен тәнін сатуға барып жатқаны баршамызға аян.

Айдарбек ақша үшін бүгін анасын өлтірді, ертең не істері белгісіз. Ана қанына қолы малынған Айдарбек енді оны жоқтап, өткенге өкініш білдіре бастайды. Әлгі қатыгездіктің ізі де қалмай анасының ауыр тағдырын, көрген бейнетін жіпке тізгендей қылып сарнап қоя береді. Еңкілдеп жылаған Айдарбектің бар жан дүниесінің ақтарылған тұсы. Адамдық, азаматтық қасиетін пендешілігі, әлсіздігі, қорқақтығы жеңген қуыс кеуде жан екендігін, өзі үшін де, өзге үшін де еш мейірімі жоқ екенін сезінгендей болады. Бұл кішкене күйкі жанның үлкен, ғұмырлық трагедиясы, қорлығы. «Иә ...иә жиырма бес жасында жесір қалсаң да, әкемнің жоқтығын білдірген жоқсың?! Көйлегім көк, тамағым тоқ болды. Не ішем, не кием деген жоқпын. Ерке болдым, шолжаңдап өстім. Жалғыздыңның қолынан қаққан жерің жоқ. Осылай бұландатып өсіріп ең, не қызық көрсеттім ... Ештеңе де ... қайта көзің мен көңіліңе күйік болдым-ау!» [1, 18] деген сәт осы ойға дәлел.

Осылайша бір толқыған Айдарбектің досы Марат әкеліп берген «ұнтақтарды» салып темекі тартқанда мінез-құлқы өзгеріп сала береді. «Төрт құбыласы түгел адамдай, шалқалаған күйі шалқақтап қояды. Ара-арасында қолын шапалақтап, ыңылдап ән айтқан болады. Басын шұлғи ырғалады. Біресе көзіне жас алып кемсеңдейді, біресе қарға сияқты қарқылдап күледі» [1, 20] деген сәттен оның адам кейпінен айрылып бара жатқанын байқаймыз. Уланған сана өз дегенін істеп бағуда. Айдарбек – әбден жеңілген, тек кеудесін сүйреп жүрген жан иесі. Ол үшін дәл қазір «ұнтақтан» қымбат еш нәрсе жоқ. Анасының денесін көп ойланбастан бақшаға апарып көміп тастаған Айдарбек сол түні-ақ жазасын тартады. Жанбырлы түні терезені тарсылдатып келген ана бейнесі Айдарбекті о дүниеден бір-ақ шығарады.

Жазушы әңгімеде Айдарбек бейнесі арқылы бүгінгі қоғамымыздың дертін байқатады. Үлкеннің алдын кесіп өтпейтін халық ұрпағының бүгінгі іс-әрекеті кімді болса да ойлантуға тиіс. Жер бетіндегі бар тіршіліктің бастау көзі, қамқоршысы мен ұйытқысы – ана. «Ана мен Киелілік егіз ұғымдар. Қазақ халқының ұлттық болмысында ананы отбасының қамқоршысы, елдің ұйытқысы, береке-бірліктің бастаушысы деп санаған. Көне түркілерде Ұмай ананы шаңырақтың желеп-жебеп жүрер киесі, қасиетті қорғаушысы деп ұққан» [2, 110], – деп жазады ғалым Н.Келімбетов. Әңгіме өзегінде сондай-ақ бүгінгі күні нашақорлықпен санасын улаған ұрпақ тағдыры жатыр. Уланған сана жолындағысының бәрін аттап өтіп, адамзат баласының ең қасиетті, киелі жаны анаға қол салды. Ана өз баласының қолынан өлді. Бұл – жалғыз бір адамның немесе бір ұлттың басындағы трагедия емес, бүкіл адамзат баласының басындағы ащы қасірет.

Т.Ахметжанның «Төрт қанден» әңгімесіндегі Сәшке-Сағыныш бейнесі де Айдарбекке ұқсас. Себебі ол да жалғыз ана қолына қараған атпал азамат болса да сол азаматтықты таныта алмай жүрген бүгінгі қоғамда көбейіп бара жатқан өзін-өзі жоғалтып жүрген жанның бірі. Әрине жазушы оқырманын Сәшке-Сағынышпен жолықтырмайды, тілдестірмейді бірақ оның кім екенін танытады. «- Ұй осы, – деді кемпір ортаңғы күңгірт бөлмеге кірген кезде демігіп, – қарайтын кісі болмаған соң мола боп тұр. Өзімнен хал кеткелі ... Сәшкеге қатын ал деп қақсағалы жиырма жыл болды. Ол көгермегірдің арақтан басқаға қолы тие ме! Самай шашы ағарып, иегіне сақал шыққанша ақыл кірмеді-ау, қайтейін Е-е, қарғайын десем жалғызым, қарғамайын десем жалмауызым» [3, 117], – деген үзіндіден Сәшке-Сағыныш кім екені байқалады.

Ана жүрегіндегі балаға деген мейірім, махаббат барлық реніштен, өкпеден үстем тұр. Ал баланың анаға деген сүйіспеншілігінен не үстем тұр деген сұраққа жауап біреу. Ол – арақ. Ұрпақ санасын улаған, халықтың көптеген қадір-қасиетін аяққа таптаған осы бір кесепатты жеңу бүгінгі қоғамның қолынан келетін емес. Анасын ұмытқан ұрпақ, ертең елін ұмытары сөзсіз. Әңгімедегі төрт қанденді асырап отырған ана әрекеті шарасыздықтан жасалған. «...Кемпір байғұсқа обал-ақ екен..... Шамасына қарамай бес ит асыраған не теңім десеңізші. Е-е, қай бір жетіскеннен асырап отыр дейсің. Сәшкесінен гөрі ес көргені де баяғы. Адамнан иттің арттық болғаны ма?! Біз осы барған сайын қатыгез болып бара жатқан жоқпыз ба? Осы ой санасында жылт етуі мұң екен, Талғаттың тұла бойы мұздап сала берді. Көз алдына жер таяна бүкшиген кейуана кемпір мен қураған кәрі терек қатар елестеді» [3, 125] деген сәт осыған дәлел.

Жалғыздан қайыр жоқ. Төрт аяқты хайуан кейде адам баласының істей алмағанын істейтіні шындық. Ана баласынан көрмеген жақсылықты осы төрт қанденнен көрмек. Ал Талғаттың есіне бала кезінде көрген кәрі теректің құлағаны түсуі тегін емес. Кәрі ана мен терек тағдыры ұқсас. Сондықтан да Талғат жүрегі сол бір кәрі теректің құлағанын көргенде дір ете түссе, бүгінде кейуананың тағдырына іштей қиналады. Талғаттың жан дүниесінде аласапыран сезімдер анаға деген аяушылық, Сәшке-Сағыныш әрекетіне наразылық, өзінің тағдырына өкпе, ағасына деген реніш, өз ортасына деген түсінбеушілік орын алған. Бәрі талас-тартысқа түсіп оның жүрегіне өз сызын салды.

Осы бір адам баласының әрекеттері мінезінің қалыптасуы, өзгеруі, қым-қуыт тағдыры бәрі-бәрі оның өзі санасына, дүниетанымына байланысты. Жалғыздық жанын

жеген анаға, өзінің қолына қарап отырған әйелі мен қызына, мансабына мас болған ағаға көмек бергісі келіп аласұрған Талғат санасы өзі өмір сүріп отырған қоғам бойына дендеп еніп келе жатқан дертке қарсы тұрмақ. «Көзімен көрмесе де сормандай байғұстың зарынан-ақ Сәшкенің адам санатынан әлдеқашан сызылып қалғанын бағамдаған-ды; енді оны бергі дүниеге әкелуге ешкімнің де шамасы келе қоймас.Сөйте тұра кейуана кемпірдің жалғзын жазғырмайтынына таңы бар? Әлде жастайынан жанын жаралап өскен жас жігіт жан рақатын алдамшы әзәзілден тапты ма? Жалғандыққа, арамдыққа, жауыздыққа қарсы шыға алмаған шарасыз жан қасіретке тұншығып, қаралы күнді өз басына өзі тіледі ме? Жетімдіктің, жесірліктің не екенін ерте көргендіктен де, озбырдың басынып, оңбағанның мазағына шыдамағандықтан да ертеңгі күннен жеріп кетті ме? Әлде намысы мен жігері жоқ ез неме ағысқа қарсы жүзе алмай, дүлей толқын бір ұрғанда жағаға шығып қалды ма? Мұның бәрі Талғатқа жұмбақ, бірақ сол сұрақтарға жауап тапсам деп іштей аласұрады, ауыр ойға шым-шымдап бата берді» [3, 126] деген сәттен осыны байқаймыз. Ана өлімін төрт қанден жоқтады. Өңгіме өзегіне бүгінгі күні қоғамда өмір сүріп жатқан адамдар дәлірек айтсақ, ана мен бала, аға мен іні сияқты қаны бір туыстар арасындағы бір-біріне деген мейірім, сүйіспеншілік жоғалып, оның орнын қатыгездіктің басып бара жатқаны арқау болған.

Әдебиеттер

1. Рамазан Д. Көкжал. – Астана, 2001. – 198 б.
2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.
3. Ахметжан Т. Тума. – Алматы, 1995. – 225 б.

Ы. Б. Шақаман

Павлодар қ.

ҚОЛДАНЫССЫЗ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Лингвистикалық прагматиканың қызметі субъект пен адресаттың өзара қарым-қатысынан туатын мәселелер болғандықтан, тілімізде қысқарымдардың бұл бағытта қарастырылмауы – қазақ тілінде қысқарған сөздерді қолданудағы «дағдарыстың» бір көрінісі.

Мәскеу фонологиялық мектебінің негізін салушы ғалымдардың бірі А.А.Реформатский өзінің 1967 жылы жарық көрген «Введение в языковедение» атты еңбегінің [1] грамматика бөлімінде «Сложения» тақырыбы аясында күрделі сөздерге баса назар аудартады да, күрделі сөздердің жасалуы санскрит, көне грек және латын тілдерінде «шебер» жасалғандығын айтады. Ал ғалым Н.Алдашев «1960-1970 жылдарда орыс тіл білімінде екі мәселе көзге түседі, оның бірі қысқарған сөздердің әдеби тілдің сөздік құрамындағы орнын және екіншісі қысқарған сөздердің грамматика саласына, сөз тудыру жүйесіне қарым-қатынасын, анығырақ айтқанда, қысқарған сөздердің дербес, жеке сөз екендігін ажырату жағдаяты» [2, 7], – деп көрсетеді.

Ағылшын тілінде зерттеуші О.Кастерина кандидаттық диссертация авторефератында [3] қысқарған сөздерге жаңа сөздіктерді пайдаланып, арнайы зерттеу жүргізу барысында аббревиатуралардың жасалу тәсілін топтастырады: «частичносокращенных сокращений, инициально-словных, слоговых (апокопа,аферезис, синкопа, стяжение), сложнослоговых,

сращений (телескопов или накладок, инициально-слоговых, буквенных, акронимов, совпадающих по форме с уже существующими словами, акронимов, несовпадающих по форме» [3, 13]. Сондай-ақ ағылшын тілінде қысқарған сөздер ықшамдау мақсатында ғана емес, қарым-қатынас үшін де қолданып, оларды «Механизм эвфемизации и табуирования» деп атайтынын түсіндіреді. «Эвфемизмы употребляются для завуалирования уничижительной по отношению к коммуниканту лексики, которая апеллирует к его умственным способностям, а так же «скрывает» употребление некорректных сравнений: AFCPS < Any Fool Can Plainly See, WAG < Wild Ass Guess, AYSOS < Are You Stupid Or Something, LLAL < Laughing Like A Lunatic. Эвфемизмы маскируют лексику, несущую некорректное отношение к возрасту коммуниканта: OL < Old Lady, OM < Old Man, XYL < Ex Young Lady, физическим недостаткам: NTTFLS < Not Till The Fat Lady Sings, расовой, половой и этнической принадлежности: HAB < Hot Asian Babe, BAP < Black American Princess» [3, 16].

Қазақ тілінде қысқарған сөздер қолданысының жайы толық шешімін таппай отыр. Бұл – қазақ тіл білімінде терең зерттеле қоймаған, тіл мамандары тарапынан жеткілікті көңіл бөлінбей жүрген мәселенің бірі екендігін аңғартады. Бұған қатысты бір ғана деректің өзі де жеткілікті. Көптеген әріптік, буындық қысқарым үндестік заңына үйлестірілмей беріледі, мұның себебі қарастырылмайды: *ӨРҰ, СӨҚ, FӨӨ, СӨСҚҰО, ТҮРКСОЙ, СтепЛАГ, Қазақтелеком*, т.б.

Қысқарған сөздердің кез келген салада жиі кездесуі олардың жасалуы мен қолданысын бір ізге түсіру, лингвистикалық сараптамадан өткізу, жаппай қолданысқа ұсыну қажеттілігін тудырады. Осы қажеттілік шешімін таппаса, тілдің жазбаша, ауызша қолданысы үшін қысқарған сөздер тіл білімінде күрделі мәселе болып қала береді.

Семиотиканың негізін салушы, американдық философ Чарльз Уильям Моррис (1901-1979) енгізген «прагматика» термині ХХ ғасырдың 60-70-жылдары ғалым Ч.С.Пирс (1839-1914) идеясымен лингвистиканың жеке бір саласы ретінде қарала бастаған. Тіл мен ойлау мәселесі, олардың байланысы сол уақытқа дейін жалпы тіл білімі, соның ішінде синтаксис саласында қарастырылып келді. Ал қысқарған сөздер тіл мен ойлау мәселесінде адамның ойлау жүйесінің тілмен тікелей байланысын анықтауда қиындық туғызады. Сол қиындықтардың бірін зерттеуші Ш.Құрманбайұлы өз еңбегінде орынды көрсетеді: «...әріптік қысқарту барысында қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі сақталмаған. Дыбыстар үндестігі бұзылғандықтан, тіліңді қанша бұрасаң да айтуға келмейтін қолайсыз атаулар пайда болған. *Әр басқа ұғымды білдіретін күрделі атауларды бір ғана қысқарған сөзбен беруді де орын алып жүрген кемшіліктер қатарына қосуға болады.* Мысалы, Халықаралық кәсіпкерлер ұйымын да, Халықаралық көші-қон жөніндегі ұйымды да ХҰ, Еуропалық Кеңес те, Еуропалық Комиссия да ЕК түрінде қолданылып келеді» [4, 123-124]. Мұны модальдық семантикалық категориясы бойынша түсіндірсек, «айтылған сөз бен болмыс арасындағы қатынас түрлері және хабардың әртүрлі қабылдануын көрсетеді» [5, 145] Демек қысқарған сөздер семиотикада да бір ізге түсуі үшін осы бағытта зерттелуі керек.

Осы тәрізді кемшіліктер адресат пен адресант арасында да түсініксіздік туғызады. Тіпті қысқарған сөздерді ауызекі тілде дұрыс қолданбаса, сөйлеу әдебінің бұзылуына әкеп соғады (Мысалы: «Сіз ҚР [Қы-Ры] азаматысыз ба?» деп сұрау оғаш естіліп, құлаққа түрпідей тиеді және ұлттық дүниетанымға, функционалдық стильдердің классификациясы нормаларына қарама-қарсы. Мұндай жағдайда қысқарымдар «тарамдалған» нұсқада қолданылады). Өйткені сөйлеу әдебі жалпы адамзаттың әдеп құндылығын, ұлттың этикалық алғышарттарын өзіне тірек етеді. «Тіл мәдениеті сөз дұрыстығы, сөз дәлдігі, сөзді көркем, әсерлі, әсем етіп жеткізу ұстанымдары, яғни коммуникативтілік қажеттілік пен эстетикалық бағдар ауызекі сөйлеу стилінің прагматикасын қамтиды» [6, 57].

Атақты ғалым Қ.Жұбанов қысқарған сөздерді «қиюлы сөздер» деп қарастырып,

өзінің қазақ тілінің программасына (1936 жылғы) оларды буын қиюлы, әріп қиюлы, аралас қиюлы сөздер деп бөледі [7, 310].

Қазақ тілінде Қ.Жұбанов қысқарымдардың үш тәсілін атап өтсе, Н.Алдашев оның жасалу жолы бойынша 6 тәсілін көрсетеді. Сонымен қатар ғалым Н.Алдашев өзінің кандидаттық диссертациясының авторефератында «М.Хасеновтің айтуынша, қазақ тілінде қысқарған сөздер бұрында ауызекі сөйлеу тілінде қолданылған апар, әкел, бүгін, биыл, сексен, тоқсан тәрізді тұлғалар барғам, келгем, барғасын, келгесін, барың, келің тәрізді ауызекі сөйлеу тіліне тән грамматикалық нысандар қысқарту тәсілі арқылы жасалғандар», - [2, 11] деп жазғанын көрсетеді.

М.Хасеновтің көрсетуіндегі сөздерді қазақ ғалымдары қысқарған деп емес, кіріккен, біріккен сөздер құрамында қарастырады. Ғалым көрсеткен сөздер қысқарту тәсілі арқылы ғана жасалмағандығын ескертеміз. Мысалы, барғам, келгем сөздері морфонологиялық апакопа құбылысына жатады [5, 19].

Көптеген ғалым қазақ тіліндегі кісі есімдері «Бәке, Жәке», т.б. атауларды қысқарған сөздер қатарына жатқызғанымен, бұл сияқты қаратпалардың қазақ тілінде белгілі бір табу сөз сипатында тұрғанын назарға алмайды. Мұндай ерекшелік басқа халықтың ұлттық дүниетанымында жоқ. Осы арада қазақ тіліндегі қысқарымдарды өзге ел ғалымдары еңбегіне сүйеніп емес, қазақ ұлтының ерекшелігін ескеріп, зерттеу қажеттігін айтқымыз келеді.

Келесі мәселе – әлеуметтік желілердегі қысқартылып жүрген сөздер. *Рақмет-раха, Спасибо-спс, және - &, не істеп жатырсың – нестеп, нормальный-норм, стипендия-стипуха, мама-махан, papa – pap* секілді сөздер туындаған. Қазақ тілінде бұлар жаргондар деп көрсетіледі. Кейде «арго», «сленг» сияқты терминдермен алмастырады. Ал өзге тілдерде бұларға социолект деген термин берілген. «Молодёжный сленг – социолект (англ. *sociolect*, от лат. *Societas* – общество и диалект), социальный диалект – групповые речевые (в первую очередь лексические и стилистические) особенности, характерные для какой-либо социальной группы (профессиональной, возрастной, субкультуры)» [8, 9].

Жалпы қысқарған сөздердің әр тілде өзіндік орны бар. Кіркеліктің нәтижесінде қазақ тілінде қысқарған сөздер көбейіп келеді. Бұл бірліктердің прагмастистикада да зерттеу нысанына түсуі белгілі бір жағдайда оң шешімін берері сөзсіз. Осы бағытта зерттеу жүргізу барысында терминология комитетінде қысқарған сөздер сөздігін жасау қажеттілігі де туады. Ағылшын, орыс, қытай тілдерінде аббревиатуралардың прагмастистикасы секілді мәселелерге арналып бірнеше диссертациялар қорғалды. Ал қазақ тілінен қысқарған сөздер тақырыбына арналған Н.Алдашевтің 1996 жылғы кандидаттық диссертациясын ғана нақты атай аламыз. Ғалымдар алдында осы бағытта зерттеу жүргізу мәселесі бір арнаға түсуі тиіс.

Әдебиеттер

- 1.Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва, 1967. – 542 с.
- 2.Алдашев Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі қысқараған сөздер//Канд. дисс.авторефераты. – Алматы,1996. – 25 б.
- 3.Костерина О.Н. Лексические сокращения в современном английском языке (структурный и прагматический аспект)//Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Санкт-Петербург, 2005. – 23 с.
- 4.Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқараған сөздер. – Астана, 2009. – 256 б.
- 5.Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

6.Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы: Оқу құралы. 2-бас. Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.

7.Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері/Құраст.: Ғ.Әнес.Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.

8.Масловец П.С. Употребление сокращённых слов в речи старшекласников. Белая Церковь, 2011. – 26 с.

М. С. Оразбек

Т. Қ. Қанатова

Астана қ.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ (Ж. Қорғасбек әңгімелері бойынша)

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармалары қай кезде де әдебиеттану ғылымының нақты нысанасына айналып, жан-жақты қырынан зерттеліп келеді. Халық өмірінің ғарыштық жылдамдықпен өсуі қазақ прозасына да тың тыныс, соны соқпақтар әкелді. Бұрындары сезім толғанысы, азаматтық рух деген сияқты қазақ прозасындағы қалыптасқан ұғымдар өзгеше реңмен айтылып, өзгеше талғаммен талдана бастады. Қазіргі қай прозалық шығармада болсын, өмір шындығына бейімділік, реальды нақтылық, ойшылдық басты сипаттарының бірі. Эпикалық жанрлардағы көркемдік, шеберлік пен ізденістердің сан қырлылығы, молдығы да уақыт ерекшелігі. Сюжеттік тартысы мол шығармалар да өзіндік сымбат-бітімін түрлендіре түскен. Тілдік, стильдік, формалық ізденістер. Образ жасау, көркемдік бейнелеу принциптері. Осындай толып жатқан өзекті, мәнді проблемалар соңғы он жыл прозасындағы өзгерістерді көрсетеді.

Қазіргі қазақ прозасының творчестволық дәстүрі тереңге тамыр тартқан. Жаңашылдық – сол дәстүр атты қайнар бұлақтың көзі. Жазушыларымыз тақырып аясын кеңейтумен қатар, бұрынғы тақырып, проблемаға басқа қырынан келіп, тың тебіреністерді ұсынуда. Әдебиетіміздің дамуы – елдің, халықтың толысуының белгісі. Проза шеберлігінің, мәдениетінің ұшталуы, жаңа биіктерге көтерілуі де рухани дүниеміздің жарқын әлемі. Қазіргі қазақ прозасындағы творчестволық ізденістер ортасында екі қасиет ерекше жоталанып көрінеді.

Жазушылық, ақындық қасиет кім болса соның басына қона салмайды. Ол – табиғаттың адамға беретін сыйы. Халық арасынан шыққан дарынды жазушылардың бірі, Әулиеағаш өңірінің перзенті – Жүсіпбек Қорғасбек. Жазушының «Көгілдір керуен» атты әңгімелер жинағы, «Жансебіл» атты повестер мен әңгімелер топтамасы жұртшылық қауымға әріден таныс. Әдебиет сыншысы Таласбек Әсемқұлов «Біздегі әдеби өмір батыстың әдеби өміріне ұқсап кетті» атты мақаласында: «Жақында Жүсіпбектің «Үлпілдегін» оқып шықтым. Романды оқырмандардың көбісі іздеп жүріп оқығанын байқадым. Шығармашылықта Жүсіпбек Қорғасбек бүгін ғана жазып жүрген адам емес. Жүсіпбек алғашқы әңгімесінен-ақ жұртты таңғалдырды, содан кейін ылғи жақсы жазды. Жүсіпбек, Асқарлардың қатары кілең жақсы жазушылар» [1, 8], – деп жазушының анық бағасын береді.

Жазушының тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болуы керек. Бұл – қалам иесіне қойылар бұлжымас талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал халыққа қажет шығарма – мазмұнды шығарма. Айтқысы келген сырын, танытқысы келген шындығын жан тебірентер әсерлі суретке айналдырып, қағаз бетіне көңілді қалпынан айнытпай түсіру үшін ең қажетті бірден-бір сөз іздеп табу – шебер суреткердің қасиетті

парызы. Жүсіпбек әңгімелерінде кейіпкерлері қандай қиыншылықтарға, тағдырдың талқысына түссе де, адамдық бейнесін, адамгершілік қасиетін жоғалтпауға, өмірге деген үмітінен түңілмеуге, тағдыр тауқыметіне мойымауға, адалдық пен әділдікті баян етіп, адал жанын, таза ниетін бойында сақтап қалуға тырысады.

Мәңгілік тақырыптарды арқау еткен жазушы туындылары ізгілікке, адалдыққа үндейді. Сатиралық шығармалары арқылы да заман шындығын уытты суреттей білді. Жаргон формасы арқылы қоғамның тым жадаулатып, құлықсыздандырып бара жатқандығын көрсете білді.

Көркемдік дегеніміз әдеби шығарманың ажарын ашатын, оның эстетикалық тұғырын биіктететін шынайы әрі нақты компоненттер екендігіне ден қойсақ, Ж.Қорғасбек өзінің төл туындыларының көркемдік даму диалектикасына да мән беріп отыратыны байқалады. Бұл ретте ұлы Абай қолданған сөз мәйегін басшылыққа алады. Сондықтан да болар оның бірде-бір шығармасынан басы артық сөзді, түсініксіз сөйлемді кездестірмейміз. Қазақы жатық тіл, орамды ой мен орайлы оқиға табиғи қалпында жетелеп отырады. Мықты логикамен өрістейтін қарапайым композициялық құрылым да оқырманды жалықтырмайды. Ілгері қарай қызықтыра ертіп әкетеді. Жазушы шеберлігінің бір сыры осында жатса керек.

Қаламгердің «Өлмейтін құс» және «Миллион ара, миллион жылан және мен» атты шығармаларының стильдік ерекшеліктері мен ұқсастықтары жайлы ғалым А.Исмақова мынадай пікір білдіреді:

«Жүсіпбек Қорғасбектің жақында «Жас Алаш» газетінде жарияланған әңгімесі тіпті жаңа тәсілде жазылған. Бұрынғы Жүсіпбек мұнда байқалмайды. Бұл метафоралық прозаның жаңа қыры, Т.Шапай мен Ә.Тарази символдар арқылы сөйлеуші еді. Жүсіпбек те үлкен романның оқиғасын кішкентай бір әңгіменің ішінде баяндап үлгерді. Әңгіменің ішкі тақырыбы – өмірге деген өкпе, өкініш. Шал мен кемпірдің басына түскен ауыртпашылық та кәрілік. Бірақ, әңгімеде қиналған шал мен кемпірдің сөздері көрінбейді. Шалдың немересінің есіктің алдында ұшып келген «сарала» құстарды көруі, – олар ақырзаманның құстарына ұқсайтын, – иттерге шабуыл жасап, күшіктерін жегені суреттеледі. Қас-қағым сәтте өткен қысқа оқиға арқылы шал мен немересінің осы жайға қолданған іс-әрекеттері баяндалған. Ең қызығы әңгіме соңында: «... сарала құстар содан қайтып келген жоқ. Үрмет шалдың сарала құстар туралы айтқан әңгімесіне де ешкім сенген жоқ...» баяндаушы елдің сөзін келтіреді: «талантты, өнерлі» деп жұрт мақтаған баласы оның сүйегіне де келмеді. Соңғы сөйлемде жазушы әңгіменің басты ойын айтады: сарала құстар туралы әңгіме өтірік болғанымен, әкесі өлгенде баласының келмей қойғаны шын болатын».

Әңгімедегі оқиға шындық пен жалғанның арасында тұрады. Болуы да мүмкін, болмауы да мүмкін. Орыс әдебиеттануында «проблема условности» деген түсінік бар. Гоголь шығармаларында өте көп кездеседі. Әңгіменің атын қараңыз – «Өлмейтін құс». Өлмейтін құстың болмайтынын бәріміз білеміз. Бұл – классикалық тәсіл [2, 355].

Жазушының бұл шығармасынан байқайтынымыз, «өлмейтін құстың» бұл өмірде болмайтыны. Алайда, қаламгер сол «өлмейтін құс» арқылы шығарманың негізгі идеясын ашып тұр. Жалпы, мұндағы «өлмейтін құс» образы бұрыннан таныс қиял-ғажайып ертегілердің негізінде өзгеше қырынан, жазушы қиялының қосындысынан реминисценцияланып тұр. Шығарманың бастауы халықтың ертегілерге өте ұқсас. Шал, оның немересі арадағы диалог, сарыала құстар туралы әңгіме. Бәрі де ертегіге тән сипаттаулармен жүзеге асқан.

Жер жүзінде ертегі тыңдамаған адам жоқ шығар. Бұл адам баласымен бірге жасап келе жатқан көркем дүние. Бір кездерде біздің ата-бабаларымыз қиялдап, «Ұшқыш кілем», «Көлтауысар», «Саққұлақ», «Желаяк», бір-ақ сәтте алыстан хабар алғызатын діллә тас, тез арада тамақ пісіретін сиқырлы ағаш көптеген осындай армандарынан оқиғалар тудырған. Қиял-ғажайып ертегілері ескі дәуірлерден бері келе жатқан фольклордағы ең көне жанр болып саналады. Қиял-ғажайып ертегілердің шығу төркіні сонау қола дәуіріне кетеді

десек, уақыт өте келе көптеген өзгерістерге ұшырап, түрленіп отырғаны хақ. Жазушы Ж.Қорғасбектің айтуынша, мұндай құс өмірде жоқ, тек сол қиялдан туған құстың негізінде көркем шығарманың бар сыры мен сыны, мәні ашылып тұр.

Сондықтан бұл образдарды Иран не басқа халықтардан кірген мотивтер деп емес, керісінше түркі халықтарының сонау ежелден қолданып келе жатқан төл туындылары деп танығанымыз жөн. Осындай шығармаларда кездесіп отыратын дәулер, жын-перілер, самұрық құс пен мыстан кемпірлерді жалпы ортақ желілер деп қарастырғанымыз жөн.

«Өмірмен қоштасу» әңгімесі өмірден безінген, өмірдің ащы шындығын мойындағысы келмей, ит өмірден гөрі өлімнің дұрыс екенін түйген жандар туралы. Өмірінің бірінші минутынан мүгедек болған бұл жан қос дөңгелекті арбаға таңылған. Өмірінің соңына дейін осы арбамен алысып өтерін білген ол, өмірін осы жерде тоқтатқысы келеді. Көрген қиындығын, азабын тап осы жерде тоқтатқысы келеді. Бұл жерде ең дұрыс шешім өлім болды. Жол ортасына шығып, ажалын күтеді. Ары өткен-бері өткен машинаға қарап, тездетіп азаптан құтылуын ғана тілейді. Көп ұзамай қос дөңгалақты арбаның шырқ айнала ұшқанына, жерге түскен қалдықтары ғана қалғанына куә боламыз. Өмірімен әп-сәтте қош айтысып, жан тапсырады. Осы оқиғаның куәсі болған екі адамның сөйлескен әңгімесінен мәңгілік сауал қозғалады.

«Рас қой, бәрі де рас. Біз қазір керек адамдар мен керексіз адамдар болып екіге бөлінеміз. Сенбесеңіз, мен қазір ана көпірден секіріп кетейінші, ешкім де жыламайды. Өйткені маған ешкімнің ісі түсіп тұрған жоқ. Егер мен керек адам болсам, бәрі де басқаша болар еді».

Мәңгілік образдар қатарынан керексіз адамдар образы да орын алады. Бұл оқиғаның тағы бір мәні – әдебиеттану ғылымында әріден таныс бүгінге дейін жалғасып келе жатқан тақырып «өмірден безіну», «өлім мен өмір» баса назар аударатын концепция. Себебі, соңғы кезде көптеген қаламгерлер өлім тақырыбын (суицидті) өз шығармаларына арқау етіп алуы жиі кездеседі. Өмір сүре білу – әрбір адам үшін үлкен сынақ. Осы сынақта уақытша қиындықтар мен ауыртпашылықтарды көтере алмай, өзіне-өзі қол жұмсау қоғамымызда көп көрініс алууда.

Исламда өз-өзіне қол салу – үлкен күнә. Бұл жөнінде Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Кім өзін темірмен жарып өлтірсе, темір ішіне қадалған күйі тозаққа кіреді. Ал, кім у ішіп өлсе, жаһаннамда мәңгі сол уды ішеді, кім жардан өзін тастап жан тапсырса, тозақтың түбіне мәңгілікке тасталады» [3, 256], - деді.

«Танатология» (өлімді зерттейтін ғылым саласы) термині қазақ әдебиеттануында әлі күнге дейін толығымен зерттеле қойған жоқ. Әдеби-көркем туындылардағы танатология ең алдымен, идеялық-тақырыптық (П.Бицилли, Ж.Нива, К.Макамура), құрылымдық (Ю.Лотман), нарративті (М.Бахтин) тұрғыдан қарастырылды. Әдебиеттегі танатологияға деген қызығушылықты Аристотельдің «Поэтикасынан» байқауға болады. Сонымен қатар Ж.Баласағұн, Қ.А.Иассауи, Қорқыт, А.Иүгінеки, М.Ж.Көпеев, Ш.Құдайбердіұлы шығармаларында да қарастырылған.

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі өмір мен өлім концептісі сан арналы түрлі пішінде бейнеленеді. Әсіресе, өзін-өзі өлтіру сарыны – шешуі жоқ күрмеулі тақырып болса да, қазақ қаламгерлері өзіндік көркемдік шешім табуға тырысқан. Аталмыш тақырыпта қарастырылған әңгімелер әртүрлі болғанымен, қаламгерлердің айтары бір. Ол – әрқашан да, тіпті өлім алдында өзінің болмысыңды биік ұстау. Ж.Қорғасбектің да ұсынатын тұжырымдамасы – нендей жағдай болса да, осалдық танытып, күнәһар болып, өзіне-өзі қол салудан жирендіру.

Қаламгерлік қолтаңбасы қалыптасқан Жүсіпбек Қорғасбектің «Мұнар, мұнар, мұнара» деген тақырыппен «Жалын» баспасының жұлдесін жеңіп алған «Жабайы ит», уран казушылардың өмірінен жазылған «Өлі көл», көркем фильм сценарийіне арқау болған «Қасқыр адам» повестері, сәтті экрандалып, бірқатар сыйлықтарды иеленген «Жансебіл» туындысы терең психологиялық жан-дүние құбылыстары мен күрделі характерлерді тосын да кесек оқиғалар үстінде ашуымен ерекшеленеді. Сондай-ақ

«Шіркін, Шекер», «Қарттар үйі», «Төрт мысал» және басқа да ойлы әңгімелері шымыр, шебер түйіндеулерімен сүйсінтеді. Мерзімді басылымдарда жарық көріп, жұртшылықтың жылы пікіріне бөленген шығармалардың тақырыптық ауқымы кең, тілі көркем.

Тақырып – қаламгердің өскен, өзі етене араласқан ортасына тікелей қатысты. Суреттелетін өмір көрінісін жете зерттеп, тыныс-тіршілігін бойына толық сіңіргенде ғана көркем шығарманың алдына қойған мақсаты орындалады. Ж.Қорғасбектің бір ерекшелігі де осы бір тақырып тұрақтылығында. Оның кейіпкерлері өте аз, әрі жинақы. Әсіре қызыл сөзге, жасанды желіге әуес емес. Оның қаламынан шыққан әр оқиға өмірдің өзінен алынып, көзқанық, сыралғы жайлардың негізінде өрбіп, алайда қатал, жағымсыз тосын, күтпеген оқиғалармен аяқталып, тазалығымен, жеңіл мұңымен жүрегіңді шымырлатып, сезім тұнығына батырады. Өзгеше әлемге жетелейді. Жазушының ұшқыр қиялы нәзік суреттеумен қабыса өрнектеліп, өзіне баурап алады.

Қай жазушының болмасын, шығармашылық жолында басты тақырыбы болады. Ал, Жүсіпбек Қорғасбектің негізгі көздегені – тарихи, аңыздық оқиғаларды жаңа оқырман көзімен таныту мәселелерін өз шығармаларына арқау етті. Өзі көзбен көріп, көкірегіне түйген шындығын саралап, көркем жеткізуге ұмтылыс жасаған жазушының бірі – Жүсіпбек Қорғасбек. Оның шығармалары ұлттық әдебиетмізге әлеуметтік-психологиялық тақырыпқа жазылған табысы мол туындылар болып саналады.

Мәңгілік тақырыптарды арқау еткен қаламгер туындылары ізгілікке, адалдыққа үндейді. Шығармаларда таныс-бейтаныс кейіпкерлердің мінез-құлықтары, іс-әрекеттері арқылы мына өмірдің ғажабы – сезімнің адалдығы, ниеттің тазалығы, адамдық бет-бейнені сақтап қалу, тіршілікте кездесетін сындардан абыроймен өту деген ойлармен өрнектеледі. Тәуелсіздік тұсындағы шығармалар тек тақырыптық, образдық тұрғыдан ғана емес, көркемдік ерекшелік, поэтикалық стиль тұрғысынан да жаңарып түлегені байқалады. Жаңа тақырып пен өмір құбылыстарын бейнелеудегі тілдік айшықтар арқылы да қаламгерлердің даралық қолтаңбасы айқындалады. Адам және оның өмір сүріп, тіршілік етер ортасындағы заттық әлем арасындағы қарым-қатынасты суреттеу кеңінен орын алды.

Өмірде әрбір адамның өзгеге ұқсамас өз өмір жолы болатыны секілді, әрбір шығармашылық адамның шығармашылық ұлы көшке келуі де, қызығы мен қиындығы, азабы мен рақаты, жеңісі мен жемісі мол сол көшке ілесуі де әрқилы болатыны заңды. Шығармашылық жолындағы өмірлік тәжірибесі жазушы шығармаларына әсерін тигізбей қоймайды. Сондықтан да болар жазушы әңгімелерінің тақырып аясы кең, ішкі мазмұны терең, айтар ойы анық. Қазақ әдебиетінде ешкімге ұқсамайтын, тосын, айшықты қолтаңбасымен жарқырай көрінген шынайы талант Ж.Қорғасбек шығармашылығы болашақта әдебиеттану ғылымына әлі де өзекті болатынына сенім мол. Өйткені, шығармашылық жолын, шығармаларын талдау арқылы, яғни деректік пен негіз, шынайылық пен көркем идея үйлесімін тапқан, осы екі ұғымның бір-біріне арақатынасын шынайы сабақтастыра алған қарымды жазушы деп бағалауға болады. Міне, осы тұрғыдан алғанда, Ж.Қорғасбек шығармалары – адамдар образы арқылы оқырманның эстетикалық сезіміне әсер ететін, әдемілікті түсінуге, мінез-құлықтарын жақсартуға көмектесетін, адамдар арасындағы әртүрлі қайшылықтарды көрсетіп, шындықтың бетін айқындайтын құрал.

Қазіргі қазақ әдебиетінің санап айтарлық табысы алуан. Әсіресе, соңғы он бес-жиырма жыл ішінде әдебиетіміздің көтерген жаңалығы ұлғайды. Әдеби дамуда жаңа қадам жасалғаны анық. Солардың басты белгілері қатарында: қаһарманның жай-күйіне терең үнілу тенденциясы, психологиялық талдаудың артуы; жанрлардың саралана, жіктеле түсуі; жаңа қырлары ашылуы; тартыстардың ақиқат өмірден алынатын кейіпкерлерді жан-жақты байланыстарымен гармониялы толықтығын көрсетуге ұмтылушылық; шығармаға жаңа дәуір қаһарманының келуі, тартыс, сюжет, композицияға тиісті өзгеріс кіргені; қаламгерлердің стильдік даралығы анықтала түсуін айтар едік. Мұның бәрі, қазақ әдебиетінің өскендігін аңғартатын сипаттар... Бұған қарап, әрине, қазақ әдебиеті

көркемдік дамудың шегіне шығып болды, енді үйренерлік ештеңе қалған жоқ деген ұғым тұмайды. Ең басты жетістік – парасатты, шыншыл, кемел ұлттық әдебиетіміз жасалғандығында.

Әрбір суреткерді өмір – адамның әртүрлі жайттары толғандырады. Көркем шығарма сол толғаныстарға көркемдік тұрғыдан берілген жауап болса керек. Сондай-ақ бұл жауаптар оқырман көкейіндегі сауалдарға да дөп келсе құба-құп. Ж.Қорғасбектің суреткерлік мұраты адам бойындағы сезімталдық пен аяушылық сезімді дәріптеу, өмірдегі ізгі де игі істерді, адамгершілік қасиеттерді көрсету. Адамның моральдық байлығын, жан дүние сұлулығын, рухани биіктігін әр қырынан ашу – Жүсіпбек творчествосының негізгі тірегі.

Әдебиеттер

1. Әсемқұлов Т. Интертекст, интертекстуальдік интерпретация // «Халық сөзі». – 2013. – 15 тамыз.
2. Исмақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 376 б.
3. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 464 б.

А. Ж. Жармуханова
Астана қ.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТІН ЖОБАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ

Қазіргі таңдағы егеменді еліміздің болашағы дарынды, білімді, ізденімпаз жастарға байланысты. Қазіргі қоғамда экономикалық, әлеуметтік, саяси және адамгершілік проблемаларды шешуде білім сапасының рөлінің зор екені ескеріліп келеді. Еліміздің ұлттық білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін оқытудың жаңа технологияларын қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, белсенді, шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлғаны қалыптастыруға ерекше мән берілуде. Бұл туралы Елбасымыз Н.Назарбаев Қазақстан халқына арналған «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат. Бір мүдде. Бір болашақ» Жолдауында: «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Оқыту нәтижесі сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс. Біріншіден, барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр», - деп атап көрсетті [1].

Танымдық әрекет – шәкірттің ізденіп, білім алуына бағытталған белсенді ақыл-ой қызметі. Студенттердің оқу-танымдық іс-әрекет белсенділігі оның жеке бас ерекшелігіне ғана қатысты емес, сонымен қатар оқытушының теориялық сауаттылығы мен шеберлігіне байланысты. Психологтардың зерттеулеріне қарасақ, оқу-танымдық құзыреттіліктің қалыптасуы әлеуметтік ортамен және жеке тұлғаның танымдық қажеттілігін оятуға ынталандыратын оқу және тәрбие үрдісі, сондай-ақ оның жеке басының белсенділігімен, ұжымдық іс-әрекет рөлімен, оның ұстанған мақсат-мүддесімен үндесе жүретін күрделі үрдіс. Ал, таным дегеніміз не? Таным – бір-бірінен ажырамас, тығыз байланыстағы екі компоненттің қатынасын көрсететін күрделі үрдіс. Танымдық құзыреттілік – бұл жеке басына маңызы бар және әлеуметтік қажетті танымдық мәселелерді шешудегі студенттің өзі басқара алатын, сол мәселені шешу барысында студенттің белгілі бір білім, білік дағдыларға ие болуы [2].

Қазақ тілі мен әдебиетті коммуникативтік бағытта оқыту – басты мақсат. Студенттердің жалпы ойларын бір жүйеге келтіру, жақсы психологиялық жағдай жасау, ойлау қабілеттерін дамыту және өз бетінше білімдерін бір жүйеге келтіру мақсатында жоба әдістемесін қолдану қажет. Бұл жобада оқытушыларды қызықтыратыны – студенттің әр саладан алған білімдері үлкен мәселені шешуге мүмкіндік береді. Жоба түсінігі бойынша алынып отырған идея теориялық және практикалық тұрғыда шешіледі. Осы аталмыш жұмыс белгіленген нәтижеге жетіп, қорытынды шығаруға бағытталады.

Жобалап оқыту технологиясы педагогтың интеллектуалдық, кәсіби, моральдық, рухани, азаматтық және басқа да сапалы қасиеттерін қалыптастырып отырып, оқытушының жеке тұлғалық қасиетіне тікелей әсер етеді. Студенттерді зерттеу жұмысын ұйымдастыру және жоба жұмысын жасауға мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау – бүгінгі күн талабы. Сондықтан да жобалау технологиясының тиімділігі-күннен күнге артуда. Бұл технология әлемдік педагогикада жаңалық емес. Ағылшын тілінен аударғанда «cooperative learning» – бірге үйрену деген мағынаны білдіреді. Түсіндірме сөздікте оған төмендегідей анықтама беріледі: «Жобалау технологиясы – оқушылардың жоспарлау және күрделене беретін тапсырмаларды орындау арқылы меңгеретін білімі».

Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – студенттердің қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау мен танымдық қабілетін арттыру арқылы студентті болашақта әртүрлі жағдаяттарда, әртүрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу. Жобалап оқыту технологиясы арқылы қазақ тілін оқыту – тілдің заңдылықтарын және оның бай қорында жинақталған ұлттық мәдени мол мұраны студенттің ішкі құндылықтар жүйесіне енгізудің тиімді жолы. Сондықтан студенттер жобаларды орындау арқылы қазақ тілін меңгеруі барысында тілдің құрылымдық-жүйелік заңдылықтарын ғана емес, сонымен қатар қазақтың ұлттық мәдениетін де сіңіре алатын үдерістен өтеді.

Жоба – бұл нәтижелі қызмет. Студенттер жобалау қызметін атқара отырып, нақты нәтиже алады және оны көпшілікке ұсынады. Жобаны орындау мақсаты – қарым-қатынас, сөйлеу барысында студенттердің белсенділігін арттыру, өз бетімен атқаратын жұмысын білу, жоғарылату болып табылады. Жобамен жұмыс істегенде, студенттер ақпарат жинайды, әртүрлі ғылыми, бұқаралық жазбаларды қолданады. Компьютермен ғаламторда жұмыс істеуге, ақпарат іздеуге үйренеді. Жобаны қорғау барысында студенттер өздері дайындаған коллаждарды, бейнефильмдерді, әртүрлі кестелерді пайдаланады, ғаламторда өз сайттарын ашып, жобаларын көпшілікке ұсына алады.

Студенттен тақырып негізінде жоба тақырыбының мақсат-міндетін анықтау, болжамын қоя білу талап етіледі. Жобаны әзірлеу барысындағы студенттің өзіндік ізденісі мен еңбектенуі аса маңызды. Бұл студенттердің ғылыми ізденімпаздық қабілетін арттырады әрі шығармашылыққа баулиды. Ал жоба қорғау сабағында студенттердің өз жұмысына және өзгенің жұмысына сараптама жасауы жауапкершіліктерін арттырады. Жобаға сарапшылар төмендегідей өлшемдер бойынша төрелік етіп, сараптама жасайды:

1. Тақырыпты мақсаты мен өзектілігіне сай аша білуі. Болжам қоя білуі;
2. Ғылыми ізденісі, жаңалығы, шығармашылығы;
3. Талдай білуі, көрнекілік қолдануы;
4. Сөйлеу мәдениеті және шешендік қабілеті.

Жобалап оқыту технологиясының сапалы білім берудегі тиімділігі студенттің жеке басының ізденімпаздық қабілетінің дамуымен байланысты анықталады. Бұл туралы А.А. Сатбекованың пікірі келесідей: «Жобаны орындау барысында студенттің қазақ тілінде ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамыту өзін-өзі бақылау мен басқару арқылы саналы түрде жүріп отырады. Осы үдерісте студенттің ерік-жігері, тілдік қабілет ресурстары, тілдік сезімі ұштала түсіп, есте сақтау қабілеті мен сөйлеу дағдылары жетіледі. Бұл технология қазақ тілін үйренуші студенттің дүниетанымдық көзқарасы

адамгершілік қасиетімен тоғысқан жеке тұлға ретінде, кәсіби маман ретінде қалыптасуына, әлеуметтенуіне қызмет етеді» [3].

Жаңа кезеңде жобалап оқыту технологиясын қазақ тілін сапалы әрі тиімді оқыту жүйесі ретінде таңдап алудың бірнеше себептері бар. Жобалап оқыту технологиясын қолданып, проблемалық тақырыптың мазмұнын ашу, пікірталасқа түсу, өзіндік ойларын ғылыми дәлелдеудегі мұндай оқу ынтымақтастығын тудыратын топтық жұмыстардың мүмкіндіктері мен тиімділігі мол.

Жобалап оқыту технологиясы арқылы орындалатын жұмыстарды өз деңгейінде дұрыс ұйымдастыру үшін олардың типтерін білу – басты талап. «Жоба түрлері: 1) әрекет түріне қарай: зерттеушілік, шығармашылық, рөлдік, қолданбалы, моножоба, пәнаралық; 2) пәндік-мазмұндық сипатына қарай: моножоба және пәнаралық; 3) қарым-қатынас тәсіліне қарай: тікелей қарым-қатынас; коммуникациялық технология; 4) үйлестіру сипатына қарай: тікелей, жанама; 5) байланыс сипатына қарай: аймақтық, оқу орнында орындалатын және халықаралық; 6) қатысатындардың санына қарай: жекелік, жұптық, топтық; 7) орындалу уақытына қарай: қысқа мерзімдік, орта мерзімдік, ұзақ мерзімдік деп іштей топтастырылады. Бұл жобалар мазмұндық сипаты жағынан іштей екі үлкен топқа: ғылыми-ізденіс және қолданбалы-практикалық болып біріктіріледі. Ғылыми-ізденіс жобаларының түрлеріне зерттеу, шығармашылық, пәнаралық, т.б. жобалар жатады. Оларды аралас жоба типтері деп атауға да болады». Қолданбалы-практикалық жобалар рөлдік, қолданбалы, моножоба деп бөлінеді. Бұл жобалар студенттердің белсенділігін дамытуға бағытталған және алдын ала әбден талқыланып барып жүзеге асатын жоба түрі болып есептеледі [4].

Сонымен, студенттерге дайын өнімді қабылдайтын ғана емес, өз бетімен ізденетін, дербес іс-әрекет жасай алатын тұлға ретінде қарау – жобалау технологиясының негізі. Сондықтан техникалық және кәсіптік білім мекемелерінде қазақ тілін және әдебиетті жобалап оқыту технологиясы негізінде меңгерту білім сапасының көтерілуіне, студенттің жеке тұлғалық қабілеттерін заманауи талаптарға сай дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2014 жылғы 17 қаңтар.
2. Щукина, Г. И., Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. / М.: Педагогика, 1988. – 208 с.
3. Сатбекова А.А. Қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері. – Автореферат, – Алматы, 2009.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования, 2000

Н. А. Набиев
г. Петропавловск

КОМПОНЕНТЫ ТЮРКСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

Пространственно-временная модель мира тюрков раскрывается через основные космологические объекты, соотносимые с его центром. Вертикальная структура мира, предполагающая наличие середины, верха и низа, наиболее полно реализуется в образе мирового дерева (мировой горы), с различными зонами которого соотношены различные классы явлений, как природных, так и социальных. Верх — это крона дерева, небо, светила, вершина горы, исток реки, птица, верхний мир. Низ — корни дерева, пещера,

ущелье, вода, животные, обитающие в норах, и рогатые животные, нижний мир. Середина — ствол дерева, долина, человек, животные с «теплым дыханием».

Предложенная схема подтверждается многочисленными фольклорными и этнографическими свидетельствами. Более того, соотнесенность указанных явлений (объектов) с верхом, низом и серединой прослеживается как на уровне организации всего мира (мифы о творении), так и для эпического мира, а также в повседневной жизни людей [1, 15]. Небесные духи ездят на конях и в жертву им приносят лошадей, умерщвляя их или оставляя в стаде «отмеченными». Вполне уверенно можно сказать, что конь представлялся животным божеством верхнего мира, тогда как бык — нижнего.

Дерево — структурообразующее начало в тюркской картине мира. Посредством этого образа и его алломорфов организуется весь пространственно-временной континуум. Связывая все сферы бытия по вертикали, дерево служит и осью мира, и его центром. Это точка отсчета координат, как временных, так и пространственных.

Реконструкцию тюркской картины мира нам представляется логичным начать с описания ее ядра — наиболее близкого и освоенного человеком мира, постепенно переходя к сферам пространства, не столько освоенным, сколько осмысленным. Итак, первый компонент:

Йер-су, земля-вода.

Для человека средний, реальный мир был наиболее доступным для освоения и познания. Однако образ жизни и способ ведения хозяйства предопределили с у ж е н и е реального мира до вполне обозримых пределов. И каждый из таких маленьких миров понимался как космос в миниатюре. [2, 67]

Йер су в языке эпоса и фольклора — метафора Родины (ср.: мать сыра земля, т. е. земля с водой). Своя, родная земля — понятие не только географическое: это пространство, воспринимаемое эмоционально. Почитание земли-воды известно и по памятникам рунической письменности древних тюрков. Наряду с Голубым небом и Умай они почитали «священную землю и воду» (*ыдукйер су б*). Таким образом, можно говорить о длительной традиции поклонения родной земле, независимо от того, как квалифицировать этот культ применительно к древнетюркскому времени: как почитание особого самостоятельного божества или манифестацию совокупности духов земли и воды.

Весна и осень — время тотальных перемен, переходные периоды между более статичными, устойчивыми летом и зимой, в течение которых не происходит видимый качественных изменений. Правда, стабильность их имеет разную ценность для людей: зима сродни глубокому сну (= смерти), а лето — бодрствованию (= жизни). Резко различно их эмоциональное восприятие. Природные ритмы — смена времен года, восход и заход Солнца, изменение фаз Луны — программировали жизнедеятельность общества.

Кочевья и могилы.

Особое отношение у кочевников к могилам предков. Кочевья — это отходы и возвращения. Если вот у других народов в войнах оскверняют могилы друг друга, то у кочевников этого нет: уважают курганы и тех мест, где враги. Интересно, что вот это уважение вообще к могилам, неразличение вражеских и своих сопряжено с тем, что особого культа мертвых у кочевников нет: умирает — и к нему теряется интерес, словно к миру живых уже отношения не имеет.

Отсюда у казахов очень серьезно относятся к родословной, согласно обычаям каждый казах должен знать своих предков до седьмого колена. И издавна старики в каждом роду содержат родословную книжечку, где арабскими буквами заносят и ведают всю последовательность колен. И часто старики разных родов встречаются и выясняют степени родства.

Конь.

Конь играет важную роль в мифах кочевников. В реконструированном тюркском близнечном мифе в виде двух коней представлялись божественные близнецы Алгадаи — «огненно-красные или пестрые молодые кони», и связанные с ними два мифологических

предводителя — родоначальники племени, широко распространенные в казахской генеалогической системе и мифопоэтике), эти представления также развиты и в индоевропейской мифотрадиции.

Образ героя или божества на боевой колеснице, запряженной конями, не сохранился в тюркской мифологии. Это позволило исследователям утверждать, что у тюрков вообще не было подобных представлений. Подобные утверждения исходили из бытовой логики, не учитывающей такие факторы, как время существования боевой колесницы, возможности сохранения ее образа в мифологии, зависимость мифических представлений от культурно-хозяйственного уклада и т.д.

Сохранились представления, олицетворяющие небесные тела (звезды, планеты) в облике коней-скакунов. Термин «планета» на староказахском языке звучал как «саякат», что в буквальном смысле значит «неоседланный, дикий конь»). Две звезды, находящиеся на дне «ковша» Малой Медведицы, называются Ак-боз-ат и Кок-боз-ат. Астральные и временно-календарные представления о конях тесно связаны с древним антропогоническим мифом. Эти вопросы еще не разработаны, поэтому на данный момент трудно объяснить такие конкретные мифологические темы, как «Конь и небо», «Конь и время», «Конь и антропология» и т.п. Поэтому простое перечисление некоторых сохранившихся рудиментарных фрагментов древнего мифа нам кажется наиболее целесообразным.

Не только любовь к коню движет кочевником, но и заботливое и внимательное отношение к нему, тщательный уход. Кочевник должен беречь коня, чтобы не остаться одиноким в чужом краю. На этом и основаны многие заветы.

Лошади кочевников отличались чрезвычайной выносливостью, умением быстро восстанавливать силы, обходиться в долгом перегоне без еды и питья, как уже упоминалось. Именно это их свойство особенно ценилось. В казахском эпосе Козы истомил коня в трудном и длительном пути. И вообще на каждом привале первая забота кочевника — о своем коне, которого он расседлывает, отпускает пастись. Кочевники сами чистят и холят своих коней, проверяют сбрую. Изнемогший конь — это гибель в чужом краю и для его хозяина, так как тот становится беспомощным.

Всегда считалось, что кочевник должен не оставлять в беде своего коня и любовно ухаживать за ним в трудные моменты, иначе конь может и не простить ему равнодушия. Изнемогшего или раненого коня батыр вносит на себе на гору или находит ему другое безопасное место. Обратим внимание на этногенетическую близость этого мотива с другими культурами.

По коню судят о достоинствах и моральном облике всадника. Джигит, пишет Б. А. Каррыев, должен быть добрым и внимательным к коню, своему «боевому товарищу», так же как и «быть сердечным, честным, правдивым и простым в обращениях» с людьми и «держаться подальше от никчемных малодушных людей».

Итак, обращение с конем — показатель душевных качеств человека. Поэтому сознательно и жестоко мучит собственного коня изверг, хотя герой не всегда достаточно сдержан, вот это тоже показывает дурные черты в его характере, и сказитель осуждает его. Воспевание коня как самостоятельные произведения известны с глубокой древности, и сохраняются и поныне в современной литературе.

Жанр воспевания коня имеет глубокую традицию. А.П. Окладников приводит свидетельство о проникновении таких слав коням у кочевников в китайских древних письменных памятниках: «...страна гунней... производила превосходных лошадей, которые... сильны, рослы; в день могут пробегать по нескольку сотен ли». Китайский император принял таких лошадей, присланных ему, был восхищен ими, каждому скакуну в отдельности дал славное имя и затем посвятил им особую поэму» (Окладников).

Все это показывает широту и распространенность проникновения образа коня в быт и литературу кочевого в прошлом народа, а также его нерасторжимость с образом батыра и джигита.

Волк.

В образе волка олицетворялась сила ночного и зимнего мрака. Как травоядные животные имеют страшного врага в ползущем волке, так и небесные светила, выводимые и охраняемые Митрой или богами Солнца и Света, должны были иметь своих мифических волков.

Одно из тотемных животных в тюркском, в частности, казахском мифе, образ волка был преимущественно связан с культом предводителя боевой дружины или бога войны и родоначальников племени. Общим для многих мифологий Северо-Западной и Центральной Евразии является сюжет о воспитании родоначальника племени, а иногда и его близнеца, волчицей. Сохранился рассказ китайской хроники 7-ого века о предках тюрков, истребленных врагами, кроме одного мальчика, которого выкормила волчица, ставшая позднее его женой и родившая ему десять сыновей.

Тюркская ментальность отражается в поэтических текстах в ряде художественных деталей, описании быта, обрядовой стороны жизни казахского. Образно-семантический ряд казахской поэзии включает в себя понятия (концепты), закрепленные в национальной, материальной и духовной, культуре. Целостный макрообраз родной земли представлен в системе образов-компонентов, закрепленных традицией: степь, кочевник, жеребенок, аргамак, вольность, простор. Фольклорные и эпические образы, концепты духовно-знакового плана занимают свою нишу в национальной картине мира, скрепляют её единым кругом нравственных ценностей, проверенных временем.

Литература

1. Акатаев С. О специфике культуры кочевья. Кочевники: Эстетика, Алматы: Ғылым, 1993, стр. 30
2. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1971 г., стр. 20
3. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.

Р. С. Тұрысбек
А. Ж. Сариева
Астана қ.

РАМАЗАН ТОҚТАРОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Рамазан Айыпұлы Тоқтаров 1935 жылы Павлодар қаласында дүниеге келген. 1957 жылы Алматы шет тілдері институтының француз тілі факультетін бітірген. Институтты аяқтаған соң Павлодарға оралып, Павлодар қаласы «Қызыл Ту» газетінің (қазіргі «Сарыарқа самалы») мәдениет және тұрмыс бөлімінің меңгерушісі болып істей бастайды. Кейін Тоқтаровты тағдыры «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш»), «Қазақ әдебиеті» (1960-1966 жж.) газетімен табыстырады.

1966 жылдан 1976 жылға дейін проза бөлімінің меңгерушісі, кейін «Жазушы» баспасының аға редакторы; 1976 жылдан 1983 жылға дейін Қазақстан жазушылар Одағы басқармасының мүшесі және проза бойынша кеңесші болды. 1989 жылдан зейнеткерлікке шыққанға дейін «Жұлдыз» журналы бас редакторының орынбасары болып істеген.

«Ертіс перзенті» атты әңгімелер мен повестер жинағы 1962 жылы жарыққа шықты. Содан кейін балаларға арналған «Тыңнан келген бала» (1963) атты туындысы шығарылды. 1965 жылы автордың «Бақыт» атты алғашқы романы жарық көрді. Онда отбасындағы үлкен және кіші ұрпақтың арасындағы қарым-қатынас көрініс тапты. 1968-1969

жж. «Ертіс мұхитқа құяды» деген екі диалогия кітабы баспа бетіне шықты. 1971 жылы «Солтүстік шұғыла» атты повестер мен әңгімелер жинағы жарық көрді. Кейін келе әртүрлі жылдарда «Тұлпардың сыны» (1975), «Ғасыр наны» (1983), «Сусамыр» (1985) романдары баспа бетіне таралады. Орыс тіліне Тоқтаровтың тек екі шығармасы ғана аударылған. Олар: «Иртыш впадает в океан» және «Степные корни» (1986).

Жазушының 4 повесі бар. Олар: «Питомцы Иртыша», «Делегенская битва», «Звездный свет», «Северное сияние» тундра туралы повесі; 10 роман: «Счастье», «Иртыш впадает в океан», «Приметы скакуна». «Форма земли», «Степные корни», «Мужская дружба», «Секретный пергамент», «Палач», «Конец счастливого рабства». Автордың 1999 жылы жарыққа шыққан соңғы туындысы «Абайдың жұмбағы» романы болды. Осы роман үшін Р.Тоқтаров Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иесі лауазымын беруге лайық деп танылды.

Шығармашылық уақытының төңірегінде Рамазан Тоқтаров көптеген әдеби-сын мақалалар, эссе, очерктер жазды. Аяқталмай қалған туындысы – «Жабық жара» шығармасы.

Рамазан Тоқтаров қалың оқырман жұртшылыққа кеңінен танымал, қазақ прозасында роман жанрын дамытуда айтарлықтай еңбек сіңірген көрнекті қазақ жазушыларының алдыңғы қатарынан өз орнын алған.

Жазушы Рамазан Тоқтаров 1999 жылы жарыққа шыққан соңғы туындысын «Абайдың жұмбағы» Абай туралы жаңа шығармасын роман-хамса деп атаған. Бұл – жаңалық. Бізде роман сынды күрделі жанрдың неше түрлі үлгісі бар. Екі томдық диалогия, үш томдық трилогия, төрт томдық эпопея бізге бұрыннан таныс болатын. Р.Тоқтаров әдебиетімізге енді бес кітаптан тұратын кесек туынды ұсынып отыр. Екінші жаңалығы – бұл шығарма өзге емес, ұлы Абай туралы. Міне, осы тұста алдымен басын ашып алатын бір мәселе бар. Бізде Абай өмірінен жазылған ұлы классигіміз Мұхтар Әуезовтің әлемге әйгілі эпопеясы бар. Сол еңбегі арқылы М.Әуезов өзін де, Абайды да бүкіл дүние жүзіне танытты. Осы шығарма арқылы біздің бәріміздің жадымызда қалыптасқан ұлы ақынның бедерлі бейнесі қалды. Абай біз үшін ұлы ұстаз, кеменгер ақын, данышпан ойшыл, халқымыздың рухани көсемі. Оның өзі де, сөзі де, өсиеті де мәңгілік. Қазақ қазақ болып тұрғанда, Абай аты өшпейді. Абай сөзі өлмейді. Роман-хамсада Әуезовпен бәсекелесу де, оны қайталау да, әсіресе Әуезовті қайта қарау әрекеттері де атымен жоқ. Мұнда үлкен өмірдің біз білетін-білмейтін өзгеше бір қырларын ашу, өзгеше бір деректерін діттеу, өзгеше бір оқиғаларын баяндау, соларды келістіре суреттеу арқылы бұрын білетін Абайдың бұған дейін білмей келген жаңа бір бейнесін мүсіндеп шыққан көркем хикая бар. Соның барлық өткелегінен өтіп келгенде, біз жарық дүниеге шыр етіп келген сәби күнінен бастап бақиға аттанған қайғылы сағатына дейінгі 59 жыл өміріне түп-түгел куә болып, көз алдымызға таныс Абайдың бұрын өзіміз көрмеген бейтаныс әулие бейнесін елестетеміз. Роман-хамса әрқайсысы өз өрісімен дамып, өзгеше тынысын тауып отыратын бес бөлімнен, яғни бес кітаптан тұрады. Әрқайсысының дем-тынысы өзінде, бас-аяғы бүтін дербес хикая. Олардағы оқиға өзегін ұстап тұрған негізгі кейіпкерлері кітап тақырыбының астында жақшаға алып көрсетілген:

Толғақ (Кенесары – Құнанбай – Қодар).

Жұлдыз құрбандық (Шоқан, Достоевский, Құдайберді).

Қызғаныш (Халиолла, Михаэлис, Шәкәрім).

Хақиқат мекені (Саққұлақ шешен, Мұса мырза, Дологополов).

Нұрсипат (Мәшһүр Жүсіп, Әлихан Бөкейханов, Мағауия).

Осы бес кітаптағы баяндалатын оқиғалардың барлығына ортақ өзек те, ондағы адамдардың бірімен-бірін байланыстырып отыратын дәнекер де, оларды бір кітаптан екінші кітапқа ауыстырып отыратын өткел де – Абай, соның өмірі.

Жақша ішінде аты аталған адамдардың бәрі де – тарихи тұлғалар. Олардың бірсыпырасы, өздеріңізге мәлім, Абайдан бұрынырақ өмір сүрген, яғни өмірге одан ертерек келген. Бірақ, ескінің көзіндей болып Абай заманына дейін жеткен солардың

әрқайсысында, олардың ісі мен сөзінде алдыңғы заманның, яғни ғасырдың алғашқы жартысындағы оқиғалардың жаңғырығы бар. Ал, қалғандары болса Абайдың өз тұстастары, ғасырдың екінші жартысында жасаған, сол кезеңнің өз өкілдері. Сөйтіп, бұл роман-хамсада Абайдың өзі өмір кешкен соңғы елу жыл ғана емес, бүкіл XIX ғасырдың дем-тынысы бар. Романда Абайдың азаматтық, адамгершілік бейнесінің ерекше жарқырап, жайнай көрінетін данышпандық тұлғасының, ақындық дарынының ерекше кемелденген тұстары көп-ақ. Оның Михаэлиске еріп, Ұлытауға баруы, сол жерде қазақ тарихынан терең тебірене сөз сөйлеуі, сол үшін әкімшілік орындарына сезікті көрініп, Омбыға апарылуы, онда губерниялық сот мәжілісінде не бір маңғазданған қасқалар мен жайсаңдар алдында көсіле сөйлеп, бәрінен мойын оздыруы, сөйтіп, өзін ақтап шығу үстіне билік орнындағы әкімдерден құрметке бөленуі, Әз Тәукенің «Жеті жарғысы» мен Шоқанның сот реформасы негізінде қазақ даласын басқарудың тұтас бір жүйесін жасап беруі, т.б. оқиғалар – ел алдында, жоғары әкімшілік орындары алдында Абай беделінің асқақтап көтерілуіне айқын айғақтар болып көрінеді. Жинақтап айтқанда, Рамазан Тоқтаровтың бұл туындысы – қазіргі қазақ әдебиетіне қосылған сүбелі үлес. Көркемдік дәрежесі жоғары, мазмұны бай, ұлы Абай бейнесін өз заманының мәнді оқиғаларымен, көкейкесті проблемаларымен табиғи байланыстыра отырып, шынайы суреткер шеберлігімен сомдаған бағалы туынды. Әсіресе, Р.Тоқтаровтың тіл байлығы, суреттеу шеберлігі, кейіпкер бейнесін сомдау машығы оқырманды ерекше тәнті етеді. Сондықтан бұл ірі шығармаға Абай атындағы мемлекеттік сыйлықтың берілуі өте орынды болды.

Рамазан Тоқтаров 2000 жылы 13 желтоқсанда қайтыс болды. 2002 жылы Павлодар қаласындағы Баспа үйінің қабырғасында мемориалдық тақта орнатылды.

Әдебиеттер

1. Тоқтаров, Р. Абайдың жұмбағы: роман. – Алматы: Әл-Фараби, 1999.-751 б.
2. Тоқтаров, Р. Бақыт: роман. – Алматы: Жазушы, 1965. – 196 б.
3. Тоқтаров, Р. Бақытты құлдықтың ақыры: роман. – Астана: Елорда, 2005. – 616 б.
4. Тоқтаров, Р.Ғасыр наңы: роман. – Алматы: Жазушы, 1983. – 461 б.
5. Тоқтаров, Р. Ертіс мұхитқа құяды: роман. – Алматы: Жазушы, 1968. –230 б.
6. Тоқтаров Р. Тұлпардың сыны: романдар: Жазушы, 1987. – 531 б.
7. Тоқтаров, Р. Бітеу жара: роман-естелік // Жұлдыз. 2001. - № 7.- 4 – 23
8. Тоқтаров, Р. Жалғанның ісі: әңгіме // Жұлдыз. 2000. - N 2 - 3- 11
9. Тоқтаров Рамазан // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия . – Алматы, 2006. – 8 т. – 419 – 420 б. Р. Тоқтаров // Қазақ әдебиеті.
- 10.Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005. – 505 б.

Э. П. Леонтьев
г. Томск

МЕТАДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА ЧЕЛОВЕКОСООБРАЗНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ ЛИТЕРАТУРЫ

В настоящее время основная задача образования состоит в том, чтобы создать такую систему обучения, которая бы обеспечивала образовательные потребности каждого обучаемого в соответствии с его склонностями, интересами и возможностями.

Многие известные учёные внесли свой вклад в развитие идеи о неисчерпаемых скрытых возможностях человека и реализации их через образование: Сократ, Я.А. Коменский, педагоги-гуманисты Ж.-Ж. Руссо, Л.Н. Толстой, философы русского космизма П.А. Флоренский, Н.А. Бердяев, И.А. Ильин, А.Л. Чижевский и др.

Благодаря современным учёным-педагогам Ш.А. Амонашвили, Е.Н. Ильину, В.И. Андрееву, Е.В. Бондаревской, В.В. Краевскому, В.И. Слободчикову и др., наметился сдвиг образовательной парадигмы в сторону усиления внимания к личности обучающегося, его самореализации.

Исходя из сущности концепции модернизации российского образования одной из основных задач литературы как базовой дисциплины является ее связь с общекультурным и общенациональным компонентом образования.

Интегральным результатом культурологической направленности содержания образования выступает становление человека, уважающего себя и представителей других культур, готового к гуманистически ориентированному выбору, обладающего многофункциональными компетенциями, которые позволят ему самостоятельно решать проблемы учебы и повседневной жизни. «Для современного человека окружающий его мир должен быть открыт и открываем за рамками государства, гражданином которого он является. В то же время нельзя терять национальную опору такой открытости, нужен отечественный базис, помогающий молодому человеку осваивать внешний мир» [1]. Таким базисом может стать отечественная литература как отражение жизни, которая непосредственно связана с историей народа, его историческими судьбами.

Доктор педагогических наук, академик Международной педагогической академии, создатель «Научной школы» и Центра дистанционного образования «Эйдос» Хуторской Андрей Викторович с тысячами учеников, педагогов, школ успешно реализуют принцип человекообразности в образовании.

Человекообразность образования - это новая тенденция образования, которая направлена на раскрытие потенциала человека и дальнейшее его реализацию с помощью образования. Для этого необходима ориентация на следующую триединую задачу:

1. Выявить потенциал обучающегося, который может быть реализован с помощью образования.

2. Определить особенности жизни обучающегося в современном обществе и обеспечить адекватную реализацию этих особенностей с помощью образования. Речь идёт о том, что человек, каким бы потенциалом он не обладал, живёт «здесь и сейчас», т.е. вынужден адаптироваться к окружающей среде во всех её формах: культурных, семейных, производственных, природных, технических и т.п. Человек не может и не должен быть «социальным инвалидом», поэтому при наличии самых различных потенциальных качеств он взаимодействует именно в том мире, какой есть.

3. Определить миссию обучающегося в мире, во времени и пространстве, в культуре, а также выявить роль образования для осуществления этой миссии. Миссия человека - есть то, что следует из смысла его существования [2].

Идеология человекообразности- система взглядов и идей, в которых осознаётся, принимается и оценивается отношение людей к их образованию, жизни в обществе, роль в истории семьи, рода, народа, человечества. Индивидуальное в каждом ученике как человеке есть отражение общечеловеческого. Поэтому, разумеется, принцип человекообразности не имеет ничего общего с эгоцентризмом.

Особенности человекообразного образования:

- В ученике выявляется и поддерживается именно человеческое, индивидуальное, персональное, самобытное. Причем такое, которое характерно для всего человечества.

- Ключевой ориентир - продуктивность образования, обучающиеся учатся создавать и создают в ходе обучения образовательную продукцию, такая продукция нужна и социуму, и человеку.

- Ведущее, но не единственное место при проектировании и реализации образования занимает принцип природосообразности, декларирующий основоположение естества при решении жизненных проблем (Ж. Ж. Руссо).

- Организуется эвристическая направленность обучения. Необходимость открытия учениками знаний – условие самореализации человека, инструмент его развития.

Эвристический подход к образованию позволяет расширить возможности проблемного обучения, т.к. ориентирует на достижение неизвестного заранее результата.

Рефлексия – необходимое дополнение целеполаганию, индивидуальной образовательной траектории, учебного портфолио. Рефлексия есть отражение человеком всего пережитого в меняющихся ситуациях, полученной новой информации и приобретенного личного опыта в словесно-логической форме. Иными словами, это значит пережить, пропустить через внутренний мир, оценить.

Принцип человекообразности устанавливает главную задачу образования - выявить, раскрыть и реализовать такой потенциал.

Проектирование образования человека с позиций выявления и реализации его потенциала привело к необходимости выявления и построения его метапредметного содержания.

Термины «метапредмет», «метапредметность» имеют глубокие исторические корни, впервые об этих понятиях речь вел еще Аристотель. В отечественной педагогике метапредметный подход получил развитие в конце XX века в работах Ю.В. Громыко, А.В. Хуторского, а в 2008 г. был заявлен как один из ориентиров новых образовательных стандартов. Формирование метапредметных результатов - одно из основных требований, установленных Федеральным государственным образовательным стандартом.

Содержание метапредмета качественно отличается от содержания обычного учебного курса тем, что смысловое поле объектов познания в нём выходит за рамки традиционных учебных дисциплин и располагается на метауровне. Результат познания этих объектов не сообщается обучаемому в качестве готового материала для усвоения, а добывается им самостоятельно в ходе эвристической деятельности.

«Метапредметное содержание образования - это деятельность, не относящаяся к конкретному учебному предмету, а напротив, обеспечивающая процесс обучения в рамках любого предмета», - пишет Ю.В. Громыко [3, 133].

Преподавание литературы с использованием метапредметной технологии напрямую связано с работой по формированию мировоззрения студентов. Читая классику, они могут понять, что такое настоящая любовь, свобода выбора, совесть, ответственность и т.п. Но, к сожалению, изучение литературы зачастую сводится лишь к анализу художественных особенностей произведений. Использование метапредметной технологии на уроке литературы дает возможность избежать этого.

В основе метапредметности лежит специальная деятельность по построению учебного познания - исследовательская, эвристическая, проектная, коммуникативно-диалоговая, дискуссионная, игровая. Суть деятельности заключается в том, что усвоение любого материала (понятия, способа действия и т.п.) происходит в процессе решения практической или исследовательской задачи, познавательной проблемной ситуации.

Исследовательские компетенции:

- ценностно-смысловые (мотивация и познавательная активность, принятие решений и их оценка);
- общекультурные и социально-трудовые компетенции (развитие познавательных процессов, проявление креативности в проблемной ситуации);
- учебно-познавательные и информационные компетенции;
- коммуникативные компетенции (видение проблемы, выдвижение гипотезы, способность классифицировать, умение структурировать, защита собственных идей).

Возможности формирования метадеятельности заложены в ряде методик, подходов и технологий:

- аксиологический подход;
- принцип «практического человековедения» Е.Н. Ильина;
- метод духовного контакта Е.Н. Ильина;
- принцип синекдохичности;
- прием синестезии;

- онтологический подход;
- прием синтонии;
- метод интерпретации художественного произведения;
- интертекстуальный подход;
- метод рефлексии.

В качестве примера приведем конспект урока с применением различных подходов и приемов по формированию метадеятельности обучающихся, проведенного преподавателем Н.А. Купцевич, преподавателем ОГБОУ «Томский государственный педагогический колледж», в рамках педагогического проекта (науч. рук. Э.П. Леонтьев) [4].

Пример использования принципа человекообразности на занятии по литературе (технологическая карта)	
Тема:	Можно ли строить жизнь по теории? (Теория Родиона Раскольникова в романе Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание»).
Цель:	Через раскрытие ценностей Ф.М. Достоевского автора – его духовных стремлений, принципов, норм нравственности - формировать внутренние целевые ориентиры личности (аксиологический подход).
Задачи: Образовательные (предметные)	Используя метод интерпретации, метод интеграции и метод рефлексии проанализировать причины возникновения теории Раскольникова, раскрыть суть теории Раскольникова, отношение к ней автора, дать ей собственную оценку.
Развивающие (метапредметные)	Развивать <ul style="list-style-type: none"> – логическое мышление, умение анализировать, обобщать, делать выводы и доказывать. – навыки поисково-исследовательской работы – навыки критического мышления на основе самостоятельного исследования теории Раскольникова о сверхчеловеке.
Воспитательные (личностные)	Воспитание гуманизма, толерантности. Формирование социальных компетенций (умение жить в обществе). Раскрытие античеловеческой сущности теории Раскольникова. <i>Утверждение мысли</i> неприкосновенности и самоценности человеческой жизни (принцип «практического человековедения»).
Тип урока	Комбинированный
Форма	Урок-исследование
Оборудование:	Иллюстрации Д. Шмарина, И. Глазунова, Э. Неизвестного к роману «Преступление и наказание» (портрет Раскольникова); фрагменты из фильма «Преступление и наказание», текст романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание», структурно-логическая схема «Сны Раскольникова» (слайд), мультимедийное оборудование.

Структура занятия

Название этапа	Описание	Цель общеучебная	Использование технологий
Организационный момент	Организационный момент, активизация внимания студентов, их <i>психологический настрой</i> . Озвучивание темы и целей урока.	Мобилизующее начало урока. Формулирование и уточнение целей и задач.	
Актуализация	Создание учебно-проблемной ситуации Почему убил? Почему сознался? Почему воскрес? Можно ли средствами нарушения морального закона «не убей» бороться за справедливость на Земле?	Мотивация через побуждение к поиску, связь изучаемого с жизнью. Активизация познавательной деятельности.	
Проверка домашнего задания	Подбор цитат из романа Достоевского «Преступление и наказание», отражающие нравственно-философские взгляды героя до раскаяния и после.	Выявить <i>качество и уровень овладения знаниями и умениями</i> , полученными на предыдущих уроках по теме	
Выполнение задач стандартного типа	Самостоятельная работа с текстом романа: комментированное чтение; поиск цитат, пересказ и анализ эпизодов, раскрывающих суть теории; конспектирование; составление эйдос-конспекта). Законспектировать тезисы статьи Раскольникова о «преступлении».	Осмысление содержания ряда эпизодов, их анализ. <i>Выявление авторской позиции.</i> Отработка навыков <i>исследования и интерпретации</i> художественного текста, умения сравнивать, обобщать, доказывать.	Аксиологический подход

	<p>В тексте первой части найдите факты, подтверждающие правоту теории Раскольникова, и факты, раскрывающие бессмысленность и отвращение Раскольникова к задуманному преступлению. Какой вывод напрашивается из этих взаимоисключающих фактов? Ответьте, <i>какая именно мысль</i> толкнула Раскольникова на преступление.</p> <p>Работа малой группы (сильные студенты): анализ эпизодов-описаний снов героя (о лошади – 1 часть, о старушонке – 2 часть, о трихинах - эпилог) как подсознательной иллюстрации теории – психологический анализ, путь к самопознанию, душевная борьба, перелом.</p>		<p>Онтологический подход: взаимодействие категорий «личность и среда», «личность и ситуация».</p> <p>Принцип синекдохичности: раскрытие через сны Раскольникова оценки собственной теории героем и автором на уровне подсознания.</p> <p>Дифференцированный и индивидуальный подход.</p>
<p>Выполнение задач реконструктивно-вариативного, творческого типа <i>Индивидуальная работа в малых группах</i></p>	<p>Доказать антигуманность убеждений Раскольникова.</p> <p>Сравнение: Идея сильной личности Ницше и Раскольникова (Идея сверхчеловека Ницше истребила у него человека. У Достоевского же до конца сохраняется человек).</p> <p>Как художники раскрывают мысли-образы великого романиста, его дух и философию? Кто из художников точнее передал метания героя? Чем отличаются</p>	<p>Контроль способности к критическому мышлению; умения анализировать, выделять главное, обобщать и делать выводы.</p>	<p>Интертекстуальный подход.</p> <p>Прием синестезии: увидеть через призму изобразительного искусства собственную интерпретацию романа Достоевского.</p>

	<p>иллюстрации Шмаринова и Глазунова от иллюстраций Эрнста Неизвестного? (Руки с крестом и топором — аргументы к теории Раскольникова: за и против. Картина изображает Раскольникова до крушения его теории и после, Раскольников обыкновенный и необыкновенный, как герой мучился в постоянном противоречии с самим собой).</p> <p>Обобщающая беседа с использованием интерактивного приема «микрофон»: живет ли теория Раскольникова сегодня? (скинхеды, радикалы-экстремисты, террористы с пультами взрывных устройств, фашисты...)</p>		<p>Метод рефлексии: самопознание через восприятие романа и современной действительности.</p>
<p>Контроль сформированности умений и навыков</p>	<p>Оценка теории Дайте свою оценку теории Раскольникова.</p> <p>Установите сходство и различие между теорией Раскольникова и нигилизмом Базарова. Можно ли строить жизнь по теории?</p>	<p>Установление внутрисредственных связей. Решение проблемной ситуации.</p>	<p>Метод духовного контакта. Прием синтонии</p> <p>Интертекстуальный подход.</p>
<p>Подведение итогов (рефлексия)</p>	<p>Актуален ли роман? Актуальна ли проблема, которую хотел решить автор?</p>	<p>Анализ успешности усвоения материала и деятельности студентов</p>	<p>Метод рефлексии</p>
<p>Домашнее задание</p>	<p>Размышление на тему: Возможно ли существование теории Раскольникова в наше время?</p>		

Структурно-логические схемы «Сны Раскольникова»

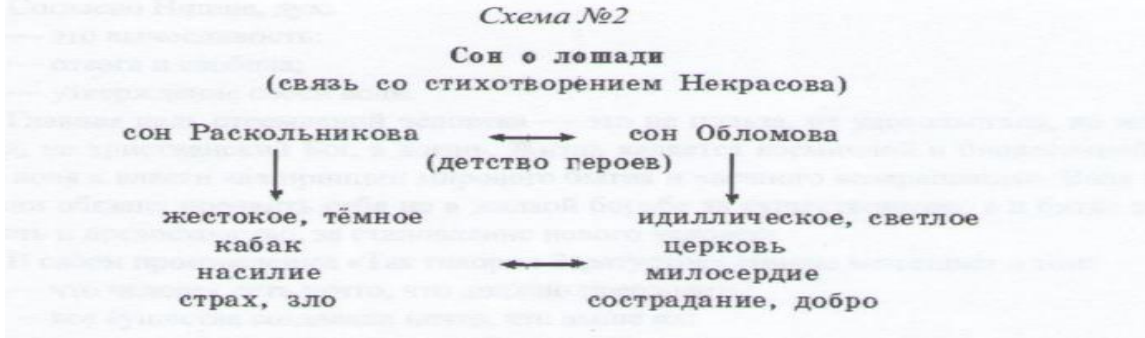
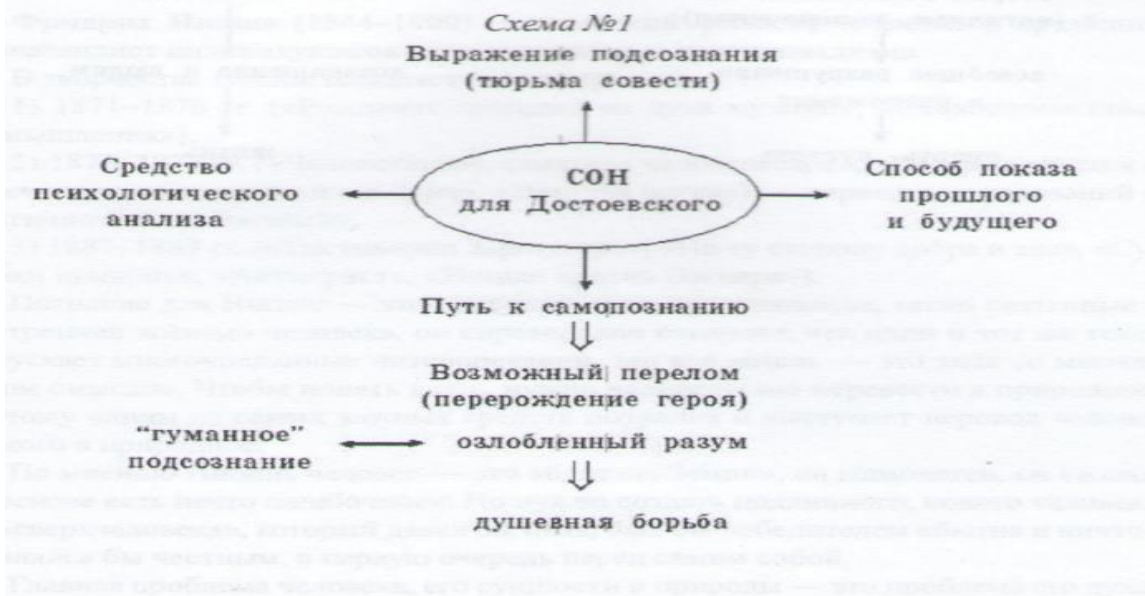
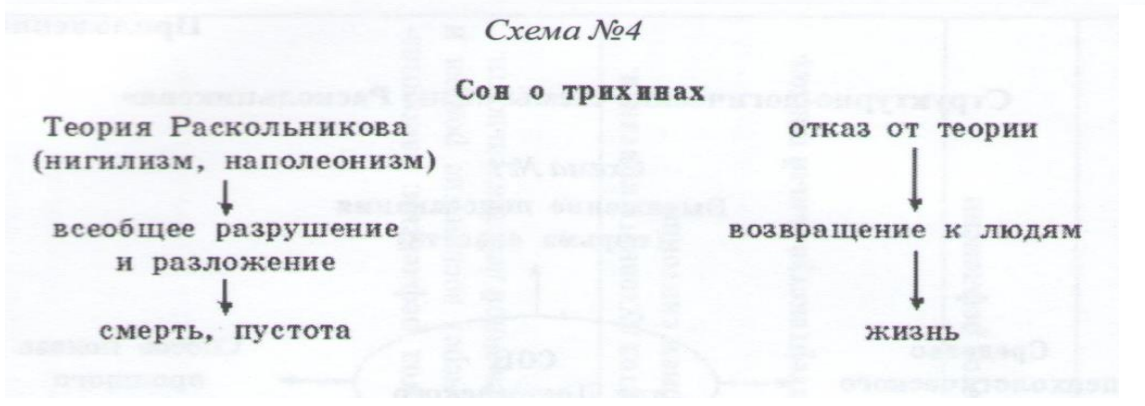

Схема №3
Сон о старушонке (связь с «Пиковой Дамой» и «Борисом Годуновым»)
 смех как способ развенчания наполеоновского начала в герое

Идея сверхчеловека у Ф. Ницше

Фридрих Ницше (1844–1900) — немецкий философ и филолог, ярчайший пропагандист индивидуализма, волюнтаризма и иррационализма.

В творчестве Ницше выделяется три периода:

1) 1871–1876 гг. («Рождение трагедий из духа музыки», «Несвоевременные размышления»);

2) 1876–1877 гг. («Человеческое, слишком человеческое», «Пестрые мнения и изречения», «Странник и его тень», «Веселая наука») — период разочарований и критичности — «трезвый»;

3) 1887–1889 гг. («Так говорил Заратустра», «По ту сторону добра и зла», «Сумерки кумиров», «Антихрист», «Ницше против Вагнера»).

Познание для Ницше — это интерпретации, истолкования, тесно связанные с внутренней жизнью человека, он справедливо отмечает, что один и тот же текст допускает многочисленные интерпретации, так как мысль — это знак со множеством смыслов. Чтобы понять вещь, нужно человеческое перевести в природное, поэтому одним из самых важных средств познания и выступает перевод человеческого в природное.

По мнению Ницше, человек — это «болезнь Земли», он мимолетен, он «в своей основе есть нечто ошибочное». Но нужно создать подлинного, нового человека — «сверхчеловека», который давал бы цель, был бы победителем «бытия и ничто» и являлся бы честным, в первую очередь перед самим собой.

Главная проблема человека, его сущности и природы — это проблема его духа.

Согласно Ницше, дух:

- это выносливость;
- отвага и свобода;
- утверждение своей воли.

Главная цель стремлений человека — это не польза, не удовольствия, не истина, не христианский Бог, а жизнь. Жизнь является космической и биологичной: она воля к власти как принцип мирового бытия и «вечного возвращения». Воля к жизни обязана проявить себя не в жалкой борьбе за существование, а в битве за власть и превосходство, за становление нового человека.

В своем произведении «Так говорил Заратустра» Ницше возвещает о том:

- что человек есть нечто, что должно преодолеть;
- все существа создавали нечто, что выше их;
- люди хотят стать отливом этой великой волны, они готовы вернуться к зверям, чем преодолеть человека.

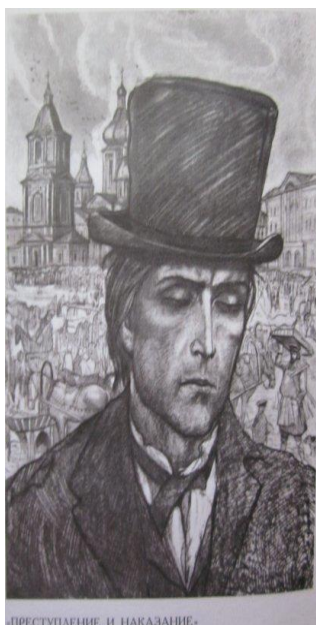
Настоящее же величие человека в том, что он мост, а не цель. Ницше писал: «Человек — это канат, протянутый между животными и сверхчеловеком».

Ницшевский сверхчеловек — это смысл бытия, соль земли. По его мнению, место умершего Бога займет сверхчеловек. Ницше считает, что идея сверхчеловека как цели, которую надо достичь, возвращает человеку утраченный смысл существования. Сверхчеловек может получиться лишь из поколения аристокра-

тов, господ по своей природе, в ком воля к власти не задавлена враждебной ей культурой, из тех, кто способен, объединившись с себе подобными, противостоять большинству, которое не желает ничего знать о подлинном предназначении современных людей.

У Ницше под влиянием физико-космологических изысканий Дюринга сложилась идея вечного возвращения, которая должна компенсировать утраченную вместе с христианством надежду на возможную вечную жизнь за гробом. Если логически следовать этой идее, то люди обречены на вечность, потому что уже живут в вечности. Вечность, по мнению Ницше, совпадает с мгновением.

Приложение 3

«ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ»

Литература

1. Хуторской А.В. Философия русского космизма как аксиологический базис отечественного образования / А.В. Хуторской [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.khutorskoy.ru/books/2005/philosof_rus_cosm/A.V.Khutorskoy_Philosof_rus_cosm.pdf
2. Хуторской А.В. Стандарты образования, сообразные человеку / А.В. Хуторской [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2011/0525-09.htm>
3. Громыко Ю.В. Мыследеятельностная педагогика (теоретико-практическое руководство по освоению высших образцов педагогического искусства) / Ю.В. Громыко. – Мн.: Технопринт, 2000. – 376 с.
4. Купцевич Н.А. Педагогический проект «Реализация принципа человекообразности на занятиях по литературе как возможность самореализации личности студента»: Учебно-метод. пособие / под ред. Э.П. Леонтьева. – Томск: ТГПК, 2015. – 60 с.

С. Е. Тапанова
Ж. Е. Ералина
Астана қ.

БАСПАСӨЗДЕГІ САТИРА ЖАНРЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ

Қандай бір қоғам саяси жүйе болсын оның дамуында жалпы ақпараттың қызметі, бұқаралық ақпарат құралдарының атқаратын рөлі өте зор. Өйткені қоғамның қалыпты саяси-әлеуметтік өмірін күнделікті ақпарат тарату қызметінсіз көзге елестету мүмкін емес. Өртүрлі ақпараттар күнбе-күн бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылады.

Бұқаралық ақпарат құралдары дегеніміздің өзі түрлі хабар-ошарды көпшілікке арнайы құралдар арқылы ашық, әрі жария түрде жеткізу үшін құрылған мекемелер. Бұқаралық ақпарат құралдарына: баспасөз, радио, теледидар, кино, бейне, ұнтаспа және көпшілікке арналған анықтамалар жатса, соңғы кезде олардың қатарына ғылым және техникалық соңғы жаңалықтары – спутниктік байланыс, кабельді теледидар және түрлі компьютерлік интернет байланыс жүйелері қосылып отыр.

Жалпы алғанда, бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға қажеттілігі олардың тікелей атқаратын қызметтеріне тікелей байланысты. БАҚ-тың ақпараттық қызметі, яғни қоғам мен оның мүшелеріне күнделікті ақпараттар таратуы. БАҚ-тың ақпараттық қызметі адамдарға түрлі әлеуметтік процестер және оқиғалар тұрғысында ой түйіндеуіне ықпал етеді, олар жөнінде өртүрлі ақпараттар ағыны ішінде бағдар алуына жәрдемдеседі. Өздері қабылдаған ақпарат негізінде адамдарда қоғамның саяси, экономикалық, мәдени-әлеуметтік, рухани өмірі, билік тармақтарының қызметі т.б. жөнінде белгілі бір пікірі қалыптасады. Екіншіден, қоғамның дамуы, түрлі ішкі және сыртқы міндеттер мен саяси-экономикалық процестерді мақсатты түрде реттеп, шешіп отыруы, қоғам мүшелерінен басқа да қоғамдық институттармен арақатынасы т.б.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алып дүниежүзілік адамзат көшіне жеке мемлекет ретінде қосылғаннан бері халқымыздың әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени өмірінде бұқаралық ақпарат құралдарының алар орны, атқарар қызметі өте салмақты болып отыр.

Бүгінгі таңда қоғамдық санаға ықпал ететін бұқараны ортақ мақсатқа жұмылдыратын бірден-бір күш бұқаралық ақпарат құралдарының басты тетіктерінің бірі – баспасөз болып табылады. Баспасөздің қоғамда алатын орнына жоғары баға берген

Республикамыздың Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Газеттер мен журналдарға арқа сүйеместен өз саясатыңды қалай жүргізіп, реформа мәнін қалай ұғындыруға болатынын түсінбеймін. Егер ең бұқарашыл саяси мінберден айырылсақ, жұртты өз іс-әрекетіміз туралы, аймақтардың даму перспективасы туралы, мәселені шешудегі көзқарастар туралы қалайша хабардар етпекпіз» [1,12], – деп атап көрсеткен.

Бүгінде БАҚ қоғамдағы әртүрлі көріністерге, саяси оқиғалар мен одан туындайтын өзекті мәселелерге түрлі көзқарастар тұрғысынан қарайды. Оны еркін талдап, талқылауға, қоғамдық психологияға ықпал етуге ақпарат құралдарының үлесі зор. Мұның бәрі айналып келгенде, қазақ ұлттық журналистикасы тарихындағы тың құбылыс. Журналистиканың өзі диалектикалық сипаттағы қоғамдық ерекше институт ретінде үздіксіз дамып отырады және қоғамдық санаға айрықша әсер етеді. Сондықтан БАҚ қоғамдық даму мен қозғалыстардың бейнелеушісі, өмір айнасы бола отырып, сол үрдіске сай өзі өзгеріп, жаңарады. Соның ішінде сатиралық жанрлар – көркем-публицистикалық топқа кіретін, жұлдызы биік, танымал жанр.

«*Satura* (лат. *Satira*) – өзі суреттеп отырған оқиғаны, құбылысты немесе кейіпкерді өткір сынға алып, әжуаға айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі. Сатираның мысал, эпиграмма, памфлет, фельетон, пародия, шарж, карикатура, анекдот сияқты жанрлары бар. Драматургия да сатира комедия жанрынан көрінсе, көркем прозада сатиралық әңгіме, повесть, романдар жазылады. Сатиралық шығармаларда әсірелеу (гротеск), тұспалдау (аллегория), юмор (достық рәуіштегі күлкі), ирония (жеңіл әжуа), сарказм (ащы мысқыл, кекесін), т.б. бейнелеу тәсілдері кеңінен қолданылады» [2, 451]. Сатира ежелгі Грекияда жанр ретінде туындағанымен әдебиеттің дербес тегі ретінде Ежелгі Римде кең қанат жайғаны белгілі. Петронийдің «Сатирикон», Апулейдің «Алтын баспақ» романдары осы тұста дүниеге келеді. Орыс әдебиетінде алғашқы сатиралық шығармалар ХҮІІ ғасырда дүниеге келді. Қазақ сатирасы халық ауыз әдебиетінен бастау алады. Алдар Көсе туралы аңыз әңгімелерде ащы мысқыл, улы кекесін, сынап-мінеу сарыны басым болса, Қожанасыр туралы күлдіргі әңгімелер юмор, достық рәуіштегі сын, астарлы әзілге құрылады. Тазша бала туралы немесе өтірік өлеңдерде әсірелеу, гротеск тәсілі мол кездеседі. Қазақ фольклорында ұлттық ауыз әдебиетінде ғана кездесетін Шық бермес Шығайбай, Қарабай сияқты сараң байлардың типтік бейнелері жасалған. Жыраулық поэзия (Шалкиіз Тіленшіұлы, Тәтіқара, Бұқар жырау, Шал ақын, т.б.) өлеңдерінде кездесетін үстем топ өкілдерін сынау, шенеу сарыны Махамбеттің өлең-жырларында өзінің шырқау шыңына жетіп, батыл айыптауға ұласады.

Абай Құнанбайұлының шығармашылығы қазақ сатирасын сапалық жаңа биікке көтергені тарихтан белгілі. Ұлы ақын шығармашылығында эпиграммалар «Абыралыға», «Көкбайға», «Күлембайға», «Дүтбайға», т.б арналған өлеңдерінде жиі кездеседі. Көкбайға арналған эпиграммаларда юморлық сарын басым болса, Көкбай мен Күлембайға арналған эпиграммаларда айыптау, мысқылдау жағы үстем түсіп отырады. Абай шығармаларында пародияның элементтері де бар. («Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін»), Абай сатирасында мысал жанры ерекше орын алады. Мысал жанры ХХ ғасырдың басындағы көрнекі қазақ ақындары А.Байтұрсынұлы, М.Сұлтанқожаұлы, Т.Ізтілеуов шығармаларында жиі кездеседі. Сатиралық өлеңдер С.Торайғыров шығармашылығынан берік орын алды. Мысалы, «Мағынасыз мешіт», «Сымбатты сұлуға», т.б. шығармаларын атауға болады. Ол «Ауырмай есімнен жаңылғаным» атты сатиралық әңгіме де жазды. Сәбит Дөнентаев мысал, фельетон жазумен қатар, қазақ сатирасын сюжетті сықақ өлеңдермен байытты. С.Сейфуллин «Күзетші иттер», «Ұлтшылдың сандырағы», «Отарба мен ақ төбет», «Қара арбада», т.б. сатиралық өлеңдер жазды. Бейімбет Майлин шығармаларын, сатираға мол орын берілді. Ол проза мен поэзиялық жанрларда шығармаларды өндірте жазды. Оның 1928 жылы «Сойқанды содылар», ал 1920 жылы «Кесінділер» атты шығармашылық жинақтары басылды. Бейімбет, әсіресе, комедия, сықақ әңгіме, фельетон жанрын дамытуға үлкен үлес қосты. Сатира – І.Жансүгіров шығармашылығының жемісті саласының бірі. Сатира «Тілші»

(1923 - 25), «Еңбекші қазақ» (1928 - 31) газеттерінде жұмыс істеген жылдары фельетонист ретінде танылып, 1929 жылы «Сықақ» атты жинақ шығарды. І.Жансүгіровтің сықақ әңгімелері мен фельетондар 1935 жылы «Күк» деген атпен жеке кітап түрінде жарық көрді. 20-жылдардағы сатираға Алдоңғаров пен А.Сегізбаев т.б. өздерінің уытты фельетондарымен үн қосты. 30-жылдары қазақ сатирасы өркендетуге белсене атсалысқан қаламгерлер қатарында 1936 жылы «Түйреуіш» атты жинақ шығарған Қ.Қуанышбаев, «Тоқсан» атты кітабы шыққан Ж.Сәрсекөв, «Күлмескене» жинағы басылған Қ.Тайшықов пен «Шаншу» атты кітаптың авторы Е.Дүйсенбековтерді айтуға болады. Екінші дүниежүзілік соғысы жылдарында сатираны дамытуға Асқар Тоқмағамбетов, ал соғыстан кейінгі кезеңде сатираға Төлешов үлкен үлес қосты. 1956 жылы сатиралық «Ара» журналының шыға бастауына орай қазақ сатирасының дамуы жүйелі сипат алды. 1960 жылдары сатириктер легіне Б.Қыдырбекұлы, М.Рашевтер келіп қосылады. Кейін С.Адамбеков қазақ тілінде жазылған тұңғыш сатиралық роман «Атылған қыз туралы аңызды» жазды. Сатиралық әңгімелер жанрын дамытуға «Талпақ танау». «Этнографиялық әңгіме». «Тарғыл қауын», «Сілекеевтердің кенжесі» атты шығармалары арқылы Ғ.Мүсірепов те өз үлесін қосты. 1970 жылдары О.Әубәкіров, О.Иманәлиев, Ғ.Қабышев, С.Әлжіков, Ү.Уайдин, Е. Домбаев, 1980 жылдары олардың қатарына С.Кенжеахметов, К.Әмірбеков, М. Шерім, Ғ. Ахметчин, Қ. Ілясов, т.б. келіп қосылды. Қазақ сатирасы жөнінде Т.Қожакеевтің бірнеше монографиясы бар [3]. Одан кейінгі Көпен Әмір-Бек, Толымбек Әлімбек, Берік Садыр, Мұхтар Шерім, Алпысбай Боранбайұлы, Асқар Наймантай, Ермахан Шайхыұлы сияқты сатира сарбаздары өздері ден қойған жанрға деген адалдықтарынан айныған емес. Осы қатарға кейін қосылған, үлкен жанрға зейінімен қалам тартып жүрген Үміт Зұлқарова, Қанат Ескендір, Қанағат Әбілқайыр, Бейбіт Сарыбай, Олжас Қасым секілді жас дарындар қазіргі заман тақырыбын шама-шарқыларынанша қаузап жүр.

Бүгінгі таңда сатиралық публицистика басылым беттерінде үзбей жазылып келеді. «Сатира – күштілер қаруы» деген қағида бүгінгі заманда өз күшін жоя қоймаса да, едәуір әлсіреп қалғаны шындық. Әдебиет деп аталатын алып бәйтеректің үлкен бір бұтағы саналатын сатира жауынгер жанр ретінде де қоғамдағы қозғаушы күшке ие. Жалғандықты әшкерелеп, әділдік үшін күресу жолында осы бір жанрдың арқалар жүгі ауыр. Өкінішке қарай, қазіргі уақытта қаймағы қалың қазақы қалжың мен уытты әзілдің салмағы тым жеңілдеп кеткен сияқты. Қылышынан қан тамған қызыл империя билік құрып тұрған Кеңес заманы тұсында сатира садағынан атылған әрбір оқ нысанасын дәл тауып, сол кездегі қоғамның көлеңкелі жақтары мен әділетсіздіктің бетін ашуға көп мүмкіндік берді. Оның үстіне, кеңес идеологиясы өз мақсатын жүзеге асыру үшін, негізінен, шығармашылық адамдарын, оның ішінде әсіресе сатириктердің қарым-қабілетін баспасөз арқылы тиімді пайдалана білді. Ол уақытта сын-сықақ пен әжуа-фельетондардың, әшкерелеуші памфлеттердің кейіпкеріне айналған қатардағы жемқор басшылардың өзін айтпағанда, түрлі деңгейдегі лауазым иелерінің де іс-әрекеттері саяси бюрода қаралып, мәселенің ақ-қарасы айырылып жататын. Өйткені жер-жердегі билік органдары жауынгер жанрдың сардарына айналған қаламгерлермен санасатын.

Бүгінгі қоғамда сатираның қармағына ілінген қандай мәселеге болсын ешкім селт етпейді. Оқиды да қояды. Онда айтылған жағдайға бас ауыртатын құзырлы орындар да жоқ. Бүгінгі сатира – тек бұқара халықты алдарқатып қана қоятын жеңіл жанр сияқты болып қалды. Бәріміз ауыз толтырып айтатын әлгі «сатира – күштілер қаруы» деген сөздің авторы – қазақы әзіл-қалжыңды ғылыми-теориялық тұрғыдан бүге-шігесіне дейін зерттеп-зерделеп кеткен белгілі ғалым Темірбек Қожакеев кезінде салмақты сатираның сұйылып бара жатқанына қатты қынжылған екен. Қазір сатириктеріміздің шығармашылығын ғылыми айналымға түсірмек түгіл, бар дүниеміздің өзін талғам таразысына салып, лайықты деңгейде бағамдай алмай жүрген сияқтымыз. Қаламын қару еткен Асқар Тоқмағамбетов, Шона Смаханұлы, Оспанхан Әубәкіровтер қазақты күлдіріп қана қоймай, ойлантып әрі жылата білді. Осы қаламгерлеріміздің туындылары әлі де болса пәрменін

жоғалтқан жоқ. Осы бір үштіктің соңын ала қазақ сатирасы тағы бір шоғыр таланттармен толықты. Біз сатира саласына қатысты көпке белгілі есімдерді ғана атап өттік. Осылардың өзі біршама күш. Олай болса, соңғы уақыттарда «қазақ сатирасы әлсіреп кетті» деген сөз қайдан шықты. Осының мәнісін тап басып саралап беретін әдебиетші, сыншылар тағы жоқ. Осы орайда бізге қазақы қалжыңның бағыт-бағдарын бағамдап, оны жан-жақты зерттеп беретін ғалымдар да жоқтың қасы. Бұған қоса, қаламгер атаулыға ортақ мәселе – қаламақы төлеу, авторлық құқық деген секілді жағдайлардың дұрыс жолға қойылмағандығы, осы саладағы продюсерлік қызмет пен пиар-технологияның, яғни кең насихаттың жоқтығы ұлттық сатираның өркен жаюына кәдімгідей кедергі келтіретіні сөзсіз. Көркем әдебиеттен біршама қол үзіп, қазаққа ғана тән әзіл-қалжыңның қадірін жоғалта бастаған бүгінгі қоғамды есті күлкіге елітудің жолы табылады сияқты. Кезінде мықты дамыған сатиралық әдебиетті қазіргі оқырман тұщынып оқиды деу қиын. Қазіргі адамдар қаптаған телеарналар мен интернеттегі қызылды-жасылды шоу-думандар мен жеңіл-желпі жылт етпе әзілдерге құмар. Қалай десек те, өз ішінде бірнеше тармаққа бөлініп кететін сан-салалы сатира жанры заман ағымына барынша ілесіп отырмаса, мағынасын жоймаса да ескірген үстіне ескіре беретін секілді.

Дегенмен, қазақ сатирасы, бүгінгі баспасөздегі қазақ сатирасы жыл өткен сайын көз қуантып келеді. Қазақ баспасөздерінде, атап айтсақ, «Жас Алашта» – «Сүзеген сөз», «Қазақ әдебиетінде» – «Әзіл-қалжың», «Қалжың қоржыны» беттері жарқырай шығып, оқырмандарын күлкі ауылына жетелеп жүр. Оның бер жағында сатиралық кітаптар жарық көріп жатыр. Қазақ телеарналары комедиялық сериалдарға ауыз сала бастады. «Базар жоқ» (Бүгінде «Әзіл әлемі») сахнада өз орнын алып келеді. «Шаншар», «Алдараспанды» айтпағанның өзінде. Телеарнада көрсетілген «Бажалар», «Құдалар» сериалдары да күлкінің күбісін піскілеп тастады. Қазақ сатирасы осылай біртіндеп даму үстінде.

Қазіргі қазақ сатирасы туралы белгілі сатирик Толымбек Әлімбеков: «Сатира – әдебиеттегі, өнердегі өмірбақилық оппозиция жанры, бірақ, бүгінгі саясаттағы оппозицияға қарағанда, барынша «таза» [4, 21],- дейді. Қоғамның дамуы барысында, қоғам мен адамның кемшілігін сынау сатираның міндеті. Сондықтан болар Толымбек Әлімбеков сатираны әдебиеттегі оппозиция жанры деп атайды. Тіпті, сөз бостандығы мен демократия деген ұғымдардың иісі сезілмеген Кеңес Одағы тұсында да бұл жанрға ерекше мән берілгені байқалады. Оған дәлел ретінде «Ара» және «Крокодил» журналдарының атқарған жұмыстары туралы айтуға болады. Сол кезде журналға шыққан әрбір материал қадағаланып, ондағы деректер тексеріліп, тиісті шаралар қолданылып отырған. Сөйтіп отырып қоғамдағы кемшіліктердің түзелуіне сатира жанры септігін тигізген.

«Қазір «Ара» журналы әлі бар, алайда сол журналды керек етіп жатқан адам шамалы. Өйткені, қазір бізде тек қана жеке адам емес, қоғамның еті сынға үйреніп кеткен. Және оның тура атын атап, түсін түстемесең, өзі туралы екендігін іші біліп тұрса да, сыртынан сыр бермейді. Көркем дүние болған соң сатира нақты деректерге сүйенбейді. Нақты деректердің негізінде оның прототипімен шығарма жазылады. Оның ішінде барлық адамдар, біз көріп отырған, қоғам көріп отырған кейіпкерлердің бар екендігін барлығы да біледі. Біле тұра ешкім ешнәрсе демейді. Бүгінде сатираға деген көзқараспен қатар сатира туралы түсініктің өзі өзгерген»[4, 22], – дейді Толымбек Әлімбеков.

Сатира – бір қарағанда оңай, жеңіл-желпі сөздермен езуге күлкі сыйлайтын жанр көрінгенмен, олай емес, керісінше, салмағы да, сөзі де ауыр сала. Өтірік, өсек айтып, оның барлығын әзіл деп айтуға болмайды. Алдар Көсенің кесімді қалжындары арқылы біздің ата-бабамыз өсіп-өнсе, бүгінгі ұрпақ та осындай татымды қалжындарға қанық болуы керек. Себебі, юмор – өмір. Өмірдің өзі – әжуа, өмірдің өзі күлкіге толы. Осыған сәйкес қазіргі қалжындар да қызығы мен шыжығы қатар жүретін өмірге құрылған. Барлығы да шындық құбылысты, өмірдегі болып жатқан жайттарды астарлап, жапсарлап жеткізеді.

Қазақ жерінде болып қайтқан белгілі орыс сатиригі М.Зощенко: «Қазақ халқы күлкі мен қалжыңның, әзіл мен сықақтың отаны екенін аңғардым. Әзіл – қазақ халқының табиғи, төл қасиеті екенін оның ауызша прозасы одан әрі дәлелдей түседі», - деген екен.

Сонау есте жоқ ескі заманнан, яғни, айлакер Алдар Көсе мен Қожанасыр әпендіден басталатын қазақ сатирасы қай кезеңде болсын, өзекті мәселелерді қозғап отырған. Бірақ, өкінішке қарай, қазір көпшіліктен «сатира жоқ» дегенді жиі естиміз. Сатириктеріміз бен олардың сатиралық еңбектерін көре тұра, жұрттың бұлай деуінің мәнісі неде? Ендеше, «садақ» болып қадалатын, «шаншар» боп шаншитын, «балға» боп ұратын, «ара» боп шағатын сатираның бүгінгі күні неге ел алдында әлсіз көрінуінің себебін анықтауға тырысып көрейік. «Күле білу – өмір, күлдіре білу – өнер, күлкі болу – өлім» [5, 5], - дейді Сейіт Кенжеахметов. Расында, күлкінің құдіреті күшті. Қазақ ойындағысын орайлы әзілмен, астарлы қалжыңмен-ақ жеткізе білген.

Әрбір жанрдың өзіндік ерекшелігі – қоғамда орын алған келеңсіз жайттар, құбылыстар жайында бастан-аяқ баяндауды мақсат етеді. Сатира – бүгінгі таңда журналистика саласында кең етек алған жанрлардың бірі. Бұл жанрлар негізінде сатириктер оқиғаны жан-жақты көрсетіп, шынайы болмысты оқырманға, тыңдарманға жеткізуімен ерекшеленеді.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері. – Астана, 29 қаңтар, 2010.
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі. 1996.
3. Қожакеев Т. Монография. «Сатиралық жанрлар», «Сатира – күштілер қаруы», «Сатира – тәрбие құралы», «Сатира негіздері».
4. Әлімбаев Т. Сатира – өмірдің айнасы. Бірақ, оның міндеті күлдіру емес, ойландыр // Мәдениет. №5.2015.

М. Б. Шындалиева
К. Тохтамұрат
Астана қ.

ИНТЕРНЕТТЕГІ ЖУРНАЛИСТИКА ЖАНРЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ

Интернет ақпаратты тез таратуға арналған, хабар-ошарды тез тарататын оңтайлы құрал. Бүкіл әлемнің Интернеттенуі сананы да, сапаны да жаңғыртты, ақпарат қоғамы өзгере түсті. Интернет ақпарат таратудың ең ұтымды құралы. Журналистикада Интернет журналистика бағыты пайда болды және жаңа жанрлық пішіндермен толықты. Көлемді сараптамалық, мақалалардың орнына қысқа ақпараттық жанрлар пайда болды.

Журналистика жанрларын зерттеген Т.Қожакеев: «Жанр дегеніміз – газет-журнал материалдарының, радио және телевизия хабарларының өмір сүру және көрініс беру формасы» [1, 43], - деп қысқа да нұсқа түсіндіреді.

Интернеттің басты ерекшелігі – оның интерактивтілігі екенін ескеретін болсақ, ақпарат жасауда тұтынушылардың қосар үлесі өте үлкен. «Ғаламтор кез келген қолданушыға дәл сол уақытта қандай да бір ақпарат ағынын өзгертіп, сол арқылы коммуникация процесіне өз шығармашылық үлесін қосуына және соның нәтижесінде пайда болған өнімнің ақыр аяғында оған тиесілі екендігін сезінуіне мүмкіндік береді» [2, 53]. Жаңа Интернет журналистика жанрларының қалыптасуы газет жанрларының түрлі мультимедиалық құралдардың көмегімен онлайн-аудиторияға бейімделуі арқылы жүріп жатқаны белгілі. Интернеттің оқырмандарының 79%-ы мәтінге тек көз жүгіртіп өтеді. Олар көбінесе тірек сөздерді іздейді, анық құрылымдарға назар аударады. Оқырманның тек 16% ғана берілген мәтінді түгелдей оқып шығады», - деген

пікір қалыптасқан. Түбі дәстүрлі журналистикадан бастау алған онлайн журналистиканың бірнеше жанрын атауға болады. Олардың қатарына хабар-ошар, репортаж, сұхбат, есеп, комментарий, журналистік айғақтама, хат, шолу т.б. жатады.

Бүгінде жалпы Интернет журналистикадағы мәтіндер жанрын, бұған дейінгі ғалымдардың айтқанындай, үш түрлі топқа жіктеуге болады. Олар:

- Ақпараттық жанр;
- Сараптамалық жанр;
- Көркем-публицистикалық жанр.

Ақпарат алмасу уақыт алғы жылжыған сайын оның өнімді де өркенді бір саласы – Интернет қоғамның ақпараттануында өз міндетін атқарады, өзіндік рөлі бар алып ақпарат құралына айналып отыр. Профессор К. Қамзин: «Жанрлар да қоршаған орта сияқты дамып, түрленіп отырады, бұл диффузия ақпарат «жаратушысына» тәуелді, ол қоғам дамуының, оқиға желісінің өрбуі және технологиялық жетістіктердің әсерінен туындаған әлем картинасының мәтіндік, аудио-визуалдық көрінісі»[3, 67],- деп жазады.

Қазіргі таңда ақпарат түрлерінің бір-біріне кірігіп, жанрлардың түрлене кетуі таңсық емес. Ол құбылысты әсіресе, сандық технологиялар әлеміндегі мәтіндерден аңғаруға болады. Мәселен, репортаж стилі корреспонденцияға көшеді, корреспонденциядан сұхбат жанрының «үні» шығады немесе сұхбаттың ортасында репортаж элементтері жүреді. Ал ішкі-сыртқы саяси-әлеуметтік тақырыптарды қозғайтын памфлеттің оқырманға қарата айтылған сөздерден бастау алғанының, газет колумнистерінің ауызекі мақамға көшкенін білеміз. Міне, осы өзгерістердің барлығынан біз бір жанр бір жанрды тыңайтқанын, жанрлардың біте қайнасып жатқанын анық аңғарамыз. Сондықтан кейбір интерактивті сұхбат ішінде репортаждың ұшырасуы, репортаждың кейде көркем сөйлеп кетуі – технологиялық жетістіктерді пайдалана отырып, аудиторияға ақпаратты қызықты етіп беру қажеттілігі, оқиғаның астын «сызып» көрсету үшін жасалған көркемдік әдіс. Яғни, жанр мәтіндері ұдайы қозғалыста болады, ұдайы өздеріне қолайлы орта іздейді.

Интернет журналистикадағы конвергенттілік, интерактивтілік және мультимедиялылық сипаттар бар. Ақпарат таратудың бұрыннан қалыптасқан дәстүрлеріне жаңа мүмкіндіктер қосылды, олардың онлайн таратуына және контентті үздіксіз жаңартып отыруына мүмкіндік туды. Соның нәтижесінде журналистика жанрларына бөгде элементтер қосылды, оның пішіні де танымастай өзгеріске ұшырады. Бірақ осындай үдемелі заманда жанрлар түр-сипаты қаншалықты өзгерсе де олар өзінің негізінен айрылмайтыны байқалады. Жаңа ақпарат әлемі үшін жанрларды, олардың табиғатын ажырата алатын мықты ғылыми база бар деуге болады. Интернет пен әлеуметтік желілердегі толассыз ақпараттардың ішінен жазба мәтіндердің, аудио мәліметтер мен бейне материалдарды сұрыптау, жанрларға жіліктеу бүгінгі медиатанушылардың міндеті болып табылады.

Сұхбаттың құрылымдық-композициялық бітіміне сұрақ емес, негізгі тақырып тірек болады. Ал қойылар сұрақтар сұхбаттың белгілі бір жанрға бірігуіне ықпал етеді. Журналист сұхбатын «Кім? Не? Қай жерде? Қашан?» деген сауалдар төңірегінде құрса, онда оның материалы ақпараттық сипат алады, ал егер материал «Неліктен? Қалайша? Не үшін?» секілді бейнелі сұрақтарға құрылса, онда журналистің дайындайтын материалы талдамалы-сараптамалық болмақ. Өйткені мұндай сұрақтар журналистке көтеріліп отырған мәселенің себеп-салдарын көбірек талқылауға мүмкіндік береді. Журналист сұхбат берушіні, көп жағдайда, дереккөз ретінде пайдаланады. Онлайн оқырмандарының бұл жанрға деген басты талабы – сұрақтың және оған сай жауаптың қысқа әрі нұсқа болуы. Бұл жерде оқырман көбінесе өзін қызықтырған сұрақтардың жауаптарын ғана таңдап оқиды.

Репортажға ең керегі – жаңалық. Интернет журналистика аудиториясының талғамы журналистен көрнекті материал дайындауды талап етеді. Көрнекілік – ақпаратты дұрыс қабылдауға көмек беретін негізгі құрал. Жедел репортаж болған оқиға мен құбылыстың жалпы панорамасын ашып көрсетеді. Бір сөзбен айтқанда, репортаж дегеніміз – көзкөрген

адамның (репортер не журналистің) аузымен айтылатын нақты, деректі, объективті әңгіме. «Репортаж оқиға болған жердің топырағында туады. Сондықтан да репортаж дегеніміз – оқиғаның өзі», - дейді профессор Т.С.Амандосов [4, 59]. С.Байменше: «Репортаж – баспасөздегі жібек баулы жанларының бірі. Өйткені репортажды жазу оңай емес. Журналистер әдетте репортаж жазудың әртүрлі нысандарын қолданып отырады. Мысалы, ол автордың болған оқиға жөніндегі монологуна да құрылуы мүмкін. Мұндай жағдайда автор өзін көрсетпейді, бірақ оқырман автордың қаншалықты қатысы бар екендігін сезіп, біліп отырады» [5, 30], - деп түсіндіреді

М.Н. Ким: «Оперативтілік – барлық ақпараттық жанрға тән қасиет. Бірақ репортаждың жеделділігі дәлме-дәл сәтке, дәлме-дәл минутқа қатысты айтылады. Осыдан барып репортаж жанрының оқиғалылық, жаңалылық, динамикалық қасиеттері туындайды» [6, 131], - деп жазады К. Қамзин: «Репортажда автор оқиға айналасындағы адамдармен әрі тікелей, әрі жанама қарым-қатынасқа көшеді. Олар бірде оқиғаның фоны ретінде қарастырылса, бірде ақпарат көзіне айналады, ал бірде басты персона, негізгі тұлға есебінде көрінеді» [3, 79], - дейді. Тікелей репортаж онлайн журналистиканың да басты бағыттарының бірі болмақ.

Интернет журналистикасына тән үлкен ерекшелік – шапшаңдық. Ақпаратты жылдам, бірінші болып тарату Интернет басылымның бәсекеге қабілеттілігін көрсетпек. Жаңа медиа құралдарының дамуы Интернетті әрбіріміздің қолымызға алып келді. Кез келген аймақтан оқиға желісін қадағалай алу дегеніміз – қоғамдық пікірге бірден әсер етіп, ақпарат дағдарысы жағдайын өте жылдам, әп-сәтте туындатуға болады деген сөз. Мысалы, Интернет қолданушы Twitter немесе Facebook-те теңгенің құнсызданғанын көрген бойда өз парақшаларына жазса, оның жазбасы халық арасына ақпараттық агенттіктер хабарынан да жылдам тарайтыны анық. Бұны «сол сәттік» немесе, дәстүрлі БАҚ тілімен айтқанда, тікелей эфир ұғымының онлайн журналистикадағы көрінісі десек болады.

Селфи – әлеуметтік желілер тудырған жаңа пішіннің бірі. Селфиде – көбінесе қолындағы смартфон немесе фотоаппарат арқылы адамның өз-өзін түсірген суреті, яки автопортреттің әлеуметтік желілерде жариялануы. Бірнеше адам кірген селфиді «топтық селфи» деп атайды. Жеке адамның ірілі-ұсақты топтар немесе тұлғалармен кездесулерінен, конференциялар мен форумдар сынды ресми шаралардан, той-думандардан өзін-өзі жарнамалау немесе сол оқиғаға қатыстылығын көрсету үшін түскен суретін виртуалды әлемге жариялауы. Мұндай селфилерден репортаждың, оның ішінде фоторепортаж, есеп пен портрет жанрларының ұшқындарын байқауға болады. Журналистика саласында жиі қолданылмаса да, басылымның тақырыптық бағытына қарай анда-санда көрініп қалады, әсіресе сол тұлға жайында ақпарат жинау мақсатында қолданылып келе жатыр деп айта аламыз.

Интернет журналистикада ақпараттық жанрларға сұраныс жоғары болғандықтан, Интернет кеңістігінде жанрлардың ақпараттық түрі басымдау болып келеді, онлайн журналистикада жиі қолданылады. Әсіресе, жекелеген фирма веб-сайттары корпоративтік іс-шараларды көрсету үшін есеп жанрының осы формасына жүгініп келеді. Ақпараттық жанрлар – заманымыздың елеулі істері мен сипатын көрсететін уақыт шежіресі: ол кеше мен бүгіндері не болғанын баяндауға, ертең не болатыны туралы болжам айтуға әбден қауқарлы.

Комментарий – болған оқиға не құбылысқа жедел түрде үн қату. Оның жазылуына жаңа ақпарат (жаңалық) не болмаса бұрынырақ айқындалған әлдебір факт негіз бола алады. Бұл жерде жеделділіктен гөрі оқиғаға немесе болған оқиғаға деген көзқарас маңыздырақ. Тағы бір мәнді нәрсе – оқиғаға не дерекке болжамды түрде баға беру және бұл болжамның жай ғана бір нұсқасы екендігін міндетті түрде айтып өту. Тролль немесе тролльдеу – комментарийдің бір түрі. Бұған Интернет арқылы тарайтын әлеуметтік медиа құралдарында жазылған мақала, пост немесе пікірлердің қоғамдық өмірде, саяси алаңда алатын салмағына қарай, авторларды яки аудиторияны арандату үшін арнайы жеке тұлға

немесе заңды тұлға тарапынан жазылған комменттер жатады. Мақала – жан-жақты жанр, ауқымды тақырыптарды қозғап жазуда журналистер арасында кең қолданылады. Онда журналист келелі ой қозғап, салмақты мәселе көтеріледі. Оған аса жеделділік сипат тән емес. Мұнда өмірде болған оқиғалар мен маңызды мәліметтерді суреттер мен жазбаларының көмегімен баяндап отырады.

Нақты болмыс-құбылысты жазып, суреттеп айтып берудің, оқиға, деректерді көрсетудің белгілеген пішіндері бары белгілі. Ақпарат таратудың бір саласы – Интернет қоғамның ақпараттануына зор қызмет атқарады және өзіндік орны бар ақпарат құралына айналды. Әрбір адамның ақпарат алмасу мен оны қолдануының қазіргі таптырмас құралы. Олай болса Интернеттің де өзіндік дерек тарату пішіні мен шығармашылық қалыбы бар және одан әртүрлі жанрлық пішіндері туындау заңды құбылыс.

Әдебиеттер

1. Қожакеев Т.С. Жас тілшілер серігі. – Алматы: Рауан, 1991. – 224 б.
2. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 310 с.
3. Қамзин К. Қазақ көсемсөзі жанрларының кемелдену үдерісі. – Алматы: Экономика, 2009. – 400 б.
4. Амандосов Т.С. Қазақ совет баспасөз жанрлары. – Алматы: Мектеп, 1968. – 240 б.
5. Байменшин.С. Журналистиканың жанрлары. – Алматы: Алатау, 1997.
6. Ким М.Н. Репортаж: технология жанра. СПб. Изд. Михайлова В.А., 2005. С. 221 .

М. Б. Шыңдалиева
Астана қ.

А. СЕЙДІМБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Жазушы, суреткер тұлғасы оның шығармашылығымен, қаламгерлік болмысымен бағамдалады. Сондай қазақтың сөз өнерінде өзіндік болмысы айғақталған тұлғалардың бірі – Ақселеу Сейдімбек. Өзінің ғылыми-шығармашылық ізденістерінде үнемі ұлттың рухани байлығын еселеп, бұрын із түспеген соныға жол тартып, жаңалыққа жаршы болған ғалымдық, этнографиялық және этнологиялық ізденістеріндегі ұлтжандылығы оның әдеби мұраларынан да аңғарылады.

Қаламгер А.Сейдімбек шығармаларының басты ерекшелігі табиғат тамашасы дербес, адам өмірінен бөлек сипатта емес, елдің әлеуметтік өмірімен өзектес, біте қайнасып жатады. Мәселен, қиын қиядан арқанмен түсіп, бүркіттің сарыауыз балапанына қолы жетіп тұрған кейіпкер, азаматқа тән кесек мінез көрсетеді. Табиғатты қорғауда ірілік танытады: балапанға жаны ашып, ұясынан ажыратпайды. Осы тұсты жазушы: «... Шарасыз жатқан сарыауыз балапанды көрді. Ендігі әрекет оны қойнына салып, алып кету ғана. Тасада қыл арқанның басқа ұшын ұстап, дегбірі тусылып, достары тұр. Баланың көз алдына таңын созып, топшысын талдырған, ұрпағы үшін жанын азапқа салған ұя басар ақшәулі бүркіт елестеді» [10, 188]. Баланың үлкен адамға тән пайымы, жаратылыстың сырын аңдап үлгерген көзқарасы оған балапанды алып кетуге бөгет жасайды. Табиғат-анаға деген мейірімі оны тоқтатады. Осындай жаратылыс пен адам арасындағы үйлесімділік, іштей жақындық, туған тірлікке деген етенелік жазушының қай кейіпкерінің де бойынан байқалады. Сондағы кейіпкерлердің көбісі ойға, пайымға жақын. Бұрыннан орнаған салтқа, дәстүрге деген қайыра парықтау, ой елегінен өткізу байқалып тұрады. Бұл халқымызға тән ойлылықты, даналықты сол сайын дала сіңірген жоқ па? Жазушы кейіпкерлерінің бойынан туған жеріне, даласына деген терең құрмет аңғарылады.

Табиғаттың аясында тіршілік қайнап жатады. Біреуі жарық дүние үшін біреуі талғажау үшін әйтеуір сол табиғатта күрес, арпалыс еш толастамайды. Мүмкін өмірдің мәні де осы шығар. «Тәтті тіршілік» деп аталатын әңгімеде аяғынан жараланған түлкінің қалай қашып, алпыс екі айла жасап, ажалдан қашқаны суреттеледі. Алдыңғы аяғына оқ тиіп, салбырап қалған түлкі, оқ тиген аяғын көлденең тістеп ап қашып, қойшыдан құтылып кетеді. Сонда бұл жаралы түлкінің әрекеті қойшыны таңғалдырып, тіршілік үшін жанталасқан хайуанның әрекетін көреді. «Қақпаншы» әңгімесінде көрікші Сағын ақсақал бейнеленеді. Осы ұста Сағын атанған қария кейін «қақпаншы қария» атанады. Сол қария қақпан құрудың өз ерекшелігін әңгімелейді. Әсіресе, суыр аулаудың қиындығын айтып: «Осы ауылдың балалары құлақшын деп қиылған соң амал жоқ, болмаса кеудесінде жүрегі бар кісінің қол көтерер аңы емес-ау! Ойпырмай, қақпанға тақалғанда алақанымен көзін басып шырылдайды дейсің. Құтты жетім баладай сай-сүйегінді сырқыратады ғой. Бұрынғылар суырды адамның азғыны деп отырушы еді, айтты-айтпады әйтеуір аң деуге аузың бармайтын бір кереметі бар!» деп қынжылып отыратын. Сонан соң жүні жетілсін дегенді желеу етіп, сары ала күз келгенше суырдың ізін бағудан қашқақтай береді» [10, 191-192]. Осы әңгімеде аңның ерекшелігі, әсіресе, қақпанға текелердің түсетіні, өйткені ол үйірінің алдында жүретіні, аңшылықтың өз салты, ғұрпы бар екені сөз болады. Құрған қақпанға түскен құлтекеге басқа аңшы кез болып, оны бауыздап, қанын қақпанның тіліне жағып, шаппасына ақ орамал тістеп, шетіне он теңге түйіп кетеді. Сонда Сағын ақсақал: «Байқаймысың, балам, біздің құлтекеміз бір жөн білетін, тәрбиелі адамға тап болған екен. Алдымен қасиетті қара қақпанды сыйлапты, бауыздау қанды шаппасына жағып кетуін көрдің бе? Онысы қақпанның меселі қайтпасын, жолы бола берсін дегені. Сонан соң иесін сыйлапты, аңның жолы көлденеңді көк аттынікі, бірақ қақпан иесі басы-қасында болмағандықтан, өзінше жол бөлісуді парыз санаған. Бұл кісі аңшылықты кәсіп-нәсіп емес, өмірдің бір қызығы деп түсінетін жан екен» [10, 195],- деп таратады. Бұл қарттың өнегелі сөзі, аңшылықта орныққан дәстүрді түсіндіруі үлкен ғибрат.

«Рамазан мерген» әңгімесінде киік аулауға шығып, қос қасқырды олжалаған аңшылығы әңгімеленеді. Автордың тағы да аңшылық өнерді терең білетіні көрінеді.

Сары ала күзде киіктің ізін бағып, қолға түсіру қиын-ақ, киік аса сақ келеді. Аңға шыққан Рамазан күтпеген көрініске тап болады. «Қос қасқыр салып ұрып бұлаққа келеді. Бұлақ ернеуін баспалап су жалайды. Шымдауыт жағаны әрі-бері тіміскілеп жүреді де, бұлақ табанынан асық атымдай жерді тырмалап қаза бастайды. Әлден уақытта қос қасқыр қазуды тоқтатады да, бірі жаңағы қазылған шұңқырға түсіп, бауырлай жата кетеді. Екіншісі топырақты бұрқылдата есіп, шұңқырдағы қасқырды көме бастайды» [10, 197]. Мұны таңғала отырып, бақылаған Рамазан не де болса артын күтеді. Сөйтсе, бұлар суға құлайтын киіктерді күтіп, екеуі екі жағынан тап бермекші екен. Сонда Рамазан шұңқырдағы қасқырды да, екінші шеттегі қасқырды да атып алып, бұл олжасын қадірлі жеңгесі, таңертең қарсы алдынан кездескенде уәде еткеніндей, Бәтешке байлайды.

Аңдар әлемінің өз заңы, дәстүрі бар. Олар да ұрпақ өрбітіп, солардың амандығы үшін әрекет етеді. Кей-кейдегі тірліктері есті адамға тән. «Зерде» әңгімесінде осы жайт сөз болады. Мұнда түлкінің өзгеше әрекетін бақылаған кейіпкер суреттеледі. Ол судың ортасына дейін сиырдың жапасын тістеп кеп, оны өзі суға сүңгіп-сүңгіп алғаннан кейін, суға тастап кете барған түлкінің әрекетін түсінбей аң-таң болады. Сөйтсе, өзінің қызыл шақа күшіктерін бүргеден қорғау үшін жасап жүрген айласы екен. Оның мәнісін жиеніне түсіндірген аңшы: «Түлкі күшіктерін емізгенде бар бүрге өзіне жабылмай ма? Ал одан арылу үшін қу тезек тістеп суға түссе, дымқылдан қашқан бүргелер қалқып жүрген ақ жапаға ауыспақ. Бүйтіп қарекет етпесе, аш бүргелер түлкінің қызыл шақа күшігі былай тұрсын, сені де талап өлтіруге шамасы келеді. Аңшылықты көп кәсіп еткен қазақ аталарың «Түлкі түгінен жазған» деп дұрыс айтқан ғой. Түлкіде жүнінің әдемілігінен басқа жазық жоқ. Онан ақылды, онан сүйкімді аңды өз басым әлі көрген емеспін» [10, 239], - дейді. Әрине, табиғаттың кереметі шексіз. Кейде ондағы құбылыстар сізге өмірге басқаша қарауға үйретеді. Кейде табиғат жыртықшытарының мінез-әрекеті сізге ой

салады. Қайткен күнде де хайуанаттардың өзіндік орныққан дәстүрі бар тіршілігі түйсік, пайымға шақырады.

«Табысу» әңгімесінде түздің тағысы лашынды ұстап алғаннан кейін, оның табиғатқа қайта кетуін суреттейді. Адамның қолынан көзді ашып-жұмғанша жұлқына, серпіле шығып кеткен лашын көкке самғап табиғат құшағына енеді. Бәрі жайлауға қонып қарбаласып жатқандарың үстінен лашыннан қорғалаған үйректің сусылдап ұшынан басталады. Сондағы лашынның үйректі мерт етуі: «Әкейдің лашын деп тұрған құсы лақтырған құстай боп еңіреп келген күйі үйрекке сақ ете қалды. Тап бір қапысыз ерген атқандай айнымай келіп соққан сәтінде жан тәсілін беріп үлгерген үйрек жайыла аунап барып, тас лақтырым жердегі шалғынға топ ете түсті... Осы бір үрейлі көріністің белгісі сияктанып, бұрқ-бұрқ шашылған ұлпа қауырсын ауада қалқып қалды» [10, 203],- деп суреттеледі. Осы сәтте үйрекке қонып, жәукемдеп жатқан лашынды әкесі тұзақтап ұстап алады. Сонда ісіне мейілінше көңілі толған қарт: «Қанаттыда мұнан өткен қыран болар деймісің! Бұрынғылар лашын құстың баласына ат ұсынып, атан жетелеп келіп, меселі қайтып, құр қол кетеді екен. Қызық-ау солар, сұңқар нәсілін сыбаға беріп, қолға қондырғысы келген! Лашынның қанат керегінің өзі-ақ бір қаралық емес пе?! Бұл дегенің жаратылысы бөлек, текті құс. Тектілігі сол ғұмырында тамағына бола таңын кермейді ғой. Әлгі, «ит иесі үшін алады, құс тамағы үшін алады» деген сөз қанаттының бәріне қатысы болса да, тап осы лашынның қасиетіне келмейді» [10, 205]. Сол лашын аңшының қолын қатты теуіп жіберіп, шырқау биікке қанат қағып кете барады. «Табысу» дегені де түздің тағысын зорлықпен қолға үйрете алмайсың. Түбі туған табиғатымен табысады дегенді білдіреді. Әңгімеде даланың тағысын қолға ұстап, аңға салу, күтіп-баптауға құрылған.

Әңгімеде кейіпкерлердің көп болмайтыны, негізгі кейіпкерлер екеу-үшеуден аспайтыны да, олардың мінез-құлқын, характерін нақты, бас-аяғы жинақы іс-әрекеттер арқылы ашуға үлкен суреткерлік шеберлік қажет екенін аңғартады. Әңгіме көркем прозаның жазба әдебиетінде қалыптасқан түрі әрі ауыз әдебиетіндегі баяндап айту үлгілерімен тамырластығы болса да, мүлде жаңа, соны жанр. Басты ерекшелігі – қалыптасқан дәстүрлі баяндау тәсілдерінің шеңберінде қалмайтын еркін, шығармашылық ізденістерге жол беруі. Әңгімеде тақырып таңдау, өмір шындығын әр қырынан қамту мүмкіндігі нақты, оқиға желісін еркін өрістетуге, шығарманың композициялық құрылысын ықшам ету мүмкіндіктері де мол.

Қаламгер А. Сейдімбектің әңгімелерінен осы жанрды бірден жақсы игергенін, оның өмір шындығын жан-жақты, терең бейнелеу мүмкіндіктерін толық пайдалана алғанын анық байқаймыз. Сырт қарағанда өзімізге таныс, өмірде жиі кездесетін қарапайым ғана оқиғаны ала отырып, жазушы шеберлігі осы шағын оқиғаны үлкен философиялық мәні бар көркем туындының негізіне айналдыра алуынан көрінеді. Бұл жерде жазушының жүрек сыры, тебіренісі, айтылар ойдың мәнділігі, көздеген мақсатының айқындылығы өте маңызды. Автор ойы кейіпкер ойымен үндесе өріліп, оқиға өрісіне араласатын басқа да кейіпкерлердің сөзімен айқындала түсу керек. Көп жағдайда авторлық «мен» кейіпкердің «менімен» тұтасып, бірігіп кетеді.

Жазушы А. Сейдімбектің өмірдің әр тарапты құбылыстарын тоқайластырып, тұтас көркем дүние жасауға деген ұмтылысы шығармаларында айқын байқалады. Өмірдің диалектикалық байланысы мен адамның кәдімгі тірлігі көркем бейнеленген.

А. Сейдімбектің «Көңіл шіркін...» әңгімесі қазақтың жақсы салттарының бірі – көңілі жақын құрдастарының екіншісінен қимасын қалауы туралы оқиғадан басталады. Жәкен қарт пен Мұса ақсақал бір-бірімен дос-жар пиғылдағы адамдар. «Дүрбі салып жүрген Мұса да, жанында балаша елпілдеп жүрген Жәкең де аңқұмар, саңлақ хайуандардың тілін білетін, осы ауылды ескікөз, саятшы қарттары еді. Екеуі де балалықтың мәз тіршілігінен бастап, алпыстың белеңінен асқанға дейінгі ыстық-суықты ұзақ өмірлерін бірге өткізіп, жасасқан. Әсіресе, соңғы жылдары көз көрген құрбылары сиреген сайын, бір-біріне деген ықылас-ілтпаты күшейіп, сыр-мұңдары жарасқыш болып алған. Бір қызығы, табиғат шіркін екеуіне «үш қайнаса сорпасы қосылмайтын» екі түрлі

мінез берген. Мұса қапсағай денелі, сонысына ендес салқын сабырдың адамы. Арғы жағындағыны айтқызбай білетін нағыз саятшыға тән сезімтал, зеректігі бар жан. Ал Жәкен болса, сырт пішіні аңшы болар-ау» дегізгендей ықшам. Әлі де қалақтай жеңіл, ширақ адам. Әсіресе, аңшылық, саяхатшылыққа қатысты әрекетке оң иығын беріп, оңқай асықша үйіріліп тұрғаны» [10, 208]. Сол Жәкен қарт Мұсекеңнен «ат өледі, құс қашады» дегендей деп, бүркітіне қолқа салады. Бірақ Мұса сыралғы құсын бермей, әйтеуір бір құс берермін», - деп уәде етеді. Бірде ауыл үстінде ұшып жүрген бүркітті көріп, сол түз бүркітін ұстаудың әрекетіне кіріседі. Жақында өлген өгіздің еті бір сайды толтырып жатыр еді. Мұса бұлақ бойынан малта тастарды теріп, әлі бұзыла қоймаған өгіздің қол еттерін ойып алып, оларды түйенің тобығындай етіп турап, әр турамның ішіне тастарды тығып, көгал үстіне шашып тастайды. Сонда бүркіт оларды жеп, тоятпаған соң, енді ұшуға әрекет етсе, ұша алмайды. Бөтегесін басқан ауыр тастар ұшып кетуіне бөгет болады. Сол кезде құрықшамен барып, бүркітті ұстап алады. «Мұса мен Жәкен қолға түскен түз тағысын мол шапанға құндақтай орап, ауылға қайтқанда, екеуі екі бөлек қуанышты сезімде келе жатты. Бірі көз көрген, сыр мінез үзеңгілесінің тілегін орындағанға қуанса, екіншісі өзінің көптен бергі арманының жүзеге асқанына қуанып келе жатыр еді» [10, 215]. Екі қартты көңіл қуанышы нанымды-ақ. Бұл жалғанда адам көңілін қалдырып, өкінішке ұрынғаннан асқан қайғы бар ма? Өздерінің ежелден таза келе жатқан көңілдерін кірбіңсіз сақтай алу да үлкен міндет. Екі қарт та осы сыннан сүрінбей өтеді.

Қаламгердің «Айқас» әңгімесі бақа мен жыландардың айқасына құрылған. Табиғат тамашалары көп. Олардағы жанды жаратылыс әр кез күрес үстінде болмай ма? Сонда адамдарға тән ұйымшылдық, бірігу осы хайуанаттарға да жат емес. Бұл оқиғаның адам айтса сенбейтіндігі бар. Бұлақтың бетін жауып кеткен құрбақаларды тамашалаған жолаушылар, бұл көрініске қайран қалады. Біраз тыныққан соң, қарса, бірде бірі қалмаған, зым-зия. «Жосыла жөңкілген бақалардың алды дауыс жетер жерде кетіп барады. Қалы шұбырындының алдында жұдырықтай қоңыр бақа. Талмай ырғып, тоқтаусыз секіріп, мың сан бақаны бастап келеді. Оның қазіргі сәттегі қимылынан ерекше бір асқақтық, сұс аңғарылады» [10, 231]. Алдарынан шыққан шаң жыландар екен. Енді олардың айқасы басталып кетеді. Бақалар жеңіп шығады. Осы арқылы автор өмірдің өзі үлкенді-кішілі күрестен тұратынын көрсетеді.

«Бүркіт» этнографиялық әңгімесі олардың түрі, мекендері, қасиеті, бапталуы, тамағы туралы баяндайды. Бүркіт туралы мағлұмат береді. «Көл-көсір сары даланы сахна еткен ата-бабамыз тек қана малдың тісіне ерумен ғұмыр кешкен жоқ. Көңіл құмарын қандыратарлық талай-талай қызықты таба білген. Сол қызықтың бір ұшығы аңшылыққа да байланысты. Жүйрік ат, қыран бүркіт, алғыр қаршыға, құмай тазы, айлалы сұңқар, болат қақпан, түзу мылтық сияқтылардың қай-қайсысыда өзіндік сырға толы тамашасымен әркімді еліктіре білген. Жай еліктіру емес, жаны сергек ер жігіттің сенімді серігі, қиындыққа толы өмірлерінің бір мезгілдік арашасындай да болды» [10, 233]. «Қазақ құсбегілері бүркіт атын жасымен былай атайды: бір жас – балапан құс, екі жас – қан түбіт, үш жас – тірнек, төрт жас – тас түлек, бес жас – мұзбалақ, алты жас – көк түбіт, жеті жас – қанат, сегіз жас – жаңа, тоғыз жас – май түбіт, он жас – барқын, он бір жас – баршын, он екі жас – шөгел, осылайша он бес, жиырма жасқа дейін атала береді» [10, 241].

Жазушы шығармалардың бір парасын деректі әңгімелер құрайды. Бұл бөлімнің басын «Ойсылқара» әңгімесі бастайды. Қожабек қарт сегіз перзенті бар, олардан немере сүйген қарт. Сол немерелеріне айтатын ертегілері де түйе туралы болатын. Ол бұл өлкенің түйе малынан береке табатынын біледі. «Төрт түліктің төресі түйе деген, ойпаңы құмдақ, қыраңы шақат бұл өңірде бағушысы келіссе, түйе түлігінің айы оңынан туады екен. «Мұрындығым түзгеннен болсын, төсегім күлден болсын, бұйдамы алалы болсын, жабуым шималы болсын өспегенде немене!» - дегенді түйе айтыпты деген сөз бар. Сол тілегі көкте емес, жерде болып шықты, қыс бола қыз бұрым Лепсі бойының шұбарын шалып, тораңғы мен талын сыдырып, жаз болса күйреуік пен изенді күтірлете қарбытып, жапырақ жайған шайырды бытырлата жеп; алабота мен қызыл мияны үйіре күйсеп, соры шыққан тұзды

ойпаңға аунаған түйе таулының қос өркеші баладай болып шыға келеді екен. Аз жылда Лепсінің қос қапталы түйе түлігіне толып, енді көктем шықса болды үйірсек буралар бура қотан жасап, әрі өткен, бері өткенге шабына зіркілдейтін болды» [10, 245]. Түйе малын бағуға ықылас білдіргендер көбейеді. Осы түйе малының қасиеті мен берекеті сипатталады.

Шығармада түйеге қатысты ертеректегі бір әңгіме беріледі: «Осы Көксаздың етегіндегі терең шұбарлы сайда бір үйір түйе қысқы боранда күйіс қайырып, жусап жатады ғой. Бұл өңірде Ебінің желі, Сайқан желі деп аталатын, қаз жұмыртқасындай тасты ұшыратын әйгілі үскіріктің бары мәлім. Заңғар таудың қары көшіп, сай табанындағы түйелерді басып қалады. Малдың қас-қабағына қараған ел санын соғып, бір үйір түйені өлдіге санайды. Арада бір ай мұғдары өткенде әлгі сай табанындағы сіреу қардың әр жері үкі көздене тесіліп, бу шығады дейді. Ауыл адамдары құрыққа сырық жалғап, үкі көз тесікке жүгіртсе, былқылдап түйеге тиеді. Бір кезде күн жылынып, қар да ери бастайды. Содан ай жарым дегенде көздері жәудіреп, мойындары сорайып әлгі сай табанында қалған түйелер көріне бастайды ғой. Солардың ішінде қар көшкіні соққанда құлағандары өліп, шөгіп жатқандары мал болып кетеді. Әне, айыр өркеш түйенің күдіретін қараңыз! Міне осындай қасиеттері үшін көшпелі ел түйе түлігінің басын көбейтіп, тұқымын асылдандыруға ерекше ден қойып отырған. Ел ішінде атақты түйелі байлар да болған. Олар түйесі көбейген сайын сырт көздің сұғы тиеді деп қорқып әрбір жүзінші түйенің көзін шығарып отырған. Сонда «неше түйесі бар» деудің орнына «неше соқыры бар» деп сұрайтын дәстүрі болған» [10, 251]. Осы тілектің қадыр-қасиетін Қожабек қарт немересіне айтатын ертегісінде де жеткізіп отырған.

Қаламгер А. Сейдімбек өзінің сюжеті мен идеясы, көркемдігі мен тілі жөнінен бір-бірін толықтырып отыратын шығармаларында табиғаттың көзбен көріп, қолмен ұстағандай тамаша ғажайыптарын келісті әңгімелейді.

А. Сейдімбектің хикаят-әңгімелері халықтық, ұлттық сипатымен ерекшеленеді. Ел мен жердің тарихын, этнографиясын терең білген жазушы өз шығармаларында халықтың тұрмыс-тіршілігін, таным-болмысын, өзіндік дүниетанымын кең философиялық арнада суреттейді. Автор бейнелеген кейіпкерлерге тарихтың, ата қонысының өткені, салт-жоралғысы қымбат. Олар туған жердің әр тау-тасын қадірлеген жандар. Осы кейіпкерлердің болмысы табиғатпен етене араласуы арқылы да тереңдей ашылады. Қаламгер аңшы, саятшы, құсбегі кейіпкерлері арқылы халқымыздың өзгеше өнер-кәсібінің қыр-сырын білгірлікпен, көркем суреттейді. Автор шығармаларының тақырыптық-идеялық, жанрлық, көркемдік қуаты бір-бірін толықтырып отырады. Суреткердің көркем бейнелері ұлттық, көркемдік-эстетикалық жағынан, ұлттық сана мен ойлау жүйесі тұрғысынан астасып, оның қаламгерлік шеберлігін айқайтайды.

Әдебиеттер

1 Сейдімбек А. Аққыз. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.

Е. С. Адаева
Астана қ.

«АЙПАРА–АНА» ӘҢГІМЕСІ ОРЫС ТІЛІНДЕ: САПА МЕН САРАЛАУ

О.Бөкей әңгіме, повестері бұрынғы КСРО халықтары мен шетел тілдеріне көптеп аударылған. Мәскеу баспаларынан әр жылдары «Человек-Олень», «Снежная девушка», «Оттепель» т.б кітаптары жарық көрді. Шығармалары Ташкентте өзбек тілінде, Қазанда

татар тілінде, украин, белорус, грузин, араб тілдерінде жеке кітап болып шықты. Бұл шығармалардағы көркемдік ізденістер әдебиеттану ғылымында сөз болып жүрген ғылыми мәселе. Ал осы шығармалардың басқа тілдерге аударылу деңгейі қандай? Бұл сауалға жазушының «Айпара-ана» атты әңгімесінің тәржімалануына тоқталу арқылы жауап іздеп көрейік.

Жазушының алғашқы көркем дүниелерінің бірі – «Әдебиет және искусство» журналының 1968 жылғы бірінші санында жарық көрген «Айпара-ана» атты әңгімесі. Әңгіме кейіпкер сезімінің шынайылығымен өз оқушысын баурап алады. Бұл шығармада жазушы адам жанының нәзік те бейтаныс қырларын және беймәлім сырларын лирикалық планда мөлдіретіп табиғи жеткізе білген.

Шығарма оқырмандарына аналардың бойынан іздейтін жан-дүние сұлулығы мен рухани тазалық туралы терең ой қалдырады. Әңгіменің негізгі идеясы – ананың қасиетін дәріптеу. Шығарманы орыс тіліне тәржімалаған – А. Кончица.

Түпнұсқа мен аударманы салыстыра келе А.Кончицаның аудару тәсілін аударманың ең қиын түрі – балама тәсілге жатқызуға болады. Себебі аудармашы түпнұсқаның ішкі сырын түсініп, автордың тіл әдемілігін, сөз қолдану мәнерін ұғынып, шығарманың идеялық-мазмұндық сипатын дұрыс, толыққанды жеткізе білген.

Бұл әңгімеде де табиғат маңызды орын алып, басты кейіпкердің бірі ретінде көрінген. Шығармада кейіпкерлердің көңіл-күйі, мінезі табиғатпен сабақтастықта бейнеленген. Тағы да табиғат көріністерінің аударылуын қарастырудан бастайық.

«Сахара сарынсыз: момақан, былайғы өмірдің алыс-жұлысынан тысқары салқам сері күйде екен. Батып бара жатқан күннің алтын алауына шомылған сарғыш тартқан бетеге мен жусан, бұта мен қарағай, жаздай құлпырып келіп, күзде ұзатылар арудың ең ақырғы жасануындай, ең ақырғы қыз күлкісіндей еді...» [1, 47].

Аудармасы:

«Над окрестностями дрожали сизые сумерки... Все купалось в неярких лучах заходящего солнца: пожелтевшие типчак и полынь, кусты и тростник на озере. И напоминало это последние приготовления девушки на выданье, ее последний негромкий смех...» [2, 408].

Түпнұсқа мен аударманы салыстыра отырып, олардың арасындағы мағыналық жақындықты, аудармашының қазақ сөзінің образдылығын сақтауға тырысқандығын көреміз. Әсіресе, дала келбетін арудың жасануына, қыз күлкісіне теңеген тұстар аудармада сәтті шыққан. Ал О.Бөкеев прозасындағы тенеулер аса талғампаздықпен таңдалып, жазушы идеясын танытуда зор рөл атқарады.

Көркем шығармадағы образдарды даралауда кейіпкердің сыртқы бейнесін сипаттаудың да өзіндік орны бар екендігіне жоғарыда тоқталып кеткенбіз. Енді автордың суреттеуіндегі Айпара-ананың сыртқы бейнесіне назар аударайық.

«Жер ортасына келіп қалған аппақ сазандай әйелдің қарашығы мол тұнық қара көзі бұрынырақта жалт-жұлт етіп тұрушы еді, қазір оның орнын ардақ аналықтың белгілері басқан: салиқалы, көпті көрген адамның көшелі сабырлығы аңғарылады. Ет-жеңді толық денесіне артық-кемсіз баяу әрі еркін қимылы аса жарасып, төбедей боп төр алдында отырғанда есіктен именбей кіруің екіталай...» [1, 48].

Аудармасы:

«Раньше черные глаза теперь белой, как сазан, женщины горели огнем. Сейчас в них больше величавого материнства, степенности и спокойствия человека, немало повидавшего на своем веку. Медленные, свободные движения красили ее, и когда она сидела в переднем углу, полная, дородная, то не каждый мог войти к ней без страха и робости...» [2, 85].

Жоғарыдағы талданған туындылардан ерекшелігі бұл әңгімеде аудармашы кейіпкер портретін өте жақсы жеткізе білгендігін аңғарамыз.

Шығармада жазушының баяндау мәнерін ерекшелендіретін синтаксистік тәсілдің бірі – экспрессивті даралау қызметіндегі қайталау болып табылады. Ол мәтінге ырғақ,

ерекше эмоционалды бояу дарытқан. Сондай-ақ дыбыс қайталауларының да әңгімеде образ сомдауға қызмет ететін жайлары кездеседі. Шығармада бас кейіпкердің эмоционалды жай-күйін суреттеуде дыбыс қайталауларының да атқаратын қызметі зор.

«Мен тартар қайғы-қасіреттің бар ауыртпалығын қара нарға жүк қылып артармысың; қара нар жүкті гана көтере алар, қайғыны емес, қара нар боздағанымен ойлай алмайды; дүниедегі ең ауыр – қайғы қасірет пе екен; ойдан, өткенді жылап тұрып еске алып, ертеңді түңіле уайымдаудан ауыр не бар? Қайғысыз қара суға семіргендер – ойсыз да да. Қысқа күнде қырық рет оятып, сарбас масадай ызыңдап санамнан кетпейтін, ей, мазасыз ой, сен емесісің?...» [1, 51].

Енді үзіндінің аудармасын қарастырып көрейік:

«Если бы можно нагрузить черного верблюда всеми муками и горем моим да и отправить его подальше. Однако черный верблюд может поднять лишь обыкновенный груз, но не мое горе.

Самая большая тяжесть в мире – это горе и беда. Что может быть хуже, чем вспоминать прошлое и со страхом думать о завтрашнем дне? Но те кто живут без горя и страха, жирея от обыкновенной воды, - безмозглы.

Ты, беспокойная мысль, как назойливый комар, не даешь мнеотдыха ни днем ни ночью...» [2, 411].

Осындағы экспрессивті даралықты айқындап, жазушының философиялық концепциясымен байланысты болып тұрған «қара нар» сөзі аудармада басқа шығармалардағыдай түсіп қалмай аудармада өз көрінісін тапқан. Сонымен қатар «сарбас масадай» деген теңеудің аудармасы да «назойливый комар» деп сәтті аударылған деп айта аламыз. Ал, Айпараның көңіл-күйін суреттеуде айрықша қызмет атқарып, экспрессия жасап тұрған «к» дыбысының аллитерациясы аударма нұсқада көрінбей қалған.

Бұл шығарманың негізгі идеясы адамның ішкі сырларының шертілуі, көңіл-күй, сезім дүниесінің суреттеліп, баяндалуы арқылы ашылады. Бұл шығармада көбіне «ананың» монологы арқылы жүзеге асады. Осындай ішкі сыр шертілістері мен психологиялық толғаныстарды аудармашы тілдің ерекшелігі мен ұлттық сипатты сақтап эстетикалық тұрғыдан әсерлі етіп аударған. Мысалы:

«Жыла, жыла ей қақпас! Ұлың шейіт болды, сен тірі қалдың. Сенің тірі қалғаныңнан не себеп. Тілеуіңді құдай берменгі. Жалғыздыңның алдында алмаған жанды сүйрелеп, жанторсықтағы бір жұтым суға жас баламен таласып, тепең қағып келесің. Омырауда қалған сәбидің шөліркеген таңдайын көз жасымен жібітіп, қара жамылған сорлы келінің анау. Енді тілеу жас нәрсете... Терең өзен үнсіз ағушы еді-ау, мыну теперіш көрген жамизаттың жылап-сықтаған даусы жақсы ырым емес: Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған күнде де орныңнан су шыққандай қоқшақтап, көшіп-қона беруші едің...»[1, 42].

Аудармасы:

«Плачь, плачь, высохшая моя голова! Сын твой погиб, а ты осталась жива. Какая польза от того, что ты живешь? Аллах не дал тебе умереть, и ты влачишь свое жалкое существование, отнимая у детей последний глоток воды в бурдюке. Вон и несчастная сноха твоя, покрытая черным, пытается увлажнить пересохшее горло своего ребенка слезами своими. Я прошу тебя сохрани жизнь этого младенца... Глубокая вода течет без шума и говорит о мощи реки. А этот плач и причитания аула – нехорошая примета, слабость его. Да и в лучшие времена, когда жаворонки вили свои гнезда на спинах у овец, ты, аул, легкомысленно кочевал с места на место...» [2, 402].

Әрине аудармада кейбір сөздер дұрыс тәржімаланбай қалған. Мәселен, үзіндідегі «қақпас» сөзі қарияларға қаратыла жағымсыз мағынада айтылған. Бұл қаратпаны «старик» немесе «назойливый старик» деп аударса да болар еді. Ал, аудармашы мағыналық жағынан басқа реңкке ие «высохшая моя голова» деп берген. Алайда Цицерон айтқандай, «аудару кезінде сөзді санамау керек, керісінше салмақтау керек». Ал түпнұсқадағы ойдың көркемдік салмағы аудармадағы ойдың көркемдік салмағына сәйкес деп айтуға болады.

Сондай-ақ бұл үзіндідегі назар аударатын *«қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған»* фразеологиялық тіркесі. Сөз тіркесі мағынасын сақтап, сөзбе-сөз аударылған.

А.Кончицаның аудармасында осындай сәтті аударылған тұстар аз емес. Солай бола тұра аудармада түпнұсқада кездесетін қажетті тіл бірліктерінің қалдырылып аударылмауы және керісінше, шығармаға қатысы жоқ сөздерді өз еркімен қосу сияқты ауытқушылықтар кездеседі. Мысалы: *«Но мать Айпара все еще переживала свой испуг от промелькнувших видений молодости, которые навеяны ей были красотой незнакомой природы»* немесе *«Я вижу ее, одиноко стоящую на дороге, вижу ее руку, прощальную, зовущую»* т.б. тұстар түпнұсқада мүлдем кездеспейді, яғни аудармашы шығармашылық еркіндікке жол берген.

Сонымен қатар аудармашы қажетті баяндауларды мүлдем аудармай қалдырып кеткен тұстары да бар. Мысалы әңгіменің 2 тарауының басындағы жарты бет көлеміндегі абзацты аудармашы салғырттықпен тастап кеткен. Мысалы:

«Дала. Дала. Дала. Үш қайтара айтқан сәлемдей. Бала. Бала. Бала. Үш қайтара жолдаған сәлемдей. Егіздің бір-бір сыңары тәрізді; дүр қыздың, нас сұлудың қос бұрымы секілді; жалғызын қайтпас сапарға шығарып салып тұрған әзиз ананың қос жанары секілді...».

Үзіндіде жазушы стилі айқын көрінген. Осындай сөз қайталаулары, ырғақ туындыға айрықша реңк беріп, әсерлілігін күшейткен. Және де түпнұсқадағы бұл азат жол арқылы берілетін даланың кейпі кейіпкердің сол мезеттегі көңіл-күйі мен ішкі сезімімен астасып жатыр. Сондықтан да бұндай үзіндіні аудару керек еді деп есептейміз.

Сондай-ақ шығарманың соңындағы аруананың өліміне қатысты жарты бет аударылмай кеткен. Мысалы: *«Аруананың топырағы торқа болары сөзсіз: өз ботасынан айрылып жүрген бейшара, адамдардың бейбастақ қылығынан қаншама жиреніп, жерісе де сол қанағатсыз пенделердің құлы екенін мәңгі мойындап қарызын өтеді;...»*

Аруананың топырағы торқа болары рас: күншығысты беттей жосылып кеткен уақ-шуақ шалқар көштің ең ақыры болып, маңыған сары інген сол бір ерқашты қылған ырғақ пәтуасыз кезбеліктің түбінің қайыры жоқ қаңғып өтерқайран тірлік екенін күні ілгері болжағандай ерте аттанды бұл дүниеден... жылдар бойғы шеменделген кесепаты мол ашудан түйілген сары даланың жұмылған жұдырығындай еді...».

Ал, бұл абзацтар шығармада өлеңдегідей жеке шумақтарға – периодтарға бөлініп, маңызды роль атқарып тұр. Төрт күн Жандосқа серік болып, ит-құсқа жегізбей, Бөкенші мен Борсақты жаудың қанды шеңгелінен құтқарып шыққан аруананың сүйегін көмуге жарамаған адамдардың опасыздығын көрсеткен бұл үзінді де толық аударылу керек еді. А.Кончица болса, түпнұсқадағы бұл абзацтарды:

«Мертвая верблюдица была похожа на кулачок желтой степи, сжатый бессильной ярости...» деп құрғақ аударған.

Айта кететін бір жай, аудармашы Айпара портретін беретін тұста «дерзкая» сөзін артық қосқан. Бұл сөз қазақ тілінде «дөкір, әдепсіз» деген мағынаны білдіреді. Ал негізінен автордың суреттеуі бойынша қатты айтылған сөз бен дөкір, әдепсіз мінез Айпара образына мүлдем лайық емес. Қорыта айтқанда, аудармашы кейбір тұстарда еркіндікке жол берсе де, түпнұсқаның көркемдік сипатын өз деңгейінде жеткізе білген.

Біз бұл мақаламызда О.Бөкеевтің бір ғана әңгімесінің аударылу мәселелеріне қысқаша тоқталып өттік. Суреткердің басқа туындыларының тәржімалану деңгейі туралы кеңінен сөз қозғау болашақтың ісі. Көрнекті жазушының барлық шығармаларын өз үнімен, өз бояуымен, өзіне тән көрік-келбетімен жеткізе білу – көркем аударманың алдында тұрған үлкен мәселе.

Әдебиеттер

1. Бөкей О. Кербұғы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 202 б.
2. Перевал. Повести молодых казахских писателей. – Алматы: Жалын, 1982. – 521с.

IV СЕКЦИЯ

ШЕТЕЛ ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ АУДАРМА ІСІ

ИНОСТРАННАЯ ФИЛОЛОГИЯ И ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ ДЕЛО

Л. В. Волкова
г. Астана

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ СОВРЕМЕННОГО СПЕЦИАЛИСТА

За последние годы в системе высшего педагогического образования произошли серьезные перемены, которые коснулись структуры вузов, содержания образования, типологий обучения.

Основная цель профессионально-педагогического образования – подготовка квалифицированного педагога, компетентного, готового к постоянному профессиональному росту. Современный специалист – это широко образованный человек в какой-то конкретной области, имеющий фундаментальную подготовку, способный к постоянному повышению квалификации. Для современного специалиста знание английского языка – необходимое условие его профессионализма, позволяющее ему работать с информацией, доступной мировому сообществу, а также общаться с коллегами по профессии в разных странах.

Проблема обучения английскому языку как средству общения, максимальное развитие коммуникативных способностей приобретают особую актуальность в современной методике. Формирование специалиста нового времени и уровня, обладающего творческими способностями, критическим мышлением, профессиональной компетентностью требует использования новых методов и средств обучения. Новые методы обучения направлены на развитие всех четырех видов речевой деятельности (говорения, аудирования, чтения, письма), формирование лингвистической, социолингвистической и прагматической компетенций, а также на создание принципиально новых учебных материалов, с помощью которых можно научить людей эффективно общаться на английском языке.

Научить людей общаться (устно и письменно) на английском языке, научить четко и логично выразить собственные мысли, уметь убеждать, аргументировано доказывать свою позицию и одновременно выслушать и понять речь собеседника – это трудная задача, осложненная еще и тем, что общение – не просто вербальный процесс. Его эффективность, помимо знания английского языка, зависит от множества факторов условий, ситуаций и культуры общения, правил речевого этикета, речевого поведения, знания невербальных форм выражения (мимики, жестов), наличия глубоких фоновых знаний и многого другого.

Профессиональная компетентность – это и характеристика профессиональной подготовки, и характеристика образованности человека. Важной составляющей профессиональной компетенции языковой личности преподавателя английского языка является *коммуникативная компетенция*, поэтому выпускник факультета иностранных языков педагогического вуза должен свободно владеть речью, умением общаться на иностранном языке, взаимодействовать с аудиторией.

За последние годы появились научно-теоретические и научно-методические работы, в которых анализируются понятия «компетентность», «компетенция», анализируется сущность компетентностного подхода.

В Интернет-журнале «Эйдос» [<http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>] докт.психол.наук, академик РАО И.А. Зимняя в статье «Ключевые компетенции» дала подробный анализ истории компетентностного подхода.

В 60-е годы прошлого века уже было заложено понимание различий между понятиями «компетенция» и «компетентность». Ориентированное на компетенции образование (competence-based education – CBE) в общем контексте предложенного Н. Хомским в 1965 году (Массачусетский университет) понятия «компетенции» применительно к теории языка, трансформационной грамматике, говоря, что есть фундаментальное различие между компетенцией (знанием своего языка говорящим – слушающим) и употреблением (реальным использованием языка в конкретных случаях). Только в идеализированном случае употребление является непосредственным отражением компетенции. Компетентность трактуется И.А. Зимней как основывающийся на знаниях, интеллектуально и личностно-обусловленный опыт социально-профессиональной жизнедеятельности человека [1, 2].

В «Словаре иностранных слов» приводится следующее определение понятий «компетентности» и «компетенции»:

«Компетентность – обладание знаниями, позволяющими судить о чем-л., высказывать веское, авторитетное мнение.

Компетентный [*лат. Competens (competentis) надлежащий; способный*] – знающий, сведущий в определенной области; имеющий право по своим знаниям или полномочиям делать или решать что-л., судить о чем-л.

Компетенция [*лат. competentia принадлежность по праву*] – круг полномочий какого-либо учреждения или лица; круг вопросов, в которых данное лицо обладает познаниями, опытом» [2, 315].

Анализ работ по проблеме компетентности/компетенции (Дж.Равен, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, В.Н. Куницина, Л.И. Берестова, Н.А. Гришанова и др.) позволяет условно выделить три этапа становления CBE – подхода в образовании.

Первый этап – 1960-1970 гг. – характеризуется введением в научный аппарат категории «компетенция», созданием предпосылок разграничения понятий компетенция/компетентность. С этого времени начинается введение понятия «коммуникативная компетенция (Д.Хаймс).

Второй этап – 1970-1990 гг. – характеризуется использованием категории компетенция/компетентность в теории и практике обучения иностранному языку, профессионализму в управлении, руководстве, менеджменте, в обучении общению, разрабатываются понятия «социальной компетенции /компетентности» В работе Дж.Равена «Компетентность в современном обществе» дается определение компетентности в более широком плане, как явление, которое состоит из большого числа компонентов, многие из которых относительно независимы друг от друга и могут заменять друг друга в качестве составляющих эффективного поведения. По Дж.Равену существует 39 видов компетентностей, часто включающих слова «готовность», «способность», «уверенность», «ответственность» [3, 281-296].

Исследователи за рубежом и в нашей стране начинают не только исследовать компетенции, выделяя их от 3-х до 39 видов, но и строить обучение, имея в виду ее формирование как конечный результат этого процесса. Для разных типов деятельности исследователи выделяют различные виды компетентности. Например, для языковой компетенции/компетентности Совет Европы выделяет стратегическую, социальную, социолингвистическую, языковую и учебную.

В социальной психологии интерес представляет книга Л.А. Петровской «Компетентность в общении», где рассматривается понятие коммуникативной компетентности и предлагаются конкретные специальные формы тренингов для формирования этого свойства личности.

Третий этап исследования компетентности как научной категории применительно к образованию, начиная с 1990 г., характеризуется появлением работ А.К.Марковой (1993, 1996), где в общем контексте психологии труда профессиональная компетентность становится предметом специального всестороннего рассмотрения. В структуре профессиональной компетентности учителя А.К. Маркова выделяет четыре типа:

- 1) профессиональные психологические и педагогические знания;
- 2) профессиональные педагогические умения;
- 3) профессиональные психологические позиции, установки учителя, требуемые от него профессией;
- 4) личностные особенности, обеспечивающие овладение учителем профессиональными знаниями и умениями [4, 7].

Впоследствии А.К. Маркова добавляет еще специальную, социальную, личностную и индивидуальные виды профессиональной компетентности

Л.М. Митина исследовала компетентность с точки зрения социально-психологической и коммуникативной аспектов компетентности учителя, где в понятие «педагогическая компетентность» она включает знания, умения, навыки, а также способы и приемы из реализации в деятельности, в общении, развитии (саморазвитии) личности [5, 46].

И. А. Зимняя рассматривает социальную компетенцию с трех аспектов:

1. связь с собственно личностной характеристикой социального работника;
2. компетентность социального работника, включающая специальные знания и умения;
3. умение устанавливать адекватные межличностные и конвенциональные отношения в различных ситуациях общения.

Показательно, что в работах этого периода понятие компетентность трактуется по-разному: и как синоним профессионализма, и как одна из его составляющих.

Третий этап развития СВЕ – подхода характеризуется тем, что в документах, материалах ЮНЕСКО определяются параметры компетенций, которые должны рассматриваться всеми как желаемый результат образования. В докладе международной комиссии по образованию для XXI века – «Образование – сокровище» Жак Делор, сформулировал четыре столпа, на которых основывается образование: научиться познавать, научиться делать, научиться жить вместе, научиться жить», определив по сути основные глобальные компетентности. Все исследователи соглашались с тем, что понятие «компетенция» ближе к понятийному полю «знаю, как», чем к полю «знаю, что». И.А. Зимняя выделяет всего 10 видов компетенций:

1. Компетенции, относящиеся к самому человеку как личности, субъекту деятельности, общения. Они суть:

- компетенции здоровьесбережения: знание и соблюдение норм здорового образа жизни, знание опасности курения, алкоголизма, наркомании, СПИДа, знание и соблюдение правил личной гигиены, ухода, физическая культура человека, свобода и ответственность выбора образа жизни;

- компетенции ценностно-смысловой ориентации в Мире: ценности бытия, жизни; ценности культуры (живопись, литература, искусство, музыка), науки; производства; истории цивилизаций, собственной страны, религии;

- компетенции интеграции: структурирование знаний, ситуативно-адекватной актуализации знаний, расширение приращения накопленных знаний;

- компетенции гражданственности: знания и соблюдение прав и обязанностей гражданина; свобода и ответственность, уверенность в себе, собственное достоинство, гражданский долг; знание и гордость за символы государства (герб, флаг, гимн);

- компетенции самосовершенствования, саморегулирования, саморазвития, личностной и предметной рефлексии; смысл жизни; профессиональное развитие; языковое и речевое развитие, овладение культурой родного языка, владение иностранным языком.

2. компетенции, относящиеся к социальному взаимодействию человека и социальной сферы

- компетенции социального взаимодействия: с обществом, общностью, коллективом, семьей, друзьями, партнерами, конфликты и их погашения, сотрудничество, толерантность, уважение и принятие Другого (раса, национальность, религия, статус, роль, пол), социальная мобильность;

- компетенции в общении: устном, письменном, диалог, монолог, порождение и восприятие текста; знание и соблюдение традиций, ритуала, этикета, кросскультурное общение; деловая переписка: делопроизводство, бизнес-язык; иноязычное общение, коммуникативные задачи, уровни воздействия на реципиента.

3. Компетенции, относящиеся к деятельности человека

- компетенция познавательной деятельности: постановка и решение познавательных задач; нестандартные решения, проблемные ситуации – их создание и разрешение; продуктивное и репродуктивное познание, исследование, интеллектуальная деятельность;

- компетенции деятельности: игра, учение, труд; средства и способы деятельности: планирование, проектирование, моделирование, прогнозирование, исследовательская деятельность, ориентация в разных видах деятельности;

-компетенции информационных технологий: прием, переработка, выдача информации; преобразование информации (чтение, конспектирование), массмедийные, мультимедийные технологии, компьютерная грамотность; владение электронной, интернет технологией [1].

Компетентностный подход является главной характеристикой всего содержания образования Республики Казахстан.

Коммуникативный подход является определяющим для языкового образования, как в нашей стране, так и за рубежом. Главной целью обучения иностранным языкам является овладение иноязычным общением на базовом уровне. В связи с этим в содержание обучения входят языковые, речевые, социокультурные знания, навыки, и умения, обеспечивающие формирование элементарной коммуникативной компетенции, т. е. способности и готовности использовать иностранный язык в процессе межкультурного взаимодействия в типичных ситуациях устного и письменного общения.

Литература

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. – М.: Лотос, 2000. – 183 с.
2. Словарь иностранных слов /под ред. И.В. Лехина, С.М.Локшиной, Ф.Н. Петрова, Л.С. Шаумяна.- Изд. 6-е. – М.: «Советская энциклопедия», 1964. – 784 с.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. М.: Когито –Центр, 2002. – 396 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
5. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М.: Дело, 1994. – 215 с.

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ МЕЖЪЯЗЫКОВОГО ОБЩЕНИЯ И ПЕРЕВОДА

Интерференция обозначает в *языкознании* последствие влияния одного языка на другой. Этот феномен может проявляться как в устной, так и в письменной речи. Считается, что условием возникновения лингвистической интерференции является языковой контакт, под которым можно понимать либо «речевое общение между двумя языковыми коллективами», либо учебную ситуацию. «Два или несколько языков находятся в контакте, если ими попеременно пользуется одно и то же лицо. Таким образом, местом осуществления контакта являются индивиды, пользующиеся языком». Следствием контактирования языков часто является интерференция, то есть «случай отклонения от норм каждого языка, происходящие в речи билингвов в результате их знакомства с более чем одним языком» [1]. Э. Хауген определяет интерференцию как лингвистическое частичное совпадение (overlap), при котором языковая единица оказывается элементом двух систем одновременно, или как наложение двух языковых систем. В. Ю. Розенцвейг считает, что «интерференция — это нарушение билингвом правил соотнесения контактирующих языков, которое проявляется в его речи в отклонении от нормы». «Интерференция (от лат. *inter* — между собой, взаимно и *ferio* — касаюсь, ударяю) — взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактах языков, либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонении от нормы и системы второго языка под влиянием родного...» [2].

В.А.Виноградов считает, что «интерференция – это взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковом контакте, либо при индивидуальном усвоении неродного языка» [2]. Отклонения от нормы и системы неродного языка, вызванные влиянием родного, В.А. Виноградов считает выражением процесса интерференции.

Как отмечает А. Л. Пумпянский, исследователь научно-технического перевода к основным причинам, приводящим к ошибкам, относит:

- 1) убежденность в однозначности слов и грамматических форм;
- 2) смешение графического облика слова;
- 3) ошибочное использование аналогии;
- 4) перевод слов более конкретными значениями, чем они фактически имеют;
- 5) неумение подыскать русское значение для перевода английских слов, лексических и грамматических сочетаний;
- 6) незнание закономерностей изложения английского научно-технического материала и способа его передачи на русский язык» [2].

С первых дней изучения иностранного языка обучаемые становятся на путь двуязычия, они являются «местом» языкового контакта, сопоставляют языки, переводят с одного языка на другой, включают в изучаемый язык элементы родного языка, а это приводит к интерференции.

Во время изучения иностранного языка в условиях искусственного двуязычия родной язык оказывает сильное интерферирующее влияние на изучаемый. Л.В.Щерба отмечал, что усвоение иностранного языка «в условиях отсутствия иностранного окружения» должно строиться «на систематическом сравнении» иностранной фонетики и родной, а также «на основе сознательного отталкивания от родного языка» [3].

Обладая устойчивыми навыками восприятия и воспроизведения звуков первичного (родного) языка, обучаемый и начинающий переводчик в сфере профессиональной коммуникации используют имеющиеся в памяти фонетические, лексические,

грамматические перцептивные эталоны родного языка, что приводит к звуковым, фонологическим и фонетическим отклонениям от норм изучаемого языка, или интерференции.

При изучении второго и последующих языков последние могут оказывать интерферирующее влияние на родной язык на различных уровнях: фонологическом, фонетическом, грамматическом и т.д. После работы с английским языком в русском языке у переводчиков проявляется английская интонация с падениями и подъемами, характерными для английского языка.

Большой интерес представляет интерференция в сфере межъязыкового общения. В результате делового общения появился «пиджин инглиш», соответственно, мы становимся свидетелями появления «пиджин рашн».

Общение между деловыми партнерами, говорящими на разных языках, осуществляется при помощи переводчиков. Перевод с Я1 на Я2 и наоборот является разновидностью языкового контакта, который выполняется человеком, владеющим двумя языками. Недооценка явления интерференции при переводе и в МКК может привести к различным ошибкам, акценту, неточностям и искажениям.

Для достижения адекватного перевода и для того, чтобы избежать влияния негативной интерференции, переводчику в сфере профессиональной коммуникации приходится использовать различные приемы: калькирование, транслитерацию, транскрипцию, лексические, грамматические и стилистические трансформации. Полное описание явления интерференции будет возможно только тогда, когда будут учтены не только лингвистические, но и экстралингвистические факторы. Изучение интерференции ведется в следующих аспектах: психологическом(психолингвистическом), социологическом, методическом и лингвистическом.

Психологический аспект изучает влияние ранее приобретенных навыков при обучении другому языку. Исследователи изучают такие проблемы как языковые способности, измерение языковых навыков, влияние двуязычия на умственные способности.

Социологический аспект рассматривает результаты этнических контактов. Социолингвистическая интерференция связана с функциями языка и его социальным статусом в многоязычном обществе.

Методический аспект изучает причины, источники языковых ошибок в речи говорящего на неродном языке, а также предполагает рассмотрение путей и способов преодоления интерференции с помощью специальных упражнений, практики реального общения, сознательно – через стремление к безошибочным высказываниям.

Лингвистический аспект исследует процессы и результаты языкового взаимодействия. Этот подход является ведущим, и исследование интерференции ведется в основном в его рамках. С этой точки зрения интерференция является процессом и результатом языкового взаимодействия, выражающегося в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного [1].

Приведем несколько примеров интерферентов, которые имеют внешнее сходство, но очень редко совпадают по смыслу:

- accurate- точный, меткий, а не *аккуратный*;
- application- применение, заявление, а не *апликация*;
- complexion- цвет лица, а не *компликация*;
- dutch- голландский , а не *датский*;
- intelligence- ум, разведка, а не *интеллигенция*;
- optional- необязательный, факультативный, а не *общий*;
- prospect- вид, перспектива, план на будущее, а не *проспект*;
- policy- политика, а не *политика*;
- stage- сцена, а не *стаж*;
- tort- деликт, правонарушение, а не *торт*.

Таким образом, существует многообразие определений термина «интерференция», множество его различных типологических классификаций. Расхождения во мнениях многих исследователей говорят о том, что лингвистическая интерференция – это явление многоплановое и еще не до конца изученное.

Литература

1. Алимов В.В. Интерференция в переводе. – М.: КомКнига, 2005. – 232с.
2. Виноградов В.А. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 2005. – 235с.
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Лингвистические проблемы. 2002. – 416 с.

С. Б. Загатова
А. К. Ильясова
г. Астана

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

В настоящее время можно считать общепризнанным тезис о необходимости и важности обучения иностранному языку как компоненту культуры. Одной из форм и средств отражения иноязычной действительности являются рекламные тексты. Изучение рекламы не может быть отделено от ее культурного контекста и ее применение в учебном процессе позволяет повышать мотивацию и интерес обучающихся [1].

Составителям рекламного текста приходится считаться с потребностями целевой аудитории в соответствии с общепринятыми ценностями, менталитетом, идеалами. Оказывая культурное и социальное воздействие на общество, пропагандируя определенные ценности, нормы, жизненные установки, рекламный текст выполняет культурно ориентированную функцию. В качестве примера рассмотрим рекламные тексты на французском языке. Часто рекламные тексты, содержащие названия фирм, продукции, выполняют функции, в основном, культурно и социально ориентированные.

К примеру, рекламы могут призывать общество к здоровому образу жизни, направлять на социальные ориентиры:

- «Mangez léger et buvez *Contrex*. Ça vous change la ligne» (Реклама минеральной воды «Contrex»).

- «Nous avons des problèmes de dos.»

Maintenant nous portons des chaussures *Mephisto*» (реклама удобной обуви)

Следует при этом заметить, что все тексты, рекламирующие алкогольные изделия (пиво, шампанское, вино), во Франции сопровождаются предупреждающей фразой «L'abus d'alcool est dangereux pour la santé, consommez avec modération».

В последнее время в исследованиях рекламного текста прочно утвердился факт о необходимости учета гендерного аспекта. «В рамках социального рекламного дискурса можно встретить рекламные тексты, в которых гендерный фактор выдвигается на одну из ведущих позиций. Данные рекламные тексты отсылают к стереотипным представлениям о социальной роли женщин и мужчин» [2, 86]. К примеру, в таких рекламах:

- «Eloge de la féminité».

- «Tout l'éclat de la femme».

- «Mon âge? C'est moi qui le décide».

- «Je suis ronde et alors?».

- «Si je ne sais pas faire la couture, je suis très douée pour la porter»

четко прослеживается социальный статус женщины во французском обществе. Впрочем, в таких рекламных текстах, как «En toute femme, il y a une *Clandestine*»; «J'ai mis un homme à mes pieds» можно говорить о некоторой экзальтированности. В первом тексте обыгрывается название духов «Clandestine» (фирмы «Guy Laroche») в значении «таинственность». Во втором тексте, в котором рекламируется женская обувь фирмы «JB Martin» с припиской *passionnément féminine*, показатель женского стереотипа намеренно выражен.

Для привлечения внимания потребителей часто в рекламных текстах оперируют названиями самих производителей. Так, в следующих примерах названия фирм «вписываются» в рекламные тексты:

-«Je suis *Contrex* sur toute la ligne».

- «*Ficher-Price* n'en fait qu'à leur tête»

- «Marchez avec *Myrys*».

- «*Berger du Nord*, laine-moi».

Более того, в некоторых рекламных текстах предопределяется выбор продукции, тем самым, предполагая предпочтение именно этой фирме и ее продукции. В этом случае используются такие рекламные тексты:

«J'aime la caresse de tes laines, la séduction de leur matière. Elles ont le talent de me dessiner en toute simplicité la mode qui me plaît et les pulls aux couleurs de mon coeur. Sublimes à porter, faciles à tricoter, tes laines, **Berger du Nord**, sont les complices naturelles de ma beauté».

Полное доверие фирме «Berger du Nord» и ее продукции подтверждается стилем текста рекламы, который составлен от первого лица, а также обращением к фирме на «ты», как старому знакомому или другу.

Реклама способствует приобщению и к культуре других стран, привитию уважения к другому народу, к его культурным и национальным ценностям:

«Ils ont un sacré caractère, les Suisses. Et pour ça qu'on les aime. Les fromages de Suisse, passionnément suisses» (рекламируются несколько ведущих швейцарских фирм, производящих сыр).

«Un jour, vous en tomberez amoureux» (реклама путешествий в зарубежные страны).

Как известно, наиболее эффективным средством привлечения внимания адресата являются так называемые прецедентные феномены (прецедентный текст, прецедентное высказывание, прецедентное имя, прецедентная ситуация). Указанные феномены предполагают наличие фоновых знаний членов того общества, в котором проходит рекламная коммуникация. Фоновые знания – это, в принципе, такая информация, которая известна практически всем членам социума, но иногда требующая некоторого культурного багажа.

Рассмотрим примеры:

- «Les chiens aboient, les maîtres aussi».

- «Badoit! Il y a une vie après le repas».

Рассматриваемые рекламные тексты - пример использования аллюзивного способа формирования рекламного текста. Так, в первом тексте обыгрывается известная пословица «Les chiens aboient, la caravane va», первая часть которой остается неизменной. Речь идет о рекламе книги для владельцев собак, в которой автор рекомендует хозяевам собак научиться понимать собачий «язык» своих питомцев (книга так и называется «Comment parler chien»). Употребленная, хотя и частично, эта пословица получает в рекламном тексте двусмысленность. Как известно, она апеллирует само собой разумеющимся или развивающимся вещам или событиям. Однако, в рекламе появляется эффект обманутого ожидания: нужна кропотливая работа с питомцами, чтобы не только «залаять», но и научиться узнавать по лаю их настроение.

Второй рекламный текст, призывающий адресата употреблять минеральную воду «Badoit», содержит в себе игру слов с использованием известного выражения « Il y a une vie après la mort ». Оба рассмотренные рекламные тексты включают в себя прецедентные высказывания, переосмысление которых не предоставляет труда для восприятия, а более того, некоторая неожиданность привлекает адресата.

В нижеследующем рекламном тексте имеется также прецедентный феномен, а точнее, прецедентное имя:

«*Hemingway*, aurait aimé cette Amérique-là, ingénue et un rien perverse, mêlant les couleurs chamarrées d'un éternel été».

Обращение к прецедентному имени – американского писателя Э.Хэмингуэя – можно объяснить через прецедентную ситуацию. Этот рекламный слоган помещен в журнале, рекламирующем целую коллекцию женской летней одежды с подчеркнутой в рекламе особенностью – палитрой всевозможных ярких цветов, чаще несовместимых. Произведениям Хэмингуэя также была свойственна эклектичная тенденция; с именем американского писателя авторы рекламы связывают стереотип «сочетание несовместимостей».

В рекламном тексте с заголовком «*Interrompre Mozart*» наблюдается абсолютная ассоциация с музыкой, связанная с именем великого композитора, на которую и рассчитывали создатели рекламы:

«Ça vous agace d'entendre le téléphone sonner quand vous êtes chez vous en train d'écouter de la musique? Maintenant cela peut vous arriver partout. Grâce à son lecteur MP3 intégré, le téléphone mobile Simens SL45 joue jusqu'à 45 minutes de musique mais s'arrête dès que vous recevez un appel.

Désolé, Wolfgang».

Рекламируется новая модель мобильного телефона фирмы «Siemens», достоинством которого является совершенствование технических возможностей при воспроизведении и слушании музыки.

Таким образом, как показывает анализ, французские рекламные тексты характеризуются разнообразием сфер общения и выполняют информативную и обучающую функции. Рассматривая рекламные тексты как средство познания культуры, необходимо выделить следующие трудности понимания рекламных текстов:

- лингвокультурологические;
- собственно лингвистические;
- слова с дополнительным культурным компонентом.

Литература

1. Trescases P. L'utilisation de la page publicitaire : l'instantané culturel // LFDV. – 1991. - № 166. – P. 18-25.
2. Гусейнова И.А., Томская М.В. Гендерный аспект в текстах современной рекламы (на материале журнальной прессы ФРГ) // Филологические науки. 2000. № 3.

ОБУЧЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНОМУ ОБЩЕНИЮ НА МЕЖКУЛЬТУРНОМ УРОВНЕ

В контексте современных подходов к изучению иностранных языков важное место занимает обращение к формированию коммуникативной компетенции на межкультурном уровне. Это объясняется переориентацией лингводидактических и методических исследований на проблемы межкультурной коммуникации, т.е. на проблемы формирования у обучающихся способности эффективно участвовать в ней.

Осваивая иностранный язык, обучающийся расширяет не только свой кругозор, но и границы своего мировосприятия и мироощущения. При этом то, как он воспринимает мир и что он в нем видит, всегда отражается в понятиях, сформированных на основе исходного языка и с учетом всех выразительных средств. Более того, ни одна ситуация, ни одно событие не воспринимаются человеком беспристрастно. Они оцениваются им, равно как и явления иных культур, всегда через призму принятых в родном лингвосоциуме культурных норм и ценностей, через призму усвоенной индивидуумом модели миропонимания.

Наиболее оптимальные условия для становления и формирования способности студента к межкультурной коммуникации создаются на одном из аспектов иностранного языка как домашнее чтение, а также при чтении отрывков из художественной литературы.

Язык художественных произведений, соответствуя, как правило, нормам современного литературного языка, является незаменимым образцом при изучении иностранного языка и роль этого образца особенно велика. Будучи незаменимым и неиссякаемым источником разнообразной экстралингвистической информации, литературное произведение расширяет общий кругозор студента, создает естественную основу для развития их мышления. Художественный текст, как и любой другой текст, представляет собой словесное речевое произведение, сложный языковой знак, в котором реализуются языковые единицы всех уровней.

Художественный текст создается для того, чтобы объективировать мысль автора, воплотить его творческий замысел, передать знания и представления о человеке и мире, вынести эти представления за пределы авторского сознания и сделать их достоянием других людей. Каждый писатель создает в литературном произведении свой мир в соответствии со своим замыслом, со своим индивидуально-образным восприятием и изображением жизни, действительности.

Затрагивая наиболее интересные и актуальные вопросы современности, освещая исторические события, будучи богатым сюжетными ассоциациями, литературное произведение не вызывает одни только мыслительные операции, а требует «выхода» в общение, является основой для развития умения и навыков устной речи, так как создает психологические предпосылки для говорения, коммуникативную направленность обучения.

В целом, процесс обсуждения художественных произведений неизменно включает в себя традиционно выделяемые композиционно – речевые формы: описание, повествование и рассуждение. Рассуждение является наиболее личностно – мотивированной формой коммуникации, в основе которой лежит мотивационно – потребностный план деятельности (А.А. Леонтьев), предполагающий определенную речемыслительную работу. Композиционно-речевая форма рассуждения особенно применительна на завершающем этапе обсуждения художественного текста, на котором основное внимание уделяется узловым вопросам содержания.

Начиная с начального этапа работы над книгой домашнего чтения на иностранном языке, у студентов формируется коммуникативная компетенция, развивается речевой опыт. На последующих этапах осуществляется процесс развития как собственно культурного опыта, а также приобщение к культуре другого народа. В этой связи в последнее время часто говорят о диалоге культур [1, 75], а также о соотношении культуры и языка, о реализации возможности фиксировать в языке все ценности духовной и материальной культуры.

Чтение отрывков из художественной литературы также способствует изучению иностранного языка через культуру. «Под именем языка мы преподаем культуру» [2, 41].

Развивая навыки чтения литературы на иностранном языке, студенты имеют возможность расширить индивидуальную картину мира за счет приобщения к языковой картине мира носителей изучаемого языка. Каждый народ создает свою культуру, свои культурные национальные ценности в духовной и материальной сфере, постепенно формирует свою языковую картину мира [3, 22].

Таким образом, обучение иностранным языкам в контексте межкультурной парадигмы означает использование студентами своего лингвокультурного опыта, расширение мировосприятия и мировоззрения, приобщение к иному языковому образу мира.

Реальная межкультурная коммуникация может быть достигнута в процессе приобщения студентов к мировым ценностям посредством включения в программу обучения иностранному языку самостоятельную работу студентов с культурологическим и культурологическим материалом.

Литература

1. Лейчик В.М. Реальное и виртуальное в понятии «диалог культур» // Вестник Московского Университета. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2001, — №3.
2. Леонтьев А.А. Язык не должен быть чужим // Этнопсихологические аспекты преподавания иностранных языков. — М., 1996.
3. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. — М., 1999.

Г. Ш. Кайназарова
г. Астана

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ГОСТЕПРИИМСТВО» В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Начало XXI века характеризуется в лингвистике значительными переменами и новыми направлениями в изучении языка на самых различных уровнях. Лингвистические исследования неразрывно связаны с изучением разнообразных аспектов культуры. Этнолингвистика изучает язык как ресурс культуры и стремится соотнести язык и культуру в рамках одной или нескольких реализаций национальной картины мира. Лингвокультурология является направлением этнолингвистики и изучает составляющие традиционной и современной культуры в их языковой реализации.

Сравнивая концептосферы английского, русского и казахского языков, этнические сознания данных лингвокультурных сообществ отличаются друг от друга, но различия эти детерминированы социокультурными условиями. Концепт «гостеприимство» занимает важное место в языковом сознании исследуемых этносов, так как он является одним из

ключевых концептов, национально-детерминированным и отражающим этнический характер народа.

Концепты (представления, схемы, фреймы, сценарии и др.) помогают сформировать фонд знаний и репрезентируют картину мира этноса. В рамках языковой картины мира нами был выделен фрагмент паремиологической картины мира трех сопоставляемых языков, отражающих важные для этноса ценности, установки, стереотипы, модели поведения, связанные с реализацией концепта «гостеприимство».

Сравнительно-сопоставительный анализ английских, русских и казахских паремий позволил исследовать концепт «гостеприимство» и его актуализацию в менталитете этих народов. Выявилась общность в представлении данного концепта в паремиях, проявляющаяся в признании постулата: «быть гостеприимным - это хорошо». В английских, русских и казахских паремиях зафиксированы сходные модели поведения, а именно, отношение к званым, незваным, неожиданным гостям, загостившимся людям.

По количеству паремий можно судить об актуальности концепта «гостеприимство» в казахском, русском и английском языковом сознании. Малочисленность английских паремий о гостеприимстве свидетельствует о незначительной актуальности данного концепта в ментальности англичан, проявляющейся в нейтральном, сдержанном отношении в проявлении данной традиции культуры, обусловленной, главным образом, чертами национального характера англичан.

В связи с тем, что концепт является сложным социолингвокультурным феноменом, вбирающим в себя не только словесный формат как практическое проявление мыслительной составляющей человека, но и саму мысль, воплощенную в сознании человека, то определение сущностных характеристик концепта требует отбора в качестве объектов исследования всех тех основных форм информационного фиксирования продуктов творческой деятельности человека и его социума, в которых запечатлены определяющие грани концепта.

Одним из таких форм является художественный текст. В связи с этим для более полного и всестороннего раскрытия социолингвокультурных признаков концепта «гостеприимство» в качестве объекта исследования отобран художественный текст. Именно в художественном тексте, в отличие, например, от паремии, более многогранно накладываются отпечатки не только духовно-ценностных ориентиров, но и душевных качеств.

В представлении образа «гостеприимного человека» наблюдается общность признаков, отраженная в использовании лексем: радушный, сердечный, дружелюбный во всех языках. Вместе с тем сугубо национально-обусловленными оказались слова, например, хлебосольный, хлопотливый в русском языке или наличие нескольких синонимичных слов, означающих «гостеприимный» в казахском языке: қонақшыл, меймандос, мейманшыл, қонақжай, қонақпаз, что говорит о важности данного концепта в казахской культуре.

Концепт «гостеприимство» рассматривался также в виде сценария, этапы которого представлены в анализируемых языках в различной степени. Так, в казахском языковом сознании, первый этап сценария — приветствие - играет важную роль и получил свое отражение в описании ритуалов встречи, включающих рукопожатие, объятия, расспросы о благополучии, особый ритуал рассаживания гостей. Развитие английского сценария сопровождается сдержанностью, соблюдением этикета, отсутствием, как, например, в казахской культуре, отражения особых ритуалов приветствования, угощения гостей национальным блюдом согласно статусу гостя.

Через анализ фразеологизмов, являющихся вербализованными знаками культуры, мы выявили когнитивную сущность концепта «гостеприимство». Использование слов «душа», «сердце» во фразеологизмах русского, английского и казахского языков подчеркивает общность в восприятии гостеприимного человека, т.е. открытого в общении,

радушного. Фразеологизмы от души, ақ жарқын адам, ақ жүректі характеризуют гостеприимного человека.

Наряду с наличием некоторой общей идеи, лежащей в ассоциативной образности идиом, каждое языковое сознание выражает данный концепт по-своему. В русских, английских и казахских поговорках концептуализированы все признаки концепта «гостеприимство», а именно: отношение к гостям, поведение гостей, хозяев, концептуализация желанных, нежеланных гостей, званых и незваных, скупых, жадных хозяев. Казахские, русские и английские поговорки эксплицируют идею о том, что «гостеприимство» - хорошая традиция. (Гостю — почет, хозяину — честь! Қонаққа кел демек бар, кет демек жоқ. Welcome is the best cheer). Для усиления образности в русских поговорках широко используются стереотипные имена людей, животных. Отличительной особенностью русских поговорок, выражающих «гостеприимство», является наличие пословиц - примет, эквивалентов которых нет в английском и казахском языках, в которых концептуализировано поведение хозяев, а именно, ожидание гостей согласно приметам.

Несмотря на разницу в использовании лексических средств, стилистических приемов, в используемых языках наблюдается общность в выражении отношения к незваным гостям (Незванный гость хуже татарина. An unbidden guest knows not where to sit. Шақырылмаған қонақ орын талғамас). Концепт «гостеприимство» в казахском, русском и английском языках вербализирован отдельными словами (радушие, welcome, қонақжайлық), словосочетаниями (принять радушно, to meet guests, қонақты қарсы алу), фразеологическими единицами (от души, to give friendly welcome, қонақты атқару); предложениями и целыми текстами. Дискурс выступает планом выражения индивидуальной картины мира.

Национальная специфика проявляется в использовании таких определений, аналогов которым нет в других языках. Например, в русском языке – хлебосольный, хлопотливый. В казахском языке – это специфически организованные лексемы со значением гостеприимный - қонақпаз, меймандос, қонақжайлық. Английское welcome эксплицирует радушие, теплый прием.

Так, для казахской и русской картин мира гостеприимство — это, прежде всего, щедрое угощение, отраженное через базовые концепты в русском языке: хлеб-соль, застолье, пир на весь мир, в казахском: қонақасы, той. «Прием гостей» в английском менталитете ассоциируется с музыкой, беседой о погоде, а угощение по английски — это званый чай, приглашение на чашку чая.

Таким образом, сопоставление трех разных языков приводит к выводу о национальной маркированности концепта «гостеприимство» и способов его вербального выражения.

Литература

1. Амирова Ж.Р. Качественная характеристика лица в пословицах // Вести Каз.НУ. Сер.фил. — 2002. №2.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. — М.: Academia, 1997.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1998.
4. Байшукурова Г. Национально-культурная специфика фразеологизмов // Поиск: Сер.гуманитарных наук. 2000. - №1.
5. Бейсембаева С.Б. Невербальные компоненты коммуникации в каз.языке: Автореферат дис.канд. фил. наук. — Алматы, 2002.
6. Бельгер Г. Казахское слово. — Астана, 2001.

ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА НА ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ ВУЗА

Преподавание латинского языка на гуманитарных специальностях вузов – давняя и устойчивая традиция. В то же время нельзя говорить о том, что изучение этого «мертвого» языка имеет только академическое значение и, не будучи обусловлено интересами практической деятельности, представляет собой исключительно дань традиции. В методике преподавания латинского языка мы исходим из понимания того, что данная учебная дисциплина является необходимой частью профессиональной подготовки студентов специальностей «Иностранный язык: два иностранных языка» и «Переводческое дело». Следовательно, её изучение предполагает формирование у студентов общекультурной компетенции, а также развитие и совершенствование общелингвистической, социокультурной, компенсаторной, учебно-познавательной компетенций. Общекультурная компетенция предполагает сочетание изучения языка с изложением исторических и культурологических моментов, позволяющих расширить кругозор студентов, создать у них представление о роли античного наследия в формировании мировой культурной системы. Социокультурная компетенция подразумевает расширение объема знаний в области специфики функционирования латинского языка в прошлом и настоящем, умение строить свое речевое поведение адекватно специфике с учетом профильно-ориентированных ситуаций общения, умение адекватно понимать и интерпретировать лингвокультурные факты. Компенсаторная компетенция – это дальнейшее развитие умений выходить из положения в условиях дефицита языковых средств с помощью знания латинских корней, международных слов, основанных на латинском языке, латинских клише, формул, афоризмов. Учебно-познавательная компетенция – развитие общих и специальных учебных умений, позволяющих совершенствовать учебную деятельность по овладению латинским языком, удовлетворять с его помощью познавательные интересы в других областях знаний, а также использовать изучаемый язык в целях продолжения образования и самообразования. В процессе изучения латинского языка развивается и совершенствуется лингвистическая компетенция, то есть углубляются знания из области осваиваемой лингвистической специальности, с одной стороны, а с другой стороны, студенты овладевают лексическими, грамматическими и стилистическими особенностями этого древнего языка. При этом важно, что легко выучиваемая языковая система латыни дает наглядное и компактное представление об организации языка вообще и позволяет в дальнейшем сознательно подходить к изучению любого другого языка мира. В силу индоевропейского сходства латинский язык проявляет на глубинно-теоретическом уровне многие закономерности современных языков.

Латинский язык изучается на первом - втором курсах, когда его значение для студентов не так очевидно. Поэтому одной из главных проблем, с которыми сталкивается преподаватель, является проблема мотивирования студентов к изучению языка. Формирование такой мотивации, на наш взгляд, является важнейшей нашей задачей. Мы стремимся, чтобы преподавание латинского языка не носило абстрактный характер, а было тесно увязано с общим направлением учебного процесса. Мы планируем свою работу таким образом, чтобы сформировать у студентов понимание того, что знание языка не столько цель, сколько средство, необходимое условие для решения задач, выходящих далеко за рамки курса латинского языка и связанных с их профессиональной деятельностью. В частности, мы показываем студентам практическую важность своего предмета через связь его с другими лингвистическими дисциплинами, которые они проходят или будут проходить на старших курсах. В качестве примера рассмотрим

контакты латинского и английского языков. Поскольку наиболее отчетливо видны лексические связи, лексические сопоставления мы начинаем на первых этапах курса, уже при изучении I склонения. Показываем родство, которое существует между этими языками на примерах: лат.: *terra, filia, victoria, schola* > англ.: *terrain, filial, victory, school*. Вместе с тем латинское слово часто объясняет орфографию слов в изучаемых иностранных языках, способствуя тем самым улучшению грамотности обучаемых: в англ. слове *school* сохраняется латинское написание с буквой «h» и т.д. Межпредметные связи курса «Латинский язык» не ограничиваются узкоязыковыми контактами. Чтение латинских текстов мы рассматриваем как иллюстративный материал к курсам зарубежной литературы, страноведения и др.

Кроме того, традиционная методика проведения занятий довольно консервативна: опрос афоризмов, накопившихся с начала обучения, проверка домашних упражнений на грамматику урока, чтение и лингво-исторический разбор текста, введение нового грамматического материала. Поэтому для того, чтобы активизировать учебную деятельность студентов, вызвать у них интерес к изучению предмета, наряду с традиционными формами мы применяем современные технологии организации и проведения занятий, а именно: работу в малых группах, обучение через рефлексию, обучение через опыт, проектные технологии, case-study. Так, на первом занятии вниманию студентов предлагается лекция – презентация, в ходе которой рассматриваются следующие вопросы: латинский язык - это

- язык великих поэтов;
- язык науки и философии;
- язык Римского права;
- язык римского военного искусства;
- язык великих ораторов;
- влияние латинского языка на формирование европейских языков.

Как известно, при кредитной технологии обучения в организации учебного процесса основной акцент делается на самостоятельную работу студентов. Составляя рабочую учебную программу, особое внимание мы уделяем разработке различных форм организации СРС и СРСП.

К примеру, после просмотра видеосюжета о Марке Туллии Цицероне студенты получают задание на самостоятельную работу: подготовить проект на тему «Римская риторика и ораторское искусство». Разбившись на группы, они готовят выступление по правилам ораторского искусства Древнего Рима.

Ещё один вид самостоятельной работы – это выучивание наизусть афоризмов и крылатых слов. Афоризмы содержат огромный познавательный культурологический материал, за многими из них стоят исторические ситуации, раскрывая которые мы изучаем историю культуры. Студентам предлагается с помощью ассоциогаммы разработать классификацию крылатых выражений, куда они включают афоризмы, которые они хотели бы запомнить. Примерная схема может выглядеть следующим образом:

- афоризмы, связанные с различными историческими деятелями;
- афоризмы в сфере юриспруденции;
- афоризмы житейской мудрости;
- афоризмы в сфере медицины;
- афоризмы поэтов и писателей;
- афоризмы из политического опыта.

Составляя ассоциогаммы, студенты знакомятся с происхождением тех или иных крылатых выражений. Такая работа им очень нравится, и они с большим желанием заучивают выбранные афоризмы наизусть.

Таким образом, используемые нами приемы организации учебных и внеучебных занятий способствуют более успешному освоению курса латинского языка и формируют у

студентов понимание важности данного предмета в рамках их профессиональной подготовки.

Литература

1. Кацман Н.Л. Межпредметные связи курса «Латинский язык с другими учебными предметами» // Иностранные языки в школе. – 1993. – №1. – С.30-32;
2. Подосинов А.В. Латинский язык в «Лиге школ». – Интернет-ресурс: режим доступа: librarius.narod.ru/scholae/sch1199.htm
3. Интернет-ресурс: режим доступа: www.studfiles.ru/preview/2095109/

Н. А. Савенкова
г. Астана

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗКОМУ ЯЗЫКУ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Известно, что формирование иноязычной компетенции необходимо для осуществления различных видов когнитивно-коммуникативной деятельности студентов.

Мы разделяем точку зрения Л. В. Волковой, которая под формированием коммуникативной компетенции понимает расширение границ коммуникации в единстве его компонентов: языкового, речевого, дискурсивного, стратегического и социокультурного [1].

На наш взгляд заслуживает также внимания точка зрения А. Е. Карлинского, Г. С. Уйсембаевой, З. С. Бекеновой, П. В. Сысоева и др. о том, что концепция социокультурной компетенции предполагает не рассматривать грамматику и лексику как цель обучения сами по себе, а как средство для выполнения коммуникативных целей [2,3,4,5].

Эффективность обучения студентов французскому языку на продвинутом этапе находится в прямой зависимости от формирования лингвострановедческой компетенции.

Под лингвострановедческой компетенцией мы понимаем систему представлений о национальных обычаях, традициях и реалиях страны изучаемого языка, позволяющих осуществлять полноценную коммуникацию.

Основа лингвострановедческих знаний закладывается в условиях начального этапа обучения иностранному языку, затем вырабатываются определенные лингвострановедческие умения, которые являются базой для формирования лингвострановедческой компетенции.

Обучаясь на уровне А2, студенты согласно Типовой учебной программе изучали тему «Франция», включающую географическое положение, климат, основные города, познакомились с административным устройством страны. На продвинутом этапе обучения (уровень В1-В2) у студентов должна быть сформирована лингвострановедческая компетенция, подразумевающая владение языковыми единицами с национально-культурным компонентом семантики.

Очевидным является тот факт, что лексико-семантическая система языка подвержена сильному влиянию со стороны культуры.

Знание и понимание культурных, исторических, социальных процессов, происходивших во Франции, весьма важно для формирования уважительного отношения к французскому народу, его духовным ценностям, традициям.

Чтобы облегчить студентам усвоение страноведчески ценных языковых единиц, нами было подготовлено электронное пособие, содержащее словарь, тексты, задания по формированию лингвострановедческой компетенции и тесты для контроля за усвоением материала.

Материал пособия содержит тексты об основании и истории Парижа, Версаля; особое внимание уделено Бретани, сохранившей самобытность языка, традиций и культуру.

Особую значимость придает пособию и вызывает интерес у студентов то, что тексты, задания к ним, упражнения и тесты озвучены носителем французского языка, коллегой из Франции Н. Марилье.

Задания для пособия подбирались с учетом лексических и грамматических видов речевой деятельности, соответствующие уровню обучения, учитывающие монологическое, диалектическое и групповое общение, а также индивидуализацию обучения.

Приведем лишь некоторые задания в качестве примера.

A vous d'agir.

Dites les quelles des affirmations qui suivent correspondent au texte. Si l'affirmation est fausse, corriger-la.

Ecouter le texte et faites une liste des sujets qui vous intéressent.

Pourquoi les Bretons veulent- ils réapprendre leur langue? Etc...

Sujet à discuter.

•Parler de l'art carolingien.

•La Bretagne et ses langues. Etc...

Упражнения для формирования грамматических навыков содержат в каждом уроке одно новое грамматическое явление, например: «Trouver dans le texte le «Subjonctif» et relever les phrases qui contiennent ce mode».

Упражнения составлены на знакомом лексическом материале, в который включены творческие упражнения с коммуникативными проблемными заданиями. Даны четкие установки, способствующие сориентировать студентов на нахождение правильного ответа. Речевые упражнения содержат ситуативную обусловленность, стимулирующую продуцирование французской речи. В качестве примера приводим следующее задание. «Dites si les affirmations suivantes sont justifiées par le texte. Si oui, citer ces justifications. Sinon, corriger ces affirmations et justifier-les:

- à la domination romaine a succédé une ère de troubles et de misères marquée par le déferlement des invasions barbares».

Контроль понимания прослушанного текста осуществляется в виде вопросов и ответов на них, которые студент записывает через микрофон и прослушивает, сверяя ответы с текстом, а также путем выполнения тестов, предлагающих 5 вариантов ответа. Возможен не более чем двукратный выбор аудио-ответов, правильность которых проверяется и оценивается компьютером. При необходимости анализ ответов может осуществляться через громкую связь.

При правильном выборе ответов на компьютере появляется зеленый цвет и запись: «Вы ответили правильно», если ответ неверный, загорается красный квадратик и появляется надпись: «Вы ответили неправильно».

Предлагаемые задания и тестовый контроль за уровнем сформированности лингвострановедческой компетенции приучают студентов к системе самооценки, коррекции собственной активности на занятии.

В каждый урок электронного пособия включена классическая музыка для релаксации: Relax-1 ; Relax-2, которая позволяет студентам работать без напряжения и снять психологический барьер.

Занятия проходят в специализированном компьютерном кабинете французского языка, что позволяет преподавателю расширить свои дидактические возможности по

использования прогрессивных форм и методов обучения. Компьютер дает возможность выполнять тренировочные упражнения любых видов: имитационные, подстановочные, трансформационные, комбинаторные, формирующие коммуникативную компетенцию, умение прогнозирования на уровне слова, предложения, текста [5].

Проведенный нами анализ результатов занятий по формированию лингвострановедческой компетенции студентов уровня В1 с использованием электронного пособия и компьютерных технологий свидетельствует о возросшем объеме их знаний о Франции, ее истории, традициях и культуре.

Литература

1. Волкова Л.В. Методика формирования коммуникативной компетенции в практике преподавания английского языка. – Астана, 2010. – С. 24-30.
2. Карлинский А.Е. Когнитивно- коммуникативная система человека и объект лингвистики// Иностранная филология. Вып. 6. – Алма-Ата, 1975. – С. 3-12.
3. Уйсембаева Г.С. Роль лингвострановедческого компонента в обучении иностранным языкам// Тезисы Республиканской научной конференции «Вербальная коммуникация в обучении иностранным языкам». — Алматы, 1993. – С. 89-91.
4. Бекенова З.А. Культура страны изучаемого языка в коммуникативно-ориентированном обучении иностранному языку// Тезисы Республиканской научной конференции. «Вербальная коммуникация и обучение иностранным языкам», – Алматы, 1993. – С. 88-89
5. Сысоев П.В. Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникативных интернет-технологий. – Москва, «Глосса- Пресс». Ростов-на-Дону, «Феникс», – 2010, – 178 с.

В. С. Евсеев
г. Астана

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОИСК В ИНТЕРНЕТЕ

В настоящее время при написании работ по лингвистике представляется целесообразным привлечение иллюстративного материала из Интернета как наиболее обширного и постоянно обновляемого корпуса текстов различной тематики [1, 2, 3, 4]. Этот корпус охватывается и индексируется поисковыми системами, одной из которых является широко известный «Гугл» (www.google.com). Хотя «Гугл» и считается инструментом поиска информации для повседневных нужд, но не для научных целей, при правильном его применении можно найти качественный аутентичный материал, который можно использовать при анализе явлений лексического, морфологического и синтаксического плана в рамках написания статей, магистерских диссертаций, а также докторских PhD-работ [5, 6].

Одной из проблем, которые связаны с материалом, полученным с помощью поисковой системы «Гугл», является его возможное несоответствие языковой норме. Бесспорно, достаточно большие сегменты всемирной паутины представляют собой примеры никем не контролируемого употребления языка с возможным неправильным использованием лексико-грамматических явлений – напр. жаргона, просторечия – на сайтах типа форумов, блогов и т.д. Чтобы отсеять материал из некачественных источников и ограничить поиск лишь теми интернет-сайтами, на которых осуществляется корректирование текстов и не допускаются отклонения от нормы, можно использовать

формальный оператор `site: ...`, который вводится в основной поисковой строке «Гугла» после собственно поискового слова, напр.: [поисковое слово] `site:www.thetimes.co.uk`. Продуктивным является также ограничение поиска сайтами, находящимися в национальном домене Великобритании (`site:.uk`), что частично позволяет отсеять страницы, которые создаются теми, кто не является носителем английского языка, однако не решает проблему полностью.

В данной работе предпринимается попытка продемонстрировать правомерность использования поисковой системы «Гугл» в качестве инструмента лингвистических исследований и показать применение метода, основанного на использовании формальных команд поискового синтаксиса системы «Гугл», которые вводятся через основную поисковую строку «Гугл», а не через «Расширенный поиск» (`www.google.com/advanced_search`), т.к. функция расширенного поиска не позволяет свободно комбинировать разные критерии и отправлять сложные запросы. К примеру, функция «Расширенный поиск» не позволяет комбинировать точные фразы посредством оператора OR («или») в рамках одного запроса, то же самое относится к адресам сайтов, вводимым через оператор `site:`

Продемонстрируем возможности поиска на примере. Чтобы удостовериться, что в современном британском варианте английского языка употребляется «I will» вместо «I shall» и «we will» вместо «we shall» (как это было еще 50–100 лет назад), необходимо отправить следующий запрос:

`«I will» OR «we will» site:www.telegraph.co.uk OR site:www.ft.com OR site:www.thetimes.co.uk OR site:www.guardian.co.uk OR site:www.independent.co.uk`

По этому запросу поисковая система ищет случаи употребления точных фраз «I will» и «we will» в архивах пяти крупнейших британских газет – «The Daily Telegraph», «The Financial Times», «The Times», «The Guardian», «The Independent» (электронные архивы крупных газет ведутся с 1995, самое позднее с 2000 года) и находит 1.010.000 примеров употребления данных сочетаний. В то же время, запрос

`«I shall» OR «we shall» site:www.telegraph.co.uk OR site:www.ft.com OR site:www.thetimes.co.uk OR site:www.guardian.co.uk OR site:www.independent.co.uk`

приводит к нахождению всего лишь 31.100 примеров, что позволяет сделать вывод о более чем 30-кратном превышении употребления вспомогательного глагола «will» в первом лице единственного и множественного числа при образовании будущего времени над «shall».

Данный результат можно сравнить с данными из американского варианта английского языка. Поиск в архивах крупнейших американских ежедневных газет «The Wall Street Journal», «USA Today», «The New York Times», «The Washington Post», «The Los Angeles Times» приводит к следующим результатам:

`«I will» OR «we will» site:online.wsj.com OR site:www.usatoday.com OR site:www.nytimes.com OR site:www.washingtonpost.com OR site:www.latimes.com`

– 287.000 случаев употребления,

`«I shall» OR «we shall» site:online.wsj.com OR site:www.usatoday.com OR site:www.nytimes.com OR site:www.washingtonpost.com OR site:www.latimes.com` –

– 19.400 случаев употребления, т.е. 15-кратное превышение «will» над «shall» в первом лице единственного и множественного числа будущего времени. Примечательно, что перевес в сторону употребления «will» вместо «shall» в британском варианте даже больше, чем в американском.

Подобным же образом можно найти примеры употребления глаголов чувственного восприятия в продолженных временах английского языка, напр. «am seeing» или «are seeing», что, разумеется, не ставит под сомнение общее правило, но заставляет задуматься над исключениями из него [7]. Далее, статистика «Гугл» позволяет выяснить, какое из сочетаний «big problem», «large problem» и «great problem» является более частотным и есть ли в этом отношении разница между британским и американским вариантами.

В заключение необходимо отметить, что возможности использования поисковых систем типа Гугл в качестве инструмента поиска практического материала при проведении лингвистических исследований разного уровня все еще остаются недооцененными.

Литература

1. Volk, Martin. Using the web as corpus for linguistic research. – 2002. Доступно: http://www.ifi.uzh.ch/cl/volk/papers/Oim_Festschrift_2002.pdf.
2. Захаров, В.П. Веб-пространство как языковой корпус. – 2005. Доступно: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2005/Zakharov%20V/ZakharovV.pdf>.
3. Захаров, В.П. Лингвистические средства информационного поиска в интернете // Библиосфера 2005. – № 1. – С. 63-71. Доступно: <http://www.spsl.nsc.ru/win/bibliosfera/zakharov.pdf>.
4. Simpson, Adam John. The Internet: The world's greatest corpus and motivational tool. – 2007. Доступно: http://research.sabanciuniv.edu/7331/1/The_Internet_The_World_Greatest_Motivational_Tool_and_Corpus.doc.
5. Baeza-Yates, Ricardo & Castillo, Carlos. Web searching // Encyclopedia of language and linguistics / ed. by K. Brown et al. 2nd edition. Vol. 13. Amsterdam: Elsevier, 2006. – pp. 527-538.
6. Bergh, Gunnar & Zanchetta, Eros. Web linguistics // Corpus linguistics: An international handbook. Vol. 1 / ed. by A. Lüdeling & M. Kytö. Berlin / New York: de Gruyter, 2008. – pp. 309-327.
7. Sjöbergh, Jonas. The Internet as a normative corpus: Grammar checking with a search engine. – 2006. Доступно: <http://www.pdc.kth.se/~jsh/publications/internetnorm.pdf>.

Н. И. Демидкова
г. Астана

ИСТОЧНИКИ ПОПОЛНЕНИЯ СЛЕНГА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В настоящее время сленг является одной из интереснейших языковых систем современной лингвистики. Но, изучение ее по-прежнему остается проблематичным, хотя бы потому что большинство исследователей склонно считать, что сленгизмы образованы на базе литературного английского языка при помощи различных приемов словопроизводства и лексико-семантического переосмысления.

Английский язык постоянно обогащается новыми словами и речевыми оборотами. Язык разнообразен, и, разумеется, какие-то его грани оказываются более подвержены изменениям. Так, разговорный язык способен приобретать новые формы в любой момент устной речи. Отличным примером в данном контексте является сленг.

И. Р. Гальперин говорит о том, что в английской лексикографии термин «сленг» получил широкое распространение приблизительно в начале 18-го века. Однако этимология данного термина до сих пор не была точно установлена ни одним из лингвистов [1].

По одной из версий, англ. slang происходит от sling («метать», «швырять»). В таких случаях вспоминают архаическое to sling one's jaw – «говорить речи буйные и оскорбительные». Согласно другой версии, «сленг» восходит к slanguage, причем

начальная буква s якобы добавлена к language в результате исчезновения слова thieves; то есть первоначально речь шла о воровском языке thieves' language .

На сегодняшний день, сленг широко используется говорящими на современном английском языке. Более того, словарь сленговой лексики изо дня в день обогащается новыми словами и выражениями. Рассмотрим источники пополнения сленга в английском языке.

Существует множество путей образования сленговых слов. Однако обычно сленгизмы образуются с помощью тех же средств, которые используются для образования новых слов в общей лексике [2].

Многие сленгизмы образованы при помощи деривации:

Kickers – shoes, especially tennis shoes

Freaker – an incident that causes somebody to freak out

Grossed-out – disgusted, revulsed

Kegger – a beer party

Doggy – stylish, well-dressed and groomed

Trashed – drunk

Trammeled – drunk

В нестандартном словопроизводстве очень широко используется словосложение. В словосложении преимущественно участвуют основы тех слов, которые входят в стилистически нейтральный вокабуляр.

Например, hot air ‘пустая болтовня’, hotbed ‘кровать или номер с одной кроватью на двоих, работающих в разные смены’, hotdog ‘бутерброд с сосиской’, hot grease ‘неприятность’, hothead ‘горячая голова’, hot-pants ‘сексуальный маньяк’, hot potato ‘трудная задача’, hotseat ‘электрический стул’, hotshot ‘большая шишка (о человеке)’, bean-eater ‘житель Бостона’, frog-eater ‘француз’, beef-eater ‘англичанин’, mud-eater ‘солдат-пехотинец’, maneater ‘женщина-вамп’, fire-eater ‘пожарный’, hay-eater ‘фермер’.

Перенос значения наиболее распространен в образовании сленговых единиц в английском языке:

Anchorman – the student having the lowest academic standing in the class

Bamboozled – drunk

Blob – a mistake

Burn – insult

Crawl – a dance

Curtain / curtain climber – a baby or small child

Ding – a letter rejecting one's application for a job or interview

Fat city – an ideal situation

Float – a period in which a student has no class; a free period

Frail – a (young) woman

Home work – 1.a girl 2.lover; mistress

Hook – a grade of C

Locomotive – a cheer that resembles a steam locomotive starting

Pig – an ugly, repellent girl

Rage – celebrate

Roach – an unattractive woman

Shark – a very able student, especially one who does not seem to work hard

Smoke – a dollar

Squid – an earnest student, a swot

Throat – an earnest student; cut-throat student – an «A» student

Займствования лексических единиц других учебных заведений в пределах одной страны (swilge, swiggle - слабый кофе с достаточным количеством сахара, чтобы сделать его безвкусным, Вестфильдский колледж, Лондонский университет).

В образовании новых сленгизмов могут быть использованы различные фигуры речи. Например, метафора: birdcage (птичья клетка) – студенческое общежитие; John - туалет; tea – марихуана; couch potato – ленивец, проводящий время на кушетке перед телевизором. Так же в результате метафорических переносов, основанных на сходстве по форме, у существительного stick (палка) развиваются значения ‘сигарета с марихуаной’, ‘кларнет’, ‘столб, на котором крепится проводка’, ‘карандаш’, ‘авторучка’. Имеет место и метонимия: visit lady Perriam (посетить леди Перриам) – пойти в туалет (Леди Перриам подарила колледжу здание, где теперь расположен туалет).

С развитием современных технологий в нашу повседневную жизнь вошли мобильные телефоны, а с ними и новые слова и фразы. Однако стоит отметить, что данная лексика характерна в большей степени для молодого поколения. Здесь замена происходит с целью сократить протяженность высказывания, чтобы сохранить время. Ниже приведены наиболее употребимые слова языка SMS [3].

Аббревиатуры:

AFAIK - as far as I know

ATB - all the best

BBL - be back late(r)

BRB - be right back

BTW - by the way

FYI - for your information

GAL - get a life

HAND - have a nice day

ИМНО - in my humble opinion

JIC - just in case

JK - just kidding

KIT - keep in touch

KWIM - know what I mean

LOL - lots of luck / laughing out loud

MYOB - mind your own business

OIC - oh, I see

PCM - please call me

RUOK - are you okay?

SIT - stay in touch

TTYL - talk to you later

WU - what's up?

Также присутствует замена целого слова буквой, которая имеет то же звучание:

B - be

C - see

IC - I see

U - you

Сленг – это особый исторически сложившийся вариант языка, бытующий в основном в сфере устной речи и отличный от жаргонных и профессиональных элементов языка. Роль сленга трудно переоценить, поскольку сленгизмы – это часто и повсеместно употребляющиеся в речи слова. Слова и выражения сленга являются синонимами к общеупотребительным наименованиям и имеют разговорную окраску. Эти слова делают речь более выразительной и красочной. Данный слой лексики является особенно живым и непрерывно пополняется новыми словами.

Сленгизмы образуются с помощью тех же средств, которые используются для образования новых слов в общей лексике. Здесь присутствуют такие способы как деривация, словосложение, сокращения, метафорический и метонимический перенос, словотворчество. Также было выявлено, что некоторые сленговые единицы постепенно

выходят за пределы сленга в силу общеупотребительности, становясь словами фамильярно-разговорными.

Литература

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 2005.
2. Винокур Г.О. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. – М., 2002.
3. Сумцова О.В. Влияние английского языка на формирование компьютерного сленга в русском языке. – М., 2001.

А. Ж. Айткужина
г. Астана

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ УРОВНЯ В1- В2

На сегодняшний день проблема обучения монологической речи является одной из самых актуальных проблем в методике обучения английскому языку. Обучение монологической речи - чрезвычайно сложное дело. Это означает, что монологическое высказывание рассматривается как компонент процесса любого уровня – парного, группового, массового и что любое монологическое высказывание диалогично по своей природе, всегда кому-то адресовано, даже если этот адресат – сам говорящий.

Как и многие методисты, к наиболее важным параметрам монологического высказывания мы относим такие как непрерывный характер, последовательность и логичность и относительная смысловая законченность [1].

Монологическая речь имеет определенные коммуникативные функции, такие как:

- *информативная* (сообщение информации в виде знаний о предметах и явлениях окружающего мира, описание событий, действий, состояний),
- *воздейственная* (убеждение кого-либо в правильности тех или иных мыслей, взглядов, действий; побуждение к действию или предотвращение действий),
- *эмоционально- оценочная*.

Исходя из коммуникативной цели, различают следующие виды монологических высказываний: монолог - сообщение; монолог - описание; монолог - рассуждение; монолог - повествование; монолог - убеждение; монолог - доклад; монолог - пересказ.

Типы заданий, проверяющих монологические умения

Монолог на заданную тему

В разных экзаменах для контроля монологических умений используются разные виды монологов. В качестве опоры для монолога на экзаменах предлагаются картинки (CAE, PET Academic), утверждения или вопросы (ILEC, ISESOL), печатный и/или устный текст (TOEFL, PTE Academic).

Темы для монологов зависят от направленности экзамена: например, на экзаменах на владение профессиональной лексикой темы будут касаться профессиональной деятельности будущих специалистов, а на экзаменах на владение академическим языком — академической сферы. Тем не менее, необходимо заметить, что любой монолог определяется набором проблем, но не темой. Тогда как в ВУЗ-ах даются только темы. В следующей таблице приведены примеры монологических высказываний, которые предлагаются в современных международных экзаменах по английскому языку, как иностранному [2].

Таблица 1

Экзамены Типы монолога	Основной английский (CAE, ISESOL, PTE General)	Академический английский (IELTS, TOEFL, PTE)	Профессиональный английский (BEC, BULATS, ILEC, ICFE, TOEIC)
Рассуждение	How does the design of towns and cities affect our lives? (ISESOL)	The speakers discuss two possible solutions to the problem. Describe the problem. Then state which of the two solutions you prefer and explain why. (TOEFL ibt)	The importance of board meetings (ILEC) The need for independent directors (ILEC)
Описание	-	Describe something you own which is very important to you and explain why it is important to you (IELTS)	The legal duties of directors (ILEC) Things affecting the cash position of business (ICFE)
Повествование	How do you usually celebrate your birthday? (PTE General)	-	Describe an important business meeting you attended. You should say: where it was, what it was about, and why it was important. What were the most interesting moments? (BULATS)
Реферирование	-	You will hear a lecture. After listening to the lecture, in 10 seconds, please ... retell what you have just heard from the lecture in your own words. (PTE Academic)	-
Сравнение	Compare two pictures and say what different aspects of train travel they show, and how the people might be feeling (CAE)	-	The difference between cash and profit (ICFE)

Как видно из таблицы, в разных экзаменах от слушателей требуют знания структуры и следования логике разных типов монологов. Одна из основных задач преподавателя иностранного языка научить студента использовать все типы монолога в своей речи. И поэтому нами предлагается использование набора проблем в монологе для студентов 2 курса уровня B2.

В соответствии с общеевропейским B2 уровнем владения иностранным языком и с учетом требований образовательной системы РК в области говорения студенты 2 курса овладевают подготовленной диалогической и монологической речью (на основе текста-образца. С опорой на ключевые слова, план, тезисы, заголовки, картины, кинофильм, телепередачи и т.д.) и неподготовленной – на визуальной основе и с опорой на источники информации (книгу, статью, картину, кинофильм и др.), жизненный и речевой опыт студентов, проблемную ситуацию [3]. Исходя из вышесказанного мы привели сравнительный пример монологических высказываний, которые могут быть использованы на экзаменах по английскому языку как иностранному в высших учебных заведениях.

Таблица 2.

Экзамены Типы монолога	Examination Questions	
	Themes	Set of problems
Рассуждение	The advantages and disadvantages of Internet	How does the internet affect our lives? Think about some good and bad aspects of how this medium influences us, what impacts it has on our social behavior and what the future will look like.
Описание	Holidays in Kazakhstan	Describe a holiday in your country which is very important to you and explain why it is important to you.
Повествование	Speak about any film you will remember forever	Describe a film you attended. You should say: when it was, what it was about. What were the most interesting moments?

Реферирование	Outstanding painters of Britain	You will read a text. After reading to the text, in 30 seconds, please ... retell what you have just read from the text in your own words.
Сравнение	Treatment in our country and abroad	Compare two countries and say what the difference between treatment in your country and abroad, and how the people might deal with it.

Критерии оценивания уровня сформированности умений монологической речи:

- Наличие речевого намерения и его реализация
- Объем и содержательность высказывания (информативность, лексическая насыщенность).
- Связность сообщений, структурная адекватность.
- Функциональная адекватность выбранных языковых средств с учетом ситуации и адресата речи.

• Правильность речи (интонационная, лексико-грамматическая).
 Нормативы: продолжительность монологической речи – 4 мин /3/.

Таблица 3. Высказывание на основе заданной темы/визуальной опоры [4].

Критерии оценки	Кол-во баллов
<i>Монологическое высказывание</i>	
Соответствие высказывания заданной теме	2
Связность и логика монологического высказывания. Наличие введения, логичного развития основной части и заключения высказывания	4
Информированность по теме высказывания	2
Умение сопоставлять используемые факты	2
<i>Лингвистическая компетенция</i>	
Владеет достаточным лексическим запасом и не совершает значимых ошибок	3
Владеет достаточным количеством грамматических структур и адекватно использует их в речи	4
Владеет иноязычной интонацией и фонетикой	3
Всего	20

В заключение хотим сказать, что в экзаменационных вопросах должны быть не только темы, но также наборы проблем. Данные проблемы в свою очередь будут пунктами плана, и помогут продумать ключевые фразы, построить соответствующие высказывания и дать развернутую аргументацию. Это позволит более полно раскрыть содержание монолога. Пункты плана также являются ограничителями в содержании, объеме и времени. Данный образец позволит студентам избегать давать избыточную информацию, не обозначенную в пунктах [5]. К каждому типу монолога возможно применение, как и общих, так и отдельных критериев.

Литература

1. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: Рус. яз., 1989. – 276.
2. [Родоманченко А.С., Соловова Е.Н.](#) Различные подходы к тестовому контролю монологических умений устной речи // [Иностранные языки в школе](#). – 2013. – №2. – С. 39-46.
3. Важова Л.С. Рабочая учебная программа по дисциплине «Базовый иностранный язык» специальность 5В011900 «Иностранный язык: два иностранных языка» (2 курс).
4. Критерии оценки знаний студентов. Ученый портал: Web local <http://web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/index.php?id=2339&p=29221>
5. Вербицкая М.В., Махмурян К.С., Симкин В.Н., Соловова Е.Н. Новая модель устной части ЕГЭ по иностранным языкам // [Иностранные языки в школе](#). – 2013. – №9. – С. 10-20.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Қазіргі кезде біз әлемдегі экономикалық кризисті бастан өткізіп жатырмыз. Біз жаңадан дамып келе жатқан жас мемлекет болғандықтан, дамыған елдермен тығыз қарым-қатынас жасап, көп нәрсе үйренуіміз керек. Оған Президентіміз де көптеген жағдай жасап жатыр.

Осы тұрғыда көреген, ғұлама ақын Абай, өз халқын орыс тілін оқуға, орыс әлемін ашуға шақырғанда, орыс тілі, орыс мәдениеті арқылы біз әлемнің есігін аша алатынымызды түсінген Абайдың арманын енді танып отырған сыңайлымыз. Шынында да, ХХІ ғасырда біз алатын жаңа белестер ашылды, өз болмысымызды сақтай отырып, тіліміз бен мәдениетімізді дамыта отырып, қарқынды даму үстіндегі әлемнің техникалық және гуманитарлық үрдіс жоспарының тетігіне айналу – мақсатымыз. Бұл мүмкіндікке біз ағылшын тілі арқылы жете аламыз. Осыған орай Абайдың орыс мәдениеті арқылы біз әлемнің есігін ашамыз дегеніне ағылшын тілін үйрену арқылы әлемдегі жаңа ғылыми-техникалық жетістіктерді жете меңгеріп, батыс елдерімен тереземізді теңестіре аламыз. Оған дәлел – халқымыздың ізденімпаздығы, жаңалықты жылдам қабылдап, оны жүзеге асыруы.

Қазіргі таңда шет тілі ретінде ағылшын тілін оқытуды жаңа сатыға көтеру отандық педагогикадағы іргелі міндеттердің біріне айналып отыр. Өйткені, елімізде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен «Үштұғырлы тіл» мәдени жобасын дамыту басымдыққа айналып, соның ішінде жаһандану жағдайында әлемдік интеграцияға кірігу тілі ретінде ағылшын тіліне мән берілуде. Халықаралық қатынастар мен бизнес, туризм, әлемдік экономика мен саясат, білім және ғылым саласы мен озық технология, құқық пен мәдениет салаларының халықаралық аренадағы негізгі қолданыс тілі ағылшын тілі болып отыр. Осы ретте болашақ экономист мамандығы аясында ағылшын тіліндегі арнайы лексикасын қалыптастырудың маңызы зор.

Болашақта елімізді жан-жақты дамыту үшін дамыған елдермен қарым-қатынаста болу үшін біз ағылшын тілін жетік меңгеруіміз керек. Экономика жүйесінде маман болатын студенттердің ағылшын тілін жетік меңгеріп, оны жұмыс барысында сауатты қолдана білу үшін ағылшын тілі пән мұғалімдерінің әдістемелік шеберліктерінің жоғары болуы талап етіледі. Сондықтан сабақты жоғарғы деңгейде өткізу үшін біз қазіргі кезде тілді меңгеру барысында қолданылатын сабақтың әртүрлі әдістемесін қолдануымыз тілді меңгеруге көп көмегін тигізеді. Барлық техникалық құрал-жабдықтарды (компьютер, интерактивті тақта т.б.) қолдану үйреншікті жағдайға айналды, сонымен қатар сабақ барысында ағылшын тілінде аудио, видеоларды қолдансақ, өлең тақпақтарды жаттасақ, ойын түрінде көрсету әдісін қолданудың да маңызы мен тиімділігі өте зор, сөз бен сөз тіркестерін есте қалу қабілетіне де көп септігін тигізеді.

ХХІ ғасыр – бүкіл әлемнің тұтасымен даму заманы. ХХІ ғасыр адамы әлбетте белсенді және жан-жақты болуы керек. Жан-жақты болу дегеніміз – ол басқа дамыған елдердің мәдениетін, оның ішінде өз менталитетімізге сай келетін жақсы жақтарын үйрену. Ал, еліміз болса, әлеуметтік-экономикалық, саяси ақпарат және технологиясын алмастыра білуі. Мұның маңызы тағы да шет тілдерін үйренуде жатыр. Егер Б.Момышұлы сияқты қоғам қайраткеріміз жаңашыл адам үш яғни, қазақ, орыс, ағылшын тілдерін кең түрде меңгере білу керек деп, ағылшын тілінің маңызын сонау 70-жылдары түсініп, айтып кеткен болса, қазіргі таңда өз еліміз егемендігін алып, тәуелсіз, дербес ел ретінде таныла бастағанда, осынау жас еліміздің өркениетін көтеру мақсатында шет тілдерін меңгеріп, шет елдерімен қарым-қатынас орнатудың маңызы аса зор.

Қазіргі таңда ағылшын тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы. Тәуелсіз Қазақстанның елбасы Нұрсұлтан Әбішұлының кезекті Жолдауында ағылшын тілінің қолданыс аясын кеңейту, дамыту және жетілдіру мәселелері сөз болғаны баршамызға мәлім. Көп жайларды зерттеп, көңілге түйіп, мәселелер төңірегінде іздену әр ұстаздың міндетіне айналды. Сондықтан ұстаздардың тәжірибесінде мынадай проблема тууы мүмкін: оқушылардың танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін (есту, көру, қимыл және т.б.) дамытуда қолданып жүрген әдіс-тәсілдердің заман талабына сай болмауы. Осы проблеманы шешу үшін тиімді жолдарды қарастыру қажет.

Қазіргі заман талабы бойынша білім берудің ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі – оқу үдерісіне мультимедиалық технологиялар мен коммуникативтік интерактивті әдістемелердің үйлесімді байланысы негізінде жасалған, оқыту және тексеру электрондық бағдарламаларды, оқулықтарды енгізу.

Интерактивті тақтаның келуіне байланысты оқытудың жаңаша әдісі пайда болды. Мұғалімдер өз сабақтарында мейлінше интерактивті тақтаны пайдалана отырып, жан-жақты ізденіп, сабақтарын қызықты, әрі тартымды, нәтижелі өткізуге тырысуда. Интерактивті тақтаның мүмкіншілігі шексіз.

Оқушылардың жеке-дара ерекшеліктерін ескере отырып, коммуникативтік шығармашылық құзыретін дамыту. Оқушының тілдік қорын дамыту, іс жүзінде ауызша сөйлей білуге үйрету.

1. Ағылшын тілін оқыту әдістемесін әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейіне көтерудің тиімді жолы – білім беру саласын толықтай ақпараттандыру.

2. Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оңтайлы пайдалану.

Ақпараттық технологиялардың бірі – интерактивті тақта, мультимедиялық және онлайн сабақтары. Былтырғы жаңа оқу жылының ерекшелігі – республикада алғаш рет жалпы білім беретін мектептерде Елбасының онлайн режимінде өткен интерактивті сабағымен басталды.

Өзім қызмет жасайтын мектепте жаңа ақпараттық технологияларды қолдану кеңінен қарастырылған. Ағылшын тілі кабинетінде интерактивті тақта орнатылған. Сондықтан, бұл тақтамен әр сабақты қызықты өткізуді ойластырып, жоспарлаймын, себебі қолда бар мүмкіндіктерді пайдалану арқылы оқушыларды жаңа заман технологиясымен жұмыс жасауға үйретеміз [1].

XXI ғасыр – жаңа технология мен ақпараттандыру ғасыры. Тәуелсіз Қазақстан да сол ғасырға нық қадам басты. Еліміздегі барлық білім ошақтары компьютер және интерактивті тақтамен жабдықталуда. Қазіргі заманғы, ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны күннен-күнге өсуде. Сонымен қатар, білім беру жүйесінің алдына да жаңа міндеттер жүктелуде. Білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияны практикада меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа ақпараттық технологияны меңгеру мұғалімнің білімін шындап қана қоймай, интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және тағы басқа көптеген адами келбетін қалыптастыруына ықпал жасайды.

Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдерімен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады. Мектеп пәндерін оқыту процесінде интерактивті тақтаны пайдалану мұғалім мен оқушы қарым-қатынасы жүйесін, олардың білімге деген қызығушылығының, ізденушілікке деген ынтасының, сезімінің өсуіне әсер етеді. Сондықтан білім берудегі барлық оңды өзгерістер педагогтың жаңаша ойлау тәсіліне, жаңа шығармашылық іс-әрекеттеріне, ізденушілігіне байланысты.

Сабақ үстінде оқушының жүйелі жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызу, сабақтың тақырыбына сай нақтылы міндет қоя білу – ол әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

Өйткені, оқушыларды терең әрі жинақты біліммен қаруландыру, олардың шығармашылық қабілетін, қызығушылық талғамын дамыту, өз бетінше білімін толықтыру, дағдыландыру сияқты күрделі жұмыстар сабақ барысында қалыптасады. Бұл әрбір мұғалімді ойландырып, жаңаша жұмыс істеуге, жаңа ізденістерге жетелейді. Әрбір мұғалімнің негізгі алға қойған міндеті – шәкірттерінің ой-өрісін кеңейтуге, биік адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру.

Мектептеріндегі ағылшын тілін жүргізу мұғалімдерден көп дайындықты талап етеді. Мұғалім еңбегінің табысты болуының қайнар көзі оқушының ана тілі мен ағылшын тілінің арасындағы әр қилы ұқсастықтарын, айырмашылықтарын есепке ала отырып, соларға негіздей оқытқанда ғана сабақ табысты да тиімді болады. Оқу-тәрбие жұмысының негізі – сабақ. Сапалы сабақ оқу тәрбиесінің нәтижелі болуына тікелей әсер етеді.

Тілді оқытып, үйретудің сапасын арттыру әртүрлі жағдайларға байланысты. Мектептерде оқытылатын ағылшын тілі пәнінің түпкі мақсаты – оқушыларға ағылшын тілін меңгерту, ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттыру, ағылшын тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу, ағылшын халықтың әдет-ғұрпын, тарихын таныту, тілін құрметтеуге тәрбиелеу.

Осылардың барлығы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дәстүрлі әдістемеге қарағандағы артықшылықтарын пайдалану арқылы тіл үйренушінің білім сапасының артуына, қатысымдық құзыреттілігінің қалыптасуына ықпал етеді. Тілдік білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану тіл үйренушілерді әлемдік мәдени құндылықтарға, ақпараттық ресурстарға жақындатып алып келеді, шынайы мәдени аралық коммуникацияға жағдай жасайды. Бұл технологияның тіл үйретудегі мүмкіндіктері ғылыми-теориялық тұрғыдан жан-жақты дәлелденген, тек практикалық тұрғыдан жүзеге асыруға мамандардың дайындығы арта түсуі қажет. Алдағы уақытта жоғары талаптарға жауап беретін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың түрлері арта беретіні сөзсіз.

Сондықтан ағылшын тілін оқыту-үйрету үдерісінде бұл технологияларды ұтымды қолдану үшін оқытушылардың өз кәсіби шеберліктерін, ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін үнемі дамытып отыруы талап етіледі.

Сабақта интерактивті тақтаны дұрыс пайдалану мазмұнды ұғымдардың қалыптасуына көмектеседі, оқушылардың логикалық ойлау және сөйлеу қабілетін дамытуға, нақтылы құбылыстарды қарастыру және талдау негізінде, кейін практикада қолданылатын тұжырымдарға келулеріне көмектеседі.

Сонымен, оқуда интерактивті тақтаны пайдалану арқылы оқушылардың білімі анық болады. Сонымен қатар интерактивті тақтамен орындалатын жаттығулар оқушылардың білімді меңгеруін жеңілдетеді, деректерді есте сақтауға ықпал жасайды.

Оқушылардың көпшілігі естігенінің 5% және көргенін 20 % есте сақтайтыны белгілі. Аудио және видеоақпаратты бір мезгілде қолдану есте сақтауды 40-50 % дейін арттырады.

Интерактивті тақтада орындалатын тапсырмалар бір мақсатқа бағытталған, өзара байланысты әрекеттердің тұтастығын көрсетеді. Ол әрекеттер тілдік және ой операциясының күрделенуіне байланысты болады.

Оқу тапсырмаларының негізінен, жазба түрде орындалуын қажет ететін логикалық тілдік жаттығулардың арқалайтын «жүгі» салмақты, өйткені бұл жаттығулар арқылы оқушы ағылшын тілінің тақырыптарын грамматикалық ерекшелігін танудың нық, әрі сенімді баспалдағын қалайды және оқушы үшін маңызды болып табылатын жазу, орфография ережелерін меңгереді.

Білім берудің кез келген саласында электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың өз бетінше жұмысын және олардың жоғары танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Сапалы электронды оқулық қашықтықтан оқытуға, тіл үйренушінің өздігінен оқып үйренуіне мүмкіндік береді.

Ағылшын тілінің қоғамдық қызметін кеңейтіп, оның маңызын, қажеттілігін табиғи түрде арттыру, жан-жақты дамытудың бірден-бір жолы – тілді үйретудің сапасына қатаң талап қою, тіл үйренушілердің өздігінен білім алуын ұйымдастырумен бірге оның нәтижелеріне тұрақты бақылау жасау. Бақылау жасау – адамның өзінің алдына қойған мақсатына қарай жүзеге асырылатын әрекетінің дұрыстығын қадағалау, тексеру. Компьютер тіл үйренушінің жауабын бағалайды, келесі кезекте қандай материал ұсынылуы қажет екенін анықтайды. Оқу үдерісінде компьютер оқытушы, электронды интерактивті тренажер, эксперт, іс-әрекет серіктесі, құралы, үйретуші, тексеруші, бағалаушы қызметтерін атқарады [3].

Ағылшын тілін оқытуда қолданылатын бақылау, бағалау тапсырмаларын, аралық, қорытынды сынақтарды компьютерлік жолмен автоматтандыру кезінде тексеруге кететін уақыт мөлшерін бірнеше есеге үнемдеуге, бақылау мен тексеруде объективтілікке қол жеткізіледі. Компьютердің мультимедиалық ерекшелігі тест тапсырмаларын алуан түрлі етіп, сөйлесу әрекетінің барлық түрін қамти отырып, қатысым әрекетіне негіздей құруға мүмкіндік береді. Ағылшын тілін ғаламтор арқылы оқыту жүйесінде қолданылып жүрген онлайн-тестілеу жүйесінің диагностикалық мақсаты – бақылау, тексеру, бағалау, статистикалық мәліметтерді талдау, қорытынды жасау арқылы тіл үйрету үдерісінің нәтижесін, тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігінің деңгейін анықтау болып табылады, ол өз кезегінде кемшіліктер мен жетістіктердің себептерін айқындауға, тіл үйрету үдерісінің әрі қарай даму болжамдарын жасауға ықпал етеді.

Сабақтың тиімді жағының бірі – ол заман талабына сай сабақты электронды оқу құралдарын, интерактивті тақтаны пайдалана отырып жүргізу. Тіл үйренушіге мәтінді электронды оқу құралдарынан компьютер көмегімен тыңдап, сұрақтарға жауап беріп, мәтін негізінде бірнеше грамматикалық тапсырмалар орындауға мүмкіндік берілген. Ең бастысы – тапсырмалар күнделікті өмірде кездесетін жағдаяттарға негізделіп берілген, яғни, бұл тіл үйренушінің тілді жеңіл түсініп, тез меңгеруіне көмектеседі. Ұсынылған сабақ жоспары тиімді, кезеңдері байланыстырыла, түрлі тапсырмалармен толық түрде ұсынылған. Егер әр сабақты мұғалім аталған сабақтай жоспарлап, мүмкіншіліктерді, жаңа технологияларды толық пайдаланып жүргізсе, ағылшын тілін меңгерген азаматтар санының өсері сөзсіз. Сонымен, ағылшын тілін мектептерде оқытудың тиімді тәсілдерінің бірі – интерактивті тақталар мен жаңа технологияларды қолдану десек, олардың бала жадын жаттықтыруға тигізер септігі мол екендігін көруге болады.

Әдебиеттер

1. Зимняя И.А. Компетентный подход в образовании. Проблемы качества образования. – М., 2004. – с. 34-38
2. Особенности использования компьютера в учебном процессе // Республиканский научно-методический журнал. – Алматы, 2007. - №4. – 15-16 с.
3. Оразаева Р.Т., Камза Ж.С. Инновациялық технологияларды қолдану – сапалы білім негізі. // Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері: Респ. ғыл.-прак. конф. материалдары. – Астана: Еуразия гуманитарлық институты, 2013. – 512 б.
4. Шетел тілін оқыту әдістемесі /Методика обучения иностранному языку. Наурыз – Сәуір. №2 (10) / 2006 ж. – 45-47-бб.

МАЗАСЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУІ

Мазасыздық – қазіргі қоғамның әлеуметтік және саяси өмірдің маңызды құбылыстарының бірі. Әрбір қоғамның дамуы, әрбір топтың немесе бөлек индивидтің де дамуы өзімен күрделі процесс екені анық. Әрбір адамның, әрбір ұжымның немесе ұйымның, әрбір елдің бүкіл ғұмыры қарама-қайшылықтардан құралған. Мұндай қарама-қарсылықтардың табиғатын әртүрлі адамдардың әрқилы позицияларды ұстануына, әртүрлі қызығушылығы бойынша жетекші болуына, әртүрлі мақсатта талпынуына байланысты өзінің қажеттіліктерін, қызығушылықтарын және мақсаттарын жүзеге асыруда бір-бірімен екі немесе одан да көп индивидтердің қарама-қарсы қақтығысқа жиі түсуімен түсіндіруге болады. Кейде бір-бірінің арасында туындаған қақтығыс тек бір ғана адамға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік топқа, кейде мемлекетке де қарсы күреске түсуі мүмкін. Олар өзінің қарсыласының мақсатына жетуіне кедергі жасау мүмкіндігін белсенді іздейді, қызығушылықтарын қанағаттандырмауын тілейді немесе оның көзқарастарын, өмірдегі бағалаушылығын, алатын орнын өзгертуге тырысады. Дау, қорқыту және қауіп төндіру арқылы, физикалық күш пен қару қолдану арқылы жүретін қарама-қайшылықтық қақтығысты мазасыздық деп атайды [1].

Мазасыздық туындауы үшін қарсыластар, яғни индивидтер немесе олардың әлеуметтік топтары, біріншіден, өздерінің мақсаттары мен қызығушылықтарының қарама-қарсылығын сезінуі қажет, ал екіншіден, өзінің қарсыласына белсенді қарсы әрекеттер жасауы қажет. Екі немесе одан да көп жеке тұлғалардың, топтардың, партиялардың, елдердің, т.с.с. бір-біріне белсенді қарама-қарсылық әрекеттер жасайтын болса, тек сонда ғана қарама-қайшылықтар әлеуметтік мазасыздықтың негізі болып табылады.

Бұл әлеуметтік құбылыстардың немесе процестердің негізін түсіну үшін «conflictus» сөзінің этимологиялық мағынасын анықтаған жөн. Латын тілінде қолданылатын бұл сөздің түбір алдына жалғанған «con» буыны біреуге қарсы, бір уақытта, бірге деген мағынаны және «flictus» («fligo») етістігі ұру, итеру, құлату деген мағынаны білдіреді. Сонымен берілген сөздің элементтері оны қақтығыс, дау, күрес, қарсы тұрушылық деп аударуға мүмкіндік береді [2].

Адамзат өркениетінің даму тарихы әртүрлі мазасыздықтарға толы. Ежелгі заманнан адамдар мазасыздық түсінігін, пайда болу себебін анықтауға, туындаған қарама-қарсылықтарды шешуге ұмтылған. Мазасыздық пікірлердің жинақталу дәстүрінің көпғасырлық тарихы бар.

Мазасыздықтың ең алғашқы концепциялары 19-20 ғ.ғ. аумағында пайда болған, бірақ оған дейінгі ғасырдың ұлы ғұламалары бұл феноменнің өзіндік көрініс табиғатын, алдын-алу жолдарын және шешу жолдарын ұсынған.

Ежелгі философтар мазасыздықты адамзаттың пікіріне тәуелсіз, өзімен не жақсы, не жаман емес құбылыс ретінде қарастырды. Бүкіл ғаламшар табиғаттың, адамзаттың және құдайлардың тіршілігімен қарама-қайшылыққа толы. Бірақ, олар мазасыздық терминін қолданбаса да, мазасыздық адамзат тіршілігінің құрамды бөлігі деп есептеген [3].

Б.з.д. 7-6 ғ.ғ. қытайлық ойшылдар тіршіліктің даму көзі әрқашанда күресте болатын жағымды (янь) және жағымсыз (инь) материалдардың қарама-қатынастарында деп жазған. Жақсылық пен зұлымдық күрес тақырыбы мәдениет пен өнер туындыларында көрсетілген [4].

Ежелгі Грекияда қарама-қарсылықтар және олардың заттың пайда болуындағы рөлі туралы философиялық көзқарастар туындады. Анаксимандр (б.э.д. 640-547 ж.ж. шамасында) өзімен қарама-қарсылықтар туындататын бүтін материалды бастапқы «пейронның» тоқтамсыз қозғалысынан туындайды деді.

Гераклит (б.з.д. 6 ғ. аяғы – 5 ғ. басы) қозғалыстың себебін, заттардың және құбылыстардың қозғалысын қарама-қарсылықтың күресінен туындайтын қажетті заңды

процесс ретінде себебін анықтауға тырысты. «Күрес бәріне қатысты және барлығы қажетінше күрес арқылы жүреді» деп жазды. Бұл кезеңде соғыс сияқты әлеуметтік мазасыздықтарға қатысты ең алғашқы түсініктемелер берілген.

Гераклит соғысты барлық тіршіліктің әкесі және патшасы деп қарастырса, ал Платон (б.э.д. 428-348 ж.ж. шамасында) оны ұлы зұлымдық деп есептеді. Оның пікірінше, бір-біріне «мейіріммен қарап, бір-бірін жақсы көрген» «алтын ғасырда» өмір сүрген.

Гераклит пікіріне Геродот (б.э.д. 490-425 ж.ж. шамасында) та қарсы пікір айтқан. Ол «бейбітшілікке соғысты қалайтын ешкім жоқ. Себебі, соғыста әкелер балаларын жерлесе, бейбітшілік уақытында – балалар әкелерін жерлейді», - деген.

Сонымен қатар, Цицерон (б.э.д. 106-43 ж.ж.) мемлекетке басып кірген жауды қуу үшін, әкелген зұлымдығы үшін кек қайтаратын «адал соғыс» туралы тезис құрды. Аврелий Августин Гиппонский Блаженный (345-430 ж.ж.) Цицеронның шарттарына соғыс жүргізушінің «адал ниетін» қосты.

Орта ғасырларда Фома Аквинский (1225-1274 ж.ж.) қоғамның өмірінде соғыстың болу мүмкіндігі туралы ойларын дамыта, «адал соғыстың тағы бір шартын анықтады: оған беделді компетенция қажет», яғни мемлекеттік басшылықтан санкция қажет деді. Бірақ сонда да, оның пікірінше, «соғыс және зорлық-зомбылық әрқашанда күнә» деп саналды.

Әлеуметтік мазасыздықтарды жүйелеп анализдеуге ең алғашқылардың бірі болып тырысқан Флоренциялық теоретик пен мемлекеттік қызметкер Николо Макиавелли (1469-1527 ж.ж.) болды. Ортағасырдың теоретигі мазасыздықты әмбебап құбылыс деп санады. Ол мазасыздықта тек жоюшы қасиет емес, сонымен қатар құрушы қасиетті көрді.

Эрази Роттердамский (1469-1536 ж.ж.) «соғыс оны көрмеген, білмейтіндерге тәтті» деп санады және басталған мазасыздық бір-біріне жалғасқан реакция секілді, өзінің әсер ету орбитасына басқа да жаңа тіршілік қабаттарын және мемлекетті қамтып өсетінін айтты.

Мазасыздықтардың табиғатына қатысты қызықты пікірлерді ағылшын философы Френсис Бэкон (1561-1626 ж.ж.) айтып кеткен. Ол ең алғашқы болып мемлекет ішіндегі әлеуметтік мазасыздықтардың себеп жүйесін теориялық анализге негіздеді.

Томас Гоббс (1599-1679 ж.ж.) «Левиафанда» «барлығына қарсы соғыс» концепциясын табиғи жағдай ретінде негіздеді. Ол мазасыздықтың ең негізгі себебі деп ләззат алу үшін және өзін-өзі сақтап қалу үшін қажетті бір объектілерге иелену мен адамдарда бірдей үміттің пайда болуына әкелетін теңдікке ұмтылыс деп көрсетті. Ал ол өзінде адамдарды дұшпанға дейін айналдырып, араларында бәсекелестік, сенімсіздік тудырады.

Жаңа заманда Жан-Жак Руссоның (1712-1778 ж.ж.) дүниелік тарихи процестің сатылығы туралы идеялары бәріне мәлім болған. Оның пікірінше, алғашында адамдар дербес және тең «табиғи жағдайда» өмір сүреді, содан соң өркениеттің дамуы адамдардың теңдік, бостандық және бақыт жағдайын жоғалтуға әкеп соқтырады. «Қоғамдық келісімшарт» құрып, адамдар қоғамдық қатынастарда жоғалтқан үйлесімін, «мәңгілік бейбіт өмірін» және келісімін қайта иеленеді. Жан-Жак Руссоның пікірінше, қоғамдық келісім халықтың қатыгез қадағалауымен ғана мүмкін. Сондықтан да, тірліктің барлығы сұрауда емес, тайынбай қажет етуде [5].

Алғашқы рет мазасыздық көпдеңгейлі әлеуметтік құбылыс ретінде Адам Смиттің (1723-1790 ж.ж.) «Табиғат және халық байлығының себебі туралы» еңбегінде қарастырылған. Мазасыздық негізінде қоғамды кластарға бөлу (капиталистер, жер жекеменшіктері, жалдамшы жұмыскерлер) және экономикалық бәсекелестік жатыр деп есептеді.

Тіршілік үшін күрес мәселесі ағылшын биологы Чарльз Дарвиннің (1809-1902 ж.ж.) ілімінде маңызды орын алды. Оның биологиялық эволюция теориясының мазмұны 1859 жылы басылып шыққан «Тұқым түрлерінің табиғи жолмен сұрыпталу арқылы пайда болуы немесе тіршілік үшін күресте түрлерін сақтап қалуы» атты еңбегінде берілген. Бұл еңбектің басты идеясы өзінің атауында анық айтылған, яғни бейімделген тұқым

түрлерінің сұрыпталуының табиғи механизмін құрайтын, тіршілік үшін күресте жүзеге асырылатын тірі табиғаттың дамуы. Ары қарай Ч.Дарвиннің көзқарастары мазасыздықтың әлеуметтік және психологиялық теорияда дамыды [3].

Сонымен, қазіргі заманғы әлеуметтануда мазасыздық қоғамдық өмірдің нормалы құбылысы ретінде анықталады, мазасыздықтың дамуы және анықталуы көптеген ғылымдардың мәселесі болып табылады. Қоғам, жеке азаматтар мазасыздыққа және мазасыздық жағдайларға көзін жұмбай, олардан қорғану және мазасыздықты реттеуге бағытталған белгілі бір ережелермен әрекет етсе, эффективті нәтижелерге жете алады.

Әдебиеттер

1. Танирбергенова А.Ш. Тұлғааралық қарым-қатынас психологиясы. – Астана, 2013. – 296 б.
2. Дмитриев А.В. Конфликтология. – М, 2001. -315 б.
3. Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт. – Феникс, 1996. – 285 б.
4. Төкенов Ө.С. Ғылым философиясы және тарихы. – ТарМПИ, 2009.-235 б.
5. Кішібеков Д. Философия. – А., 2010. – 360 б.

У. К. Байтурина
М. С. Кардыбаева
г. Астана

ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Как известно, выбор доминирующего типа обучения (методической системы) определяется целями обучения, видами деятельности и ведущими психологическими механизмами. Так, например, если в традиционной педагогике XVII–XIX вв. целью обучения признавалось усвоение фактов или описание явлений, основным видом деятельности – «обучение через информацию» (трансляцию обучающими и восприятие обучающимися основ научного знания) с опорой на такие психические познавательные процессы как восприятие и память, то соответствующими методами обучения являлись объяснение, рассказ, инструктаж, чтение, воспроизводящая беседа, просмотр иллюстраций. В совокупности сложилась объяснительно-иллюстративная система обучения.

Современная инновационная педагогическая концепция декларирует совсем иные цели обучения – развитие самостоятельности, ответственности, инициативы, творчества. Это закономерно требует разработки совершенно иной методической системы – активного обучения. Методы активного обучения ориентированы на «обучение через деятельность» (внутренне мотивированную, осознанную и целенаправленную активность субъектов), с опорой на мышление, воображение, осуществление разнообразных способов интеллектуальной и творческой деятельности. Само название методов предполагает активность личности в качестве главного фактора успешного обучения, а деятельность обучаемого носит продуктивный, творческий, поисковый характер. Именно поэтому активные методы ассоциируют с инновационной образовательной парадигмой, нацеленной на развитие потенциала личности, в противовес традиционной образовательной парадигме, направленной на усвоение обучающимися опыта человечества. Естественно, что такой тип обучения иначе определяет роли преподавателя

и обучающихся, характер взаимодействия между ними и взаимоотношения внутри группы.

Самое значительное место среди активных методов обучения (вместе с методами проблемного и программированного обучения) занимают интерактивные методы (интеракция – от англ. interaction; нем. Interaktion – взаимодействие людей друг с другом). Интерактивные методы – это методы активного обучения, опирающиеся, прежде всего, на такие механизмы активности личности, которые связаны с эффектами группового взаимодействия, сотрудничества, совместной деятельности по решению тех или иных образовательных задач, стоящих перед группой обучающихся; они предполагают интеракции субъектов обучения – обмен коммуникативными, когнитивными и личностными действиями. К методам данной группы относят дискуссию, игру, тренинг, анализ конкретных ситуаций, метод проектов.

Для всех интерактивных методов обучения характерны следующие общие черты: диалогичность общения, в ходе которого развиваются партнерские отношения, обеспечивается коллегиальность в принятии решений; наличие обратной связи; активность мышления, которая побуждает самостоятельно принимать творческие по содержанию, эмоционально окрашенные и мотивационно оправданные решения; повышенная эмоциональность; рефлексия; высокая результативность обучения не за счет увеличения объема передаваемой информации, а за счет глубины ее переработки.

Теоретические работы и экспериментальные исследования подтвердили, что совместный, групповой характер интеллектуальной деятельности способствует интеллектуальному и личностному развитию, значительно повышает уровень не только учебных достижений обучающихся, но и уровень коммуникативной и социальной компетентности. Таким образом, необходимость применения интерактивных методов обучения имеет теоретическое обоснование и практическое подтверждение. Результаты SWOT-анализа инновационной деятельности при организации сотрудничества представлены в таблице 1:

Таблица 1.

Сильные стороны инновационной деятельности	Слабые стороны инновационной деятельности
1. Формирование новых критериев, принципов и подходов для модернизации всей системы образования, обеспечивая ее гармоничное развитие. 2. Гармоничное внедрение международных стандартов в образовательную систему, не исключая сохранение лучших национальных традиций и местных требований к системе образования в целом 3. Удовлетворение потребности общества в инновационном образовании, в формировании гармонично развитой личности педагога и учащегося новой формации. 4. Содержание образовательных программ корректируется под современные запросы общества и рынка труда	1. Отсутствие опыта по деятельности международных инновационных высших школ 2. Подбор соответствующего преподавательского состава 3. Недостаточная нормативно-правовая и научно-методическая база реализации принципов 4. Низкий уровень взаимодействия учреждений образования с общественностью
Наличие возможностей организации инноваций	Существующие угрозы в реализации инновационной работы
1. Интерес и поддержка развития инновационной деятельности на международном уровне 2. Постоянное развитие опыта внедрения инноваций 3. Доступ к европейским образовательным и исследовательским ресурсам 4. Возрастающие возможности анализа и использования зарубежного опыта	1. Недостаточно эффективная система мотивации преподавателей. 2. Различия в устройстве отечественной и европейской систем образования 3. Фрагментарность знаний и отсутствие понимания инновационных процессов. 4. Отсутствие институциональных форм, осуществляющих системный и регулярный анализ зарубежного опыта в контексте инновационной деятельности

Актуальность этих методов в реалиях современного мира заключается в том, что с учетом совершенствования учебного процесса и развития системы образования существует необходимость изучения инновационных технологий организации совместной деятельности в процессе обучения студентов. Данные технологии предусматривают широкое использование исследовательских, проблемных методов, применение полученных знаний в совместной или индивидуальной деятельности, развитие не только самостоятельного критического мышления, но и культуры общения, умения выполнять

различные социальные роли в совместной деятельности. Также эти технологии наиболее эффективно решают проблемы личностно-ориентированного обучения. Студенты получают реальную возможность в соответствии с индивидуальными задатками, способностями достигать определенных результатов в различных областях знаний, осмысливать получаемые знания, в результате чего им удается формировать собственную аргументированную точку зрения на многие проблемы бытия.

Рассмотрим варианты организации работы группы с новым грамматическим материалом.

Организация учебного труда, например, при *изучении грамматики английского языка* имеет следующую модель:

Преподаватель объясняет новый материал (как правило, в сжатом, минимально необходимом объеме, используя системные таблицы или схемы).

Закрепление материала происходит в группах. *Цель* – понять детали изучаемой темы. Этот этап может быть организован в двух вариантах взаимодействия участников учебного процесса.

Вариант 1. Задание даётся одно для всех, но малыми порциями. Выполнение происходит в процессе коллективного обсуждения проблемы: первая часть задания комментируется одним учеником вслух, группа контролирует выполнение и в случае необходимости корректирует «комментатора»; вторая часть учебного материала – вторым студентом и т.д. После выполнения всех задач группа готовит отчет.

Вариант 2. Каждому члену группы дается своя часть задания, которую он осмысливает сам. После индивидуального выполнения каждый член команды старается объяснить суть проделанной им работы и научить остальных тому, чему сам научился. Затем происходит обсуждение итогов работы в группе.

Следует отметить, что технология обучения в сотрудничестве чаще всего используется не для формирования грамматических навыков, а для *развития иноязычной коммуникативной компетенции* обучающихся в условиях коллективного взаимодействия.

Практическая значимость такой методики заключается в рассмотрении инновационных технологий организации сотрудничества в процессе обучения студентов.

Литература

1. Мильруд Р.П. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2000. - № 5. – С.17-22.
2. Полат Е.С. Обучение в сотрудничестве // Иностранные языки в школе. – 2000. - №1. – С.4-11.
3. Джонсон, Д., Джонсон, Р., Джонсон-Холубек, Э. Методы обучения. Обучение в сотрудничестве. - СПб.: Экономическая школа, 2001. -256 с.
4. Мильруд Р.П. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2000. - № 4. – С.9-13.

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ АВТОНОМНОМ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Коммуникативная компетенция является стержневой при обучении иностранному языку. Мы рассматриваем развитие коммуникативных умений в устной речи как средство успешности в овладении иностранным языком [1].

Профессионально-коммуникативная компетенция преподавателя включает в себя способность адаптировать свою речь к условиям разновозрастных и разноуровневых групп на изучаемом языке, владение дискурсивными умениями вовлечения учащихся в процесс общения на иностранном языке, а также способность общаться на профессиональные темы с учетом социокультурных особенностей.

В материалах пакета документов European Language Portfolio, разработанного экспертными группами Совета Европы, сделан акцент на автономной работе по изучению иностранного языка, являющейся альтернативой традиционному обучению иностранному языку.

По мнению Коряковцевой Н.Ф., следует, что автономное обучение предполагает следующие параметры:

деятельностный параметр, т.е. владение стратегиями от поставленной цели до оценки результата овладения изучаемым языком;

личностные параметры: способность к критической рефлексии, принятию решений, гибкость в различных учебных контекстах [2].

Концепция автономии учащихся в учебной деятельности развивалась в рамках и в соответствии с общими положениями концепции личностно-ориентированного обучения, гуманистической направленности и демократизации образования. В области иностранного языка концепция автономии учащегося и автономного изучения первоначально разрабатывалась в связи с обучением иностранному языку взрослых в рамках обучения иностранному языку в специальных целях.

В дальнейшем эта проблема была перенесена на более широкую аудиторию в ВУЗ, школу, различные ситуации обучения языкам в специальных целях и стала предметом исследований в контексте непрерывного образования в программах Совета Европы.

Модель усиления автономии в процессе обучения предполагает определенную свободу выбора в плане последовательности, объема, темпа изучения материала, форм обучения, времени, частоты отчета за выполнение заданий, осознание личной ответственности за принятые решения и результаты обучения.

Такая модель обучения накладывает и определенные обязательства на преподавателя, который

- делает содержание учебных программ, форм и содержания контроля открытым и доступным для обучающихся;
- отказывается от роли единственного источника информации;
- выступает в роли помощника и консультанта учебной деятельности;
- обеспечивает необходимыми учебными материалами и технологиями работы с ними;
- стимулирует умения в само-взаимоконтроле достигнутых результатов.

Личностно-ориентированный подход проявляется в следующих направлениях:

при отборе содержания обучения иностранному языку важно использовать такие материалы, которые связаны с личным опытом учащихся, их чувствами, эмоциями, побуждают к выражению собственного мнения, оценке, что стимулирует формирование ценностных ориентаций;

при отборе иноязычного содержания обучения иностранному языку учитываются интересы учащихся;
осуществление дифференцированного и индивидуального подхода к учащимся;
побуждение к самостоятельности и активности, ведущих к самостоятельным выводам и обобщениям.

Личностно-ориентированный подход предъявляет высокие требования к отбору содержания обучения и значительно влияет на выбор технологий обучения: обучение в сотрудничестве, метод проектов [3].

Опыт работы со студентами показывает их готовность к собственно самостоятельной познавательной деятельности в групповой работе. Роль преподавателя – направляющая. Преподаватель помогает студентам наилучшим образом реализовать свои возможности, направить их интересы, индивидуальные и личные качества на решение образовательной задачи.

Коммуникативная направленность обучения иностранному языку способствует формированию вторичной языковой личности, способной адекватно взаимодействовать с представителями других культур, пользоваться языком в текстовой креативной коммуникации.

Ролевые игры, направленные на развитие разговорных навыков на профессионально-ориентированные темы, являются мотивацией, стимулирующей у учащихся интерес, потребности в решении коммуникативных задач.

Тематические ролевые игры, например, на темы: «Образование», «Жизнь молодежи в своей стране и за рубежом», «Национальные традиции своей страны и страны изучаемого языка» помогают развитию межкультурной коммуникации на иностранном языке.

При обучении общению на основе взаимодействия студентов мы учитываем факторы, влияющие на положительную динамику взаимоотношений коммуникантов, а именно: признание проблемы лично значимой, творческое отношение к учебе, готовность и желание участвовать в совместной деятельности, стремление овладеть новыми способами освоения знаний. Поэтому взаимодействие, организованное в процессе обучения иноязычному общению с целью формирования межкультурной компетенции, позволяет придать совместной деятельности обучающихся неформальный и мотивированный характер, развивать их самостоятельность и инициативность.

Кроме того, ценность организации обучения иноязычному общению на основе взаимодействия обучающихся в малых группах с целью формирования межкультурной компетенции заключается в том, что она значительно облегчает начало процесса обучения. Групповое общение создает естественные условия для знакомства обучающихся, организует и кооперирует их для совместной деятельности, создает условия для развития доверительных отношений между студентами и преподавателем, позволяет активизировать индивидуальный опыт обучающихся и дает им возможность познакомиться и сопоставить различные мнения и точки зрения по данной проблеме и расширить свой опыт.

Литература

1. Волкова Л.В. Методика формирования коммуникативной компетенции в практике преподавания английского языка. – Астана, 2010. – 83 с.
2. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. – М.: Аркти, 2002. – 176 с.
3. Соловова Е.Н. Методическая подготовка и переподготовка учителя иностранного языка. – М.: Глосса-Пресс, 2004. – 336 с.

АУДАРМАДА ИРОНИЯНЫ ЖЕТКІЗУ ТӘСІЛДЕРІ

Ирония (гр. *eironeia* - келемеж, кекесін) – адамға, зат пен құбылысқа сырттай жақсы баға берсе де, ішкі мағынасы қарсы келіп, келекеге айналдыратын құбылту (троп) құралы, болмысты жоққа шығарудың бір түрі. Иронияға астарлы сықақ, іштей мазақ жатады (мысалы, қара кісіні «аппағым», пұшық адамды «қоңқағым» деу) [1]. *Ирония* – бір заттың сыртқы оң кейпіне қарама-қарсы нәрсені ойша топшылау. Кейде ирониялар аудармада қиындық тудыратын тілдік бірліктер арқылы беріледі. Дегенмен, қиын жағдай әдетте әртүрлі мәдениетте дәстүрлі түрде иронияның берілу тәсілдерінің сәйкессіздігімен байланысты болады. Ирония, сықақты айту формасы, мазмұны және атқаратын қызметі түрлі тілдер мен сөйлеу дәстүрінде әртүрлі тәсілдер арқылы жасалады [2]. Т.А. Казакова иронияны аудармада жеткізудің мүмкін болатын бірнеше тәсілін ұсынады: толық аударма; антонимдік аударма; қосу тәсілі; мәдени-жағдаяттық алмастыру тәсілі. Сонымен қатар, иронияны ағылшын және қазақ тілдерінде жеткізудің ең оңай тәсілі – «*тырнақшаларды*» қою [3].

When I left my public school I had an extensive knowledge of Latin and Greek literature, knew a certain amount of Greek and Latin history and French grammar, and had done a little mathematics. - Мен орта мектепті бітіргенде ежелгі әдебиеттен білімім мол, ежелгі тарих пен француз тілінен хабардар болдым және де математика пәні бойынша «әліпті таяқ» деп білмедім [4].

Иронияның күрделі түрі – екі сапаны немесе бір тұйық контексте бірін-бірі жоққа шығаратын мүмкіндіктерді қарама-қарсы қою. Мұндай контекстерді аударудағы қиындық бастапқы мәтінде екі бірдей ұқсас элементтерді аударма тілінде өзгерту қажет болған жағдайда және өзгертілген күйінде мәтінге толық ирониялық айқындықты бермеген жағдайда туындайды.

I went to Balliol University a good *classic* and a complete *ignoramus*.

Бұл сөйлемді аудару *classic* сөзін өзгерту қажеттілігімен байланысты және оның нәтижесінде туындаған балама толық түрде ирониялық сипатты (классикалық филология жөнінде маман, классикалық филология саласында білімдар және т.б.) тудыруға жеткіліксіз болады. Мұндай кезде аудармашыға ирониялық контексте қарама-қарсы мәліметтерді біріктіруге жағдай жасайтын қосу тәсілінің көмегі тиеді.

Мен Баллиол университетіне классикалық филология саласындағы білімдар және басқа салаларда мүлде сауатсыз маман ретінде аттандым.

Келесі бір айырмашылыққа негізделген иронияны аударудағы қиындық антонимдік өзгеріс қажет болған жағдайда, өз кезегінде айырмашылықтың өзіндік құрылымын өзгертуді талап ету барысында кездеседі.

I knew vaguely that the first chapter of Genesis was not quite true, but I did not know why.

Қазақ тіліне бұл контекстті аудару барысында оның бірінші бөлігі өзгереді және ол екінші бөліктің өзгерісіне әкеп соқтырады.

Мен «Болмыс туралы кітаптың» басы шындықтан ауытқитынын күңгірт ұқсам да, бірақ қалайша екенін түсіне алмадым [3].

Күрделі өзгерістер сөйлемнен тысқары шығатын толық ирониялық контексте, иронияның кілттік элементтері керек кезде қолданылады.

*Thinking up titles is an art in itself, but we, legions of would-be authors, face another literary crisis: title depletion. Headless of the future, successful authors the world over keep consuming a precious resource – book titles – as if there were no tomorrow, and that puts the rest of us off. And they have creamed off the best. Maybe I would have written *The Brothers Karamazov*, but some older guy got it first. We're left with *odds and ends*, like *The Second Cousins Karamazov* [4].*

Бұл мәтінді аударуда *thinking up titles* ирониялық ұғымы бүкіл мәтін бойы контекстке сай түрін өзгертеді. Ирониялық контекст үшін негіздің бірлігін үздіксіз өзгерістер жағдайында ұстап тұруы керек болады. Мұнда ең басты орында ирониялық тіркестің бейнелік негізін өзгерту тұрады:

Атауларды ойлап табудың өзі өнер болып табылады. Бірақ, біз, болашақ жазушылар легиондары *атаулар қайнар көзінің сарқылуы* сынды әдеби дағдарыспен соқтығысамыз. Болашақты ойламастан, әлемдегі барлық өз дегеніне жеткен жазушылар *бағалы қор – кітап атауларының кен орнын* ертеңге деген сенімсіздікпен *пайдаланып*, сол арқылы бізді барымыздан айырып келеді. Ал өздері бар жақсының бетке шығарын таңдап алады. Мен өз романымды «*Ағайынды Карамазовтар*» деп атауым мүмкін еді, бірақ менің алдымды бір аға орап кетті. Міне, сондықтан бізге «*Інілі Карамазовтар*» сияқты *қалдықтар* қалады. Келтірілген аудармада өзіндік жалпы бейне қолданылған: *қайнар көздің сарқылуы – кен орнын пайдалану – қалдықтар*.

Ағылшын тілінен қазақ тіліне ирониялық контекстерді аудару барысында біздер әдетте белгілі цитаталар мен олардың күрделірек нұсқасы – аллюзияларды ирониялық жағынан ұтымды пайдаланған жағдайларға кезігеміз. Цитаталарды ирониялық бейне үшін бейнелік негіз есебінде қолдану аударманы күрделі етуі мүмкін. Мәселен, контекске қажет лексика-грамматикалық өзгерістердің нәтижесінде цитата өзінің бастапқы өзіндік формасын жоғалтып, цитата болудан қалады. Мұндай жағдайда аудармашы абай болуы керек. Өзгерген түрдегі цитатаны аударма мәтнінде табу оңай болуы керек, өйткені басқаша жағдайда ол цитата кейпінен айрылып, ақпараттың жоғалуына әкеп соқтырады. Мысалы, Оскар Уайльдтың аллюзия негізінде құрылған *to be or not to be?* цитатасын аударуда осы мәселелер кездеседі:

To read or not to read? All books can be divided into three groups: books to read, books to re-read, and books not to read at all [3].

Егерде бұл мәтіннің басы құрылымдық аллюзияны «Оқу керек пе, әлде оқымау керек пе?» деп қайта құрса, онда оның соңғы жағы (оқуға арналған кітаптар, қайта оқуға арналған кітаптар, оқуға тұрмайтын кітаптар) аудармада түсініксіз болып, бастапқы цитата өз кейпінен айрылады. Бұл мәселені шешудің жолы – тырнақшамен бірге қолданылатын және бастапқы ақпараттың логикалық бірізділігін сақтайтын *қосымша бейне* болады:

Барлық кітаптарды жапсырма қағазды жапсыру арқылы үш топқа бөлуге болады: «оқу», «қайта оқу» және «оқымау».

Ирониялық контексте аударма мәдениетіне бейтаныс құрамды бөліктің болуы өзгеріске әкеледі.

Нева даңғылынан кейде жұмысқа асыққан, өзінің тазалығымен танымал Екатеринбургский каналының өзі жуып тазалай алмайтындай болып бүлінген етікті ер адамдар өтеді.

Бұл сөйлемде асты сызылған сөздер иронияның негіздері болып табылады, яғни ол қарама-қарсы мағынаны білдіреді: *Екатерининский каналы өзінің ластығымен танымал*. Бірақ, Санкт-Петербург көлдері мен каналдары туралы хабары жоқ оқырман үшін бұл ирония өзгеше аударылады: «the Ekaterininsky Canal well-known with its pure waters». Ағылшын тілді оқырман үшін Гогольдің ирониясын жеткізу үшін антонимдік қайта құруды қолдануға болады («...boots so mud-stained that they could surpass even the Ekaterininsky Canal, a notoriously muddy stream»). Осындай жағдайда аударма мәтнінде иронияның негізі «surpass» сөзі болады. Ал, оқырманға бейтаныс Екатеринбургский канал аудармасы тура мағынада «лас» деп беріледі. Мұндай өзгерістер жағдайында бастапқы ақпараттың бөлігі жоғалады. Бірақ, ирония тәсілі бейнені сипаттау тәсілі ретінде сақталады [3].

Келесі қолданылатын нұсқа – түсіндірме тәсілі, бастапқы құрылымын сақтауға және аударма оқырманын қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді. Мәселен, жоғарыдағы иронияға мынадай түсіндірме беруге болады:

The Ekaterininsky Canal is notorious with its muddy waters among the rivers and canals of St. Petersburg [4].

Дегенмен, толықтай мәдени ассоциацияларға негізделген, бастапқы мәдениеттен тысқары шықпаған және ұзақ түсіндірмені талап ететін ирониялық контекстер де кездеседі. Ирония бастапқы мәтіннің маңызды бөлігін құраған жағдайда аудармашының не істеуі керек? А. П. Чеховтың «Шағала» пьесасында әртіс шешесі баласына ұрысып жатып «Киев мешцаны!» деп айқайлайды. Бұл ілікпе сөз ирониясы көптеген Чехов шығармаларындағы ирониялар сынды төменгі тапқа жатқызып, тұспалдауды білдіреді. Бұл ілікпе сөзді ағылшын тіліне «Kievan dweller!» (сөзбе сөз Киев тұрғыны) деп аударған. Әрине, бұл айтылым ағылшын мәтініне ешқандай ирония белгісін енгізбейді. Және сол арқылы жекелеген тәсілді ғана емес, сонымен қатар Чеховтың мәтінінің стилистикалық негізін бұрмалайды. Ирониялық ассоциацияларды түсіндірме арқылы берілген жағдайда беру орынсыз болады, өйткені мәтін сахналық қойылым үшін арналған. Осы орайда, бұл жағдайдан шығудың ең тиімді жолы – мәдени-жағдаяттық ауыстыру тәсілі болып табылады. Ол арқылы берілген иронияны «Your father was not a gentleman!» деп аударма мәдениетіне таныс сөздермен ауыстыру арқылы аударып, бастапқы мағынаны сақтауға болады.

Әдебиеттер

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. – 656 б.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
3. Казакова Т.А. Практические аспекты перевода. – СПб.: Союз, 2001. – 260 с.
4. Алексеева И.С. Текст и перевод. Вопросы теории. – М.: Международные отношения, 2008. – 184 с.

А. У. Ильясова
г. Астана

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Высшее образование наряду с некоторыми индикаторами, характеризующими инновационный потенциал страны, является одним из факторов конкурентоспособности экономики Казахстана. Решить задачи подготовки специалистов, отвечающих требованиям времени, может помочь внедрение технологических инноваций в образовательный процесс высшей школы. Повышение компетенции преподавателей в области максимально эффективного использования информационных, коммуникационных и интерактивных технологий, в создании и развитии универсальной образовательной сферы, стимулирование становления новой культуры педагогического мышления — задача современной высшей школы.

Реформы, осуществляемые в системе общественных отношений, оказывают огромное влияние на образование, требуя от него мобильности, адекватного ответа на реалии нового исторического этапа и соответствия потребностям развития экономики. В этом контексте возросло значение современной системы образования. В стране была создана нормативно-правовая база для обновления системы образования, приняты новый Закон «Об образовании» и программа «Образование», определившие основные принципы

государственной политики и направления развития системы образования на период до 2020 года [1, 2]. Появилась необходимость интеграции не только по экономическим и социальным вопросам, но и другим, в частности – в области образования и подготовки кадров, соответствующих требованиям международных стандартов.

Вхождение Казахстана в ВТО требует строгого соблюдения норм, стандартов, наличия на предприятиях и в организациях внедренной сертифицированной системы менеджмента качества (СМК), что в свою очередь вызывает соответствующее изменение системы подготовки специалистов.

В связи с этим одним из важнейших направлений развития Республики Казахстан является информатизация общества, которая направлена на радикальное повышение эффективности и качества профессиональной подготовки высококвалифицированных специалистов, отвечающих мировым образовательным стандартам.

В документах ЮНЕСКО [3] технология обучения рассматривается как системный метод создания, применения и определения всего процесса преподавания и усвоения знаний с учетом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия. Существует разветвленная классификация технологий обучения, которая включает в себя технические, экономические, социальные, информационные, педагогические, психологические и управленческо-организационные технологии. В условиях процесса глобализации и инновационных изменений большое значение в развитии образования приобретает использование разнообразных информационных, интеллектуальных и инновационных образовательных технологий. Информационные образовательные технологии – технологии обучения, научных исследований и управления, основанные на применении вычислительной и другой информационной техники, а также специального программного, информационного и методического обеспечения. Информационные технологии могут быть ориентированы на специальные технические информационные средства, так как в настоящее время в системе образования используются разнообразные информационные средства: электронные учебники, мультимедийные системы; экспертные системы, системы автоматического проектирования, банки и базы данных, электронные библиотечные каталоги и Интернет (глобальные), национальные (региональные, отраслевые и локальные) сети и т.п.

Целью использования инновационных технологий обучения является повышение качества и обеспечение доступности образования на уровне европейских стандартов. Актуальными задачами на этом пути являются [4]:

- развитие системы образования в течение жизни;
- совершенствование системы внешнего независимого оценивания;
- интеграция образования и науки, что является необходимым условием обеспечения качества и ее живого развития.

Одной из современных форм активного обучения является интерактивное обучение, основанное на организации взаимодействия преподавателя и обучающихся посредством активной обратной связи между ними и организации взаимодействия обучающихся между собой. Неотъемлемой частью современного образовательного процесса, основанного на использовании интерактивных форм обучения, является активное внедрение и использование в обучении компьютерной техники и технологий.

Понятие «интерактивный» происходит от английского «interact» («inter» – «взаимный», «act» – «действовать»). Таким образом, под «интерактивными методами» можно понимать «методы, позволяющие студентам взаимодействовать между собой» [5].

Ученые, занимающиеся изучением интерактивных технологий в обучении, выделяют следующие, определяющие целесообразность, необходимость и важность использования, эффекты интерактивного обучения [6]:

- интенсификация процесса понимания, усвоения и творческого применения знаний при решении практических задач;

– повышение уровня мотивации и вовлеченности участников в решение обсуждаемых проблем, что дает эмоциональный толчок к последующей поисковой активности участников, побуждает их к конкретным действиям, процесс обучения становится более осмысленным;

– формирование способности мыслить неординарно, по-своему видеть проблемную ситуацию, пути выхода из нее;

– осуществление переноса способов организации деятельности, получение нового опыта деятельности, ее организации, общения, переживаний;

– прирост знаний, умений, навыков, раскрытие новых возможностей учащихся;

– контроль над уровнем усвоения знаний и умением применять полученные знания, умения и навыки в различных ситуациях и т.д.

Наличие разнообразных форм и видов интерактивных технологий, возможность их использования как в процессе проведения лекционных, так и практических (семинарских) занятий лишь подтверждает необходимость их использования. Так, интерактивные методы обучения могут быть игровыми (деловая игра, ролевая игра, психологический тренинг и др.) и неигровыми (case-study, групповые дискуссии, мозговой штурм и др.) Важным является использование в процессе обучения не одного из методов, а их совокупности.

Инновационный характер образовательных технологий, используемых в процессе организации образовательного процесса в высшей школе, становится одним из важнейших инструментов в конкурентной борьбе высших учебных заведений в современных условиях. Внедрение инноваций в образовательную деятельность, в конечном счете, приведет к повышению качества подготовки будущих специалистов и бакалавров. В свою очередь, повышение качества, доступности, эффективности образования, его непрерывный и инновационный характер, рост социальной мобильности и активности молодежи, её вовлеченности в различные образовательные среды делают систему образования важным фактором обеспечения национальной безопасности страны, роста благосостояния её граждан.

Инновационный подход в образовании должен включать в себя [7]:

– внутрипредметные инновации – инновации, реализуемые внутри предмета, что обусловлено спецификой его преподавания (например, переход на новые учебно-методические комплексы, освоение авторских методических технологий);

– общеметодические инновации – внедрение в педагогическую практику нетрадиционных педагогических технологий, универсальных по своей природе, так как их использование возможно в любой предметной области (например, разработка творческих заданий для учащихся, проектная деятельность);

– административные инновации – решения, принимаемые руководителями различных уровней, которые, в конечном счете, способствуют эффективному функционированию всех субъектов образовательной деятельности;

– идеологические инновации – инновации вызваны обновлением сознания, веяниями времени, являются первоосновой всех остальных инноваций, так как без осознаний необходимости и важности первоочередных обновлений невозможно приступить непосредственно к обновлению.

Особенностью инноваций в образовательном процессе можно считать использование новых знаний, приёмов, подходов и технологий для получения результата в виде образовательных услуг, отличающихся социальной и рыночной востребованностью. Главной же направленностью инноваций является качественное обновление профессиональной педагогической деятельности.

Государственная программа стратегического развития образования Республики Казахстана на 2011-2020 гг. наряду с новыми подходами к образованию вполне оправданно заявляет, что «...к 2020 году Казахстан станет образованной страной с умной экономикой и высококвалифицированной рабочей силой, и что развитие образования

должно стать платформой, на которую будет опираться будущее экономическое, политическое и социально-культурное процветание страны [8].

За последние несколько лет особенно пристальное внимание было обращено на применение инновационных технологий в преподавании иностранного языка и других дисциплин. В преподавании иностранного языка применение инновационных технологий позволяет вывести учащихся на принципиально новый уровень овладения неродным языком, повысить мотивацию обучения, подготовиться к сдаче различных экзаменов и тестов. Современное коммуникативно-ориентированное обучение готовит учащихся к использованию иностранного языка в реальной жизни. Использование мультимедийных интерактивных технологий при коммуникативном обучении иностранному языку значительно повышает качество подачи материала урока и эффективность усвоения этого материала учащимися. Мультимедийные технологии подразумевают использование таких аудиовизуальных и интерактивных средств обучения как: 1) программные средства (мультимедийные диски, презентации, видео -, аудио- ролики, ресурсы сети Интернет); 2) оборудование (ПК, аудио-, видео - аппаратура, мультимедийный проектор, интерактивная доска). В настоящее время имеется множество мультимедийных средств обучения, которые рассчитаны на обучение речевым деятельностью: чтению, письму, аудированию, говорению; объяснению и повторению различного грамматического материала с соответствующими заданиями и упражнениями, как для самостоятельного обучения, так и работе в группе. Если преподаватель сможет правильно подобрать нужный ему материал и использовать его в доступной для учащихся форме, то выиграют при этом и преподаватель, и студенты. Преподаватель может использовать разработки, созданные самостоятельно, например, презентации на PowerPoint. Эта программа удобна и при выполнении творческих проектных работ учащимися с последующей демонстрацией на аудиторию. Преимущества проектной работы известны уже давно и используются в методике преподавания различных предметов, в том числе и иностранного языка. Многие интерактивные программные средства позволяют обратиться к источникам, расположенным в сети Интернет, что помогает учащимся глубже понять и усвоить изучаемый материал. На сегодняшний день наиболее универсальным техническим средством обучения являются электронные интерактивные доски, например SMART Board. Это комплект современных достижений техники, состоящий из интерактивной доски, компьютера и проектора. Эти три простые вещицы позволяют творить чудеса на уроках [9].

Таким образом, в основе инновационных методов обучения студентов лежат современные образовательные технологии, которые помогают формировать творческий, инновационный подход к будущей профессиональной деятельности, развивать самостоятельность мышления, умение принимать оптимальные решения. Использование современных методов и приемов обучения пробуждает у студентов интерес к образовательной деятельности, что позволяет создать атмосферу мотивированного, творческого обучения и одновременно решать целый комплекс учебных, воспитательных, развивающих задач. Кроме того, инновации должны стать основным инструментом улучшения качества образования в современном вузе.

Литература

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании». – Алматы, 2007. – 168 с.
2. Программа Правительства Республики Казахстан на 2010-2020гг. // Казахстанская правда. 2010. – 1 апреля.
3. World Education Report. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.UNESCO.org/education/information/wer/index/htm>
4. Шинкаренко Р.В., Попова Ю.М. Инновационные технологии обучения в высшей школе // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 4 – С. 329-332 URL: www.rae.ru/meo/?section=content&op=show_article&article_id=4821

5. Реутова Е. А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза (методические рекомендации для преподавателей Новосибирского ГАУ). – Новосибирск: Изд-во, НГАУ, 2012

6. Панина Т. С. Современные способы активизации обучения: учебное пособие / Т. С. Панина, Л. Н. Вавилова; под ред. Т.С. Паниной. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008

7. Горбачева В.Г. Основы инновационных процессов в образовательной деятельности [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.ibl.ru/konf/070411/17.html>.

8. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы от 7 декабря 2010 года /Казахстанская Правда от 14 декабря 2010 года.

9. Электронные интерактивные доски SMARTboard - новые технологии в образовании / <http://www.smartboard.ru/>

Қ. А. Ясинова
Астана қ.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТЫҢДАП ТҮСІНУ ІСКЕРЛІКТЕРІ МЕН DAҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Қазақстан Республикасы әлемдік бірлестікке кірген заманда білімнің рөлі мен маңызы артты. Мәдениеті жоғары ХХІ ғасыр адамын қалыптастыру міндеті білім беру ісін ірілендіру қажеті мектеп пен қоғам алдында жаңа маңызды мәселелер қойып отыр. Жалпы орта білім беретін мектептерде шетел тілдерінің мазмұны анықталып, оған қойылатын талаптар нақтылануда. Шетел тілін ана және орыс тілімен қатар оқыту арқылы мұғалім оқушылардың тыңдап түсіну, сөйлеу, оқу және жазу іскерліктері мен дағдыларын жетілдіріп қана қоймайды, оларды өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді. Оқушылардың шетел тілінде сөйлеу қабілеттерін жетілдіру мектепте берілетін бүкіл білім мазмұнының негізгі мақсаты болып табылады. Шетел тілі арқылы оқушылар әлемді таниды, тілін оқып жатқан елдің мәдениетімен, өмірімен танысады.

Шетел тілінде оқушылар дұрыс қарым-қатынас жасай алу үшін, олар ауызша айтылған сөзді тыңдап түсінулері тиіс. Тыңдап түсіну – сөйлеудің серігі, сөйлеу экспрессивті формаға жатса, тыңдау импрессивті формаға жатады. Ауызша айтылған сөзді қабылдау мен түсіну өте күрделі психикалық әрекет. Тыңдап түсіну қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік еске, қабылдауға, логикаға, санаға, ажырату және таным механизмдеріне, салыстыруға, жинақтауға байланысты. Тыңдап түсіну барысында оқушылардың санасында фонетикалық және интонациялық есту қабілетін қалыптастыру керек, себебі бұл күрделі процесс болғандықтан, жалпыға ортақ қиындықтарды және арнайы қиындықтарды ескеру қажет. Олар:

- Сөйлеуші қолданылған кейбір лексикалық және грамматикалық материал оқушыға таныс емес болуы мүмкін, бұл жағдай оқушыға тындаған мәтіннің мазмұнын түсінуді қиындатады. Бұл қиындықты жеңудің жолы – оқушылардың пассивтік және потенциалдық сөздік қорын байыту;

- Әр адамның дыбыстарды айту ерекшеліктері мен интонациялық ерекшеліктері болуы заңды құбылыс. Оқушы өз мұғалімінің сөйлеу ерекшеліктеріне дағдыланып алады да, басқа адам айтқан сөзді түсінбеуі мүмкін. Бұл қиындықты жеңудің жолы – сабақта техникалық құралдарды жиі қолдану керек;

- Мұғалім әдетте сабақта өте баяу ырғақпен сөйлейді, мұндағы мақсат – оқушылар оның айтқан сөзін түсінсін дегендік. Оқушылар осындай баяу сөзге дағдыланады да, дұрыс ырғақта сөйлеген сөзді түсінбейді. Міне бұл қиындықты сабақта тек техникалық құралды қолдану арқылы жеңуге болады;

- Мұғалім сабақта шетел тілінде сөйлегенде, айтқан сөзін оқушылар түгел түсінсін деп бірнеше рет қайталап айтады. Оқушылар осы қайталауға үйренеді. Шынайы коммуникацияда сөйлеуші айтқанын қайталамайды, сондықтан мұғалімнің мақсаты оқушылардың тыңдаған мәтіннің мазмұнын бір-ақ рет тыңдағанда түсінуге үйрету. Ал кей жағдайларда оқушылар мәтіннің мазмұнын бір рет тыңдағанда түсінбесе, оны екінші рет тыңдатуға болады, алайда бұл жолы мұғалім тыңдайтын мәтінге қосымша бір тапсырма беруіне болады. Мысалы, мәтінді екінші рет тыңдағандар да, бұл оқиғаның басты кейіпкеріне, оқиға уақытына, оқиға жеріне және т.б. назар аударыңдар деген сияқты тапсырмалар;

- Келесі бір қиындық мынада: егер тыңдаушы сөйлеушінің бет-әлпетін көріп, оның сөйлеу органдарының қимыл-қозғалысын байқап отырса, онда ол өзі тыңдап отырған сөзді жеңіл түсінеді, бірақ мұндай жағдай үнемі бола бермеуі мүмкін (телефон арқылы сөйлесу, радиодан хабар тыңдау т.с.с.). Жоғарыда айтылған қиындықтарды жеңудің алғышарты – мұғалімнің сабақта техникалық құралдарды кеңінен пайдалануы және тыңдау қабілеттерін дамытуға арналған жаттығуларды дұрыс ұйымдастыра алуы.

Оқушылардың ағылшын тілі сабақтарында тыңдап түсіну қабілеттерін дамытуда төрт жаттығулар тобын ұсынуға болады.

- Бірінші топ жаттығулардың мақсаты – мәтінді тыңдаудың алдында лингвистикалық және психологиялық қиындықтарды алдын-ала жою.

- Екінші топ жаттығудың мақсаты – мәтінді тыңдауға арналған жаттығулар. Мұнда оқушылар мәтінді тыңдап, оның тақырыбын, идеясын анықтау, берілген кестені/сызбаны және т.б. толтыру, сұрақтарға берілген жауаптардың мәтін мазмұнына сәйкес келетінін анықтау және т.б.

- Үшінші топ жаттығудың мақсаты – мәтін мазмұнын толық түсініп, оқушылардың бойында төмендегідей іскерліктерді дамыту: интерпретация, комментарий және талдау жасай алу. Мысалы, тыңдаған мәтіннің тақырыбын талдау, мәтін мазмұнына берілген ассоциограмманы толтыру, оқиғаны бағалау, басты кейіпкерді сипаттау, мәтінді коммуникация жағдайымен ұштастыра білу және т.б. Үшінші топ жаттығуларын орындау барысында оқушыларға тірек, таяныш сөздер, жоспар, суреттер, сызбалар және т.б. ұсынуға болады.

- Төртінші топ жаттығудың мақсаты – оқушыларды мәтін мазмұнының басты идеясына байланысты ойларын айтқызу, пікірталас ұйымдастыру, «дөңгелек үстел» ұйымдастыру, сахналау, сценарий жазу және т.б.

Енді тыңдауға арналған мәтіндерге қойылатын талаптарға тоқтала кетсек. Олар:

- тыңдауға арналған мәтіннің мазмұнының тәрбиелік мәні болуға тиіс және оның мазмұны оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келуі керек;

- мәтіннің берік логикасы болуы шарт;

- мәтіннің мазмұнында тыңдаушылар үшін қызықты жаңа мәселе болуы керек;

- мәтін аутентивті, яғни шындыққа негізделген, жасанды мәтін емес болуы тиіс.

Жоғарыда айтылған ойларды қорытындылай келе, оқушылардың тыңдап түсіну іскерліктерін қалыптастырып, дамыту қажет. Егер де оқушылардың тыңдап түсіну іскерліктерін дамытпасақ, шетел тілінде сөйлей алуға да үйрете алмаймыз.

Әдебиеттер

1. Садыков Т.С., Әбілқасымова А.Е. Жоғары мектепте білім берудің дидактикалық негіздері. – Алматы, 2003.

2. Маркова А.К. Формирование мотивации учения. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990.

3. Методика обучения иностранным языкам в CLLI. Модернизация общего образования. Издательств: КАРО, Санкт-Петербург, 2005

Б. А. Сиренова
г. Астана

МЕТОНИМИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Когнитивная лингвистика — направление в языкознании, которое исследует проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации и категоризации мира, в познавательных процессах и обобщении человеческого опыта, связь отдельных когнитивных способностей человека с языком и формы их взаимодействия.

Оформление когнитивной лингвистики в самостоятельную дисциплину стало крупным событием 20 века, получившую впоследствии большое распространение как в нашей стране, так и за рубежом. Когнитивная лингвистика является одним из направлений в рамках дисциплин когнитивного цикла, в основе которой лежит переход к глубинному знанию, базирующийся на изучении предметно-познавательной деятельности людей, процессов восприятия, мышления, репрезентированных и систематизированных определенным образом в нашем сознании (ментальных структурах).

В рамках когнитивной лингвистики язык рассматривается как общий когнитивный механизм, когнитивная составляющая той инфраструктуры мозга, которая отвечает за языковые проявления человеческого мышления. Именно язык открывает доступ к ненаблюдаемому когнитивному миру человека, структурам его сознания. Иными словами, когнитивная лингвистика ставит в центр внимания те аспекты структуры и функционирования языка, которые связаны с усвоением, обработкой, организацией, хранением и использованием человеком знаний об окружающем мире [1].

В современной науке складывается убеждение, что метонимический перенос представляет собой не только языковую, но и логическую, шире – когнитивную операцию, и он столь же характерен для функционирования единиц более глубинных, непосредственно коррелирующих с когнитивными структурами.

Анашкина Е.В. отмечает, что метонимия может играть очень важную роль в когнитивной лингвистике. Здесь метонимия понимается как один из способов отражения действительности в языке, как одна из основных характеристик познания, фундаментальная часть нашей концептуальной системы. Когнитивная метонимия является одной из форм концептуализации и представляет собой когнитивный процесс, который выражает и формирует новые понятия и без которой невозможно получение нового знания [1, 33].

Присущая человеку ментальная процедура категоризации опирается не только на человеческий опыт и воображение, но и на свойства метафоры, метонимии и ментальной образности. Наше знание на базовом уровне организовано по оппозиции «часть-целое». Это объясняется тем, что способ, с помощью которого мы расчленяем объект на составляющие, оказывается значимым. Во-первых, части целого обычно коррелируют с функциями, следовательно, наше знание о функциях обычно ассоциируется со знанием о компонентах целого. Во-вторых, части определяют форму и тем самым то, как объект воспринимается и воссоздается в сознании. В-третьих, мы взаимодействуем с вещами через их компоненты, и тем самым отношение «часть-целое» играет главенствующую роль в выборе тех двигательных программ, которые могут быть использованы в

материальной деятельности человека. Мы также переносим структуру отношения «часть-целое» на события [2].

Метонимия концептуальна по своей природе, т.е. представляет собой отношение между концептами, а не просто словами. Метонимия представляет собой когнитивный процесс, при котором одна концептуальная сущность (the vehicle) обеспечивает доступ к другой концептуальной сущности (the target) внутри одной концептуальной области. Общий когнитивный принцип метонимии состоит в том, что некий хорошо понимаемый аспект какого-либо объекта или явления используется, чтобы заменить объект в целом или другой его аспект.

Смысл метонимии не только в том, чтобы назвать целое по его части, но в том, чтобы выбрать особую характеристику этого целого, соответствующую аспекту в фокусе внимания. Многие метонимические модели опираются на культурные ассоциации, которые позволяют замещать объект именем того, с чем он обычно ассоциируется.

Прочно утвердившееся в современном языкознании когнитивное направление, опираясь на весь предыдущий опыт традиционных лингвистических исследований, позволяет выявить ментальные основания языковых явлений и значительно расширить взгляд на такие, на первый взгляд, детально изученные явления, как метонимия. Исследование метонимии как одного из фундаментальных свойств нашего сознания на когнитивном уровне значительно активизировалось в последнее десятилетие.

В метонимии стали видеть ключ к пониманию процессов мышления. Поэтому исследование процесса рождения новых слов и изменения значений по метонимическому типу на концептуальном уровне может пролить свет на проблему организации не затронутых ранее фрагментов системы человеческого сознания. К тому же необходимо учитывать, что языковая картина мира перестраивается с большой скоростью. По словам Е.С.Кубряковой, для ее адекватного отображения необходимо описывать не устаревшую картину мира, а смотреть на то, как она перекраивается [2, 123].

Когнитивный подход к метонимии предписывает рассматривать ее как один из принципов организации обыденного мышления и определенный способ концептуализации и категоризации действительности. Основу метонимии составляет процесс метонимического проецирования, осуществляемый в пределах одной идеализированной когнитивной модели, которая представляет собой упорядоченную когнитивную репрезентацию фрагмента действительности с определенным набором концептуальных составляющих и отношениями между ними. Таким образом, опираясь на концепцию З. Ковечеша и Г. Раддена, метонимию можно рассматривать как когнитивный процесс, в котором один концепт-средство (средство) обеспечивает ментальный доступ к другому концепту-цели (цель) в пределах одного домена, или идеализированной когнитивной модели (ИКМ).

Развитие когнитивного подхода к явлениям языка, активно разрабатываемое в отечественной и зарубежной лингвистике на протяжении не одного десятилетия, способствовало его пониманию как источника сведений о концептуальных или когнитивных структурах нашего сознания и интеллекта. В этой связи языковые явления рассматриваются как отражения когнитивных процессов концептуализации и категоризации окружающего мира. Исследование когнитивной функции языка подразумевает изучение процессов его производства и понимания, типов когнитивных структур и их языковых репрезентаций, языковых и концептуальных категорий и пр. Среди разнообразных структур представления знаний, которыми мы оперируем в мыслительной деятельности и которые затем объективируем в вербальных структурах, центральное место занимает концепт. Он рассматривается как идеальная, абстрактная оперативная единица мыслительных процессов, или квант структурированного знания. Необходимо отметить, однако, что языковые средства своими значениями передают лишь часть концептуальной информации.

По определению Е.С. Кубряковой, значением слова становится лишь концепт, «схваченный» знаком. В этом случае можно говорить о метонимическом характере процесса вербализации и феномена языка как такового, при котором часть представляет целое [2, 109]. Связь языка и мышления четко сформулирована в концептуальной семантике Р. Джекендоффа, который утверждал, что, изучая семантику естественного языка, мы тем самым изучаем структуру мышления. Приравнивание значения языковых выражений к выражаемым в них концептам является отличительной чертой когнитивного подхода в целом.

Концептуализация как процесс первичного формирования концептов в процессе познавательной деятельности тесно связана с процессом категоризации, направленным на объединение сходных или тождественных единиц в более крупные разряды – категории. Подобие и сходство, объединяющие элементы в категории на основе какого-либо концепта, и сопоставление с их помощью двух концептуальных структур характерны для метонимической когнитивной модели. Она обуславливает объединение элементов в единую категорию, т.е. служит элементом категоризации.

На это впервые указал Дж. Лакофф в своей работе «Женщины, огонь и опасность», суммировав результаты когнитивных разработок по проблемам категоризации. Важно отметить, что Дж. Лакофф указывает на прототипический принцип организации концептуальных категорий, означающий, что элементы категорий не тождественны друг другу, а обладают различным набором характеристик, присущих в полном объеме прототипу – лучшему образцу категории. [3, 96].

Одним из важнейших факторов, определяющих когнитивную интерпретацию метонимии, является понятие «выделенности» (salience), определяющее вектор концептуальных отношений в метонимической модели. Суть его состоит в том, что при форматировании когнитивного содержания одним его фрагментам придается большее значение, чем другим. Имея непосредственное отношение к дихотомии “фон-фигура” в гештальпсихологии, данное понятие получает различную модификацию в нескольких теориях: теории профилирования в когнитивной грамматике Р. Ленекера и теории концентрации, или фокусировки внимания в концептуальной грамматике Л. Талми и фреймовой семантике Ч. Филлмора .

С развитием когнитивной парадигмы происходит расширение интерпретации метонимии и отделение когнитивной метонимии как механизма концептуализации действительности от языковой метонимии как семантического механизма развития значения слова. Когнитивная лингвистика представляет метонимию как фундаментальный прием познания и осмысления действительности, как один из механизмов когнитивного моделирования и исследует метонимию с позиций теории прототипов, концептуальной семантики, фреймовой семантики и ряда других направлений.

Литература

1. Анашкина Е.В. Дискурсивный аспект функционирования стилистического приема метонимии. – М. 2003 г.
2. Кубрякова Е.С. «Когнитивная лингвистика». – М., изд. Наука, – 1981г.
3. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. – М. 2004 г.

СУБЪЕКТ-СУБЪЕКТ ӨЗІНДІК ОҚУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОБАСЫ

«Қазақстан–2050» стратегиясы мазмұнында Қазақстан Республикасының нарықтық қатынастары мен бәсекелестіктің өсуіне байланысты болып жатқан әртүрлі өзгерістер білім беру жүйесіне қойылатын талаптарды өзгертеді. Біздің мемлекетіміздің дамуының негізгі бағыттары жан-жақты сипатталған. Стратегия бағыттарының жүзеге асуы үшін білімді, дені сау, адами қасиеттері жоғары мамандар қажеттігі бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Әсіресе, жоғары оқу орнындағы білім берудің алдына күрделі мәселелерді қойды. Олардың бірі — студенттердің жоғары оқу орны өмірінде кездестіретін көптеген жағдайларына байланысты кездесетін кризистік құбылыстардың қиындықтарын жеңу жолдарын іздестіру. Қазіргі таңда білім беру мәселелері жалпы әлемдік қоғамдастықтың өзекті мәселелердің бірі болуы өркениет дамуының білім беру сапасымен бірден-бір байланысты. ҚР «Білім беру» мемлекеттік бағдарламасында білім беруді жетілдіру мен оқыту процесіне жаңа акпараттық технологияларын енгізу арқылы сапалы кәсіби мамандарды даярлауды қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған. Педагогикалық-психологиялық әдебиеттердің көбінде бұл мәселе «бейімделу» деген анықтамамен көрсетіліп жүр.

Жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуінің педагогикалық жақтары педагогтарға тікелей байланысты. Жеке тұлғаны жан-жақты дамытумен бірге, жеке және жас ерекшелігіне қарай қоғамдағы өзгерістерге бейім даму мүмкіндігін айқындауды қарастырады. Жеке тұлға проблемалы бағыттағы шығармашылық сипатқа ие бола отырып, тәжірибеде қолданады. Нәтижесінде әлеуметтік бейімдеу барысында жеке тұлғаның өзіндік пікірі, қоршаған ортасына құрметпен қарау көзқарасы қалыптасып, таным қабілеті ашылады.

Тұлғаның бейімделуі немесе бейімделе алмауының сипаты мен деңгейі көбінесе адамның биологиялық, физиологиялық, психикалық қасиеттеріне және оның әлеуметтік дамуына байланысты.

Жоғары оқу орнындағы оқу процесінің алғашқы кезеңінде жаңа жағдайларға әлеуметтік-психологиялық бейімделу жатады. Дәл осы сәтте тұлға бойында жаңа әрекет түрлерін меңгеруге, айналасындағылармен қарым-қатынасқа түсуде, бос уақытын ұйымдастыруда қиындықтар, қарама-қайшылықтар кездеседі. Осы қиындықтар мен қарама-қайшылықтар негізінде студент таңдаған мамандығына, жоғары оқу орнындағы оқу процесіне деген қызығушылығын жоғалтып алмау үшін, бірінші курс студенттерімен педагогикалық-психологиялық жұмыстар жүйелі түрде жүргізіліп отыру қажет.

Жоғары оқу орнындағы жағдайларға студенттердің бейімделуі оқу процесіндегі білім сапасының артуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі. Бейімделу субъектінің оқу орнындағы міндеттерге, жаңа жағдайларға икемделу процесін, негізгі әрекет-оқу әрекетіне жағымды қатынасын қалыптастыруға, тұлғааралық қатынас жүйесіне енуіне, тұлғаның өзін-өзі көрсету, реттеу және қажеттіліктерін қанағаттандыруға негіз болады.

Бейімделу мазмұнын анықтауда оның философиялық, психологиялық, педагогикалық мәнін ашуды қажет етеді.

Бейімделу (адаптация; лат. adaptatio – бейімделу) – организмнің сыртқы ортаның әртүрлі жағдайына бейімделу қабілеттілігі. Студенттің бейімделуі ортаға қалыпты дамуды, еңбекке қабілеттілікті және қоршаған ортаның әртүрлі жағдайындағы организмнің ұзақ тіршілік етуін қамтамасыз етеді.

Тұлғаның әлеуметтік психологиясының міндеті – адамның тиімді бейімделуіне қандай өзіндік функциялар және психикалық механизмдер көмегімен қол жеткізуге болатындығын анықтау болса, Т.Шибутани: «Сонымен әрбір тұлға қиыншылықтарды жеңуге мүмкіндік беретін тәсілдер жиынтығымен сипатталады, бұл тәсілдерді бейімделу нысандары ретінде қарастыруға болады», – деп тұжырым жасайды.

Жоғарыда көрсетілген авторлардың пікірлерін тұжырымдай келе, бейімделу - белсенді іс-әрекеттің алғышарты мен тиімділігіне деген жағдайлардың ерекшелігі деген тоқтамаға келеміз. Аталмыш авторлар бейімделудің үш формасын қарастырып отыр:

1. Формальды бейімделу.
2. Қоғамдық бейімделу.
3. Дидактикалық бейімделу.

Авторлар көрсеткен бейімделудің осы формаларын біздің зерттеуіміздің негізі – студенттерге байланысты қарастырып көрелік.

1. Формальды бейімделу – студенттің жаңа ортаға, жоғары мектеп құрылымына, оқу мазмұнына, оның талаптарына, өзінің міндеттеріне деген танымдық ақпараттық төселуі.

2. Қоғамдық бейімделу – топтардың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты бірігу формасы.

3. Дидактикалық бейімделу – студентті дайындаудағы жоғары мектептегі оқу жұмысының әдістері мен нысандарына бейімделу [2].

Тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделуі оның белгілі бір әлеуметтік-психологиялық статусқа ие болу, қандай да бір әлеуметтік-психологиялық рөлдік функцияларды игеру процесі ретінде сипатталады. Мұнда тұлға өмір мен іс-әрекеттің ішкі және сыртқы жағдайлары арасындағы үйлесімге қол жеткізуге ұмтылады. Оның жүзеге асуына қарай тұлға бейімделгендігі жоғарылайды. Бейімделудің жоғары деңгейінде адамның психикалық іс-әрекетінің орта шарттары мен әрекеттеріне барабар іске асады.

Кәсіби қалыптасу адам өмірінің ұзақ кезеңін қамтиды (35-40 жыл). Осы уақыт аралығында өмірлік және кәсіби жоспарлар өзгереді, әлеуметтік жағдайлар мен жетекші іс-әрекет ауысады, тұлға құрылымының қайта құрылуы жүреді. Осыған байланысты кәсіби қалыптасудың үздіксіз процесінде кезеңдердің бөліну критерийлері туралы сұрақ пайда болады.

Тұлғаның кәсіби қалыптасу мәселесін терең зерттеген отандық психологтардың бірі Т.В. Кудрявцев тұлғаның мамандыққа қатынасы мен іс-әрекеттің орындалу деңгейін кезеңдерді бөлу критерийлері ретінде алды. Ол кезеңдердің төрт түрін бөліп көрсетті:

1. Кәсіби ниет, (ой) оның пайда болуы мен қалыптасуы;
2. Кәсіби білім беру және кәсіби іс-әрекетке дайындық;
3. Мамандыққа кірісу, оны белсенді меңгеру және өндірістік ұжымнан өз орнын табу;
4. Кәсіби еңбекте тұлғаның толық жүзеге асуы [125].

Кейіннен Е.А. Климов кәсіпқойдың өмірлік жолының кезеңіне дәлірек тоқталады:

1. Оптация – кәсіби орындарда мамандық таңдау кезеңі;
2. Адаптация – мамандыққа кірісіп, оған үйрену;
3. Интернал – кәсіби тәжірибені иемдену;
4. Шеберлік – еңбек іс-әрекетінің білікті орындау;
5. Беделділік фазасы – кәсіпқойдың жоғары біліктілікке жетуі;
6. Тәлімгерлік – кәсіпқойдың өз тәжірибесін басқаларға беруі мен үйретуі.

Кәсіби қалыптасу процесіндегі іс-әрекет динамикасын Н.С. Глуханюк зерттеген [3]. Оның айтуынша, кәсіпке дайындық, оған бейімделу, шеберлік т.б. кезеңдерде тұлға іс-әрекеті күрделене және кеңейе түседі. Ал, В.Д. Шадриков кәсіби мәнді сапа ретінде іс-әрекет тиімділігіне және меңгеру табыстылығына әсер ететін іс-әрекет субъектісінің индивидуалды сапаларын қарастырған. Жоғары оқу орындарының «Психология» мамандығы студенттеріне кәсіби іс-әрекетке бейімдеу эксперимент жұмыстары жүргізілді [4].

Білім беру нәтижесін бағалау кезінде студенттердің жақсы әлеуметтену, өз-өзін көрсете алу дағдысы, өзіндік талдау жасау, өз-өзіне баға беру, өзін-өзі қалыптастыру қабілеті ескеріле отырып, құзыретті жолды пайдалану жүзеге асырылады. Құзыретті жол жасау білім беру үрдісі мен жұмыс берушінің қызығушылығы арасындағы негізгі байланыс болып табылады. Қазіргі таңда Министрліктер, жетекші компаниялар мен ведомстволар, білім беру мекемелері құзыреттілік тілінде маманға өзінің талаптарын қоюды қалыптастыруда. «Психология» мамандығы бойынша оқытудың нәтижесі

ҚР Өлеуметтік қорғау және еңбек Министрінің 2012 жылғы 24 қаңтардағы №373 және ҚР Білім және ғылым Министрінің 2012 жылғы 28 қаңтардағы № 444 бұйрығымен бекітілген, Дублиндік дескриптің негізінде құзыреттілік арқылы көрсетілетін біліктіліктің Ұлттық шеңберінде анықталады [2].

Психологты дайындау бойынша білім беру бағдарламасын қалыптастыру кезінде кәсіби құзыреттілік пен дағдыны дамытуға ерекше мән беріледі:

- ғылыми-іздену бағдарламасын зерттеуде психологиялық жұмысты жоспарлауды қамтамасыз ету саласында;

- өндірістік іс-әрекетті және бизнесті, кадрды аттестаттауда психодиагностикалық құралмен қамтамасыз ету, кәсіптік бағытта және кәсіптік іріктеуде адам ресурсын басқаруда психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторды талдау тиімділігін арттыру саласында;

- психологиялық зерттеуді және оқыту мен тәрбиелеу үрдісін жетілдіру кезінде;

- психологиялық алдын алу мен психологиялық түзету сұрақтарының кең шеңбері бойынша психологиялық кеңес беру саласында;

- құқық қорғау қызметі бойынша психологиялық жұмысты жақсарту саласында [5];

Арнайы жүргізілген зерттеу барысында дайындалған теориялық қағидалар мен тәжірибелік педагогикалық жұмыста қол жеткен нәтижелер төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

1. Философиялық, психологиялық және педагогикалық әдебиеттерге, іргелі зерттеулерге шолу жасау негізінде ғылыми теориялардың, педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесінің жан-жақты, терең талдануы жоғары оқу орнындағы оқу процесі қазіргі заман талабына сай ұйымдастырудың әдіснамалық тәсілдерін (жеке тұлғалық, қызметтік, жүйелілік, инновациялық) анықтауға қол жеткізді. Жеке тұлғаға бағытталған білім тұжырымдамасының оқу үрдісін басқарумен байланысы көрсетілді. Оқу процесі ұйымдастырудың қызметтік құрамының негіздеріне кешенділік, ашықтық, сатылы лауазымдық, икемділік, инструменталдық, қызметтік, демократияландырушылық және т.б. қағидалары жататыны нақтыланды.

Жоғары оқу орнында педагогикалық процесті ұйымдастырудың түрлі тәсілдерін зерттеу негізінде студенттің жеке қабілетін дамытуға сай оқытушының атқаратын қызметін оңтайландыру үшін оқу үпроцесін ұйымдастыруға қажетті педагогикалық шарттар айқындалды.

2. Студенттің жеке қабілетін дамытуға байланысты педагогикалық процесті ұйымдастыру құрылымының моделі жасақталды. Онда студентті «субъект-субъект» ретінде қарастыра отырып, өзіндік оқуға жағдай жасаудың педагогикалық жобасы ұсынылды. Жүргізілген тәжірибелік эксперимент жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей, оқытушының қазіргі заман талабына сай педагогикалық технологияларды жетік білмеуі оқу сапасының төмендеуіне негіз болып отыр. Сондықтан бұндай келеңсіздіктерді болдырмау мақсатында педагог мамандардың озық педагогикалық тәжірибелерді зерттеу мен оны тәжірибеге енгізу және олардың біліктілігін арттырудың сапасыздығынан, нәтижесінде кәсіби шеберлігі жан-жақты дамыған мұғалім дайындалмайтындығы айқындалды. Бұл келеңсіздіктерді болдырмау мақсатында зерттеу жұмысында педагогтардың қызметіне қойылатын педагогикалық шарттар анықталып, педагогикалық технологияны өз қызметтеріне жан-жақты қолдана алатындай құрылымдық моделі жасақталды.

3. Зерттеу барысында студенттердің жеке қабілетін дамытуға байланысты педагогикалық процестерді жобалаудың моделі жасақталып, оның әрбір бөлігіне сипаттама берілді. Жоғары оқу орнында педагогикалық процесті ұйымдастыру ұстанымдары қарастырылды.

4. Жүргізілген тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының қорытындысы зерттеу жұмысының тиімділігі мен нақтылығын практикаға енгізу барысында зерделенді. Зерттеу жұмысының дәлелділігі мен сенімділігі нақтыланды.

Әдебиеттер

1. Митина Л.М. Психологическое сопровождение выбора профессии. – М., 1998. – 125 с.
2. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. – М.: Изд-во Наука, 1976. – 271 с.
3. Климов Е.А. Человек как субъект труда и проблемы психологии. 1984. – № 4.- С.5-14.
4. Фонарев А.Р. Развитие личности в процессе профессионализации. 2004. – № 6.С.18-21.
5. Васильева СВ. Структурные и динамические особенности студенческого адаптационного синдрома: Автореф.дисс... канд.психол.наук – СПб., 2000. – 25 с.
6. Джакупов С.М., Бердібаева С.К. Психологиялық зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу тәсілдері. – А., 1998. 106
7. Шарьязданова Х., Ермекбаева Л.К. Коррекционная тренинг-программа по устранению трудностей в обучении детей. – Алматы, 2006. – 174с.
8. Добронравов Н.П К проблеме адаптации первокурсников к условиям учения и труда в вузе // Вопр.Психология личности и деятельности студентов – Иркутск, 1976. – 59 с.
9. Просецкий П.А.Социально-психологические проблемы учебно воспитательного коллектива, 1970. – 5-128 с.

Ә. М. Қызырова
Астана қ.

ПАРЕМИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР – ЖҰМБАҚТАРДЫҢ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІН ОБРАЗДАУ ҮДЕРІСІНДЕ ОРЫНДАЙТЫН ҚЫЗМЕТТЕРІ

Қазіргі таңда жұмбақтың табиғатын зерттеп, оның паремиялық бірліктер – мақал-мәтелдермен жақындастыратын белгілері, қасиеттері әлі де айқындалмаған. Күні бүгінге дейін жұмбақ тек сөз өнері тұрғысынан ғана зерттеу өзегі болып, оның қазақтың ескі наным-сенімімен, тұрмыс-салтымен, мақал-мәтелдермен тығыз ұштасқан қырлары толық ашылмай келді.

М. Әуезов 40-жылдардың өзінде-ақ жалпы, жұмбақты сөз бейнесінің кілті есебінде тануға болады деген. Жұмбақ ақындықтың ұрығы – дәні тәрізді. Бұл жақтарын тексеріп, тану да ғылыми міндет [1, 3].

Соңғы кезде жұмбақ тек фольклордың жанры ретінде ғана зерттелінбей, тілдік бірлік ретінде қарастырылады, себебі ол дүниенің тілдік бейнесінің фрагменті ретінде әртүрлі құбылыстарды астарлап беріп, бейнелейді. Сондықтан жұмбақты жеке зерттеу нысанына айналдырып, оның өзіндік ерекшеліктерін көрсетуге болады. Сол өзгешеліктерін атаудан бұрын жұмбақтық анықтамаларын келтірейік. Кейбір ерекшеліктерін көрсетуге болады. М. Ғабдуллин жұмбақтың ерекшелігіне жұмбақтық затты нақты атамай, астыртын түрде атап, нәрсенің сырт көріністерін сипаттап, белгілерін көрсететінін жатқызады: «Жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін сыртқы белгілерін жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттайды, ол заттың өз атын жасырып ұстайды. Сондықтан да ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз» [2, 320].

Жұмбақтың негізгі қызметі – дидактикалық функция. Жұмбақтарды шешу үдерісінде жастар тек қана күнделікті тұрмыста қажетті заттардың аттарымен танысуымен қоса, тәлім-тәрбие алады, мінез-құлықтық үлгілерді, дағдыларды да бойына сіңіреді. Жұмбақтарды тіл дамыту шәкірттер шаршаған кезде миын тынықтыру, сабақтардың тартымдылығын арттыру мақсатында қолданылады.

Сонымен қоса, жұмбақтардың когнитивтік қызметін де көрсетуге болады, себебі жұмбақтардың тілдік құрылымы (ішкі және сыртқы) алуан түрлі болып келеді. Жұмбақтар тікелей сұрақ ретінде, мақұлдайтын немесе болымсыз сөйлем түрінде, каламбур түрінде кездеседі. Жұмбақтардың көбі бірыңғай синтаксистік формаларды жүзеге асырды. Жұмбақты шешу үдерісінде адамдар синтаксистік формаларды да жаттап алады, олармен көрнекті түрде танысады.

Жұмбақтардың құрамында әртүрлі реалиялар кездеседі, сондықтан да жұмбақтардың тілді үйрену үдерісіндегі қызметі зор. Басқа этностардың өкілдерін реалияларымен таныстыру үдерісінде жұмбақтар когнитивтік-мәдениетті функцияны атқарады, өйткені реалиялар арқылы басқа елдің мәдениеті, тұрмыстарының өзгешелігі, халықтың өмір тәсілі, көзқарасы, табиғи-географиялық орта туралы түсініктер береді. Жұмбақтар құрамында кездесетін келесі реалияларды атауға болады.

1. Халықтың мифтік түсініктеріндегі бейнелер:

*Көк өгізім жүреген,
Мүйізін көкке тіреген.*

«Көк өгіз» ескі мифтік түсініктің, халықтың байырғы діні нанымының негізінде пайда болған бейне. Бұрынырақта хақ тәңірінің әмірімен ең әуелі жер жаралды, одан соң көк жаратылды, жер мен көкті мүйізімен көтеріп тұрған бір алып көк өгіз бар, ол өзіндей бір үлкен балықтың үстінде тұрады деген сенім болған. Көк өгіз шаршаған кезде жерді бір мүйізіне ауыстырғанда жер сілкіну болады, екі мүйізі сынса, ақыр заман болады деп айтылған [3, 107-108].

2. Құдық – қазақтың көпшелі тұрмысының реалиясы, себебі қазақтың тұрмыс-тіршілігі бұрынғы заманда құдықпен байланысты болған. Құдық дегенде ең алдымен су көз алдымызға тұра қалады, су – тіршілік негізі, қараңыз:

*Жапанда бір құдық бар суы тәтті,
Ішінде бір бәйтерек тек айбатты,
Жаралған десек болар қандай шебер,
Адамзат не бол десе сол болыпты.*

«Дария» – қазақ нанымдарында ағып жатқан үлкен ағынды су. Сондықтан қазан ішіндегі сорпаны – дарияға, пісіп жатқан етті – дарияда жүзген жайынға теңеуі нанымды, ауыстырулар, кішірейту, сұйық, сол себепті жұмбақ диірменге салынып содан тоқтаусыз ақ ұян болып шығып жатқан бидайды дарияға теңеуіне қисын бар [4].

Дария сөзі жұмбақ мәтіндерінде өзінің нақты мағынасына қосымша ұғым-түсініктер жамап алады, қараңыз:

*Дүниеде бір дария беті қатқан
Бетінде бетегесі шығып жатқан
Қараса сол құдыққа көз жетпейді
Құр қалмас сол құдықтың суын татқан.*

Бұл жерде дария – шетсіздіктің өлшемі. Жұмбақ оқу, білім алуды жасырып отыр.

Сонымен қоса, жұмбақтар экспрессивтік функцияны да атқарады. Олардың құрамында бейнелі тәсілдер метафора, теңеулер қолданылады, мысалы, қазақ жұмбақтарында тұрақты образ ретінде кемпір, қыз, жезде образдары жүзеге асырылады, мысалы: ұдайы қолданылатын ауыстыру – кемпір арқылы, керегенің майысқан тұрқын белі майысқан, бүкшеңдеген кәрінің суреті арқылы бейнелеуге болады:

*Жетпіс кемпір жер тістелеп жатыр,
Он кемпір мұз арқалап тұр*

Кемпірдің еңбекқор, шаруа мен қолөнерге мығым бейнесі еңбек құралы – ұршық туралы жұмбақта бейнеленген:

*Жапанда бір кемпір бар ағаш таяқ
Аузында тістегені жалғыз таяқ
Табаны жылтыр мұздан бір таймайды,
Зырлайды күні-түні аямай-ақ*

«Қыз» сөзі ауыстыруларда түпкі мағынасынан алшақтап, сан қилы қосымша бұрма мағыналар үстемелеп алады, мысалы:

*Бір қыз бар дүниеде шынарланған
Сол қызға елдің бәрі құмарланған.
Бір адам, бір хайуан, бір жануар
Ақыры сол қызды үшеуі алған*

Үнемі қайталанатын тағы бір атау – жезде, қараңыз:

*Жездем жезді қамшысымен
Жер шұқылайды (Тамшы)
Жер астында жездем аты кісінейді (Суыр)
Жез отаудан жездем аты кісінейді (Қоңырау)*

«Жорға» ұғымы жүйріктіктің, алғырлықтың бейнесі. Жорға образы жұмбақтарда келесі тенеулерде кездеседі: *боз жорға, ақ боз жорға, құла жорға, көк жорға*. Мысалы, қаламның қағаз үстіне жазуды көрсету үшін жорғаның жүрісіне теңейді:

*Тайпаңдап бүгіліп құла жорға,
Маңызданып аяғын басар зорға,
Неше күн дамыл алмай жүрсе де
Иіліп жерден шөпті жемес сонда*

Жұмбақтардың келесі функциясы – репрезентативтік қызмет. Жұмбақтар арқылы әлемнің фрагменттері бейнелі түрде көрсетіледі. Әлемнің құбылыстарын, заттарын бейнелеу үшін жұмбақтардың құрамында әлемнің көптеген модельдері жүзеге асырылады. «Әлемнің моделі» терминнің біз әлем туралы дүниетанымды жүйелі түрде көрсететін когнитивтік модельдердің жиынтығы деп сипаттаймыз. Бұл модельдердің жиынтығының архетиптік негізі бар, себебі олар ұжымдық санасыз елес, үлгі ретінде ежелгі заманнан бері қалыптасқан. Архетиптер үлгі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа мақал-мәтел ретінде де жеткізіліп отырады. Сол жеткізілетін құндылықтардың ішінде әлемнің моделі туралы ақпарат та бар. Бұл архетиптік ақпарат – универсалия, себебі әлемді бейнелейтін модельдер барлық халықтың мақал-мәтелдерінде кездеседі. Мақал-мәтелдерде бір жағынан, «халықтың жаны», «халықтың менталитеті» туралы мағлұматтар бейнеленсе, екінші жағында универсалиялар да көрініс береді, өйткені әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің мағыналары бірдей болуы мүмкін, бірақ олардың денотатты-бейнелі реңкі өзгешеленеді. Халықтардың мақал-мәтелдерінің жалпы, ортақ белгілеріне әлемнің модельдерінің сипаттау қызметін жатқызуға болады. Әлемнің модельдері халықтардың паремиялық бірліктерінде келесі түрде бейнеленеді:

1) кеңістіктің құрылымын суреттейтін модель: *жоғары /төмен; аспан /жер; жер /жер асты; оң /сол; шығыс /батыс, т.б.;*

2) уақыт туралы ақпарат білдіретін модельдер: *күн /түн; қараңғы /жарық; қыс /жаз; көктем/күз;*

3) түр-түсті білдіретін модельдер: *ақ/қара; көк/қызыл/қара; табиғат/мәдениет;*

4) оппозицияны бейнелетін модельдер, т.б.

Әлемнің модельдері әртүрлі кодтық жүйелерде көрініс бере алады. Әртүрлі кодтардың негізін әлемнің заттары, құбылыстары қалайды. Олар астральдік, вегетативтік, зооморфтік, антропоморфтық, түр-түстік, гастрономиялық, сандық кодтарды қалыптастыруға себін тигізеді. Бұл кодтар семантикалық деңгейі бойынша біркелкі болады, өйткені барлық кодтардың нысаны – қоршаған әлемді адамның дүниетанымына сай бейнелеу [5, 6].

Қорыта айтқанда, жұмбақтар паремиялық жүйеде маңызды орын алады. Олар арқылы әлемнің бейнесі мифологиялық және дүниенің модельдері арқылы суреттелінеді. Әр халықтың әлемдік тілдік бейнесінде жұмбақтар өзгешеленіп, универсалдық түсініктерді, ортақ моделдерді ерекшелейді.

Әдебиеттер

1. Ауезов М. Кіріспе// Қазақ жұмбақтары. – Алматы: Ана тілі, ЖШС, 2007.
2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1974.
3. Бегимов М. Почему сложилось мнение у киргизов, что держится на рогах быка // Средняя Азия, 1911, № 3
4. Керім Ш. Қазақ жұмбағы. – Алматы: Арыс, 2007.
5. Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. – М.: Комкнига, 2006.

О. В. Воробьев
г. Астана

TRANSLATOR'S UNCONSTRAINED ERRORS

Erratum humanum est as a time - honoured maxim is amply represented in verbal expression. Such language phenomena as paronymy, tautology, apokoinu, graphon, lie at the heart of misunderstanding, misinterpretation, and, as it were, human lingual fallacy. And it causes foregrounding as the generative mode to create a stylistic meaning.

But the activity which will not tolerate erratic expression must be interpreting/translation, and erring unintentionally will not foreground anything since an accurate and coherent transmission of the original without whatever vignettes is the aim.

However, oral translation allowing not much time to travel from the source text to the target text, not to say of the ongoing pressures and tenseness while interpreting, is suggestive of error making as the inevitable attendant. The central argument accounting for it is the diverging orders of the both source and target languages, and an immediate evidence of it is a literal translation of the original, for example, Russian → English, e.g.

ST: Из названия книги очевидно, что вся она посвящена межкультурной коммуникации [1, 229].

TT1: From the title of the book it is obvious that it is devoted to intercultural communication (the article writer's translation)

It is a common error of word - order imitation class. The correct translation should be:

TT2: The book's title suggests that it will address/discuss intercultural communication (the article writer's translation)

The self-evidence of the adequate TT 2 is not only the grammatical transformation, but also the stylistic adequacy. So, we believe that such interpreting (and, on a general scale, translating) errors should be regarded as *unconstrained errors*.

The point is, that such negligence in translation should have been avoided so far as the competence of the interpreter/translator is concerned, but remembering the “warping” attendants (time pressures and mismatch of the language orders), it is a regular occurrence.

Another example of such is a real case of simultaneous interpretation Russian → English when a Translation Studies student rendered «наземные цифровые каналы» as «*terrestrial* digital channels», though the correct equivalent ought to have been «*ground-based/land-based* digital channels»

An entry from ABBY Lingvo online dictionary: *terrestrial* 1. прил. 1) земной 2) а) происходящий на земле, на суше; б) живущий на земле или в земле; сухопутный; наземный 3) земной, светский 4) похожий на Землю (о планетах) 2. сущ. 1) землянин, житель Земли 2) (*terrestrials*) наземные животные (2), most obviously points out to the misplaced equivalence in the translation. So, *land-based/ground-based* is more technically embedded, nevertheless, *terrestrial* is a direct analogue of *land/ground* (adj.)

A case of another unconstrained error is the translation of *запустить проект* as *implement a project*; of course, the appropriate equivalent must be *launch a project*, since there is some notional difference between *implement* and *launch*, the latter being closer to *start*, while the former necessarily reads as *выполнять, осуществлять; обеспечивать выполнение, приводить в исполнение*.

If we take English → Russian,

ST:

«Although I do not believe that awards are a measure of the work we do, I would like to add the National award for Best Screenplay that I won in 1989 to the [growing pile](#) of [returned awards](#). Also, I want to make it clear that I am not returning this award because I am «shocked» by what is being called the «growing intolerance» being fostered by the present government. First of all, «intolerance» is the wrong word to use for the lynching, shooting, burning and mass murder of fellow human beings. Second, we had plenty of advanced notice of what lay in store for us — so I cannot claim to be shocked by what has happened after this government was enthusiastically voted into office with an overwhelming majority» [3],

we will have the following translation:

ТТ 1:

Хотя я и не думаю, что награды – это оценка работы, *которую мы делаем*, я хотел бы *добавить* Национальную награду за Лучший Сценарий, который я выиграл в 1989, к растущей куче возвращенных наград. Также, я хочу пояснить, что я не возвращаю эту награду, потому что меня «*потрясает*» то, что *называется* «растущая нетерпимость», *которая поощряется* действующим правительством. В первую очередь, «нетерпимость» - неправильное слово, *используемое* для линчевания, расстрелов, сжигания и массового убийства людей. Во-вторых, нам *было предварительно известно* о том, что нас *ожидало* – поэтому я не могу утверждать, что я был потрясён тем, *что случилось* после того, как это правительство с энтузиазмом было избрано подавляющим большинством *голосов* (the article writer's translation) or,

ТТ 2:

Хотя я и не думаю, что награды – это оценка нашей работы, я *всё же* хотел *пополнить* всё растущий *ворох* возвращённых наград своей Национальной Премией за Лучший Сценарий, которая *была присуждена* мне в 1989 году. Ещё я хотел пояснить, что я не возвращаю эту награду из-за того, что меня *шокирует* то, что *именуется* «растущей нетерпимостью», *поощряемой* действующим правительством. *Во-первых*, «нетерпимость» – неточное слово, *для обозначения* линчевания, расстрелов, сжигания и массового убийства *собратьев*. Во-вторых, мы *заранее* знали о том, что нам *было уготовано* – поэтому я не могу утверждать, что я был потрясён *случившимся* после того, как это правительство было избрано подавляющим большинством *восторженных избирателей* (the article writer's translation)

In approaching ТТ 1, the unconstrained errors are identifiable as *награда* (instead of *премия*), *которую я выиграл* (instead of *которая была присуждена*) *добавить к куче* (instead of *пополнить ворох*), *что называется* (instead of *что именуется*), etc. It is clear that the unconstrained errors are stylistic proper (награда - премия), stylistic transformational (людей - собратьев), de-economizing or unnecessary extension (*которая поощряется – поощряемой*, тем, *что случилось* - *случившимся*).

The list of the unconstrained errors might be continued drawing on the vast body of evidence, yet the reporting format will not allow us to do it.

Conclusions:

1. Unconstrained errors is an unavoidable concomitant of translation (conference interpreting/written/any type), and should be looked at as the necessary evil;

2. In conference translation, interpreters are pressurized into committing such translation fouls and cannot help doing it since the main goal is enabling the target audience grasp the general meaning, and they get it “raw” as communication is established;

3. In other type of translation, when the translator is unencumbered by external pressures (e.g. literary translation) his or her stylistic competence is called into question;
4. The different orders of the SL and TL accounts for emergence of unconstrained errors, and to translate ST into TT with an ease and precision the translator must work as ever hard to self-improve;
5. Consulting a good guide should be must for the translator, such as Палажченко П. Р. Мой несистематический словарь [4].

References

1. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация М.: Слово/Slovo, 2000.- 624 p.
2. www.lingvo-online.ru/ru/
3. www.theguardian.com/observer
4. Палажченко П. Р. Мой несистематический словарь Р.Валент, 2002.- 304 pp.

D. B. Baizhumanova
Astana

COMMON APPROACHES TO TEACHING READING AS A FOREIGN LANGUAGE

The typical EFL (English as a foreign language) reading class revolves around a textbook reading passage. The lesson may start out with pre-reading questions, background knowledge and is devoted to some key vocabulary. Sometimes students are asked to review the passage at this point and predict its contents. Students often preview by looking at the title, the photo and caption accompanying the passage and section headings, if they exist. Students are then asked to read the passage on their own, most commonly at home but sometimes in class. After reading the passage students almost always answer a set of post – reading comprehension questions (often in true/false, multiple choice, fill-in-the blank, or short answer formats), complete vocabulary, do grammar exercises, and engage in what we might call “personalization” activities in written or spoken form, during which they state an opinion about the reading or connect some aspect of the passage to their own lives. The teacher and students go over answers to comprehension questions, exercises and activities. Then the teacher directs students to the next chapter, and the cycle begins again. Alternatively, in even more traditional EFL classes the teacher reads the passage aloud in class (after having assigned it for homework) while explaining grammar points and vocabulary items as they appear in the text. Students typically listen passively to the teacher’s reading aloud and his/her commentary.

In multi – skill courses with all – purpose course books, reading passages (in the form of dialogues or short texts) are often assigned to showcase or review of a target grammar point. Students are typically asked to read the text but the amount of reading that takes place is minimal. In such classes little attention is paid to helping students develop into skilled readers. The passage is rather used in transition to a grammar lesson, vocabulary review or rather skill practice related to speaking, listening and writing.

Of course, not every reading lesson is exactly as depicted here. Some variation inevitably exists before teacher’s transition of the students from one textbook chapter to the next one. That variation is dependent on a number of factors, including course objectives, the mandated textbook (and its reading passages and accompanying exercises), students’ reading levels and their engagement with reading – passage topics, teachers’ confidence in their own abilities to teach reading and their understanding of the reading skill and the actual time that teachers can

devote to the chapter. What rarely occurs in EFL courses, however, is a lot of reading in class or at home. Furthermore, there is likely to be more testing of reading (most often in the form of post – reading comprehension questions) than teaching of reading, the latter aimed at helping students become better and more critical readers [1].

Although students' reading abilities can improve gradually under these classroom conditions, students benefit from explicit reading instruction that aims to develop skilled and strategic readers [2]. Many students these days need to become better (e.g. to succeed in English – medium schools, to read textbooks and/or journals in the target language for academic or professional purposes, to access information on the Internet), it is worth reexamining one's approach to EFL reading and considering small or large instructional modifications that can be to assist students in becoming better readers.

Comprehensive reading curricula

Good readers, at a minimum, need to be able to identify main ideas and details; distinguish between facts and opinions; draw inferences; determine the author's intent, stance and bias; summarize; synthesize two or more reading passages and extend textual information to new tasks such as: class projects, oral presentations, and written assignments [3]. Furthermore, a capable reader needs a repertoire of reading strategies and the ability to apply them in meaningful combinations at the reading goals. Skilled readers also need to be able to read fluently, though at different rates for different reading goals while maintaining comprehension. For all of this to occur, students' motivation to read needs to be nurtured. Fortunately, explicit instruction that focuses on reading – skills development can greatly help EFL students become more skilled, strategic, motivated, confident readers.

For all these reasons, a comprehensive reading curriculum involves much more than simply assigning a set of pages for students to read and later reviewing students' answers to comprehension questions. A comprehensive approach to reading instruction not only gives students plenty of opportunities to read but it also addresses the various aspects of reading that must coalesce for students to become good readers. In an ideal world reading curricula are built on the following overarching curricula goals:

1. *Extensive practice and exposure to print:* In comprehensive reading curricula students read a lot and often. They read level – appropriate texts with the expectation that reading occurs in every class. Students also read at home where feasible. Typically, students are held accountable for more than answers to post – reading comprehension questions. Ideally, students are also exposed to additional print posted on classroom walls, in school corridors and in the school library or a resource center.

2. *Commitment to building student motivation:* In ideal reading curricula we see a commitment to building student motivation for reading. Motivated students are more engaged as active members of the classroom community and more willing to tackle challenging texts. They also read in and out of class because they want to, not because they are told to do so.

3. *Attention to reading fluency:* Comprehensive reading curricula recognize the importance of reading fluently. A slow reader who reads one word at a time simply cannot be a good reader. A commitment to reading – fluency practice – at word, phrase, and passage levels – is the hallmark of curricula that reflect not only the nature of good reading but also respond to the needs of developing readers.

4. *Vocabulary building:* Proficient reading requires a large recognition vocabulary. The most effective reading curricula make a commitment to building and recycling vocabulary.

5. *Comprehension skills practice and discussion:* The overarching goal, of course, is comprehension. Yet, comprehension is not achieved easily. It requires reasonable knowledge of grammar, the ability to identify main ideas, awareness of the discourse structure (i.e., how textual information is organized and the signals that provide clues to that) and the use of multiple strategies to achieve comprehension goals.

At a minimum, effective reading curricula address these five elements. In many settings, especially those with English for Academic Purposes orientation, we also see a commitment to

the integration of content – and language – learning goals, often through the use of thematically organized reading passages. In such classrooms the dual commitment to content and language learning prepares students for the demands of English – medium classrooms and workplace settings.

Small changes that teachers can make to enhance their reading instruction

Few EFL teachers are in a position to radically change their own approaches to reading instruction or their programs' predominant reading curriculum goals. Most of the teachers can modify their instructional practices in small ways with the ultimate aim of improving their students' reading abilities. There are some easily adaptable classroom practices that teachers can choose from and “squeeze” into their already full lessons to help their students become better readers [4]. Each of the following five sections is aligned with the elements of the comprehensive reading curricula outlined above. We have limited our suggestions to those that do not require more than a ten – minute commitment. Although these suggestions do not require a significant time commitment, when they are implemented regularly, they can make a difference in students' reading abilities, attitudes toward reading and motivation to become better readers.

Thus, EFL teachers in most classrooms around the world do not have the freedom to make changes in the school curriculum, but we are confident that every teacher has at least ten minutes each week that they could use better to improve students' reading abilities. The ideas that we have provided here center on five key elements of reading instruction. If teachers select just one of these activities and experiment with it over a period of time, notable improvements can be made in students' reading abilities. Students will see the difference. The changes that you'll see in your own teaching will motivate you to choose one more idea and implement additional modest changes in your lessons. Often it is not the big things that we do in classes that make a difference, but rather the small things that we do and do constantly. Choose one of the ideas presented in this article and see what impact it can have on your students' reading.

References

1. Anderson N.J. Exploring second language reading: Issues and strategies. Boston. Heinle and Heinle.-1999.
2. Bamford J., R.R. Day. Extensive reading activities for teaching language. Cambridge University Press edition.-2004.
3. Grabe W. Reading in a second language: Moving from theory to practice. Cambridge University Press.-2009.
4. Hudson T. Teaching second language reading. New York: Oxford University Press. Nation, I.S.P.-2009.

С. А. Долдинова
К. Е. Умбетова
г. Астана

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПАССИВНОГО ЗАЛОГА В ПУБЛИЦИСТИКЕ

Трансформации, как лексические, так и грамматические, являются одним из основных способов передачи смысла в текстах разных жанров. В современной теории языка все еще открыт вопрос об использовании пассивного залога, что делает эту проблему еще более актуальной. С тех самых пор, как человек столкнулся с необходимостью общаться, он сделал вывод, что не во всех ситуациях привычный ему

способ общения, а точнее, то, как он говорит (языковые средства), может в полной мере донести желаемую информацию до адресата. С этого времени можно говорить о появлении стилей речи. Стиль – это выбор языковых средств, при помощи которых вы хотите донести информацию. Выбор стиля зависит от сферы деятельности человека и конечной цели информативности сообщения.

Публицистический стиль - это самостоятельный стиль в системе функциональных стилей языка, который, в силу своих внутренних особенностей, характеризуется разностилевыми элементами, определенным набором языковых средств и частотностью функционирования этих средств.

Публицистический стиль речи представляет собой функциональную разновидность литературного языка и широко применяется в различных сферах общественной жизни: в газетах и журналах, на телевидении и радио, в публичных политических выступлениях, в деятельности партий и общественных объединений. Сюда же следует добавить политическую литературу для массового читателя и документальное кино.

Название публицистического стиля тесно связано с понятием публицистики, которое является уже не лингвистическим, а литературным, поскольку характеризует содержательные особенности относимых к ней произведений.

«Публицистика - род литературы и журналистики; рассматривает актуальные политические, экономические, литературные, правовые, философские и другие проблемы современной жизни с целью повлиять на общественное мнение и существующие политические институты, укрепить или изменить их в соответствии с социальным и нравственным идеалом. Предмет публициста - вся современная жизнь в ее величии и малости, частная и общественная, реальная или отраженная в прессе, искусстве, документе» [1, 87]. Данное определение довольно точно отражает место и роль публицистики среди произведений литературы и журналистики.

Выделение и рассмотрение категории залога - вопрос дискуссионный. Трудности, связанные с выделением категории залога, определяются в первую очередь тем, что грамматическое значение этой категории оказывается близким по содержанию к лексическому значению глагола. Сложность категории залога связана также и с тем, что залоговые различия часто перекрещиваются с переходностью и непереходностью. Залог определяется применимо к системе английского языка как глагольная категория, в которой выражено в глагольной форме отношение к его субъекту. Форма глагола может показать, является ли лицо или предмет, представленный подлежащим, производителем действия или нет, т. е. направлено ли действие от подлежащего или к подлежащему [2, 45]. Например, в предложениях *He walked slowly, He told me a story* форма глагола указывает на то, что действие направлено от субъекта, представленного подлежащим. В предложениях типа *He was helped, I was told a story* форма глагола показывает направленность действия на объект, выраженный в этих структурах подлежащим.

Классические определения залога либо игнорируют принцип соответствия, либо его отрицают. В них принято максимум три единицы - либо подлежащее, дополнение и глагол-сказуемое (единицы синтаксического уровня), либо субъект, объект и действие (единицы семантического уровня). Однако при таком понимании залога недостаточно ясно выражено отношение диатезы и залога [3, 53].

В современном английском языке выделяют два залога - активный (действительный) и пассивный (страдательный), однако большинство лингвистов считает, что нет специальной формы, которая указывала бы на соотношение действия с объектом, представленным в дополнении (как, например, русские возвратные глаголы на -ся), т. е. не признают наличия возвратного глагола в современном языке. Поэтому сначала следует остановиться на общепризнанном противопоставлении действительный - страдательный залог, а затем на проблеме «третьего» залога (возвратного, или среднего, по другим определениям) в английском языке.

Категория залога часто определяется применительно только к переходным глаголам, как отношение между субъектом-производителем и объектом действия, выраженное в глагольной форме. Пассивная форма глагола может быть образована как видоизменение любого глагола, так или иначе затрагивающее при его совершении какие-то предметы и таким образом вовлекающее их, в качестве второстепенных, подчиненных участников, в совершаемый процесс.

В современном английском языке грамматическим центром высказывания является подлежащее, выражающее субъект. Субъект, выраженный подлежащим, может сам производить действие, обозначенное глаголом в действительном залоге, или подвергаться действию, выраженному глаголом в страдательном залоге. Поэтому в речи противопоставление действительного залога страдательному идет по линии *the man asked the boy* и *the man was asked by the boy*, а не по линии *the man asked the boy* и *the boy was asked by the man*.

Многие трудности при подаче текстов с английского языка на русский вызваны особенностями пассивных конструкций в английском языке, где пассив употребляется очень широко, главным образом благодаря тому, что глаголы и с косвенным и с предложным дополнениями могут иметь пассивную форму. Поэтому далеко не всегда пассивная конструкция в английском языке может быть передана русским страдательным залогом [4, 191]. Например: *He was waited for in vain*. Его напрасно ждали. *This conclusion was arrived at by many*. Многие пришли к этому выводу.

В публицистическом стиле глаголы страдательного залога употребляются реже, чем в других функциональных стилях, хотя в некоторых случаях обращение к этим формам стало почти традицией: В материалах конференции указывалось...;

В наших комментариях подчеркивалось...

Журналисты порой увлекаются пассивными конструкциями. Вот, например, типичные случаи их использования: За последние годы организация снабжения значительно улучшилась; Прежде в фанерном производстве использовалось ограниченное число разновидностей древесины.

Однако чрезмерное насыщение речи глаголами страдательного залога не украшает слог публициста. Экспансия страдательных оборотов порождает штампованную речь, поэтому журналистам надо по возможности отказываться от страдательных глаголов на -ся, заменяя их активными глаголами действительного залога.

Итак, мы определили пассивный залог, как конструкцию предложения, при которой подлежащее не является действующим лицом (или предметом), а само подвергается действию со стороны дополнения (при этом дополнение может лишь подразумеваться, не будучи выражено в предложении).

Также мы выяснили, что масс-медийный дискурс – связный, вербальный или невербальный, устный или письменный текст в совокупности с прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами, выраженный средствами массовой коммуникации, взятый в событийном аспекте, представляющий собой действие, участвующий в социокультурном взаимодействии и отражающий механизм сознания коммуникантов.

Литература

1. Бойкова Н.Г., Беззубов А.Н., Коньков В.И. Публицистический стиль. – Л., 1999. – 223 с.
2. Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков: учебное пособие для студентов пед. институтов, 2-е изд. М.: Просвещение, 1989. – 20 с.
3. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов, М. 2000, – 43 с.
4. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. - М.: Аспект Пресс, 2002. – 208 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА В УСЛОВИЯХ ГУМАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

В современной педагогике существует качественный показатель, характеризующий образовательную деятельность преподавателя - педагогическая культура. Развернутая концепция педагогической культуры преподавателя высшей школы начала разрабатываться в 80-е годы прошлого века и получила признание со стороны научной и педагогической общественности. Если рассматривать содержание самой концепции, то однозначно можно констатировать, что в ее основу положены идеи гуманизма и гуманитаризации образовательной деятельности преподавателя высшей школы. Изначально разработчики данной проблемы выделили такие ее приоритеты как человеколюбие, уважение личности, духовную близость к студентам [1].

Как научная категория, педагогическая культура развивается и совершенствуется, о чем свидетельствует обоснование ее новых аспектов и структурных компонентов. Прежде всего, преподавателю высшей школы целесообразно понимать и представлять педагогическую культуру как достигнутый уровень развития личности педагога, определенную степень овладения им педагогическим опытом высшей школы и учебно-воспитательной деятельности. Педагогическая культура рассматривается не изолированно от других компонентов педагогической деятельности, а в динамике, в качестве высшего этапа педагогического развития преподавателя. Ведь в известном смысле педагогическая культура - это и реальность, и идеал в их диалектическом единстве. Этому процессу предшествует овладение педагогическими знаниями, а впоследствии - и педагогическим мастерством. Такой подход уже на раннем этапе намечает ориентировочную основу действий современного преподавателя [2].

Перспективной задачей педагогической культуры современного преподавателя является информационная и компьютерная компетентность, так как вузовские условия вносят коррективы в теорию и практику образовательной деятельности, повышают требования к профессорско-преподавательскому составу [3].

Важной чертой преподавателя высокой педагогической культуры становится его право на творческую деятельность, проявление педагогической индивидуальности, умение в сложных образовательных ситуациях находить рациональные решения и алгоритмы [4].

Сложной проблемой высшей школы выступает формирование у преподавателя педагогического предвидения и творческой профессиональной перспективы. В своем педагогическом становлении и развитии преподаватель переходит от процесса накопления педагогических знаний и фактов к процессу их глубокого теоретического осмысления и внедрения в образовательный процесс вуза [5].

Разработка идей гуманизации образования базируется на философских антропологических учениях, психологических концепциях развития личности, данных возрастной физиологии и психологии, педагогической и социальной психологии, анализе исторического и современного педагогического опыта. Построение гуманистического образовательного процесса предполагает переориентацию педагогического идеала с социальных задач (конструирование человека с параметрами, заданными конкретными интересами общества) на индивидуальные (конструирование человека для самого себя и только опосредованно для общества) [6].

А. Маслоу [7] выделяет следующие принципы гуманистически ориентированного образования:

- образование должно базироваться на общечеловеческих ценностях и ценностях разных этнокультурных сообществ;
- целью образования должно выступать становление саморегулирующейся личности, для которой характерна гуманистическая направленность ее ценностей;
- развитие личности должно осуществляться целостно, в единстве разума и чувства, души и тела;
- все права человека, в том числе и его право на свободный выбор содержания, форм, режимов образования должны находиться под защитой;
- образование должно осуществляться посредством собственной деятельности ученика;
- групповая работа в образовательном учреждении должна сочетаться с индивидуальной работой;
- образование как деятельность личности должно основываться на внутренней мотивации ученика и полноценном общении педагога и учащихся;
- образование должно осуществляться в обстановке заботы, внимания, сотрудничества, а не формального руководства.

Гуманизация образования в современных социокультурных условиях нацелена в первую очередь на признание студента высшей ценностью образовательного процесса, личностью целостной, творческой, субъектом образовательного процесса, способным не только усвоить «готовые, рафинированные от противоречий истины», но и творчески самореализоваться в личностно-ориентированном процессе их «открытия».

Становится очевидным, что достижение целей современного образования во многом связано с личностным потенциалом педагога, его общей и профессиональной культурой. Образование должно быть персонализировано, чтобы обеспечить более полное развитие каждого обучающегося с учетом его доминантных способностей. Эта идея и заложена в концептуальное положение современного образования о гуманизации как о приоритете личности в образовании, формировании и развитии ее гуманного мировоззрения и творческого потенциала [3].

Гуманизация на современном этапе политической и общественной жизни общества – одна из общемировых тенденций развития образования, ориентирующая образовательный процесс на развитие и становление отношений участников образовательного процесса, основанных на уважении прав каждого человека; сохранении и укреплении их здоровья, чувства собственного достоинства; реализации личностного потенциала. Претворение в жизнь концепции гуманизации позволяет обучающимся выбирать собственную траекторию обучения и отражает требования Болонской декларации.

Реализация концепции гуманизации образования может быть осуществлена по следующим направлениям:

- соподчиненность двух систем целеполагания: образование как процесс и результат освоения норм, и образование как непрерывный процесс становления личности;
- интеграция содержания образования;
- дифференцированный подход в обучении;
- разработка, апробация и внедрение эффективных образовательных технологий;
- развитие рефлексивных способностей обучающихся;
- использование педагогических и коммуникативных технологий, способствующих сохранению здоровья;
- активное профессиональное саморазвитие преподавателя.

Уровень образованности студента определяется сегодня не столько суммой накопленных знаний, сколько высоким уровнем развития ценностного сознания и самосознания, духовной, нравственной, интеллектуальной и методологической культуры, способностью к сотворчеству и диалогу. Переход к новой образовательной парадигме, доминирующим фактором которой выступает культура, воспитание «человека культуры», определяет ориентиры высшего педагогического образования.

Следовательно, теперь как при проектировании курса в целом, так и при разработке конкретного занятия преподаватель стоит перед выбором тех методов, образовательных технологий, которые в большей степени будут способствовать достижению целей. Для того чтобы преподаватели могли руководствоваться наиболее соответствующими идее гуманизации образования целям, приведем некоторые современные образовательные технологии, использование которых имеет гуманистическую направленность. В таблице приведены некоторые педагогические технологии, а также те их отличительные черты, которые и объясняют целесообразность их использования в условиях гуманизации образования.

Таблица 1
Гуманистические черты педагогических технологий

Педагогическая технология	Отличительные черты, определяющие гуманистическую направленность
Личностно-ориентированное обучение	уважение желания студента работать самостоятельно, умение воздерживаться от вмешательства в процесс творческой деятельности; предоставление свободы выбора области приложения сил и методов достижения цели; одобрение результатов деятельности студентов; уважение потенциальных возможностей отстающих; использование творческих заданий и индивидуальных программ обучения
Компетентный подход	творчески-проблемная направленность обучающих и контролирующих заданий; позитивное отношение к возможным ошибкам в творческой работе; осуществление обратной связи через интенсивное социальное взаимодействие с внешним миром (опросы, анкетирование); исследование ролевых моделей; презентация идей
Педагогика сотрудничества	постановка трудной цели, что способствует формированию уверенности в возможности преодоления; преодоление неравномерного развития отдельных качеств, развитие природной индивидуальности; четкое формирование содержания; индивидуальный, коллективный самоанализ; индивидуальный и коллективный интеллектуальный фон; личный подход (объективная и адекватная оценка)
Технология рефлексивного обучения	ориентация на поиск современных «норм» и последующее их использование в реализации модели самоанализа учебной, а в дальнейшем и профессиональной деятельности; выявление сильных и слабых сторон в собственной деятельности с целью коррекции и дальнейшего профессионального развития; свободное написание резюме, самопрезентации
Самообразование	использование метода авансированного доверия с помощью индивидуальных заданий, групповых проектов; формирование интереса к учению на основе проблемных заданий, творческой самостоятельной работы; рефлексия (самоанализ, самоконтроль, самокоррекция с использованием специальных заданий и упражнений); диалоговое взаимодействие как между преподавателем и студентами, так и между студентами (возможно через Internet)
Кейсовая технология	выделение главного, формулирование целей; работа в малой группе; активное участие в выработке общего для малой группы решения; участие в общей дискуссии, защита интересов группы; анализ результатов работы, формулирование выводов.

Помочь преподавателям вузов в организации образования, основанного на принципах гуманизации, могут новые технологии, используемые в курсах повышения квалификации, которые позволяют специалисту успешно адаптироваться к изменяющимся условиям, а также найти собственную траекторию совершенствования. Преподаватель, владеющий такими педагогическими технологиями, не только способствует развитию свободной творческой личности обучающегося, но и повышает собственную профессиональную компетентность.

Литература

1. Барабанщиков А. В., Муцынов С. С. Педагогическая культура преподавателя высшей военной школы. – М., 1985.
2. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для спец. высш. учеб. заведений / Под ред. И. А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е. С. Полат. – М.: Изд. центр «Академия», 1999.
4. Загвязинский В. И. Преподавание как творческий процесс // Вестник высшей школы. 1987. N 7. 22 - 29.

5. Кан-Калик В. А. Педагогическое общение преподавателя и студентов в условиях вуза // Основы педагогики и психологии высшей школы. – М., 1986. С. 255 – 272
6. Корнетов Г.Б. Современная педагогика в поисках гуманистической парадигмы // Новый пед. журн. – М., 1996.
7. Маслоу А. Цель и значение гуманистического образования // Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1997

А. Б. Берлібай
г. Астана

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИНТЕРЕСА К ПРОФЕССИИ УЧИТЕЛЯ У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В эпоху глобализации всех сфер общественной жизни проблема мотивации в изучении иностранных языков становится чрезвычайно актуальной. В настоящее время казахстанское образование претерпевает качественные изменения в сфере изучения английского языка. Английский язык стали изучать повсеместно наряду с казахским и русским языками, о чем свидетельствует тот факт, что в 2013 года началось поэтапное внедрение английского языка с 1-го класса во всех общеобразовательных школах Казахстана, а с 2015 года осуществляется постепенный переход изучения некоторых учебных предметов на английском языке в старших классах. Вместе с этим внедряются новые педагогические технологии, современные средства обучения английскому языку, выпускаются сотни учебных пособий и методичек, создаются тысячи сайтов, интернет-платформ, приложений для мобильных телефонов, систематизирующих и облегчающих изучение иностранных языков.

И здесь понятие мотивации выходит на первый план. Конечно, проблема мотивированности в обучении возникает по каждому предмету, но особенно остро она проявляется в изучении иностранного языка студентами языковых специальностей. Все дело в особой специфике предмета, требующей от студента наличия определенной базы и коммуникативных способностей. А для студентов языковых специальностей изучение иностранного языка на протяжении четырех лет в вузе может вызвать наряду с определенными сложностями и проблему потери интереса к изучению языка, а главное – отчуждения и неприятия профессии учителя.

Следуя вышесказанному, мы считаем необходимым формирование и поддержание мотивированности студентов не только к изучению английского языка, но и к профессии учителя. Важность формирования мотивации изучения иностранного языка подчеркивается многими учеными: И.А. Зимней, А.А. Леонтьевым В.Л., Маслоу А. и др. Имеется ряд исследований, в которых рассматриваются различные аспекты указанной проблемы. И.А. Зимняя не случайно называет мотивацию «запускным механизмом» всякой человеческой деятельности, будь то труд, общение или познание, и определяет следующие факторы, способствующие развитию мотивации к овладению, в частности, иностранным языком [1]: формирование познавательно-коммуникативной потребности; конструирование содержания учебного предмета, имеющего воспитательное, развивающее и общеобразовательное значение для учащихся; применение личностно-деятельностного подхода.

На основании вышперечисленных факторов учебную мотивацию можно разделить на внешнюю и внутреннюю.

Внешняя мотивация не связана непосредственно с содержанием предмета, а обусловлена внешними обстоятельствами. Примерами могут служить: мотив достижения; мотив самоутверждения; мотив идентификации; мотив аффилиации; мотив саморазвития; просоциальный мотив [2].

Внутренняя же мотивация связана не с внешними обстоятельствами, а непосредственно с самим предметом. Её еще часто называют процессуальной мотивацией. Она возникает в процессе, каждый раз являясь непосредственным результатом взаимодействия, в данном случае, преподавателя и студента. Поэтому важный путь развития внутренней мотивации в контексте учебного процесса заключается в наличии перед глазами примера в виде преподавателя. Личность преподавателя, его увлеченность предметом играют очень важную роль, особенно на начальных курсах. Энтузиазм преподавателя способен вызвать истинный познавательный интерес у студента – значимое условие эффективного учебного процесса [2].

Наши исследования показали, что развитию мотивации изучения иностранного языка (на примере английского) у студентов языковых специальностей способствуют две взаимосвязанные группы условий:

- условия, влияющие на формирование внутренней мотивации;
- условия, влияющие на формирование внешней мотивации.

В целях повышения не только мотивации, но и формирования профессиональных навыков будущих учителей английского языка, у своих студентов языковой специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» автором была внедрена экспериментальная система обучения, включающая аудиторные и внеаудиторные занятия в рамках рабочих учебных программ по дисциплинам «Базовый иностранный язык» и «Практическая грамматика английского языка в аспекте межкультурной коммуникации».

В рамках экспериментальной работы автором была разработана турнирная таблица достижений студентов - «Мотивационная карта студента», состоящая из четырех основных принципов контекстного обучения, включающих в себя не только компоненты для развития всех речевых навыков, но и для развития профессиональных навыков будущих учителей английского языка.

1. *Коммуникативный принцип* включает коммуникативные упражнения на усвоение лексики и грамматики в пределах темы. Каждый студент формирует собственное портфолио по *грамматике* и *лексике*. После каждого пройденного занятия оно пополняется новыми материалами.

2. *Социокультурный принцип* формирует и развивает навыки *слушания, говорения и письма*.

3. *Лингвострановедческий принцип* включает развитие фонетических навыков, а также страноведческих знаний для развития коммуникативной и культурологической компетенций.

4. *Профессиональный принцип* способствует раннему формированию профессиональных навыков учителя английского языка путем самостоятельного проведения занятий (от 20 мин.- до 50 мин.)

Мотивационная карта студента

№	Принцип	Требования	Сроки сдачи (понедельно)								
			1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Коммуникативный	Грамматика: формирование каждым студентом собственного грамматического портфолио будущего учителя (правила, упражнения, тесты по каждой пройденной грамматической теме, доп. материал)									
		Лексика: формирование каждым студентом собственного лексического портфолио будущего учителя (лексический минимум, тексты для чтения, диалоги, статьи по заданным темам)									
2	Социокультурный	Аудирование/говорение : слушание аутентичных диалогов, публичных лекций, новостных программ, адаптированных рассказов, просмотр аутентичных художественных фильмов и ситкомов, отрывков документальных фильмов (обсуждение, тестовые задания по результатам слушания)									
		Говорение: домашнее чтение (современные бестселлеры)									
		Письмо: эссе (на заданную тему), изложение, диктант									
3	Лингвострановедческий	Скороговорки, пословицы, фразеологизмы									
		Фразовые глаголы, устойчивые выражения									
4	Профессиональный	Самостоятельное проведение практического занятия студентом (с использованием традиционных и современных методик обучения АЯ и креативного подхода) Итоговые проекты по лексическим темам (презентация, викторина, дебаты, интерактивные игры, короткометражный фильм)									

Уровень заданий в соответствии с указанными принципами и требованиями к их выполнению дифференцирован, поскольку в каждой учебной группе (1-ый и 2-ой курсы) учатся студенты с разным уровнем знаний английского языка: от уровня А1 – до В2. В силу этого используется индивидуально-групповой подход к работе со студентами, и уровень сложности нагрузки варьируется в зависимости от личностных качеств и внутренней мотивации каждого студента.

Стоит отметить, что задания, составляющие базу мотивационной карты студента, выполнены строго в соответствии с типовой и рабочими учебными программами, а также силлабусами. Проверка выполнения заданий, требуемых к концу каждого рейтинга (модуля), осуществляется в 20% во время аудиторной работы, а остальные 80% во время СРСП (в устном, письменном и электронном видах). Оценивание проходит по 10-балльной шкале максимум за одно задание. Результаты выставляются в индивидуальной мотивационной карте студента. Каждые три недели суммарное количество баллов, набранных студентами, выставляется в общую турнирную таблицу достижений группы по принципу «от большего к меньшему», где каждый студент может видеть свой рейтинг оценок в сравнении с другими.

По результатам одного семестра (из 2-х модулей) студенту группы (примеч. где преподает автор), набравшему наибольшее количество баллов в турнирной таблице, вручается «Кубок лучшего студента группы». Остальные студенты, проявившие себя лучшими в тех или иных заданиях во время лингвистического соревнования, награждаются грамотами по различным номинациям («Лучшее эссе», «Лучший оратор», «Лучшее портфолио» и другие).

Чем чаще оцениваются результаты, замечаются и одобряются даже небольшие достижения, тем интереснее студенту работать. Похвала, подбадривание, а в данном эксперименте – борьба за кубок лучшего студента - наилучшим образом сказываются на повышении уверенности в своих силах и стремлении достичь всё больше. Яркость учебного материала и эмоциональность самого преподавателя с большой силой воздействуют на студента и его отношение к предмету. Это один из самых верных путей возбуждения интереса.

В заключение заметим, что одним из самых эффективных способов поднятия мотивации является создание таких условий, в которых студенты могли бы применять свои знания иностранного языка на практике, чтобы они были ориентированы на конкретные области применения. Преподавателю необходимо учитывать интересы

студентов и подбирать средства и формы для удовлетворения их языковых потребностей и тогда, возможно, студентов, которые учатся только «ради диплома», будет меньше. При обучении с элементами соревновательной игры за итоговый «Кубок лучшего студента группы» происходит расширение результатов обучения: студенты приобретают важные навыки автономного обучения и получают представление о стратегии образования на протяжении всей жизни, развивают навыки критического мышления, творческого подхода, не говоря уже о развитии всех видов речевой деятельности и лингвокультурной составляющей всех заданий, что способствует профессиональному и личностному росту человека.

Литература

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М., 2002. – 384 с.
2. Леонтьев А. А. Психологические предпосылки раннего овладения иностранными языками// Иностранные языки в школе. — 1985, № 5 – С. 92-94

С. З. Исабекова
г. Астана

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ КОМПОНЕНТ ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА, ОТРАЖАЮЩИЙ СПЕЦИФИКУ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТРАНЫ ИЗУЧАЕМОГО ЯЗЫКА (на материале французского языка)

Глава государства, Лидер нации Н.А. Назарбаев, неоднократно в своих выступлениях подчеркивал, что каждый казахстанец должен стремиться овладеть как минимум тремя языками: казахским, русским, английским. Развитие триединства языков сегодня является важным аспектом экономической и социальной модернизации казахстанского общества. Президент страны неоднократно подчеркивал этот факт: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык — государственный язык, русский язык — как язык межнационального общения и английский язык — язык успешной интеграции в глобальную экономику» [1].

Это ставит новые задачи перед выпускниками университета. Наряду с государственным и русским языком, они должны свободно владеть иностранными языками, которые позволят им свободно ориентироваться в новом информационном пространстве. Знание различных языков значительно облегчит доступ к различным информационным источникам, что, в свою очередь, положительно повлияет на правильное понимание исторических событий в жизни того или иного этноса, его традиций, опыта, философии и миропонимания.

Новые требования к уровню подготовки специалистов определяют и новые подходы к организации и осуществлению учебного процесса, внедрению инновационных технологий обучения, использованию положительного опыта ведущих университетов страны и мира. В этом направлении серьезная работа проводится кафедрой иностранной филологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, которая в течение последних лет планомерно осуществляет реализацию «Концепции развития иноязычного образования РК», важного стратегического документа модернизации системы отечественного иноязычного образования.

В рамках данной концепции формируется принципиально новая методическая парадигма с ярко выраженной межкультурной доминантой, которая реализуется через

цель, выбор содержания и технологий иноязычного образования, адекватных процессу становления и развития личности, способной эффективно участвовать в межкультурной коммуникации. При переходе к новой культурно-образующей системе иноязычного образования существенное место в учебном процессе должна занять лингвоэтнокультура обучаемого.

С позиций нового методологического подхода осуществляется переориентация целезадачности в изучении иностранного языка. В качестве целей выступает не «обучение иностранному языку» как таковое, а «иноязычное образование», при котором содержанием являются не только прагматические знания, навыки и умения, но и развитие личности средствами иностранного языка при параллельном и взаимосвязанном изучении языка и культуры [2].

В последнее время сильно увеличилась доля студентов, выбирающих в качестве первого (базового) языка английский язык, который все больше и больше получает статус «глобального языка» [3].

Другие, ранее не менее распространенные в Казахстане иностранные языки (немецкий, французский) начинают занимать постоянную нишу второго иностранного языка, что создает новую лингвистическую ситуацию.

Французский язык в настоящее время в системе образования в Казахстане является типичным вторым иностранным языком. В отечественной практике преподавания иностранного языка лингвоэтнокультурный аспект до недавнего времени как самостоятельная категория не выделялся. В разработку его теоретических основ фундаментальный вклад внесли Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, посвятившие свои основные работы национально-культурному компоненту языкового материала, отражающего специфику национальной культуры страны изучаемого языка [4].

Чтобы понять, что стоит за понятийной эквивалентностью, за одинаковым количеством понятийного материала в двух разных языках нужно, по мнению С.Г. Тер-Минасовой, прежде всего, вскрыть глубины различий между культурными представлениями о реальных предметах и явлениях действительности и между самими предметами и явлениями [5].

Для того чтобы понять и, соответственно, правильно перевести французское предложение «*Je vais chez moi*», необходимо знать особенности языкового сознания носителей французского и русского языков. Так, сравнивая слова *maison* и дом, нужно отметить тот факт, что у французов это слово связывается в первую очередь, «с местом, где живут», у русских – на первом плане оказывается ассоциация с понятием «семья». Поэтому французы говорят: «*Je vais chez moi*», а русские скажут «Я иду домой». Или еще один пример с французским словом *bachelier*, который имеет мало общего с русским словом бакалавр, поскольку во Франции так называют выпускника лицея, успешно сдавшего экзамен, дающий право учиться в высших учебных заведениях страны.

Довольно часто похожие внешне слова вызывают разные ассоциации у носителей французского и русского языков. Например, слово *salade* (салат) для французов в первую очередь - травянистое овощное растение, листья которого съедобны в сыром виде, тогда как русский представит себе салат, из мелко нарезанных овощей, яиц, мяса, курицы или рыбы с приправой из майонеза.

Что же касается понятий, которые имеются во французской культуре и отсутствуют в русской культуре, то здесь без этнокультурного комментария трудно обойтись: *les DOM (départements d'outre mer)* – заморские департаменты Франции; *HLM (habitation à loyer modéré)* – дома с умеренной квартплатой, строительство которых финансируется государством; *Français de souche* – граждане Франции, ближайшие предки которых не относятся к недавним иммигрантам; *covoiturage* – использование разными, порой незнакомыми людьми (это могут быть соседи, коллеги по работе, люди нашедшие друг друга с помощью специальных сайтов) одного автомобиля, если их пункт назначения

совпадает, что позволяет не только сэкономить деньги, но и уменьшить загрязнение окружающей среды и загруженность автотрасс [6].

На занятиях по французскому языку как второму иностранному языку, а также на семинарских занятиях по этнолингвистике и культурологическому аспекту текста большое внимание уделяется комментированию переносно-метафорических смыслов и национально-культурной символики фразеологизмов и паремий, которые позволяют понять картину мира носителями разных языков, французского и русского.

Метафорический анализ внутренней формы фразеологизмов и паремий обогащает знания о стране изучаемого языка, самобытности его народа конкретными и убедительными сведениями из различных областей жизни. Так, интересным представляется сравнение французской паремии «Qui langue a, à Rome va» (букв.: кто язык имеет, в Рим идет) и ее соответствия в русском языке «язык до Киева доведет». Очевидно, что образные основания в приведенных примерах свидетельствуют о разном мировосприятии двух этносов: центром вселенной для француза является Рим, а для русского – Москва. Если продолжить этот ряд, то соответствием данной русской паремии в английском языке будет «A clever tongue will take you anywhere» (букв.: умный язык тебя, хоть куда доставит), а в немецком «Mit Fragen kommt man weit (букв.: с вопросами заходят далеко)». То есть англичанин делает акцент на интеллектуальный потенциал (*умный язык*), а немец вооружается умением интересоваться (задавать вопросы) [7].

Большинство эквивалентов двух языков – французского и русского, в которых проявляется национально-культурное своеобразие, принадлежит словарному составу, устойчивым фразеологическим оборотам, паремиологическому фонду, с помощью которых описывается человек, воссоздается окружающий его мир. На возникновение же своеобразия в символикации эквивалентных слов влияют такие факторы как образ жизни народа, фольклор, литература, этнокультурные традиции, географические и климатические условия, исторические особенности и связи данного этноса. Анализ национально-культурных особенностей словарного состава позволяет создать полное представление о национальной картине мира двух народов.

Литература

1. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. — 2012. — № 218-219. — 10 июля.
2. Кунанбаева С.С. Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан Концепция. – Алматы: КазУМОиМЯ, 2004.
3. Маркосян А.С. Овладение вторым языком как теоретическая и лингводидактическая проблема (На примере французского и армянского языков). Автореферат докторской диссертации. Москва, 2004.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Москва, 2005г.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва, 2000г.
6. Кирюшкина А.А. Лингвострановедческий аспект в практике преподавания иностранного языка: <http://www.tea4er.ru/home/volume>
7. Василенко А.П. Аспекты семантики фразеологизмов (на материале русского и французского языков). Автореф. докт. дисс... Орел, 2011 г.

УЧЕБНАЯ ФИРМА КАК ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Скажите мне – я забуду.
Покажите мне – я запомню.
Вовлеките меня – я пойму.
(Конфуций, китайский философ)

Условием эффективного обучения иностранному языку в современных условиях является, по нашему мнению, сочетание традиционных методик с использованием в практике обучения ряда современных интерактивных методов. Слово «интерактив» пришло к нам из английского от слова «interact». «Inter» - это «взаимный», «act» - действовать. Интерактивный – означает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога. Интерактивные методы ориентированы на более широкое взаимодействие студентов не только с преподавателем, но и друг с другом, а также на повышение активности студентов в процессе обучения [1]. Современная лингводидактика и педагогика предлагают большое разнообразие интерактивных подходов к обучению иностранному языку. На кафедре иностранных языков ЕАГИ в учебном процессе применяются многие из них: работа в малых группах; обсуждение дискуссионных вопросов и проблем; обучающие игры (ролевые игры, деловые игры и др.); проектная методика; использование общественных ресурсов (приглашение носителей языка, клубы общения); интернет-технологии и средства мультимедиа; работа в лингафонном кабинете и другие. В данной статье подробнее остановимся на таком интерактивном методе как «учебная фирма».

Учебная фирма (Übungsfirma) как разновидность деловой игры, автономный медийный и интерактивный метод обучения (autonomes, medienorientiertes und interaktives Lernen), позволяет студентам стать практикантами или сотрудниками виртуальной фирмы и занять определенную должность в режиме «настоящего времени» («in Echtzeit»). Следует отметить, что впервые успешное обучение иностранному языку (английскому) на основе учебной фирмы было осуществлено в 2009 году в процессе реализации проекта Евросоюза PELLIC (Practice Enterprise for Language Learning and Intercultural Communication). Уникален опыт Гёте-Института в Уругвае, проводящем мастер-классы по внедрению учебной фирмы в профессионально-ориентированный процесс обучения немецкому языку. В настоящее время в Германии существует 569 учебных фирм (всего в мире 7500 в 42 странах), опыт которых изучен методистами Института имени Гёте (Goethe-Institut) и положен в основу концепции «Übungsfirma DaF» (учебная фирма, немецкий язык как иностранный). Цель этого проекта – формирование языковой и межкультурной компетенции посредством профессионального ноу-хау: в рамках созданной сети учебных фирм по всему миру реальные люди вступают в профессиональные отношения (предлагают свои услуги, продукты, обмениваются информацией, виртуальными товарами), повышая при этом языковую компетенцию и профессионально-ориентированную квалификацию [2].

Учебная фирма построена на модульной основе, содержание и объем которой может варьироваться в зависимости от дидактических целей, профильной и уровневой дифференциации обучающихся. Рассмотрим обучение немецкому языку (24 часа – 6 модулей) переводчиков и учителей в рамках учебной фирмы: имитацию создания и развития бизнеса, интеграции в экономическую среду. Студентам предлагается создать переводческое бюро (Übersetzungsbüro) и центр по изучению иностранных языков

(Sprachlernzentrum). С этой целью студенты делятся на две группы: каждый участник становится сотрудником одной из двух фирм. Занятия можно проводить также в рамках СРСП.

Первый модуль предполагает знакомство с концептом учебной фирмы в целом, а также создание собственной фирмы. К задачам первого модуля может быть отнесено определение: отрасли деятельности, категории фирмы, юридической организации фирмы, названия изготавливаемого продукта или оказываемой услуги, логотипа, структуры фирмы как средства решения конкретных общих задач по принципу разделения труда (горизонтальная иерархия) с распределением должностей всех участников по основным отделам, должностных обязанностей каждого участника фирмы, возможных рынков сбыта (клиентов), позиции на рынке и т.д.

Второй модуль «Письменная корреспонденция в учебной фирме» включает: ознакомление со стандартами, нормами, правилами профессиональной переписки, разнообразием форм письма (электронное, деловое письмо или факс), практику написания деловых писем на заданную тему (конкретная рабочая ситуация) и ответа на них (парная работа внутри каждой группы с обсуждением результатов).

Третий модуль «Презентация» состоит из нескольких этапов: просмотр и анализ готовых презентаций в качестве образца, просмотр и обсуждение преимуществ различного типа презентаций: MS Power Point (традиционная презентация с применением анимации, графики, текста, интерактивных элементов, звука, видео); Prezi (мультимедийная презентация нового вида, создаваемая на сервисе Prezi.com [3], с нелинейной структурой (может быть свернута в одну картинку и наоборот, каждый элемент презентации может быть увеличен для более детального изучения), Pecha Kucha (доклад-презентация из 20 слайдов, каждый из которых демонстрируется 20 секунд, после чего автоматически сменяется на следующий, с использованием только картинок, занимает 6 минут 40 секунд и предполагает столько же времени для ответа на вопросы, что дает возможность получить обратную связь от участников и зрителей (завязать новые деловые знакомства, создать совместные проекты); подготовка и составление текста презентации производимого фирмой товара или услуги с опорой на языковое клише; изготовление презентации Pecha Kucha каждой фирмой. Четвертый модуль «Коммуникация» включает: знакомство с многообразием видов офисной коммуникации (обсуждение, консультация, переговоры, собеседование, предметная или не предметная беседа, телефонный разговор) в процессе прослушивания офисных диалогов, определения тем беседы, инсценировка формального общения, вариации диалогов на заданную тему в рамках созданных фирм, рассмотрение техники постановки разных вопросов, анализ поведения в офисе с опорой на конкретные ситуации, как представить себя или своих коллег из различных отделов, а также новых сотрудников коллективу, как обращаться к коллегам.

Пятый модуль «Резюме» реализует следующие задачи: ознакомление с особенностями составления резюме (Bewerbung) для немецкого работодателя, в частности, сопроводительного письма (Anschreiben) и биографии (Lebenslauf), разбор удачных и неудачных сопроводительных писем, биографий, резюме с целью выработки единых критериев их оценки с точки зрения немецких работодателей, написание совместных объявлений о вакансиях в каждой фирме и составление идеальных портфолио для требуемых сотрудников, ознакомление с правилами устного собеседования.

Шестой модуль «Учебная фирма: возможности преобразования» представляет собой круглый стол с обсуждением полученного опыта, достоинств и недостатков методов осуществленной работы, степени уверенности в своих знаниях и силах после прохождения практического обучения в учебной фирме. Таким образом, студенты усваивают в процессе обучения немецкому языку содержание своей профессии. Уникальность учебной фирмы состоит в том, что эта технология может быть положена в основу учебных программ студентов любой специализации. Обучение иностранному

языку студентов путем создания реальных условий их будущей профессиональной деятельности позволит им не только успешно работать на иностранных или совместных предприятиях, имеющих не только профессиональные и языковые навыки, но и способность эффективно участвовать в межкультурной коммуникации: употреблять иностранный язык в аутентичных ситуациях межкультурного общения, а также понимать образ жизни представителей иной культуры и их поведение.

Литература

1. URL: http://sociosphera.ucoz.ru/publ/conferencii_2011/inostrannyi_jazyk_v_sisteme_srednego_i_vysshego_obrazovanija/interaktivnye_metody_obuchenija_inostrannomy_jazyku/451-01038
2. URL: <http://origin-www.goethe.de/ins/uy/prj/daf/ueb/de8451170.htm>
3. URL: <http://www.prezi.com>

Г. Н. Жаманаева
А. Б. Кабдушева
г. Астана

МОТИВАЦИЯ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ ЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В настоящее время как в психологии, педагогике, так и в методике преподавания иностранных языков, проблема мотивации и мотивов поведения и деятельности является одной из актуальных и сложных. Мотивация изучается в самых разных аспектах, и в связи с этим, понятие трактуется по-разному. Сложность и многоаспектность проблемы мотивации обуславливает множественность подходов к пониманию ее сущности, природы, структуры, а также к методам ее изучения. По Х. Хеккаузену мотивация не является единым процессом, равномерно от начала и до конца пронизывающим поведенческий акт. Она, скорее, складывается из разнородных процессов, осуществляющих функцию саморегуляции на отдельных фазах поведенческого акта, прежде всего до и после выполнения действия.

Деятельность мотивирована, т.е. направлена на достижение цели мотива, однако ее не следует смешивать с мотивацией. От мотивации зависит, как и в каком направлении будут использованы различные функциональные способности. Мотивацией также объясняется выбор между различными возможными действиями, между различными вариантами восприятия и возможными содержаниями мышления; кроме того, ею объясняется интенсивность и упорство в осуществлении выбранного действия и достижении его результатов [1, 386].

В структуре мотивации особое место занимает учебная мотивация. Под мотивацией учения Б. Вернер понимает сочетание целостности и структурированности мотивов учения. Главной задачей мотивации учения считается такая организация учебной деятельности, которая максимально способствует раскрытию внутреннего мотивационного потенциала личности обучающегося. В качестве основных компонентов учебной мотивации он выделяет следующие мотивы: гражданский (учение как подготовка к будущей жизни в обществе); познавательный (приобретение знаний и навыков); мотив социальной идентификации с родителями (соответствует ожиданиям родителей в области

учебы и поведения, которого нельзя не оправдать); мотив социальной идентификации с учителем (соответствует требованиям учителя хорошей учебы и высоких достижений учащегося); мотив переживания (связан с привлекательностью учебного материала, его разнообразием и занимательностью); материальный мотив (учение как предпосылка материальной обеспеченности в будущем); мотив значения (приобретение и/или поддержание высокого социального престижа среди сверстников). Внутренняя мотивация учения, преобладающая над другими мотивами, обеспечивает успешную учебную деятельность.

Международно признанный уровень социально-экономических достижений суверенного Казахстана, диапазон международного сотрудничества и активизации взаимодействия республики в условиях открытого и взаимосвязанного мира усилили социально-образовательную значимость знания иностранных языков как инструмента международного взаимодействия и выдвинули иностранные языки в образовательные приоритеты.

За последние годы произошла существенная переоценка роли места предмета «Иностранный язык» в содержании образования в казахстанских вузах. Все более осознается развивающийся потенциал этого предмета, его огромная роль в решении задач образования и воспитания личности. В настоящее время уже практически не оспорим тот факт, что иностранный язык обучает общению, повышает уровень общей и профессиональной культуры.

Международные связи в бизнесе, промышленности, экономике, культуре, возросшие в последние десятилетия, предъявляют к современным специалистам повышенные требования в общении на иностранных языках.

В контексте сказанного, особое значение приобретает формирование мотивации изучения иностранного языка студентами как языковых, так и неязыковых специальностей.

Исследования Н. В. Деруновой, О. Ю. Искандаровой, В. Н. Кругликова, Т. В. Кучмы и др., посвященные проблеме формирования мотивации обучения иностранному языку в вузе, хотя и создали теоретические предпосылки для решения проблемы, но не позволяют пока разрешить ряд имеющихся противоречий: между возрастающим объемом информации, возможностью использовать зарубежные источники, общаться с коллегами из разных стран и низким уровнем владения иностранным языком выпускниками вузов; между необходимостью изучения иностранного языка будущими специалистами и отсутствием адекватных методик, способствующих положительной динамике мотивации изучения иностранного языка у студентов; между желанием обучающегося осваивать иностранный язык и недостаточным научно-методическим обеспечением процесса преподавания.

Важность формирования мотивации изучения иностранного языка подчеркивается многими учёными (А. А. Алхазидзе, Н. И. Гез, П. Б. Гурвичем, И. А. Зимней, А. А. Леонтьевым, Е. И. Пассовым, Э. П. Шубиной и др.). Имеется ряд исследований, в которых рассматриваются различные аспекты указанной проблемы. Можно сказать, что достаточно изучены вопросы формирования мотивации при усвоении иностранного языка в языковом вузе (Н. М. Симонова), предлагаются пути её повышения на основе вовлечения студентов в совместную учебно-познавательную деятельность.

Основываясь на вышесказанном, можно сделать вывод, что комплекс причин влияет на уровень сформированности мотивов учебной деятельности в целом и иностранного языка в частности. Поэтому можно говорить о том, что каждый студент находится на индивидуальном уровне сформированности мотивации изучения иностранного языка.

А.К. Маркова выделяет шесть уровней формирования мотивации изучения иностранного языка.

По типу отношения к учению выделены следующие уровни: - отрицательное отношение — преобладание мотивов избегания неприятностей, индивидуалистические

мотивы, отсутствие интереса к процессу и содержанию учения, объяснение неудач внешними причинами. Учебная деятельность не сформирована, неадекватный контроль и самооценка, отсутствие переноса знаний в новые условия; - нейтральное (пассивное) отношение - неустойчивые мотивы к внешним результатам учения. Отсутствие самостоятельных целей, выполнение отдельных учебных действий по инструкции и по образцу, пассивность в новых условиях и ситуациях; - положительное (аморфное, нерасчленённое, ситуативное) отношение (предотношение) - широкий познавательный мотив как интерес к результату учения и к отметке учителя. Широкие социальные мотивы ответственности, неустойчивость мотивов. Восприимчивость к усвоению новых знаний, понимание и выполнение поставленной учебной задачи, выполнение ряда учебных действий по инструкции, образцу. Итоговый самоконтроль и самооценка; - положительное (познавательное, осознанное) отношение — новые мотивы из самостоятельно поставленных целей. Учебно-познавательные мотивы как интерес к разным способам добывания знаний, осознанное соотнесение мотивов и целей своих действий. Применение знаний в знакомых условиях; - положительное (активное, инициативное, творческое) отношение - мотивы совершенствования способов учебно-познавательной деятельности (самообразование). Осознанное соотношение своих мотивов и целей. Знания о методах познания, применение знаний в новых условиях, обращение к учебной деятельности в необязательной ситуации, продуктивный уровень усвоения знаний [2, 81].

Так, целью любого преподавателя иностранного языка должно быть стремление добиться именно положительного (личностного, ответственного, действенного) отношения.

В настоящее время ряд исследований подтверждают, что студенты, имеющие четкую профессиональную направленность, гораздо лучше мотивированы на обучение и имеют лучшие показатели.

М. И. Дьяченко, В. Н. Крутиков выделяют принципы формирования положительной мотивации у студентов. К этим принципам относятся: - создание имитационных и социально-игровых моделей с максимально возможным учетом реальных технических и технологических взаимосвязей, которые должны учитываться при решении студентами учебных задач. Е. И. Смирнов подтверждает данную точку зрения, полагая, что мотивационная сфера студента активно формируется в учебной деятельности только при наглядном моделировании профессионально важных учебных элементов; - создание дидактических условий, побуждающих студентов в условиях диалога, общения и взаимодействия с преподавателем и другими студентами к активному использованию всех имеющихся у них на данный момент знаний (по программе личного эмпирического опыта) для решения профессиональных задач и при отсутствии у них специальной подготовки, получаемой на последующих курсах обучения в вузе; - осуществление исследовательского подхода, позволяющего студентам, не имеющим специальных знаний, успешно искать и находить рациональные пути разрешения поставленных перед ними профессиональных проблемных задач; - реализация принципа превышения уровня сложности модели над уровнем подготовки студентов [3, 218].

В изучении иностранного языка выделяют два вида мотивации: внешнюю и внутреннюю. Желательно развитие и присутствие обоих видов. Если мотивы, побуждающие деятельность не связаны с ней непосредственно, то их называют внешними по отношению к этой деятельности. Если же мотивы связаны с этой деятельностью, то их называют внутренними.

Внешние мотивы подразделяют на общественные (широко социальные) и личностные: мотивы оценки, успеха (когда учащиеся выполняют работу ради отметки, похвалы), самоутверждения, благополучия (когда деятельность выполняется в силу давления родных, учителей, чтобы не иметь неприятностей).

Одной из основных движущих сил процесса познания является внутренняя мотивация, исходящая из самой учебной деятельности. Формирование внутренней мотивации является необходимым условием успешной деятельности в любой сфере.

На этапе вузовского обучения формирование профессиональной внутренней мотивации влияет на мотивацию изучения всех предметов и, следовательно, ей необходимо уделять особое внимание.

Рассматривая феномен мотивации, необходимо уделить внимание и причинам понижения мотивации у студентов при изучении иностранного языка, а также условиям и способам ее повышения. Существуют две группы причин снижения мотивации. Первая группа — причины, зависящие от преподавателя, вторая группа - причины, зависящие от студентов. Причинами, зависящими от преподавателя, являются неправильный отбор учебного материала, вызывающий перегрузку или недогрузку учащегося, низкий уровень владения преподавателем современными методами обучения, неумение строить отношения с учащимися и организовать их взаимоотношения друг с другом, особенности личности преподавателя – перцепция в системе педагог-студент.

Причинами снижения мотивации, зависящими от студентов, можно считать несформированность мотивов учебной деятельности и, прежде всего, приемов самостоятельного приобретения знаний.

В психологии выделяются ряд мотивационных факторов изучения иностранного языка студентами языковых специальностей, к которым можно отнести содержательную и организационную структуру учебного процесса, положительный эмоциональный настрой к изучению иностранного языка, ориентацию на изучение иностранного языка, субъективную оценку студентом дисциплины «Иностранный язык», интеллектуальные креативные возможности, влияющие на качество усвоения знаний. Особое значение имеет такой мотивационный фактор, как субъективные ожидания студента в восприятии преподавателя и его методики преподавания, перцепция в системе педагог-студент (межличностное восприятие).

Термин «социальная перцепция» ввел американский психолог Дж. Брунер для обозначения факта социальной обусловленности восприятия, его зависимости не только от характеристик стимула-объекта, но и прошлого опыта субъекта его целей, намерений, значимости ситуаций и т.д., позже исследователи, в частности в социальной психологии, придали этому понятию более широкий смысл. Под социальной перцепцией стал подразумеваться процесс восприятия так называемых социальных объектов: другие люди, социальные группы, большие социальные общности. Было установлено, что восприятие социальных объектов обладает рядом специфических черт, качественно отличающих его восприятие неодушевленных предметов. Во-первых, социальный объект не пассивен и не безразличен по отношению к воспринимающему субъекту, как это имеет место при восприятии неодушевленных предметов. Во-вторых, внимание субъекта социальной перцепции сосредоточено, прежде всего, не на моментах порождения образа как результата отражения воспринимаемой реальности, а на смысловых и оценочных интерпретациях объекта восприятия, в том числе причинных. В-третьих, восприятие социальных объектов характеризуется большей слитностью познавательных компонентов с эмоциональными (аффективными) компонентами, большей зависимостью от мотивационно-смысловой структуры деятельности воспринимающего субъекта.

Разнообразие процессов социальной перцепции обусловлено тем, что ее субъект и объект могут иметь разное количественное содержание. Субъектом восприятия может выступать единичный индивид, а его объектом восприятия – индивид принадлежащий к этой же группе, или индивид, принадлежащий к «чужой» группе, или своя собственная группа, или «чужая» группа.

Другой подход к проблемам восприятия, который был использован в социально-психологических исследованиях по межличностной перцепции, связан со школой трансактной психологии, изучавшей тот факт, что активное участие субъекта восприятия

в трансакции предполагает учет роли ожиданий, желаний, намерений прошлого опыта субъекта как специфических детерминант перцептивной ситуации. Этот подход представляется особенно важным, когда познание другого человека рассматривается как основание не только для понимания партнера, но для установления с ним согласованных действий, особого рода отношений.

Процесс восприятия одним человеком другого выступает как обязательная сторона общения и составляет то, что называют перцепцией. Поскольку человек выступает в общении всегда как личность, постольку он и другим человеком-партнером по общению также воспринимается как личность. Как основа внешней стороны поведения человека, по словам С. Л. Рубинштейна, один человек как бы «читает» другого человека, расшифровывает значение его внешних данных. Впечатления, которые возникают при этом, играют важную регулятивную роль в процессе общения. Во-первых, потому что, познавая другого, формируется сам познающий индивид. Во-вторых, потому что, от меры личности «прочтения» другого человека зависит успех организации с ним согласованных действий.

Представление о другом человеке тесно связано с уровнем собственного самосознания. Связь эта двоякая. С одной стороны, глубина и дифференцированность представлений о самом себе определяет степень понимания и систему представлений о другом человеке. С другой стороны, способность к познанию другого в общении является условием самопознания человека.

Еще один аспект сферы межличностных отношений и восприятия в системе «педагог-обучаемый» был освещен результатами исследований проблемы педагогической социально-перцептивной стереотипизации. У педагога под влиянием собственного педагогического опыта складываются специфические социальные стереотипы: «отличник», «двоечник», «активист». Но надо заметить, что все оценочные стереотипы носят, подчеркнуто субъективный, индивидуальный характер. Так, среди преподавателей чрезвычайно распространен стереотип о связи хорошей успеваемости с характеристиками личности: успешно учится, значит способный, добросовестный, честный, дисциплинированный. А если успевает плохо, то значит – бесталанный, ленивый. Одно из первых исследований, посвященных стереотипам хорошего и плохо ученика, было проведено Б. Г. Ананьевым. Некоторые исследования обращают внимание на педагогический стереотип, связанный с «неблагополучными» детьми, т.е. с теми, которые не могут сидеть на занятиях молча (пассивно, подчиненно), реагировать на замечания и критику, способны вступить в пререкания. Учащиеся, демонстрирующие подчиненность, действующие в зависимости от указаний и замечаний, оцениваются польщенным педагогом как благополучные. Такой феномен находит отражение в работах индийских психологов Пандея Джанак и Сингха Пурнима, в которых экспериментально доказано, что лесть и преувеличенно трепетное отношение к указаниям начальства приводят к одобрению руководителем самого «льстеца».

Исследования А. А. Бодалева показали, что на оценку личности в целом влияет внешность. Студентки университета оценивают более положительно внешне привлекательных детей и подростков. Воспитатели детских садов также склонны приписывать способности и хорошие поступки детям с приятной внешностью [5, 200].

Проблема познания личности учащегося, несомненно, связана с личностными особенностями преподавателя, а в частности, с его мотивацией. Педагогическая деятельность не является исключением из числа общих психологических закономерностей, обеспечивающих эффективность деятельности. А. А. Дергач, В. А. Кан-Калик, А. В. Мудрик обращают внимание на ее мотивационное обеспечение. Результаты исследования А.А. Реана, посвященного изучению связи между самооценкой преподавателя и тем, как в его сознании отражается личность учащегося, показали, что те преподаватели, которые не связывают свое профессиональное самосовершенствование с развитием «самоуверенности» дают более позитивную оценку личности учащегося. И

наоборот, чем более преподаватель связывает свое профессиональное самосовершенствование с повышением «самоуверенности», тем чаще он даст в целом негативные оценки личности учащегося. Среди преподавателей, не стремящихся к «самоуверенности», выявлена тенденция более высокой оценки личности учащихся по параметрам «знания, умения, навыки», «характер», «отношение к другим людям», «отношение к делу», «отношение к себе». И напротив, низкую оценку учащихся следует ждать от тех, кто не пытается ограничивать себя в проявлениях самоуверенности, кто придает этому качеству эталонные черты [6, 87]. Еще одно исследование в области межличностного взаимодействия в системе «педагог-обучаемый» А.А. Реана с использованием корреляционного анализа системы оценочных представлений педагогов показало, что более дисциплинированные учащиеся оцениваются более позитивно, как более трудолюбивые и ответственные, дружелюбные и общительные, самокритичные и адекватно себя оценивающие, более компетентными [7, 237]. Чем более самостоятелен учащийся в общении, в своих суждениях, тем негативнее оцениваются педагогами направленность личности данного учащегося, его характерологические особенности, его отношение к самому себе, отношение к делу, и наоборот.

Все вышеперечисленные исследования изучали различные аспекты социальной перцепции в системе «педагог-обучаемый».

В заключение следует отметить, что формирование мотивации изучения иностранного языка определяется не только содержанием учебного процесса, но и личностными особенностями педагога и студентов, спецификой построения взаимоотношений в системе педагог-обучаемый, ориентированностью педагога на студентов разного уровня. Оценочные представления студентов о преподавателе являются одними из ключевых мотивов изучения ими иностранного языка, определения его ранга в системе учебных дисциплин.

Литература

1. Хеккаузен Х. Мотивация и деятельность. — М.: Просвещение, 2010. - 407 с.
2. Маркова А.К. Мотивация учения и ее воспитание у школьников. — М.: Педагогика, 2003. - 96 с.
3. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.Я. Особенности деятельности студентов и преподавателей. — Издательство БГУ, 1988. - 383 с.
4. Лисовский В.Т., Дмитриев А.В. Личность студента. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1974. - 122 с.
5. Бодалев А.А., Ковалев Г.А. О познавательных процессах в общении. — Когнитивная психология. - М., 1986. - С.195-205
6. Реан А.А. Профессионализм в межличностном познании //Региональная акмеологическая служба в системе образования. — СПб., 1995. - С.86-88
7. Реан А.А., Коломенский Я.Л. Социальная педагогическая психология — СПб., 1999. - 299 с.

Л. С. Сабитова
Т. Б. Есенгельдина
г. Астана

ОБЩЕРЕЗУЛЬТАТИВНЫЙ СПОСОБ ГЛАГОЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ПУТИ ЕГО ПЕРЕДАЧИ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Исследование способов глагольного действия (далее – СГД) в русском и английском языках основывается на особенных семантических признаках глаголов, которые в двух языках имеют существенные различия. В частности, в русском языке ученые выделяют

классы СГД, основываясь, прежде всего, на достижении или не достижении действием предела, далее, дифференцируя характер протекания того или иного действия эти самые классы СГД могут быть классифицированы. В английском языке главным критерием исследования является не предельность действия, а сам процесс и его характеристики (т.е. длительность, повторяемость или однократность). Основываясь на классификации СГД А.В. Бондарко, выделим основные способы передачи СГД на английский язык: формы времени, лексико-контекстуальные средства и значение глагола (или семантический). Рассматриваемый в данной статье общерезультативный СГД представляет особую проблему при передаче на английский язык, так как данная группа способов действия имеет определенные особенности выражения. Во-первых, СГД могут выражаться морфологически (каждый их видов СГД имеет характерные приставки и суффиксы, выполняющие дифференцирующую функцию), во-вторых, к тому или иному способу действия могут принадлежать и глаголы на основании объединяющего семантического признака, который является немаркированным. Источником для сбора материала послужили произведение Л.Н. Толстого «Анна Каренина», а также 3 перевода данного произведения на английский язык авторов Луи и Олмер Мод, Констанс Гарнэт и Надан Хаскель Дол.

Общезначительный способ действия

Таблица 1

Оригинал	Перевод 1	Перевод 2	Перевод 3
1. Выслушал	Heard attentively to the end	Heard to the end attentively	Listened to her
2. Выпил свой стакан	Drank his glass	Emptied his glass	Drank his glass
3. Записываю	Write down	Note down	Make notes
4. Испортились	Have deteriorated	Have degenerated	Have been Corrupted
5. Прочел	Had read	Reading	Read

Итак, начнем наш анализ с глагола *выслушать*. В контексте глагол употребляется в форме совершенного вида, прошедшего времени, имеет приставку *вы-* и «обозначает действие, достигшее результата» [1, 22]. Глагол является характеризованным, так как «находит выражение в приставке, не имеющей какого-либо иного значения» [1, 22]. Анализ перевода глагола *выслушать* показал следующие результаты: первый и второй вариант представлены глаголом *to hear* в форме Past Simple, данный глагол в обоих случаях употребляется в контексте с обстоятельством *to the end*, которое наглядно демонстрирует достижение результата. Третий вариант перевода – *to listen* сам по себе не передает искомое значение, однако анализируя контекст, мы можем сделать вывод о том, что субъект действия (Степан Аркадьевич) сначала *выслушал* ее, не перебивая, затем дал совет и т.д. Таким образом, контекст указывает на завершение, достижение действием результата (*выслушать*): «...but Stepan Arkadyevitch, according to his custom, gave her a comfortable seat, *listened to her story without interrupting*, and then gave her careful advice...».

Следующий пример – глагол *выпить*, употребленный в контексте в форме совершенного вида, прошедшего времени, имеет, как и предыдущий пример, приставку *вы-* с тем же значением, а значит, мы относим данный глагол к общезначительному СД: «Степан Аркадьич медленно *выпил* свой стакан шабли...». Первый и третий варианты перевода представлены глаголом *to drank* в форме Past Simple, который может быть переведен как *пил* так и *выпил*, учитывая прошедшее время глагола и таким образом, может передавать общезначительный СД, то есть обозначать достижение результата. Второй вариант – глагол *to empty* в форме Past Simple переводится, как *осушить (стакан)*, учитывая также прошедшее время глагола в контексте, в данном случае мы можем говорить о достижении действием результата.

Глагол *записывать* употребляется в форме несовершенного вида, настоящего времени, имеет приставку *за-* и обозначает действие, которое «стремится к результату» [1, 22]. Поэтому мы относим данный глагол к общезначительному СД. Первый два варианта перевода употребляются со вспомогательным словом *down*, также употребляются в форме Present Simple и могут быть переведены, как *записывать*. Третий вариант перевода *to make notes* также переводится, как *записывать*.

Обратимся к четвертому примеру – глагол *испортиться* употребляется в данном контексте в форме совершенного вида, прошедшего времени. Мы относим глагол к общерезультативному СД, так как он имеет приставку *ис-* и «обозначает действие, которое достигло результата» [1, 22]. Все варианты перевода употребляются в форме Present Perfect, которое само по себе имеет искомое значение – достижение действием результата, а также все три глагола имеют значение *портить*, таким образом с помощью времени передается искомое значение.

Последний пример представлен глаголом *прочитать* в форме совершенного вида, прошедшего времени. Мы также относим данный глагол к общерезультативному СД, так как он имеет приставку *про-* и «обозначает действие, которое достигло результата» [1, 22]. Варианты перевода представлены глаголом *to read – читать* в первом случае в форме Past Perfect, которая и передает искомое значение. Второй вариант перевода не передает искомое значение, так как употребляется в форме Gerund, которая не передает значение достижения результата. Что касается третьего варианта перевода, он передает искомое значение при помощи контекста, так как глагол *to read* выражает действие, которое завершилось, после которого происходили еще события: «After he *read* the note ...».

Диаграмма 1

Общезульгативный способ действия

Итак, в результате проведенного анализа мы получили следующие данные:

- выделенный нами путь передачи СГД – формы времени – является наиболее подходящим для общезульгативного способа действия, так как формы времени *Past Simple, Present Perfect* подразумевает законченность действия и наличие результата, что полностью совпадает со значением общезульгативного СГД. Употребление форм времени для передачи рассматриваемого способа действия составило 40%;

- данный способ глагольного действия может быть переведен на английский язык с помощью лексико-контекстуальных средств, а также путем подбора семантически более соответствующего глагола. Оба эти способа оказались одинаково употребительными и составили 27%;

- 6 % глаголов (или 1 из 15 вариантов перевода) не передали значение.

Таким образом, мы пришли к следующим выводам:

- аспектуальная система русского языка охватывает всю глагольную лексику, а потому каждый глагол мы могли отнести как к определенному виду (совершенному и несовершенному), так и способу действия (согласно классификации А.В. Бондарко), несмотря на то, что нет единой классификации СГД в русском языке;

- в английском языке нет единого определения аспектуальных значений. Лингвистами предлагаются различные определения и классификации, однако, в основном, они не находят широкой поддержки ученых;

- несмотря на сложность выделения непоследовательно характеризованных СГД в русском языке и отсутствие данной категории в английском языке, практически абсолютное большинство (99 %) было передано на английский язык с сохранением

соответствующего значения при помощи выделенных нами средств передачи аспектуальных значений. Это значит, что английский язык содержит средства для передачи такой сложной категории.

На наш взгляд, необходимо выделение единой классификации СГД в аспектуальной системе русского языка, так как в литературе по данной теме встречается до десяти различных классификаций, а число самих СГД варьируется от десяти до нескольких десятков. Подобные несовпадения приводят не только к замешательству в отнесении глагола к определенному способу действия, но и выявляет неполноту изученности данного вопроса в русском языке, несмотря на то, что его исследование началось более века назад. Говоря об аспектуальной системе английского языка, мы подтверждаем отсутствие единой классификации аспектуальных значений в том отношении, что ни одна из них не охватывает глагольную лексику в целом, а значит, не может быть универсальной.

Литература

1. Бондарко А.В. Буланин Л.Л. 30. Русский глагол/ Ред. Ю.С. Маслов. – Л.: Просвещение, 1967. - 192 с.
2. Агрель С. О способах действия польского глагола // Вопросы глагольного вида. Сборник под ред. Ю.С. Маслова. – М., 1962. - с.35-38.
3. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза // Вопросы глагольного вида. Сборник / под ред. Ю.С. Маслова. – М., 1962. - с. 105-110.
4. Маслов Ю. С. Вопросы глагольного вида в зарубежном языкознании // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. - с. 13-19.
5. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола. – Таллин: Валгус, 1985. 216 с.
6. Курганова Н.В. О статусе категории способа глагольного действия в английском языке // Вестник КРСУ. - 2011. - Том 11, № 1. - с. 85-88
7. Толстой, Л. Н. Анна Каренина: роман. – М.: Эксмо, 2011. - 962 с.
8. Tolstoy L.N. Anna Karenina. Translated from the Russian by Louise and Aylmer Maude. Philadelphia: Carefully Crafted Classics®, 2011. – 1076 p.
9. Tolstoy L.N. Anna Karenina. Translated by Constance Garnett. South Australia: The University of Adelaide Library. 2005. – 1058 p.
10. Tolstoy L.N. Anna Karenina. Translated by Nathan Haskell Dole. New York: Thomas Y. Crowell & Co, 2007. – 1086 p.

**Ш. Т. Есембекова,
Ш. К. Абадилдаева,
М. К. Мамырбаева
Қызылорда қ.**

КОНЦЕПТІЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ АМАЛДАРЫ

Адамға дүние туралы ақпараттың басым бөлігі лингвистикалық арналар арқылы келіп түседі, сондықтан адам заттар мен нысандар әлемінен гөрі, олардың рухани, интеллектуалдық және әлеуметтік қажеттіліктері үшін жаралған концептілер әлемінде көбірек өмір сүреді. Философтар белгілі бір нысанды немесе құбылысты білдіретін сөзді бүге-шігесіне дейін түсіндіре отырып, адамға ақпараттың өте үлкен үлесі сөз арқылы

берілетіндіктен, ал қоғамдағы адамның жетістігі қаншалықты сөзді жақсы меңгергеніне байланысты болғандықтан, нысандар әлемін оңайырақ тануға болатындығын атап көрсетеді.

XX ғасырдың басынан бастап тіл мамандары зерттеулерінде тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынас мәселесі жиі көтеріле бастады, десек те, бұл мәселе көптеген философтар назарын ерте кезден-ақ аудартқан. Тіл тек шындықты ғана бейнелеп қоймайды, оны түсіндіре отырып, адам өмір сүріп отырған ерекше ақиқатты жасайды. Лингвомәдениеттану XX ғасырдың аяғында дербес лингвистикалық пән болып қалыптасты. XXI ғасыр лингвистикасы тілді жай қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, ұлттың мәдени коды ретінде қарастыратын бағытты белсенді ұстануда. Бұндай бағыттың теориялық негізін салған В.Гумбольдт, А.Потебня еңбектері болды. Қазіргі салыстырмалы тіл білімінің басты концепцияларының бірі В.Гумбольдтың тіл «ұлт рухы» жөнінде айтқан «Менің ұлтымның шекарасы менің дүниетанымымның шекарасын білдіреді» деген ойы болып есептеледі [1].

Лингвистикада «тіл» мен «мәдениет» екі ұғымын біріктіретін басты бірлік – мәдени концепт. Зерттеуші Д.С.Лихачев атап көрсеткендей, «концепт» терминін алғаш рет С.А.Аскольдев-Алексеев қолданды [2]. Н.Д. Арутюнова концептіні фольклор, ұлттық салт-дәстүр, дін, идеология, өмірлік тәжірибе, өнер бейнелері, құндылықтар жүйесі секілді бірқатар факторлардың өзара әрекеттестігінің нәтижесі болып табылатын практикалық философия ұғымы ретінде көрсетеді. Концептілер өз ретінде «адам мен қоршаған әлем арасын жалғастырып тұратын мәдени қабат» түзейді. Осы терминді тудырған философиялық анықтамаға сай «концепт – ақыл-ой бейнесі, жалпы ұғым».

Концепт – адамның ойлауының басты бірлігі болып табылатын салыстырмалы түрде реттелген ішкі құрылымы бар жеке тұлға мен қоғамның танымдық әрекетінің нәтижесін көрсететін әрі бейнеленіп отырған зат немесе құбылыс жөнінде кешенді, энциклопедиялық ақпаратты бойына жинаған, берілген ақпараттың қоғамдық санада интерпретациялануы мен қоғамдық сананың құбылысқа не нысанға арақатысын бейнелейтін дискретті ментальдық бірлік [3].

Мәдени тәжірибесі мен тұлғасы бар кез келген адам концепт тасымалдаушысы бола алады. Индивидтің сөз әрекеті тіл концептосферасымен ұлттық концептосфера арқылы анықталады. Сөз деңгейінде өмірлік жағдаят пен концепт адамға сөздің қай мағынасы концепт орнына қолданылып тұрғанын түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай концептінің алмастырғыштық қызметі сөз мағынасын түсінудегі айырмашылықты болдырмайды.

Концептосфера концептілерді жасаудың, халықтың менталитетін анықтаудың қайнар көзі болып табылады [4]. Мәдени концептілер мен олардың мағыналарының арасындағы байланыс анағұрлым күрделі, сондықтан когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану тілдік мағына мен мәдени ой қатысын зерттеуге ден қояды.

Қазіргі таңда концептілерді зерттеудің басты екі тәсілі айқындалып отыр: когнитивті (Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, Д.С. Лихачев, И.А. Стернин және т.б.) және лингвомәдени (С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, Н.А. Красавский, Ю.С. Степанов және т.б.). Екі тәсілдің де мақсаты тілдік сананың тұжырымын ашу және мәдениеттер арасындағы айырмашылықтың тереңде жатқан негізін түсіну.

Когнитивтік тәсіл концептілер қатарына мағыналары ұлттық тілдік сана мазмұнын құрайтын лексемаларды қамтып, әрі тіл тасымалдаушысының ақиқат дүние бейнесін қалыптастырады. Бұндай тәсіл бойынша мағынасында семантикалық көрініс тәсілі қаралатын кез келген тілдік бірлік концепт болып есептеледі.

Ал лингвомәдени тәсіл концептілер қатарына нақты бір этномәдениеттің тілдік тұлғасының менталитетін көрсететін, лингвомәдени ерекшелігі аталып көрсетілген семантикалық жасалымды жатқызады. Тіл мамандарының пікірі бойынша концепт адам тәжірибесін білдіретін сана бірлігі. Когнитивті лингвистика концепті «сөз арқылы көрініс табатын да, таппайтын да концептосфера бірлігі», - деп есептейді [4].

Когнитивті лингвистикада концепт ойлау әрекеті процесінде әр қыры мен қабатын аша түсіп, жан-жаққа ауытқи беретін кешенді ой бірлігі деп қарастырылады. Сондықтан концептің сәйкес қырлары мен қабаттарының тілде мүлдем белгісі болмауы мүмкін. Себебі тілдік құралдар концептердің пайда болуы үшін емес, оның мағынасын білдіру үшін қажет.

Концептерілерді лингвомәдени бағытта қарастырушы өкілдердің бірі В.И. Карасик концептілерді тұрмыстың әртүрлі саласына жеткізілетін алғашқы мәдени түсінікке жатқызады. Оның пікірінше, белгілі бір лингвомәдениет тасымалдаушысына ғана тән айрықша логиканы бейнелейтін концептілерді зерттеуге ғана аса қызығушылық туады. Бұндай концептілердің біржақты мәні болуы мүмкін емес, олар осы мәдениеттің құндылықтарын, адамдардың өмір сүру жағдайларын, олардың мінез-құлық, бітім-болмыс стереотиптерін түсінудің кілтін, өзіндік кодын білдіреді.

Концептілерді анықтаудың когнитивтік және лингвомәдени екі басты бағытының болуына қарамастан, олардың арасында айтарлықтай қарама-қайшылық байқалмайды. Бұл тәсілдер бір-бірін жоққа шығармайды, керісінше толықтырып отырады.

Әдебиеттер

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. –М.: Наука, 1984. –450б.
2. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка //Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. –М.: Академия. 1997. –280-282 б.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку// Антология концептов. –Волгоград: Парадигма, 2006, Т-1,7-10 б.
4. Стернин И.А. Коммуникативные и когнитивные сознания//С любовью к языку. Воронеж. Воронежский гос. ун-т, 2002. –47 с.

**М. Талап
Астана қ.**

ҚЫТАЙ ТІЛІН ОҚЫТУ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІР

Қытай тілі – әлемдегі ең көп қолданылатын тіл. Оның да өз себебі бар. 1980-шы жылдардың өзінде Америкада 200-ден астам таза қытай тілінде сабақ беретін мектептер болған, сонымен қатар, 400-ден астам жоғарғы оқу орындарында арнайы қытай тілі факультеттері жұмыс жасаған. Нидерландыда 1986-шы жылдан бастап телеарналарда қытай тілін үйрететін курстар жүргізілді. 1985-шы жылы Жапония, Германияда қытай тілін оқығандар саны миллион адамнан асып кеткен. Бүгінгі күні әлемнің 100-ден астам мемлекетінің 2500 жоғары оқу орындарында қытай тілі факультеттері жұмыс жасауда, ал қытай тілін дамытушы, дәріптеуші – Конфуцы институты әлемнің 83 елінде 331 институтын ашып үлгірді. Көптеген дамыған елдерде қытай тілін оқыту үйренушілердің жастарына, қажеттіліктеріне, тілдік негіздеріне қарай жүйелі түрде жүргізіліп келеді.

Қытай тілінің басқа тілдерден ерекшелігіне тоқталсақ, оның иероглифтарының жазылу тәсілі мен дыбысталуын тілге тиек етеміз. Осы ерекшелік тек қытай тіліне ғана тән. Мысалға алсақ, қытай тілінде әрбір иероглифтің арнайы тоны болады, егер бір сөйлемде иероглифтің музыкалық ырғақ іспеттес тоны нақтылы айтылмаса, басқа мағына береді не болмаса қате сөйлем болады. Осындай ерекшелікке бай тілді үйреткенде ұстаздар көптеген қиындықтарға кез болатыны даусыз. Сол себепті біз өз мақаламызда қытай тілін оңай жолмен үйретудің бірнеше тәсілін атап көрсетпекшіміз:

1. Қиындықты оңайлату;
2. Қызығушылықты ояту;
3. Шабыттандыру және марапаттау.

Енді осы үш тәсілге жеке-жеке тоқталып өтейік:

1. Қиындықты оңайлату.

Қандай да бір тілді үйрету оңайға соқпасы анық, дегенмен, «қиын іс жоқ жаһанда, ықылас қойған адамға» дегендей, егер тілді үйретудің барысын жеңіл және қызықты етсек, меңгерілмейтін тіл жоқ деп санаймын. Қиынды жеңіл ету дегенде, үйрету барысын оңайлату деген сөз емес, қайта жүйелі түрде зерттеп-зерделеу арқылы оқушыға қиындықты сезіндірмей түсіндіре білу. Мысалға алсам, «国» яғни «мемлекет» деген иероглифті үйреткенде мемлекет болу үшін, ең алдымен, оның «口» тәрізді территориясы және оның ішінде патшасы «王» (wang, патша), ал ол патшаның мемлекеттік істерді басқарғанда қолданылатын мөрі «、» болу керек, ал осы үш бөлікті бір-біріне қоссақ, «国» яғни «мемлекет» деген иероглиф шығады. Осындай тәсілдерді қолданып қиын иероглифтарды оңай еске сақтайтындай етіп оқытсақ, сабақ өте қызықты болары сөзсіз. Бұндай тәсіл оқушыларға қиындыққа мойымай, қайта қарқындап алға жылжуына көмек болады.

2. Қызығушылықты ояту.

Ұстаз кітаптағы мазмұнды түрліше етіп оқушыға жеткізсе, ол ұмытылмастай әсер қалдырады. Мысалға, әріп тақтайшаларын қолдану, медиялық сабақ беру, дәріс барысында оқушыларды әртүрлі кейіпкерлердің рөлінде ойнату сабақты қызықты әрі мағыналы өткізуге септігін тигізеді. Тілді оқыту барысы қашанда психология, саясат, қоғам сынды әр түрлі ғылымдармен байланысып, астарласып жататыны анық. Сол себепті оқушыны тілдің заңдылығын меңгеріп, бір ойдан көп ой туғыза ойлануына машықтандырғанымыз жөн. Ұстаздар оқушы бойындағы барлық алаңдаушылықты, қорқынышты арылта отырып, оқушы жүрегіне сенім ұялатып, қызықты, пайдалы білім алып жатқанынан ләззаттандыра білуі қажет деп санаймын. Мысалы, дәрісті бастамас бұрын оқушының тілді меңгерген қабілеті төңірегінде оның көңіл-күйі, тұрмыс-тіршілігімен танысса, оқушы тартынбай жауап беріп, тіл мен мәдениетті терең түсінуіне көмегін тигізеді.

3. Шабыттандыру және марапаттау.

Бұл барысты екі түрге бөліп қарастыруымызға болады. Біріншіден, дер кезінде мақтап-мадақтау. Бұл үшін ұстаз кез келген оқушысының кішкентай болсын жетістігін басқа оқушылардың алдында атап өтіп, оқушының еңбегін мойындауы керек, тіптен арнайы ілінген даңқ тақтайшасына оқушының аты-жөнін жазып қойса да артық болмайды. Оқушылардың жазған иероглифтерін тексергенде қате иероглифтерді белгілеп қана қоймай, әдемі, түсінікті етіп жазылған иероглифті де белгілеп, оған өте тамаша жазылғанын және алдыңғы жолғы тапсырмаға қарағанда, көп алға басушылық бар екенін көрсеткеніміз абзал. Екіншіден, арнайы сыйлықтармен марапаттау. Мысалға алсақ, Қытайдың Ұлы Қорғаны, Тияан мэнь, Гугон сияқты ұлылығына тамсанып, бірден баурап әкететін картиналар немесе Қытай операсының белгісі болып табылатын бет қалқалар және колөнер бұйымдары өте тимді сыйлық болар еді. Осы сыйлықтар арқылы оқушы Қытай елінің мәдениетімен танысуға мүмкіндік алады және ол оқушылар бойына сенім мен мақтаныш орнатып, ұдайы алға жылжуына шабыт беріп, үйрену мақсатын айқындауға көмектеседі.

Ұстаздар оқыту барысында осы тәсілдерді қолданса, сабақ барысы жайбарақатты да қызықты болып, оқушыны ұзақ әрі тиімді түрде білім іздену жолына салады деп ойлаймын.

Әдебиеттер

1) Introduction to the Chinese Language – Liu Xun: Beijing Language and Culture University Press – 2000

- 2) What's in a Chinese Character: Tan Huay Peng, New World Press – 2006
3) A Practical Chinese Grammar for Foreigners (Revised Edition) – Li De Jin: Beijing Language and University Press – 2008

О. В. Дьяченко
А. А. Ташмаканова
г. Астана

ОПЫТ РАБОТЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА ЗАОЧНОМ ОТДЕЛЕНИИ

Еще три десятилетия назад с трудом можно было найти ВУЗ, в котором обучали студентов на факультете «Иностранные языки» заочно. Опытные педагоги с удивлением посмотрели бы на вас, услышав вопрос о заочном изучении языка. Все это понятно, и с этим нельзя не согласиться, так как язык – это не что-то узаконенное и написанное на бумаге, язык всегда являлся и является чем-то живым, на нем необходимо говорить для того, чтобы учиться овладевать им.

Сложившиеся в Казахстане за последние десятилетия новые общественно-политические и социально-экономические условия диктуют необходимость в овладении иностранным языком специалистами в различных сферах деятельности. Глобальные изменения, происходящие в современном обществе в социально-экономической сфере, в науке, технике и технологиях, позволяют более качественно обучать иностранному языку студентов в условиях ВУЗа на заочном отделении.

Интересен историографический анализ педагогической литературы, который показывает, что на протяжении всего периода становления высшего заочного образования еще в СССР изучались пути и средства совершенствования учебного процесса при заочной форме обучения. В. М. Юшков подробно охарактеризовал виды и методы учебной работы со студентами заочного обучения в период с 1927 по 1961 гг. в работе «Заочное высшее педагогическое образование в РСФСР» (1962г.). Ряд ученых: Х.Б. Батиров, С.С. Белявский, Д.В. Маневич, Т.Н. Соколова и др. - считали, что объем учебного материала при заочном обучении должен соответствовать стационарной форме обучения, но быть представленным в более «сжатом» виде. В отношении обучения иностранным языкам эту научно-педагогическую позицию можно было трактовать как коммуникативно-функциональный подход к обучению. Противоположное мнение высказывали педагоги А.Н. Варнавский, Б.Н. Надеинский и др., которые выступали за полное раскрытие теоретической части любого предмета и обязательное введение в содержание учебного предмета производственных ситуаций. В отношении иностранных языков практические аспекты организации учебного процесса по иностранным языкам в высшей заочной школе изучали ученые Э.В. Ершова, Н.А. Шелингер и др. Так, А. С. Аكوпова, Н. А. Беляева, Т. В. Веселова, В. И. Демченко, И. В. Ивлев, А. В. Сапега, А. Э. Родригес, Л.В. Хведченя создали учебно-методические пособия по иностранным языкам для студентов заочных отделений, нацеленные на развитие навыков аудирования, чтения, устной речи и перевода.

Существует немало дискуссий по поводу применения заочной формы обучения при получении специальности преподавателя иностранного языка. В нашем ВУЗе заочную форму обучения практикуют, а насколько это успешно, в первую очередь, должны осознавать сами обучаемые, т. к. для преподавателей четко отмечено, что наряду с достоинствами такого вида обучения присутствует и ряд недостатков.

Среди плюсов, конечно, стоит отметить желание молодых людей получать образование без отрыва от трудовой деятельности. К проблемам же заочного образования относятся:

- ограниченное количество часов аудиторных занятий, требующее от педагога уплотнения и сокращения учебного материала;
- необходимость самостоятельного «расширения» материала до программного объема;
- недостаточность текущего контроля за ходом и результатами деятельности обучающихся;
- недостаточность навыков у студентов самостоятельной работы; и др.

Совсем недавно с СМИ и в Интернете можно было встретить такие заголовки статей: «В Казахстане отменили заочное образование для выпускников школ», «Казахстанская система заочного обучения не может обеспечить необходимого качества подготовки специалистов». Конечно, в Министерстве образования РК такую информацию не подтвердили. Но тут есть над чем задуматься.

На брифинге в Службе центральных коммуникаций руководство Министерства образования и науки Казахстана прокомментировало вопрос, касающийся судьбы заочного образования в Казахстане, передает корреспондент Tengrinews.kz.(4 февраля 2014 г.) "Сегодня полностью закрыть заочное образование - объективно такой ситуации нет. Сейчас около 150 тысяч студентов обучаются на заочном отделении из 520 тысяч, поэтому планов полностью закрыть это направление пока нет. Задание в свое время было, чтобы мы побольше привлекали рабочую молодежь для получения высшего образования. Полностью закрыть нельзя, но использование новых образовательных технологий позволит повысить качество в этом направлении. Стоит вопрос повышения качества через дистанционное обучение. Если будет достаточно хорошо развита система дистанционного обучения, может быть, через какое-то время необходимость в заочном образовании сама отпадет", - пояснил вице-министр образования и науки Казахстана Такир Балыкбаев. По его словам, по государственному заказу на заочное отделение выделяются места, в основном, только на педагогические специальности.

«Я хотел бы подчеркнуть, что мы не акцентируем внимание на форме обучения. Мы будем акцентировать внимание на качестве обучения, будь то очное или заочное отделение. Если есть вопросы некачественного образования, продажи дипломов, оценок - мириться мы не будем ни в очной, ни в заочной форме», - добавил министр образования и науки Аслан Саринжипов (2014 г.). По его словам, сама форма не предопределяет качество образования.

В качестве основного аргумента следует то, что невозможно выучить иностранный язык, находясь на отдалении от языковой среды, которую может предоставить студенту только очная форма образования. Поэтому необходимо искусно организовать учебный процесс, занятия, лекции и семинары стараться проводить исключительно на изучаемом языке, где обучающиеся невольно вживаются в процесс овладения лексическими, фонетическими и грамматическими навыками. Для того, чтобы эти навыки развивались у студентов еще более эффективно, необходимо умело сочетать на занятии все четыре вида речевой деятельности: аудирование, чтение, говорение и письмо.

Но, несмотря на все усилия, прилагаемые преподавателем, качество освоения иностранного языка в 90% будет зависеть от самого студента-заочника, т.к., обучая студента на расстоянии, преподаватель лишен возможности контролировать процесс получения знаний и усвоения навыков своими студентами, и большая часть ответственности ложится на последних.

Самый лучший выход для студента – это самому заняться преподавательской деятельностью, благо во многих наших школах, особенно сельских, есть достаточное количество вакансий. Только на своих занятиях студент-заочник может решить для себя

наиважнейшую задачу – создать столь необходимую как для него, так и для детей языковую среду.

Есть еще один и, как кажется, самый весомый аргумент в пользу получения лингвистического образования заочно – это развитие информационных технологий. Создано гигантское количество обучающих компьютерных программ (Tell Me More, Talk to Me и многие другие), в Интернете несметное количество сайтов, многие из которых совершенно бесплатны и предлагают помощь в приобретении всех видов навыков во всех четырех видах речевой деятельности.

Но, конечно же, никакая даже самая качественная программа или продвинутый сайт не заменят живого общения с преподавателем, и студент очного обучения обладает здесь значительным преимуществом.

Принимая во внимание преимущество очного обучения, не стоит все же отказываться от заочного обучения. Необходимо создание специальных учебных программ и силлабусов по иностранному языку, отличных от очной формы. Так как количество аудиторных часов ограничено (сессия для студентов-заочников проводится два раза в год протяженностью 4-5 недель), то рабочая программа должна содержать краткий курс проводимых занятий с учетом основных тем учебного материала. Особый упор должен быть направлен на составление силлабуса, как главного путеводителя и помощника для студента-заочника. Он должен быть составлен с подробным содержанием перечня всех основных и вспомогательных тем, подобраны различные практические задания как письменного так и устного характера с подробным указанием учебных источников. Не стоит забывать и об организации самостоятельной работы студента, определить временные промежутки выполнения всех видов заданий.

Особенно остро стоит вопрос преподавания второго иностранного языка, например, немецкого. Сложно создать для себя среду общения на немецком языке, т.к. повсеместно во всех учебных заведениях и школах преподавание английского языка является приоритетным. Студенту-заочнику просто необходимо самостоятельно выбрать дополнительные курсы немецкого языка или же работать непосредственно с преподавателем в институте вне сессии, дистанционно.

Для более качественного обучения иностранному языку на заочных отделениях ВУЗов необходимо внести некоторые изменения и дополнения в уже сложившуюся и работающую систему заочного образования. Во-первых, так называемые установочные сессии необходимо проводить не только при поступлении студентов в ВУЗ, то есть на первом курсе, а и в начале каждого семестра. На таких установочных сессиях студенты должны получать силлабусы, содержащие требования, темы, список литературы по каждому предмету, запланированному на предстоящий семестр, в полном объеме. Такие сессии могут длиться от одного до трех дней. Для удобства установочную сессию на следующий семестр можно проводить во время основной сессии, когда студенты сдают экзамены, получают оценки по предметам текущего семестра. Во-вторых, студенты, получающие образование на заочных отделениях, должны работать на предприятиях и в учреждениях, близких по профилю, выбранной ими профессии, по которой они и получают образование. Невозможно научить продавца бутика профессии учителя иностранного языка заочно. Человек должен быть погружен в среду и иметь представление о том, чему он учится и каких знаний ему не хватает для полного овладения профессией. Это касается не только языковых специальностей, это будет качественное заочное образование по любым другим специальностям. В-третьих, во всех ВУЗах существуют отделения заочного образования, которые осуществляют контроль за проведением занятий, посещением их студентами, расписанием и всеми вопросами, касающимися образовательного процесса заочного отделения. Как говорилось выше, развитие современных технологий позволяет внедрять опыт дистанционного образования в уже сложившуюся систему заочного образования. Необходимо расширять информационные сайты по каждой специальности для каждого конкретного ВУЗа. Речь не

идет о дистанционном приеме экзаменов или зачетов – это процесс не быстрый. Речь идет о возможности получать студентами полную информацию о содержании дисциплин, которые им предстоит изучить. При таких, на первый взгляд, небольших изменениях, можно улучшить качество знаний студентов, преподавателям будет легче оценивать студентов, и что немаловажно – проще вводить новые дисциплины.

Литература

1. Мекеко Н. М. «Теория и практика заочного обучения иностранному языку» Автореферат.- Москва, 2009.
2. Штатская Т. В. «Принципы обучения иностранным языкам на заочном отделении»Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований № 5-2/2014.
3. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского) Учебное пособие. - Обнинск:Титул, 2001.

А. Е. Ниязова
А. Т. Туканаева
г. Астана

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СТАРШИХ КЛАССАХ ПОСРЕДСТВОМ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

На сегодняшний день обучение иностранным языкам, в частности английскому, имеет важное место во многих сферах профессиональной деятельности. Владение определенной компетенцией, как способностью употребить иностранный язык в различных ситуациях является одной из актуальных проблем в современном мире. Школа должна обеспечить ребенка не только знаниями, но и подготовить его к жизни. Выпускник школы должен ставить перед собой цели, достигать их, уметь общаться с другими людьми, жить в поликультурном мире, делать осознанный выбор, а также решать проблемы, включая нестандартные. Компетентностный подход к преподаванию английского языка аналогичен коммуникативному обучению. В некотором смысле можно рассматривать его как ‘очень хорошее’ коммуникативное обучение, которое идет на один шаг дальше, убедившись, что учащиеся могут применить то, чему они учатся в классе в реальных жизненных ситуациях за пределами классной комнаты. В основе компетентностного подхода, учащимся необходимо изучать английский язык в ситуациях и контекстах, которые разнообразны и актуальны. Иными словами, язык вводится и практикуется в различных ситуациях, аналогичных ситуациям, которые могут возникнуть в реальной жизни. Цель состоит в том, что учащимся необходимо развивать языковые способности и навыки решения проблем, которые они могут использовать в новых и сложных ситуациях в школе и вне школы. Компетентностный подход предполагает четко описанные компетенции учащегося. Компетентность-это умение действовать в английском языке с использованием ряда навыков и знаний; умение использовать английский язык в различных ситуациях, которые могут отличаться от ситуаций, которые им преподносят. В основе компетентностного подхода к преподаванию английского языка, компетенции связаны с учетом потребностей учащихся в школе и вне школы. Они учатся говорить, читать, слушать и писать, и повторно использовать язык в новых ситуациях. Учителя учат этим навыкам в комплексе, а не отдельно, так как именно они используются за пределами классной комнаты. Важно, что преподаватели помогают

ученикам практиковать английский язык в различных контекстах или ситуациях, если они в состоянии помнить что-либо и использовать то, чему они научились, когда им это необходимо. Это занимает много практики использования английского языка в различных контекстах для учащихся, чтобы иметь возможность использовать английский язык в реальных жизненных ситуациях.

В основе компетентного подхода особое внимание уделяется продуктивным, интерпретирующим и интерактивным компетенциям:

- Продуктивная компетенция: говорение, письмо
- Интерпретированная компетенция: чтение и аудирование
- Интерактивная компетенция: говорение, письмо.

Языковая компетенция (лексика, грамматика и произношение) и стратегическую компетенцию (стратегии, помогающие изучать и использовать язык лучше) рассматриваются как "вспомогательные компетенции". Эти компетенции не являются главными задачами исследования, но являются инструментами, которые учащиеся используют для того, чтобы лучше говорить, слушать, читать и писать на английском языке. Роль учителя на основе компетентного подхода является не просто дать информацию учащимся, но и помочь студентам принимать активное участие в собственном обучении.

Для изучающих основной целью является действовать на английском языке с использованием ряда навыков и знаний, а также использовать английский язык в различных жизненных ситуациях. Основное внимание уделяется возможностям учащихся использовать английский язык.

Ролью учащихся является активное участие во всех аспектах урока. Ученики регулярно говорят, читают, пишут и слушают в коммуникативных ситуациях с целью обмена идеями, информацией или сообщениями. В это же время учителя поддерживают в учениках активную роль на занятиях, предоставляя им переживания, которые отвечают их интересам и потребностям. Учителя несут основную ответственность за содействие, что происходит в классе, также за создание комфортной, благоприятной среды для совместной работы, где учащиеся могут активно работать, без страха совершить ошибку, и где они хотят использовать английский язык и иметь «настоящую» цель в ее использовании.

Один из самых полезных результатов на основе компетентного подхода к обучению английского языка заключается в том, что учащиеся, скорее всего, чувствуют себя более заинтересованными и мотивированными. Существуют различные причины для этого:

- Учащиеся могут увидеть, что язык и навыки обучения, которые они приобретают, имеют прямое отношение к ним.
- Учащиеся способны использовать английский язык, чтобы выразить себя и обменяться идеями, которые могут помочь учащимся чувствовать себя успешными и мотивированными.
- Учащиеся принимают активную роль в процессе обучения, которая вовлекает их все больше и способствует повышению мотивации.

Посредством компетентного подхода, преподаватели планируют и организывают задачи для учащихся так, что учащиеся работают на английском языке. Поэтому учителя имеют больше времени, чтобы наблюдать, что учащиеся понимают и насколько умеют хорошо выполнять задания в качестве докладчиков, слушателей, читателей и писателей. Они тогда начинают лучше проектировать уроки, которые помогают учащимся развивать их компетенции. Это может быть мотивирующим и вдохновляющим для педагогов видеть, как учащиеся с использованием английского языка выражают себя и выполняют задания грамотно и уверенно. Развивая уровень владения языком, учащиеся могут проявить себя и получить доступ к международному сообществу. Кроме того, что учащиеся принимают активную роль в качестве изучающих английский

язык, они берут на себя ответственность и развивают навыки решения проблем, полезные для их будущего как граждан мира.

Компетентностный подход подсказывает нам, что и как учить. Учителя должны увидеть, что учащиеся могут развивать умение использовать различные навыки и знания английского языка в различных реальных жизненных коммуникативных ситуациях, как проявить себя, обменяться идеями, получить информацию или выполнить задание. Компетентностный подход также говорит нам о том, как учить в самом широком плане: потому что ученики должны развивать способность использовать английский язык, соответственно роль учителя становится более благоприятным явлением. На сегодняшний день преподаватели имеют возможность использовать в образовательной практике электронные учебники, как зарубежных авторов, так и отечественных методистов. При этом преподавателем будет использована информационная компетентность, т.е. способность владеть информационными технологиями, работать со всеми видами информации. Эта компетентность обеспечивает навыки деятельности ученика с информацией, содержащейся в учебных предметах и образовательных областях, а также в окружающем мире. В связи различными видами компетентностей ученик сможет достигать результаты в зависимости от целей.

В Казахстанской методической науке наиболее известны следующие стратегические положения, характерные (для компетентностного подхода в обучении общению на иностранном языке): о коммуникативной направленности обучения всем видам речевой деятельности и средствам языка, о стимулировании речемыслительной активности, об индивидуальном обучении, о функциональной организации речевых средств, о ситуативной организации процесса обучения, о новизне и информативности учебного материала.

Эти положения дополняются такими особенностями коммуникативного обучения, при котором в центре внимания оказывается содержание и смысл высказываний, особое значение приобретает речевой контекст, развивается как грамотность, так и беглость высказываний. Грамотность помимо языковой формы включает ещё и социокультурную адекватность речевого поведения, предпочитают групповые формы учебных заданий, стимулируется произвольное запоминание, поощряется личностное содержание учебного общения.

Вся система образования в области иностранных языков демонстрирует множественность путей своего развития, реализуя личностно-ориентированный, когнитивный, (т.е. обеспечивающий правильный выбор среди синонимов), межкультурный и компетентностный подходы. И по какому бы пути сегодня она не развивалась, ей присущи такие категории, как интеллектуальное, творческое и нравственное развитие учащихся.

Литература

1. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. Алматы. 2010.
2. Paul, G. Competency-Based Language Teaching Report. (2008, December 16)
3. Richards, J., & Rodgers, T. Approaches and Methods in Language Teaching. New York. 2001
4. Marcellino, M. (2005). Competency-based language instruction in speaking classes: Its theory and implementation in Indonesian contexts.

V СЕКЦИЯ
ҚҰҚЫҚТАНУ
ПРАВО

А. Ш. Аккулев
г. Астана

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ РЕЖИМА КАК ОСНОВНОГО СРЕДСТВА
ИСПРАВЛЕНИЯ ОСУЖДЕННЫХ ПРИ ИСПОЛНЕНИИ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ
ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ**

Законодатель, определяя цели уголовно-исполнительного законодательства, только лишь применительно к цели «исправления» предусматривает составные компоненты в виде основных средств исправления, эффективная реализация которых и позволяет достигнуть эту цель.

В соответствии с п. 2 ст. 7 Уголовно-исполнительного Кодекса Республики Казахстан (далее - УИК РК), средства исправления применяются с учетом вида наказания, характера, степени общественной опасности, формы вины и мотивов совершенного уголовного правонарушения, личности и поведения осужденного.

Следует отметить, что из всех основных средств исправления только режим применяется ко всем без исключения видам наказаниям. Слово «режим» (от латинского - «управление») понимается как установленный распорядок жизни (работы, питания, отдыха, сна) или как совокупность правил, мероприятий, норм для достижения какой-либо цели [1,с.1124]. Согласно п.2) ст. 3 УИК РК, режим - это установленный порядок исполнения и отбывания наказания. Статья 97 УИК РК дает развернутое определение режима применительно к учреждениям, в которых исполняется лишение свободы.

Законодатель в ст. 7 УИК РК режим обозначает первым в числе основных средств исправления, подчеркивая его значимость. Все уголовно-исполнительное законодательство, начиная с определения задач, принципов уголовно-исполнительного законодательства (ст.ст. 4,5 УИК РК), прав и ограничений участников этих правоотношений, заканчивая регламентацией особых вопросов режима учреждений (Глава 17 УИК РК), по сути своей, регламентирует порядок исполнения и отбывания наказаний.

И если при назначении наказаний, не связанных с лишением свободы, режим не доминирует над осужденным ежечастью, то применительно к лишению свободы он становится тем инструментом, воздействие которого осужденный ощущает ежеминутно, если так можно выразиться «он живет в режиме».

При этом надо учитывать, что лишение свободы все еще является наиболее часто применяемым видом наказания (лишение свободы в структуре всех назначенных наказаний на 01.01.2014 года составляло - 55%, ограничение свободы - 27%, общественные работы - 1%, исправительные работы - 0,01%, условное осуждение - 13,8%) [2]. В связи с чем мы хотели бы остановиться на рассмотрении проблемных аспектов «режима как средства исправления» применительно именно к лишению свободы.

Не детализируя, в качестве несомненного положительного момента необходимо отметить, что анализ требований международных правовых актов и отечественного законодательства позволяет сделать вывод о том, что установленный формально-юридический порядок исполнения и отбывания в Казахстане наказания в виде лишения свободы, соответствует предъявляемым международным требованиям. И, кроме того, следует подчеркнуть, что администрация мест лишения свободы проводит кропотливую,

ежедневную работу по поддержанию должного режима в местах лишения свободы. Например, огромную деятельность по поддержанию внутреннего распорядка дня, охране прав и законных интересов осужденных, изъятию запрещенных предметов, надлежащему сохранению и использованию технических средств надзора и контроля, пресечению правонарушений, в том числе и преступлений внутри учреждений, обеспечения мер безопасности осужденных и многое др.

Вместе с тем, рассматривая вопросы режима в контексте основного средства исправления в местах лишения свободы, мы полагаем бы необходимым обратить особое внимание на два ключевых аспекта режима, на наш взгляд, не позволяющих ему выступать эффективным средством исправления.

Первый – это внутренний психологический аспект режима в контексте регулирования правил поведения осужденных и второй аспект – это пробелы прогрессивной системы.

Так, как известно, в местах лишения свободы, помимо установленного государством формально-правового порядка отбывания наказания, имеется еще и правила поведения, установленные самими осужденными. Эти правила имеют свою многолетнюю историю, традиции и признаются до сих пор как осужденными, так и администрацией мест лишения свободы, а зачастую и используются последними с выгодой для себя. Проблематичность этих правил поведения заключается том, что они не корреспондируются, а зачастую и противопоставляются административному порядку. Иными словами исторически в местах лишения свободы идет негласное противостояние между осужденными и администрацией, которое продолжается и сегодня, при которой административный порядок исторически держится на принуждении, начиная от прямого применения силы, манипулирования угрозой наказания и до обещания, предоставления определенных льгот и поощрений. При этом следует помнить естественное психологическое нежелание людей подчиняться чьим-либо требованиям, жить в строго установленных процедурных рамках, да еще и под постоянным страхом наказания. В связи с этим режим внутренне, психологически не воспринимается подавляющим большинством осужденных позитивно. Более того, с точки зрения существующих правил поведения, следует констатировать, что в местах лишения свободы существует двойная жизнь, двойные стандарты поведения которые находятся в непрерывном противостоянии, перерастающем порой в открытое противоборство, что на сегодня является устоявшейся ментальностью мест лишения свободы. Это ярко демонстрируется нижеуказанными данными [2].

№	совершено актов членовредительства и лиц в них участвовавших	в расчете на 1000 осужден. было соверш. наруш., из них злостных	совершено побегов и уклонений от отбывания наказан	возбуждено уголовных дел по ст. 361 УК РК (Деорганизация деятельности ИУ. С 12. 2009 г.- Угроза прим. насилия в отношении сотруд. ИУ, его близких	возбуждено уголовных дел по ст. 360 УК РК (Злостное неповиновение требованиям администрации уголовно-исполнительного учреждения)
2002г.	35/212	475/96	133	9	244
2003г.	47/219	517/104	53	6	231
2004г.	23/23	451/79	35	0	138
2005г.	16/ 80	368/53	39	9	86
2006г.	22/77	343/52	36	2	88
2007г.	51/319	313/53	53	5	82
2008г.	68/112	394/80	44	5	184
2009г.	35/128	356/74	32	2	153
2010г.	100/264	344/12	23	4	40
2011г.	254/414	438/48	48	23	63
2012г.	355/448	478/115	36	13	103
2013г.	313/474	449/98	26	10	145
2014г.	261/325	386/92	41	9	207

Как видно, за последние 12 лет уровень противостояния психологической напряженности в местах лишения свободы качественно не изменился в сторону улучшения. И это несмотря на достигнутые существенные позитивные социально-экономические изменения в стране за этот же период и значительное уменьшение числа «тюремного населения».

И, как нам представляется, к сожалению, такая напряженная ситуация не изменится принципиально, пока осужденные будут размещаться в учреждениях барачного типа по 50-80 человек в одном помещении и, как следствие, говорить о позитивном влиянии режима на сознание осужденных будет нельзя еще долгое время. На сегодня в стране имеется только 7 учреждений с покамерным содержанием осужденных, общий лимит мест в которых всего - 3550, фактически же содержится - 2450 осужденных, при том, что на 01.01 2015 года общее количество осужденных, содержащихся в исправительных учреждениях, составило - 42114 человек [2].

Относительно же прогрессивной системы необходимо отметить, что она, по мысли законодателя, закрепляя то или иное правовое положение осужденных в местах лишения свободы в зависимости от степени его исправления, выступает сердцевинной режимом в контексте его исправительного воздействия, что согласуется с мнением многих авторов.

Безусловно, институт прогрессивной системы имеет серьезное значение и большой положительный потенциал. Вместе с тем, как нам представляется, есть пробелы, которые в значительной степени нивелируют его возможности, и фактически заставляют говорить об отсутствии положительного эффекта от его применения.

Как нам думается, необходимо пересмотреть критерии степени поведения и сами различия условий содержания осужденных, только это, по нашему мнению, может привести к качественному увеличению потенциала этого института и, как следствие, существенному повышению возможности режима как средства исправления.

Согласно ст. 96 УИК РК, степень поведения осужденного является единственным основанием для изменения условий его содержания в учреждении, то есть применения того или иного элемента прогрессивной системы.

Между тем, анализ предложенных критериев определения степеней поведения вызывает серьезные вопросы. Например, насколько целесообразно устанавливать необходимость наличия у осужденного одного или нескольких поощрений для получения им положительной степени поведения?

На первый взгляд все логично, но, однако, законодатель предписывает применять меры поощрения в подавляющем своем большинстве на основе размытых оснований. Например, за хорошее поведение, добросовестное отношение к труду, учебе, активное участие в работе добровольных образований и воспитательных мероприятиях (ст. 128 УИК РК). Что значит хорошее поведение, добросовестное отношение или активное участие в контексте возможности получения поощрения? Каковы критерии этих оснований? И каковы временные рамки таких действий, достаточно ли одного активного позитивного действия или это должна быть череда неких активных действий, при этом сколько их должно быть и в какой промежуток времени?

Также законодатель, связывая возможность получения осужденным положительной степени поведения с обязательным наличием у него поощрения, ставит его перед жестким выбором: «хочешь изменить в положительную сторону свое правовое положение – получи документально закрепленное поощрение или даже не одно». Правильно ли это? Насколько это способствует позитивному изменению сознания осужденного? Ведь, как мы ранее отмечали, речь идет, прежде всего, о довольно специфическом, крайне сложном психологическом климате, существующем в учреждениях, что подтверждается вышеуказанными цифрами нарушений режима.

При этом большая часть осужденных, сами того не желая, оказываются втянутыми в эти сложные отношения и не просто напрямую каждодневно соприкасаются с ними, а вынуждены соответствовать сложившейся культуре внутриучрежденческих отношений. В

такой ситуации жесткая зависимость изменения степени поведения от наличия поощрения с одной стороны имеет большие шансы превратить поощрение в инструмент давления со стороны администрации, а с другой заставляет осужденного искать, добиваться этих поощрений. Полагаем и то и другое не будет способствовать действительному «исправлению» осужденного и послужит еще одним основанием для коррупционных проявлений в исправительных учреждениях, что также будет девальвировать данный институт.

Между тем важно, чтобы осужденный просто не совершал нарушений, и чем дольше, тем лучше. Это автоматически предполагает, что он добросовестно выполняет свои обязанности, соблюдает правила внутреннего распорядка, общежития и т.д., то есть, как мы полагаем, осужденный должен стремиться не совершать нарушения, а не получать поощрения. На наш взгляд, это принципиально различные как по своему внутреннему психологическому содержанию, так и по внешнему проявлению основания. Если внешне основания поощрения размыты, по сути отданы на откуп субъективному мнению должностных лиц, то основания наказания хоть и разнообразны, но достаточно четко прописаны. Нарушение либо есть, либо нет, и они видны со стороны, в этом смысле при применении взыскания риск нарушить принцип справедливости несравненно ниже, чем при применении поощрения.

В связи с чем полагали бы необходимым при определении положительных степеней поведения за основу брать не наличие поощрений, а отсутствие взысканий за определенный период времени.

Кроме того, для получения второй и третьей положительных степеней поведения осужденный обязательно должен участвовать в самодеятельной организации. Между тем, это противоречит принципу добровольности участия осужденного в такого рода организациях (ст.126 УИК РК) и является правом, а не обязанностью осужденного (ст. 104 УИК РК). В данном случае мы по факту получили еще один дополнительный инструмент давления на осужденных, который скорее заставляет их изворачиваться, приспособливаться, а не оказывает действительного позитивного влияния на его сознание.

Либо следует обратить внимание на п. 1 ст. 129 УИК РК, согласно которому поощрения применяются к осужденным, имеющим первую и так далее положительные степени поведения. То есть, чтобы получить любое, даже самое минимальное поощрение, необходимо уже иметь начальную, первую положительную степень поведения. Тогда возникает вопрос, как получить эту самую первую положительную степени поведения, если для этого необходимо получить вначале поощрение или даже несколько поощрений?

Учитывая вышеизложенное, считаем закрепленные законодателем критерии определения положительных степеней поведения не способными отражать объективное состояние дел, а главное стимулировать осужденных к действительно позитивному изменению сознания.

В части касающихся условий содержания как элементов прогрессивной системы, по нашему мнению, следует обратить внимание на следующее.

Как известно, вся разница в условиях содержания сводится всего лишь к сумме, которую осужденный может тратить, к числу получаемых ими посылок, бандеролей, свиданий и возможности проживания осужденных за пределами учреждений на льготных условиях содержания (ст.ст. 136,138,140 УИК РК и др.).

Между тем, на наш взгляд, количество денег, свиданий, посылок и бандеролей вряд ли способно подвигнуть человека на позитивное изменение его личности. Тем более, что в местах лишения свободы в подавляющем большинстве содержатся осужденные, не имеющие возможности постоянно иметь на своих лицевых счетах указанные законодателем суммы, а также не имеющие оплачиваемой работы (по информации Генеральной прокуратуры РК более 85% осужденных не имели постоянной работы до совершения преступления, и порядка - 45% от числа трудоспособных осужденных имеют оплачиваемую работу [3]. Что касается свиданий, то давно пора

отойти от советского тоталитарного мышления и прийти к максимально возможному числу увеличения краткосрочных свиданий, включая свидания по Интернет связи - скайпу. Как известно, общение с близкими оказывает положительное воздействие на осужденных и не следует жестко ограничивать их хотя бы в краткосрочном общении, поскольку учреждения на сегодня не в состоянии обеспечить исполнение закрепленных норм по длительным свиданиям, в связи с чем законодатель новым УИК РК уменьшил их продолжительность с 3-х до 2-х суток.

То же самое касается посылок и бандеролей, количество которых не следует ограничивать, законодательно введя ограничения только лишь на продукты питания. Практика показывает, что в год в учреждения поступают сотни тысяч посылок и бандеролей. При этом подавляющее их количество включают в свой ассортимент продукты питания, в том числе скоропортящиеся, которые ввиду длительности нахождения в пути порой приходят в негодность, и их надлежащее хранение также вызывает вопросы, что создает проблемы в плане санитарно-гигиенических требований. Например, в помещении отряда на 50-80 человек можно разместить только один-два холодильника, явно недостаточных для организации хранения всех поступающих продуктов. Ранее количество посылок и бандеролей было законодательно увеличено в силу сложной экономической ситуации в стране, когда эти передачи были необходимы для снятия социальной напряженности в местах лишения свободы и частичного решения вопроса с питанием осужденных. Сегодня же экономическая ситуация поменялась в лучшую сторону и необходимость получения такого дополнительного питания отпала, кроме того во всех учреждениях имеются магазины, где осужденные могут приобрести все необходимое, в том числе и продукты питания.

При этом нередки случаи, когда в посылках пытаются переправить запрещенные предметы. Так, за 12 месяцев 2014 года зарегистрировано - 299 фактов изъятия из посылок и передач денег на сумму - 3302248 тенге, 276 фактов изъятия спиртных напитков - 895,11 литра, 149 фактов изъятия наркотических средств, общий вес которого составил - 12752,6709 граммов, 1536 фактов изъятия средств мобильной связи (изъято 2798 мобильных телефонов) [2]. Само обнаружение предметов становится проблематичным ввиду большого числа посылок, поступающих в разовом порядке, что приводит к существенному снижению качества обысковых мероприятий (1-2 контролера должны проверить порядка 50-100 посылок, вскрыв каждую пачку, банку, что приводит и к возмущению со стороны осужденных).

В этой связи представляется целесообразным исключить возможность передачи посылок осужденным, содержащим продукты питания. А в качестве альтернативы расширить механизм, позволяющий приобретать продукты питания и предметы первой необходимости при определенных условиях в специализированных магазинах учреждений по банковским карточкам.

Указывая же о возможности проживания осужденных за пределами учреждений на льготных условиях содержания, законодатель, мягко говоря, лукавит, поскольку на сегодня нет ни одного специального общежития за пределами учреждений для проживания там этой группы осужденных. Более того, исходя из существующих реалий, такие общежития вряд ли будут построены вообще ввиду их высокой затратности.

Реальные же средства, стимулирующие осужденных к положительному поведению, такие как институт замены неотбытой части наказания более мягким видом наказания, перевода в колонию - поселение и условно-досрочное освобождение (далее – УДО) не зависят от прогрессивной системы. Так, возможность выйти на УДО предоставляется без учета условий отбывания наказания. Хотя законодатель именно по условиям содержания определяет степень исправления осужденного. А перевести - в колонию поселение можно только с облегченных условий, хотя более исправившимися должны считаться осужденные, содержащиеся на льготных условиях.

Или прогрессивная система в учреждениях предусматривает строгие условия содержания, в которые осужденные могут переводиться за нарушение режима содержания. С одной стороны все логично, но с другой стороны возникают вопросы принципиального характера. Так, суд, вынося от имени государства приговор о назначении лишения свободы подсудимому, определяет не просто вид учреждения, исходя из общественной опасности преступления, личности преступника и иных обстоятельств, ставших известными суду, но, прежде всего, очерчивает круг поражений в правах осужденному, соразмерный нанесенному им ущербу и достаточный для его исправления. То есть дает от имени общества «оценку» его деянию и ему самому, которую никто кроме суда не имеет право «переоценить», если так можно выразиться. Согласно же УИК РК, такая «переоценка» осужденного в сторону ухудшения его правового положения возможна, поскольку его могут поместить в более строгие условия содержания, чем предписано приговором суда. Если следовать этой логике, то осужденных, которые даже в строгих условиях содержания продолжают нарушать режим содержания, необходимо поместить в еще более строгие условия содержания и так можно до бесконечности. С чем, на наш взгляд, нельзя согласиться. Еще Н.А. Беляев в свое время совершенно верно писал, что «все заключенные первоначально в соответствии с приговором суда отбывают наказание на низшей ступени, т.е. на ступени, которая характеризуется наибольшими ограничениями» [4-117, с. 131].

Таким образом, как нам представляется, прогрессивная система, несмотря на свою позитивность, на практике в существующем виде превратилась в простую формальность, приносящую скорее отрицательный результат, как всякое заформализованное действие, определяющее и подменяющее такое основополагающее понятие человеческого общежития как «справедливость».

Между тем именно применение прогрессивной системы является сердцевинной исправительного процесса при применении режима, как средства исправления.

Учитывая вышеизложенное, на наш взгляд, можно констатировать, что «режим» в принципе не предназначен «исправлять» осужденных, исходя из буквального смыслового значения этого слова. В связи с этим полагаем правильным «режим» вывести из числа основных средств исправления, поскольку он не является инструментом, при помощи которого оказывается «исправительное» воздействие на сознание осужденных, а выступает основой, при наличии которой можно применять иные средства исправления.

Литература

1. Советский энциклопедический словарь. - М.: «Советская энциклопедия», 1981. - 1600с.
2. Основные показатели деятельности УИС за 12 месяцев. Приложение №1 к Приказу КУИС №55-ОД, - Астана, 2015.
3. Материалы 2 форума тюремной реформы, посвященного вопросам трудозанятости осужденных, проведенной под эгидой Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан, - Астана, 12.12.2014.
4. Беляев Н.А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях /Н.А. Беляев, - Л.: Изд-во Ленинг.Ун-та, 1963. - 186с.

ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО СЛЕДСТВИЯ

В период 2011-2014 г., в соответствии с Указом Главы государства № 1039 от 17 августа 2010 года «О мерах по повышению эффективности правоохранительной деятельности и судебной системы в Республике Казахстан», в стране проводился эксперимент, суть которого заключался в том, что следственные и оперативные подразделения были объединены в одно единое подразделение. Это по замыслу разработчиков должно было повысить эффективность предварительного расследования и уровень защищенности законных прав и свобод граждан, попавших в орбиту уголовного преследования. Между тем анализ деятельности аналогичных органов в США, Франции, ФРГ показывает, что на стадии до судебного разбирательства по уголовному делу законодатели этих стран пытаются:

1) избежать излишней «громоздкости» ведения расследования (отсутствует деление на дознание и предварительное следствие, дается возможность прокурору руководствуясь принципом целесообразности, сразу решить вопрос по существу без привлечения к уголовной ответственности, в том числе используются институты «упрощенного ведения расследования» и «сделки о признании вины»);

2) отделить орган дознания от самого следствия;

3) передать под контроль суда максимальное число следственных и оперативных мероприятий;

4) насколько это возможно сделать само следствие независимым от прокурорского воздействия.

Исходя из результатов проведенного эксперимента, имеющегося опыта зарубежных стран и собственного понимания сути вопроса, на наш взгляд, представляется обоснованным исключение с 2014г. - объединение Следственного комитета и Комитета криминальной полиции в один орган, поскольку:

- у них разные задачи (следствие – качественное, объективное и своевременное расследование; оперативные подразделения – раскрытие, розыск, задержание преступников);

- на практике следствие подпадает под влияние оперативных работников, поскольку основной задачей МВД является раскрытие преступлений. В целом, как будет организована работа этих подразделений на местах и какие приоритеты они будут выставлять, будет зависеть от того, кто конкретно будет руководить ими – оперативный работник, или следователь, что совершенно неверно, так как не будет системного подхода, и при этом этот руководитель будет подчинен начальнику органа дознания (тем более в военизированных условиях, т.е. не будет самостоятелен);

- само по себе нахождение следствия в органах дознания на практике приводит к тому, что оно полностью подконтрольно органу дознания, будучи административно подчинено ему (назначения, получение очередного звания, получение поощрения и взысканий и т.д.) и, следовательно, вынуждено, в первую очередь, выполнять главную задачу – «раскрываемость преступлений» и не секрет, что здесь уже не до объективности и гарантии защиты прав граждан;

- относительно довода о том, что объединение следователей и оперативников могло привести к улучшению взаимодействия, оперативности и повышению солидарной ответственности не выдерживает никакой критики. Известно, что работа на основном, низовом уровне выстроена, опробирована десятилетиями и навряд ли поменяется и менять ее вообще не целесообразно. Так, у начальника низового подразделения будут заместители, которые будут отвечать один за следствие, другой за оперативную работу,

как и до этого следователь будет давать задание «оперуполномоченному», результат будет подшиваться в дело. Сроки будут давить на следователя, оперуполномоченный всегда отпишется, дело в суд будет отправлять следователь, и конечный спрос будет всегда со следователя. В случае возникновения конфликта между ними есть начальник органа дознания, который, как правило, выходец из оперативных работников и может «продать» следствие. В свою очередь, ориентировать всех работников на проведение как оперативных, так и следственных мероприятий - практически невыполнимая задача. Этим сотрудникам необходимо заводить, устанавливать агентурные возможности, заниматься розыскными мероприятиями, оформлять соответствующие оперативные документы и параллельно осуществлять следствие, направлять уголовные дела в суд. Вместе с тем, несмотря на принятие нового УПК, и, с учетом этого, расширение судебного контроля за досудебным расследованием, дальнейшей «либерализацией» уголовно-процессуальных отношений, проблема совершенствования уголовно-процессуального института досудебного расследования остается достаточно актуальной и требующей скорейшего разрешения. В существующих реалиях, несмотря на значительный потенциал нового УПК в направлении совершенствования правовой регламентации досудебного расследования, в целом, и предварительного следствия, в частности, существуют различные способы совершенствования организационно-правовой основы предварительного следствия, как основной формы досудебного расследования.

В связи с чем мы полагаем возможным два пути решения этого вопроса.

Первый - следственные подразделения вывести из состава всех органов уголовного преследования и дознания в отдельный, самостоятельный государственный орган (например, Агентство по расследованию), передав полномочия по ведению расследования по всем категориям уголовных дел:

Плюсы:

1) выведет следствие из административного подчинения органов уголовного преследования и дознания, сделает их административно независимыми, что очень важно (учитывая ментальность общества), это позволит в свою очередь сделать их реально процессуально независимыми (например, в США следствие осуществляет суд - органы дознания, прокуратура осуществляет лишь поиск источников информации, с помощью которых доказательства формируются на стадии судебного разбирательства; в ФРГ следствие осуществляет судья-дознатель, обязанности которого выполняет участковый судья - полиция и прокуратура собирают информацию, выдвигают обвинение и предоставляют на судебное следствие; во Франции следствие осуществляет судебный следователь, назначаемый Президентом страны, входящий в состав суда);

2) независимость следователя позволит более объективно расследовать все обстоятельства дела;

3) исключит деление следствия на дознание и предварительное расследование. На наш взгляд, не вполне логично и целесообразно деление расследования уголовных дел на две формы: предварительное расследование и дознание. В обоих случаях имеются потерпевшие и обвиняемые (их права и интересы), которые в принципе должны на одинаково высоком уровне охраняться законом. Поскольку такое деление произошло из-за различной степени опасности посягательств, при которой менее опасные посягательства, как правило, не представляющие большой сложности в расследовании в целях экономии времени и избежания необоснованных процессуальных издержек было решено рассматривать в более короткие сроки в форме дознания. Между тем, процессуальное положение лиц, ведущих предварительное следствие и дознание существенно различается, и говорить о процессуальной независимости дознавателя не приходится. Хотя и те, и другие занимаются досудебным расследованием уголовных правонарушений. В связи с чем полагали бы возможным рассмотреть вопрос об упразднении института «штатного дознания» с передачей расследования всех преступлений в следствие, сохранив различия сроков их рассмотрения и некоторые

особенности расследования. При этом считаем необходимым полномочия по ведению дознания из органов, не наделенных правом ведения предварительного расследования, также передать в следствие. Думается, что за органами дознания следует оставить право (обязанность) выявлять, оформлять, регистрировать и передавать материалы в Агентство по расследованию, а также полагаем желательным оставить за ними полномочия по расследованию дел в упрощенном порядке, расширив перечень оснований, по которым возможно проведение этого расследования;

5) передача материалов в другой орган существенным образом дисциплинирует органы дознания, которые будут вынуждены более качественно отрабатывать первичный материал (результаты этой деятельности можно будет взять в качестве одного из критериев оценки их деятельности);

6) позволит создать «костяк» следственных работников, повысить их профессиональный уровень, существенно снизить «вымываемость» кадров (в настоящее время средний трудовой стаж следственных работников МВД в низовых подразделениях составляет не более 2 лет).

7) в общем, сохранит существующий, привычный порядок расследований, не приведет к путанице, не понадобится много дополнительного времени на отработку механизма расследования.

Минусы:

1) на начальном этапе возникнут естественные противоречия между государственными органами, которые могут повлечь на местах трения и «волокиту» (например, такое наблюдалось на первоначальном этапе деятельности СИЗО в МЮ после их передачи из МВД, когда СИЗО перестали принимать арестованных без оформления должных документов, что в итоге привело только к значительному повышению уровня защищенности прав задержанных);

2) не уменьшает «громоздкости» ведения расследования по уголовным делам, поскольку, в общем, все этапы расследования сохраняются: дознание (сбор первичных материалов), само предварительное расследование и судебное разбирательство с проведением судебного следствия. Вместе с тем, учитывая, что в большинстве случаев продление сроков следствия происходит из-за экспертиз, можно отработать вариант получения следствием справки специалиста, с назначением соответствующей экспертизы, результаты которой будут направлены уже непосредственно в суд для принятия им решения;

3) на практике при существующей роли прокуратуры сохраняется зависимость следствия от прокуратуры и, по сути, превратит следствие в тот же орган обвинения (уголовного преследования), хотя следствие должно быть максимально независимым и объективным в своих выводах;

4) сохранится негативное влияние выводов следствия на решения, принимаемые судом. Сегодня, несмотря на то, что суд проводит судебное следствие, имеет право собирать доказательства, все равно, он не просто вынужден основываться на доказательствах собранных следствием, привязан к ним, более того суд вынужден «действовать» в рамках этих доказательств, имеющих исключительно обвинительный уклон (зачастую в ходе следствия все «лишнее отсекается», доказательства, вызывающие сомнения, не акцентируются, замалчиваются, проводится работа с обвиняемым, свидетелями, потерпевшим, адвокатом и пр.);

5) в системе органов государственного управления появится еще один, по сути репрессивный орган, что неоднозначно будет воспринято обществом.

Второй вариант - передать полномочия по проведению следствия по всем категориям дел непосредственно суду (например, специальному судье-следователю, входящему в состав суда и наделенному полномочием принимать решение по делу), оставив за органами уголовного преследования и дознания сбор всей возможной информации и проведения дознания в упрощенном порядке с последующим

предоставлением его результатов суду для принятия решения. При этом какого-либо смешения функций не произойдет, поскольку и сейчас суд наделяется полномочием по проведению судебного следствия и, более того, на основании него он должен принять решение.

Плюсы:

1) существенное упрощение процедур и временных рамок проведения досудебного разбирательства (экспертизы можно назначать непосредственно в суде, на стадии дознания, ограничившись справкой специалиста);

2) независимость расследования не только от органов уголовного преследования и дознания, но и прокуратуры;

3) необходимость передачи первичных материалов сразу в суд для проведения расследования и в последующем принятии им решения еще больше дисциплинирует органы уголовного расследования и дознания, которые будут вынуждены максимально полно обрабатывать первичный материал и задания судьи (результаты этой деятельности можно будет взять в качестве критерия оценки их деятельности);

4) возможность организации реальной состязательности сторон, когда прокурор вынужден будет отстаивать в суде все собранные дознанием доказательства, а защита будет иметь действенную возможность опровергать эти доказательства. В связи с чем, следствие станет более объективным, всесторонним и полным;

5) в настоящее время следствие выступает на стороне дознания, прокуратуры единым фронтом, будучи также органом обвинения (уголовного преследования). Отсюда взаимозависимость и корпоративность этих органов, нежелание признавать свои ошибки, например, когда лицо привлекают по одной статье УК, и, не найдя в ходе следствия доказательств, переqualифицируют на другой состав, лишь бы привлечь к ответственности, а если в отношении лица была избрана мера пресечения – заключение под стражу, то тогда в отношении него принципиально «всем миром» предпринимаются все меры по недопущению выхода его на свободу. Практика изобилует такими примерами, каждый следователь подтвердит это. И это ментальность, которую при сложившемся положении вещей невозможно сломать;

6) доказательная база будет формироваться непосредственно в ходе судебного разбирательства, и судья не будет психологически, как сейчас, привязан к имеющимся в материалах доказательствам и более того не сможет провести судебное разбирательство лишь бы как (есть же доказательства, что копаться, ссориться с прокурором), вынужденный сам собирать доказательства и персонально отвечать за качество расследования;

7) непосредственный, первоначальный сбор судьей доказательств по делу (как сейчас на предварительном следствии, неоднократное, личное общение с участниками процесса) заставит его «изнутри проникнуться» всеми обстоятельствами дела, сделать собственные выводы о личности преступника, что, несомненно, повысит объективность принимаемого им решения и личную ответственность за принятое решение;

8) вызовет положительную реакцию у общества.

Минусы:

1) встанет вопрос об увеличении штатной численности судов (с другой стороны произойдет сокращение штатной численности следователей и дознавателей в органах уголовного преследования);

2) потребуются существенная корректировка действующего законодательства;

3) понадобится какое-то время для налаживания всех механизмов проведения такого расследования;

На наш взгляд, предпочтительнее с точки зрения более полной и эффективной защиты прав граждан вариант передачи следствия непосредственно суду. При этом считаем нецелесообразным образовывать при суде некое следственное подразделение (например, в виде Комитета при Верховном Суде), поскольку фактически это ничего не

изменит процедурно, не приведет к упрощению следствия, и, главное, это будет следователь, который также будет формировать доказательную базу для суда (суд также волей, неволей будет зависеть от выработанного им решения, мнения), и не будет принимать непосредственного решения по делу (размытая ответственность).

В случае передачи полномочий по проведению следствия Агентству по расследованию или суду необходимо:

1) полномочия по проведению всех следственных мероприятий делегировать только следователю, суду;

2) исключить выдачу санкций на проведение необходимых следственных и оперативных мероприятий прокурором, только судом. Во всех развитых странах мероприятия, так или иначе, посягающие на конституционные права граждан санкционирует суд (например, избрание меры пресечения, обыск, выемка, изъятие корреспонденции, не говоря уже о проведении оперативно-розыскных мероприятий);

3) исключить из органов уголовного преследования и дознания право на начало досудебного расследования (оставив это право по делам, по которым проводится упрощенный порядок проведения следствия). В настоящее время эти органы в целях улучшения показателей своей деятельности зачастую регистрируют факты, не представляющие повышенной общественной опасности в едином реестре досудебных расследований, не имея на то достаточных оснований. Нередки случаи совершения указанных действий из корыстных побуждений. Дальнейшая судьба этих дел оперативные аппараты, как правило, мало интересуют, поскольку ими занимаются и ответственны за них дознание и следствие;

4) отказаться от возвращения судами (на стадии главного судебного разбирательства) уголовных дел на дополнительное расследование, это есть не что иное как завуалированная форма содействия судебной системы органам уголовного преследования для восполнения пробелов в доказательственной базе. Дополнительное расследование, как правило, является «вторым шансом» для выигрыша дела стороной обвинения, но не защиты, поскольку в режиме следствия эта сторона весьма ограничена в своих возможностях и скорее является объектом правоприменения, чем его полноценным субъектом. Поэтому полагаем необходимым в целях полноценной, а не декларативной реализации принципов презумпции невиновности и равенства сторон в уголовном процессе полностью отказаться от этого устаревшего и скомпрометировавшего себя института. При этом вполне возможно оставить эту процессуальную возможность на стадии предварительного слушания дела.

5) для обеспечения реального равенства сторон на досудебных стадиях необходимо усилить правовой статус адвокатов. Следует запретить уголовное, гражданско-правовое и административное преследование адвокатов за действия, осуществляемые в соответствии с законом, профессиональными обязанностями и этическими нормами. Запретить вторжение в сферу адвокатской тайны посредством методов, используемых в правоохранительной деятельности, гарантировав неприкосновенность переписки, документации, телефонных переговоров, служебных помещений и жилища адвокатов. Необходимо прямо предусмотреть в законе запрет на привлечение адвокатов для сотрудничества на конфиденциальной основе с органами, осуществляющими правоохранительную деятельность, а также отказаться от практики ограничения допуска адвокатов к делам, имеющим «гриф секретности». В последнем случае вполне достаточно обязывать адвокатов хранить полученную ими при производстве по делу информацию в тайне, согласно порядку, определенному в законодательстве;

6) в целом, необходимо ускорить легализацию и принятие Закона о детективной деятельности. В настоящее время различными частными организациями ведется эта работа негласно, что приводит к нарушению прав граждан, с другой стороны легализация этой деятельности позволит гражданам (адвокатам), с соблюдением установленных процедур, параллельно вести сбор доказательной базы по уголовным делам. Что, на наш

взгляд, только лишь создаст положительную конкуренцию органам уголовного преследования и реальную базу для состязательности сторон в ходе судебного разбирательства.

При этом полагаем целесообразным детально прописать основания и полномочия прокурора по прекращению уголовного преследования до передачи материалов в следствие, расширить основания применения упрощенного порядка ведения следствия и сферу применения так называемого института «сделки признания вины» и процессуального соглашения, предусмотренных УПК РК 2014г.

Также нам представляется неверным деление деятельности по получению информации, необходимой для раскрытия и расследования преступлений, на оперативно-розыскную и уголовно-процессуальную, поскольку существенное число мероприятий, затрагивающих права и свободы граждан, регламентируется в секретных ведомственных приказах. Закон об Оперативной розыскной деятельности, который в большей степени является рамочным, определяет перечень этих мероприятий, круг субъектов наделенных полномочиями по проведению ОРД, не расписывает детально процедуры и правил их проведения. На наш взгляд государство использует этот законодательный акт как ширму, за которой прячется механизм, способный необоснованно вторгаться в частную жизнь граждан. Конечно, следует подумать о целесообразности полного рассекречивания всех правил проведения ОРМ, но вместе с тем думается необходимым уточнить в уголовно-процессуальном кодексе весь список действий, необходимых правоохранительным органам для расследования преступлений, в том числе и оперативно-розыскные мероприятия, и четко урегулировать общий порядок их производства, гарантирующий неукоснительное соблюдение прав человека, неприменение этих действий без достаточных к тому оснований, а также восстановление прав граждан, нарушенных в результате неоправданного и незаконного использования этих мер. Вполне возможно назвать все эти средства и способы доказывания единым термином - «следственные действия», под которыми понимать как гласные, так и негласные способы получения информации. При этом считаем правильным, что все оперативные мероприятия, а также негласные следственные действия должен в обязательном порядке санкционировать суд, а прокурор только лишь обосновывать необходимость их проведения.

Е. В. Крушинская
г. Астана
А. И. Зарипова
г. Москва

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ОБРАЩЕНИИ ВЗЫСКАНИЯ НА ПРЕДМЕТ ИПОТЕКИ

Актуальность данного вопроса с одной стороны обусловлена широким распространением в договорной практике залога недвижимости как способа обеспечения исполнения обязательства, с другой - наличием неразрешенных проблем в законодательном регулировании ипотеки, на которые обращают внимание ученые-цивилисты и практические работники.

Понятие залога дано в статье 299 ГК РК, согласно которой залогом признается такой способ обеспечения исполнения обязательства, в силу которого кредитор (залогодержатель) имеет право в случае неисполнения должником обеспеченного залогом обязательства получить удовлетворение из стоимости заложенного имущества

преимущественного перед другими кредиторами лица, которому принадлежит это имущество (залогодатель), за изъятиями установленными ГК РК. [1]

Залог предприятий, зданий, сооружений, квартир, прав на земельные участки и другого недвижимого имущества (ипотека) регулируется Законом РК «об ипотеке недвижимого имущества». Таким образом, из смысла указанной статьи следует, что залогом недвижимого имущества (ипотекой) является залог предприятий, зданий, сооружений, квартир, прав на земельные участки и другого недвижимого имущества.

Согласно п. 1 ст. 302 ГК РК, если иное не предусмотрено договором или законодательными актами, залог обеспечивает требование в том его объеме, какой оно имеет к моменту фактического удовлетворения, включая вознаграждение (интерес), возмещение убытков, причиненных просрочкой исполнения, неустойку (штраф, пеню), необходимые издержки по содержанию заложенного имущества, а также возмещение расходов по взысканию [1].

В соответствии с п. 1 ст. 317 ГК РК, взыскание на заложенное имущество для удовлетворения требований залогодержателя (кредитора) может быть обращено в случае неисполнения или ненадлежащего исполнения должником обеспеченного залогом обязательства, за которое он отвечает [1]. Статья 3 Закона РК «Об ипотеке недвижимого имущества» (далее по тексту Закон «Об ипотеке»), содержит аналогичные положения [2].

Однако на практике данные требования закона судами трактуются и применяются по-разному.

Приведем практический пример: Банк обратился в суд с иском о взыскании суммы задолженности и обращении взыскания на заложенное имущество. В исковом заявлении просил взыскать часть суммы задолженности и обратиться взыскание на все залоговое имущество, выступающее предметом договора ипотеки.

Решением Бостандыкского районного суда города Алматы от 02.07.2012 года были удовлетворены исковые требования Банка о взыскании части суммы задолженности и обращении взыскание на все заложенное имущество [3].

При удовлетворении требований об обращении взыскания на залоговое имущество суд исходил из того, что должником было нарушено обязательство, обеспеченное залогом, что является основанием для обращения взыскания на залоговое имущество в судебном порядке. Так же в силу того, что пунктом 2 ст. 318 ГК РК предусмотрено право залогодержателя выбора способа обращения взыскания на залоговое имущество.

Постановлением апелляционной судебной коллегии Алматинского городского суда за № 2а-5193/12 от 13.09.2012 года [4] вышеуказанное решение было изменено, в удовлетворении требования об обращении взыскания на залоговое имущество было отказано, постановлением кассационной судебной коллегии Алматинского городского суда от 08.11.2012 года за № 2к-2936/12 данное постановление было оставлено в силе [5].

При изменении решения первой инстанции суд апелляционной и кассационной инстанции исходил из того, что исходя из условий договора залога недвижимого имущества и требований законодательства (ст. 302 ГК РК), залог обеспечивает исполнение всего обязательства должника, включая вознаграждение и иные расходы. При взыскании части долга, требования об обращении взыскания на весь предмет залога не подлежат удовлетворению.

Таким образом, из смысла вышеуказанных статей следует, что залог обеспечивает, если иное не предусмотрено законодательными актами или договором, требования в объеме, какой он имеет на момент исполнения обязательства, либо на момент заявления требований о досрочном исполнении обязательства. Следовательно, в случае неисполнения должником обязательства, для того чтобы обратиться взыскание на весь предмет залога, нужно предъявить требование о полном погашении имеющейся задолженности (о взыскании всей суммы обязательства, обеспеченного залогом), включая вознаграждение, возмещение убытков, причиненных просрочкой исполнения, неустойку (штраф, пеню) и т. д., если иное не предусмотрено законом или договором. В противном

случае при взыскании части задолженности и обращении при этом взыскания на все залоговое имущество в счет погашения указанной задолженности, имущество, которое обеспечивает исполнение всего обязательства, пойдет на погашение лишь части задолженности, при этом у должника останется непогашенная задолженность, что повлечет нарушение прав залогодателя. Таким образом, при применении норм законодательства важно правильно их толковать.

В соответствии со ст. 6 ГК РК нормы гражданского законодательства должны толковаться в соответствии с буквальным значением их словесного выражения.

Кроме того, на практике возникают сложности с применением законодательства при отмене постановления суда о санкционировании действий частного судебного исполнителя при обращении взыскания на залоговое имущество.

В соответствии со ст. 318 ГК РК, удовлетворение требования залогодержателя из стоимости заложенного имущества производится, если иное не установлено настоящим Кодексом и иными законодательными актами или договором, в судебном порядке.

Реализация ипотеки в судебном порядке регламентируется ст. 21 Закона РК «об ипотеке недвижимого имущества», согласно п.1 которой реализация ипотеки в судебном порядке производится в соответствии с решением суда по иску залогодержателя. При этом продажа недвижимого имущества, являющегося предметом ипотеки, производится путем продажи с публичных торгов в порядке, установленном процессуальным законодательством.

Так, ТОО обратилось в Темиртауский городской суд с жалобой на действия частного судебного исполнителя по вынесению постановления об обращении взыскания на имущество. Свои требования мотивировало тем, что судебным исполнителем было вынесено постановление об обращении взыскания на имущество, данное постановление было санкционировано судом, однако заявитель посчитал, что данное постановление и последующее его санкционирование судом незаконно. Поскольку ранее судебный исполнитель обращался в суд с представлением об обращении взыскания на заложенное имущество, в удовлетворении представления судом было отказано ввиду того, что ранее вопрос обращения взыскания являлся предметом другого спора и состоявшимися судебными актами в обращении взыскания было отказано.

Однако, рассмотрев данную жалобу, Темиртауским городским судом было вынесено определение о прекращении производства по делу. Прекращая производство по делу, суд мотивировал свое определение тем, что обжалуемое определение судебного исполнителя в порядке ст. 240-7 ГПК РК было санкционировано судом. Дача санкции осуществляется путем проставления на постановлении судебного исполнителя штампа суда «Санкционирую», заверяемого подписью судьи [6].

Также суд указывает, что ст. 240-7 ГПК РК порядок обжалования санкции судьи не регламентирован, но предусмотрено, что отказ в даче санкции может быть обжалован в установленном законом апелляционном порядке. В связи с чем суд делает вывод, что постановление судебного исполнителя, санкционированное судьей, также подлежит обжалованию в апелляционном порядке [6].

Однако, данный вопрос на наш взгляд является спорным, так как согласно п. 4 ст. 240-7 ГПК РК, в случае отказа в даче санкции судья выносит мотивированное определение об отказе в даче санкции на проведение исполнительных действий, которое в соответствии с п. 5 указанной нормы, может быть обжаловано или опротестовано в порядке, установленном ГПК РК.

При этом нормами гражданско-процессуального законодательства при санкционировании постановления не предусмотрено вынесения определения. Порядок обжалования санкции суда также не предусмотрен.

Тогда как право на обжалование действий судебного исполнителя предусмотрено и регламентировано ст. 240-5 ГПК РК. Кроме того, при санкционировании постановления суд не вызывает стороны, а, следовательно санкционируя постановления, заслушивает

лишь судебного исполнителя, т. е. по сути отсутствует принцип состязательности и равноправия сторон, что приводит к одностороннему исследованию материалов дела.

Существует и другое мнение, согласно которому, постановление санкционированное судом, по сути, является судебным актом, а не постановлением судебного исполнителя, в связи с чем подлежит обжалованию в апелляционном порядке в соответствии с требованиями ст. 240-7 ГПК РК, и в случае отмены санкции суда апелляционной коллегией подлежит отмене не только санкция суда, но и само постановление судебного исполнителя [7].

Кроме того, возникает вопрос о том, правомерны ли действия судебного исполнителя и суда при санкционировании постановления об обращении взыскания на заложенное имущество? Каким образом судебный исполнитель должен действовать при обращении взыскания на заложенное имущество, выносить постановление об обращении взыскания и санкционировать его судом, либо выносить представление, а суд с участием сторон выносит определение о удовлетворении представления, либо об отказе в его удовлетворении? Как должен действовать судебный исполнитель при взыскании денежной суммы в пользу залогодержателя, если вопрос обращения взыскания не являлся предметом рассмотрения в суде при взыскании денежной суммы, либо в обращении взыскания было отказано, а иное имущество у должника отсутствует?

Такие вопросы возникают в связи с тем, что в соответствии с п.8 ст.55 Закона РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» (далее по тексту Закон РК «об исполнительном производстве»), регламентирующей порядок обращения взыскания на имущество должника, предусмотрено, что обращение взыскания на имущество частным судебным исполнителем осуществляется с санкции суда, получаемой в порядке, установленном гражданским процессуальным [законодательством](#) Республики Казахстан.

Статьей 57 Закона РК «об исполнительном производстве» предусмотрен порядок обращения взыскания на заложенное имущество, согласно которой при недостаточности у должника имущества, не находящегося в залоге, для удовлетворения требований взыскателей, не имеющих права залога на имущество должника, взыскание на заложенное имущество может быть обращено в интересах не являющихся залогодержателями взыскателей, требования которых имеют преимущество перед требованием залогодержателя, на основании определения суда. Определение суда об обращении взыскания на заложенное имущество выносится по обращению судебного исполнителя в судебном заседании с извещением залогодержателя, взыскателя и должника о времени и месте судебного заседания. Реализация имущества осуществляется по правилам реализации заложенного имущества. Обращение взыскания на заложенное имущество, за исключением недвижимости, являющейся обеспечением по обязательству ипотечного жилищного займа, допускается в целях удовлетворения требований взыскателя (взыскателей), не имеющих преимущества перед требованием залогодержателя, если отсутствует иное имущество, на которое может быть обращено взыскание в целях удовлетворения требований этих взыскателей, или такого имущества недостаточно. В этом случае обращение взыскания на заложенное имущество допускается по определению суда с соблюдением прав залогодержателя. То есть статья 57 регламентирует специальный порядок обращения взыскания, однако, регламентирует порядок обращения взыскания в пользу взыскателя, не являющегося залогодержателем. [8]

Статьей 240-4 ГПК РК регламентирован порядок рассмотрения представления судебного исполнителя, согласно которой представление судебного исполнителя разрешается судьей в течение десяти дней со дня его поступления в суд. Суд извещает должника и взыскателя о поступившем представлении судебного исполнителя, сообщает время и место проведения судебного заседания. Рассмотрев представление судебного исполнителя, судья выносит определение [9].

При этом ГК РК и Закон РК «Об ипотеке» при разрешении вопроса об обращении взыскания на залоговое имущество, при разрешении вопроса о порядке реализации с торгов содержит отсылочную норму на ГПК РК, ГПК РК же не содержит четкой регламентации порядка обращения взыскания на предмет ипотеки.

В связи с чем, на наш взгляд, целесообразно дополнить статью 240-7 ГПК РК пунктом 6 регламентирующим порядок рассмотрения вопросов об обращении взыскания на заложенное имущество и порядок обжалования санкции суда.

Также дополнить Закон РК «об исполнительном производстве» статьей регламентирующей порядок обращения взыскания на предмет залога при взыскании денежной суммы в пользу залогодержателя. Если вопрос обращения взыскания не являлся предметом рассмотрения в суде при взыскании денежной суммы, либо в обращении взыскания было отказано, а иное имущество у должника отсутствует.

Поскольку ипотека является разновидностью залога, указанные изменения позволят избежать правоприменительных проблем в вопросах обращения взыскания на предмет ипотеки, ущемления прав залогодателя и залогодержателя, а так же позволит избежать существующих споров.

Литература

1. Гражданский кодекс РК от 27.12.1994 года *(по состоянию на 29.12.2014 г.)*, введен в действие Постановлением Верховного Совета РК от 27.12.1994 года № 269-XII// Информационно-правовая система «Параграф»:[Электронный ресурс]//Режим доступа: <http://online.zakon.kz/>

2. Закон РК «Об ипотеке недвижимого имущества» от 23.12.1995 года за №2723, *(по состоянию на 10.06.2014 г.)*//Информационно-правовая система «Параграф»:[Электронный ресурс]//Режим доступа: <http://online.zakon.kz/>

3. Решением Бостандыкского районного суда города Алматы от 02.07.2012 года, за № 2-3513/12.

4. Постановление апелляционной судебной коллегии Алматинского городского суда за № 2а-5193/12 от 13.09.2012 года.

5. Постановление кассационной судебной коллегии Алматинского городского суда от 08.11.2012 года за № 2к-2936/12.

7. Определение Темиртауского городского суда от 27.12.2013 года за №2-6813/2013.

8. Определение суда апелляционной коллегии по гражданским и административным делам Карагандинского областного суда от 12.03.2014 года за №2а-1417/2014.

9. Закон РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» от 02.04.2010 г. За № 261-IVЗРК, *(по состоянию на 29.12.2014г.)*//Информационно-правовая система «Параграф» :[Электронный ресурс]//Режим доступа: <http://online.zakon.kz/>

10. Гражданский процессуальный кодекс РК (по состоянию на 29.12.2014 г.), введен в действие Законом РК от 13.07.1999 г. №412-1//Информационно-правовая система «Параграф»: [Электронный ресурс]//Режим доступа: <http://online.zakon.kz/>

ВОПРОСЫ ЛОББИЗМА В ЗАКОНОДАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В современном мире любое демократическое государство основано на идее народного суверенитета, то есть производности государственной власти от волеизъявления граждан страны. Участие же народа в управлении государством может осуществляться в двух формах: непосредственной и представительной демократиях, основным инструментом последней являются представительные органы, осуществляющие законодательную деятельность. В настоящее время очень важно, чтобы данные законодательные органы были открытыми и доступными в системе политических институтов, поскольку роль таких органов состоит в том, чтобы представлять политические, а, значит, и законодательные интересы максимально широкого спектра существующих общественно-политических сил вне прямой зависимости от их численности и финансовых возможностей. Постоянные комитеты и комиссии, партийные фракции в Парламенте, отдельные законодатели, сотрудники аппарата Палаты должны играть роль проводников, обеспечивающих доступ к законодательному процессу всех заинтересованных субъектов в пределах, установленных национальным законодательством.

В глобальном масштабе выполнение этой задачи обеспечивают свободные демократические выборы представительных органов. Но во многих государствах некоторые участники политической системы не обладают достаточно высоким уровнем институционализации, либо их интересы могут быть одномоментными или узкоспециализированными, либо они вообще не могут быть официально представлены в законодательном органе, к примеру, иностранные граждане. Между тем, как нам представляется, законодательные интересы этих заинтересованных сторон требуют своей реализации, что является обязательным условием реальной демократии. И как показывает мировая практика, реализация упомянутых интересов осуществляется при помощи института лоббизма.

Лоббизм (от англ. lobby - кулуары (где депутаты парламента могли общаться с посторонними людьми) - специфический институт политической системы, представляющий собой механизм воздействия частных и общественных организаций - политических партий, профсоюзов, корпораций, предпринимательских союзов и т. п. (т. н. групп давления), цель которого - добиться принятия или отклонения законопроекта [1].

В целом ряде зарубежных государств (США, Канада, Великобритания, Литва) разработаны, приняты и действуют нормативные акты, регламентирующие порядок осуществления лоббистской деятельности. В таких странах данный вид деятельности стал действенным инструментом отстаивания определенными слоями общества своих интересов в высшем законодательном органе страны. При этом следует отметить, что субъектами данных отношений, как правило, выступают группы людей, обладающие финансовыми и организационными ресурсами.

В то же время в других государствах (Франция, Австралия, Бразилия, Венгрия, Россия, Украина, в том числе и в Республике Казахстан) лоббистская деятельность законодательно не закреплена.

Вместе с тем, следует признать, что сегодня не санкционированное лоббирование интересов в законодательном процессе современного Казахстана имеет место. При этом

данный вид деятельности в Казахстане не урегулирован, что несет в себе значительный коррупционный потенциал, который может приводит к нарушению установленных принципов демократического государства.

В целом, необходимо отметить, что среди отечественных и зарубежных специалистов в области юриспруденции существуют различные мнения относительно правовой основы лоббизма и его роли, о возможности и допустимости его использования в деятельности органов государственной власти и местного самоуправления Республики Казахстан.

Это предопределило сложность и неоднозначность трактовки теоретических основ лоббизма и практики его институционализации.

Лоббизм как социально-политическое явление внутренне противоречиво. С одной стороны, он обеспечивает реальную возможность учета интересов различных социальных слоев в процессе законодательной деятельности, а с другой - нередко способствует принятию актов, отражающих групповые интересы представителей крупного бизнеса, идущих вразрез с интересами общества в целом, ведет к коррупции на государственной службе.

В связи чем, как мы полагаем, именно эта противоречивость и диктует необходимость введения в правоприменительную практику лоббистской деятельности и закрепления ее в жесткие правовые рамки, которые будут не только регулировать формы и методы лоббизма, но и обеспечивать контроль над его осуществлением со стороны государства так и общества в целом.

Противники же введения закона о лоббизме аргументируют свои доводы, ссылаясь на опыт стран, где такого закона нет, а лоббизм вообще поставлен на один уровень с коррупцией, будь то Франция или Италия. Но там, на наш взгляд, такой закон и не нужен, так как в этих странах существует довольно сильная оппозиция, активное гражданское общество, вездесущие СМИ, которые делают процесс принятия любых решений более прозрачным.

Следует подчеркнуть, что лоббирование в парламенте может иметь свои особенности. Оно возможно в виде «проталкивания» определенного законопроекта или отдельных поправок к нему. Кроме этого, возможны разнообразные запросы и письма депутатов парламента и других уполномоченных лиц в различные органы государственной власти. Немаловажен в лоббистской деятельности и личный контакт с депутатом: при личном знакомстве с парламентарием можно определить, поддержит он необходимый законопроект или нет.

Лоббирование отдельных поправок или законопроекта в целом в парламенте, как правило, начинается с поиска сторонников (единомышленников) среди депутатов. После того, как они найдены, парламентарии вносят предложенный законопроект в порядке законодательной инициативы на рассмотрение в парламент. Истинными разработчиками в этой ситуации могут быть не лоббисты, а те, кто за ними стоит. Поэтому часто бывает неизвестно, кто же настоящий заказчик.

Работа лоббиста в парламенте не ограничивается только поиском сторонников или единомышленников. Важное значение имеет способность переубедить или склонить на свою сторону «колеблющихся» депутатов, тех, кто не имеет четкой позиции по данному законопроекту. Их количество может иметь решающее значение при обсуждении и принятии законопроекта.

Однако лоббизм может внести в жизнедеятельность общества и негативные последствия.

Во-первых, он может стать инструментом приоритетного удовлетворения иностранных интересов в ущерб интересам государственным, т.е. реализоваться подчас как «непатриотическое» средство. Во-вторых, выступает иногда проводником неправового воздействия (давления) на государственные органы. Здесь уже надо говорить о преступных видах лоббизма (взяточничестве, коррупции и т.п.), которые подтачивают

фундамент власти. В-третьих, может служить фактором развития и защиты ведомственности, местничества, национализма и т.п., усиливать крайние формы удовлетворения специальных интересов. В-четвертых, лоббистские мероприятия выступают в определенных условиях и в форме проявления социальной несправедливости. В-пятых, лоббизм может использоваться как инструмент обогащения отдельных слоев, элит [2].

Не смотря на это, по нашему мнению, в Казахстане назрела необходимость в разработке проекта закона относительно лоббирования, и данный законопроект должен содержать в себе нормы, направленные на формирование правоотношений в сфере лоббизма, в целях усиления механизмы защиты интересов граждан, общественных объединений и иных некоммерческих организаций.

При этом, для предупреждения проявления негативных сторон лоббизма требуется внимательное изучение методов деятельности групп интересов в законодательном органе. Необоснованное расширение рамок лоббирования в парламентской практике негативно воздействует на основы деятельности государства и жизни общества, приводит к деформации государственных структур, защите интересов экономически мощного меньшинства в ущерб интересам подавляющего большинства членов общества.

Для чего следует изучить передовой опыт развитых зарубежных стран, в которых накоплен значительный позитивный багаж и надлежащим образом использовать в Казахстане с целью предотвращения и ограничения возможных негативных проявлений лоббистской деятельности.

Литература

1. Синяева И. М. Паблик рилейшнз в коммерческой деятельности: Учебник / Под ред. проф. Г. А. Васильева. – М. : ЮНИТИ, 1998. С. 85;
2. Малько А.В. Лоббизм // Общественные науки и современность. 1995 г. № 4, С. 63.

И. С. Сактаганова
г. Астана

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ ПРАВА СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Республика Казахстан - первая из стран Содружества Независимых Государств, которая осуществила реформу пенсионного обеспечения населения. Суть реформы заключалась в том, что был осуществлён постепенный переход от распределительной системы социального обеспечения, основанной на солидарности поколений, к накопительной пенсионной системе, которая предусматривает индивидуальные пенсионные сбережения в накопительных пенсионных фондах [1].

С момента возникновения накопительной пенсионной системы в нашей республике пенсионные фонды развивались в условиях постоянного соперничества, в условиях конкуренции. На самом начальном этапе это привело к положительному результату: слабые фонды ушли с рынка, другие, объединившись и усиливая свои позиции, продолжили свою деятельность на пенсионном рынке. Сегодня, судя по всему, время жесткой конкуренции пенсионных фондов отходит на второй план, уступая место конструктивному сотрудничеству.

Но, несмотря на значительные и положительные результаты реформирования накопительной пенсионной системы, многие её проблемы остаются до сих пор нерешенными. Среди них недостаточность накопленных средств пенсионеров для обеспечения нормальных условий жизни в послетрудовой период, нерешенность гендерных проблем (разная продолжительность жизни, неравенство в оплате труда и, как следствие, в размерах пенсий у мужчин и женщин), проблемы производственной инвалидности и др. Но при этом государством предусматриваются меры по совершенствованию проблем пенсионного обеспечения [2].

На сегодняшний день один из основных институциональных инвесторов Республики Казахстан в лице накопительных пенсионных фондов имеет проблемы в обеспечении достаточного объема достойного уровня пенсионных выплат при наступлении старости, так как существует необходимость повышения эффективности управления пенсионными активами, что послужило бы фактором не только ростов объемов накоплений населения, но и стимулирующим фактором экономического роста.

С 1 апреля 2009 года в целях аккумулирования пенсионных накоплений граждан только на каком-либо одном персональном счёте в одном из накопительных пенсионных фондов (НПФ) вводится система автоматических переводов пенсионных накоплений. Второй этап оптимизации платежей в накопительной системе - так называемой системы автоматических переводов накоплений вводится в действие с 1 июля 2009 года. Если у вкладчика было несколько счетов в разных фондах, то теперь все его накопления объединены на одном пенсионном счете. Таким образом, обеспечена законодательная норма «один вкладчик - один фонд».

С 1 января 2012 года в Законе «О пенсионном обеспечении» утверждена и вводится в действие норма о внедрении нескольких инвестиционных портфелей - агрессивного, умеренного и консервативного с целью вовлечения вкладчиков в процесс принятия инвестиционных решений, что даст возможность вкладчику диверсифицировать свои накопления, то есть перейти на качественно новый уровень, когда вкладчик, основываясь на свои личные предпочтения, сможет сам выбирать свой инвестиционный портфель. Также в перспективе переход к обслуживанию посредством электронных карточек, когда владелец карточки, то есть вкладчик, сможет осуществлять выбор фонда, которому он пожелает доверить свои накопления и одновременный перевод накоплений через электронную систему обслуживания.

Таким образом, пройденный Казахстаном этап становления пенсионной системы дает право и основание для подведения предварительных итогов, определения перспектив и дальнейших возможных путей развития казахстанской модели.

Подводя итоги прошедшего периода реформирования пенсионной системы, можно утверждать, что пенсионная система оказывает все большее позитивное влияние на социальную сферу, а также играет значительную роль в функционировании экономики республики. В настоящее время казахстанская модель пенсионного обеспечения является лучшей на постсоветском пространстве [3].

Социальное развитие государства независимо от реализуемой модели экономического развития оценивается по уровню жизни пенсионеров. В различных странах проблема социального обеспечения решается на уровне государства, которое несет непосредственную и прямую обязанность перед пенсионерами. Последовательно осуществляемые в Казахстане социально-экономические реформы на протяжении ряда лет обусловили ряд позитивных сдвигов. Сегодня в республике создана действующая пенсионная система, позволившая поднять уровень жизни пенсионеров.

Фундаментальные изменения, происходящие в мировой экономике и политике, процессы глобализации, а также внутренняя динамика развития Республики Казахстан не позволяют останавливаться на достигнутом. В целях обеспечения соответствия национального права новым вызовам времени необходимо дальнейшее совершенствование нормотворческой и правоприменительной деятельности государства.

В последние годы социальная политика развивается адекватно экономическим достижениям республики. В этой области был принят ряд законов, в соответствии с которыми социальная политика должна обеспечить, с одной стороны, рост уровня жизни населения, а с другой — реформирование существующей системы социальных гарантий: в том числе Законы РК «О жилищных отношениях», «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан», «Об обязательном социальном страховании», Кодекс РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» и др. [4].

В условиях рыночной экономики возникает проблема обеспечения каждому гражданину прожиточного минимума. Данная проблема напрямую связывается с оплатой труда, установлением минимальной заработной платы. Право граждан на вознаграждение за труд без какой-либо дискриминации означает, прежде всего, установление в качестве отправного показателя минимального размера оплаты труда, обязательного для всех работодателей. Одним из направлений деятельности социального государства является обеспечение занятости населения, создание рабочих мест. Республика Казахстан стремится к созданию таких условий. К примеру, принятый Закон Республики Казахстан «О занятости населения» развивает положение Конституции о социальной защите от безработицы, регулирует осуществление мер, направленных на обеспечение занятости граждан, испытывающих трудности в поиске работы [5].

Одним из главных направлений социальной политики Казахстана является гарантированное предоставление государством средств к жизни гражданам, лишенным (полностью или частично) способности или возможности трудиться и получать доходы от труда. Оказывается также помощь семье в связи с рождением и воспитанием детей. Конституция Республики Казахстан гарантирует гражданам права социального обеспечения. Социальное обеспечение в Казахстане представляет систему материальной поддержки и обслуживания граждан в случае достижения определенного возраста, болезни, инвалидности, потери кормильца и других оснований.

Реформа в области пенсионного законодательства была направлена на изменение исключительно государственного характера всей структуры пенсионного обеспечения, на стимулирование личного участия граждан в накоплении средств на случай старости, а также работодателей, на расширение форм социального страхования, которые ведут к введению и оформлению собственника индивидуальных пенсионных счетов и формированию таких новых понятий, как страховой стаж, пенсионные фонды и др.

Таким образом, считаем необходимым отметить, что права человека определяют сферу свободы личности, ее автономию и самоопределение, упорядочивают и координируют общественные связи и отношения, очерчивают границы деятельности государства, предотвращая неоправданное вторжение государства в сферу личной свободы человека, ставя преграды всевластию и произволу государственных структур, определяют параметры взаимоотношений человека и государства, ответственность последнего за свою деятельность перед личностью и обществом, обеспечивают стабильность, устойчивое развитие общества, его нормальную жизнедеятельность на основе проверенных историческим опытом правовых форм взаимодействия людей.

Литература

- 1 «Накопительная система пенсионного обеспечения РК». Рынок ценных бумаг Казахстана, 2010 г., № 12.
- 2 Официальный сайт ЕНПФ - www.enpf.kz.
- 3 Закон Республики Казахстан «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» (с изм. и доп. по состоянию на 31.03.2014 г.), ст. 1, п. 12 // [ЭР]. Режим доступа: online.zakon.kz
- 4 Закон РК «Об обязательном социальном страховании» от 25.04.2003. № 405-2, <http://base.zakon.kz>
- 5 Закон РК «О занятости населения» от 23.01.2001. № 149-2, base.zakon.kz

ОПЫТ УНИФИКАЦИИ ЧАСТНОГО ПРАВА В РАМКАХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ ЕС И ЕАЭС)

Середина XX – начало XXI вв. характеризуется активными интеграционными процессами, направленными, прежде всего, на установление взаимовыгодного внешнеторгового сотрудничества. Об этом свидетельствует рост числа региональных экономических образований, среди которых можно выделить Европейский Союз (далее – ЕС), Содружество Независимых Государств (далее – СНГ), Евразийский Экономический Союз (далее – ЕАЭС). Основными целями интеграции в рамках евразийского пространства, как следует из Договора о ЕАЭС, являются: создание условий для стабильного развития экономик государств-членов; стремление к формированию единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов в рамках Союза; всесторонняя модернизация, кооперация и повышение конкурентоспособности национальных экономик в условиях глобальной экономики (ст. 4). Достижение указанных целей невозможно без проведения согласованной законодательной политики в отдельных сферах, т.е. без сближения правовых систем. Такое сближение осуществляется посредством двух взаимосвязанных, но различающихся по своему содержанию процессов - унификации и гармонизации права [1].

Унификация частного права разных государств и государственных образований - закономерность развития частного права [2]. Унификация права означает создание полностью единообразных норм – правил поведения сторон в том или ином гражданском правоотношении, о применении которых договорились государства в разработанных ими специально для этих целей актах международно-правового характера, и которые являются готовыми к применению [3]. В качестве основных инструментов унификации и форм, в которых воплощаются унифицированные нормы, могут выступать интеграционные конвенции (т.е. конвенции, в текст которых включены единые самоисполнимые нормы, рассчитанные на возможность их непосредственного применения для регулирования соответствующих отношений), акты, подобные регламентам ЕС (т.е. нормативные акты, которые имеют общее действие, являются обязательными в полном объеме и подлежат прямому применению во всех государствах-участниках), а также международные обычаи [4].

Наибольшие успехи в области региональной унификации частного права достигнуты в рамках ЕС [5]. Примерами могут служить следующие акты ЕС: Регламент Европейского парламента и Совета (ЕС) от 17 июня 2008 г. № 593/2008 «О праве, подлежащем применению к договорным обязательствам» (далее - Регламент Рим I). Регламент Рим I заменил Римскую конвенцию от 19 июня 1980 года «О праве, подлежащем применению к договорным отношениям» (далее – Римская конвенция 1980 г.). Как справедливо отмечается в литературе [6], конвертация Римской конвенции 1980 г. в Регламент Рим I явилась вполне логичным шагом, поскольку принятие актов вторичного права увеличивает степень унификации, создаёт условия для единообразного толкования таких актов в суде ЕС, а также налагает обязательства по применению унификационных коллизионных норм на новых членов ЕС; Регламент Европейского парламента и Совета (ЕС) от 11 июля 2007 г. 864/2007 «О праве, подлежащем применению к внедоговорным обязательствам» (далее - Регламент Рим II); Регламент Европейского Совета от 18 декабря 2008 г. № 4/2009 «О юрисдикции, применимом праве, признании и исполнении решений, а также сотрудничестве в области алиментных обязательств» и др.

Другим механизмом сближения правовых систем является гармонизация права, которая предполагает создание сходных (при разной степени идентичности) правовых

предписаний. Инструментами гармонизации служат международные договоры, содержащие примерные формулировки тех вариантов регулирования, которые должны быть установлены на национальном уровне; модельные акты (кодексы, законы); акты интеграционных объединений, подобные директивам ЕС (т.е. акты, обязательные для каждого государства-участника в отношении результата, который требуется достичь, в то время как формы и способы достижения результата государства-участники вправе выбирать самостоятельно). Принятие директив способствует созданию единых правовых рамок в тех сферах отношений, где присутствует административно-правовой метод регулирования [7]. В частности, нормы, посвященные основам статуса физических и юридических лиц (за исключением вопросов создания европейских (наднациональных) организаций) и трудовым отношениям в рамках европейского правового поля, унифицированы в большей степени путём директив, поскольку при регламентации таких отношений необходимо применение норм отраслей публичного права государств-членов.

В целом, схожий правовой инструмент был предусмотрен и в Евразийском экономическом сообществе (далее – ЕврАзЭС). В ЕврАзЭС сближение правовых систем, как было заявлено в ст. 7 Договора об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 г., осуществлялось посредством принятия Межпарламентской Ассамблеи, в том числе, основ законодательства в базовых отраслях права - основополагающих нормативных правовых актов Сообщества, устанавливающих единые для государств-членов начала правового регулирования в соответствующих сферах общественных отношений. Однако за весь период существования ЕврАзЭС были разработаны только концепции основ законодательства, направленные на упрощение процедур перемещения товаров, услуг, лиц и капиталов между государствами-членами, в частности: Концепция основ законодательства ЕврАзЭС об инвестициях, Концепция основ транспортного законодательства ЕврАзЭС, Концепция основ таможенного законодательства ЕврАзЭС и др.

Трансформация ЕврАзЭС в ЕАЭС стала следующим шагом евразийской интеграции. Согласно Договору о ЕАЭС, право Союза составляют: Договор о ЕАЭС; международные договоры в рамках Союза; международные договоры Союза с третьей стороной; решения и распоряжения органов ЕАЭС.

Как следует из ст. 2 Договора о ЕАЭС, решение - акт, содержащий положения нормативно-правового характера, а распоряжение – это акт, имеющий организационно-распорядительный характер. Вместе с тем, решения органов Союза подлежат исполнению государствами-членами в порядке, предусмотренном их национальным законодательством. В Договоре о ЕАЭС также отсутствуют положения об обязательной силе и прямом действии таких актов. Кроме того, Договором о ЕАЭС не определено, устанавливают ли решения органов ЕАЭС единообразные нормы или являются лишь ориентиром для национальных законодательств государств-членов в отношении результата, который требуется достичь. Представляется, что такая неопределённость едва ли будет способствовать сближению правовых систем. Таким образом, основным инструментом гармонизации остаётся международный договор, что означает необходимость выполнения государствами-членами процедур ратификации и внесения соответствующих изменений во внутреннее законодательство, а также возможность сделать соответствующую оговорку.

Безусловно, экономическая интеграция предполагает единообразие не только норм частного права, но и, как было отмечено выше, норм публичного (административного) права, от степени согласованности которых во многом и зависят успехи интеграционного объединения. Сказанное позволяет сделать вывод о необходимости поиска баланса при обращении к конкретным видам инструментов сближения правовых систем в рамках интеграционного объединения. Представляется, что модельное законодательство может являться ориентиром для принятия в будущем юридически обязательных актов. Международные договоры, акты, аналогичные директивам ЕС, – единственно возможные

средства достижения согласия по вопросам публично-правового характера. Акты, аналогичные регламентам ЕС, – наиболее оптимальный инструмент унификации частного права в условиях региональной экономической интеграции.

Литература

1. Международное частное право: Учебник / Отв. ред. Г.К. Дмитриева. 3-е изд., перераб. и доп., М.: Проспект, 2010. С. 93.
2. См. подробнее: Международное частное право: учеб. пособие для бакалавров / отв. ред. Н.И. Марышева. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2012; Унификация международного частного права в современном мире: сборник статей / под ред. И.О. Хлестовой. М., 2013; Отдельные виды обязательств в международном частном праве / под ред. Н.Г. Дорониной, И.О. Хлестовой. М., 2014.
3. Маковский А.Л. Вопросы теории международно-договорной унификации права и состав международного частного права // Материалы Торгово-промышленной палаты СССР. Вып. 34., М., 1983. С. 26-33
4. Современное международное частное право в России и Евросоюзе: монография / под ред. М.М. Богуславского, А.Г. Лисицына-Светланова, А. Трунка. М.: Норма, 2013. Кн. 1.
5. См., например: Муратова О.В. Унификация коллизионных норм международного частного права в Европейском Союзе // Российская юстиция. 2014. № 3. С. 25 – 28.
6. Международное частное право: учебник: в 2 т. / под ред. С.Н. Лебедева, Е.В. Кабатовой. М.: Статут, 2011. Т. 1: Общая часть. С. 65.
7. См. подробнее: Власова Н.В., Залоило М.В. Конкретизация положений директив ЕС в законодательстве государств-членов ЕС // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2014. № 5. С. 851 – 857.

А. М. Айтқұлова
Астана қ.

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН СОТТАН ТЫС ҚОРҒАУ ТЕТІКТЕРІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Адам құқықтарын қорғаудың бүгінгі күндегі барлық елдер үшін маңыздылығы, адамның қорғану құқығының пайда болуы және мемлекетте қорғау міндетінің пайда болуы, сондай-ақ адам құқықтарын соттық және соттан тыс қорғау тәсілдерінің адамның аталған қорғану құқығы мен мемлекеттің қорғау міндетіне негізделетіні көрсетілген. Бұл мақала аясында адам құқықтарын соттан тыс қорғау тәсілдерінің арақатынасы мен конституциялық негізі анықталады.

Конституциялық құқықтар мен бостандықтар әр кезде де негізгі құқықтар болып табылған. Ал тұлғаның құқықтары мен бостандықтары болса конституциялық құқықтар мен бостандықтардан ғана тұрмайды, олардың құрамына халықаралық құқықтық актілерде бекітілген құқықтар мен бостандықтар да кіреді [1, 22].

Адам құқықтарын соттан тыс қорғау механизмінің екі түрлі түсінігі бар: кең және тар мағынадағы ұғымы. Бірінші ұғымдағы түсінік бойынша бұл тетікке кез келген құзыретті мемлекеттік органның және жеке адамның бұзылған құқықты қорғау бойынша әрекеттері жатқызылады. Екінші ұғымдағы түсінік бойынша адам құқықтарын соттан тыс қорғау тетігі – тек әкімшілік (яғни, үкіметтік) органдар арқылы жүзеге асырылатын ережені тану болып табылады.

Соттық қорғау механизмінің артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастыру және оны соттық емес қорғау механизмімен салыстыру арқылы олардың арақатынасы айқындалады [2,47]. Адам құқықтарын соттан тыс қорғау тетігінің үш негізгі бөлігі анықталды, олар: конституциялық және әкімшілік-құқықтық тетігі мен адамның өз-өзін қорғау тетігі. Алғашқы екі тетікті мемлекеттік деп біріктіруге болады [3, 27].

Маңызды бір проблема құқықтық қорғау тетігін құрайтын элементтердің қарастырылып, талдауға алынуы.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың соттан тыс тетігі келесі элементтерден тұратыны анықталды.

- қорғау объектісі (адам құқықтары мен бостандықтары);
- қорғау субъектілері (мемлекеттік органдар; қоғамдық ұйымдар; адамның өзі);
- қорғаудың құқықтық және фактілік негізі;
- қорғаудың нысаны (формалары).

Осы элементтердің ішінен соңғы екеуіне ерекше көңіл бөлінді, әсіресе қорғаудың әртүрлі нысандарына. Адам мен азамат құқықтарын қорғаудың нысандары әртүрлі болып келеді және олардың бірқатары Конституцияның өзінде тікелей не жанама түрде айтылып кеткен. Нақты айтатын болсақ олар:

1) адам құқықтары мен бостандықтарының мемлекет тарапынан қорғалуы (сот органдары арқылы);

2) адам құқықтары мен бостандықтарының жергілікті өкілді және өзге де мемлекеттік органдар тарапынан қорғалуы;

3) адам мен азаматтың өз құқықтарын, оның ішінде қажетті қорғаныс арқылы, өз қолымен қорғалуы;

4) адам құқықтары мен бостандықтарының халықаралық құқық арқылы қорғалуы [4,86].

Жалпы алғанда, соттық және соттық емес қорғау тетіктері адам құқықтарын қорғау институтын құрайды [5, 27].

Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарын соттан тыс қорғау тетігі құрамындағы құқықтық қорғау нысандарында мұндай қызмет адам құқықтарын қорғаудың бірінші құқықтық нысаны болып табылады.

Аталған салада қызмет ететін мемлекеттік органдар мынадай топқа бөлініп қарастырылды: біріншісі- жалпы құзырлы мемлекеттік органдар; екіншісі – арнайы құзырлы органдар [6, 14].

Негізінде алғанда, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау міндеті жүктелген мемлекеттік органдардың өзі осы құқықтарды көптеп бұзады. Тиісті орындарға түсіп жатқан шағымдану арыздарының жартысынан көбі сот және құқық қорғау органдары мен өзге де мемлекеттік органдардың қызметіне байланысты болып шығады. Содан да адам құқықтарын сақтау дәрежесін күшейту мәселесін осы органдардан бастаған жөн. Оның ішінде ең алдымен, сот органдарында тиісті тәртіп орнатылмаса жағдай күрт өзгермейді, тіпті төмендей береді, өйткені сот органдары адам құқықтарын қорғау жүйесінде бірінші орын алатын құрылым және оның негізгі мақсаты да тұлға құқықтарын қорғау болып табылады. Демек, осы органның өзі адам құқықтарын кеңінен бұзуға кіріссе, елдегі жағдайдың мүшкіл болғаны, ал азаматтар болса сот арқылы әділдікке жету, бұзылған құқықтарын қалпына келтіру үмітінен айрылады деген сөз [7,39].

Соттан тыс қорғау механизміндегі адамның өзін өзі қорғау құқығы тұлға құқықтарын қорғаудың мемлекеттік емес нысандары арасынан адамның өзін өзі қорғау құқығы маңызды орын алады деп белгіленеді. Бұл құқықтың құрамына қолданып жүрген заңдарға сай келесі құқықтарды жатқызуға болады:

1) қажетті қорғану мен аса қажеттілікті қоса алғанда, адамның өзін-өзі қорғау құқығы (Конституцияның 13-бабына сүйенеді);

2) адамның ереуіл жасау құқығын қоса алғанда, заңмен белгіленген тәсілдерді қолдана отырып, жеке және ұжымдық еңбек дауларын шешу құқығы (Конституцияның 24-бабының 3 тармағы);

3) Қазақстан Республикасы азаматтарының бейбіт әрі қарусыз жиналуға, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер өткізуге және тосқауылдарға тұру құқығы (Конституцияның 32-бабына сүйенеді);

4) Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей өзі жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға құқығы (Конституцияның 33-бабына 1 тармағы) [8].

Келтірілген тізімде көзге түсетіні қажетті қорғану, аса қажеттілік және ереуіл жасау құқықтарының кез келген адамға тиесілі болатындай тұжырымдалуы. Ал ұжымдық жиындар өткізу құқығы мен мемлекеттік органдарға тікелей жүгіну әлде жеке немесе ұжымдық өтініш жолдау құқығының тек Қазақстан Республикасының азаматтарына ғана қатысты тұжырымдалған [9, 54].

Жеке еңбек дауларын шешу барысында соттық қорғаудан бөлек қолданылатын келісім комиссияларының қызмет ету тәртібін де қарастыруымызға болады.

Өзін-өзі қорғау құқығының сонымен қатар маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын ереуіл жасау құқығын қоса алғанда, заңи тәсілдерді қолдана отырып, ұжымдық дауларын шешу бойынша кеңінен қарастыруға болады. Ұжымдық еңбек дауларын реттеудің жалпы тәртібімен қатар, бітімгерлік тәртіп пен ереуіл өткізу тәртібін де айтуға болады [10, 40].

Сонымен қатар, өз өзін соттан тыс тәріппен қорғаудың келесі қыры- азаматтардың мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін өзі басқару органдарына тікелей өзі жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға құқығы (Конституцияның 33 бабының 1 тармағы) жатады [8].

Бұл субъективтік құқықтың екі қыры бар, өйткені бір жағынан- ол азаматтың мемлекетті басқару ісіне қатысу құқығы болса, келесі жағынан - ол азаматтың бұзылған құқығын қалпына келтірудің нысаны болып табылады. Мәселен, қазақстандық зерттеуші Б.Б. Мусина бұл субъективтік құқықты мемлекеттің істерін басқаруға тікелей қатысудың нысаны ретінде қарастырады [11, 13].

Ал Қазақстан Республикасы Конституциясының түсінігінде азаматтардың өтініштері құқықтарды жүзеге асыру мен қорғаудың құралы және мемлекеттің істерін басқаруға азаматтардың қатысу нысаны ретінде мемлекеттік аппараттың халықпен байланыстарын нығайтудың қосымша жолдарының бірі ретінде сипатталған [12, 92].

Адамның өзін өзі қорғауға қатысты тағы бір құқығын атап өтуіміз керек – ол қоғамдық бірлестіктер құру құқығы. Қоғамдық бірлестіктер арқасында азаматтар өз құқықтарын қорғай алады [13, 68]. Бұл мәселе 1996 жылғы 31 мамырдағы «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңымен реттеледі [14].

Заң бойынша Қазақстан Республикасында саяси партиялар, кәсіподақтар және азаматтардың ортақ мақсаттарға жету үшін ерікті негізде құрылған, заңдарға қайшы келмейтін басқа да бірлестіктері қоғамдық бірлестіктер деп танылады. Қоғамдық бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Заңның күші азаматтардың бастамасымен құрылған барлық қоғамдық бірлестіктерге қолданылады, бұған діни бірлестіктер, құрылу тәртібі мен қызметі өзге заң актілерімен белгіленетін аумақтық өзін-өзі басқару органдары мен қоғамдық ынталы органдар кірмейді.

Саяси партиялардың, кәсіподақтардың және басқа да жекелеген қоғамдық бірлестіктер түрлерінің құрылуына, қызметіне, қайта ұйымдастырылуына және таратылуына байланысты ерекшеліктер өзге заң актілерімен реттелмеген қызметі жоғарыдағы Заңмен реттеледі.

Адам құқықтарын халықаралық қорғау механизмдерінің сыныпталуы мәселесі, халықаралық құқық құрамында адам құқықтарына қатысты жаңа саланың қалыптасып, пайда болуы және осы салаға байланысты бірқатар маңызды мәселелер қарастырылды [15, 35].

Адамның негізгі құқықтары көрсетілген және мазмұны айқындалған 1948 ж. Адам құқықтары туралы жалпыға бірдей Декларация қабылданды. Осы аталған құқықтар Адам

құқығына қатысты халықаралық пакеттерде, 1966 жылғы Адам құқықтары туралы Билльде көрініс тапты. Әрі қарай халықаралық талаптарды құрастыру халықаралық құжаттарда көрініс тапқан ережелерді нақтылау жолымен жүзеге асты.

Сонымен 1980 жылдың аяғына қарай Адам құқығының маңызды салаларын қамтитын саны жағынан 80-нен асатын халықаралық келісім шарттар қабылданды. Осының негізінде көптеген ғалымдар Адам құқығына қатысты халықаралық стандарттардың жүйесі қалыптасты деген тұжырымға келді [16, 47].

Халықаралық құқықтағы адам құқықтарын халықаралық соттық және халықаралық соттық емес механизмдер арқылы қорғалуына ерекше назар аудару керек деген ойдамын. Қазіргі кезде Қазақстандағы адам құқықтарын соттан тыс қорғау механизміне жататын нормалар әртүрлі құқық салаларында, түрлі мақсаттарды көздеп қабылданып жатады. Бұл нормалардың өзара үйлесімділігі әлі де жетіспейді. Сондықтан осыларды белгілі бір жүйеге келтіру үшін кодификация жұмысын жүргізіп, арнайы «Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын соттан тыс қорғау туралы» заң актісін қабылдау керек деген ұсыныс жасаймын.

Қазақстан азаматтарына халықаралық органдарға шағымдану құқығын беретін кез келді деген ойдамын. Мұндай шара елдегі адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау мәселесін әлдеқайда жоғары деңгейге көтеріп тастайтынына ешбір күмән жоқ. Сонымен қатар, Қазақстан ішіндегі соттан тыс қорғау тетіктері халықаралық деңгейдегі соттық емес тетіктермен ұштастығы табылмауда. Осыған қатысты Қазақстанның сыртқы саясатына белгілі бір өзгерістер енгізу керек.

Егер ішкі механизмдер халықаралық механизмдермен ұштасса, Қазақстандағы адам құқықтарын қорғау режимі күшейе түсетіні сөзсіз деп санаймын.

Әдебиеттер

1. Бойцова В.В. «Служба защиты прав человека и гражданина» Мировой опыт. – Москва, 2013г., – 420 с.
2. Ащеулов А.Т., Караев А.А. Конституционное право Республики Казахстан: Учеб.-метод. пособие. – Алматы: КазГЮУ, 2013г., – 175 с.
3. Мюллерсон Г.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М., 2013 г., – 110 с.
4. Шестаков Л.Н. Права человека. Сборник международных документов. – Москва, 2013 г., -350 с.
5. Сарсембаев К.М. и Масатбаев А.О. Права человека в международных документах в двух частях// – Алматы. 2013 г., -280 с.
6. Кемалов М.Т. Принципы и порядок конституционного производства. Учебное пособие. – Астана: ЕАГИ, 2011 г., -165 с.
7. Зиманов С. З. Конституция и Парламент РК. Алматы, 2011 г., – 365 с.
8. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30-шы тамыз (2011 жылғы 11 ақпандағы енгізілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
9. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: Академ. курс. – Алматы: Жеті жарғы, 2012 ж., - 310-б.
10. Козлов Ю.М. Исполнительная власть: муниципальный уровень //Вестник МГУ. Серия 11. Право. 2012 г., № 2. -14-22 с.
11. Мусина Б.Б. Конституционное право граждан на участие в управлении делами государство. Автореф. дисс. канд. юрид. наук., Алматы, 2006 г., -31 с.
12. Конституция Республики Казахстан. Комментарий / Под ред. Сапарғалиева Г.С. – Алматы : Жеті Жарғы, 2011 г., -432 с.
13. 1996 жылғы 31 мамырдағы «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының .-№ 3-І Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы.- 1996 ж.,-№ 8-9.-234-құжат.
14. Права человека (учебное пособие). В 2-х частях. Авторский коллектив: Айдарбаев С.Ж; Нурумов Д.И; Сарсембаев М.А; Сарсембаев К.М. - Данекер, 2012 г., - 380 с.

15. Кузнецов В. И. Международное право: Учебник. – Москва, 2012 г., -224 б.
16. Даниленко М.Г. Международная защита прав человека. Вводный курс. – Москва, Юрист. 2012 г., -280 с.

А. О. Ибраева
Астана қ.

ТАПСЫРМА, КОМИССИЯ ЖӘНЕ АГЕНТТІК ШАРТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Азаматтық құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру кезінде азаматтар мен заңды тұлғалар көп жағдайда олардың атынан әртүрлі сипаттағы әрекеттерді жасайтын тұлғалардың қызметтеріне жүгінуге мәжбүр болады. Өйткені кейбір жағдайларда азаматтық айналымға дербес қатысуы үшін азаматтың әрекет қабілетсіздігі бөгет жасайды немесе денсаулығының нашарлауына байланысты, қол босамаудың салдарынан, кейбір жағдайларда арнайы білім, біліктілік не қандай да бір саладағы жұмыс тәжірибесі қажет болған кездерде өкілдің қызметтері талап етіледі. Қазіргі кезде қызмет көрсету міндеттемелерінің ролі арта түсуде.

Тапсырма және комиссия шарттары қызмет көрсету міндеттемелерінің негізгі түрлері болып табылады. Бұл екі шарт құқықтық табиғаты жағынан бір-бірімен өте ұқсас болып келеді. Өйткені орындаушы (атқарушы) тапсырма шарты сияқты комиссия шартында да сенім білдірушінің мүддесі мен есебінен әрекет етеді, бұл екі шарттың негізгі міндеті басқа тұлға үшін мәміле жасау болып табылады. Алайда делдалдық қызмет көрсету бойынша қатынастарды реттеуге арналған тапсырма мен комиссия шартының бұл тек сыртқы ұқсастығы. Бұл екі шарттың негізгі айырмашылығы болып тапсырма шарты өкілдік бойынша шарт болып табылса және сенім білдірілген өкіл сенім білдірушінің атынан сенімхат негізінде әрекет етсе, комиссия шартында өкілдік қатынастары туындамайды. Өйткені комиссиянер комитеттің мүддесі үшін өз атынан әрекет етеді. Сенім білдірілген өкіл үшінші тұлғамен құқықтық қатынасқа түсу барысында сенім білдіруші мен үшінші тұлғаның арасындағы құқықтық қатынастың тарабы болып табылмайды және ешқандай құқықтар мен міндеттер иеленбейді, ал комиссиянер керісінше, үшінші тұлғамен өзі жасаған мәміленің тарабы болып, құқықтар мен міндеттерге ие болады [1].

Тапсырма шарты мен комиссия шартының қатысушыларының өзара қарым-қатынастарының ішкі және сыртқы жақтарын бөліп қарауға болады. Мысалы, комиссия шартында ішкі қатынастар комиссиянер мен комитенттің арасында орын алса, сыртқы қатынастар комиссиянер мен үшінші тұлғаның арасында туындайды. Бұл ережелер тапсырма шартына да қатысты.

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы агенттік шарттың түсінігін қарастырмайды. Алайда агенттік шарттың азаматтық-құқықтық сипаты болғандықтан оған Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасының нормалары қолданылады. Сонымен қатар ҚРАК-нің 381-бабына сәйкес тараптар әртүрлі шарттардың элементтері бар шарт (аралас шарт) жасауға құқылы болып табылады. Аралас шарттар бойынша қатынастарға егер тараптардың келісімінде өзгеше көзделмесе немесе аралас шарттың мәніне қайшы келмесе аралас шарттағы элементтері бар шарттардың ережелері қолданылады.

ҚРАК-нің тапсырма және комиссия шарттары бойынша тараптардың қатынастарын реттейтін 846 – 865 баптары негізінде агенттік шартқа осы екі шарттың нормалары қолданылады деп тұжырым жасауға болады.

Англия мен басқа да мемлекеттердің азаматтық құқығындағы агенттік шарттың ережелері континентальды Европа елдеріндегі тапсырма мен комиссия шарты реттейтін қатынастарға қолданылатын ережелерге сәйкес келеді. Агенттік шарт ағылшын-американдық құқықта кең таралғандықтан, ол ресей азаматтық құқығында да жаңа шарт болып табылады. Ресей құқығындағы агенттік шарттың құрылымы өзге адамдардың мүддесіне қатысты делдал жасайтын мәмілелер немесе өзге де заңдық іс әрекеттерден тұратын қатынастарды азаматтық-құқықтық рәсімдеу мақсатын көздейді. Мысалы, агент ретінде әрекет жасайтын тұлға өзге адамдардың тауарларын тек сату мақсатында емес, сонымен қатар осы тауарларды сату бойынша жарнамалық компаниялар мен әртүрлі іс-шараларды өткізу және нарықты зерттеу мен меңгеру (маркетингтік қызметтер) міндетін алуы мүмкін.

Өзінің мазмұны жағынан агенттік шарт тапсырма шартынан қарағанда комиссия шартына жақынырақ болып келеді, өйткені агент комиссионер сияқты көбінесе кәсіпкер болып табылады. Алайда кез келген жағдайда агенттік шарт дәстүрлі тапсырма және комиссия шарты болып табылмайды, бұл шарттың да аталған шарттарға тән емес қасиеттері бар.

Бұл шарттар ең алдымен өздерінің пәні бойынша ерекшеленеді, яғни комиссия шарты бойынша комиссионер комитенттің мүддесіне бір немесе бірнеше мәмілелерді жасауға міндеттенеді, ал тапсырма шарты бойынша сенім білдірілген өкіл белгілі бір заңды іс-әрекеттер (тек мәмілелер ғана емес, сенім білдірушіге заңдық салдарлар тудыратын өзге де әрекеттер) жасауға міндеттенеді. Агенттік шарттың пәні туралы талап, яғни белгілі бір заңдық немесе фактілік іс-әрекеттерді жасау табылады.

Тапсырма шартында сенім білдірілген өкіл сенім білдірушінің атынан және оның өкілі ретінде әрекет етеді. Сенім білдірілген өкіл жасаған мәміле бойынша құқықтар мен міндеттер тікелей сенім білдірушіде пайда болады. Сондықтан да сенім білдіруші сенім білдірілген өкілдің құзыреті көзделген сенімхат беруге міндетті.

Комиссионер әрқашан өз атынан әрекет етеді, бірақ комитенттің тапсырмасымен оның мүддесіне байланысты әрекет етеді. Комиссионер жасаған мәміле бойынша құқықтар мен міндеттер комиссионерде пайда болады.

Агенттік шарт бойынша агент кімнің атынан, яғни өзінің немесе принципалдың атынан әрекет ететіндігі, өйткені агенттік шарт бойынша агент бір мәмілелерді өз атынан, екінші мәмілелерді принципалдың атынан жасауы мүмкін. Сондықтан да агенттік шарттан туындайтын қатаныстарға тапсырма шартының немесе комиссия шартының ережелері қолданылады.

Егер заң актілерімен немесе шартпен сенім білдірушінің сыйақы төлеу бойынша міндеті тура көзделмесе, тапсырма шарты ақысыз болып табылады. Егер тапсырма шарты тараптардың екеуінің немесе олардың бірінің кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруына байланысты болса, шартта өзгеше көзделмесе, сенім білдіргіші сенім білдірілген өкілге сыйақы төлеуге міндетті.

Комиссия шарты әрқашан ақылы болып табылады. Комитент комиссионерге сыйақы төлеуге, ал ҚР АҚ-нің [868-бабының](#) 2-тармағында көзделген жағдайда шартта белгіленген мөлшерде қосымша сыйақы төлеуге де міндетті. Егер шартта бұл мөлшер көзделмесе және оның талаптарының негізінде оны белгілеу мүмкін болмаса, сыйақының мөлшері ҚР АҚ-нің [385-бабының](#) 3-тармағына сәйкес белгіленеді.

Егер комиссия шарты комитентке байланысты себептермен орындалмаса, комиссионер комиссиялық сыйақы алу, сондай-ақ шыққан шығындарының орнын толтыру құқығын сақтап қалады. Агенттік шарт ақылы шарттардың қатарына кіреді. Шарттың ақылылығы оның басты белгілерінің бірі болып табылады.

Тапсырма өзі арқылы өкілдік қатынастары қамтамасыз етілетін негізгі құқықтық нысандардың бірі болып табылады. Тапсырма шарты өкіл мен өкілдік етілетін тұлғаның (сенім білдірілген өкіл мен сенім білдірушінің) ішкі қатынастарын рәсімдейді, сирек жағдайларды қоспағанда, онсыз шарттық өкілдік мүмкін емес. Қызметтік тапсырмалардың заңдық табиғаты жеке құқық доктринасының кеңінен дамуын ескергенде жалпы тапсырмаға өте ұқсас болады. Тапсырма өкілдікпен қатар қызмет көрсету бойынша міндетті туындата алады. Қызмет көрсету элементінің өкілдіктің өзінен ерекшелігі біздің ойымызша, құқықтық реттеудің жеке пәні болып сол бір немесе өзге салада арнайы білімдерге көрсетілетін кәсіптенген қызметтердің сапасына қойылатын талаптардың белгілі бір жиынтығының болуында. Тапсырманың қызмет көрсетумен ара қатынастылығын әсіресе заңдық қызмет көрсету бойынша, соның ішінде сотта сенім білдірушінің құқықтары мен мүдделеріне өкілдік етумен байланысты қызмет көрсетуді мысалынан жақсы көруге болады.

Комиссия шарты заңды қызмет көрсетуге бағытталған шарттардың қатарына жатады. Бұл мағынада ол тапсырма шартына жақын болып келеді. Бұл шарттардың ортақ бір ерекшелігі сенім білдірілген өкіл де, комиссиянер де заңды әрекеттерді екінші тараптың, яғни сенім білдірушінің немесе комитенттің тапсырмасы бойынша және соның есебінен орындайтындығында. Сондықтан бір мезгілде аталған шарттардың арасында елеулі айырмашылықтар болады.

Әдебиеттер

1. Хамзин Ұ. Азаматтық-құқықтық шарттардың жекелеген түрлері. – Қарағанды: Болашақ, 2006, – 257 б.

Ә. Қ. Жантаева
Астана қ.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚҚА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУДЫҢ ОБЪЕКТИВТІК БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу институты қылмыстық құқық теориясында ең күрделі және ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Қылмыстық әрекеттің ерекше нысанын құрай отырып, қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайласып қатысу бірқатар объективтік және субъективтік белгілермен сипатталады, кейде оларды сандық және сапалық белгілер деп те атайды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 27-бабына сәйкес, екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қасақана бірлесе қатысуы қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу деп танылатынын негізге ала отырып, қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайласып қатысудың объективтік белгілері ретінде жасалған қылмыстық құқық бұзушылыққа кем дегенде екі адамның қатысуы, іс-әрекеттердің бірлескен түрде орындалуы немесе бұл іс-әрекеттердің бір-бірімен себепті байланыста болуы танылатынын атап кеткен жөн.

Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысудың негізгі белгілерінің бірі – екі немесе одан көп адамдардың әрекет етуі табылады. Қылмыстық заң қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысуды анықтай отырып, онда кем дегенде екі адамның қатысуы қажет екенін көрсетеді. Есі дұрыс және қылмыстық жауаптылық жасына жету секілді қылмыс субъектісіне қойылатын талаптар, қылмыстық құқық ғылымында даусыз

болып есептеледі. Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің барлық белгілері бар және оны жасау мақсатында кәмелетке толмағанды немесе есі дұрыс емес адамды пайдаланған тұлғаның әрекетінде, қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысудың не объективтік не субъективтік белгілері орын алмайды. Мұндай жағдайларда нақты орындаушы – есі дұрыс емес немесе заңда көзделген қылмыстық жауаптылық жасына жетпеген тұлға, жай ғана қылмыстық құқық бұзушылықты жасау құралы, әдісі болып табылады [1, 35]. Демек, жасалған қылмыстық әрекеттерді қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылыққа жатқызу үшін кем дегенде екі адамның арасында бірлесіп қылмыс жасауы – маңызды шарт болып отыр. Ал үшінші, төртінші адамдар кәмелетке толмағандар, абайсызда қылмыс жасаушылар болғанымен, әдепкі екі адамның әрекеті қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылыққа дәл келуі керек. Яғни, кем дегенде екі адам қылмыстық жауаптылық жасына жеткен, есі дұрыс және абайсызда емес, қасақана бірлесіп қылмыстық құқық бұзушылық жасауы жағдайында ғана қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысудың жоғарыда аталған объективтік белгісі орын алады.

Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылардың арасында «бірлесу» белгісінің болуын зерттеу әдебиеттерінде әр көлемде қарастырады. Бірлесіп қатысу белгісінің сипатын анықтағанда, кінәлілердің қоғамға қауіпті іс-әрекетті өзара байланыста жасауын және қылмыстық құқық бұзушылықтың зардабына да әрбір қатысушының байланысы болуын анықтауымыз керек. Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылықтағы «бірлесу» белгісі қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың бастапқы кезеңінен соңғы кезеңіне дейін түгел орын алады және бұл белгі мынандай элементтерден құралады:

а) әрбір қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушының әрекеті басқа қатысушылардың нақты жағдайларда әрекеттер жасауының қажетті шарты болып табылады. Яғни бірінің белгілі бір әрекеттерді жасауы, басқаларының да алдыңғы әрекетке байланысты нақты бір әрекеттерді іске асыруына себеп болады;

б) қылмыстық құқық бұзушылықтың салдары немесе қылмыстық құқық бұзушылықтың уақиғасы әр қатысушының әрекеттерімен себепті байланыста болады;

с) қылмыстық құқық бұзушылықтың нәтижесі барлығына ортақ болады.

Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылардың бірінің нақты бір қылмысты әрекеттерді орындауына байланысты (айдап салушылық, көмектесушілік әрекеттер), екінші адамның сол әрекетке сәйкес келесі әрекеттерді орындауы, бұл барлық қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысудың нысандарына дәл келмейді. Мұндай кезекті түрдегі әрекеттерді орындау, қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылардың арасында роль бөліп қатысу тәрізді нысанда орын алады. Ал қылмысты топ адам болып жасағанда, қатысушылар әрекеттерінің бірлескен түрде орындалуы белгісі, олардың бір тектес қылмыстық әрекеттерді жасау арқылы қылмыстық құқық бұзушылықтың салдарына күш біріктірудің нәтижесінде жетуін білдіреді. Мысалы бір топ адам болып бөтен адамның өміріне немесе денсаулығына зардап келтіру. Мұндай жағдайларда «бірлесу» белгісі топ мүшелерінің ортақ ниетпен бір тектес әрекеттерді жасауымен көрінеді [2, 22].

Екі немесе одан көп адамдардың қоғамға қауіпті әрекеттерін, қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысуға жатқызатын белгі – «себептілік» белгісі болып табылады. Егер қылмыстық құқық бұзушылықтың салдары немесе қылмыстық құқық бұзушылықтың болу уақиғасы, адамның әрекеттерімен себепті байланыста болмаса, онда себепті байланыста әрекет жасамаған адамға қылмыстық жауаптылық туындамайды немесе абайсыздықта қылмыстық құқық бұзушылық жасаған болып саналуы мүмкін. Себебі бұл әрекеттердің арасындағы немесе қылмыстық құқық бұзушылықтың зардабына деген себепті байланыстар қасақана әрекеттерден туындаған болуы керек. Яғни, қасақана түрде көмектесушілік әрекеттерді орындау, қасақана түрде қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуына жол ашады [3, 170]. Қылмыстық құқық бұзушылыққа

сыбайлас қатысудағы себепті байланысты жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың мазмұнының екі жерінде ескеру керек. Біріншісі, қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылардың араларындағы байланыс, ал екіншісі, қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысқан әрбір адам әрекетінің туындаған зардаппен байланысы. Бірінші келтіріліп отырған себепті байланыс туралы жоғарыда айтылды, ал әрбір қылмысты әрекеттің зардаппен себепті байланыста болуын, қатысушылардың әрекеттерінің мазмұны мен сипатынан көруге болады. Бұл көрініс, әрбір қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушының қоғамға қауіпті әрекетінің бағытымен анықталады. Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылар бір мүддеге бағытталған әрекеттерді орындауы арқылы күш біріктірген болып есептеліп, қылмыстық құқық бұзушылықтың зардабын туындатады. Демек, қылмыстық құқық бұзушылықты ұйымдастырған, қылмыстық құқық бұзушылыққа азғырған, көмектескен және орындаған адамдардың әрекеттерінің барлығы да қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылық болуы үшін, туындаған зардаппен себепті байланыста болуы керек. Бұл себепті байланыс мысалы, айдап салушының біреуді қылмыстық құқық бұзушылық жасауға азғыруымен көмектесушінің қылмыстық құқық бұзушылықтың орындалуы үшін кеңес, құрал-сайман, қылмыстық құқық бұзушылықтың ізін жасыру әрекеттерін мойнына алуымен, орындаушының қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік белгілерін орындауымен анықталады. Осы әрекеттердің орындалуы арқылы ғана қылмыстық құқық бұзушылық толық жасалады немесе бөтен жақтың мүддесіне зардап келтіреді. Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылықта туындаған зардап бірлесіп әрекет еткен адамдардың күштерінің жиынтығы ретінде алынады. Кездейсоқ себептен туындаған әрекеттер немесе зардаптар қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылықты құрамайды. Зардаптың туындауына себепті байланыс кездейсоқ болғанда, кінә түрі қасақана болмайды. Кездейсоқ себептерден туындаған әрекеттерден зардап болғанда, ол абайсыздықта келтіріледі немесе кездейсоқ әрекетті жасаған адамда кінәнің белгілері болмауы да мүмкін [4, 12].

Сонымен, қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу объективті жағынан келесідей белгілермен сипатталады:

– субъектілердің көптігі, яғни қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысатын және қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің барлық белгілерін қамтитын кем дегенде екі адамның болуы;

– осы тұлғалардың іс-әрекеттерді бірлескен түрде орындауы, яғни қоғамға қауіпті іс-әрекетті немесе әрекетсіздікті бірігіп жасауы, барлық қатысушылар үшін бір ортақ қылмыстық нәтиженің орнауы және қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуы мен қатысушылар әрекетінің арасында қажетті себепті байланыстың болуы.

Әдебиеттер

1. Ковалев М.И. Соучастие в преступлении. – Екатеринбург, 1999. – С.35
2. Әпенев С.М. Қылмысқа қатысушылық. Теория және практика мәселелері. Алматы: Заң әдебиеті, 2007. – 22 б.
3. Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. СПб., 2000.- С.170
4. Трухин А. Объективная сторона соучастия в преступлении//Уголовное право, 2008. №3- С.12

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР САУДАСЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында «Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады», - деп көрсетілген [1]. Қоғамымыздың жаңа мүшелерінің денсаулығын және өмірін қорғау жолдары әртүрлі, солардың қатарында құқықтық тұрғыдан қорғау белгілі орын алады. Осындай қорғаудың бір құралы отбасы және кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау болып табылады. Мұндайда мемлекет қылмыстық-құқықтық құралдар арқылы кәмелетке толмағандардың және отбасы мүшелерінің өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін қоғамдық қауіпті әрекеттермен ымырасыз күрес жүргізеді.

Кәмелетке толмаған азаматтың мүддесін қылмыстық-құқықтық құралдармен қорғау және оның дене бітімінің дұрыс қалыптасуына, интеллектуалдық және адамгершілік қалыптасуына жағдай жасауға тіреледі. Ал бұл өз кезегінде отбасы жағдайының дұрыстығына, өзара құқықтар мен қатынастарды ұстануына тікелей байланысты. Сол себепті де кәмелетке толмағандарды қорғау отбасы қатынастарын қорғаумен тығыз байланысты болып келеді.

Соңғы жиырма жылдықтың аралығында Қазақстандағы қылмыстық жағдай ушыға түсті. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың артуы тұрғындардың әлеуметтік қорғалмаған тобының қабатын кәмелетке толмағандар құрады. Қазақстанның балаларды қорғау саласындағы қылмыстық саясаты халықаралық құқықтың көпшілікпен танылған талаптарына, соның ішінде балалардың құқықтары туралы конвенцияға сәйкес келмейді. Әрекет етуші қылмыстық заңнамаға енгізілген соңғы жылдары өзгерістер мен қосымшалар оны жақсартпайды, ал керісінше, кәмелетке толмағандарды тиісті құқықтық қорғалуымен қамтамасыз етіледі.

Сонымен, біздің қоғамымызда жастардың адамгершілік келбетіне қоятын талаптардың өсуіне байланысты оларды жақсылыққа тәрбиелеу мәселесіне баса назар аударылуы шарт. Жасыратыны жоқ, ұзақ жылдар бойы бізде жастарымызды отаншылдық, заңдарды құрметтеу, қоғамдық тәртіп ережелерін бұзушылыққа төзбеушілік рухында баулу біраз орын алғанды. Ал қазіргі жаңа қоғамдық қатынастарды орнатудағы өткінші кезеңде құқықтық тәртіпке немқұрайлы қарайтын, ұрлық, зорлық, бұзақылық, т.б. қылмыстық әрекеттерімен қарапайым азаматтардың демалысы мен көңіл-күйіне көлеңке түсіретін жастар жиі кездесіп отыр. Жастар арасында құқық бұзушылық көріністерінің алдын алу бағытында жүзеге асырылып жатқан қомақты жұмыстар, бір жағынан, өскелең жаңа буынды дұрыс тәрбиелеудің, екінші жағынан, жалпы қылмыстық құқық бұзушылықтылықты жоюдың қажетті алғышарттарының бірі болып табылады. Әрбір кәмелетке жасы толмаған құқық бұзушының жеке басының ерекшеліктерін, оның құқыққа қайшы келетін мінез-құлықтарын, қоғамға жат әрекеттерін жан-жақты білуде белгілі бір нәтижеге жету ісі аталмыш мәселенің дұрыс бағытта зерттелуіне, сондай-ақ бірнеше түбірлес ғылым жетістіктерін пайдалануға байланысты.

Бүкіл әлем бойынша осал балалар тәуекелмен тығыз байланысты қызметке, яғни адам саудасы мен адам қанаушылығына тартылу қаупіне ұшырайды. ЮНИСЕФ мәліметтеріне сәйкес, коммерциялық жыныстық қатынас саудасында балаларды пайдалануға БҰҰ-ның адам саудасының, әсіресе әйелдердің және балалардың саудасының алдын алу және оны тоқтату және оның жазасы туралы Хаттамасы, балалар саудасына, балалар жезөкшелілігіне және балалар порнографиясына қатысты балалар құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясымен тыйым салынғанына қарамастан, екі миллион бала (18 жастан төмен) әлемдік коммерциялық жыныстық қатынас саудасына ұшырайды. Бұл мәліметтер негізінен жыныстық қанаушылық мақсатындағы балалар саудасы қауіп-қатері

төмен және табысы мол криминалды бизнес болып табылатынымен түсіндіріледі. Оған қоса, біріншіден, балалар саудасы балаларды жыныстық қанау мақсатында жүзеге асырылатын болса, екіншіден, балаларды еңбекпен қанау, үй шарушылығында пайдалану және қайыр сұрату мақсатында жүзеге асырылады [2, 38]. Бұрынғы уақытта тек халықаралық саудаға көңіл бөлінетін болса, қазіргі уақытта адамдардың ішкі саудасына да жете көңіл бөлінуде (мысалы, бір мемлекет шекарасынан тыс сауда).

Халықаралық конвенцияларға сәйкес балалар (18 жасқа толмаған балалар) саудасы орын алған жағдайда қылмыстық күнә жасалғанын анықтау үшін адам саудасының жүзеге асырылу әдісін орнату қажеттілігі жоқ, себебі мұндай жағдайларда балалар келісім бере алмайды.

Қазақстанда әлеуметтік жағынан осал балалар және сауда мен жыныстық қанаушылыққа қатысты балалар осалдығы бойынша зерттеу іс жүзінде жүргізілмеген, осылайша, балалар саудасы мен жыныстық қанаушылық мәселелерінің сипатын беретін көрініс жоқ. Оған қоса, әлеуметтік жағынан осал балалардың, саудаға салынған және жыныстық қанаушылыққа ұшыраған балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тиісті мемлекеттік құрылымдар мен балаларды қорғау органдарының, сондай-ақ үкіметтік емес ұйымдардың қолданатын шараларын талдауға бағытталған жүйелі талпыныстар жасалмаған.

Соңғы кездері аса қауіпті деңгейде қарқынды даму алған қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірі ретінде жаңа туған жас сәбилерді медициналық, мекеме қызметкерлерінің көмегімен саудаға салуды тануға болады. Әдетте, сәбилерді алыс немесе жақын шетелдерге сату жағдайлары перзентханада, емдеу мекемелерінде, жетімдер үйінде жиі орын алып тұрады.

Кәмелетке толмағандарды саудасы үшін жауаптылық бұрын Қазақстан Республикасының аумағында қолданылған қылмыстық заңдарда мүлдем көрсетілмеген еді. Қазақ жерінде мұндай құбылыс Кеңес өкіметі орныққанға дейін мүлдем болмаған. Қазіргі жағдайда кейбір жерлерде кәмелетке толмағандар «зат», «товар» ретінде пайдаланылып, қылмыскерлерге пайда табудың көзіне айналды. Дүние жүзінде орын алып отырған осындай келеңсіз құбылыстарға сәйкес Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 135-бабында осы тұрғыдағы іс-әрекетке қылмыстық жауаптылық белгіленген.

Айта кетін жайт, бір елдің шекарасынан асып, трансұлттық сипат алған қылмыстық құқық бұзушылықтар қай мемлекеттің болмасын егемендігіне, онын аумақтық тұтастығына, қауіпсіздігіне, мемлекеттің басты құндылығы болып табылатын адам өміріне, онын құқықтары мен бостандықтарына үлкен қауіп тудырады, сондай-ақ халықаралық қауымдастықтың мүддесіне, ынтымақтастықтың негізіне басқа да халықаралық қатынастарға нұскан келтіреді [3, 95]. Осындай қылмыстық құқық бұзушылықтардың қазіргі таңда кең таралған бірі – адамдарды, әсіресе балаларды саудалау адамның жеке құқықтары мен бос-тандығына қол сұғушылық болып табылады.

Халықаралық қауымдастық адам саудасын, оның ішінде балаларды саудалауды қатаң сынады, оны адам құқықтарына қарсы бағытталған зұлымдық әрекет деп бағалады. Балаларды саудалау мақсатында алдап-арбап, азғырып-көндіру, күш қолдану, қорқыту не басқа да түрдегі мәжбүрлеу арқылы оларды құлдықта ұстау, заңсыз әрекеттер жасауға мәжбүрлеу немесе ішкі органдарын алу үшін адамды, балаларды ұрлау – адам баласына қарсы жасалған ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтар болып табылады.

Балаларды саудалау әлем бойынша қылмыстылық деңгейінде үшінші орын алады, ол қару-жарақ пен есірткі саудасынан кейінгі қылмыстық бизнестің ең табысты түрі болып отыр. Біріккен Ұлттар Ұйымының мәліметі бойынша жыл сайын бүкіл әлемде 4 миллионнан астам адам мемлекеттердің шекараларынан заңсыз шығарылады, бұл қылмыстық синдикаттарға 7 миллиард АҚШ доллары көлемінде заңсыз пайда келтіреді екен.

Соңғы жылдары қоғамдық қатынастарда пайда болған жаңа ұғым, «траффик» («trafficking» – ағылшын сөзі) – заңсыз саудалау, тасымалдау дегенді білдіреді, яғни

адамдарды, оның ішінде балаларды саудалау, заңсыз тасымалдау. Балалар саудасының жағдайына талдау жасағанда, бұл жағымсыз құбылыстың көп қырлылығы мен ұлттық ерекшелігі бар екенін көреміз, сондай қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірі коммерциялық мақсатта заңсыз бала асырап алу. Әрине баланы асырап алу мақсаты түзу ниеттен туып жатса, бұдан отбасын тапқан бала да, жаңа ата-аналар да, қоғам да ұтады. Ал, егер асырап алу баланы тірі тауарға айналдыру, жыныстық қатынасқа пайдалану, не дене мүшелерін алу мақсатын көздесе, бұл қылмыстық құқық бұзушылықтарды әшкерелеу қиынға соғады.

Бүгінде аналардың өз туған баласынан бас тартуы жиі кездесетін жайтқа айналды. Осындай «аналар» баласын сатуды материалдық жағынан тиімді әдіс ретінде пайдаланады. Шетелдіктердің бала асырап алуына келетін болсақ, оларға негізінен денсаулығы нашар, туысқандары жоқ балаларды асырауға рұқсат беріледі, кейде тиісті талаптарды сақтамай құзыретті органдардың, медициналық қызметкерлердің баланың медициналық құжаттарында жалған диагноздар қою арқылы дені сау балаларды шетелдік ата-аналардың асырауына рұқсат ресімдеген жағдайлар да кездесіп қалады [4, 75].

Қазақстан үкіметімен жүргізіліп отырған шаралар, жұмыстарға қарамастан, еліміз кәмілетке толмаған адамдар саудасы мәселесін реттеу әлі де толық нәтижеге жетпей отыр және осы мәселенің көлемі де күннен-күнге артып, жалғасын табуда. Бұндай құбылыстардың кеңінен таралуына бірнеше себептер ықпал етеді: халықтың сауатсыздығы, адамдардың қоғамдағы бұл мәселеден бейхабарлығы немесе көптеген жағдайда аңқаулығы, білім алу үшін шақырылған жұмыстар мен ұсыныстарға ықтиярсыз сеніп, алдануы. Бұдан тағы да бір себеп туындайды, бұл әлеуметтік жағдайлары төмен, қандай да еңбекке дайын адамдардың осындай іске жолығуы, яғни халық арасындағы кедейшіліктің болуы. Мысалы, зерттеулердің көрсетуінше, келесі топтағы балалар адам саудасының құрбаны болып жатады: жағдайы төмен отбасылардан шыққан балалар, жетім балалар, көше балалары, мигрант балалар, білімі төмен отбасылардан шыққан балалар, мүгедек балалар, үйшілік зомбылықтың кәмілетке толмаған жәбірленушілері, спиртті ішімдіктер, анашаны қолданатын балалар, заңмен қақтығыстағы кәмілетке толмаған балалар және бұрын соңды адам саудасының құрбандары. Бұндай себептерді алдын алу мен туындауына жол бермеу – жүргізілетін шаралардың негізгісі. Біріншіден, мемлекет тарапынан халықтың арасындағы хабардарлықты тиімді жоғарылатуды жүргізу үшін халыққа арналған ақпараттық бағдарламаларды талдау қажет және осы аталған мәселенің негізгі стратегиясы мен жиі кәмілетке толмаған адамдар саудасының құрбаны болатындар тобын ақпараттандыру жөнінде болашақ әрекеттердің жоспарларын әзірлеу. Кәмілетке толмағандар арасындағы ақпараттық бағдарламалардың рөлі ерекше, себебі көбінесе алданып, сеніп қалушылардың көп үлесі кәмілетке толмағандарға тиесілі. Сондықтан, мектеп оқушылары мен студенттерге осы мәселеге қатысты озық тәжірибелерді тарата отырып, семинарлар, дәрістер, сабақтар өткізуді жиілету, және де халықты қамтамасыз ету орталықтарында адам саудасы мәселесімен айналысатын қоғамдық ұйымдардың нақты мәліметтері көрсетілген есте сақтау қағаздары, ақпараттық бюллетеньдер, басылымдар, плакаттар, буклеттер шығарылып, әзірленуі қажет, сонымен қатар шетелдегі жәбірленушілерге көмектесетін ұйымдар жайлы да ақпараттар таратылуы қажет, яғни халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру. Бұл арада БАҚ арқылы ықпал ету шараларын да қарастырған жөн. Басқа мемлекетке қоныс аударайын деп отырған адамдарға ақпараттандыру жұмыстарын жасау қажет. Қазақстандағы адам саудасы саласындағы жағдайды төмендететін факторлардың біріне миграциялық үрдістердің өсуі де әсерін тигізеді. Себебі, Қазақстанға жұмыс іздеп келушілердің арам ниетпен келуі немесе кей жағдайда өздерінің алданып, құлға айналып, мәжбүрлі еңбекке тартылу факторлары да кездеседі. Бұл үшін келушілер мен шет елге кетушілерді тексеруді күшейтіп, толық мәлімет жинайтын, оларды белгілі уақыт сайын қадағалап отыратын механизмдерін құру керек. Мысалғы, шетелге жұмысқа орналасу, болмаса қоныс аудару мүмкіндіктері жайлы, заңсыз және қауіпсіз миграция туралы мәліметтер беру, еңбек шарттарының заңдылығы,

туристік және некелік агенттіктердің заңдылығын дәлелдейтін ақпараттар берумен шектелмей, сонымен бірге виза алу талаптары және визаны алу процедурасы, елшілік қызметтердің, мигранттарға қызмет ететін ұйымдардың телефон нөмірлері мен мекен-жайларын беретін ақпараттар болып, осы мәліметтердің барлығы жеке орталықтардың ақпараттық мәліметтер базасында жинақталуы қажет. Кәмелетке толмаған адамдарды сатып алу-сату немесе оған қатысты өзге де мәмілелер жасасу, сол сияқты оны пайдалану не азғырып-көндіру, тасу, беру, жасыру әрекеттеріне байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтармен күрес қатаң сипатта жүргізілуі тиіс. Бұл – адамдардың өмір сүруге, бостандығына, денсаулығын қорғауға деген конституциялық құқығын қорғау мәселесі болып табылады. Кәмелетке толмаған адам саудасы мәселесінің құрбандарын оңалту, олардың көзқарастарын өзгерту, қоғамға қайтадан кіріктіру шараларын дамытуда ерекше роль ойнайды. Себебі, бұндай адамдар басынан өткізген қайғылы жағдайлардан кейін өмірден түңіліп, өзінің бір бөлшегін жоғалтқандай сезінетіні анық. Сонымен қатар кәмелетке толмаған адам саудасы туралы сөз қозғалғанда, бұл тек ішкі істер органдарының айналысатын жұмысы деген түсінік, ойлар қалыптасқан. Бұл мәселенің қазіргі кезде жаппай өріс алып бара жатқан құбылыс және қоғамның жалпы қасіреті, қоғам болып күресетін мәселе екеніне жақында ғана анық көз жеткізген секілдіміз. Халқының саны он жеті миллионнан енді ғана асқан Қазақстан үшін әрбір адам мен оның өмірі баға жетпес байлық болуы тиіс емес пе? Ендеше, кәмелетке толмаған адамдар саудасының құрбандарын немесе әлемде жайлаған бұл мәселені аяқсыз қалдырмай, шараларды құр босқа жүргізбей, нақты бір нәтижеге жетуге атсалысуымыз қажет.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл, 30 тамыз
2. Пристанская О.В. Деятельность органов прокуратуры государств-участников СНГ в предотвращении похищения и торговли детьми / Прокурорская и следственная практика. М., 2011. № 3-4.
3. Құдайбергенов М.Б. Международное уголовное право. – Алматы: Ғылым, 1999.
4. Милевский А.И. Уголовно-правовая борьба с торговлей несовершеннолетними. Дисс. к.ю.н. / Московская академия МВД РФ. – М., 2000.

К. Ж. Балтабаев
Ю. Н. Дрокин
г. Астана

НОВЫЙ УГОЛОВНЫЙ КОДЕКС РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ПРОБЛЕМЫ ИНЫХ МЕР УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

При определении задач Уголовного Кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК), в ч.2 ст. 2 данного нормативно-правового акта, сказано о том, что обозначенные в этой статье задачи осуществляются установлением наказания и иных мер уголовно-правового воздействия за их совершение. Таким образом, УК РК определяет две меры уголовно-правового воздействия на лиц, совершивших уголовное правонарушение: наказание и иные меры уголовно-правового воздействия.

В самом УК РК, если наказание и сопутствующие ей вопросы нашли подробное освещение, то о мерах уголовно-правового воздействия ничего не говорится. Наверное,

поэтому в Казахстане в специальной и учебной литературе этому вопросу не уделено никакого внимания.

В новом УК РК в ч.4 ст.48, посвященной конфискации имущества, сказано, что в случаях, предусмотренных разделом 15 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее – УПК РК), конфискация имущества может применяться по решению суда как мера уголовно-правового воздействия.

Раздел 15 УПК РК называется «Производство о конфискации до вынесения приговора» и состоит из одной главы 71. В этой главе регламентируется порядок осуществления производства о конфискации имущества, полученного незаконным путем, до вынесения приговора.

Согласно ст.667 главы 71 УПК РК, в случаях, когда подозреваемый, обвиняемый объявлены в международный розыск либо в отношении них уголовное преследование прекращено на основании акта амнистии, который устраняет применение наказания за совершенные деяния, либо истекли сроки давности привлечения к уголовной ответственности, лицо, осуществляющее досудебное расследование, при наличии сведений об имуществе, полученном незаконным путем, возбуждает производство о конфискации имущества.

Таким образом, УПК РК допускает применение конфискации имущества без назначения наказания, что соответствует содержанию ст.48 УК РК о конфискации имущества. Но проблема заключается в том, что конфискация имущества по УК РК признается видом наказания, а УПК РК признает эту меру как меру уголовно-правового воздействия.

УК РФ в разделе VI «Иные меры уголовно-правового характера» предусматривает главу 15 «Принудительные меры медицинского характера» и 15.1 «Конфискация имущества». Таким образом, российский законодатель признал мерами уголовно-правового характера принудительные меры медицинского характера и конфискацию имущества.

В Уголовно-исполнительном кодексе Республики Казахстан, принятом 5 июля 2014 года (далее – УИК РК), в ряде глав Общей части понятия «наказание и иные меры уголовно-правового воздействия» рассматриваются как тождественные в смысле традиционного, известного понятия «наказание». Так, главы 1, 2, 4 соответственно называются «Законодательство Республики Казахстан, определяющее порядок исполнения наказаний и иных мер уголовно-правового воздействия», «Общие вопросы исполнения наказаний и иных мер уголовно-правового воздействия», «Компетенция государственных органов в сфере исполнения наказаний и иных мер уголовно-правового воздействия».

Все это свидетельствует о необходимости законодательного определения понятия «иные меры уголовно-правового воздействия» и закрепления в законодательстве Казахстана конкретных мер, относимых к этому понятию.

Как отмечается в литературе, вопрос о понятии, признаках и видах мер уголовно-правового характера относится к числу дискуссионных. Каждый из авторов, участвующих в дискуссиях по рассматриваемой проблеме, выделяют характерные черты иных мер уголовно-правового воздействия.

И.Э. Звечаровский считает, что рассматриваемые меры должны соответствовать следующим требованиям.

1. С формальной точки зрения, если ориентироваться только на название нормативного правового акта, в котором упоминается понятие мер уголовно-правового характера – «Уголовный кодекс», к их числу следует отнести все меры, предусмотренные этим актом за преступление.

2. К числу мер уголовно-правового характера, отмечает он, следует относить те из мер, предусмотренных уголовным законом, которые сами по себе являются уголовно-правовыми.

3. Основанием их применения выступает любой вариант уголовно-правового поведения. Здесь он пишет о правомерном уголовно-правовом поведении при добровольном отказе и разных видах деятельного раскаяния.

4. Наказание выступает одной из форм реализации уголовной ответственности. В свою очередь, по содержанию понятие мер уголовно-правового характера шире понятия мер уголовной ответственности и включает в себя меры уголовной ответственности в различных формах их реализации.

По мнению С.Г. Келиной, иным мерам уголовно-правового характера свойственны те же черты, что и наказанию: а) они применяются к лицу, совершившему преступление; б) являются правовым последствием совершения преступления; в) применяются на тех же принципиальных началах, что и наказание. По её мнению, наказание и иные меры уголовно-правового воздействия выступают в качестве формы реализации уголовной ответственности.

Такая позиция, включающая широкий круг институтов уголовного права в рассматриваемое понятие, не нашла поддержки у ученых и подверглась справедливой, на наш взгляд, критике.

Е.Медведев называет следующие признаки иных мер уголовно-правового воздействия:

- 1) этим мерам не свойственно наличие карательной составляющей;
- 2) они не затрагивают жизненно важных интересов личности, основных прав и свобод человека и гражданина;
- 3) при их применении отсутствуют правовые последствия.

На наш взгляд, за основу в этой дискуссии можно было бы взять то положение закона, что и наказание и иные меры уголовно-правового воздействия являются мерами уголовно-правового воздействия (характера). Далее следует согласиться с мнением, что наказание выступает одной из форм реализации уголовной ответственности. В свою очередь, по содержанию понятие мер уголовно-правового воздействия (характера) шире понятия мер уголовной ответственности и включает в себя меры уголовной ответственности в различных формах их реализации. Следует согласиться в этом суждении также и с тем, что в механизме реализации уголовной ответственности присутствует жесткая связь между уголовно-правовым поведением и его уголовно-правовыми последствиями (собственно уголовной ответственностью), в механизме применения мер уголовно-правового характера такая связь может отсутствовать.

Жесткая связь совершенного преступления прослеживается с назначенным в последующем наказанием, и это является реализацией уголовной ответственности. Применение иных мер уголовно-правового воздействия (характера) может быть формой реализации уголовной ответственности, но может и не являться таковой. Из числа принудительных мер медицинского характера, формой реализации уголовной ответственности является только такая мера, как амбулаторное принудительное наблюдение и лечение у психиатра (ч. ст.2 ст.90 УК РК). Согласно ч.1 ст.517 УПК РК, суд, признав доказанным, что деяние, запрещенное уголовным законом, совершено данным лицом в состоянии невменяемости, или что это лицо после совершения преступления заболело психическим расстройством, делающим невозможным назначение или исполнение наказания, суд выносит постановление в соответствии со статьями 16, 73 Уголовного кодекса Республики Казахстан об освобождении этого лица соответственно от уголовной ответственности или от наказания и о применении к нему принудительной меры медицинского характера и какой именно. Таким образом, назначенные в таких случаях принудительные меры медицинского характера не являются реализацией уголовной ответственности.

Из всего вышеизложенного можно сделать вывод, что в уголовном праве к лицам, совершившим преступления, применяются меры уголовно-правового воздействия (характера), к которым относятся наказания и иные меры. При этом уголовная

ответственность реализуется путем применения наказаний и некоторых иных мер уголовно-правового воздействия (характера). К иным мерам уголовно-правового характера, через которые не реализуется уголовная ответственность, относятся: принудительные меры медицинского характера и принудительные меры воспитательного характера, а также конфискация имущества. Перечисленные меры являются самостоятельными, не производными от других институтов уголовного права.

Таким образом, иные меры уголовно-правового воздействия – это связанные с реализацией уголовной ответственности, назначаемые за совершение уголовных правонарушений, меры уголовно-правового принуждения, выражающиеся в правоограничениях некарательного свойства, имеющие самостоятельное значение и выступающие в роли средств, дополняющих наказание или в качестве его альтернативы.

Литература

1. Келина С.Г. « Иные меры уголовно-правового характера» как институт уголовного права // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: мат. 4-й международной научно-прак. конференции М., 2007. – С. 283-288.
2. Медведев Е. Понятие и виды иных мер уголовно-правового характера // Уголовное право. 2009. №5. С.46-47;
3. Уголовно-правовое воздействие: монография / коллектив авторов; под ред. А.И. Рарога. – М. 2015. – С.229-230;
4. Гребенкин Ф.Б. Понятие, признаки и виды иных мер уголовно-правового характера // системность в уголовном праве: мат. П российского конгресса уголовного права. М., 2007 – С. 126.
5. Медведев Е. Понятие и виды иных мер уголовно-правового характера // Уголовное право. 2009. №5. С.46-47.
6. Звечаровский И. Понятие мер уголовно-правового характера // Законность. 2007. №1. Лист 2.
7. Уголовно-правовое воздействие: монография / коллектив авторов; под ред. А.И. Рарога. – М. 2015. – С.3.

Қ. М. Мұқажанов
Қ. С. Қалдыбаев
Астана қ.

АТА ЗАҢ – ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІҢ ТІРЕГІ

Осыдан жиырма жыл бұрын, 1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда Қазақстан халқы тарихи шешім жасап, еліміздің Конституциясын қабылдады. Содан бері қарай мемлекеттік дамуымыздың негізіне айналған Ата заңымыз мемлекет пен қоғамда орын алып отырған барлық саяси-экономикалық, әлеуметтік реформалардың ілгері басуының, дамуының қайнар бастауы бола білді. Өткен 20 жылдан бері мемлекет пен қоғамның дамуындағы өзгерістер - демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнығу талпыныстарының бәрі Ата заң қағидалары негізінде жүзеге асырылып келеді.

Байыппен, жан-жақты зерделеніп, басқа конституциялардың үздік тәжірибелерін ескере отырып дайындалған құжат кең талқылаудан, талдаудан өтті. Үш миллионнан астам азамат қатысқан 33 мыңнан артық ұжымдық талқылау өткізіліпті. Оларда 30

мындай ұсыныстар мен ескертулер енгізілген екен. Соның нәтижесінде референдумға қатысқандардың 89,1% жаңа Конституцияны қолдап дауыс берді. Тоғыз бөлім мен 98 баптан тұратын Ата заңымыз мазмұнының нақтылығымен, жаңашылдығымен ерекшеленеді.

Бұл құжатта бірінші рет Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет, яғни Президенттік Республика деп жарияланды. Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекеттің басшысы, халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының бейнесі, әрі кепілі деп атап көрсетілді [1]. Елбасымыздың салиқалы басшылығының арқасында әлемді таң қалдырған жетістіктерге қол жеткіздік. Экономикасы құлдыраған, болашағы бұлыңғыр, Кеңес одағының бір сынығындай еліміз, бүгінде әлем таныған, байлығы шалқыған елге айналды. Дана халқымыз «Елу жылда ел жаңа» дейді, ал біз бар болғаны жиырма жылда жанардық, жақсардық.

Жиырма жыл тарих ағымында аз ғана мерзім. Сондықтан Қазақстанның Ата заңын әлемдегі ең жас Конституциялардың бірі деуге толық негіз бар. Десек те, осындай қиын кезеңде Ата заңымыз уақыт сынынан сүрінбей өтіп, өзінің заман талабына лайықты құжат екенін жан-жақты дәлелдеуде.

Конституцияның ең жоғары заңдық күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады. Сондықтан бірде бір заң, немесе нормативтік акт Конституция нормаларына қайшы келмеуге тиіс. Ата заңымыздың талаптарына қайшы келетін заңдар мен нормативтік актілер қабылданбайды, немесе белгіленген тәртіппен алынып тасталынады. Конституция нормаларының тікелей қолданылуы барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар, азаматтар өз әрекеттерінде Конституцияны басшылыққа алуға міндетті екенін білдіреді. Азаматтар мен олардың бірлестіктері өз құқықтарын қорғаған кезде Конституциялық нормаларға сүйенуге құқығы бар.

Елімізді демократиялық, құқықтық, әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыруға керекті заңдарды қабылдау үшін алғашқы рет сенат пен мәжілістен тұратын қос палаталы кәсіби, тұрақты түрде жұмыс атқаратын Парламент құрылды. Бұл қабылданатын заңдардың сапасына тиімді әсер етуде. Олар жылдан-жылға жетіліп, жақсарып, өмір талабына сәйкестендірілуде.

Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасында мемлекеттік билік біртұтас және іс-қимылда өзара тежемелік, әрі тепе-теңдік жүйесін пайдаланатын заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінеді. Мұның мемлекеттік билікті біржақтылықтан, бір тармақтың үстемдігінен қорғайтын бірден-бір жол екенін өмірдің өзі көрсетуде.

Ата заңымызда «Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады» деген бап бар. Бұл қағида еліміздің өркендеп дамуына, нарықтық жолға түсуіне айтарлықтай роль атқаруда. Әсіресе, елімізде шағын және орта бизнесті дамытуда, жұмыссыздықпен күресте жоғары жетістіктерге қол жеткізілді. Осы жылдары жалпы ішкі өнім еселеп өсіп, халқымыздың әлеуметтік жағдайы айтарлықтай жақсарды.

Еліміздің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп көрсеткен Конституциямыз еліміздің өркендеп дамуына негіз болуда және бола береді деп сеніммен айтуға болады. Бұл жолдағы басты міндетіміз Қазақстан тәуелсіздігінің тірегіне айналған Конституцияның қағидаларын қатаң ұстану. Ата заңымызды құрметтеу, қорғау, оның маңыздылығына көлеңке түсірмей сақтау Қазақстан Республикасының әрбір азаматының міндеті деуге толық негіз бар.

Тәуелсіз Қазақстанның дамуындағы жетістіктеріміз Ата заңымыздың өміршеңдігінің, тиімділігінің нақты дәлелі болып табылады. Конституциямыздың нормативтік әлеуеттері халыққа қызметін жалғастырып, демократиялық, құқықтық мемлекеттіліктің одан әрі беки түсуі жолындағы заңдық негіз болып қала бермек. Осы тұрғыдағы ойымызды Елбасының сөзімен аяқтасaq: «Біз барын бағалап, қымбатын қадірлей білген елміз. Азаттығымыздың айшықты айғағы болған Ата Заң – тәуелсіздіктің

теңдессіз тартуы. Сан буын ұрпақ алмасса да ескірмейтін, жыл өткен сайын жаңғыра беретін құндылықтар жинағы. Мемлекеттілігіміздің алтын қазығын қастерлеу – әрбір қазақстандықтың қасиетті парызы. Конституцияның әрбір сөзін мүлтіксіз орындап, бұлжытпай сақтасақ алар асуымыз әрдайым асқақ болады. Сол арқылы Мәңгілік Елдің тұғырын нығайтып, шаңырағын биіктете түсеміз. Ата заңымыздың мерейлі белесі құтты болсын! Елдігіміздің тұмары асқақтай берсін! Еліміз аман, жұртымыз тыныш болсын! Алар асуларымыз әрқашан биік болсын!» [2].

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз, 1995 жыл.
2. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Республикасының 20 жылдығына арналған «Конституция: бірлік, тұрақтылық, өркендеу» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциядағы сөзі. 28 тамыз, 2015 ж.

Т. Ю. Фирюлина
Р. А. Цымбалюк
г. Москва

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ДОГОВОРА КОММЕРЧЕСКОЙ КОНЦЕССИИ

Правоотношения сторон по договору коммерческой концессии регламентирует глава 54 ГК РФ. Цель коммерческой концессии - содействовать продвижению на рынке товаров (работ, услуг), производимых (продаваемых) правообладателем.

В соответствии с пунктом 1 статьи 1027 ГК РФ по договору коммерческой концессии одна сторона (правообладатель) обязуется предоставить другой стороне (пользователю) за вознаграждение на срок или без указания срока право использовать в предпринимательской деятельности пользователя комплекс принадлежащих правообладателю исключительных прав, включающий право на товарный знак, знак обслуживания, а также права на другие предусмотренные договором объекты исключительных прав, в частности на коммерческое обозначение, секрет производства (ноу-хау). Пунктом 2 статьи 1027 ГК РФ определено, что договор коммерческой концессии предусматривает использование комплекса исключительных прав, деловой репутации и коммерческого опыта правообладателя в определенном объеме, с указанием или без указания территории использования применительно к определенной сфере предпринимательской деятельности (продаже товаров, полученных от правообладателя или произведенных пользователем, осуществлению иной торговой деятельности, выполнению работ, оказанию услуг) [1, 57].

Одновременно вступили в действие изменения в главу 54 ГК РФ «Коммерческая концессия» [2]. До принятия части IV большая часть обсуждений главы 54 ГК РФ была посвящена вопросам правомерности передачи фирменного наименования и коммерческого обозначения по договору, двойной регистрации договора, неоправданно длительных сроков регистрации в федеральном органе исполнительной власти, ответственности правообладателя по требованиям, предъявляемым к пользователю, условиям заключения договора на новый срок.

С введением в действие части IV ГК РФ фирменное наименование может принадлежать только одному лицу, и соответственно распоряжение исключительным

правом (в том числе путем его отчуждения или предоставления другому лицу права использования фирменного наименования) не допускается. Много проблем возникало также с передачей права на коммерческое обозначение по договору коммерческой концессии. Отсутствие юридического термина в других нормах закона приводило к непризнанию судами юридического факта и соответственно к ничтожности заключенных договоров, основным правом в которых было коммерческое обозначение, а не фирменное наименование.

В части IV ГК РФ коммерческому обозначению посвящен § 4 (ст. 1538-1541) ГК РФ [3]. В соответствии со ст. 1538 ГК РФ коммерческие обозначения не являются фирменными наименованиями и не подлежат обязательному включению в учредительные документы и Единый государственный реестр юридических лиц. Правообладателю принадлежит исключительное право использования коммерческого обозначения в качестве средства индивидуализации своего предприятия любым не противоречащим закону способом (п. 1 ст. 1539 ГК РФ), правообладатель может предоставить другому лицу право использования своего коммерческого обозначения в порядке и на условиях, которые предусмотрены договором аренды предприятия или договором коммерческой концессии. Безусловно, положительной стороной введения новых норм явились указание на коммерческое обозначение и правовая возможность передачи права на его использование по договору коммерческой концессии.

При этом нерешенными остаются некоторые важные вопросы.

Во-первых, в законе не раскрыт термин «коммерческое обозначение» и соответственно остались за рамками законодательства формы коммерческого обозначения. Неясно, что может быть коммерческим обозначением - только фирменное наименование (п. 1 ст. 1476 ГК РФ) (что само по себе странно, так как фирменное наименование включает в себя указание на организационно-правовую форму (п. 2 ст. 1473) и его отдельные элементы (п. 1 ст. 1476)) или другое слово, символ или любое обозначение. Во-вторых, проблематичным является установление наличия коммерческого обозначения у юридического лица или предпринимателя и соответственно возможность передачи его по договору, а также доказывание приоритета возникновения права.

В-третьих, согласно ст. 1539 ГК РФ коммерческое обозначение обязано соответствовать двум основным признакам:

- оно должно обладать достаточными различительными признаками; - его употребление правообладателем должно являться известным в пределах определенной территории.

До введения в действие изменений в ГК РФ договор подлежал обязательной регистрации в налоговом органе, не являлся ничтожным до регистрации, стороны не могли ссылаться на него только в отношениях с третьими лицами, при этом срок регистрации в налоговом органе не превышал семьдесят дней.

С введением новых норм договор коммерческой концессии является ничтожным до момента регистрации в Роспатенте. Срок ее формально не установлен и потому может быть достаточно длительным, что не стимулирует использование таких договоров. Также до сих пор отсутствует официальное пояснение, является ли договор коммерческой концессии аналогом зарубежного договора франчайзинга.

В некоторых комментариях к Гражданскому кодексу РФ при толковании главы 54 «Коммерческая концессия» делается вывод, что термины «коммерческая концессия» и «франчайзинг» тождественны: «коммерческая концессия» - эквивалент известного в западном законодательстве понятия «франчайзинг» или «франшиза».

Вводя в поисковую строку информационно-справочных правовых систем слово «франчайзинг», мы получаем список документов, в которых применяется термин «коммерческая концессия», исходя из чего мы также делаем вывод, что и в этом случае эти два термина используются в качестве синонимов.

Вместе с тем ряд ученых в области права находят и различия между понятиями «коммерческая концессия» и «франчайзинг». Серьезным просчетом главы 54 ГК РФ стало то, что она свела отношения сторон по договору франшизы в основном к лицензионному соглашению - передаче за плату возможности пользоваться фирменным наименованием, товарными знаками, изобретениями и ноу-хау правообладателя. Между тем сущность франчайзинга состоит в передаче передового опыта, знаний от успешно работающих организаций другим, слабым в указанном отношении. Изменения, внесенные в главу 54 ГК, частично способствовали решению этой проблемы. Так, в пункте 2 статьи 1027 Кодекса определено, что договор коммерческой концессии предусматривает использование комплекса исключительных прав, деловой репутации и коммерческого опыта правообладателя в определенном объеме. В то же время нельзя не согласиться с мнением ряда специалистов в сфере франчайзинга, что до сих пор не установлены четкое толкование и требования к термину «коммерческое обозначение», а соответственно, у предпринимателей возникает множество споров и вопросов относительно возможности передачи его по договору коммерческой концессии. Необходимость обязательной регистрации договоров коммерческой концессии в Роспатенте вызывает множество споров в бизнес-сообществе. Ряд предпринимателей установление законодателем таких требований считают излишним бюрократическим барьером на пути франчайзинга в России, вызывающим дополнительные издержки. В то же время общая ситуация в области интеллектуальной собственности и в первую очередь нарушения в этой сфере в очередной раз доказывают целесообразность установления требования по обязательной регистрации договоров коммерческой концессии и субконцессии. Изменения, внесенные в 2011 году в главу 54 ГК РФ, должны были приблизить ее положения к требованиям международного законодательства в сфере франчайзинга.

За рубежом предмет договора коммерческой концессии в начальной стадии исторического развития данного института гражданского права отличался от предмета договора франчайзинга, так как не предусматривал обязательного предоставления пользователю права на фирменное наименование или коммерческое обозначение правообладателя.

В российском законодательстве такую обязанность, как передача прав на средство индивидуализации правообладателя, предусматривает ст. 1027 ГК РФ. Отсюда очевидно, что глава 54 Гражданского кодекса Российской Федерации, содержащая указанную статью, должна именоваться «Франчайзинг». Многие российские юристы разделяют мнение, что под коммерческой концессией следует понимать франчайзинг. В.В. Витрянский, например, считает, что понятие «коммерческая концессия» было использовано при подготовке ГК РФ как наиболее соответствующее по смыслу английскому «franchising» [4, 277].

Литература

1. Лермонтов Ю.М. Коммерческая концессия: Гражданско-правовая характеристика договора, особенности бухгалтерского учета и налоговые аспекты // Административное право. 2011, № 2.
2. Гражданский Кодекс Российской Федерации. Часть вторая от 26 января 1996 г. № 14-ФЗ (в ред. от 29.06.2015).
3. Гражданский Кодекс Российской Федерации. Часть четвертая от 18 декабря 2006 г. N 230-ФЗ (в ред. от 13.07.2015).
4. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о передаче имущества. Кн. 2 / Брагинский М.И., Витрянский В.В. - М.: Статут, 2006. - с.1055.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ КАК КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ НА ПРИМЕРЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Важнейшей проблемой данного исследования является определение места правового статуса партий в системе отрасли конституционного права, его место в системе регулирования правового положения общественных объединений.

Прежде всего, правовой статус партий объективно представляет собой совокупность правовых норм, регулирующих относительно самостоятельный предмет, а именно - положение специфического вида общественных объединений - партий. В теории права по этому вопросу существует следующая позиция. «На основе правовых норм - утверждает А.Б. Венгеров - выделяются в теории правовые институты. Это объединения правовых норм по общему предмету регулирования. Правовые институты позволяют всесторонне регулировать, упорядочить соответствующий вид общественных отношений» [3, 157].

Далее, правовые нормы, составляющие статус партий, систематизированы и сгруппированы в отдельных нормативных актах. «Правовые нормы, входящие в конкретные правовые институты, как правило, сгруппированы в источниках права в отдельных разделах, частях». По мнению В.Н. Хропанюка: «Правовой институт - это обособленный комплекс правовых норм, являющихся специфической частью отрасли права и регулирующих разновидность определенного вида общественных отношений». [5, 190] Приведенная цитата справедлива и в отношении правового статуса партий, поскольку партии являются таковыми именно в силу того, что обладают определенными специфическими признаками. Специфика этих признаков такова, что делает необходимым регулирование правового положения партий специальным законодательством, и, следовательно, предоставление им особого статуса.

Таким образом, правовое положение партий с одной стороны, базируется на правовом статусе общественных объединений, с другой стороны, в силу своей специфики нуждается в особом регулировании специальным законодательством. Таким законодательством в Российской Федерации является Федеральный закон «О политических партиях», избирательное законодательство и ряд иных нормативных правовых актов, устанавливающих и регулирующих отдельные стороны деятельности партий. В этой связи уместно подчеркнуть, что «институт права - это сравнительно небольшая, устойчивая группа правовых норм, регулирующих определенную разновидность общественных отношений.

Правовые институты призваны регламентировать отдельные участки, стороны, фрагменты общественной жизни» [4, 290]. «Есть и такие институты, которые регулируют лишь какое-либо одно специфическое общественное отношение или даже один из его элементов» [2, 124]. Очевидно, что эти определения отвечают задачам характеристики правового статуса партий, поскольку комплекс составляющих его норм устойчив, а партии сами по себе представляют одну из важнейших сторон жизни общества. Таким образом, остается лишь констатировать, что применительно к характеристике норм, регулирующих правовой статус партий, справедлива большая часть существенных признаков, выделяемых исследователями для характеристики правового института. В теории права юридическим критерием обособления той или иной совокупности норм в конкретный правовой институт служат три признака:

- юридическое единство правовых норм;

- полнота регулирования определенной совокупности правовых отношений; правовой институт включает в себя различные виды правовых норм, которые в комплексе содержат все аспекты правового регулирования соответствующей группы общественных отношений;

- обособление норм, образующих правовой институт, в главах, разделах, частях и иных структурных единицах законов, других нормативно-правовых актов.

Применимы ли указанные признаки к правовому статусу партий?

Во-первых, правовой статус партий характеризуется единством содержания, которое выражается в единстве правового режима регулируемых отношений. При этом соответствующие нормы направлены на урегулирование конкретной проблемы: определение правового положения партий берет начало в правовых принципах (например, «территориальности»), в специфической совокупности используемых правовых понятий («политическая партия», «цели политической партии» и другие), в специфических правах и обязанностях (например, право на государственное финансирование, право самостоятельно выдвигать кандидатов на выборах и другие). Это позволяет с уверенностью говорить о юридическом единстве правовых норм, составляющих статус партий. Специфичность же регулируемых отношений служит причиной обособления данной группы норм.

Во-вторых, правовой статус партий включает в себя различные виды правовых норм: дефинитивные, управомочивающие, обязывающие, запрещающие и прочие, которые регулируют все основные аспекты правового положения партий в России. Указанная функция не дублируется иными структурными компонентами системы права, последние могут лишь участвовать в регулировании отдельных правомочий партии.

В-третьих, наличие в конституционном праве ряда специальных нормативных актов, определяющих правовое положение партий, характеризует качественную обособленность этой совокупности норм.

Изложенное позволяет говорить о наличии в конституционном праве России самостоятельного института политических партий. Поскольку абсолютное большинство правомочий партий носит административный, международный, финансовый, гражданско-правовой, а не только конституционно-правовой характер, данный институт является комплексным. Следует подчеркнуть, что самостоятельность института политических партий выражается в том, что эти отношения, отличные по форме от конституционно-правовых, тесно связанных с последними по своему назначению и имеют специфический характер, например, отношения по государственному финансированию партий. Такое положение характерно для конституционного права - ведущей отрасли права России, и соответственно, для правовых институтов, входящих в состав этой отрасли. Институт политических партий органично входит в систему конституционного права Российской Федерации. В связи с этим, думается, можно говорить о возникновении проблемы, связанной с уточнением места норм, регулирующих статус политических партий в системе отрасли конституционного права России. Так, включение статуса партий в состав института избирательного права уже не вполне отвечает реалиям законодательного регулирования правового положения партий в России, поскольку цели их деятельности не исчерпываются только вхождением представителей партий в органы государственной власти России. Среди основных целей партий называются также формирование общественного мнения, политическое образование и воспитание граждан, выражение мнений граждан по любым вопросам общественной жизни, доведение этих мнений до сведения широкой общественности и органов государственной власти (п.4 ст. 3 Федерального закона «О политических партиях») [1]. С одной стороны, возможно отнести группу норм, регулирующих положение партий, к институту правового статуса личности, так как реализация гражданами России своих политических прав также является сферой деятельности партий. С другой стороны, если отталкиваться от структуры Конституции Российской Федерации, нормы, регулирующие правовой статус

партий, должны относиться к такому генеральному институту как основы конституционного строя России. Именно данного мнения придерживается диссертант, включая комплексный институт политических партий в состав генерального института основ конституционного строя Российской Федерации. Кстати говоря, мнение о наличии самостоятельного конституционного института политических партий соответствует зарубежной научной и законодательной практике. Так, в Германии Конституционный суд ФРГ прямо высказал мнение о том, что партии являются конституционно-правовым институтом [4, 138].

Подобного мнения придерживаются и многие германские государственные деятели, включая профессора К. Дегенхарта. Таким образом, политические партии представляют собой институт конституционного права, определяющий посредством специального законодательства правовое положение данной категории общественных объединений, нормы которого носят комплексный характер [4, 139].

Литература

1. Федеральный закон «О политических партиях» от 11.07.2001 N 95-ФЗ (ред. от 23.05.2015) www.consultant.ru
2. Алексеев С.С.. Общая теория права. М, 2004г.
3. Венгеров Л.Б. Теория государства и права. Часть 2. Теория права. Т.1. М, 2011г.
4. Конституционное право зарубежных стран. Учебник. Под ред. М.В.Баглая. М., 2010г.
5. Матузов Н.И., Малько А.В. . Теория государства и права. М., 2007г.
6. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. Учебное пособие. М, 2009г.

В. А. Лузанов
г. Астана

СООТНОШЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Современная правовая и социально-политическая ситуация в России характеризуется развитием институтов гражданского общества, достигшим уровня, при котором граждане и их объединения способны оказывать активное воздействие на государственную власть. Признание государством данных тенденций социально-политического развития общественной системы обуславливает формирование механизма конструктивного диалога, взаимодействия гражданского общества и государства, что требует теоретического осмысления характера, сферы, направлений взаимной реализации государственных и общественных функций, а также критической оценки действующего законодательства и практики его применения.

Конституция Российской Федерации 1993 г., раскрывая основы конституционного строя Российской Федерации, формирует нормативно-правовую базу для развития конституционно-правовых отношений в гражданском обществе. Основы конституционного строя понимаются как система фундаментальных принципов и положений, которые в соответствии с действующей Конституцией и составляют базу для развития конституционно-правовых отношений в обществе.

Гражданское общество имеет сложную социально-политическую природу: негосударственные социальные институты посредством различных форм и средств

принимают активное участие в политической жизни общества в качестве самостоятельных, равноправных с государством субъектов политической системы [2, 47].

Политичность гражданского общества, активное воздействие на государственную власть является конституирующей характеристикой общества в качестве гражданского. Гражданское общество – это не только организационная, но и качественная характеристика общества. Сущность гражданского общества заключается не в формировании каких-либо особенных негосударственных субъектов, способных противостоять произволу государства, а в придании существующим субъектам гражданского общества таких качественных параметров, которые позволяли бы им активно влиять на государство [3, 127].

Как известно, субъектами конституционно-правовых отношений в рамках реализации идеи гражданского общества являются личность, семья, общественные объединения, органы местного самоуправления.

Исходя из анализа понятия гражданского общества, обозначим его следующие признаки: а) гражданское общество представляет собой органическую, динамическую, саморегулируемую, открытую, относительно неравновесную, сложноструктурированную социальную систему; б) является сферой реализации частного (а не публичного) интереса; в) автономия социальных институтов; г) юридическая свобода социальных субъектов; д) объединение индивидов и общностей на основе ценностей гражданской культуры.

Под конституционными принципами гражданского общества следует понимать основополагающие правовые нормы, как непосредственно закрепленные в Конституции, так и выработанные в результате интерпретационной практики Конституционного суда, регламентирующие правовой статус существующих внутри общества и создаваемых гражданами негосударственных образований в различных сферах общественных отношений, включая общественные организации, местное самоуправление, объединения по интересам и т.д. К подобным принципам следует отнести: демократизм; признание прав и свобод человека и гражданина высшей ценностью; разделение властей; свободу экономической деятельности и многообразие форм собственности; идеологический и политический плюрализм; развитое местное самоуправление; независимые средства массовой информации.

Конституция Российской Федерации определила пределы государственного вмешательства в деятельность гражданского общества и его отдельных институтов, которые задаются большой совокупностью конституционных принципов. Закрепленные в Основном Законе принципы должны постоянно интерпретироваться и наполняться новым юридическим содержанием, соответствующим каждому новому этапу развития гражданского общества. Поэтому необходима гибкая и деликатная интерпретация конституционных принципов, обеспечивающая стабильность и динамизм в развитии гражданского общества на основе признания за законодателем широкой дискреции в их истолковании.

В Российской Федерации на сегодняшний день еще не полностью сформировано законодательство, обеспечивающее устойчивое развитие гражданского общества. Имеющаяся в Российской Федерации законодательная база, регулирующая функционирование институтов гражданского общества, приводит к тому, что уже принятые законы, регламентирующие деятельность Общественной палаты, некоммерческих организаций, общественных советов при Министерстве внутренних дел и прочих институтов гражданского общества как бы «зависают» в правовом вакууме. Поэтому злобой дня остается создание целостной системы законодательства, поддерживающей гражданское общество.

Процесс легитимации государственной власти осуществляется гражданским обществом на рациональной, регламентированной правовыми нормами основе и обуславливает формирование особого типа демократической легитимности, связанного с переносом на все общество механизма принятия решений. К способам демократической

легитимации российское законодательство относит: выборы, референдум, систему публичных мероприятий, при этом необходимо констатировать, что политические возможности гражданского общества существенно ограничены и нуждаются в изменении.

Вместе с тем, согласно общей теории систем, любая система, в том числе и социальная, может находиться в равновесии только при наличии в ней механизма «сдержек и противовесов», способного не только ограничивать деятельность отдельных элементов системы, но и способного восстановить нарушенный баланс системы путем активного воздействия на те элементы системы, которые явились источником нарушения баланса. Поэтому в нашем случае стало понятно, что для обеспечения баланса частных, общественных и государственных интересов в гражданском обществе необходимо создание правового механизма «противовесов», позволяющего негосударственным субъектам осуществлять постоянный общественный контроль за деятельностью государственных органов и в случае нарушения государством баланса интересов, активно воздействовать на него, восстанавливая нарушенное равновесие через соответствующие правовые механизмы.

В качестве рекомендаций для реализации системы «сдержек и противовесов» между гражданским обществом и государством автором предложены следующие действенные механизмы:

- референдум, который согласно Конституции, является высшим, непосредственным выражением власти народа. Более эффективное использование потенциала референдума в российских условиях путем сокращения вопросов, запрещенных к вынесению на референдум и ликвидации временных ограничений на проведение референдума; механизм ответственности выборного лица, осуществляющего государственную власть от имени народа. Суть данного механизма заключается в предоставлении возможности досрочного отзыва со своих постов выборных должностных лиц избирателями или избравшим их органом, а также путем голосования о досрочном прекращении полномочий коллегиального органа;

- механизм народного вето (аброгативный референдум), под которым понимают право граждан отклонять путем голосования на референдуме принятые законодательным органом (представительным органом местного самоуправления) и вступившие в силу законы (акты органов местного самоуправления) или их отдельные положения; [1, с. 87]

- народная правотворческая инициатива, под которой понимается выдвижение группой граждан обязательного для рассмотрения законодательным органом страны проекта законодательного или иного нормативного акта.

Таким образом, все законодательно закрепленные способы ограничения государственной власти и предложенные нами способы активного воздействия субъектов гражданского общества на государство в случае нарушения им баланса частных, общественных и государственных интересов для восстановления нарушенного равновесия через соответствующие правовые механизмы позволят негосударственным субъектам осуществлять постоянный общественный контроль за деятельностью государственных органов и их должностными лицами и, в случае необходимости, корректировать их деятельность через демократические механизмы.

Литература

1.Гриб В.В. Взаимодействие органов государственной власти и институтов гражданского общества в Российской Федерации: конституционно-правовые аспекты. [Текст] М.: Юрист, 2011.

2.Зеленский П. А. Взаимодействие гражданского общества и правовой системы в условиях современного российского государства. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2010.

3.Капустин Б.Р. Гражданство и гражданское общество. [Текст] М.: ГУ ВШЭ, 2011.

М. СЕРАЛИННИҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

1. М. Сералин (1872-1929) – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси ой тарихының дамуына айтарлықтай үлес қосып, елеулі рөл атқарған тұлға. М.Сералиннің саяси-құқықтық көзқарастары мен қызметінің ерекшеліктерін зерттеу жұмысын жандандыру сол замандағы көрнекті ұлт зиялыларының «Айқап» журналы төңірегіне жиналып бірігуін және олардың идеологиялық ұстанымдарының халыққа кең таралу себебін айқындауға мүмкіндік ашады.

2. М. Сералиннің өзінің саяси-құқықтық пікірлерін шынайы тәжірибелік жұмыстармен ұштастыра жүргізе алуы оның ағартушылығының басты ерекшелігі болды. Сондықтан ол отандық тарихымызда ілгерішіл қазақ қайраткерлерінің көкейінде туындаған, барша ұлт зиялылары армандаған жалпыхалықтық мерзімді бұқаралық ақпарат құралын шығаруды нақты іс жүзіне асыра алған жігерлі, іскер, қайраткер тұлға ретінде танылды. Академик С. Зиманов М. Сералиннің қазақтың алдыңғы қатарлы білімпаздарын «Айқап» журналы төңірегіне топтастыруын және оны шығаруға жетелеген алғышарттар туралы: « В годы ранней молодости по его словам он услышал благословение уважаемого старца. Аксакал пожелал ему, чтобы он с чистым сердцем отдался просвещению своего народа, помог одолеть его вековую спячку, чтобы он никогда не упускал из виду интереса своего народа, всегда был полезным ему и жил заботами» [1, 41-42] деген пікірін ағартушының «Топжарған» атты поэмасын негізге сүйеніп жасайды. Ол поэмада М.Сералин былай жазған еді:

Жар болып хақ тағала ашсын бағын,
Халқыңның ескере көр оңар жағын.
Патиха түсінгеннен болар жаным,
Қазақтың көтере бер аруағын....

Біз текке ат шабандап қалған қартпыз,
Қайрат жоқ қалықтауға талған қартпыз.
Тілектес тура дұға оқып ғана,
Табылса сіздей ерлер соған шатпыз.

Шайырлық таза көңілің тарылмасын.
Таза сөз халыққа деген арылмасын.
Қазақты оятқандай таза сөздер,
Жүйріктей бабы келген арындасын [2, 194-195].

М.Сералинмен салыстырғанда білімі, дәулеті және мемлекеттік ресми қызметі бойынша деңгейі айтарлықтай басым адамдар жеткілікті болды. Алайда ұлт, мемлекет тарихында мағызы зор оқиға – жалпыхалықтық, жалпыұлттық «Айқап» журналын шығаруды тек Мұхамеджан Сералин ғана орындай алды. Зерттеушілер бұл ақиқатты мойындай отырып, неліктен жалпыұлттық «Айқап» журналын шығару еншісі Мұхамеджан Сералинге тигендігін айқындауға жеткілікті назар аудармаған. Жалпыұлттық «Айқап» журналының XX ғасыр басында дүниеге келуі және оның редактор-шығарушысының Мұхамеджан Сералин болуын кездейсоқтық деп есептеуге болмайды. Оның терең саяси-құқықтық алғышарттары мен объективті және субъективті факторлары болды. Бірінші кезекте Мұхамеджан Сералиннің саяси-құқықтық көзқарасының ұлшылдық деңгейге дейін көтерілгендігі. Біз бұрынғы зерттеулерімізде М.Сералиннің ұлтшылдығы туралы мейлінше аз жазуға тырысқан едік. Себебі

империялық патша өкіметінің де, кейінгі кеңестік биліктің де орыс емес халықтар арасында ұлтшылдық пен халықшылдық құндылықтар мен қағидаларды насихаттауды барынша тежеп келгендігі белгілі. Әрине зерттеушілердің кезінде М.Сералиннің ұлтшылдығы туралы мейлінше аз жазуы ізгі ниеттен туындаған әдіс деп қабылдаған дұрыс. Көптеген зерттеушілер «Оренбургский край» газетінде «С.Ж.» деген бүркеншік есіммен жарияланған мақаладағы «... киргизский двухнедельный общественно-политический журнал «Айқап», представляющий в высшей степени самобытное и по характеру и по типу издание. Редактором названного журнала является коренной степняк-киргиз М.Сералин, редко одаренная натура, совмещающая в себе талант организатора, публициста и духовного вождя. Это киргиз по духу и крови, националист до мозга костей...» [3, 4] деген асты сызылған сөздердің М.Сералиннің көзқарасы мен қоғамдық қызметін зерттеу барысына зиянын тигізе ме деп әдейі алып тастап отырылғанын бүгінгі оқырмандардың түсіністікпен қабылдағаны жөн.

Дегенмен осы газетте берілген мақала авторының М.Сералинді нағыз ұлтшыл деп пайымдауын әділ мінездеме деп те қабылдап, зерттеушілерге әзірге беймағлұм автордың пікірін толық құптаймыз. Ұлтшылдық деңгейге көтерілудің үлкен жетістік деп бағаланатыны да сөзсіз, бірақ кез келген қайраткер ұлттық мүддені танып, оны қорғау деңгейіне жете алмайтыны анық. Ұлтшылдық қағидалар Батыс Еуропа елдерінде Жаңа заман дәуірінде кеңінен өрістеп, ұлт-мемлекет деген ұғымды қалыптастырды [4, 287].

Ұлтшылдық көзқарастың қалыптасуы өте ұзақ мерзімге созылатын үдеріс екендігін белгілі журналист О.Жолдыбайдың көрнекті ғалым Р.Бердібайдың шығармашылығын зерттеу барысында бұл жөнінде кезінде ғалым айтқан пікірді келтіруінен де байқауға болады. Онда ғалымның «тіпті кеңестік заманда да қазақ деген ұлттың өкілі екенін айтудан бетін басатын бүгежек ұрпақтың өсіп жетілгені» [5, 87] әңгіме болады.

XX ғасыр басындағы қазақ қайраткерлерінің арасында нақ М.Сералиндей ұлтшылдық деңгейге көтерілгендер көп емес-ті. Жоғары білім алған білімпаздар арасында да рушылдық пен жершілдік шеңберінен шыға алмағандар болатын. Дегенмен XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстанның әр түкпірінде империялық ресми баспасөзбен қатар ұлттық баспасөзді шығаруға бағытталған бірнеше ұмтылыс жасалды. Бұл өлкемізде ұлтшылдық сананың өрістей бастағандығын көрсетті. Қазақ қайраткерлерінің өмір жолы мен шығармашылығын ұзақ жылдар қайсарлықпен зерделеген ғалым Т.Кәкішевтің пікірінше, Мақыш Қалтаев, Жетпісбай Андреев, Жиенғали Тілепбергенов сынды қазақ білімпаздары қазақ тілінде журнал шығаруға әрекеттеніп, қысқа мерзімде болса да журнал шығарған [6, 97, 132]. Сәтсіздікке қарамастан бұл талпыныстар қазақ ұлтшылдығының өркендеп келе жатқандығын сипаттады.

Сондықтан М.Сералинді жалпықазақтық журнал шығаруға жігерлендірген оның ұлтшылдығы деп тануға болады. Қорыта айтсақ, журналдың дүниеге келуі қазақ ұлтшылдығының жаңа сатыға көтерілуінің нәтижесі. Мұны журналдың дүниеге келуінің объективті жағы деп есептеуге болады.

Екінші субъективті фактор журналдың шығарушысы әрі редакторы М.Сералин болуы және тұңғыш жалпықазақтық «Айқап» журналының редакторлығы М.Сералин еншісіне тиесілігінде болу заңдылығы. Ол ең алдымен М.Сералиннің жеке өзіне қатысты. Осы орайда С.Торайғыровтың келесі пікірі көңіл аударалық. Ол былай деп жазды: «Мұхамеджан қарапайым, кішіпейіл, адамды алаламай, іші-бауырына тартып сөйлесе алатын жайдары кісі екен... Журнал бетінде мен үлкен кісілеріміздің бірін құраншы, екіншісін ойбайшы, үшіншісі итаршы деп атадым. Мұхамеджанға бәрінен бұрын осы ұнамады. Ол кісінің ешкімді шетке қаққысы, ешкімнің көңілің жыққысы келмеді...» [7, 309]. Міне осы пікірді, яғни М. Сералиннің ұстамдылығы мен жалқының мүддесін жалпының мүддесіне бейімдей алу қабілетін қостанайлық ардагер Т.Сейтқалиев те өз естелігінде айтқан еді [8, 316.] М. Сералиннің сабырлығы, қоғамда алауыздық тудыратын руаралық және тапаралық тартыстан жалпыұлттық келісімге үндеуі, жалпы ұлттық

мүддені бірінші кезекке қоюы оның саяси-құқықтық көзқарасының өзекті ерекшелігі болды.

3. М. Сералиннің ұлтшылдығы, ағартушылық қызметі мен оның осы бағыттағы саяси-құқықтық ұстанымы оның кең ауқымды халықтық-демократтық сипаттағы біртұтас жалпы идеялық көзқарасының құрамдас бөлігі болып табылады деп сипаттауға болады. М. Сералиннің ұлтшылдығының ешбір ұлтқа қарсы бағытталмағандығы оның көзқарасының ең маңызды ерекшелігі болды. М. Сералиннің ұлтшылдығы надандыққа қарсы күресті пәрмендірек жүргізіп, руаралық араздық пен тапаралық қақтығыстардың алдын алып, жалпықазақтық ынтымақтастыққа үндеу болды.

4. М. Сералин ағартушылық қызметі мен саяси-құқықтық көзқарасын, ресми журналда ашық насихаттау жұмысын патшалық Ресейдің озбырлық саясатына қарсылық білдіріп жер аударылған революционер демократтардың астыртын ұйымдарымен тығыз байланыста үйлестіре жүргізе алды.

Сонымен қатар М. Сералин «Айқап» журналы төңірегіне жиналған қазақ зиялыларының көпшілігін Ресейдегі алдыңғы ой ілімдері иелерінің ілгерішіл азаттық, бостандық ой-қағидаларымен, соның ішінде бауырлас түркі халықтары өкілдерінің еңбектерімен таныстырды және олардың пікірлерімен рухани табысуға, жақындасуға негіз қалады. Қазақ ағартушысы қазақ ұлтшылдығын түркішілдік қағидалармен ұштастыруға ұмтылды. М. Сералиннің бұл талпынысы әсіресе жадид қозғалысы мен Ы. Фаспыралының көзқарасын қолдаудан көрініс тапты.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы Ресей мұсылмандары үшін рухани жандану кезеңі болды. Сондықтан бұл кезеңді «ояну» дәуірі деп атауға болады. Оның көш бастауында көрнекті ғалым, тамаша қайраткер Ы. Фаспыралы тұрды. Ресей мұсылмандарына айрықша әсер еткен, ой-санасына тың көзқарас қалыптастырған Ы. Фаспыралы – көзі тірісінде-ақ үлкен құрметке бөленіп, тағдырдың қатал сыны мен тәлкегіне төтеп бере білген бірегей күрескер.

Алайда Ы. Фаспыралының ілімдері кеңес дәуірінде жете зерттелмеді, тіпті ол туралы сөз етуге тыйым салынды. Ы. Фаспыралының ілімдерінің көпшілікке кең таралуы таптық қайшылықты барынша ұлтсыздандыруға бағыттаған кеңестік уағызшыларды қатты абыржытты. Өйткені түркі халықтарының өміршендігін, өзіндік келбетін, тілін, дінін, мәдениетін және дәстүрін сақтау қуатын арттыратын Ы. Фаспыралының ілімдері бұрынғы орыс патшаларының орыстандыру саясатын жалғастыру жолында үлкен тосқауыл болғаны күмәнсіз. Ы. Фаспыралы ілімдері қасақана зерттелмеді, әдейі бұрмаланды. Объективті зерттеулер барысы Ы. Фаспыралының тұжырымдары не бір мемлекеттің, не бір ұлттың, тіпті жеке адамның тағдырына ешқандай зиян келтірмейтін ілім екенін дәлелдеп берді. Қайта Ы. Фаспыралының ілімдерінің өзегі ешкімді тіліне, дініне, ұлтына бөлмей ешкімді шет қақпай барлық адамдарды ынтымақтастыққа, бірлікке, әділдікке, достыққа үндеу болды.

Ы. Фаспыралының ағартушылық көзқарасының назарында ұстанған басты мәселелер осы талаптардан туындады. Сондықтан ол – орыс қоғамындағы қайшылықтар мен өзгерістерді түркі халықтарының мүддесіне пайдалану бағытына орыстың демократ, гуманист өкілдерін тартуға ұмтылды. Ы. Фаспыралының орыс және түркі халықтарын бір - бірінің тарихына, мәдениетіне, тіліне құрметпен қарап, бір-біріне жанашыр болуға шақыруы, әрине сол кездегі қалыптасқан жағдайды ескерсек, Ресейдегі халықтарды ынтымақтастық пен бірлікке ұйыстыратын алғашқы қадам жасау міндеті алдымен орыс мемлекетіне, зиялыларына бағытталғанын аңғартады.

Ы. Фаспыралының үлкен маңыз артқан мәселелерінің бірі – мұсылман мектептеріндегі оқу ісін жандандыру, оқушыларды алдыңғы қатарлы педагогикалық тәсілдермен тәрбиелеуді насихаттау болды. Ол «Зыңдыжырлы медресесінде» сабақ бере жүріп оқушылар мен студенттердің араб алфавитін үйренудегі қиындықтарын байқап, араб әліппесін қырым-татар тілінің дыбыстау заңдылықтарына сәйкестендіріп, жаңа дыбыс әдісін жасайды. Бұл әдіс оқушылардың ана тілін меңгеруін шапшандатып, білім

беру сапасын жақсартуға мол мүмкіндік ашты. Ы.Ғаспыралының бұл әдісі жаңа оқу, яғни «усіл и жадид» аталынып, түркі тілдер тарихында маңызы үлкен оқиға болды. Жадидшілік Ресей империясындағы көптеген түркі, мұсылман халықтарына тарады.

Ы.Ғаспыралы тәрбие мен оқуды бастауыш мектептің негізі деп есептеп, оқушыларды мезі ететін құр жаттандылықтан арылтып, оларды ұғымдық және иланымдылық қабілетіне сүйене отырып тәрбиелеуді қуаттады. Ы.Ғаспыралы мектептерде ұлт тілдерін қолдану орыс тілі мүддесіне ешбір қайшы келмейтінін, қайта түркі халықтарын орыстармен бірлесуге баулитынын, мұсылман халықтарының орыс тіліне құрмет сезімін тудыратының өнегелік деп дәлелдеді.

Ұстаздық етуден басталған Ы.Ғаспыралының қоғамдық-әлеуметтік қызметі Россияда демократтық қозғалыстың өрлеу кезеңімен орайлас келді. Орыстың және Шығыс пен Европаның гуманистік, демократтық-ағартушылық әдебиетімен, мәдениетімен сусындаған Ы.Ғаспыралы көзқарасының өзегі халық игілігі, жеке мүддені халықтың, қоғамның мүддесіне бағындыру, түркі-мұсылман халықтарына жүргізіліп отырған әділетсіздік, теңсіздік, қорлаушылық саясатын әшкерелеу болды. Көздеген игі пікірлері мен қағидаларын жүзеге асырудың алғы шарты надандықтан құтылу деп есептеген Ы.Ғаспыралы түркі халықтары арасына ғылымды, білімді, өнерді таратуға, саяси сананы жандандыруға бар күшін салды. Ол еуропа халықтарының қараңғылық пен надандық тұңғығынан суырылып шығып, қоғамдық прогреске жетуіне мүмкіншілік берген күш ғылым, білім, саяси саналылықты игеру нәтижесі екендігі туралы бірнеше еңбектер жазды.

Ы.Ғаспыралы 1871 жылдан 1881 жылға дейін Россиядағы қырым-татар және басқа да түркі халықтарының тұрмысын, жағдайын зерттеп, нәтижесінде «Орыс мұсылмандары» деген еңбегін көпшілік назарына ұсынды. Бұл еңбегінде Ы.Ғаспыралы Россия империясында тұратын әртүрлі мұсылман ұлттардың мәдени талап-тілектері мен мұң-мұқтаждары өкімет тарапынан ескеріліп, оны қанағаттандыру қажеттігі нақты дәлелдермен атап өтілді.

Қазақ ағартушысының саяси-құқықтық ұстанымы мен қоғамдық қызметі Ы.Ғаспыралының ілімдерімен үндесіп жатты. М.Сералин Ы.Ғаспыралыны ұстаз тұтты. Ол қайтыс болғанда «Айқап» журналында «Жуырда орны толмастай өлім» атты мақала жариялап, оның көзқарасы мен игі ықпалы туралы «Русие қол астына қараған 20 миллион мұсылмандардың оқымыстыларының барлығына Гаспринский ұстаз еді. И. Гаспринский дәулеті бай адам емес еді. Русияда бірінші газет шығарушылық бәйгесі ол кісіге тимейді. Ол марқұм зор орында қызмет еткен төре емес еді. Оның бүкіл дүнияға аты шығуына себеп болған нәрсе қаламға шебер, сөзге жүйрік, ойға терең, халқы-жұрты үшін шын қайғырушы таза жүрек, жұртқа пайдалы деп түсінген жұмысын орнына жеткізбей тынбайтұғын табанды болғандығы еді... Біздер Исмағилбек арқасында өзімізді тани бастадық, дүнияда қандай ғылым, қандай хабар барлығын көре бастадық, бұрынғы өтіп кеткен аталарымыздың қандай хабарлы екендігін біле бастадық. Жеңіл тәртіп пенен оқытудың пайдалы екендігіне өзіміздің ана тіліміз сүйкімсіз тіл емес, ең қадірлі тіл екендігін білдік. Тілсіз жұрт жансыз жұрт секілді екендігін аңғардық. Біз бұрын жансыз өлі кеуде едік. Гаспринский бізге жан бітірді, өлі денеге рух кіргізді. Сөйтіп ол марқұм біздің мәшһүр ұстазымыз... мәшһүр атамыз болды. Соның үшін оны біз еш заманда ұмытатын емеспіз, біздің жұрт жұрт болып тұрғанда Гаспринский есімі өлсе де, рухы бізбен бірге болашақ...», - деп тебірене жазды [9, 74-75].

Қазақ ағартушысының саяси-құқықтық ілімдері мен қызметі Қазақстандағы ұлттық рухани өмірге жаңа қуатты серпін берді. Ұлт зиялыларының ынтымақтастығын қалыптастыру нәтижесінде олардың қоғамдық-саяси көзқарастарының жалпыхалықтық келбеті арта түсті.

5. М.Сералиннің ағартушылық идеологиясы көбінесе әдеби-публицистикалық сипатта болғанымен, «Айқап» журналында жарияланған мақалаларда оның әлеуметтік маңызы өте жоғары мәселелерге айтарлықтай басым мән бергендігі байқалады.

М.Сералиннің кейінірек кеңестік «Ауыл» газетінде жариялаған мақалаларында да кеңестік билік өкілдерінің келеңсіз істерін сынға алуы оның саяси-құқықтық көзқарасының сабақтастығы мен саяси-әлеуметтік өткірлігін дәлелдейді.

6. Қазақстанның қоғамдық-саяси ілімдер тарихында М. Сералиннің ағартушылығы ортодоксалді кертартпа рушылдық уағыздар мен надандыққа және патша самодержавиесінің отарлау саясатына қарсы бағытталған саяси күресте ұлт зиялыларының шыңдалып, саяси-құқықтық көзқарастарының жетіліп, дами түсуіне елеулі оң ықпал етті. Қазақ ағартушысының саяси-құқықтық көзқарасы мен қоғамдық қызметін, оның ағартушылығының ерекшеліктерін зерттеуді жалғастыру бүгінгі өңірлік және жаһандық ақпараттық шайқастар мен ақпараттық қатерлер күшейген заманда оның маңызын арттыра түседі.

Әдебиеттер

1. Зиманов С.З., В.И. Ленин и советская национальная государственность в Казахстане. – Алма-Ата 1970
2. Сералин М. Мақалалары, публицистикалық шығармалары, поэмалары және аудармалары. – Астана, 2002
3. «Оренбургский край» газеті, 1912 ж. – № 155
4. Мухаев Р. Т. История государства и права зарубежных стран. – Москва, 2005
5. Жолдыбай О. Өткен жылдар өрнегі. – Астана, 2009
6. Кәкішев Т. Садақ. – Алматы, 1986
- 7-9. Сералин М. Мақалалары, публицистикалық шығармалары, поэмалары және аудармалары. – Астана, 2002

А. С. Оразбаева
Қостанай қ.

ҚҰҚЫҚТАНУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ МАҢЫЗЫ

Құқықтық қызметті лингвистикалық қамтамасыз ету – бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі. Өйткені, кез келген құжатты түсініп, меңгеру үшін сол құжат жазылған тілді жақсы білу қажет. Қазақстан Республикасындағы заңдар, үкімдер, жарғылар ресми тілдегі түпнұсқасынан мемлекеттік тілге аударылатыны баршамызға белгілі. Заң – мемлекеттілігіміздің айнасы және мемлекеттік тіл – қазақ тілі десек, заңдар өз ана тілімізде сауатты даярлануы тиіс. «Көбінесе заңнаманы жүйелеу және құқық қолдану тәжірибесін талдау барысында заңдарды жүйелеу, оларды түрлі бағытта зерттеу, заң нормаларының қайшылықтарын айқындау арқылы заңнаманы жетілдіру сияқты жұмыстар жүргізіледі, бұл жұмысты атқаруда да орыс тілінің басымдылығы байқалып отыр. Оған заңдарға талдау жүргізетін мемлекеттік тілді білетін білікті мамандардың аздығы себеп болып отыр. Қазақ тіліне қатысты қателер заң жобасының алдымен орыс тілінде дайындалып, содан кейін ғана қазақшаға аударылуы салдарынан орын алады» [1]. Осы айтылғандардың барлығы құқықтық қызметті лингвистикалық қамтамасыз етуде кеткен олқылықтарды көрсетеді. Осы олқылықтарды толтыру үшін құқықтану салаларының болашақ қызметкерлерінде лингвистикалық білім мен дағдыларды қалыптастыруымыз керек, яғни құқықтану қызметінің барлық саласын құқықтық білімімен қатар мемлекеттік тіл – қазақ тілінің грамматикасы мен стилистикасын меңгерген білікті мамандармен қамтамасыз етуіміз қажет.

Қазіргі ЖОО-ның ең басты мақсаты – білікті де білімді, мәдениетті, кең эрудициялы заманауи мамандар даярлау. ЖОО-нда құқықтану мамандығының білім алушыларына мамандық бойынша оқытылатын арнайы пәндерге қоса лингвистиканы да меңгерту – маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Құқықтану тақырыптарына арналған дәрістердің, сот процестеріндегі айыптау қорытындыларын, сот шешімдері мен үкімдерді жариялаудағы мемлекеттік айыптаушылар мен қорғаушылардың тілдері сауаттылықты қажет етеді. Сондықтан, кез келген заңгер өз мамандығын жете меңгерумен қатар, қазіргі қазақ тілінің грамматикасы мен стилистикасын да жақсы білуі тиіс.

Тілдің жаңарып, дамып отыратындығы, уақыт талабына орай оның заманауи элеуметтік сипатының да өзгеріп отыратындығы көптеген еңбектерде айтылады: «Тіл – жанды құбылыс, заманның, уақыттың талабына, қоғам дамуы кезеңдерінің алмасып отыратын жаңашылдық сипатына орай жаңа атаулар, ұғымдар пайда болады. Жалпы тілдің қолданыс ауқымын кеңейтетін, оның ұлттық сипатын даму мен өркендеудің жалпыадамзаттық сипатына қарай бейімделуінің ерекшелігі де осыдан келіп туындайды» [2]. Білім алушыларға лингвистикадан берілетін білімнің мәні де оның жаңару, даму сипатымен үндес болуы тиіс.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейін қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде жылдан-жылға қанатын кеңге жайып өркендеп келе жатыр десек те, қазақ тілі – заң тіліне әлі айналған жоқ. Бұрынғыдай емес, қазір қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мүмкіндігінің аясы кеңіп, тынысын кеңінен ала бастағандығын ешкім жоққа шығара алмайды. Дегенмен, ресми тілдің басымдылығын байқамау мүмкін емес. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процессуальдік кодексінің 30-бабында: «Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот ісі мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған жағдайда мемлекеттік тілмен бірге орыс тілі және басқа тілдер қолданылады» [3], - деп айтылса да, бұл салада да көп жағдайда таразының басын ресми тіл басып кетеді.

Өміріміздің ережесі іспеттес заң тілінде де орыс тілі және басқа тілдер қажеттілігіне қарай қазақ тілімен қатар қолданылып келе жатса да, мемлекеттік тілдің мерейін асырып, оны басқа тілдерден үстем ету, күнделікті кәсіби қолданыс қажеттілігіне айналдыру – заңгерлеріміздің де міндеті. Заң тілі ретіндегі қылмыстық актілердің тілі дәлдікті талап етеді және бұрмалап түсіндіруді көтермейді. Заң саласы қызметкерлерінің тілі, яғни, соттардың, қорғаушылардың, тергеушілердің тілдері және олардың ауызша сөйлеу үлгілері мен жазбаша құрастырған құжаттарының тілдері ой айқындылығы мен тіл түсініктілігін өте қажет етеді. «Шешімді орындау кезінде түсінбеушіліктер мен даулар туындамас үшін, сот шешімнің қарарлық бөлімін анық және түсінікті түрде жеткізуі керек» [4]. Бұл тұрғыда кейбір қазақ тілді мамандарымыздың және құжаттарымыздың тілдері сын көтермейтіндіктері айдан анық. Мемлекеттік тілдегі сот істерін жүргізуші заң қызметкерлерінің қазақ тілін белгілі бір дәрежеде білуі біздің бұл қажеттілігімізді қанағаттандырмайтындығы да белгілі.

ЖОО-да ҚР МЖМБС бойынша мамандықтардың орыс бөлімдеріне «Кәсіби қазақ тілі», ал қазақ бөлімдеріне «Кәсіби орыс тілі» оқытылады. Бірақ бұл пәндердің оқытылуы да біздің жоғарыда аталған қажеттіліктерімізге жауап бере алмайды.

Болашақ заңгерлерге қазақ тілінің лексикологиясы, грамматикасы және стилистикасын меңгертуіміз қажет. Сот процестерін, ондағы айыптау, жауап алу, қорғау, құжаттардың рәсімделуі және т.б. құқықтану саласындағы жұмыстардың мемлекеттік тілде сауатты жүргізілуі үшін болашақ заңгерлеріміздің арнайы лингвистикалық дайындығы боуы керек.

Заң тіліндегі көптеген сөздердің мән-мағынасындағы ерекшеліктер жалпы қолданыстағы сөздерден ерекшеленеді: өздеріне ғана тән лексикалық мағынаға (қылмыстық іс, қылмыс жасау, пара алу т.б.) ие болады. Дегенмен, заң тілі әдеби тілдің стильдік түріне жатады және оның заңдылықтарына бағынады. Құжаттарды қазақ тілінде сауатты құрастыру дағдыларын қалыптастыру болашақ заңгерлер үшін кәсіби қажеттілік болып табылады. Сондықтан, лингвистиканы меңгертуде практикалық стилистика

бойынша жаттығуларға мәтіндер нормативтік актілер және т.б. заңдық құжаттардан алынуы мүмкін. Студенттер ол материалдарды лингвистика заңдылықтары тұрғысында қарастыру нәтижесінде құқықтану және қылмыстық актілер тілінің ерекшеліктеріне және олардағы қателерге назар аударуға мүмкіндік алады. Сол үшін де болашақ заңгерлерге арнайы лингвистикалық дайындық өте қажет. Құқықтану мамандықтары білім алушыларына қазақ тілі лексикологиясы, грамматикасы және стилистикасын оқытудың мәні – қазақ тілінің ерекшеліктерін белгілі бір құқықтық мәнде үйрету және мамандық бойынша заманауи қажеттіліктердің бірі болып саналады. Бұл болашақ заңгерлер үшін филология және құқықтану білімдерінің синтезі ретіндегі қазақ тілі лексикологиясы, грамматикасы мен стилистикасын оқыту бойынша пәнді оқу жоспарына кәсіптендіру пәндері циклі бойынша таңдау компоненті етіп енгізу болып табылады. Лингвистиканы меңгеру болашақ заңгерлерге құқықтық кәсіби білімдерін философия және логикамен де ұштастыруға мүмкіндік береді. Қазақ тілі лексикологиясы, грамматикасы және стилистикасын құқықтану мамандықтары студенттеріне кәсіптендіру пәндері циклы бойынша таңдау компоненті ретінде оқу жоспарына енгізу көзделеді және де бұл пән 3, 4-курстарда оқытылса, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады деген пікірдеміз. Өйткені, ҚР МЖМБС бойынша 1, 2, 3-курстарда студенттерге жалпы білімдік және базалық пәндер циклдары бойынша білім беріледі. Соның нәтижесінде 3, 4-курсқа келген кезде студенттердің жалпы білімдік пәндер бойынша білімдеріне қоса өз мамандықтары бойынша базалық білімдері болады. Бұл ретте лингвистиканы құқықтану мамандықтарының 3, 4-курс студенттеріне базалық және кәсіптендіру пәндерімен ұштастыра, байланыстыра оқыту ұсынылады. Өйткені, базалық және кәсіптендіру пәндерінің практикалық сабақтары (практикалық сабақтардағы құжат үлгілері, сондай-ақ, тіл формаларының ауызша және жазбаша үлгілері арқылы) мен қазақ тілінің лексикологиясы, грамматикасы және стилистикасы заңдылықтары мен ережелерінен берілетін білімдер пәнаралық байланыс ретінде ұштастырылуы қажет. Жоғарыда айтып өткендей, пәндерді байланыстыра оқыту арқылы болашақ заңгерлерді лингвистикалық қамтамасыз ету жұмыстары өз жемісін береді деген ойдамыз.

Болашақ заңгерлерді лингвистикалық қамтамасыз етудің мәні – қазақ тілінің ерекшеліктерін белгілі бір құқықтық мәнде үйрету болып саналады. Заң шығару және оны қолдану, яғни сот процестері, ондағы айыптау, жауап алу, қорғау, заңдық құжаттардың рәсімделуі және т.б. құқықтану саласындағы жұмыстардың мемлекеттік тілде сауатты жүргізілуі үшін кез келген заңгер өз мамандығын жете меңгерумен қатар, қазақ тілі лексикологиясы, грамматикасы мен стилистикасын да жақсы білуі тиіс деген пікірмен ойымызды қорытындылаймыз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Заң шығару институтының Жаршысы. / Ғылыми-құқықтық журнал. –А., 2010, №4 (20)
2. «Қазақстан Республикасы заңнамасындағы мемлекеттік тіл: мәселелері және келешегі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция Материалдары. – А., 2010. – 192 [2] б.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процессуалдық кодексі./Оқу-практикалық құрал. –А.: Норма-К, 2002. –232
4. Қазақстан Республикасы (Қазақ КСР) Жоғарғы Соты Пленумы қаулыларының жинағы. – А.: Норма-К, 2009. –584

М. К. Интыкбаев
Г. А. Канафина
г. Караганда

ОТЛИЧИЯ КЛЕВЕТЫ И ОСКОРБЛЕНИЯ ОТ СМЕЖНЫХ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

В правоприменительной практике зачастую имеют место случаи внешнего сходства преступных посягательств разных составов. Однако, по нашему мнению, в теории уголовного права и современной отечественной судебной практики недостаточно разработаны критерии разграничения внешне сходных, но не идентичных по составу уголовных правонарушений, что нередко приводит к ошибочной квалификации содеянного и назначению несоразмерного наказания. Это, в свою очередь, противоречит основным принципам уголовного и уголовно-исполнительного права.

В отечественной правоприменительной практике довольно часто возникают определенные сложности при квалификации правонарушений против чести и достоинства. Это отнюдь не удивительно, поскольку рассматриваемые нами уголовно наказуемые деяния имеют достаточно смежные составы: публичное оскорбление и иное посягательство на честь и достоинство Первого Президента Республики Казахстан - Лидера нации, осквернение изображений Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации, воспрепятствование законной деятельности Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации (ст. 373 УК РК); посягательство на честь и достоинство Президента Республики Казахстан и воспрепятствование его деятельности (ст. 375 УК РК); посягательство на честь и достоинство депутата Парламента Республики Казахстан и воспрепятствование его деятельности (ст. 376 УК РК); оскорбление представителя власти (ст. 378 УК РК); неуважение к суду (ст. 410 УК РК); клевета в отношении судьи, присяжного заседателя, прокурора, лица, осуществляющего досудебное расследование, эксперта, судебного пристава, судебного исполнителя (ст. 411 УК РК); заведомо ложный донос (ст. 419 УК РК) [1, 184].

Это обуславливает необходимость теоретического рассмотрения вопросов отграничения клеветы и оскорбления от смежных правонарушений.

Оскорбление, предусмотренное ст. 131 УК РК, следует отличать от ст. 373, 375, 376, 378 УК РК, предусматривающих уголовную ответственность за публичное оскорбление и иное посягательство на честь и достоинство Первого Президента Республики Казахстан - Лидера нации, осквернение изображений Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации, воспрепятствование законной деятельности Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации, посягательство на честь и достоинство Президента Республики Казахстан и воспрепятствование его деятельности; посягательство на честь и достоинство депутата Парламента Республики Казахстан и воспрепятствование его деятельности; оскорбление представителя власти. Отличия следует проводить по объективным и субъективным признакам.

Непосредственным объектом оскорбления (ст. 131 УК РК) является честь и достоинство, а непосредственным объектом правонарушений, предусмотренных ст.ст. 373, 375, 376, 378 УК РК, нормальная деятельность Президента Республики Казахстан по обеспечению согласованного функционирования всех ветвей власти; депутата Парламента Республики Казахстан при исполнении им депутатских обязанностей или в связи с их исполнением; управленческая деятельность представителей власти – порядок управления. В качестве дополнительного объекта по ст. 378 УК РК выступает честь и достоинство представителя власти.

По объективной стороне эти уголовные правонарушения различаются тем, что оскорбление Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации, Президента

Республики Казахстан, депутата Парламента и представителя власти должно носить публичный характер, в то время как оскорбление (ст. 131 УК РК) не имеет такого обязательного признака.

С субъективной стороны при оскорблении (ст. 131 УК РК) виновный сознает, что совершает действия, унижающие честь и достоинство другого лица в неприличной форме, и желает этого, а в уголовных правонарушениях, предусмотренных ст. ст. 373, 375, 376, 378 УК, виновный сознает, публично посягает на честь и достоинство Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации; публично посягает на честь и достоинство Президента Республики Казахстан; депутата Парламента Республики Казахстан и представителя власти при исполнении им депутатских или служебных обязанностей или в связи с их исполнением.

Если депутата Парламента Республики Казахстан или представителя власти оскорбляют не при исполнении им депутатских или служебных обязанностей, то ответственность должна наступить по ст. 131 УК РК.

Оскорбление (ст. 131 УК РК) следует отличать от «Неуважения к суду», ответственности, за которое предусмотрено в ст. 410 УК РК. Объектом уголовного правонарушения предусмотренного ст. 410 УК РК, является нормальная деятельность судебных органов, а также честь и достоинство судьи, присяжного заседателя и участников судебного разбирательства. В связи с этим уголовное правонарушение следует считать двухобъектным. Объектом оскорбления является честь и достоинство личности. Объективная сторона рассматриваемого уголовного правонарушения заключается в неуважении к суду, выразившемся в оскорблении судьи, присяжного заседателя или участников судебного разбирательства.

К участникам судебного разбирательства относится достаточно широкий круг лиц: истец, ответчик, подсудимый, потерпевший, защитник, прокурор, свидетель, эксперт и др.

В большинстве своем у правоприменителя не должно возникать сложностей при квалификации действий виновного по ч. 1 ст. 410 УК РК. Однако среди ученых нет единства мнений по вопросу о том, как следует квалифицировать действия виновного в случаях оскорбления представителя власти, например, прокурора, являющегося одновременно и участником судебного разбирательства.

Одни считают, что публичное оскорбление представителя власти, являющегося участником судебного разбирательства, следует квалифицировать одновременно по ч. 1 ст. 410 и ст. 378 УК РК. Другие указывают, что такое оскорбление охватывается признаками состава уголовного правонарушения, предусмотренного ст. 410 УК РК. Третьи полагают, что потерпевшими по ст. 378 УК РК являются все представители власти, за исключением указанных в ст. 410 УК РК лиц. Последняя из указанных позиций представляется нам более логичной. Действительно ст. 378 УК РК «Оскорбление представителя власти» является в данном случае общей нормой, а ст. 410 УК РК «Неуважение к суду» - специальной. Согласно ч. 3 ст. 12 УК РК, если одно и то же деяние подпадает под признаки общей и специальной норм соответствующих статей настоящего Кодекса, совокупность уголовных правонарушений отсутствует и уголовная ответственность наступает по статье Особенной части настоящего Кодекса, содержащей специальную норму.

Особенностью данного состава уголовного правонарушения являются временные рамки: уголовная ответственность по ст. 410 УК РК наступает только в случае оскорбления виновным указанных в законе лиц в ходе судебного разбирательства. Следовательно, если лицо оскорбляет представителя власти, который находился не при исполнении указанных обязанностей, то ответственность наступает по ст. 378 УК РК. А если речь идет об оскорблении человека, не наделенного властными полномочиями, и, уже не являющегося участником судебного разбирательства, то ответственность наступает на общих основаниях по ст. 131 УК РК.

Клевету (ст. 130 УК РК) следует отличать от клеветы в отношении судьи,

присяжного заседателя, прокурора, лица, осуществляющего досудебное расследование, эксперта, судебного пристава, судебного исполнителя (ст. 411 УК РК). Непосредственным объектом уголовного правонарушения, предусмотренного ст. 411 УК РК, является нормальная деятельность судебных органов, органов прокуратуры, следствия и дознания, а также честь и достоинство лиц, указанных в частях первой и второй ст. 411 УК РК. Данное преступление относится к числу двухобъектных.

Признаки объективной стороны составов уголовных правонарушений, предусмотренных статьями 130 и 411 УК РК совпадают. Круг лиц, которые подлежат уголовно-правовой охране по ст. 411 УК РК строго очерчен - это судьи и присяжные заседатели (ч.1); прокурор, лица, осуществляющего досудебное расследование, эксперт, судебный пристав и судебный исполнитель (ч.2).

С субъективной стороны деяние, предусмотренное ст. 411 УК РК, совершается в связи с рассмотрением дел или материалов в суде либо в связи с осуществлением досудебного расследования, проведения судебной экспертизы, исполнения приговора, решения суда или иного судебного акта. Следовательно, виновный преследует цель - воспрепятствовать интересам правосудия, либо действует по мотиву мести за выполнение указанными лицами законных действий.

Определенные трудности испытывает практика в разграничении таких смежных составов, как клевета и заведомо ложный донос. Клевета и заведомо ложный донос весьма сходны между собой тем, что они причиняют значительный ущерб чести и достоинству личности. Близость рассматриваемых составов обусловлена совпадением сведений, составляющих клевету и ложный донос. Так, в соответствии с ч.3 ст. 130 УК РК наиболее опасным видом уголовного правонарушения является клевета, соединенная с обвинением в совершении коррупционного, тяжкого или особо тяжкого преступления. Согласно ч.2 ст. 419 УК РК, квалифицированный вид ложного доноса образует обвинение лица в совершении коррупционного, тяжкого или особо тяжкого преступления либо с искусственным созданием доказательств обвинения.

Следует также отметить сходство ложного доноса и клеветы по признакам субъективной стороны. Это выражается в признаке заведомости, то есть сознании виновным ложного характера оглашаемых им сведений.

В судебной практике сведения, составляющие клевету, нередко ошибочно квалифицируются как ложный донос. Недостаточно четко решается вопрос о признаках, отграничивающих клевету от ложного доноса, в юридической литературе. Так, одни авторы полагают, что цель клеветы является единственным критерием, отграничивающим ее от ложного доноса [2,79]. Другие ученые усматривают различие этих уголовных правонарушений в признаках объективной стороны: заведомо ложный донос выражается в сообщении сведений о совершении уголовного правонарушения и при этом лишь определенным лицам или органам, а клевета заключается в сообщении ложных и позорящих измышлений (не обязательно о совершении им уголовного правонарушения) любым лицам и учреждениям [3, 115].

Представляется, что клевета отличается от ложного доноса по объективным и субъективным признакам. Прежде всего, следует проводить различие по непосредственному объекту. Объект ложного доноса значительно шире непосредственного объекта клеветы, ибо ложный донос, хотя и способен причинить ущерб благам личности, прежде всего он посягает на интересы правосудия. В содержание клеветнических измышлений входит более широкий круг сведений, чем при ложном доносе. Наряду с сообщением о совершении лицом правонарушения, клевету составляют сведения об аморальных поступках и качествах индивида. Другое различие заключается в том, что при ложном доносе сведения об уголовном правонарушении всегда выступают как повод к возбуждению уголовного дела и сообщаются только судебно-следственным органам. Клевета, даже если она соединена с обвинением в совершении уголовного правонарушения, сообщается любым третьим лицам, в общественные и государственные

организации. Следует отметить, что в юридической литературе этот вопрос является спорным. Отдельные авторы считают, что заведомо ложный донос имеет место в случае сообщения ложных сведений любому должностному лицу, любому государственному или общественному органу о совершении уголовного правонарушения.

Правильная, на наш взгляд, точка зрения состоит в том, что ложный донос может быть сделан только в органы, имеющие право возбуждать уголовное дело. Обращение в иные органы (например, общественные организации, контролирующие органы и т. д.) не образует ложного доноса, подобные действия охватываются составом уголовного правонарушения, предусмотренным в ст. 130 УК РК. Иное толкование чрезмерно расширит состав ложного доноса затруднит разграничение клеветы и ложного доноса.

Клевета и ложный донос различаются также по содержанию субъективной стороны. Как правило, клеветнические действия совершаются с целью опозорить потерпевшего в глазах окружающих. Ложный донос, чаще всего преследует цель привлечения заведомо невиновного лица к уголовной ответственности.

Различные действия против чести и достоинства, совершенные в кругу семьи, среди родственников, знакомых и т.д., вызванные личными неприязненными отношениями, неправильными действиями потерпевших должны квалифицироваться по ст. 130 УК РК.

Литература

1. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть. Курс лекций. В двух книгах. Книга 1. Темы 1-8. Под общей редакцией д.ю.н., профессора академика АЕН РК Борчашвили И.Ш. - Алматы, 2006. -С.184.
2. Уголовное право. Часть Особенная. // Под. ред. Здравомыслова Б.З.- М., 1999.- С.79.
3. Уголовное право. Особенная часть. Учебник для ВУЗов.- М., 1998.- С. 115.

Л. В. Павлова
г. Минск

ФИЗИЧЕСКИЕ ЛИЦА, ЮРИДИЧЕСКИЕ ЛИЦА И ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПОСТРАДАВШИЕ ОТ УГОЛОВНО-НАКАЗУЕМОГО ДЕЯНИЯ

Деяние, запрещенное уголовным законом, предстает как юридический факт, обуславливающий развитие правовых связей между лицом, его совершившим, лицом, чьи права, свободы и (или) законные интересы нарушены, а также государством, призванным обеспечивать правопорядок и принимать меры реагирования в отношении нарушителей. Совершение указанного деяния приводит к возникновению конфликтного охранительного уголовного правоотношения, в котором пострадавшее лицо целесообразно рассматривать как одного из участников. В контексте данных правоотношений нами будут исследованы некоторые вопросы, связанные с видами пострадавшего в его уголовно-правовом значении.

По аналогии с пониманием потерпевшего, как участника уголовного процесса (ст. 49 Уголовно-процессуального кодекса Республики Беларусь), распространенным является представление о пострадавшем исключительно как о физическом лице. Исследование уголовно-правового положения пострадавшего лица в последние десятилетия стало актуальным направлением в юридической науке стран ближнего зарубежья, соответствующие публикации появились у отечественных правоведов. В уголовном процессе данное лицо может

приобрести процессуальный статус потерпевшего, гражданского истца, частного обвинителя, назначить представителей; эти вопросы широко освещены в работах по уголовному процессу.

Однако, с учетом положений действующего уголовного законодательства, полагаем, что круг субъектов, которых возможно рассматривать в качестве пострадавших от преступного деяния, может быть расширен. На данную проблему более ста лет назад обращал внимание Н.С. Таганцев, отмечавший, что «потерпевшим от преступного деяния является прежде всего обладатель того правоохраняемого интереса, которому непосредственно повредил или которого поставил в опасность преступник, все равно, будет ли таким обладателем единичное лицо, совокупность лиц, составляющая или не составляющая юридическое лицо, включая и самое государство, как многообразный держатель прав и обладатель интересов... При этом самый вред, причиняемый потерпевшим различных групп, может быть материальный, имущественный или идеальный, не находящий осязаемого выражения» [1, 21].

Ввиду изложенного полагаем целесообразным поставить вопрос о рассмотрении в качестве пострадавшего от уголовно-наказуемого деяния, помимо физического лица, также иных субъектов. Основанием для этого являются:

— объекты уголовно-правовой охраны, закрепленные в Уголовном кодексе Республики Беларусь (далее – УК), к которым относятся общественные отношения, связанные с охраной жизни, здоровья, имущества, личных неимущественных благ физического лица, имущества, деловой репутации юридического лица, государственных и общественных интересов,

— положения, приведенные в ст. 2 УК; лица, перечисленные в ст. 33 и других нормах УК; иные положения уголовного закона, раскрывающие признаки правообладателей, на охрану интересов которых направлено уголовное законодательство,

— исследования, проведенные по данному вопросу в теории уголовного права.

Анализ указанных правовых норм и обзор соответствующих научных работ свидетельствует о возможности отнесения юридического лица к кругу пострадавших от уголовно-наказуемого деяния. Об уместности представления юридического лица в роли потерпевшего (в уголовно-правовом смысле) в 60-е гг. рассуждали и советские ученые П.С. Дагель [2, 18–20], Л.Д. Кокарев, М.С. Строгович. В настоящее время исследование юридического лица как потерпевшего в уголовно-правовом значении проведено в работах С.В. Анощенко, И.А. Фаргиева [3], других ученых и в последнее время находит развитие на страницах юридической печати. Не воспроизводя данные исследования, остановимся на некоторых вопросах, касающихся правового положения государственных юридических лиц, как разновидности юридических лиц, имеющих свою специфику (на примере законодательства Республики Беларусь).

Совершенствование законодательства по вопросам придания статуса юридического лица государственным органам и органам местного управления и самоуправления произошло с принятием Закона Республики Беларусь от 9 июля 2012 года № 388-З «О государственных органах как юридических лицах Республики Беларусь». Как отмечает Я.И. Функ, поскольку Республика Беларусь и административно-территориальные единицы не материальны, в имущественном обороте от их имени должен кто-то выступать вовне. И ст. 125 ГК в качестве таких лиц называет государственные органы и органы местного управления и самоуправления в рамках компетенции, установленной определяющими их статус актами [4, 33–39]. Организационно-правовые формы и правомочия государственных юридических лиц по распоряжению закрепленным за ними имуществом рассмотрены в отечественных изданиях, посвященных проблемам правоприменительной деятельности [5]. В то же время с позиций уголовного права и уголовного процесса некоторые вопросы, касающиеся данных лиц, заслуживают уточнения. В частности, принимая во внимание двойственность природы государственных юридических лиц (как субъектов гражданско-правовых отношений и как субъектов государственно-властных отношений), дискуссионным является вопрос о целесообразности признания их пострадавшими от уголовно-наказуемого деяния. Полагаем, что они могут быть таковыми в уголовно-правовом понимании в случае причинения им

материального вреда и (или) вреда деловой репутации как участникам имущественного оборота. Так, в защиту нарушенных прав, свобод и законных интересов (с целью развития конфликтных охранительных уголовно-правовых отношений) ими может быть подан гражданский иск в уголовном процессе, инициировано возбуждение уголовного дела (ст. 149 УПК, п. 3 ч. 1 ст. 166 УПК).

Применительно к уголовно-правовому положению государственных юридических лиц также считаем важным отметить следующее. В ст. 33 УК закреплен ряд деяний, содержащих признаки преступлений, которые влекут уголовную ответственность лишь при наличии соответствующего требования пострадавшей стороны, в т.ч. представителя юридического лица, о привлечении виновного к уголовной ответственности (дела частного, частно-публичного обвинения). К таким деяниям в числе иных отнесены: нарушение авторских, смежных, изобретательских и патентных прав (ч. 1 ст. 201 УК), незаконное отчуждение вверенного имущества (ст. 217 УК), умышленное уничтожение либо повреждение имущества (ч. 1 ст. 218 УК), уничтожение либо повреждение имущества по неосторожности (ч. 1 ст. 219 УК), дискредитация деловой репутации конкурента (ст. 249 УК), разглашение коммерческой тайны (ст. 255 УК). При этом, посредством нарушения указанными преступлениями прав и законных интересов государственных юридических лиц, созданных для реализации конкретных задач в интересах всего общества и государства, вред, хоть и опосредованно, причиняется более широкому кругу лиц, нежели просто юридическому лицу. Следовательно, инициирование возбуждения уголовного дела и установления всех обстоятельств произошедшего должно являться обязанностью для государственных юридических лиц, а не правом действовать по своему усмотрению. Полагаем, что применительно к указанной ситуации, уголовно-правовое (уголовно-процессуальное) положение государственных юридических лиц нуждается в дополнительной регламентации. В науке высказано и более категоричное мнение о том, что перечень деяний, влекущих уголовную ответственность по требованию лица, пострадавшего от преступления, должен ограничиваться только теми деяниями, которые затрагивают интересы физических лиц, поскольку в ином случае не логично говорить о нарушении сугубо частных интересов [6, 57–60].

Положения УК, приведенные в начале работы, позволяют выделить в числе пострадавших от уголовно-наказуемого деяния также публично-правовые образования, выступающие носителями прав и обязанностей публичного характера и непосредственно реализующие государственные и (или) общественные интересы. Полагаем, что к таковым следует относить Республику Беларусь как унитарное демократическое социальное правовое государство, иные публично-правовые образования (в т.ч. со статусом юридического лица) в ситуациях, когда нарушены их права и законные интересы именно как публично-правовых образований. Подобные нарушения могут произойти при совершении некоторых преступлений против мира, безопасности человечества и военных преступлений, порядка осуществления экономической деятельности, экологической безопасности и природной среды, общественной безопасности, порядка управления и др. Схожие позиции отражены в вышеприведенных работах С.В. Анощенко, И.А. Фаргиева и ряда иных ученых, исследовавших данные проблемы, введших понятие «нефизическое лицо», «иной вред» (И.А. Фаргиев) и т.д. В таких случаях защиту прав и законных интересов публично-правовых образований призваны осуществлять компетентные органы (должностные лица), наделенные соответствующими полномочиями. В виду многоаспектности правовых отношений, участниками которых являются представители данной группы, реализации ими государственно-властных полномочий и т.п., особого внимания требует рассмотрение их разновидностей и уголовно-правового статуса.

На основании изложенного, к числу субъектов, которым при совершении того или иного уголовно-наказуемого деяния может быть причинен вред, полагаем возможным относить не только физических лиц, но и юридических лиц, в т.ч. государственных юридических лиц, а также Республику Беларусь, иные публично-правовые образования. Представляется, что учет специфики и интересов физических и юридических лиц, а также публично-правовых

образований позволит более гармонично развивать уголовное законодательство. В частности, подобный подход может быть принят во внимание при формулировании уголовно-правовой дефиниции пострадавшего, соотношении частных и публичных начал, развитии мер уголовно-правового воздействия как способов реагирования на свершенное противоправное деяние и т.п.

Литература

1. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая: В 2 т. / Н.С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – Т. 2. – 1488 с.
2. Дагель П.С. Потерпевший в советском уголовном праве // Потерпевший от преступления: Тематический сборник. Владивосток, 1974. – С. 18-20.
3. Анощенко С.В. Уголовно-правовое учение о потерпевшем / С.В. Анощенко; отв. ред. Н.А. Лопашенко. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 248 с.; Фаргиев, И.А. Уголовно-правовые и криминологические основы учения о потерпевшем / И.А. Фаргиев / Под ред. докт. Юрид. юрид. наук, проф. А.И. Чучаева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2009. – С. 82-91.
4. Функ Я.И. О государственных органах как юридических лицах Республики Беларусь (комментарий к закону Республики Беларусь от 9 июля 2012 года № 388-З). / Я.И. Функ // Промышленно-торговое право. – 2012 – № 12. – С. 33–39.
5. Свадковская Е.А. Правомочия государственных юридических лиц по распоряжению закрепленным за ними имуществом и деятельность органов прокуратуры по предупреждению, выявлению и пресечению коррупционных правонарушений в этой сфере: метод. Рекомендации / Е.А. Свадковская; Науч.–практ. центр проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Респ. Беларусь. – Минск: БГУФК, 2014. – 44 с.
6. Марчук В.В. Уголовная ответственность по требованию потерпевшего в системе уголовного права / В.В. Марчук // Юстыцыя Беларусі. – 2009. – № 3. – С. 57–60.

VI СЕКЦИЯ

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ

ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ

М. Ы. Жүкібай

Астана қ.

ҮДЕМЕЛІ ИНДУСТРИЯЛЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ – ЕҢБЕК ӨНІМДІЛІГІ ӨСУІНІҢ НЕГІЗІ

Елбасы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты халыққа жолдауында: «Үстіміздегі онжылдықта елдің тұрақты дамуы, ұлттық экономиканы қарқынды түрде әртараптандыру (диверсификация) мен адам капиталының бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы қамтамасыз етіледі», - делінген [1]. Мұндағы басты мәселе еңбек өнімділігін арттыру болып табылады.

Еліміздің әрбір азаматы – Қазақстанның басты байлығы. Жалпы, адами капиталын пайдаланғанда үш факторға айрықша мән беріледі. Олар – жұмыс істеу, өнімді іс атқару және бәсекеге қабілеттілік.

Адами капиталының бәсекеге қабілеттілігі – отандық экономикамыздың өзекті проблемасы. Бұл тек қана кәсіби біліктілігі жоғары кадрлардың тапшылығы ғана емес, сонымен қатар еңбек өнімділігі деңгейінің аздығы.

Адами капитал – білім және ғылым мен инновациялық экономиканы дамытуды айқындайтын факторға айналып отыр. Ендеше адами капиталдың негізгі факторы білім мен ғылымда жатыр. Соңғы жылдары әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жоғары білімде жетекші бағыттардың бірі – академиялық ұтқырлықты дамытуда екендігін атап өтуіміз керек. ТМД елдерінің арасында Қазақстан бірінші болып мамандарды бакалавр – магистр – доктор PhD жүйесі бойынша үш деңгейлі дайындауға көшкенін, «Болашақ» бағдарламасы бойынша атқарылып жатқан жұмыстарын және 2010 жылдан бастап әлемдік үрдісте білім беріп келе жатқан Назарбаев университетінің жетістіктерін атап айтқанымыз орынды [2].

Бұл білім арасындағы оң қадамдар бірте-бірте отандық өзге де жоғары оқу орындарында жүзеге асатынын, студенттердің ішкі және халықаралық академиялық ұтқырлығын мемлекеттік қолдау тетігі енгізілгендігінің белгісі.

Мұндай жетістіктерді біз – 2003 жылдан бастап Еуразия гуманитарлық институты «Қаржы» мамандығы бойынша бакалавриаттар дайындап шығаруын, оларға «экономика және бизнес» бакалавры біліктілігі мен академиялық дәрежесі беріліп отырғанынан көреміз.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде білім, ғылым, технология, экономика мен мәдениетті дамыту – ол елдегі адами капиталды дамытудың негізгі факторы және ел дамуының негізгі бағыты болмақ.

Адами капиталдың 1 %-ға өсуі еңбек өнімділігін 3,8 %-ға өсіретіндіктен, соңғы 20-25 жылда әлемдік экономика негізінен осы адам ресурсы есебінен дамуда.

Дамыған елдердегі жалпы ұлттық өнімнің 40 %-ы – тиімді білім жүйесін дамытудың қорытындысы.

Адами капитал – қоғамдық өндірістегі адамның еңбек өнімділігі мен өндіріс тиімділігін арттыру арқылы, оның табысының өсуіне әсер ететін, белгілі инвестицияның нәтижесінде қалыптасқан сол адамның денсаулығы, білімі, тәжірибесі және мүмкіндігі болып табылады.

Инновациялық экономиканың дамуы – еңбек өнімділігін өсірудің негізі. Индустриялық инновация еліміздің ішкі жалпы өнімін өзгеше жаңа өнім мен

технологиялар түрлерін өндіруге және осынша негізде отандық тауарларды әлемдік нарыққа шығаруды кеңейту есебінен көтеруге арналған.

Техникалық прогресс дамыған сайын еңбек өнімділігі де арта береді. Себебі, өндіріске ерекше қуатты жаңа технологиялар енгізіледі. Ол технологияларды басқаратын адамдардың білімі де соған сәйкес болады. Бұл жағдай әлемдік бәсекеде мемлекеттерге артықшылық беретін басты шарттардың бірі.

Қорытындылай келе, мемлекеттің әл-ауқатын көрсететін адам басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің негізгі индикаторы болып табылатын жиынтық еңбек өнімділігі өсімін арттыру үшін еңбек пен капитал күштерін өндіріс үдерісі кезінде біріктіру қажеттілігі туындайды.

Мәселен, АҚШ-та ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі бізден 30 еседей артық екен. Ал, Батыста бір шаруа 60 мың доллардың көлемінде өнімін өндірсе, бізде бір шаруа 3 мың доллардың өнімін өндіреді. Қазақстанда, егер тұтастай экономика бойынша қарайтын болсақ, бір қызметкер жылына 17 мың доллардың өнімін өндірсе, дамыған елдерде бұл көрсеткіш 90 мың доллардан асады.

Сондықтан, Елбасымыз бесжылдықтың басты талаптарының бірі – ауыл шаруашылығындығы еңбек өнімділігін екі есе арттыру міндетін жүктеді.

Ал, еңбек өнімділігін арттыру дегеніміз – ол заманға лайықты жаңа технологияларды елімізге жеткізіп игеру, адамдардың бәсекелестік қабілетін арттыру, еңбек тәжірибесін шыңдау, білім мен денсаулығын нығайту, қоғамның алдыңғы легінде жүріп отыруы тиіс ғылымды дамыту, қоғамда әркім өзінің қабілеті мен еңбегіне сәйкес игілік көре алатындай әділетті қарым-қатынастар мен заңдарды орнықтыру деген сөз.

Әдебиеттер

1. «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері». Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. – Астана, 2010.

2. Жүкібай М.Ы. – Экономикалық теория негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана, 2015. – 106 б.

Ю. А. Стацурина
г. Астана

ФИСКАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА КАК РЕГУЛЯТОР ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

В условиях рыночных отношений налоговая система государства является одним из важнейших экономических регуляторов, основой финансово-кредитного механизма государственного регулирования экономики. Государство широко использует налоговую политику в качестве определенного регулятора воздействия на негативные явления рынка. Применение налогов является одним из экономических методов управления и обеспечения взаимосвязи общегосударственных интересов с коммерческими интересами предпринимателей и предприятий, независимо от форм собственности и организационно-правовой формы предприятия[1]. С помощью налогов определяются взаимоотношения

предпринимателей, предприятий всех форм собственности с государственными и местными бюджетами, с банками, а также с вышестоящими организациями. При помощи налогов регулируется внешнеэкономическая деятельность, включая привлечение иностранных инвестиций, формируется хозрасчетный доход и прибыль предприятия. С помощью налогов государство получает в свое распоряжение ресурсы, необходимые для выполнения своих общественных функций. За счет налогов финансируются также расходы по социальному обеспечению, которые изменяют распределение доходов.

В настоящее время Казахстан вышел на траекторию устойчивого экономического роста. Очевидно, что успех экономического реформирования в нашей стране в большой степени зависит от того, в каких направлениях идет преобразование финансовой системы общества, насколько бюджетная политика государства будет отвечать требованиям времени.

В таблице 1 рассмотрены основные макроэкономические показатели Республики Казахстан за 2012-2014 годы. Несмотря на слабый рост мировой экономики, снижение экспорта на 4 % (или на 4 млрд. долл США) и мировой цены на нефть почти на 3% (2014 г. -108,9 долл., 111,97 долл. в 2013 году), ВВП Казахстана вырос в реальном выражении на 6% [1].

Таблица 1- Основные макроэкономические показатели Республики Казахстан за 2012-2014гг.

Наименование	2012	2013	2014
Валовый внутренний продукт, млрд. тенге	27 571.9	30 347	34 140
в % к соответствующему периоду- предыдущего года в реальном исчислении	107.5	105.0	106.0
ВВП на душу населения, тыс.тенге	1 665.3	1 807.3	2 070.7
Объем промышленного производства, млрд. тенге	15 929.1	16 851.8	17 833.9
в % к соответствующему периоду предыдущего года	103.8	100.7	102.5
Уровень инфляции, %	7.4	6.0	4.8
Доходы в госбюджет, млрд. тенге	4 451.7	4 763.4	5 179.5
Затраты из госбюджета, млрд. тенге	5 127.3	5 795.7	5 990.5
Государственный долг, млрд. тенге	3 267.0	3 828.3	4 417.2
в % к ВВП	112.0	12.6	112.9
Дефицит (-) / профицит (+) госбюджета, млрд. тенге	-576	-906.5	-718
в % к ВВП			
Источник: составлена автором на основе данных МФ РК			

Основным двигателем роста ВВП стали производство услуг (7,1%) и сельское хозяйство (10,6 %). Промышленное производство выросло на 2,7%, в том числе горнодобывающая промышленность - 3,7, обрабатывающая – 1,8%. Экономическому росту способствовало расширение внутреннего спроса за счет высокой инвестиционной активности (инвестиций в основной капитал – 106,5%). Высокие темпы инвестиций наблюдались в агропромышленном комплексе (110,8%), в машиностроении (114,6 %) и строительной индустрии (103%) [2].

Инфляция в годовом выражении в 2014 году составила 4,8%, что на 1,2 процентных пункта ниже уровня прошлого года (6%).

Достигнутые результаты в целом обеспечили в 2014 году улучшение позиций Казахстана в международных рейтингах. Таким образом, план поступлений в республиканский бюджет исполнен на 100,6% или 5 272,4 млрд.тенге. Фактические поступления выросли на 7,8% в сравнении с 2013 годом (4 889,2 млрд. тенге) [2]

Из рисунка 1 видно, что доходы в бюджет поступили в сумме 5 179,5 млрд. тенге или 100,5%.

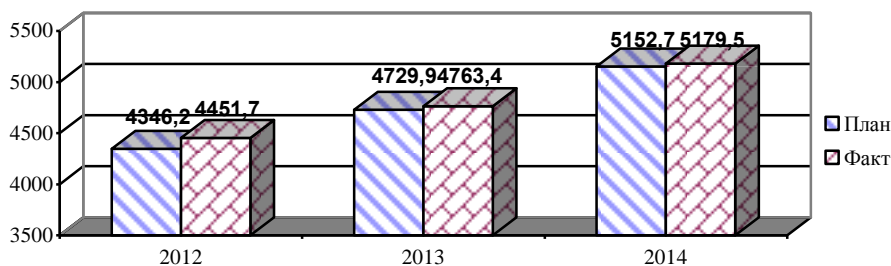

Рисунок 1 - Исполнение доходов Республиканского бюджета РК
Источник: составлен автором на основе данных МФ РК

- По налоговым поступлениям обеспечено 3 510 млрд.тенге или 100%;
- по неналоговым поступлениям – 100,7 млрд.тенге или 113,3%;
 - по поступлениям от продажи основного капитала – 9,0 млрд.тенге или 116,5%;
 - трансфертов поступило 1 559,2 млрд.тенге, или 101,0%.

За пять последних лет среднее исполнение бюджета по доходам составило 101,9%.

Перевыполнение плана (26,8 млрд. тенге) получено в основном за счет поступления трансфертов на 14,8 млрд.тенге (возврат МИО, не использованных в 2013 году целевых трансфертов и использованных не по целевому назначению трансфертов) и неналоговых поступлений на 11,8 млрд. тенге (по доходам от государственной собственности 6,5 млрд.тенге и по штрафам, пеням, санкциям взысканиям, налагаемым государственными учреждениями - 6 млрд.тенге), поступлений от продажи основного капитала на 1,2 млрд. тенге (в связи с поступлениями от продажи имущества на балансе госучреждений, находящихся за рубежом, подведомственных МИД).

Сумма доходов определяет расходы государства на развитие экономики, темпы экономического роста и уровня благосостояния страны. Сопоставление доходов государственного бюджета с его расходами позволяет определить сумму и уровень дефицита. Такая роль доходов государственного бюджета в жизни общества и государства обуславливает необходимость совершенствования методологии их формирования и прогнозирования разработки новых подходов в этом направлении.

На рисунке 2 рассмотрим динамику изменения налоговых поступлений в государственный бюджет в 2012-2014 годы. Как и в прежние годы, контроль недоимки является приоритетом в работе налоговых органов. По состоянию на 1 января 2015 года недоимка в бюджет уменьшилась на 17,3 млрд.тенге или на 21,2%. Из общей суммы недоимки 18,0 млрд.тенге или 28,1% приходится на недоимку, материалы по которой переданы в правоохранительные органы в связи с наличием признаков лжепредпринимательства [3].

Рисунок 2 - Динамика изменения недоимки по налогам
Источник: составлен автором на основе данных НК РК

Оставшаяся сумма недоимки в размере 46,0 млрд.тенге приходится на текущую недоимку с учетом проведенных налоговых проверок. В отношении указанной недоимки налоговыми органами применены способы обеспечения исполнения и меры принудительного взыскания, предусмотренные Налоговым кодексом.

Налоги выступают основным источником Нацфонда. Нацфонд увеличился на 3 991,6 млрд.тенге, и на 1 января 2015 года его активы составили 13 трлн.тенге, в том числе инвестиционный доход в сумме 559,3 млрд.тенге. Основную долю (85,1%) составили прямые налоги от нефтяного сектора.

Таким образом, налоговая политика Казахстана была направлена на укрепление социально-значимых, стимулирующих и фискальных функций налогов. В связи с чем меры налоговой политики были направлены на стимулирование развития несырьевого сектора экономики, создание благоприятного инвестиционного климата и стимулирование частных инвестиций, увеличение доходной части бюджета, финансовое обеспечение выполнения государственных функций и обязательств в полном объеме.

Для повышения экономической отдачи налоговой системы в 2015 году внесены изменения в Налоговый кодекс в части повышения ставок налогов на имущество физических лиц, землю, транспортные средства, а также акцизов на алкогольную и табачную продукции, совершенствования налогового администрирования, снижения административных барьеров и улучшения бизнес – климата.

Для обеспечения дальнейшего роста экономики бюджетная политика сохранила направленность на повышение благосостояния населения, модернизацию и диверсификацию экономики, поддержание необходимого уровня внутреннего спроса со стороны государства.

Литература

1. Информационный портал www.zakon.kz
2. Информационный портал www.kapital.kz
3. Выступление Председателя Налогового комитета МФ РК А.Джумадильдаева на брифинге в Службе центральных коммуникаций при Президенте Республики Казахстан от 03 марта 2014 года

А. Ж. Тажигулова
Астана қ.

АДАМИ КАПИТАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАУ НЕГІЗІ

Еліміздің Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында [1] қойылған міндеттерді шешуде, жаһандық сын-қатерді жеңу, тұрақты дамуға қол жеткізуде, жаһандық дамудың қозғалыстағы күші ретіндегі жаңа адами капитал сапасын қалыптастыру үшін ғылыми негізделген тәсілдерді жасауды талап етеді.

Жаңа қоғам өмірін адамның өлшеуіне өтуде, барлық әлеуметтік-экономикалық механизмнің ортасында, адамның өндіруші мен тұтынушы ретінде көрінуін болжайды. Сондықтан да, қазіргі кезеңдегі әлеуметтік бағыттағы нарықтық экономиканың пайда болуы мен дамуында, адам дамуының жаңа үлгісі қалыптасуда, ол өзіне экономикалық өсу субъектісінде ерекше рөлді беруде.

Батыстық экономикалық ғылымда бұрыннан, кеңес одағынан кейінгі экономикада жақыннан бері адамға деген көзқарас өзгеріп, адами капитал аясындағы кешенді тәсіл

ретінде толықтай қарастырыла бастады. Өндірістегі адам рөлін анықтауда, ғылыми негізделген тәсілдердің қалыптасуы үшін, «адами капитал» тұжырымдамасының қалыптасуы мен дамуы және терең теориялық талдануы іс жүзінде негіз етіп алынды.

«Адами капитал» тұжырымдамасы бүгінде Қазақстандағы қоғамда, дүниежүзілік экономикалық аяда өндірістің бәсекеге қабілеттілігін көтеру мен инновациялық дамудың стратегиялық кезеңіне ену жағдайында қадірі артты. Осы тұжырымдамаға практицизмді (тәжірибені іске асырудағы іскерлік), әлемдегі қазіргі кезеңдегі адами капитал жағдайын нақты бағалауға тырысу, бөлек аймақтарда, әлеуметтік және экономикалық жағдайларды қамтамасыз етуді дамытуды жақтайтын елдерді қабыл алмаса болмайды. Прагматизм мен үйлесімділікке тырысудың өзара байланысуы, адами капитал тұжырымдамасының, адами қоғамның дамуындағы, оны құраушылардың барлығын – техникалық элементтерден бастап экономикалық қатынастарға дейін қамтитын жаһандық парадигма болуына алып келді.

Қазақстан Республикасында іске асырылып жатқан құрылымдық өзгерістер, мемлекеттік және қазақстандық демократияны әрі қарай нығайту, мемлекеттік басқарудағы жаңа тәсілдер мен мемлекеттік қызметтің жаңа үлгісі, «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында [1] көрсетілген қағидаларға сәйкес болатын кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру қажеттілігі, мемлекеттік қызметтегі адами капиталды басқару сұрақтарын ерекше маңызды етіп көрсетеді.

Мемлекеттік қызметтің жаңа үлгісін [2] іске асырудағы зерттеулер мәселесі мемлекеттік қызметтегі адами фактордың маңыздылығын мойындатуға, мемлекеттік қызметкерлерді үздіксіз кәсіби дамыту мүмкіндігіне, жұмыс нәтижелері мен ынталандыру жүйесінің өзара байланысына, мемлекеттік қызмет жүйесіндегі адами капиталды басқару жүйесі мен тиімді кадрлық саясатты қалыптастыру қажеттілігі көрсетілген. Осы айтылған қазіргі таңдағы адами капиталдың сапалы өсуін қамтамасыз ететін облыстар мен салаларда мемлекеттің басқару саясатының мазмұны мен сипатына қойылатын жаңа талаптарды қалыптастырады.

Адами капитал кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін көтеруде пайдаланатын, клиенттер жоғары бағалайтын және қарсыластар көшіре алмайтын стратегиялық артықшылықтардың көзі болып табылады. Оның өндіретін өнімі мен технологиясын көшіруге болады. Жарнамалық ұраны мен баға саясатын да алу қиынға соқпайды. Қызметкерлерді де өз жағына алулары мүмкін. Ал бірақ құзыреттіліктерінің қоспасын (білімі, дағдылары мен қабілеттіліктерін) көшіру тіптен мүмкін емес. Сондықтан да, басшы осы қызметкерлер жеткізген бірегей құзыреттіліктердің қоспасын сақтап қалуға және дамытуға бар ынтасын салу қажет, яғни, қолда бар құзыреттіліктерге «түгендеу» жүргізіп, осы талдаудың нәтижесінде, адами капиталға инвестициялаудың бағытталу көздерін анықтау керек.

Адами капитал өзінің кәсіби қызметін табысты орындауға мүмкіндік беретін және адамның білім алу үдерісі мен тәжірибелік қызметінде иемденген білімі мен дағдылары нұсқасындағы капитал ретінде анықталады. Негізінде бұл түсінікті өте кең мағынада қолдануға болады, әсіресе, адами капиталдың жалпы елдегі жаңғыртып жетілдіруі мен оның бәсекеге қабілеттілігін көтеру жайлы айтатын болсақ. Адами капитал теориясы аясында макроэкономикалық тенденциялардың өзгерісіне жауап ретінде пайда болған, білім деңгейі, денсаулық сақтау, білім беру сапасы, өндіріс тәжірибесінің көлемі және еңбекақы арасында нақты байланыс бар. Осылайша, индивидтің сапасын көтеруге бағытталған шығындар, инвестиция ретінде қарастырылады. Яғни, бұл шығындар тұтыну шығындары ретінде емес, ал, өндірістік шығындар ретінде қарастырылады, себебі, уақыты келгенде өтемақы ретінде дүркін-дүркін табыспен орнын толтырады. Осы фактіні түсіну арқылы- бірінші кезекте мемлекетке әлеуметтік саясатқа өзінің қарым-қатынасын қайта қарауға мүмкіндік берді. Адами капиталдың қандай түрде болса да, мысалы, қаржылық капитал, ресурс және т.б. қарағанда үлкен құндылық беретіні түсінікті болды. Батыстық

мемлекеттердің әр түрлі әлеуметтік және білім беру бағдарламаларын (көпшілігінде Евроодақтың мақсатты білім бағдарламаларын) кеңейтуге деген талпынысы, осының нақты дәлелі болып табылады.

Адами капиталға инвестициялаудың түрлері жеткілікті көп болып табылады. Бірақ, негізгісі білім беруге инвестициялау болып табылады. Қалғандары, мысалы, денсаулық сақтауға, адами ресурстардың жұмылдырғыштығын көтеру және миграцияны тиімді етудің маңыздылығы төмен емес, бірақ олар, тәжірибе көрсеткендей, тізімде білімге кеткен шығындардан кейін орналасқан.

Қазақстанға қажетті тұрақты экономикалық өсуге арналған және «білім экономикасын» қалыптастыру үшін, білім беру саласына инвестициялау көлемін есептеу бірқатар объективті себептерге байланысты қиын болып табылады. Алайда, бүгінгі таңдағы адами капиталды өндіру мен оның сапалы жақтарын көтеру үшін ұлттық байлықтың негізгі бөлігіне сәйкес инвестиция салымынсыз жүргізілудің мүмкін еместігі анық көрінеді. Бұл жерде баршаға мәлім деректі яғни, білімнің адам бойындағы кәсібилік сапасын дамытатынын, ұйымдастыру қабілеттіліктерін көтеретіндігін және алған жоғары білім деңгейінің өзінің қызметінде жаңалықтарды енгізіп және технологияның даму облысындағы өзгерістерге жылдам әрекет етуге мүмкіндік беретінін ескеру маңызды болып табылады.

Экономиканы жаңғырту үдерісіндегі Қазақстанның бағдар алып отырған елдері – Оңтүстік Корея, Сингапур өз уақытында ұтысты, адами капиталға инвестициялау арқылы жасады, оның білім беру бөлігіне, бұл оларға «білім экономикасының» үлгісін жасауға мүмкіндік берді. Осы тәжірибенің негізінде Қазақстан білім беру саласындағы жағдайды жақсартуға тырысуда. Республика жетекшілерінің осы мәселені түсінеді деген дерегі және қазіргі таңдағы жүргізіліп жатқан өзгерістері, жалпы жағымды болжам жасауға мүмкіндік береді.

Индивид үшін білім алу мен кәсіби дағдылықты меңгерудегі негізгі ынталандыру болып оның табыстарының өсуі болып табылады. Мемлекет әлеуметтік саланың осы тармағына инвестиция салғанда, еңбек өнімділігінің көтерілуіне мүдделі болады. Ақыр соңында, ұлт бәсекеге қабілеттіліктің ең жоғарғы көрсеткіштеріне шығудың шынайы мүмкіндіктерін алады.

Осыған байланысты, барлық елдердің халқы туралы айтатын болсақ, тағы бір маңызды шығындардың тармағын еске алу керек, ол – адамдардың әлеуметтік тиімді мінез-құлықтарын қалыптастыруға инвестициялау. Бұл жерде сөз өз мемлекетіне, өз ісіне және жалпы қоғам құндылықтарына деген қолдаушылық сезімді қалыптастыру жайында болып отыр. Бұл өте маңызды, себебі егер де адамға жұмыс істеу және өзінің міндеттерін орындау тиімсіз болғанның өзінде, ол корпоратив үшін өзінің қызығушылықтарын құрбан етуге және оны қолдауға дайын болады. Мұндайға қол жеткізу өте қиын, әсіресе, қазіргі жағдайда, дарашылдық идеологиясының ақырындап біздің қоғамдағы жаңа орындарды иемденген уақытында. Ерекше мәдениетті қалыптастыру (оны іскерлік мәдениет немесе еңбек мәдениеті, т.б. деп атауға болады) мемлекеттің айрықша міндеті болуы тиіс – бұл болашақта ақпараттарды ұрпақтан-ұрпаққа табыстаудың шығындарын қысқартуға мүмкіндік береді және мәдениет табыстаудың өзіндік жеткілікті каналы болады.

Бұл жерде біз тек, білім берудің ұлттық жүйесіне инвестиция салу ғана емес, бірқатар басқа да мәселелерге шығамыз. Инвестициялардың бүкіл жүйенің түпкі реформалануымен, жақын жылдардағы талап етілетін нұсқада, оның жаңғыртылуымен бірге жүргені маңызды. Ұлттық адами капитал дамуының құрылымындағы қайта құрылу, идеологиялық жүктемені алып жүруі тиіс, яғни, оның барлық элементтерін, әсіресе, білім беру саласы патриоттыққа және Қазақстан әрқашанда мақтан тұтатын мәдениеттілікке тәрбиелеу қажет.

Адами капиталдың тарихи және логикалық алғашқы дамулары, білім факторынан бөлек, оның қызмет етуі мен іс-әрекет жасауының табиғи негізі болып табылатын, дене және психофизиологиялық жағдайын зерттеу мен жетілдіру болып табылады. Индивидтің

денелік, физиологиялық және психологиялық үйлесімді дамуы, оның білім алуға, еңбек етуге мүмкіндіктерін анықтап, оның өмірдің түрлі облыстарында творчестволық жағынан өзін-өзі көрсетуіне және оның әлеуметтік бейімделуі үшін алғышарт жасайды, сонымен қатар, ұлттың денелік және зияткерлік әлеуетін анықтайды. Индивидтердің және ұлттың денелік жағдайы мен психофизиологиялық мүмкіндіктерінің жалпы сипаттамасы денсаулық болып табылады.

Айта кету керек, кейбір авторлар индивидтің денсаулығы мен еңбек талаптарының сапалы параметрлері арасындағы қатал өзара қатынастылық жайында айтуға болмайды деп санайды. Мысал ретінде, әйелдер көп жұмыс істейтін тігін фабрикасындағы, әйелдер немесе олардың балаларының сырқаттануы көптеп кездеседі. Бірақ осы фактор бойынша еңбек талаптарының жағдайы туралы шешім қабылдауға болмайды.

Адами капиталдың денсаулық деңгейіне қажетті қоғамдық қолдау көрсетудегі және оны жетілдірудегі негізгі рөл денсаулық сақтау жүйесіне тиесілі екеніне ешқандай күмән жоқ. Денсаулық сақтау деңгейі көптеген жүйе көрсеткіштерімен толықтырылады оларға өмір сүру ұзақтығы, еңбек қызметінің ұзақтылығы, сырқаттануына байланысты жұмыс уақытын жоғалту, балаларды күту және т.б. себептер жатады.

Денсаулық сақтау жүйесі өзіне денсаулық жағдайын бақылау, денсаулықты сақтау мен оны көтеру бойынша іс-шараларды жасау қызметтерін өз мойнына алады және осы арқылы адами капиталдың қалыптасуына үлесін тигізеді. Денсаулық сақтау жүйесінің арқасында, сырқаттанудың азаюы санына байланысты жұмысшыларға берілетін жалпы еңбек орындарының саны көбеюде, психикалық және тән әлеуеті көтерілуде. Денсаулық сақтау саласы жинақталған өнімділікпен адамдағы өмір сүру қызметтері мен физиологиялық әлеуетін қалыптастырады.

Денсаулық сақтаудың тиімді жұмыс істеуіне байланысты, ұлттың адами капиталы дамиды, сондықтан да, қосымша ресурстарды тарту арқылы салалардың қаржылық мәселесін жеңу ғана емес, ол әлеуметтік экономикалық тиімділіктің қоятын талаптарына жауап беретіндей, жаңа жүйе ұйымдастырылу керек, атап айтатын болсақ, бір жағынан, азаматтардың қажетті медициналық көмекке қолы жетуін қамтамасыз ететін, екінші жағынан, жаңа экономикалық ақиқатқа дәлме дәл келетін, экономикаға мемлекеттің араласуының әлсіз мәнін қамтитындай болуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» жолдауы // <http://www.akorda.kz.14.12.2012>
2. Аубакиров Я.А., Майдырова А.Б. Роль человека как производительной силы на рынке труда // Әл-Фараби атындағы ҚазМУ Хабаршысы. – 2002, №1(29). -41-43-бб.
3. Джумамбаев С. К. Управление человеческими ресурсами. – Алматы: Ғылым, 2000. – 92 б.
4. Мухамеджанова А.Г. Человеческий капитал Казахстана: формирование, состояние, использование. – Алматы: Ғылым, 2001. – 276 б.

РОЛЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Осознавая важность и необходимость развития малого и среднего бизнеса (МСБ) в Казахстане, ежегодно Президент в своих Посланиях делает особый акцент на создании благоприятных и привлекательных условий для усиления позиций отечественных предпринимателей.

Малый и средний бизнес – основа стабильного гражданского общества, и от его развития зависит благосостояние всех казахстанцев. МСБ не только выполняет огромную социальную роль, поддерживая экономическую активность большей части населения, но и обеспечивает значительные налоговые поступления в бюджет. В нынешней непростой ситуации именно МСБ может выступить в качестве стабилизатора, а потому вправе рассчитывать на соответствующее внимание общества и государства [1].

На сегодня в большинстве развитых стран мира малый и средний бизнес является фундаментом и залогом быстрого социально-экономического роста в связи с тем, что отрасль характеризуется гибкостью, способностью адаптироваться и быстро реорганизовать себя в условиях меняющихся тенденций. В странах ЕС и США предприятия МСБ обеспечивают порядка 50–60% от общего объема ВВП. Более того, данная отрасль занимает ключевую позицию в формировании новых рабочих мест.

Учитывая эти сравнения, необходимо констатировать, что, к сожалению, малый и средний бизнес в нашей стране пока еще не выполняет роль «локомотива» экономики и соответствующую социальную функцию по решению проблемы безработицы. Причин на это много, основные из них:

- относительно короткий период становления рыночной экономики;
- ограниченность внутреннего рынка;
- значительные логистические расходы сбыта;
- недостаточный уровень компетенции потенциальных и начинающих, порой большинства действующих предпринимателей;

В развитых странах малый и средний бизнес развивался эволюционно и в течение многих лет. До начала становления независимого Казахстана экономика Советского союза функционировала на плановой системе и основывалась на государственной собственности. И только последние двадцать с лишним лет у нас происходит активное развитие этого сектора. Это сравнительно недостаточное количество времени, особенно, с учетом тех тягот переходного периода, которых пережила наша республика в процессе своего становления.

Несмотря на эти факторы, малый и средний бизнес в Казахстане постепенно развивается. Количество зарегистрированных субъектов МСП за последние семь лет увеличилось более чем на 70% по сравнению с 2007 годом, и по итогам 2014 года достигло 1,3 млн. единиц. Кроме этого, за 2010–2014 годы доля зарегистрированных субъектов МСП в общем количестве хозяйствующих субъектов увеличилась до 95%.

В Казахстане на сегодня для укрепления позиций отечественных предприятий была принята крупномасштабная Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию РК на 2010–2014 годы, в рамках которой реализуется программа «Дорожная карта бизнеса-2020» [2]. Основной задачей данного механизма является обеспечение устойчивого и сбалансированного роста регионального предпринимательства в несырьевых секторах экономики, а также сохранение действующих и создание новых постоянных рабочих мест.

Необходимо отметить, что на сегодня в стране создаются благоприятные условия для развития МСБ, а принятые реформы и программы имеют определенный успех. В ежегодном аналитическом отчете Всемирного банка Doing Business в 2012 году Казахстан

из 183 стран поднялся на 11 позиций вверх – с 58-го на 4-е место, что свидетельствует о большей привлекательности страны для создания и ведения бизнеса. Более того, сравнивая позиции с соседними государствами, видно значительное преимущество Казахстана в сфере совершенствования систем нормативно-правового регулирования предпринимательской деятельности.

Детальный анализ показывает, что по семи из десяти основных индикаторов условий для ведения и создания предприятий МСБ Казахстан опережает средний показатель по региону Восточной Европы и Центральной Азии. Особо стоит отметить успехи по защите прав инвесторов (10-е место в 2012 году к 44-му в 2011-м), усилившиеся благодаря изменению требований, относящихся к одобрению сделок между заинтересованными лицами и упрощению процесса предъявления иска в случаях с ущербными сделками между заинтересованными сторонами. Также немаловажным аспектом развития отечественного бизнеса является благоприятный налоговый климат Казахстана (13-е место), который в сравнении с другими постсоветскими странами признается более мягким и привлекательным. В абсолютном выражении количество активных субъектов МСП на конец 2014 года увеличилось на 242 тыс.ед. по сравнению с показателем 2005 года. При этом доля активных субъектов МСП в общем числе зарегистрированных субъектов МСП сократилось с 68% в 2007 году до 56% в 2014 году [3].

Несмотря на значимые достижения по созданию привлекательной бизнес-среды, Казахстану как молодому и развивающемуся государству следует и дальше продолжить работу в этих направлениях.

В частности, необходимо усилить диверсификацию предприятий МСБ за счет создания стимулирующих условий в виде предоставления финансовой помощи по примеру развитых стран мира. Низкая отраслевая диверсификация предприятий МСБ создает определенную угрозу экономике Казахстана в долгосрочной перспективе. Отраслевая структура показывает, что наибольший удельный вес на сегодня имеют предприятия, функционирующие в сфере торговли, – 41,5%, что также подтверждается высокой долей кредитования БВУ этого сектора – 30,9%. В этой ситуации предоставление налоговых преференций и льготного финансирования приоритетным отраслям экономики будут наиболее эффективными «рычагами» воздействия государства.

Не менее актуальным вопросом для многих субъектов МСБ является ограниченный доступ к финансовым ресурсам, связанный с недостаточной эффективностью распределения выделяемых средств. Одной из основных причин является нежелание коммерческих банков, которые непосредственно рассматривают заявки на кредитование, участвовать в высоко рискованных и плохо продуманных бизнес-проектах, а также отсутствие у заемщиков залоговой базы. В связи с этим следовало бы рассмотреть возможность создания отдельного специализированного финансового института (банка), который будет заниматься вопросами выдачи кредитов и рассмотрением проектов исключительно предприятий малого и среднего бизнеса, в связи с отсутствием на сегодня реальной альтернативы банковскому кредитованию. Создание специализированного государственного института позволит сконцентрировать больше внимания на финансировании предприятий МСБ и позволит увеличить эффективность и скорость распределения денежных средств. Вместе с тем нужно наладить работу аналитических структур фонда «Даму» с привлечением представителей МСБ для постоянного мониторинга и анализа состояния бизнес-климата Казахстана и его проблем.

На сегодня государству следует уделить внимание проблеме обеспечения МСБ профессионально-техническими кадрами, в связи с чем требуются меры по реорганизации и улучшению системы профессионально-технического образования, которая могла бы отвечать потребностям работодателей.

В заключение хочется отметить, что успех развития малого и среднего бизнеса во многом определяется условиями, которые создает государство. За два десятилетия независимости Казахстана были сделаны важные шаги в создании привлекательного

бизнес-климата, о чем свидетельствуют международная оценка и значительный рост сектора малого и среднего бизнеса. Для того чтобы сектор МСБ стал реальным «локомотивом» экономики, государству следует и дальше оказывать комплексную поддержку, учитывающую, в первую очередь, пожелания самих его участников.

Литература

1. Закон РК «О государственной поддержке малого предпринимательства» от 19 июня 1997 г. № 131-1 (с изменениями и дополнениями от 10.07.1998 г., 26.07.1999 г., 29.11.1999г.) // Предпринимательство в Республике Казахстан. Сборник нормативных актов. – Алматы: ЮРИСТ, 2000. – С. 5-14.
2. Закон Республики Казахстан 11 ноября 2014 год. «О государственной поддержке малого предпринимательства 2014-2017 гг.»
3. Токсанова А.Н. Развитие малого предпринимательства: концептуальный подход с позиций менеджмента. – Алматы: Гылым, 2008.

А. С. Оспанова
г. Астана

МЕТОДЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ИСЧИСЛЕНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ

Современная экономическая теория включает как естественный, необходимый элемент математические модели и методы. По мнению известного американского ученого Н. Винера «Предназначение математики состоит в том, чтобы находить скрытый порядок в хаосе, который нас окружает» [1, 6]. Таким образом, математика как наука создает аналитические инструменты исследования связей и получения на этой основе новой информации об окружающем нас мире. Действительно, математический аппарат является универсальным инструментом решения многих задач самых разных областей знаний: экономики, биологии, медицины, лингвистики, социологии и других.

С помощью математических преобразований на основе выдвинутых предпосылок и строгих, логических правил можно установить новые свойства, отношения и связи реальных объектов. Для получения новой информации с помощью математических моделей, соответствующей реальной действительности, необходимо формировать на основе имеющихся знаний качественные предпосылки, закладываемые в модель. Известный английский математик Гексли писал «Математика, подобно жернову, перемалывает то, что под него засыпают. Как засыпав лебеду, вы не получите пшеничной муки, так и исписав целые страницы формулами, вы не получите истины из ложных предпосылок» [2, 6].

Математические модели использовались в экономических исследованиях с иллюстративными и исследовательскими целями еще Ф.Кенэ в виде первых экономических таблиц, А.Смитом в классической макроэкономической модели, Д.Рикардо в модели международной торговли. Основу для широкого применения математического моделирования заложил прогресс в области прикладной математики – теории игр, математического программирования, математической статистики, а также прогресс в области информационных технологий, позволивших обрабатывать, хранить и передавать значительные массивы исходной информации, без чего внедрение математики в экономическую практику было бы невозможным.

Любое экономическое исследование всегда предполагает объединение теории и практики, т.е. экономической модели со статистическими данными. Теоретические модели используются для описания и объяснения наблюдаемых процессов, а статистические данные собираются с целью эмпирического построения и обоснования моделей. Для упрощения различных экономических явлений экономисты используют их упрощенные формальные описания, т.е. экономические модели.

Примерами являются модели потребительского выбора, модели фирмы, экономического роста, спроса и предложения, модели равновесия на товарных рынках и другие.

При построении моделей выявляются существенные факторы, определяющие исследуемое явление, и отбрасываются детали, не существенные для решения поставленной проблемы.

Знание математических методов становится неотъемлемым элементом формирования профессиональных знаний студентов, будущих специалистов в области экономики. Учитывая, что они являются реальными пользователями аналитических инструментов, разрабатываемых математикой, необходимо и учить студентов математике, разъясняя им смысл и прикладное приложение изучаемых терминов, формул, правил. При подаче аналитических инструментов необходимо рассмотреть их возможное прикладное толкование, область применения в экономике. Преподавание математики как абстрактной науки, далекой от реальной жизни, утрачивает всякий смысл, т.к. оно не нацеливает студентов на активное участие в этом процессе. Будущим специалистам в области экономики важно знать не то, как получена математическая формула, а какие зависимости она описывает, где и при каких условиях может быть применена в экономике.

В программе дисциплины «Математика для экономистов» понятие функциональной зависимости является одним из основных математических понятий, при помощи которого моделируют взаимосвязи между различными величинами, количественные и качественные отношения между различными экономическими характеристиками и показателями.

В экономической теории рассматривают взаимосвязи между ценой продукта и величиной спроса на этот продукт, функции потребления и линии бюджетного ограничения, зависимость величины спроса от дохода и другие. Соответствующие графики этих зависимостей отражают связь соответствующих переменных. Рассмотрим в качестве примера функции издержек $C(q)$ и дохода фирмы $R(q) = qr(q)$ в зависимости от объема производства q . Поведение функции дохода определяется функцией спроса $p(q)$. В основном при небольшом объеме производства издержки фирмы велики и вначале растут быстрее, чем доход. С увеличением объема производства скорость роста издержек уменьшается и в какой-то момент они сравниваются с доходом и фирма начинает получать прибыль. При увеличении объема производства прибыль увеличивается, достигая максимума при оптимальном значении q . При дальнейшем увеличении объема производства издержки снова начинают расти быстрее дохода (исчерпаны эффективные ресурсы, нужны дополнительные помещения, сырье, квалифицированная рабочая сила) и прибыль фирмы уменьшается, достигая отрицательных значений.

В виде функций записываются и другие связи экономических величин: как изменится доход государства от увеличения налогов при введении импортных пошлин и т.д. Для решения подобных задач рассматриваются функции связи входящих переменных, которые затем изучаются с помощью дифференциального исчисления.

В экономике часто требуется найти наилучшее, или оптимальное значение того или иного показателя: наивысшую производительность труда, максимальную прибыль, максимальный выпуск, минимальные издержки и т.д. Каждый показатель представляет функцию одного или нескольких переменных, а нахождение оптимального решения сводится к нахождению экстремумов функции.

Во многих экономических задачах требуется определить не только оптимальные значения, но и ограничения, например, бюджетное ограничение в задаче потребительского выбора. Для решения этих задач существуют специальные методы математического программирования, также опирающиеся на дифференциальное исчисление.

Одним из важных разделов метода дифференциального исчисления является метод предельного анализа. Предельный анализ в экономике – это совокупность приемов исследования изменяющихся величин затрат или результатов при изменениях объемов производства, потребления на основе анализа их предельных значений. Предельный показатель функции – это ее производная или частные производные, в случае функции нескольких переменных.

Средние величины также широко используются в экономике: средняя продолжительность труда, средние издержки, средний доход, средняя прибыль и т.д. Часто требуется узнать, на какую величину вырастет результат, если будут увеличены затраты и наоборот. В этом случае требуется определить предел отношения приростов результатов и затрат, т.е. найти предельный эффект. Следовательно, для их решения необходимо применения методов дифференциального исчисления – нахождение производной функции. Показатель предельного эффекта в оптимизационных моделях применяется для нахождения оптимального объема производства при заданных ресурсах, а также для определения оптимального распределения ограниченных ресурсов по различным направлениям их использования. Необходимые и достаточные условия оптимума во многих экономических задачах записывается с помощью частных производных и дифференциалов. Для определения максимума выпуска при наличии ограничения по общему расходу денежных средств на используемые в производстве ресурсы отношения предельных производительностей ресурсов и их цен должны быть равны между собой. Другими словами, для всех ресурсов должен быть одинаков предельный эффект в расчете на единицу дополнительно расходуемых на эти ресурсы денежных средств. В задаче потребительского выбора отношение предельных полезностей благ должно быть равно отношению их цен. Это означает, что предельная полезность в расчете на одну денежную единицу должна быть в оптимальной точке одинакова по всем благам, иначе бюджет потребителя мог бы быть перераспределен с увеличением его благосостояния.

Таким образом, методы дифференциального исчисления позволяют не только решать различные экономические задачи, но и записать необходимые или достаточные условия оптимума в этих задачах.

Понятие дифференциала также широко используется в экономических исследованиях. С его помощью легко рассчитать предельную норму замены между аргументами функции от двух переменных. Предельная норма замены важно в задачах потребительского выбора (взаимозаменяемость благ), в задачах оптимизации производства (взаимозаменяемость труда и капитала) и в ряде других задач.

Методы дифференциального исчисления широко применяются не только для анализа взаимодействия отдельных экономических факторов, определения их взаимозаменяемости или оптимального сочетания, но и в сложных моделях экономики. Дифференциальное исчисление – это не только математический аппарат, позволяющий находить решения таких моделей, но и необходимый составной элемент для их построения. Применение математического аппарата в экономических исследованиях позволяет объяснить прошлое, увидеть будущее и оценить последствия своих действий.

Литература

1. Канторович Л.В., Горстко А.Б. Оптимальные решения в экономике. – М.: «Наука», 1972.
2. Макаров В.Л. Экономическое моделирование и его роль в теории и практике. 1990

3. Замков О.О., Толстопятенко А.В., Черемных Ю.Н. Математические методы в экономике. – М.: «Дело и Сервис», 2001
4. Немчинов В.С. Избранные произведения. – М.: «Наука», 1967

А. К. Аубакирова
г. Астана

ТЕХНОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИИ РЕШЕНИЯ ФИНАНСОВО- ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ТАБЛИЧНОМ ПРОЦЕССОРЕ EXCEL

В последнее время предъявляются качественно новые требования к организации и проведению учебных занятий по подготовке специалистов в сфере финансово-экономического управления. Сейчас по программе курса «Информатика для экономистов» ежегодно повышают свое компьютерное образование примерно от 100 до 120 преподавателей вузов нашей страны и стран СНГ.

Естественно, что за истекшие 20 лет характер обучения преподавателей компьютерным технологиям претерпел значительные изменения. Это связано даже не столько с появлением новых программно-инструментальных средств, используемых преподавателями финансово-экономических дисциплин в своей профессиональной деятельности, сколько с возросшим уровнем их компьютерных знаний и навыков и, как следствие, повышением их требований к содержанию программы учебного курса по информатике для экономистов. В настоящее время большинство слушателей достаточно грамотно используют возможности информационных технологий в своей профессиональной деятельности.

Вместе с тем персональный компьютер все более становится неотъемлемым инструментом любого учебного процесса, так как в ряде случаев он является гораздо более удобным источником знаний и контролером, чем человек, требует аккуратности, внимания и точности формулировки ответов, непредвзято оценивает знания, но и не допускает каких-либо поправок. Компьютерные технологии позволяют значительно интенсифицировать процесс обучения, сделать его более интересным, максимально освободив и обучающего, и обучаемого от рутинной работы, предоставляя возможности для развития аналитического мышления, что в настоящее время все больше и больше требуется от современного специалиста по управлению для успешного ведения бизнеса.

Естественно, все это предъявляет повышенные требования к уровню компьютерной подготовки преподавателей вузов, максимальному использованию ими возможностей современных информационных технологий. Кроме того, уровень владения компьютером оказывает огромное влияние и на имидж преподавателя в глазах студенческой аудитории, особенно если он, не являясь профессионалом в компьютерной сфере, демонстрирует знания и навыки высококвалифицированного пользователя. Понимая это, слушатели на занятиях в компьютерных классах Евразийского гуманитарного института стремятся овладеть эффективными технологическими приемами организации решения финансово-экономических задач.

То, что преподаватели общих и специальных экономических дисциплин, которые не являются профессионалами в области информационных технологий, в состоянии освоить современные программно-инструментальные средства и эффективно использовать их в учебном процессе, свидетельствует книга «Excel в помощь бухгалтеру и экономисту»[1]. В ней на достаточно хорошем, доступном уровне изложены способы решения средствами

табличного процессора Excel широкого круга экономических задач, имеющих практическую значимость в конкретных прикладных сферах для:

- расчетов амортизации для целей бухгалтерского учета и налогообложения;
- расчета налогооблагаемой прибыли;
- автоматизации расчетов с персоналом;
- получения расчетов для анализа хозяйственной деятельности, финансовых результатов и финансового состояния организации.

Excel широко распространен среди различных пользователей. Табличный процессор Excel благодаря:

- простоте подготовки различного рода экономических документов (по принципу работы с «пустографкой»);
- наличию большого числа встроенных функций (математических, статистических, финансовых и т.п.);
- возможности «проигрывания» различных вариантов решения задач и выбора лучшего из них (за счет быстрого автоматического пересчета конечных результатов при любом изменении исходных данных);
- более наглядному представлению результатной информации, за счет его поддержки средствами графической интерпретации;
- возможности обмена информацией с различными программными средами общего и специального назначения и т.п.
- открывает поистине неограниченные возможности, подчас не требуя специальной алгоритмической подготовки, за исключением, пожалуй, единственного случая: умения работать с логическими функциями: «если», «и» и «или».

Следует отметить, что функция «если» досталась пользователям табличных процессоров в наследство от программирования задач на высокоуровневых языках, в которых эта конструкция имеет следующий вид:

IF - THEN - ELSE (если <условие> соблюдается, *то* выполняется <действие-1>, *иначе* выполняется <действие-2>)

и реализуется в табличном процессоре по схеме:

=ЕСЛИ (условие; выражение-1; выражение-2)

Причем, как показывает практика, преподавателям финансово-экономических дисциплин вполне достаточно двух-трех занятий в компьютерном классе для грамотного освоения и рационального использования возможностей логических функций при алгоритмизации задач экономического характера.

Однако часто эффективные компьютерные решения таких задач могут вообще быть не связанными с какой-либо алгоритмической подготовкой пользователей электронных таблиц, а опираться исключительно на знания элементарной математики. Например, если в задаче для каких-либо целей (например, группировки или выборки информации) требуется определение номера квартала по хранящемуся номеру i -месяца, то можно использовать математическую функцию «целое», так как номер квартала = целое ((номер месяца + 2)/3).

Для выделения фрагмента числа, например 2 старших разрядов из 6-значного табельного номера, отражающих код отдела, в котором работает сотрудник, можно воспользоваться математической формулой: код отдела = целое (табельный номер / 10000).

В более общем случае это представляется как определение целой части от результата деления исходного n -разрядного числа на 10^{n-k} , где k - количество старших разрядов, которое требуется выделить. И, наоборот, для выделения младших разрядов числа можно использовать математическую функцию «остаток», предварительно разделив это число в соответствии с количеством требуемых разрядов на 10^k , где k - количество младших разрядов, которое необходимо выделить. Таких достаточно простых приемов, известных из математики и используемых при решении экономических задач, может быть огромное количество.

Кроме того, часто умение вникнуть во внутреннюю сущность поставленной задачи, понимание ее экономического смысла и благодаря этому умение по-иному представить исходную информацию для ее решения, позволяют выбрать более простой и эффективный способ компьютерной реализации задачи.

Таким образом, с учетом разного уровня компьютерной подготовки преподавателей их обучение информационным технологиям в настоящее время ведется (по их выбору) по одной из двух программ. В рамках первой программы преподаватели овладевают минимальным набором знаний и навыков работы на компьютере, необходимым для решения финансово-экономических задач, как это обычно предлагается в типовых учебных работах, в рамках второй - они осваивают технологические приемы, позволяющие находить эффективные компьютерные решения, которые обеспечивают максимальный уровень автоматизации реализации финансово-экономических задач, т.е. они овладевают приемами подготовки электронных форм экономических документов в среде табличного процессора Excel. При этом электронная форма документа, по сути, является электронной «пустографкой», подготовленной для автоматического формирования экономического документа, а именно: автоматического формирования всей его производной результатной информации на основе вводимых пользователем - специалистом по управлению исходных первичных данных.

Одна из таких технологий, не требующая каких-либо специальных знаний в области программирования и вместе с тем позволяющая создавать электронные формы документов в среде табличного процессора, уже описывалась в статье автора[2].

Другие не сложные, но весьма эффективные технологические приемы по автоматизации решения финансово-экономических задач, ориентированные на конечных пользователей - непрофессионалов в области компьютерных технологий, можно рассмотреть на примере компьютерной реализации достаточно распространенной типовой задачи, ориентированной на работу со справочниками и приведенной в книге С.М. Лавренова[3]. Здесь в качестве примера приведен расчет ставки подоходного налога (таблица 1).

Таблица 1 – расчетная ставка КПП.

Размер облагаемого совокупного дохода, полученного в 2015г.	Сумма налога
От 365000 тг.	20%

Литература

1. Excel в помощь бухгалтеру и экономисту [Текст] / Ю. Никольская, А. Спиридонов. – М. : Вершина, 2006. - 256 с.
2. Еремин Л. Таблицы решений в реализации задач финансово-экономического управления//Финансовая газета. Региональный выпуск, апрель 2004, № 16-18. – 15 с.
3. Лавренов С. Excel: Сборник примеров и задач. - М.: Финансы и статистика, 2003. – 336 с.

ИНФОРМАТИКА КАК НАУЧНАЯ ДИСЦИПЛИНА В ЭКОНОМИКЕ

В настоящее время огромное значение занимают различные виды передачи и распространения информации. Представители различных профессий, таких как журналисты, редакторы, референты, документалисты, библиотекари и библиографы, информационные и архивные работники традиционно считают, что их работа относится к разным видам деятельности. Не секрет, что эти виды являются этапами одного и того же процесса интеллектуальной коммуникации. Коммуникация — связь, относящаяся к мыслительным способностям человека, всегда совершенна и осуществляется информационным путем. Нередко её называют также информационной коммуникацией [1, 2].

В последнее время в информационной технологии произошла компьютерная революция. Объединение персональных компьютеров в сети между собой и с крупными вычислительными центрами, внедрение средств хранения информации приводит к значительным переменам в сфере коммуникации.

Новая информационная технология повлияла на такую деятельность как журналистика, библиотекарь, и т.д. Вследствие компьютерной подготовки текстов информационно-поисковые, гипертекстовые и интеллектуальные системы, передача машиночитаемых файлов по вычислительным сетям и телефонным каналам, настольные издательские системы, копировальная и множительная техника позволяют по-новому трактовать все эти сферы.

Студенты, окончившие среднюю школу, убеждены, что информатика сводится к процессу овладения этими навыками, а попросту, к умению работать на компьютере. Но это однобокая и неправильная трактовка информатики, которая по самому своему названию является дисциплиной, изучающей информацию. Компьютерные системы являются наиболее мощными в настоящее время средствами переработки, хранения и передачи информации [2, 5].

Информатика — это дисциплина, изучающая структуру и общие свойства семантической информации, закономерности процессов ее функционирования в обществе.

Становление информатики

Информатика развивалась с начала прошлого столетия благодаря Поль Отле (1868-1944). В середине 20 века информатика исходила из общественной потребности упорядочить обмен информацией, главным образом, внутри самой науки. Внешними факторами, обуславливавшими такую потребность, являлись: быстрый рост научной литературы. Процессы специализации и интеграции в науке, размывающие традиционные границы между научными дисциплинами. На протяжении всего этого периода наши представления о способах и методах решения проблемы информационного поиска претерпевали существенные изменения [1, 2, 5].

В 70-е годы научная информация стала играть значительную роль в вопросах управления народным хозяйством, принятия политических решений, глобального моделирования развития общества. Необходимо указать, что в наиболее существенных аспектах методы построения информационно-поисковых систем научной информации применимы и для многих других видов информации. Оказывал влияние на развитие информатики быстрый прогресс технических средств обработки информации, прежде всего, вычислительных машин. История техники еще не знала таких стремительных темпов совершенствования, новой технологии, ее внедрения во все сферы жизни общества.

Информатика (information science — в англо-американской терминологии) самостоятельная научная дисциплина, имеющая собственный предмет и специфические методы исследования.

До зарождения специальных информационных органов, потребности ученых в научной информации удовлетворялись библиотеками. До изобретения книгопечатания подвижными литерами в середине XII в. широкие слои населения были неграмотны и поэтому не нуждались в библиотеках. Лишь к концу XIX в. распространение грамотности среди населения развитых стран возросло до такой степени, что массовых читателей в библиотеках стало значительно больше, чем ученых и специалистов. Появилась необходимость специализации фондов и способов обслуживания в библиотеках, и это привело к разделению библиотек на специальные (научные и научно-технические) и массовые и положило начало возникновению информатики [4].

Для библиотек главными стали культурно-просветительные задачи, требующие от библиотекарей выполнения определенных педагогических функций, постоянной работы с читателями, руководства их чтением. Научные и научно-технические библиотеки стали специализироваться на информационном обслуживании ученых и специалистов, все более превращаясь в органы научной и технической информации. В последнее время многие специальные библиотеки называются библиотеками лишь по традиции или из-за ведомственной принадлежности [4, 6].

Итак, между библиотековедением и информатикой существуют тесные родственные связи, которые сохраняются до сих пор. В настоящее время библиотековедение и информатика — уже отдельные научные дисциплины с разными предметами исследований. Они изучают разные объекты или разные стороны одних и тех же объектов и решают разные научно- познавательные и практические задачи. Для информатики важно изучение неформальных каналов научной коммуникации, а также мотивов написания и структуры первичных научных документов, что никогда не интересовало библиотековедение.

В конце 30-х годов прошлого столетия появляются специальные журналы по информатике, которые выходят до настоящего времени, В 1948 г. Королевское общество Великобритании провело первую Международную конференцию по научной информации, в 1952г. в Академии наук СССР создан Институт научной информации, преобразованный в 1955 г. во Всесоюзный (ныне Всероссийский) институт научной и технической информации (ВИНИТИ).

До начала 60-х годов специалисты по информатике еще не осознавали огромной роли неформальных каналов научной коммуникации. Информатика не объединяла объекты своего изучения и ограничивалась рассмотрением лишь формальных каналов, основанных на использовании различных научных документов и изданий [1, 2, 6].

С середины 60-х годов начался новый этап в развитии информатики. В качестве названия предложен термин «информатика», который получил довольно широкое распространение и признание. Это подтверждает, в частности, переименование многих специальных научных журналов по информатике, а также появление новых журналов, содержащих этот термин в своих названиях.

В настоящее время информатику можно считать уже вполне признанной и сложившейся в самостоятельную дисциплину. Этому свидетельствует обширная специальная литература, посвященная проблемам информатики: в мире регулярно выходит несколько сотен журналов по информатике, ежегодно издаются тысячи новых книг; действует сеть специальных учебных заведений, в которых ведется подготовка специалистов по информатике — как исследователей, так и практиков; созданы профессиональные объединения информатиков.

Автоматизация различных информационных процессов становится возможной, когда мы способны моделировать или имитировать. Изучением и обобщением такого рода механизмов ради их воспроизведения при помощи тех или иных технических средств, включая и компьютеры, занимается информатика [6].

Предмет и объекты исследования

Информатика как научная дисциплина изучала структуру, свойства и закономерности семантической информации, процессы ее сбора, переработки, хранения, поиска, распространения (передачи) и использования.

Во всем многообразии социальной информации определение «семантическая» позволяет выделить информацию, выраженную на естественном языке и имеющую смысл, доступный для логического восприятия. Это определение было бы излишним, если бы в языковой практике четко различали понятия «информация» и «данные», которые часто употребляются как синонимы в литературе по вычислительной технике и программированию.

Объектами изучения информатики служат методы и средства, используемые для сбора, переработки, хранения, поиска и распространения (передачи) семантической информации, а также особенности ее использования различными категориями потребителей. Информатика призвана значительно повысить эффективность функционирования этой системы [6].

Информатика как научная дисциплина изучает предметы и явления, присущие лишь человеческому обществу. Это означает, что информатика является общественной, а не естественной или технической научной дисциплиной.

Литература

1. Бешенков С., Ракитина Е. Моделирование и формализация. Методическое пособие. – М.: ЛБЗ, 2002. – 336 с.
2. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: ИЦ «Академия», 2005. – 192 с.
3. Лапчик М.П., Семакин И.Г., Хеннер Е.К. Методика преподавания информатики. – М.: Академия, 2001. – 624 стр.
4. Михеева Е.В. Информационные технологии в профессиональной деятельности. – М.: Академия, 2006. – 384 с.
5. Попков В.А., Коржуев А.В. Теория и практика высшего профессионального образования. М.: Академический проект, 2004. – 428 с. Под редакцией В.А. Слостенина. Педагогика профессионального образования. М.: Академия, 2004. – 368 с.
6. Обучение информатике в образовательных учреждениях Республики Казахстан. – Алматы, 2006. Том 1. – 370

А. К. Балжанова
А. Ж. Сембаева
г. Астана

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В сегодняшней инвестиционной стратегии Правительство стремится мобилизовать финансовые вложения, которые могут быть представлены населением страны из его накоплений. В развитых странах их приток в производство идет через банки, эмиссию ценных бумаг, страхование, пенсионные (государственные и негосударственные) и другие фонды. Естественно, что такой приток возможен лишь при достаточно высоком уровне доходности вложений, доверии к действующим финансовым институтам, развитием рынке ценных бумаг и высокой их ликвидности.

Изложенные обстоятельства определяют необходимость резкой активизации международных финансовых вложений, призванных обеспечить фактический прорыв и реальную перспективу государства в области повышения конкурентоспособности продукции. В современных условиях необходимо в государственной активности применительно к инвестиционной сфере выделить, на наш взгляд, два основных направления: формирование благоприятного инвестиционного климата для внутренних инвесторов и поиск инвестиций, которые способны сыграть роль «локомотивов» казахстанской экономики, «поташить» за собой развитие отрасли. Все это актуализирует комплексное исследование научно-теоретических, методических и практических аспектов международных финансовых вложений в республике.

Опыт развитых стран свидетельствует об огромной роли государства в управлении инвестиционно-фондовым процессом, реализуемой через четко отработанный эффективный механизм налогово-амортизационных, финансово-кредитных и других мер. Например, в США активно осуществляли регулирование вывоза частного капитала из страны из-за проблемы ухудшения своего платежного баланса. Во Франции, кроме аналогичных мер, применялись методы укрепления транснациональных компаний с основным французским влиянием и осуществлялась поддержка в них прямых инвестиций. Япония для достижения своего уровня развития применяла комплекс регулирующих мер в сфере экспорта частного капитала, исходя из того, что инвестиции японских фирм за рубежом не должны снижать конкурентоспособности других японских предприятий или подрывать государственную денежно-кредитную политику, а, наоборот, содействовать экспорту японских товаров и ввозу на территорию островов необходимого для предприятий сырья. В КНР применяют критерии по вывозу капитала с позиций обеспечения допуска китайских фирм на конкретные интересующие рынки, приобретения новейших технологий и опыта в области менеджмента, привлечения в Китай дефицитных природных ресурсов.

Практически аналогичные меры необходимы и для стран с переходной экономикой. Опыт подобных стран в Латинской Америке (Аргентина, Венесуэла, Мексика) показал, что быстрая либерализация вывоза капитала осложняет финансовые трудности и, что, наоборот, значительная жесткость по отношению к капиталу более приемлема (Бразилия, Перу, Чили). В странах СНГ этот процесс некоторое время игнорировался, но по истечении определенного периода начал иметь все более и более важный характер, в связи с чем стала задача его регулирования. Самый примечательный пример в регулировании вывоза капитала показывают страны Азии (Китай, Тайвань и др.), постепенно смягчающие ограничения по вывозу капитала по мере улучшения своих платежных балансов.

Воздействие государства предусматривает контроль над воздействием предприятия на природную среду, налоговую политику, стимулирующую технический прогресс, льготное кредитование важных для страны отраслей и производств, подготовку и переподготовку людей, потерявших в результате реструктуризации привычную работу и т.д.

При всей важности привлечения иностранных капиталов основой любой национальной экономики являются внутренние инвестиции, поскольку в первом случае всегда стоит вопрос о репатриации прибыли, возврате инвестиций. В случае же, если сумма репатрируемой прибыли превышает поступления от экспорта, создаются условия для появления валютного кризиса. В таких условиях внутренний инвестор является явно предпочтительнее по причине отсутствия таких основ для возникновения подобной ситуации. Именно поэтому стимулирование внутренних инвестиций приобретает определяющее значение для устойчивого развития национальной экономики. В цивилизованных странах 60-70% депозитов – это сбережения частных лиц, рядовых граждан, массового инвестора, что является определенной массой, препятствующей образованию соответствующего валютного дефицита, отрицательно сказывающегося на экономике.

Сущность государственного регулирования инвестиционной деятельности в Республике Казахстан, как и в любом другом государстве, состоит в соблюдении ряда правил, так называемых «китов»:

1. Экономическая безопасность. Здесь строго должно быть прослежено влияние привлечения и использования иностранных банковских и государственных кредитов на рост внешнего долга страны и пассивного сальдо торгового баланса страны. В основе данного принципа лежит принцип предпочтения прямых иностранных инвестиций международному ссудному капиталу.

2. Определение сущности «инвестиции» как экономической категории. В мировой практике существует огромное число определений понятия «инвестиции», причем каждая страна в зависимости от национальных особенностей формирует свое экономическое объяснение категории «инвестиций». Сюда входит не только определение экономического понятия категории «инвестиции», но и их классификация.

3. Реализация инвестиционных задач государства. Поток и использование иностранных и отечественных инвестиций – процесс, регулируемый государством и направленный, как правило, на решение макроэкономических задач в средне- и долгосрочной перспективе.

4. Создание максимально благоприятного инвестиционного климата. Здесь государство должно позаботиться о постоянном повышении инвестиционного рейтинга страны.

5. Этапность привлечения и приоритетности использования иностранных инвестиций. Здесь государство должно формировать основные цели и приоритеты инвестиционной политики, исходя из сравнительных преимуществ казахстанской экономики наряду с объективными направлениями глобального технико-экономического развития.

6. Приоритетное использование для национальной экономики международного ссудного капитала. Согласно данному принципу, необходимо в конкурсном порядке утвердить проект, и только после привлечь кредит под проект. Важным условием должно стать опережение нормы внутреннего капитала над стоимостью кредита.

7. Законодательный механизм. В законодательстве должны быть четко и ясно изложены права и обязанности инвестора, гарантии и способы защиты его интересов. Перед Казахстаном стоит задача создать развитую, внутренне непротиворечивую систему экономического законодательства, обеспечивающую равные права для иностранных и отечественных инвесторов. Это устарело

8. Регулятивный принцип, который состоит из мер организационного и контрольного механизмов; в условиях транзитной экономики усиливаются функции государства по созданию условий и стимулированию поступательного развития производства и повышения благосостояния и качества жизни населения. Активизация роли государственного регулирования не подменяет предпринимательскую инициативу, а, напротив, создает благоприятную почву для роста инвестиционного спроса

9. Социальная направленность инвестиционной политики. Большое внимание государство должно уделять инвестированию в так называемый «человеческий фактор» или в человеческий капитал. Это особый вид вложений, преимущественно в нематериальную сферу, а именно, в образование, здравоохранение, культуру, науку. Такие инвестиции обеспечивают развитие и духовное совершенствование личности, расширение возможностей творческого участия индивидов в социально-экономических процессах страны .

Рассмотренная выше сущность инвестиционной политики носит общеэкономический характер. Вместе с тем основные принципы инвестиционной политики в каждой отдельно взятой социально-экономической системе модифицируются, приобретают специфические черты. В основе такого явления лежат различия

исторического, демографического, социально-политического развития каждого конкретного общества.

Инвестиционная политика является важнейшим элементом экономической стратегии страны и определяется ее целями и задачами. Инвестиционная политика должна максимально содействовать развитию рыночных отношений в стране, структурной перестройке производства, а также существенно повысить инвестиционную активность как государственных, так и частных отечественных и иностранных инвесторов.

Литература

1. Крылов Э.И. Журавкова И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности: Учебное пособие для вузов. / Э.И.Крылов. – М.: Финансы и статистика, 2012. – 384с.

2. Кейлер В.А. Экономика предприятия: Курс лекций. / В.А.Кейлер. – М.:ИНФРА-М, 2011. – 132с.

3. Почукаева О.В. Воздействие инновационного фактора на эффективность производства//Проблемы прогнозирования. 2010. №5. С.133-144.

4. Теплова Т.В. Финансовый менеджмент: управление капиталом и инвестициями: Учеб. / Т.В. Теплова. – М.: Тасис, 2014. – 502 с.

А. Г. Кожаметова
г. Астана

ФОРМИРОВАНИЕ РЫНКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

В настоящее время человеческий капитал на 60-65% определяет уровень развития экономики любой страны, поэтому особое внимание следует уделить образовательным услугам, как основе формирования интеллектуального потенциала человеческого капитала общества.

Рынок образовательных услуг представляет собой систему взаимоотношений между тремя субъектами: производителем, поставщиком и потребителем этих услуг. В зависимости от характера каждого из субъектов рынок образовательных услуг тоже весьма специфичен для конкретной страны и зависит от вектора развития экономики данного государства. Рынок образовательных услуг напрямую связан с созданием программ и механизмов, обеспечивающих развитие высших учебных заведений. В современном мире существует тенденция интеграции различных систем образования с целью унификации содержания и структурирования самого рынка образовательных услуг, который тесно связан с конкурентоспособностью образовательных учреждений и существенно зависит от качества образования, определяемого совершенством образовательных проектов, инновационностью среды образования и компетентностью преподавателей и обучаемых.

Расширение деятельности вузов вызывает необходимость анализа условий и тенденций развития современного рынка образовательных услуг. В связи с вышеизложенным исследования вопросов формирования и развития рынка образовательных услуг в условиях модернизации высшей школы актуальны и приобретают существенную значимость.

В условиях рыночной экономики деятельность системы образования, обеспечивающей воспроизводство интеллектуального потенциала общества, выступает

как образовательная услуга, имеющая свою потребительную стоимость и цену, то есть, способная становиться объектом маркетинга и сбыта. Потребительная стоимость образовательных услуг заключается в том, что они создают человеческий капитал, а спрос на нее формируется потребителями, предполагающими, что инвестиции в образование окупятся впоследствии, в ходе трудовой деятельности. Пристальное внимание уделяется решению проблемы качества образования в Казахстане, как одной из стратегических целей государственной политики.

Объединение вузов – не казахстанское нововведение, а копирование международной практики концентрации ресурсов: интеллектуальных и материально-технических. Ввиду «слияния» и «поглощения» происходят значительные изменения, как позитивные, так и негативные. Например, объединение неизбежно влечет за собой сокращение профессорско-преподавательского состава, проблемы разработки единой стратегии развития классического вуза и прочее. С другой стороны, наблюдается повышение заработной платы и повышение качества предоставляемых образовательных услуг.

На рынке образовательных услуг появилось множество высших учебных заведений различных форм собственности, предоставляющие широкий спектр образовательных услуг, что создает между ними огромную конкуренцию. Определение рынка образовательных услуг так же, как и определение образовательных услуг неоднозначно и имеет различные вариации. Учитывая вышеперечисленное, можно сформулировать следующее определение рынка образовательных услуг: рынок образовательных услуг – это сфера формирования спроса и предложения на образовательные услуги между производителями, поставщиками и потребителями, учитывающая материальный аспект взаимоотношения участников образовательного процесса.

Рынок образовательных услуг можно и нужно рассматривать с точки зрения образовательных программ, т.е. специфики предоставляемых услуг. В условиях рыночной экономики образовательные услуги приобретаются потребителем за свои деньги или за деньги спонсора. При бесплатном образовании именно спонсором, а не заказчиком выступает государство. Маркетинг образовательных услуг способствует укреплению конкурентоспособности учебного заведения. Отличительной чертой маркетинговой деятельности в сфере образования является ее индивидуальность: учебное заведение действует и конкурирует одновременно на двух рынках - образовательных услуг и труда, ориентируясь на потребности и тех и других. При удовлетворении запросов клиентов на рынке образовательных услуг в большинстве случаев может быть довольно сложно сделать адекватное предложение, т.к. потребитель не всегда может и хочет конкретно сформулировать, что ему необходимо. Такая ситуация приводит к возникновению ограничений в производстве и продвижении услуг на рынке. Процесс оказания образовательных услуг не имеет непосредственных количественных способов оценки результатов.

Для сохранения же качества образовательных услуг используются различные образовательные стандарты, регламентирующие нормативы и требования к объему и качеству их предоставления. Введение стандартизации качества услуг увеличивает управленческие шансы по достижению результатов, в чем заинтересованы представители всех уровней управленческого аппарата.

Высшее образование – одно из наиболее динамичных и перспективных направлений в экономике, а рынок образовательных услуг – ее материальная основа. Под услугой можно понимать, как саму деятельность, так и результат деятельности, а также совокупность деятельности и ее результата. Например, совершенствование образовательных услуг приводит к повышению конкурентоспособности самого вуза. Многочисленные исследования рынка образовательных услуг позволяют представить ее как систему знаний, информации, умений и навыков, которые используются в целях удовлетворения потребностей человека, общества и государства. Образовательные услуги, как и любой товар, реализуются на рынке, который понимается как совокупность

существующих и потенциальных покупателей и продавцов товара. Таким образом, рынок образовательных услуг представляет собой систему взаимоотношений между тремя субъектами: производителем, поставщиком и потребителем этих услуг. В зависимости от характера каждого из субъектов рынок образовательных услуг тоже весьма специфичен для конкретной страны. Эта специфика определяет и вектор развития экономики данного государства. В современном мире выявлена тенденция к интеграции различных систем образования с целью унификации содержания и структурирования самого рынка образовательных услуг. При этом можно наблюдать:

1. рост масштабов рынка и объемов продаж образовательных услуг, международной мобильности студентов, преподавателей и исследователей;
2. интернационализацию высшего образования;
3. усиление конкуренции и появление новых игроков на рынке международного образования;
4. значительное повышение активности учебных заведений;
5. изменение рядом государств экспортно-импортной политики в сфере образования;
6. формирование региональных рынков и разработка новых стратегий экспорта образовательных услуг;
7. слияние академических учреждений или присоединение отдельных институтов в качестве факультетов университетов, создание образовательных кластеров;
8. повышение внимания к качеству предоставляемых образовательных услуг со стороны различных участников рынка образовательных услуг.

Процесс оказания образовательных услуг не имеет непосредственных количественных способов измерения. Результаты оказания услуг измеряются, оцениваются опосредованно. Неспособность сохранить неизменное качество образовательных услуг характеризует их нестабильность, для уменьшения которой применяются образовательные стандарты, регламентирующие нормативы и требования к объему и качеству их предоставления. Введение качества услуг увеличивает возможность управленческих воздействий на достижение результатов.

Литература

1. Горелов Н.А. Образовательные стандарты высшего профессионального образования – условия становления наукоемкой экономики, // Современная экономика. – 2013. – № 3. – С. 102-111.
2. Камалдинова Р.М. Формирование человеческого капитала в условиях мирового финансово-экономического кризиса // Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2013. – № 2. – С. 105-110.
3. Малышева О.А. Управление образовательным учреждением, работающим в инновационном режиме // Ш.Валихановские чтения 2014г – с.105-108.
4. Мызрова К.А. Современные тенденции развития высшего образования // Современная экономика. – 2015. – № 9. – С. 48-52.

НЕОБХОДИМОСТЬ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ПОТРЕБНОСТИ В КАДРАХ ДЛЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

Прогнозирование потребностей рынка труда рассматривается как важная составная часть экономической информации, необходимой для разработки мероприятий по регулированию и контролю за изменениями рынка образовательных услуг, по стратегическому планированию системы подготовки и переподготовки кадров, нацеленной на спрос. Прогнозирование потребности в кадрах с высшим профессиональным образованием необходимо осуществлять с учетом перспектив и приоритетов развития национального сельского хозяйства. Высокий профессиональный уровень трудоспособного населения служит гарантом независимости государства и реального суверенитета страны.

Информация о потребности рынка труда АПК в специалистах постепенно становится необходимой основой формирования образовательной политики учреждений высшего образования. Согласованное развитие экономики и системы высшего образования является не просто задачей учета интересов сельского хозяйства в получении рабочей силы, а определяет для выпускника учебного заведения возможность построения профессиональной карьеры [1].

Осуществление разработки прогнозов кадровой потребности по отраслям необходимо учреждениям профессионального образования для учета реальных потребностей рынка труда при планировании объемов подготовки специалистов по профессионально-квалифицированному составу. Прогнозирование потребности в кадрах основывается на типологии квалификации специалистов и определения спроса работодателей на их профессиональную компетенцию, в обеспечении учета тенденций количественного и качественного развития прогнозирования современных этапов функционирования системы образования и государственной политики занятости.

Для прогнозирования потребности кадров с высшим профессиональным образованием необходимо учитывать специфические условия аграрного производства конкретного региона. Специфика сельского хозяйства заключается в том, что в этой отрасли естественно-биологические процессы тесно переплетаются с экономическими, что необходимо учитывать при подготовке кадров в первую очередь. Кластерное развитие экономики Акмолинской области обусловило укрепление позиций Казахского агротехнического университета Астаны, как поставщика кадров для АПК Казахстана.

Горизонт прогнозирования кадровых потребностей социально-экономического развития области должен быть не менее, а более пяти лет, поскольку формируемые на основе его результатов планы приема в учреждения профессионального образования определяют структуру выпуска соответствующих специалистов. С другой стороны, более длительные горизонты прогнозирования невозможны в связи с высокой рыночной динамикой, характерной для Казахстана.

Имеющиеся сейчас статистические данные не позволяют оценить динамику занятости в разрезе профессионально-квалификационной структуры рабочих мест экономики региона. Программы экономического развития строятся на сведениях, полученных от органов государственной статистики и отражающих структуру занятости лишь в отраслевом разрезе. Для планирования системы подготовки кадров этих сведений явно недостаточно.

Развитие процесса профессионального роста кадров в условиях инновационной экономики возможно путем объединения и координации усилий по осуществлению образовательной деятельности и научных исследований в прикладных областях

экономики и социально-трудовой сфере, а также совершенствования механизмов управления профессиональной подготовкой и повышением квалификации кадров в условиях высокой сменяемости информации, знаний и необходимых навыков. Это реализуется через объединение кадровых и материальных ресурсов образовательных учреждений, предприятий и организаций – социальных партнеров на основе повышения качества проведения научных исследований, подготовки специалистов с использованием передовых технологий в образовании.

Опережающий характер реагирования к постоянным изменениям и становится приоритетом в развитии сферы профессиональных знаний. Для развития и оптимизации реализуемых образовательных технологий необходимо введение новаций не только в содержание и методику образования, которые традиционно представлены на уровне образовательных учреждений, но и стремление к эффективному использованию систем управления инновационным развитием хозяйствующих субъектов. Одним из важнейших условий для успешного и конкурентного развития любой организации в условиях рыночной экономики является обеспечение ее потребности в квалифицированных кадрах. В соответствии с этим каждая организация сама определяет способы обеспечения данной потребности, при этом может быть использовано несколько способов одновременно.

В настоящее время основными способами обеспечения потребности в квалифицированных кадрах являются поиск и привлечение готовых квалифицированных работников, привлечение молодых специалистов с использованием целевой подготовки кадров, а также профессиональное обучение работников внутри организации.

В большинстве организаций и учреждений кадровую потребность обеспечивают за счет привлечения готовых квалифицированных работников. Можно предположить, что почти каждое третье предприятие кадровую потребность удовлетворяет за счет профессионального обучения и повышения квалификации своих сотрудников. Четверть предприятий в целях обеспечения кадровой потребности используют целенаправленное привлечение молодых специалистов. Некоторые организации привлекают иностранную рабочую силу. Кроме того, увеличивается привлечение квалифицированных работников из других областей.

Основным способом обеспечения потребности в квалифицированных кадрах является привлечение готовых квалифицированных работников, не требующих подготовки и обучения на рабочем месте. Целенаправленному привлечению молодых специалистов до сих пор уделяется недостаточное внимание. Некоторые предприятия вынужденно принимают на работу граждан пенсионного возраста в связи с нехваткой требуемых квалифицированных работников.

Основными проблемами, с которыми сталкиваются организации в процессе реализации своей деятельности, являются нехватка работников требуемой квалификации, старение опытного персонала и высокая текучесть кадров. Для стабильного функционирования организации необходимо осуществлять работу по планированию кадрового состава, привлечению специалистов, адаптации вновь принятых работников и поддержке молодых специалистов, принимаемых в организацию.

Потребность в обучении собственных кадров по программам профессионального обучения и программам дополнительного профессионального образования наблюдается во многих организациях. Также применяется давно зарекомендовавшая себя система закрепления наставников из числа опытных и высококвалифицированных работников за принятыми в организацию молодыми специалистами. Таким образом, основным способом обеспечения потребности в квалифицированных кадрах по-прежнему является привлечение готовых опытных квалифицированных работников, не требующих подготовки и обучения на рабочем месте. Целенаправленному привлечению молодых специалистов уделяется недостаточное внимание.

В большинстве своем предприятия указывают на нехватку работников требуемой квалификации. Для заметной их части остается острой проблема «старения» персонала,

высока текучесть кадров. Недостаточное число организаций достигли и поддерживают оптимальный баланс численного и качественного кадрового состава [2].

Мониторинг состояния рынка труда и уровня подготовки трудовых ресурсов на постоянной основе позволяет своевременно оценивать меняющуюся ситуацию на рынке труда. Данные, характеризующие эти явления, являются исходными для составления прогнозов потребности экономики в кадрах, что требует высокого уровня организации национальной статистики. Кроме использования сложившихся в большинстве стран итогов переписей населения, обследований занятости, поступающих из национальных статистических комитетов, для прогнозирования потребности экономики в квалифицированных кадрах все больше используются ведомственные данные министерств труда и образования, данные опросов населения и работодателей, оценки потоков на рынке труда и через образовательную систему.

Литература

1. Коровкин А.Г. Динамика занятости и рынка труда: вопросы макроэкономического анализа и прогнозирования. – Москва.: МАКС Пресс, 2001.-206 с.
2. Киселева Т.В. Целевая подготовка специалистов для АПК области как одно из направлений реализации национального проекта «Развитие сельского хозяйства. Научное управление качеством образования. Т.1 Экономические науки// сборник трудов ВГМХА по результатам работы научно-практической конференции, 2014 г.

А. С. Исмаилова
А. Ж. Нукешева
А. С. Оразбаева
г. Астана

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РАЗЛИЧНЫХ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ ФОРМ ВЕДЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭКОНОМИКЕ РЕГИОНА

Многообразие форм хозяйствующих субъектов на селе обусловлено особенностями отдельных отраслей и регионов страны социально-экономического, политического, демографического, природно-климатического характера, спецификой аграрного производства.

Акмолинская область – один из основных сельскохозяйственных регионов Казахстана, доля области в валовой продукции сельского хозяйства Республики составляет в среднем около 10%. Хозяйства Акмолинской области обеспечивает поставку сельскохозяйственной продукции в г. Астана. Например, за 2014 год поставлено 69,3 тыс. тонн молочной продукции (к 2013 году 8% больше), что составляет 40% от потребности населения; 19,0 тыс. тонн мяса и мясо-продуктов (рост на 14,6%) или 47% от потребности населения; яиц - 213,0 млн. штук (рост на 5%) или 100%; картофеля – 76,1 тыс. тонн (рост на 8%) или 93%. [1] В 2014 году валовая продукция сельского хозяйства Акмолинской области составила 238,8 млрд. тенге, что выше 2012 года на 89,98 млн. тенге. Удельный вес области в общереспубликанском производстве продукции сельского хозяйства варьирует в пределах от 7,4% до 9,5%.

В 2014 году в сфере агропромышленного комплекса Акмолинской области функционировали 1552 сельскохозяйственных формирований (в 2013г.-1508 ед.) и 4308 крестьянских и фермерских хозяйств (в 2013г.- 3928 ед.) [1]. В течение последних

3 лет наметилась тенденция по увеличению количества сельскохозяйственных предприятий - их число в сравнении с 2012 годом увеличилось на 78 субъектов, а количество крестьянских и фермерских хозяйств - на 470 единиц. Наибольшая доля фермерских хозяйств и сельхозформирований сосредоточена в Зерендинском (10,8% и 13,9% соответственно), в Жаркаинском (9,5% и 5,7%) и в Енбекшильдерском районах (8,1% и 5,2%) [2].

За последние 3 года доля продукции растениеводства в общем объеме валовой продукции сельского хозяйства в среднем составляла 68,2%. Валовая продукция сельского хозяйства начиная с 2012 года, имеет положительную динамику, продукция растениеводства увеличилась до 238,80 млрд. тенге, произошло это, в основном, за счет продукции растениеводства, производство которой увеличилось почти в 1,75 раза в 2013 году по сравнению с 2012 годом. Производство продукции животноводства выросло с 55,82 млрд.тенге до 73,17 млрд. тенге [2].

Основная доля (77,5%) посевной площади или 3864,4 тыс. га принадлежит сельскохозяйственным предприятиям, 22,1% (1105,4 тыс. га) - крестьянским и фермерским хозяйствам, 0,4% (18,5 тыс. га) - населению [2].

Особое внимание в области уделяется усилению экспортного потенциала товаропроизводителей, если в 2011-2012 годы экспортируемой продукцией Акмолинской области являлась продукция растениеводства, то в 2013 году на внешний рынок начата поставка продукции животноводства - мясо и колбасные изделия. В структуре экспорта растениеводческой продукции за 2014 год основную долю или 85% составляет сырьевая продукция: пшеница – 44,6%, семена льна – 10,4%, ячмень – 6,1%, семена рапса - 4,5% и подсолнечника - 2,9%. Основными странами-импортерами продукции АПК Акмолинской области являются страны СНГ, Таджикистан, Узбекистан, Иран, Азербайджан, Литва, Кыргызстан, Бельгия, Германия, Дания.

Во всех регионах области имеются возможности для развития животноводства. Наиболее перспективными являются Аршалынский, Атбасарский, Бурабайский, Зерендинский, Ерейментауский и Целиноградский районы. В области реализуются инвестиционные проекты и мероприятия по развитию полноценной кормовой базы и увеличению доли племенного поголовья на базе 23 хозяйств-репродукторов. Увеличение численности крупного рогатого скота в 2014 году достигнуто за счет увеличения поголовья с сельскохозяйственных предприятий - на 11,8 тыс. голов, в крестьянских и фермерских хозяйствах - на 3,5 тыс. голов, у населения наблюдается незначительное снижение - на 256 голов. Таким образом, доля крупного рогатого скота в сельскохозяйственных предприятиях увеличилась до 25,4% (в 2012г – 21,6%, в 2013г – 23,1%), в крестьянских и фермерских хозяйствах - до 11,5% (в 2012г – 9,2%, в 2013 год - 11%). Несмотря на ежегодное сокращение удельного веса, основная доля крупного рогатого скота по-прежнему содержится в личных подворьях населения – 63,1% (в 2012г – 69,2%, в 2013г – 65,8%). Так, производство мяса в живом весе за 2014 год составило 82,4 тыс. тонн (в 2013г – 79,4тыс. тонн), в убойном весе – 46,0 тыс. тонн или 105,4% к 2013 году, увеличение обеспечено за счет мяса КРС, лошадей, овец и птицы. Наибольшее количество мяса в убойном весе произведено в хозяйствах Зерендинского (11,4%), Ерейментауского (10,3%), Целиноградского (7,8%), Астраханского (7,0%), Буландынского (6,7%), Аршалынского (6,6%), Атбасарского (5,9%) районов. В 2014 году надоено 349,6 тыс. тонн молока, что на 6,5% больше уровня 2013 года. Наибольшие показатели по надою молока в Зерендинском (13,1%), Ерейментауском (9,8%), Бурабайском (9,4%), Целиноградском (7,9%), Атбасарском (6,8%), Буландынском (6,4%) и Жаксынском (5,9%) районах.

Однако, основная доля производства мяса и молока по-прежнему находится в хозяйствах населения. Так, в 2014 году производство мяса в хозяйствах населения составило 76,1% (в 2013г – 81,4%), молока – 87,2% (в 2013г – 89,4%); в сельхозпредприятиях доля производства мяса в 2014г – 17,2% (в 2013г-12,5%), молока–

9,1% (в 2013г – 8,1%); в крестьянских и фермерских хозяйствах мяса – 6,7% (в 2013г – 6,1%) и молока – 3,7% (в 2013г – 2,4%). С ростом поголовья овец и коз в 2014 году также увеличилось производство шерсти до 904,3 тыс. тонн с ростом на 6,7% к 2013 году, на 34,4% - к 2010 году. Птицефермы области полностью обеспечивают потребность региона, включая столицу, в течение 6 лет ими увеличены объемы производства яйца в 1,7 раза до 582,8 млн. штук.

Несмотря на заметный рост продуктивности по надою молока в сельскохозяйственных формированиях, в Акмолинской области рост продуктивности незначителен, что связано с низкой продуктивностью молочного скота в хозяйствах населения, содержащих основную долю КРС, в том числе 65,7% коров. Средняя молочная продуктивность скота в Акмолинской области ниже, чем в Российской Федерации и Республике Беларусь и значительно ниже, чем в среднем в странах Евросоюза (6590 кг), Канаде (7800 кг) и США (8600 кг) [4]. Текущее положение дел является показателем низкой конкурентоспособности отечественной продукции животноводства, что выражается в недостаточном наполнении локального рынка продукцией местных сельхозтоваропроизводителей. Мелкотоварное производство и малый удельный вес племенного поголовья крупного рогатого скота в общем стаде являются причинами низких показателей животноводства.

За 2014 год предприятиями переработки Акмолинской области произведено продуктов питания на сумму 45,9 млрд. тенге, что составляет 108,7% к 2013 г.

Основную долю в структуре производства предприятий по переработке занимает производство муки – 32,8%, молочных продуктов – 27%, мяса и мясных изделий – 12,8%, хлебобулочных изделий – 9,2%, прочая продукция -18,2%. Такой низкий удельный вес переработки сельскохозяйственной продукции обусловлен тем, что промышленные предприятия загружены в среднем на 30-50%. В Акмолинской области действует 15 мясоперерабатывающих предприятий и цехов с производственной мощностью 6,4 тыс. тонн в год (Загруженность мясоперерабатывающих предприятий в среднем составила по производству мяса 52,6 % (в 2013г. было 50,9%), колбасных изделий 28,6% (в 2013г. было 23,8%)). В 2014 году произведено 7,0 тыс. тонн мяса, что в сравнении с 2013 годом больше на 1,6 тыс. тонн, объем производства колбасных изделий по сравнению с 2013 годом увеличился на 10,9% и составил 905 тонн. Также сохраняется рост производства, по сравнению с 2011 годом: по мясу рост составил почти в 2 раза, по колбасным изделиям на 34%. Среди основных проблем, сдерживающих развитие переработки животноводческой продукции, является низкое качество сырья и производимой продукции в силу того, что большая часть всего поголовья скота содержится в личных подсобных хозяйствах, доля племенного скота низкая.

По производству муки на территории Акмолинской области имеется 55 предприятий, их производственная мощность составляет 954,0 тыс. тонн в год, однако загруженность предприятий по производству муки остается низкой и в среднем составляет 36,7 %, несмотря на рост по сравнению с 2013 годом на 6,9% (в 2013г. было 29,8%). Производство муки в 2014 году увеличилось на 8,4% и составило 367,6 тыс. тонн, в том числе муки мелкого помола - на 9,4 %. Дефицита сырья в данной отрасли не имеется, в 2014 году произведено около 5 млн. тонн зерна. Следует отметить также, в основном, крупные товаропроизводители зерна, являются собственниками предприятий по переработке растениеводческой продукции, у которых имеется достаточно финансовых средств на обновление технологического оборудования. Если рассматривать в разрезе районов, то увеличилось производство муки в Сандыктауском районе в 3,3 раза, в Буландинском районе - в 2,2 раза, в Аршалыинском районе -на 55%, в Жаксынском районе - на 38%, в Есильском районе -на 25%, в Атбасарском районе - на 20%, в Астраханском районе - на 11%. Наибольший удельный вес в объеме производства муки приходится на Атбасарский и Жаксынский -районы -37,6% и 24% соответственно.

Основываясь на приведенных данных о деятельности хозяйствующих субъектов Акмолинской области, можно говорить о том, что в настоящее время в аграрный сектор экономики является перспективным и характеризуется многообразием различных форм хозяйствования в различных отраслях и производствах. Следует отметить, что каждая форма хозяйствования имеют как плюсы, так и минусы. Поэтому нельзя говорить о безоговорочном преимуществе хозяйств одного типа над хозяйствами другого типа. В каждой форме хозяйствования заложены определенные преимущества, и важно, чтобы предприятия и хозяйства сумели ими воспользоваться [5, 6]. Среди положительных факторов производства в коллективных хозяйствах нужно отметить большие возможности в выборе специализации и осуществлении диверсификации. К негативным факторам, препятствующим росту эффективности производства в хозяйствах этого типа, следует отнести, прежде всего, ослабленную мотивацию работников к труду. Среди достоинств крестьянских и фермерских хозяйств следует отметить наличие частной собственности на средства производства, хозяйское отношение к делу. Однако для достижения высокой производственной эффективности и конкурентоспособности производимой продукции этого не достаточно. Таким образом, не принижая достоинств фермерства, следует сказать о том, что в современных условиях развития аграрного сектора экономики оно не сможет стать преобладающей формой хозяйствования, несмотря на надежды, возлагавшиеся на него в первые годы реформ. Важно, чтобы в Казахстане существовали условия для развития разных форм сельскохозяйственного производства - крупных, мелких, коллективных и частных. Это является фактором повышения эффективности сельскохозяйственного производства [7].

Литература

1. Национальные статистические Агентство РК. Ежегодные отчеты. /kazstat.kz
2. Управления сельского хозяйства Акмолинской области
3. Официальный портал акимата Акмолинской области <http://akmo.gov.kz/>
4. Кооперация и интеграция в АПК: учебник для вузов / В. М. Володин, Л.Н. Дубова, Г. А. Баклаженко, Ю. Д. Бахтеев, А. Н. Рассказов; под общ. ред. В. М.Володина. – Пенза, 2005. – 244 с.
5. Чаянов А.В. Избранные труды. – М.: Изд. «Колос», 1993. – 591 с.
6. Сундетов Ж. Организационно-экономические основы формирования и развития многоукладной экономики на селе. Автореферат дис... док. экон. наук. - Алматы, 1996.
7. Вареникова С.П. Организационно-правовые формы крестьянских хозяйств в Республике Казахстан. // Право и государство. Алматы: КазГЮУ, 1998, № 2.

**А. Булегенов
З. У. Мамадраймова
г. Астана**

«УМНЫЕ» ОФИСНЫЕ ПОМЕЩЕНИЯ: ПЕРВЫЕ ШАГИ БЫСТРОРАСТУЩЕЙ ТЕНДЕНЦИИ

Определение «умных» офисных помещений

В настоящее время исследования в области вычислительной техники направлены на развитие интеллектуальной среды. В этом направлении были разработаны много проектов, и их техника очень разнообразна. Их применения включают в себя проекты в контексте рабочего места, повседневной жизни, развлечений, игр и обучения.

Такие «умные» среда и система взаимодействуют с человеком в полезной, адаптивной и активной форме. Они могут по-прежнему быть про-активными, действуя автономно, удовлетворять потребности пользователей, а в некоторых случаях они могут даже заменить пользователя.

Чтобы построить интеллектуальную среду, важно разработать и эффективно использовать физические компоненты, такие как датчики, контроллеры и другие устройства. Используя информацию, собранную этими датчиками, программное обеспечение может принять действия в целях изменения состояния среды посредством приводов. Работа этих датчиков должны быть устойчивыми и самоорганизованными, чтобы создавать стабильную вычислительную платформу.

Иными словами, умные офисы могут обрабатывать данные из нескольких устройств, которые поддерживают повседневные задачи; умные офисы могут предвидеть намерения пользователей, облегчая задачи, и т.д.

Теперь, когда мы сформулировали определение «умных» офисных помещений, необходимо просмотреть некоторые важные проекты, присутствующие в современной литературе, с указанием возможностей систем в условиях аппаратного, программного обеспечения и функциональных возможностей.

Система «Активный бедж»

Данная система считается первым «умным» приложением в офисных помещениях, и его целью было перенаправление входящих вызовов для пользователей в здании до ближайшего телефона.

Аппарат состоит из:

1. беджа, который пользователь должен носить, когда он находится внутри здания и излучает инфракрасные волны, уникальные для каждого пользователя;
2. инфракрасных датчиков, которые получают волны беджа;
3. центральной базой данных, которая модифицирована с помощью датчиков, когда они связываются с беджом.

Программное обеспечение состоит из приложения, которое используется в приемной комнате для запроса в базе данных о последней известной позиции пользователя. Затем человек в приемной комнате может перенаправить телефонный вызов к ближайшему телефону вблизи к пользователю.

Несмотря на простоту и специфичность системы, база данных позволяет добавлять новые датчики, различные виды механизмов, без необходимости изменять или даже перезагрузить приложения.

Умный офис «Моника»

В 1999 году была начата разработка смарт-офиса под названием Моника, который был предназначен для предвидения намерений пользователя и окружающей среды и сообщения полезной информации через мониторинг.

С точки зрения аппаратного обеспечения этот проект включает в себя 50 датчиков (камер и микрофонов) и 5-6 компьютеров.

Для поддержки этих устройств функционируют модули 12 программных обеспечений с конкретными задачами (распознавания жестов, виртуальная помощь, признание лица, обнаружение активности и т.д.).

«Интерактивное рабочее место» Стэнфорда

Проект «интерактивное рабочее место» Стэнфорда является научно-исследовательским центром и называется iRoom. Центр расположен в Здании информации, знаний и наук Гейтс, и сосредоточен на большие пространства для встреч с такой технологией, как большие дисплеи, беспроводные/мультимодальные устройства ввода/вывода с интеграцией мобильных и беспроводных техник.

iRoom содержит три сенсорные белые дисплеи вдоль боковой стенки и изготовленный на заказ 9 мегапиксельный с 6 футовой диагональю дисплей, который называется интерактивное панно.

Кроме того, существует стол с дисплеем 3x4 фута, который был разработан, чтобы выглядеть как стандартный конференц-зал. В зале также имеются микрофоны, поддержка беспроводной локальной сети и несколько беспроводных кнопок и других устройств взаимодействия.

Программное обеспечение данной системы, представленной в 2002 году, называется InteractiveRoomOperatingSystem (iROS), которая состоит из подсистем Datahear, iCrafter и Eventhear. Они предназначены для решения трех условий пользователя: перемещения данных; контроля движения; контроля и динамической координации приложений.

Интеллектуальная Лаборатория окружающей среды IGD Rostock

Эта система предназначена для создания интерактивной среды на основе мультимодальных интерфейсов и целенаправленных взаимодействий, отличающихся от других систем, которые обычно используют функцию – ориентированные взаимодействия. Чтобы сделать это, компоненты обеспечивают семантический вход в интерфейсы с описанием значений и влияний их функций на окружающую среду. Эти семантические описания, присутствующие в компонентах системы, берут форму набора предпосылок, которые должны быть выполнены до того, как действие может быть выполнено. Семантическое описание последствий этих действий обеспечивает ввод к планируемому помощнику, который способен развивать системы всеобъемлющих стратегий и планов, даже с новыми устройствами, чтобы выполнить цели.

Аппаратная часть включает в себя ряд агентов, которые контролируют микрофоны, все виды датчиков (температура, яркость), стандартные устройства и компьютерные ресурсы.

К программному обеспечению инфраструктуры включены следующие модули: анализ речи, система управления диалогов (перевод целей пользователя на цели системы), менеджер контекста, различные датчики (иметь представление о среде), помощник планирования (создание стратегии для достижения цели пользователя), планировщик (для выполнения плана), много устройств.

Это другой подход к смарт-офисам, где взаимодействия являются целями для достижения, а не действиями, которые будут выполняться.

Вывод

В настоящее время человек тратит много времени в рабочих помещениях, офисах и комнатах для принятия решений. Несмотря на количество доступных технологий (компьютер, сеть работы, камеры, микрофоны) эти пространства все еще слишком пассивны. Для того, чтобы рабочие места были более умными, проводятся много исследований.

В соответствии с методологией, предложенной Рамосом, Аугусто и Шапиро, умные офисы должны выполнять следующие задачи:

- изучение окружающей среды;
- представление информации, связанной с окружающей средой;
- моделирование, симулирование и представление субъектов в окружающей среде;
- планирование решений и выполнение;
- взаимосвязь с людьми;

Эта статья является частью одной из таких исследований. В данной статье были рассмотрены некоторые системы умных офисов, которые выполняют часть задач, и были первыми шагами для глубокого изучения тенденций такого рода умной среды.

Литература

1. Фрэнк Р. Понимание умных сенсоров. 2000.
2. Дж. Кук Д., Дас С. К. Насколько умна наша окружающая среда? 2007.
3. Уант Р., Хоппер А., Фалькао В., Гиббонс Дж. Локальная система «Активный бедж». 1992.

4. ЛеГал С., Мартин Дж., Люкс А., Кроули Дж. Смарт-офис: Дизайн интеллектуальной окружающей среды. 2001.
5. Джонсон Б., Фокс А., Виноград Т. Проект интерактивных рабочих мест: опыты с повсеместными компьютерными комнатами. 2002.
6. Рамос К., Аугусто Дж.К., Шапиро Д. Окружающий интеллект: следующий шаг для искусственного интеллекта. 2008.
7. Хейдер Т., Кристе Т. Лаборатория интеллектуальной среды. 2002.

Р. Р. Избасов
г. Астана

ВЗАИМОСВЯЗЬ УПРАВЛЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМ КАПИТАЛОМ И РЕЗУЛЬТАТОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ

В современное время становления информационной экономики огромное значение для повышения конкурентоспособности, стойкости фирмы имеют профессиональные знания, носителями которых являются работники фирмы, а также механизмы по их управлению, ресурсы по сбору и обработке информации, построению взаимоотношений с клиентами, контрагентами по договорам и инвесторами. В связи с этим важными являются проблемы формирования и положительной организации управления данными ресурсами.

В настоящее время отсутствует единое определение термина интеллектуальный капитал, которым владеет фирма. Некоторые ученые характеризуют капитал посредством его качеств, способностей оказывать влияние на создание стратегии фирмы, ее развития и функционирования. Наиболее понятным для нас представляется определение интеллектуального капитала посредством раскрытия его основных структурных составляющих, их качеств и взаимосвязей. Хотя и отсутствует единое мнение ученых по определению данного термина, тем не менее, во многих работах, которые посвящены интеллектуальному капиталу фирмы, выделяются и исследуются три основных компонента интеллектуального капитала: структурный, человеческий и клиентский капитал.

В современных условиях построения инновационной экономики интеллектуальный капитал фирмы приобретает все большее значение и оказывает воздействие на деятельность фирмы, ее финансовую самостоятельность и уровень развития. Результаты исследований указали на то, что эффективность управления человеческим капиталом фирмы оказывает прямое воздействие на финансовые показатели доходности компании, а также на ее устойчивость к внешним кризисам и ее позиционированию на рынке.

При этом влияние интеллектуального капитала не ограничивается финансовой деятельностью компании. Интеллектуальный капитал влияет на показатели рентабельности выпускаемой продукции и уровень производительности труда в компании. Непосредственное влияние оказывается через создание положительной внутренней среды в фирме, формирование конкурентоспособности и позиций выигрышности компании, формирование видения потенциального роста и развития, что позволяет фирме с успехом преодолевать негативное внешнее воздействие со стороны рынка и в условиях макроэкономических кризисов не только избегать отрицательных показателей доходности, но и увеличивать собственные финансовые показатели, а также обеспечить развитие сферы производства и увеличить степень охвата рынка.

Так что же такое интеллектуальный капитал? Интеллектуальный капитал компании – это комплекс составляющих элементов, включающих в себя знания сотрудников компании, мотивацию персонала, каналы и средства коммуникации, которые призваны сформировать добавленную стоимость фирмы и обеспечить определенные преимущества компании на конкурентном рынке.

Управление данным капиталом не заменяет функций маркетинга, производственного и финансового планирования, а представляет собой обеспечение и организацию движения потоков информации внутри компании, проектирование и создание определенных баз знаний, изучение и оценку рыночной стоимости продуктов интеллекта компании, подготовка и внедрение данных продуктов фирмы на макроэкономический рынок.

Зарубежный опыт подтверждает то обстоятельство, что для управления интеллектуальным капиталом должен быть создан эффективный правовой и организационный механизм, структурными составляющими которого являются в основном организационные характеристики, которые обеспечивают трансферт технологий.

Ряд ученых, в числе которых Й. Руус, С. Пайк, Л. Фернстрём, определяют управление интеллектуальным капиталом, как формирование и использование ресурсов интеллектуального труда работников, а также управление ими и перевоплощением данного труда (в иные виды ресурсов интеллектуального капитала либо в традиционные ресурсы экономики) с основной целью увеличения реальной ценности компании в глазах инвесторов, клиентов и иных лиц [1, 34].

При этом, если изучить ресурсный подход, а также его воздействие на показатели компании, то можно обнаружить то, что существуют немало сложностей при определении вклада каждого ресурса ввиду прямой взаимозависимости. К примеру, инновационная технология ничего не стоит без соответствующих знаний и компетенции по ее использованию, а новейшие знания и высокая компетенция сотрудников по работе с инновациями бесполезны, если у них нет доступа к данным инновациям. Большинство нематериальных активов зачастую трансформируются в материальные либо неразрывно связаны с ними, что приводит к активному взаимодействию между данными видами ресурсов в процессах формирования ценностей.

В соответствии с Лукичёвой Л.И., процесс управления интеллектуальным капиталом представлен в виде комплексов мероприятий и действий, которые направлены на обеспечение эффективного планирования, контроля и организации процессов создания, развития и применения элементов интеллектуального капитала компании, а также поощрения процессов его накопления и увеличения [2, 136].

При этом основной целью управления интеллектуальным капиталом компании является достижение положительного результата от его использования при минимальных затратах на него, которые возникают на разных стадиях функционирования компании. По нашему мнению, целью управления интеллектуальным капиталом также является аккумуляция его возможностей, выявление и использование опыта и знаний, формирование условий для их распространения и передачи.

Управление должно осуществляться в пределах итоговой стратегии развития компании, которая включает различные направления производственного развития компании, создание и совершенствование организационной структуры компании, коммерциализации результатов интеллектуального труда, создание условий для надежного использования объектов интеллектуальной собственности, обеспечение условий для воспроизводства, повышение мотивации сотрудников и эффективное управление человеческими ресурсами.

Основное значение в процессах управления интеллектуальным капиталом компании играют вопросы принятия и реализации решений сотрудниками, которые осуществляются с использованием разных методов, учитывающих влияние внутренних и внешних факторов среды вокруг компании.

К основным критериям оценки эффективности управления интеллектуальным капиталом компании относят цели и промежуточные этапы данного управления, в том числе состояние ресурсов компании: активность инноваций, инвестиционная привлекательность, формирование инфраструктурных и человеческих ресурсов (эффективность использования новых технологий), степень удовлетворенности клиентов, репутация компании, мобильность и т.д.

Уровень эффективности управления интеллектуальным капиталом устанавливается в соответствии с показателями его формирования, наращивания, трансформации, взаимодействия с иными видами ресурсов, а также реализацией в процессе деятельности компании. К таковым показателям относятся:

- показатели чистой прибыли, которую получает компания в процессе применения инноваций за отдельный промежуток времени и характеризующую эффективность использования интеллектуального потенциала, его действенность;

- показатели интеллектуального потенциала, которые достигла компания за отдельный промежуток времени, характеризующие состояние и потенциал интеллектуального капитала в период инновационной деятельности компании [3, 70].

Актуальность вопросов управления интеллектуальным капиталом компании вызвана особенностями инновационных процессов, происходящих в экономике, ориентированности субъектов рынка на технологизацию производства. В свою очередь это осуществляется путем использования интеллектуального потенциала и интеллектуальных ресурсов компании. Трансформация интеллектуальных ресурсов в интеллектуальный капитал фирмы, а также эффективное управление данным процессом позволяет компании ускорять производственные процессы, формировать и распространять знания и опыт, создавать условия для применения и передачи опыта и знаний внутри фирмы, что позволяет активизировать инновационную деятельность компании.

Литература

1. Руус Й., Пайк С., Фернстрём Л. Интеллектуальный капитал: практика управления / Пер. с англ.; под ред. В.К. Дерманова – 2-е изд. – СПб.: Высшая школа менеджмента», 2008.
2. Лукичева Л.И. Управление интеллектуальным капиталом: учебное пособие / Л.И. Лукичева. – М.: Омега-Л, 2009.
3. Галкина М.А. «Управление интеллектуальным капиталом наукоемкого сектора». Журнал «Креативная экономика», № 12 (36), 2009

Д. М. Турекулова
г. Астана

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

С повышением роли НТП в экономическом росте изменилось отношение видных экономистов к проблемам воспроизводства рабочей силы. Если раньше исследователи преимущественно занимались изучением проблемы использования рабочей силы, то теперь центр внимания ученых сфокусировался на проблемах создания качественно новой рабочей силы. Всемирная автоматизация производственных процессов и ввод в эксплуатацию сложных в управлении механизмов потребовали пересмотра отношения к так называемому «базовому материалу», что предопределило появление понятия «человеческие ресурсы», выражающего иную сущность и другое качество труда и

трудовых отношений. Человеческие ресурсы включают уровень образования, способность к творчеству и потенциальные возможности всестороннего развития работников, состояние их здоровья, общую культуру и нравственность, совершенствование трудовых взаимоотношений, мотивацию, предприимчивость и др.

В свою очередь структурные изменения в совокупной рабочей силе, интерес к факторам экономического роста и экономической динамике явились причиной возникновения и развития теории человеческого капитала [1].

Понятие «рабочая сила» уже не выражает в полной мере возросшую роль человека в экономике, поскольку работник стал не просто воздействовать на вещественный капитал, а управлять им. От него требуются не просто профессиональные знания, а умение принимать взвешенные решения. Постепенно сформировалось понимание того, что способности человека есть результат целенаправленных усилий, предпринимаемых со стороны, как самого его владельца, так и окружающих его людей. Это означает, что в любом человеке заключено определенное количество прошлого труда, которое используется им и служит своеобразным капиталом. Иными словами, в отличие от рабочей силы, которая продается или покупается в системе наемного труда, человеческий капитал авансируется и возмещается как основной капитал, требуя значительных инвестиций в процессе своего формирования и развития.

Большинство экономистов формируют структуру человеческого капитала по затратному принципу, на основании различных видов инвестиций в человеческий капитал. Так, Ильинский И.В. выделяет вследствие этого следующие составляющие: капитал образования, капитал здоровья и капитал культуры [2]. Нойманн Ф. к основным составляющим человеческого капитала относит комбинацию следующих четырех компонентов: культурно-этнические особенности; общее образование; профессиональное образование; ключевые квалификационные качества [3]. Ванкевич Е.В. выделяет: образование и профессиональную подготовку, информированность; физиологические характеристики личности и состояние здоровья; профессиональную и географическую мобильность; психологические характеристики личности, движущие потребности, мотивацию, ценности [4].

Другие исследователи считают, что само определение человеческого капитала его основополагающими компонентами предопределяет капитал здоровья, капитал культуры и профессиональный капитал. Составляющие человеческого капитала включают ряд элементов, расположенных по степени их развитости от естественно-сложившихся (общие и специальные знания) к более совершенным составляющим, которые представлены в качестве комплекса творческих инновационных способностей [1].

Компоненты индивидуального человеческого капитала имеют общую черту – они неотчуждаемы от человеческой личности. Среди всех составляющих человеческого капитала наибольшее значение имеют капитал образования, капитал здоровья, трудовой капитал и организационно-предпринимательский капитал, поэтому на них следует остановиться подробнее.

Рисунок 1 – Наиболее распространенная схема составляющих индивидуального человеческого капитала

Капитал здоровья представляет собой инвестиции в человека, которые осуществляются с целью формирования, поддержания и совершенствования его здоровья и работоспособности. Охрана здоровья способствует сокращению заболеваний и смертности, продлевает трудоспособную жизнь человека. В результате увеличивается и время функционирования человеческого капитала.

Состояние здоровья человека представляет собой естественный капитал, определенная часть которого является наследственной. Другая часть приобретается в результате затрат самого человека и общества. Радикальное повышение здоровья населения неразрывно связано с существенным ростом жизненного уровня, который предполагает увеличение оплаты труда, снижение социальной поляризации, а также повышение репродуктивного потенциала. Понятно, что работоспособность человека в любой сфере экономики, на любой должности во многом зависит от его здоровья. Согласно теории человеческого капитала М. Гроссмана, особенность капитала здоровья состоит в том, что он влияет на производительность не прямо, а косвенно, сокращая период времени нетрудоспособности и удлиняя сроки производительного использования [5]. Ведь на протяжении всей жизни человека происходит износ человеческого капитала и только инвестиции, направленные на охрану здоровья, способны замедлить этот процесс. Здоровье определяет потенциальный поток услуг труда индивидов, способы их использования и производительность. В этой связи в условиях построения инновационной экономики возрастает значение профилактических расходов на здравоохранение, включая расходы на поддержание здорового образа жизни.

Как отмечают многие исследователи, важнейшей составляющей человеческого капитала выступает капитал образования. Именно образование является одним из факторов экономического роста страны, ее социокультурного развития. А для личности оно выступает как социальное благо, основа формирования и совершенствования человека. Качество и уровень полученных знаний определяются природными способностями и факторами внешней среды. К факторам внешней среды относятся уровень учебного заведения, в котором получены знания; трудолюбие человека, финансовые возможности семьи, оплачивающей образование обучающегося; государственная политика в области образования; государственная и частная финансовая поддержка системы образования. Правда, до сих пор, когда говорят о человеческом капитале, не уделяется должного внимания мотивации человека к получению знаний.

Культурно-нравственный капитал задает стереотипные модели поведения и систему ценностей индивида. Это определяет характер реализации культурно-нравственного капитала в процессе трудовой деятельности. Вместе с тем, языковая и культурная компетенция человека, богатство в форме знаний и идей, которые легитимируют статусы и власть, поддерживают установленный социальный порядок, существующую в обществе иерархию.

Модель человеческого капитала, включающую в себя знания, умения, навыки, социальную идентичность, способности и культурно-нравственный потенциал можно увидеть на рисунке 2.

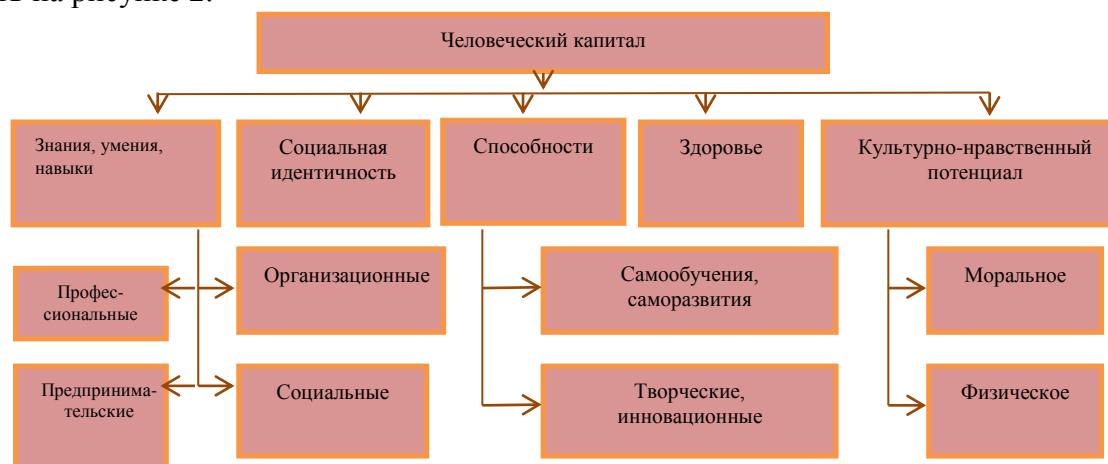

Рисунок 2 - Модель состава инновационно-активного человеческого капитала

Обобщая существующие подходы к анализу структурных элементов человеческого капитала, важно отметить наличие корреляционной зависимости между его различными компонентами. При определении конкурентоспособного человеческого капитала в качестве его важнейшей составляющей необходимо учитывать совокупность интеллектуальных, предпринимательских и инновационных способностей. Кроме того, следует учитывать мобильность, креативность и другие качественные характеристики, приобретаемые в течение жизненного цикла человека и используемые для достижения высокой результативности труда. Причем влияние целенаправленно сформированных активов человеческого капитала на доход гораздо более значимо, чем воздействие таких факторов, как врожденные способности. Отсюда следует, что базовой составляющей человеческого капитала в условиях инновационного развития экономики является его образовательный элемент, являющийся самым динамичным и эффективным компонентом.

Литература

1. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебное пособие - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2008. - 396 с.
2. Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инновационном воспроизводстве. СПб.: Изд. СПбУЭФ, 2006. – 471 с.
3. Нойманн Ф. Методика экономической оценки человеческого капитала // Государственное управление: трансформационные процессы в современном мире: междунар. науч.-практ. конф. Ч. 2. – Мн.: АУП, 2012. – 115 с.
4. Ванкевич В. Экономические отношения занятости: закономерности развития и регулирования. – Мн.: БГЭУ, 2010. – 312 с.
5. Grossman M. On the Concept of Health Capital and the Demand for Health, The Journal of Political Economy. - 1972. -Vol. 80.- № 2. -PP. 223-255 с.

Б. Ж. Шарапаева
А. Д. Кусаинова
С. А. Исмаилова
Д. Д. Жумабай
Астана қ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУ ЖОЛДАРЫ

Туризм әлем бойынша экономикалық табысты салалардың біріне айналып отыр. Қазіргі таңда дүниежүзілік мәнге ие болып отырған бұл сала тек көркем табиғатымен ғана шектелмей, тарих пен археологиялық қазбалардың, мәдениет пен өркениеттің, ел мен жердің, сәулет пен ескерткіштердің тартымдылығымен ерекшеленеді. Дүниежүзілік туристік ұйым мен Дүниежүзілік туризм және саяхат кеңесінің бағалауы бойынша туризм өндірісінде құрылатын әрбір жұмыс орнына басқа салаларда болатын 5-тен 9-ға дейін жұмыс орны келеді екен. Туризм тура немесе жанама түрде экономиканың 32 саласының дамуына ықпал жасайды.

Әлемдік экономиканың барынша қарқынды дамушы саласы саналатын туризмнің дүниежүзілік жалпы ішкі өнімдегі үлесі 10,9%-ды құрап, 3 триллион 500 миллиард долларға бағалануда. Бұл әлемдік инвестицияның жиынтық көлемінің 7%-на тең. Бұл көрсеткіштер өспесе, азаймайды деп жоспарланып отыр. Қазақстанға келетін болсақ, керісінше, қазақстандықтар 2012 жылы ішкі туризм бойынша 186 400 адамға ғана қызмет көрсетіп, шетелге саяхаттаушылардың ішінде тек Түркияның өзіне Қазақстаннан 380 мың 46 адам саяхаттап барған көрінеді. Ал қытайлықтардың мәліметіне қарағанда, 2013 жылы алғашқы жартыжылдықта ғана Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданына шетелден 22,25 млн. адам саяхаттап барып, одан олар 3,86 млрд. доллар табыс тапқан. Ал бұл туристердің 70% қазақстандықтар құраған көрінеді [1]. Осы мәліметтерге сүйене отырып, еліміздегі туризм саласының артта қалғандығына толық көз жеткізе аламыз.

Қазақстанның туристік шаңыраққа айналуына әбден мүмкін деген болжаумен келісуге болады. Себебі, әр аймақтың өзіне тән тарихы, археологиялық қазбалары, табиғаты, елі және салт-дәстүрі бар. Дәл осы тәрізді біздің көркем де әсем жеріміздің түкпір-түкпірінде өзіне ғана тән гауһарларын табуға болады. Мәселен, Жамбылдың Мыңбұлағы, Көкшетаудың Окжетпесі, Алматының шөлейт аймақтарында орналасқан Тамғалысы және басқа да аты аңызға айналған жерлерді айтуымызға болады. Өкінішке орай, туристердің көпшілігінің әуелі танысып өтетін интернет беттерінде Қазақстанның барлық туристік жерлері туралы біліп, танысуларына мүмкіндік жоқтың қасы. Қызығушылық тудыратындай айтылмаса, жазылмаса, көрсетілмесе, шетелдік емес, жергілікті азаматтардың да жеріміздің әсем жерлеріне баруы қиын, және еліміздің ішкі туризмі өкінішке орай әзірге мақтанып айтарлықтай дәрежеде емес. Осы айтылған мәліметтерді негізге алатын болсақ, туризмнің дамуына кері әсер етуші негізгі экономикалық факторларды келесі суретпен сипаттап көретуге болады.

1-сурет - Қазақстан Республикасында туризмді дамытуға кедергі ететін негізгі экономикалық факторлар

1-ші суреттен көріп отырғанымыздай, туризмнің дамуына кедергі келтіретін негізгі факторлар: қаражаттың дұрыс бөлінбеуі, көрші елдермен экономикалық байланыстардың төмендігі, қызмет көрсетудегі жоғары баға, мысалы, визалық тәртіп, туристік тіркелу, т.б., салық мөлшерінің шектен тыс көптігі, Өзбекстан мен Қырғыстан тарапынан бәсекеңің жоғарылығы әсер етеді.

Жалпы алғанда, бүкіләлемдік туристік ұйымының мәліметтеріне қарағанда, 2012 жылы дүние жүзінде 1 миллиард адам өзге елдерге саяхаттап барса, 5 миллиард адам өз еліндегі демалыс орындарының есігін ашқан.

2013 жылғы мәліметтер бойынша туризм саласындағы бәсекеге қабілеттілік рейтингінде Қазақстан 140 елдің ішінде 88-орында тұр. Франция, Германия, Италия, Испания және т.б. елдерінде Қазақстанның имиджін көтеруге 720 миллион теңге жұмсалғанымен, шеттен келетін саяхатшылардың саны консалтингтік компаниялардың бағалауынша, сол жылы 16,2%-ға кеміп кеткен [1]. Бұл ең алдымен демалыстың жоғары құны, әлсіз инфрақұрылым мен қызмет көрсету сапасының төмендігіне байланысты болып отыр. Сондықтан Франция, Германия, Италия, Испания және т.б. елдерінде туризмнің үлесі жалпы ішкі өнімнің кемінде 10%-ын құраса, Қазақстанда бұл 1%-дан да төмен болуда. Әлемдік экономиканың қозғаушы күшіне айналып келе жатқан туризмде Қазақстанда әзірге ешқандай ілгерілеушілік байқалмауда. Мәселен, HeadHunter компаниясының зерттеуіне қарағанда, еңбек демалысын маусым айына дейін алған қазақстандықтардың 46%-ы шетелде өткізген. Демалысын маусымнан жыл соңына дейін жоспарлағандардың 42%-ы да оны шетелде өткізуге қызығушылық білдірген. Ал қазақстандық курорттарға маусымға дейін олардың 11%-ы демалса, одан кейін демалыс алатындардың 22%-ы ғана ел ішінде болуды құп көрген. Ал шетелде демалушылардың әрқайсысы онда 1-2 мың долларға қаржы жұмсауға қауқарлы [2]. Сонымен қатар, «ҚР Индустрия және жаңа технологиялар министрлігінің» сөзін ескеретін болсақ, ішкі туризмді дамыту мақсатында Қазақстанда 2020 жылға дейін туризм саласында жаңадан 100 мыңнан астам тұрақты және 200 мыңға жуық маусымдық жұмыс орны ашылмақ. Бұл Астана, Алматы қалалары мен Алматы, Оңтүстік Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстары және Кендірлі жағажай туризм кластерлері жобалары бойынша жүзеге аспақ. ҚР Сыртқы істер министрлігінің хабарлауынша, Қазақстанда 2015 жылдан бастап 30 күнге дейін визасыз жүріп-тұруына мүмкіндік берілмек. Бұған дейін Қазақстан дипломатиялық төлқұжатпен 56, 38 елмен шетелдік төлқұжатпен, 16 елмен ұлттық төлқұжатпен визасыз жүйе орнатылған болатын [3].

Қазіргі кезде Қазақстанда 270-тен астам лицензия алған туристік фирмалар жұмыс істейді. Оның 83 % халықаралық туризммен шұғылданады. Соған қарамастан, Қазақстан кәсіпкерлері туризмді қазірше жоғары табысты қызмет сферасы деп қарамайды. Олар қаржы шығаруға жүрексінеді. Себебі өндіріс саласындағы салық салудың жеңілдіктеріне, жоғарғы табысқа қызығады. Қазақстанның туристік бейнесін көтеру үшін бірқатар кең көлемде шаралар қажет. Туристік негізгі шаралардың бірі туристік фирмалар мен агентстволардың халықаралық туристік жәрмеңке, көрме, конференция т.б. әлемдік деңгейдегі шараларға қатысуы және Қазақстан жерінде де өткізу. Және де осындай шаралардың бірі Қазақстанда Еуразияның қоғамдық және мәдениет орталығын жасау үшін конгрестік туризмді дамыту деп ойлаймыз. Келесі шаралар, Туризм саласында халықаралық ынтымақтастық жұмыстарын жүргізудің ЮНЕСКО бағдарламаларына қатысу және көп жақты шет елдік мемлекеттермен келісім жасау. Сонымен бірге Қазақстанда әлемдік деңгейде әр түрлі мәдениет, спорт, туристік шаралар өткізілуі қажет. Жалпы алғанда, осы мәселелердің шешімін тапсақ, туризм мемлекеттің экономикасына келесідей оң нәтиже береді деп есептейміз.

Біріншіден, шетел валютасының ішкі айналымдық жылдамдығын қамтамасыз етеді және кәсіпорындардың төлем қабілеттіліктерін арттырып, жиынтық экспорт сияқты экономикалық көрсеткіштерге оң ықпал жасайды.

Екіншіден, халықтың жұмыспен қамтылуын арттыруға көмектеседі.

Үшіншіден, елдің инфрақұрылымын дамытуға жәрдемдеседі.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы туристік индустрияның жоғары деңгейде дамуына келесідей нығайту тетіктерін ұсынуға болады.

1. Туркәсіпорындардың қызмет, сервистік сапасын арттыру.
2. Туризм дамуының нормативті – құқықтық базасын құру.
3. Келу және ішкі туризм бойынша экономикалық механизмін құру.
4. Туристік қызметтерді сертификаттау мен лицензиялау саясатын қатаң жүзеге асыру.
5. Туристік шаруашылықтағы ұйымдарға, банктік құрылымдарға, көліктік, қонақ үйлік және сақтандыру компанияларының жұмыс істеуіне ыңғайлы жағдай жасау.

Біздің зерттеу нәтижелеріміз бойынша Қазақстанда туризм саласын дамыту өте қолайлы, Қазақстан тау-тастарға, өзен-көлдерге, ландшафтқа, әдемі де әсем, көрікті жерлерге, сондай-ақ аң-құсы мен өсімдік әлеміне өте бай. Осы артықшылықтарын пайдалана отырып, туризмді жоғары дәрежеде дамытуға болады. Жоғарыда аталып өткен факторларды жою арқылы және осыған орай жасалған ұсыныстарды жүзеге асыратын болсақ, Қазақстанда туризм қарқынды дами түседі деп есептейміз.

Әдебиеттер

1. <http://flatik.ru/mazmni-kirispe-i-tarau-turizm-salasindai-marketingti-sipattama-index-2>
2. <http://www.inform.kz/kaz/article/2611501>
3. <http://freeref.ru/wievjob.php?id=637826>

Н. А. Урузбаева
Д. А. Айбосынова
г. Астана

РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

В связи с особенностями социально-экономического развития регионов страны, различиями в структуре их экономики, а также неравномерным распределением населения, сектор МСП в регионах Казахстана развит неравномерно.

Обзор численности активных субъектов МСП в региональном разрезе на 2013 г., показывает, что, как и в прежние годы, их наибольшее количество размещено в Южно-Казахстанской (125 682 ед.), в Алматинской (95863 ед.) областях и в г. Алматы (119 462 ед.). Наименьшее число активных субъектов МСП приходится на Северо-Казахстанскую (25775 ед.), Кызылординскую (27269 ед.) и Западно-Казахстанскую (30337 ед.) области. Однако нельзя не отметить, что за последние пять лет названные отстающие регионы продемонстрировали рост числа действующих МСБ. Особенно стабильную динамику с 2009 года показали Кызылординская область (14557 ед.) и Западно-Казахстанская область (18986 ед.) [1].

Из всех зарегистрированных субъектов МСП порядка 55% являются активно действующими, т.е. осуществляют постоянную операционную деятельность и сдают отчетность в статистические органы. Таким образом, около 635 тыс. субъектов МСП не ведут активную деятельность не только в силу определенных негативных факторов, таких, как простой по причине убыточности, сезонной зависимости работ в ряде отраслей, но и в силу отсутствия операций в связи с недавней регистрацией.

Ранжирование регионов по доле активности субъектов МСП показывает, что, как правило, чем выше процент активных субъектов МСП в общем числе зарегистрированных субъектов малого и среднего предпринимательства, тем лучшие условия для стабильного ведения бизнеса созданы в регионе. Наибольшие значения по данному показателю по состоянию на 01.01.2013 г. имеют Актыбинская (65%), Западно-Казахстанская (63%) и Мангистауская (61%) области. Ниже среднереспубликанского значения доля активных МСП оказалась в 5 регионах: в Кызылординской (53%), Ақмолинской (52%) областях и г. Астана (51%). При этом в двух регионах – в г. Алматы и в Жамбылской области – активно действующих субъектов МСП оказалось менее половины зарегистрированных предпринимателей – 43% и 48% соответственно.

В структуре активных субъектов МСП по организационно-правовым формам на 01.01.2013 г. наибольшая доля предприятий МСП наблюдалась в г. Алматы (23%) и в Южно-Казахстанской области (10%). Менее 3% занимают субъекты МСП Жамбылской (2,4%) и Западно-Казахстанской (2,8%) областей.

Индивидуальное предпринимательство, как наиболее популярная регистрационная форма, в 2013 году преобладала в г. Алматы (13,1%), Алматинской (11,5%) и Южно-Казахстанской (10,6%) областях. Наиболее благоприятные условия для развития КФХ созданы в Южно-Казахстанской и Алматинской областях, в которых сосредоточено более 65% всех крестьянских хозяйств республики [1].

На основе данных по количеству зарегистрированных предприятий с иностранным участием либо в иностранной собственности можно утверждать, что наиболее привлекательными для зарубежных инвесторов являются г. Астана и Алматы. Здесь доля МСП (юридических лиц) с иностранным участием или в иностранной собственности составляет соответственно 15,2% и 9,7% общего количества предприятий региона. В пятерку регионов с привлекательным для зарубежных инвесторов бизнес-климатом вошли также Атырауская (8,3%), Мангистауская (7,1%) и Северо-Казахстанская (6,4%) области.

На уровень развития сферы МСП в регионах влияет численность экономически активного населения. Наибольшее количество активно действующих субъектов МСП в расчете на 1 000 жителей экономически активного населения в 2013 году наблюдалось в гг. Алматы и Астана (по 80 и 74 ед. в каждом), Атырауской (57 ед.) и Мангистауской (55 ед.) областях. Наименьшая концентрация субъектов МСП, как и в предыдущем году, наблюдается в Кызылординской (37 ед.), Жамбылской (41 ед.) и Северо-Казахстанской (45 ед.) областях.

Общая численность занятых в МСП в последние годы снижается и по итогам 2013 года составила 2 576 899 чел., что на 3,6% ниже аналогичного показателя 2012 года. Распределение населения, занятого в МСП, по регионам, неравномерно. Наибольший удельный вес занятого населения в 2013 году, как и в 2012 году, наблюдается в МСП г. Алматы (16%), Южно-Казахстанской (10,3%), Алматинской (9,5%) и Восточно-Казахстанской (8,6%) областях. Наименьшая численность занятых в МСП, также как и в предыдущие годы, наблюдается в Кызылординской (2,7%), Мангистауской (3,2%) и Атырауской (3,4%) областях [1].

В региональном разрезе наибольший вклад в выпуск продукции осуществляют субъекты МСП гг. Алматы и Астана, объем выпуска продукции МСП которых составляет 37% общего выпуска продукции МСП страны. Среди остальных регионов наибольший уровень выпуска продукции обеспечили субъекты МСП Алматинской (7,1%), Южно-Казахстанской (5,9%) и Карагандинской (5,8%) областей. Наименьшие показатели в отношении республиканского значения наблюдаются в Кызылординской (2,7%), Жамбылской (2,9%) и Северо-Казахстанской (3,2%) областях.

Доминирующую позицию в региональной структуре кредитования банками субъектов малого предпринимательства (СМП) занимают кредиты банков г. Алматы, доля которых по состоянию на 01.01.2013 г. составила 53% всех банковских кредитов СМП в стране. По состоянию на 01.01.2013 г. размер совокупного ссудного портфеля БУ по

кредитам малому предпринимательству составил 1 412 млрд.тенге, из них кредиты МСП в г. Алматы – 750 млрд.тенге. Второе место по величине ссудного портфеля банков по кредитам МСП принадлежит г. Астане, где объем кредитов МСП составил 170 млрд. тенге. На оба города приходится практически две третьих всех банковских кредитов Казахстана, выданных МСП.

Среди остальных регионов наибольший размер ссудного портфеля приходится на Карагандинскую (72 млрд. тенге) и Восточно-Казахстанскую (65 млрд. тенге) области. Наименьшие же объемы кредитных средств были выданы МСП Кызылординской (11 млрд. тенге) и Акмолинской (17 млрд. тенге) областей.

Доминирование доли кредитования МСП г. Алматы обусловлено наличием в городе более дорогих и ликвидных залогов, по сравнению с другими регионами страны, а также больших оборотов и большей доступностью финансовых институтов – почти все головные офисы банков расположены в финансовом центре Казахстана. С другой стороны, наличие в большинстве банков лимитов, установленных для региональных филиалов на кредитование предпринимателей, предполагает рассмотрение и одобрение всех крупных кредитов непосредственно в головных офисах, находящихся в г. Алматы. В результате часть кредитных средств, которая идет на финансирование регионов, зачисляется в актив г. Алматы.

Доля кредитов банков вне областных центров Жамбылской области составила 4%, в Западно-Казахстанской и Костанайской областях – по 3% в каждой, в Акмолинской – 2% и в Атырауской области – 1%. Не получают кредитов банков субъекты малого предпринимательства вне областных центров Мангистауской, Южно-Казахстанской, Северо-Казахстанской, Кызылординской и Актюбинской областей.

Сравнительный анализ развития сектора МСП в регионах Казахстана позволяет сделать следующие выводы:

- По итогам 2013 года по количеству активных субъектов МСП традиционно лидируют Южно-Казахстанская область, г. Алматы и Алматинская области, хотя по доле активных субъектов МСП в общем количестве зарегистрированных субъектов МСП первые позиции заняли Актюбинская и Западно-Казахстанская области.

- Традиционно г. Алматы является регионом с наибольшим количеством предприятий МСП, зарегистрированных в форме юридического лица, за счет производительности которых город имеет наибольшие показатели выпуска продукции МСП и численности занятого в нем населения.

- Наблюдается диспропорция распределения кредитов БВУ малому предпринимательству среди регионов Казахстана и внутри самих регионов:

- Более половины кредитов малому предпринимательству приходится только на гг. Астана и Алматы,

- Без учета гг. Астана и Алматы совокупная доля кредитов малому предпринимательству вне областных центров составляет лишь 12%.

Литература

1. Малое и среднее предпринимательство в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Астана, 2014. – 94 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА

В нашей стране научные исследования в области менеджмента стали проводиться с конца XX века. Здесь не решены многие базовые проблемы, вышедшие из теории социального управления. Рассмотрим пять наиболее важных современных проблем менеджмента.

Первая проблема. В системе социального управления требуется уточнить логичное упорядочение: теория управления – теория социального управления – теория менеджмента.

Базовое, исходное понятие – управление. Сущностью управления любого рода является приведение одной системы в состояние, задаваемое программой другой системы. Все виды управления предполагают наличие минимум двух систем – управляющей и управляемой. Управляемая система функционирует по программе управляющей, т.е. исполнитель выполняет команды системы верхнего уровня.

В зависимости от характера субстратов и программ в науке управления выделяют четыре типа: 1) абиотическое управление в неживых системах (пример – Солнечная система); 2) техническое управление (пример – станки с ЧПУ); 3) биотическое управление (живые системы); 4) социальное управление (человеческое общество). Принципиально важное значение для управления имеет наличие программы, реализуемой исполнителем. Для неживых систем – это объективные законы; технических – алгоритмы; живых – генетические программы; социальных – социокультурные программы (цели, планы, проекты).

Вторая проблема. Необходимо построение общей теории менеджмента. Менеджмент можно считать видом социального управления, причем управления, ориентированного на экономические системы. Других руководителей (филармоний, лечебных учреждений, школ и пр.) хотя они и выполняют управленческие функции, не называют менеджерами. Если менеджмент понимать как вид социального управления, обращенного на весь спектр восьми сфер общественной жизни (управление экономикой, наукой, экологией, медициной, образованием, искусством, физкультурой, управлением), то вполне можно было бы создать общую теорию менеджмента, или теорию социального управления.

Третья проблема. Также требуется и решение одной из главных задач теории менеджмента: анализ типологии функций управления. В этой области разброс составляет от 3 до 120. Проводимый с 1976 г. анализ показывает, что менеджмент реализует пять базовых функций: 1) планирование – определяет программу деятельности; 2) организация – создает систему, реализующую программу; 3) руководство – принимает управленческие решения; 4) контроль – осуществляет обратные связи; 5) регулирование – вносит коррективы по данным контроля. Все оставшиеся функции (сбор, анализ информации, обеспечение материалами и пр.) не являются управленческими, это функции познавательные, научные, снабженческие и пр.

Четвертая проблема. Необходимо и четкое построение теории социального управления и теории менеджмента. Управление в его социальном виде, включая менеджмент, является деятельностью, поэтому построение теории возможно на основе компонентного анализа управленческой деятельности: теория субъекта управления; теория объекта управления; теория средств управления; теория процесса управления; теория условий управления; теория результата управления; теория системы управления; теория среды управления.

Пятая проблема. Применение для теории менеджмента разработок по алгоритму человеческой деятельности. Субъект управления логически предпринимает шаги: идея – концепция – программа – механизм реализации – деятельность. Учитываем, что:

- в идее сформулирована сущностная задача деятельности;
- в концепции приведена содержательная развертка идеи и определена ее специфика;
- программа является качественным и количественным фактором определения цели, подлежащей реализации;
- механизм реализации содержит возможности четкого определения всех компонентов деятельности, направленной на реализацию программы;

И только после выполнения указанных шагов можно и следует начинать деятельность, которая обещает быть эффективной.

В настоящее время в Казахстане существует множество проблем менеджмента. На данный момент в нашей стране не выработаны теоретические и методологические основы по использованию менеджмента на практике. Принципы западного менеджмента малоприменимы в Казахстане, поэтому их сложно использовать для решения этих проблем. Конечно, стоит уделять внимание теории и опыту иностранного менеджмента, но необходимо четко понимать различия в принципах управления в Казахстане и за рубежом. Поэтому, прежде чем внедрять инновации, очень важно адаптировать их под определенные черты менталитета и культуры казахстанского человека. Несмотря на все вышесказанное, хотелось бы отметить, что при правильном и профессиональном подходе можно не только найти решение всех проблем менеджмента организации, но и избежать столкновения со многими из них, более того, повысить эффективность и качество управления, а вследствие и всего производственного процесса.

Литература

1. Симоненко, Н.Н. Современные проблемы экономики и управления : учеб.пособие / Н.Н. Симоненко, П.С. Протченко. – Хабаровск: Изд-во «ДВГУПС», 2005. – 79 с.
2. Симоненко, Н.Н. Управление системой экономических отношений на муниципальном уровне : монография / Н.Н. Симоненко, В.Н. Симоненко, В.А. Вдовина. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2009. – 156 с.
3. Симоненко Н.Н., Симоненко В.Н. Управление бизнес-процессами в предпринимательской деятельности (учебное пособие) // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, № 11 (часть 1), 2013, С. 127.
4. Максимцов М.М. Менеджмент. Учебник для вузов/Под ред. проф. М.М. Максимцова, проф. М.А. Комарова. 2 е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005, — С. 38.

Н. А. Курманов
Э. Р. Джунусова
г. Астана

НЕОБХОДИМОСТЬ И РАЗВИТИЕ КОНТРОЛЛИНГА В КАЗАХСТАНЕ

Контроллинг — относительно новое понятие, которое возникло на стыке экономического анализа, управленческого учета и менеджмента. На современном этапе данное понятие широко применяется в управленческом учете.

Сам термин зародился в Америке, в 70-е годы перекочевал в Западную Европу, а затем в начале 90-х в СНГ.

Несмотря на то, что этимология слова контроллинг связана с английским to control - контролировать, управлять, - в Великобритании и США используется термин managerial accounting, management accounting — управленческий учет.

В Казахстане же термин «контроллинг» активно стал применяться только в начале этого века.

В основе этой новой концепции системного управления организацией лежит стремление обеспечить успешное функционирование организационной системы (предприятия, торговой фирмы, банка и др.) в долгосрочной перспективе путем:

- адаптации стратегических и оперативных (тактических) целей к изменяющимся условиям внешней среды;
- согласования оперативных планов со стратегическим планом развития организационной системы;
- координации и интеграции оперативных планов по разным бизнес-процессам;
- создания системы разработки управленческих решений и обеспечения менеджеров информацией для различных уровней управления в оптимальные промежутки времени;
- создания системы контроля над исполнением планов, корректировки их содержания и сроков реализации;
- адаптации организационной структуры управления предприятием с целью повышения ее гибкости и способности быстро реагировать на меняющиеся требования внешней среды [1].

Одной из главных причин возникновения и внедрения современных принципов разработки и принятия управленческих решений на основе концепции контроллинга стала необходимость в системной интеграции различных аспектов управления бизнес-процессами в организационной системе.

Как все новое, часто одно понятие путают с другим: так понятие контроллинга путают с управленческим учетом.

Применение новшеств часто приводит к изменениям в окружающей среде, так планирование по отдельным аспектам трансформировалось в комплексное программно-целевое планирование, управление сбытом и продажами – в маркетинг, бухгалтерский и производственный учет – в систему контроля и регулирования. В целом наблюдаемая эволюция функций управления организацией с их интегрированием в систему контроллинга отражает основную тенденцию комплексного (системного) подхода к управлению.

Контроллинг является процессом управления, и для него также характерны функции управления, однако существуют свои особенности.

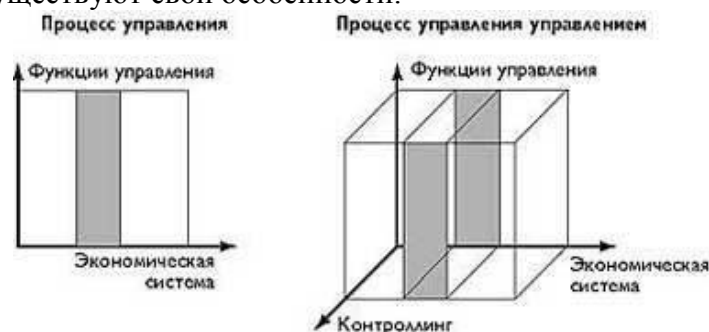

Рис. 1. Сравнение системы управления и контроллинга [2]

Эффективность системы контроллинга определяется эффективностью управления, таким образом, контроллинг действительно является обратной связью по управлению. Например, для планирования производственной программы могут использоваться различные способы, в частности, линейное и нелинейное программирование, статистические методы и др. В зависимости от ситуации, контроллинг позволяет для конкретной экономической системы выбрать наиболее подходящий по показателям качества принимаемых решений метод, согласующийся с целями управления.

Контроллинг можно определить как систему проверки того, насколько успешно предприятие продвигается к своей цели.

Целью контроллинга является поддержание эффективного функционирования предприятия, которое добиться высоким качеством выпускаемой продукции, завоеванием и расширением рынка продаж, снижением затрат на производство, снижением цен, независимостью от кредиторов и т.д.

Для этого контроллинг обеспечивает выполнение следующих функций:

- координация управленческой деятельности по достижению целей предприятия;
- информационная и консультационная поддержка принятия управленческих решений;
- создание и обеспечение функционирования общей информационной системы управления предприятием;
- обеспечение рациональности управленческого процесса.

Прежде всего, в системе контроллинга заинтересованы владельцы капитала, так как именно эффективность будет определять уровень издержек альтернативного вложения капитала.

Далее, кто заинтересован в системе контроллинга - это руководящий состав (ТОП - менеджеры), от результативной деятельности которого определяется эффективность деятельности предприятия.

Цепочка может продвигаться далее, вплоть до конкретного исполнителя.

Для решения поставленных задач в контроллинге применяются различные методы, применяемые в управленческом учете (позаказный и попроцессный методы распределения затрат, метод анализа процессов, директ-костинг, таргет-костинг и др.).

Существует несколько проблем практического внедрения контроллинга в Казахстане. Успех проекта зависит в первую очередь от того, насколько в проект вовлечен топ-менеджмент компании.

Во-первых, именно топ-менеджмент является главным заказчиком проектов по контроллингу. Попытки реализовать контроллинг без участия основного заказчика не так уж редки, однако каков эффект таких проектов? Здравый смысл (и опыт) говорит о том, что эффект близок к нулю.

Во-вторых, проект почти всегда сопровождается реинжинирингом бизнес-процессов и, как следствие, организационными изменениями в компании, изменением показателей эффективности деятельности подразделений и их руководителей.

Низкое качество нормативно-справочной информации (НСИ) не дает возможности качественно выполнять планирование. Нормативная база советского периода устарела и неадекватна новым условиям хозяйствования. Предприятия при создании новой нормативной базы вынуждены опираться в основном на собственные силы. Конечно, это затрудняет внедрение технологии контроллинга, однако не имеет смысла ждать, когда работа по приведению в порядок технологических норм, норм труда и расценок будет завершена. Наоборот, анализ отклонений фактического расхода сырья и материалов на производство продукции от нормативного расхода, анализ отклонений фактических затрат рабочего времени от нормативных позволит быстро выявить ошибки в нормативах и внести необходимые коррективы.

Иногда складывается впечатление, что лучшие менеджеры казахстанских предприятий работают в управлениях капитального строительства или подразделениях, отвечающих за капитальный ремонт. Почти со 100%-й вероятностью на вопрос, а всегда ли у вас капитальный ремонт или строительство укладывается в смету, получаешь положительный ответ. Менеджерам основного производства, казалось бы, следует поучиться опыту у коллег – в производстве не всегда такая радужная картина с выполнением планов по себестоимости. Здравый смысл подсказывает, однако, что такая аномалия не может быть объяснена только высоким профессионализмом менеджеров, управляющих ремонтом и капитальными вложениями.

Наиболее активное развитие контроллинга на данный момент наблюдается в крупных городах Казахстана, таких как: Астана, Алматы и Атырау. Правительством Республики Казахстан рекомендуется развивать реальный сектор экономики, оказывать помощь малому и среднему бизнесу, особенно в сфере перерабатывающего производства, которым для динамичного развития необходим хороший менеджмент и применение контроллинга.

В своем послании «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана» Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев подчеркнул: «Устойчивое и сбалансированное развитие в ближайшее десятилетие будет обеспечено за счет ускоренной диверсификации и повышения конкурентоспособности национальной экономики. Важнейшей задачей является комплексный рост производительности труда» [3].

Решение многих вопросов повышения конкурентоспособности национальной экономики находится в компетенции контроллеров, которых необходимо готовить из среды нынешних специалистов для дальнейшего применения из навыков и умений не только в крупном, но и в среднем и малом бизнесе республики.

Результатом от внедрения системы контроллинга в Казахстане должна стать система, которая способствует повышению эффективности деятельности предприятия и позволяет:

- предвидеть результаты деятельности;
- планировать деятельность, с целью повышения эффективности использования ресурсов предприятия;
- своевременно получать точную информацию необходимую для принятия управленческих решений;
- эффективно использовать налоговое планирование и схемы оптимизации (минимизации) налогообложения. Надо отметить, что на данный момент развитию контроллинга в Казахстане уделяется недостаточно внимания, в отличие от развитых стран и России, где разрабатываются компьютерные программы и системы по анализу и контроллингу для предприятий разного уровня и даже для государственного бюджета.

Применение альтернативных расчетов в системе контроллинга позволяет просчитывать различные варианты поведения предприятия на рынке, что немаловажно в период неопределенности и скачкообразного развития экономики.

Используемая в Казахстане методика контроллинга, основанная на отдельном учете производственных расходов с выделением накладных расходов, упрощает схему перераспределения накладных расходов по местам возникновения затрат и дает возможность рассчитывать фактическую себестоимость продукта, однако, предложенная методика дает возможность перераспределять накладные расходы при производстве нескольких видов продуктов.

На данный момент для ведения контроллинга нет необходимости создавать дополнительные структурные подразделения, что особенно не целесообразно для предприятий малого и среднего бизнеса. Функции службы контроллинга могут осуществлять финансовые отделы, планово-экономические структуры или контроллингом может функционировать в системе учета и контроля предприятия.

Применение методов контроллинга на предприятиях республики должно стать альтернативой иждивенческой позиции предпринимателей и, в то же время, должно способствовать грамотному выбору кредиторов, поставщиков и других контрагентов в условиях глобальной конкуренции.

Литература

1. Гиляровская Л. Белкин В. Контролинг как база обоснования и принятия управленческих решений // Управление собственностью.– 2002.– № 2.– С.31-37.
2. Манн Р., Майер Э. Контролинг для начинающих. – М.: Финансы и статистика, 1995.

3. Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 29 января 2010 года

4. Ташенова С.Д. Контроллинг: Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2007.

С. К. Ибраева
г. Астана

ВЛИЯНИЕ «ЕХРО – 2017» НА ЭКОНОМИКУ РК: ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ

В сфере экономики выставка «ЭКСПО - 2017» должна стать «инновационным трамплином» для Казахстана. Лейтмотивом выставки будет энергия как двигатель экономики.

Вопрос прибыльности при проведении ЕХРО-2017 в Астане целиком и полностью зависит от параметров, заложенных организаторами до непосредственного мероприятия. Международная выставка ЕХРО является весьма капиталоемким мероприятием, которое отражает экономические достижения страны-организатора и позволяет частично возместить затраты лишь при наличии достаточно большого количества посетителей. По имеющимся данным, предполагаемые усредненные расходы на выставку в Астане составят 1,6 млрд. долларов.

На сегодняшний день известно, что из бюджета будет выделено 250 млн. евро на строительство инфраструктуры, коммуникаций и подготовку места проведения. Также планируется привлечь около 1 млрд. евро на строительство павильонов и гостиниц. Соотношение прибыли к общим расходам показывает: какой уровень организации и готовности был в каждом из случаев. Например, потери от ЕХРО в Ванкувере (Канада) в 1986 году составили 33 млн. долларов, а в Ганновере (Германия) в 2000 году общие затраты превысили выручку на 1,1 млрд. долларов. В то же время, доходной оказалась Всемирная выставка ЕХРО проведенная в Шанхае (Китай) в 2010 году, которую посетило порядка 80 млн. человек, из которых большинство – жители Китая. Операционный доход составил 157 млн. долларов.

На расширенном заседании Политического совета партии «Нур Отан» Президент Нурсултан Назарбаев объявил о новой экономической политике государства «Нурлы жол». Как отметил Глава государства, стержнем новой экономической политики станет план инфраструктурного развития, рассчитанный на пять лет.

«Я из своего большого опыта предвижу, что ближайшие годы станут временем глобальных испытаний в мире и для нас тоже. Будет меняться архитектура мира. Достоинно пройти через этот этап смогут не все государства. Этот этап пройдут только сильные, сплоченные державы», - сказал Н. Назарбаев.

Огромные инвестиции будут вкладываться в инфраструктурную перестройку, в том числе на строительство объектов «ЭКСПО-2017».

На продолжение строительства комплекса «ЭКСПО-2017» Глава государства поручил выделить для кредитования 40 миллиардов тенге в 2015 году дополнительно к уже направленным 25 миллиардам.

Что касается предполагаемых доходов, то «Коммерческая деятельность в ходе подготовки и во время проведения ЭКСПО-2017 принесет общий доход более 283 млн евро. Об этом в ходе собрания международных участников выставки в Астане сообщил

директор Департамента коммерциализации и инвестиций НК «Астана ЭКСПО-2017» – Ержан Мейрамов.

«Ожидается, что коммерческая деятельность в ходе подготовки и во время проведения ЭКСПО-2017 принесет общий доход более 283 миллионов евро. Планируется, что порядка 81% этой суммы составят средства от спонсоров и от реализации билетов. В целом, ожидается более 5 миллионов посетителей выставки – в этом случае доход от реализации билетов составит более 82 млн евро», - заявил он.

Вместе с тем, как сообщил Е. Мейрамов, организатор выставки установит четыре категории спонсорства с различными преференциями в зависимости от суммы помощи. При этом для спонсоров запланированы налоговые преференции, а также права на эксклюзивную продажу товаров и услуг. Кроме того, план коммерциализации выставки направлен на снижение государственных расходов по проведению ЭКСПО-2017, а также на максимальное увеличение возможных доходов. При этом все мероприятия Плана будут проводиться в строгом соответствии с правилами Международного бюро выставок. Также при подготовке к Международной выставке создаются условия для развития отечественного бизнеса. Например, возможна организация услуг общепита, розничной торговли, электронной коммерции, гостиничного и туристического бизнеса, концертов и развлекательных мероприятий.

По словам организаторов выставки эффект от мероприятия ожидается значительный. Выставка, как общенациональный проект, который придаст мощный импульс дальнейшей диверсификации и модернизации нашей экономики. Большой толчок получит туристическая отрасль, гостиничный бизнес, сфера услуг. Это и развитие малого и среднего предпринимательства, новые рабочие места.

Часть объектов выставки в последующем будут переданы научным лабораториям Назарбаев Университета, экспозиции и стенды станут постоянно действующими площадками для демонстрации инновационных разработок.

Другими словами, «ЭКСПО-2017» - это возможность создания центра по переходу к третьей индустриальной революции, основанной на альтернативной экономике, высоких технологиях, возобновляемой энергетике.

Важной чертой всех выставок ЭКСПО является то, что на них находится место всем. Так будет и с Астанинской выставкой в 2017 году, куда будут привлечены представители самых разнообразных сфер деятельности.

Также необходимо отметить и тот факт, что с проведением данного грандиозного мероприятия есть положительные и отрицательные стороны, то преимущества и недостатки выставки также отразятся на всех. Хотелось бы начать с плюсов.

По словам председателя правления АО «Национальная компания «Астана ЭКСПО-2017», «Разговоры о том, что выставка не окупится, – это лишь домыслы, не подкрепленные никакими фактами. Я гарантирую, что проект будет окупаемым. Но не нужно измерять ценность ЭКСПО только деньгами. Она останется в качестве наследия будущим поколениям как проект с социальным, образовательным, в конце концов, духовным значением, казахстанцы будут его вспоминать еще десятки лет. И наша задача – чтобы выставка осталась в памяти народа как грандиозное, уникальное событие».

Инфографика. Какие потенциальные выгоды и возможности можно ожидать от проведения.

Также нужно добавить, что: «Проведение «ЭКСПО-2017» станет дополнительным стимулом для экономического и инфраструктурного развития как столицы, так и республики в целом, создания десятков тысяч рабочих мест, развития внутреннего туризма, увеличения потока иностранных туристов, мобилизации экономических и социальных ресурсов Казахстана. Вся эта инфраструктура, построенные здания, полученный опыт, новые знания — будут использоваться на благо наших граждан. Мы ожидаем применения достижений науки и инноваций, продемонстрированных на выставке в реальном секторе экономики». Кроме того, территория выставки войдет в специальную экономическую зону «Астана — новый город», где предусмотрены налоговые и таможенные преференции.

Что же касается минусов, это прежде всего сокращение расходов государственного бюджета.

Примеры из интервью. Марат Шибуттов, политолог: «Плюс только один, все остальное – минусы». Среди них он выделяет:

- формат выставок в целом для развивающихся стран абсолютно бесполезный и крайне затратный;
- помимо расходов на саму выставку, есть еще большие расходы на развитие альтернативной энергетики;
- напрягаем компании, чтобы хоть что-то там выставить (т.е. отвлекаем от основных проблем).

ЭКСПО-2017 рискует оказаться очередной «потемкинской деревней», а несмотря на все минусы, я все же верю что «ЭКСПО 2017» - это не пустая трата денег, а четко продуманная политика нашего Елбасы и Правительства.

Наступил 2015 год. Уже через 2 года Астана примет в свои объятия миллионы людей из разных уголков мира. Уже сейчас стоит рассмотреть все детали организации. Молодежь – опора и будущее Республики. Тысячи молодых людей смогут проявить свой потенциал. «У меня нет никаких сомнений, что все казахстанцы примут активное участие в подготовке к Международной выставке», - отмечает Президент. Действительно, весь народ должен принять участие в этом знаменательном событии. Школьники и студенты смогут поделиться своими идеями и мыслями по данному вопросу, а в свободное время могут устроиться экскурсоводами для иностранных граждан, познакомив их с богатейшей

культурой и бытом казахстанского народа. Уверена, что каждый согласился бы помочь в организации выставки, ведь всё это делается для достижения одной общей светлой цели.

«EXPO 2017» – это большое событие и большая ответственность, народ Казахстана должен показать своё известное гостеприимство и радушие. Работа предстоит немалая, но общими усилиями не трудно будет достичь до необходимого результата. «Это будет ещё одна «народная стройка» Казахстана. Успех Астаны в борьбе за право проведения «EXPO 2017» – это успех всего народа Казахстана», - считает Лидер.

Литература

1. Послание Главы государства народу Казахстана от 11.11.2014 «Нұрлы жол – Путь в будущее».
2. Послание Главы государства народу Казахстана от 17.01.2014 «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее».
3. <http://www.akorda.kz>
4. <https://expo2017astana.com>
5. <http://astana.gov.kz>.

Ю. А. Стацурина
Г. Ж. Орманова
г. Астана

УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ КАК ФАКТОР УСПЕХА ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Качество – это степень соответствия совокупности присущих характеристик требованиям. В современных условиях конкурентной борьбы, качество является конечной целью любого производителя, обеспечение качества во многом зависит от организации работ на предварительных этапах его жизненного цикла [1].

Под управлением качеством продукции понимают постоянный, планомерный, целеустремленный процесс воздействия на всех уровнях на факторы и условия, обеспечивающий создание продукции оптимального качества и полноценное ее использование.

До недавнего времени при решении проблем качества предприятия ориентировались на технический уровень качества продукции без учета потребностей рынка. Вместе с тем, следует отметить, что отечественная система управления качеством внесла существенный вклад в развитие подходов к управлению качеством продукции во всем мире. В этом вопросе отечественный опыт учтен при разработке международных стандартов по системам качества.

Система качества, регламентированная международным стандартом ИСО 9004, охватывает весь жизненный цикл изделия от проектирования до утилизации и распространяется на такие элементы системы, как маркетинг, материально-техническое обеспечение, сбыт, обслуживание.

Системный подход к управлению качеством продукции предполагает четкое взаимодействие всех отделов и органов управления предприятием.

Система управления качеством продукции представляет собой совокупность управленческих органов и объектов управления, мероприятий, методов и средств, направленных на установление, обеспечение и поддержание высокого уровня качества продукции. Система управления качеством продукции включает следующие функции:

1. Функции стратегического, тактического и оперативного управления.
2. Функции принятия решений, управляющих воздействий, анализа и учета, информационно-контрольные.
3. Функции специализированные и общие для всех стадий жизненного цикла продукции.
4. Функции управления по научно-техническим, производственным, экономическим и социальным факторам и условиям [2].

Рыночная экономика в качестве одной из важнейших характеристик включает конкуренцию между субъектами и объектами рынка. Под конкуренцией понимают соперничество между отдельными лицами или хозяйственными единицами, заинтересованными в достижении одной и той же цели на каком-либо поприще.

С конкуренцией тесно связано и понятие конкурентоспособности. *Конкурентоспособность* – способность выдерживать конкуренцию, противостоять ей. При этом понятие конкурентоспособности применяют как к товарам (услугам), так и к предприятиям, фирмам и другим организациям.

В условиях конкурентной борьбы предприятия смогут успешно развиваться, внедряя системное управление качеством продукции. В настоящее время растущая требовательность к улучшению качества изделий - одна из характерных черт развития мирового рынка.

Повышение и управление качества продукции в условиях конкурентной среды являются наиболее важными и сложными задачами для любого производителя товаров и услуг. Особенно остро проблема качества стоит на современном этапе развития рыночных отношений, когда отечественным производителям приходится сталкиваться с жестокой конкуренцией не только на внешнем, но и на внутреннем рынке. Несмотря на то, что в настоящее время эту проблему в значительной мере заслоняют другие: общий кризис производства, кризис неплатежей, девальвация национальной валюты, повышение цен на всех отраслях торговли, и с маркетинговых позиций она определенно относится к числу наиболее неотложных задач отечественной экономики.

Основным звеном по выпуску качественной продукции являются работники и одним из важнейших направлений на современном этапе развития экономической системы является активизация их человеческого фактора. Никакая система менеджмента качества никогда не будет иметь успеха до тех пор, пока все сотрудники сами не убедятся в необходимости выпуска качественной продукции. Когда все трудящиеся чувствуют ответственность за качество выполняемой ими работы, тогда можно быть уверенным в том, что конечная продукция будет отвечать всем высоким требованиям. Таким образом, в настоящее время важнейшую основу долгосрочных конкурентных преимуществ любой организации закономерно составляют человеческие ресурсы, т.е. люди, их высокая квалификация, система ценностных ориентаций, знания, навыки, умения и стремление к реализации поставленных целей, трудовая мораль. Ключевые задачи организационного управления сегодня сосредоточены на рациональном использовании персонала, однако, сами по себе работники не могут создать систему управления, отличающуюся единством целей и действий, общностью корпоративных ценностей и интересов. Очевидно, что объединение в единое целое работников, каждый из которых обладает своими собственными интересами, возможно только на основе эффективной организации их деятельности.

1 февраля 2010 года Указом Президента Республики Казахстан был утверждён Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года. Период разработки Стратегического плана до 2020 года совпал по времени с началом самого серьёзного глобального финансово-экономического кризиса за последние семьдесят лет. В результате акцент при разработке Стратегического плана до 2020 года был сделан на осуществлении мер, направленных на повышение устойчивости

национальной экономики к негативным последствиям мировых или региональных кризисов [1].

В ближайшее десятилетие приоритетными в деятельности государства будут пять ключевых направлений: подготовка к посткризисному развитию; обеспечение устойчивого роста экономики за счёт ускорения диверсификации через индустриализацию и развитие инфраструктуры; инвестиции в будущее – повышение конкурентоспособности человеческого капитала для достижения устойчивого экономического роста, процветания и социального благополучия казахстанцев; обеспечение населения качественными социальными и жилищно-коммунальными услугами; укрепление межнационального согласия, безопасности, стабильности международных отношений.

В результате реализации Стратегического плана – 2020 Казахстан должен достичь следующих ключевых показателей в 2020 году: выйти из мирового кризиса более сильной и конкурентоспособной, с диверсифицированной экономикой и населением, активно вовлечённым в новую экономику; войти в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира с благоприятным деловым климатом, позволяющим привлекать значительные иностранные инвестиции в несырьевые сектора экономики страны; обладать человеческими ресурсами, необходимыми для развития диверсифицированной экономики, а также иметь инфраструктуру, необходимую для обслуживания отечественных предпринимателей и экспортёров; поднять казахстанскую экономику в реальном выражении более чем на треть по отношению к уровню 2009 года; снизить долю населения с доходами ниже прожиточного минимума снизится до 8% [3].

Главным достижением реализации Стратегического плана – 2020 должно стать значительное повышение благосостояния граждан страны в результате последовательной диверсификации и качественного улучшения структуры экономического роста Казахстана.

Литература

1. Гличев А. В. Основы управления качеством продукции. – М.: РИА «Стандарты и качество», 2001.
2. Нурсултан Назарбаев, Президент Республики Казахстан: Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана // www.akorda.kz.2012.
3. Управление качеством: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности экономики и управления (080100) / под ред. С.Д. Ильенковой. - 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009

**Ю. А. Стацурина
Ж. А. Азимбай
г.Астана**

КОРПОРАТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ

Корпоративная социальная ответственность (КСО) (в широком смысле) – это влияние бизнеса на общество.

КСО – это, во-первых, выполнение организациями социальных обязательств, предписываемых законом, и готовность неукоснительно нести соответствующие обязательные расходы. Во-вторых, КСО — это готовность добровольно нести необязательные расходы на социальные нужды сверх пределов, установленных

налоговым, трудовым, экологическим и иным законодательством, исходя не из требований закона, а по моральным, этическим соображениям. В целом, КСО предполагает:

- производство в достаточных количествах продукции и услуг, качество которых соответствует всем обязательным нормам, при соблюдении всех законодательных требований к ведению бизнеса;

- соблюдение права работников на безопасный труд при определенных социальных гарантиях, в том числе, создание новых рабочих мест;

- содействие повышению квалификации и навыков персонала;

- защиту окружающей среды и экономию невозможных ресурсов;

- защиту культурного наследия;

- поддержку усилий власти в развитии территории, где размещена организация, помощь местным учреждениям социальной сферы;

- помощь малоимущим семьям, инвалидам, сиротам и одиноким престарелым;

- соблюдение общепринятых законодательных и этических норм ведения бизнеса [1].

КСО компаний – обязательная составляющая корпоративного управления во всех развитых странах. В Казахстане же пока только крупные организации постепенно внедряют в свою деятельность концепцию социальной ответственности.

Основным фактором, влияющим на систему организационного обеспечения КСО, является уровень социальной ответственности компании. При этом можно выделить три уровня ответственного поведения фирмы, согласно Программе развития ООН [2].

1. Базовый уровень, на котором находятся все компании, соблюдающие действующее законодательство. Организационное обеспечение компании данного уровня не является специфическим, поскольку, по сути, речи о реализации принципов КСО не идет.

2. Второй уровень социальной ответственности бизнеса предполагает использование инструментов, направленных на повышение качества внутренней среды для работников предприятия: обеспечение медицинским добровольным страхованием, возможности повышения квалификации, обеспечение жильем, детскими садами детей работников и т.п. Такой тип ответственности был условно назван «корпоративной ответственностью».

3. Третий – высший уровень ответственности предполагает направленность на развитие общества, повышение качества жизни населения территории, где работает предприятие.

Для второго и, в большей степени, третьего уровня социальной ответственности остро стоит проблема формирования системы организационного обеспечения реализации принципов КСО в компании.

Предприятие, находящееся на двух последних уровнях применения практик КСО при построении организационной структуры, обеспечивающей реализацию концепции, по нашему мнению, должны придерживаться следующих принципов:

- комплексности: внедрение принципов КСО в общую стратегию компании;

- системности: поддержка принципов КСО всеми членами компании и учет их при принятии управленческих решений;

- открытость и информационная прозрачность в деятельности;

- формализации и регламентации: четкая регламентация процедур и бизнес-процессов;

- портфельного социального инвестирования (всесторонняя оценка эффективности КСО);

- принцип анализа и контроля результатов реализации КСО в деятельности компании с целью разработки решений, направленных на повышение эффективности деятельности компании.

Преимущества КСО для бизнеса:

- увеличение объема продаж;

- сокращение расходов;

- привлечение, сохранение, мотивирование и развитие сотрудников;

- улучшение доступа к капиталу;
- создание альянсов и партнерств с другими компаниями;
- улучшение управления рисками;
- создание репутации и создание конкурентных преимуществ;
- более высокий уровень мотивации и приверженности сотрудников и клиентов;
- укрепление репутации торговой марки.

Стратегическая КСО заключается в создании общих ценностей, то есть, в создании благ для общества и для бизнеса.

Преимущества для бизнеса исходят из прямых и косвенных источников, в зависимости от выбранной стратегии и направленности программ КСО.

Прямые преимущества зачастую выражаются в экономии затрат, увеличении продаж или появлении новых рынков:

Косвенные выгоды часто проявляются в виде создания репутации, повышения стоимости бренда и устранения потенциальных рисков.

Таким образом, корпоративная ответственность сегодня становится современным стилем деловой активности, который оказывает значимое влияние на процесс принятия управленческих решений с учетом интересов всех заинтересованных сторон.

Корпоративная социальная ответственность — это не просто ответственность компании перед людьми, организациями, с которыми она сталкивается в процессе деятельности, перед обществом в целом, не просто набор принципов, в соответствии с которыми компания выстраивает свои бизнес-процессы, а философия организации предпринимательской и общественной деятельности, которых придерживаются компании, заботящиеся о своем развитии, обеспечении достойного уровня жизни людей, о развитии общества в целом и сохранении окружающей среды для последующих поколений.

Литература

1. Благов Ю.Е. Корпоративная социальная ответственность: эволюция концепции. Высшая школа менеджмента СПбГУ. – СПб: Высшая школа менеджмента, 2010. – 272 с.
2. Морозова И.С. Корпоративная социальная ответственность в информационном обществе // Информационный гуманитарный портал «Знание – Понимание. Умение». – 2011. – № 6.

Г. Д. Тажбенова
г. Астана

АРЕНДНЫЙ РЫНОК КАК ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ УВЕЛИЧЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЖИЛЬЯ

В настоящее время вопрос обеспечения жильем особенно остро стоит перед гражданами с низкими доходами, которые на данном этапе не могут воспользоваться услугами ипотечного кредитования и системы жилищных строительных сбережений. В этой связи, на наш взгляд, особое внимание в жилищной сфере следует уделять развитию арендного сектора.

Зарубежный опыт свидетельствует, что самый эффективный рынок жилья складывается тогда когда он состоит из трех компонентов: из жилья, находящегося в частной собственности; из арендного жилья, находящегося в коммерческом или социальном найме; и государственного, т.е. муниципального жилья. Следует отметить, что собственное жилье в зарубежных странах доступно только людям со средними и высокими доходами. Даже в развитых странах доля жилья в собственности составляет в

среднем 50% (в Германии - 40%, в Швеции - 43%, в Голландии - 45%), остальные 50% - арендное жилье: около 40% - аренда у частных домовладельцев (доходный дом), 10% - социальная аренда (муниципальный арендный лом).

Мировая практика показывает, что на рынке недвижимости аренда жилых помещений различного класса успешно конкурирует с куплей-продажей и удовлетворяет до 60% потребности в жилье. Доля арендного жилья составляет: в Германии - 60%, в Швеции - 57%, в Нидерландах - 55%, в Дании - 44%, в США - 34%. В Сингапуре — единственном городе-государстве, где жилищная проблема решена полностью. - доля арендного жилья превышает 50% жилого фонда.

Бизнес по сдаче квартир в аренду является одним из самых прибыльных направлений в сфере недвижимости США и Европы. К примеру, размер выплаты населением арендной платы в год достигает 250 млрд., долларов. Мировая практика эксплуатации арендного жилья свидетельствует, что доходность операций по сдаче жилья в аренду составляет в среднем от 10% до 15% годовых.

Востребованность аренды жилья за рубежом связана с тем, что система арендного проживания имеет ряд преимуществ:

- городские власти избавлены от расходов по содержанию жилья;
- городской бюджет вместо расходов получает пополнение в виде налогов;
- для граждан упрощена процедура получения жилья, вселения, прописки, обмена и т.д., что облегчает миграцию, в том числе, трудовых ресурсов, что для нашей страны крайне актуально:
- отсутствие криминала на рынке жилья, так как квартиры не принадлежат жильцам;
- система эксплуатации, обслуживания и управления позволяет устранить существующие недостатки жилищно-коммунальной сферы, поскольку владелец арендного дома заинтересован в обеспечении эффективного технического обслуживания жилья, которое приносит ему доход.

Рынок найма квартир развивается и формируется стихийно, на нем отсутствуют структурированные механизмы регулирования отношений между арендаторами и арендодателями. Если в ситуации с коммерческой недвижимостью права и обязанности сторон документально оформляются в виде договора об аренде, то квартиры сдаются на основе устного соглашения сторон. При этом рискуют и арендодатель, и наниматель жилья. Первый может столкнуться с нежеланием жильца платить за аренду или съехать с квартиры в оговоренный срок, второй — с необоснованным повышением оплаты или отказом в продлении аренды.

Между тем, сдача жилья в аренду в настоящее время является прибыльным видом бизнеса. В Казахстане уже появился класс рантье. Это люди, имеющие по несколько квартир и живущие за счет сдачи их в аренду. Эксперты НАР подсчитали, что арендное жилье может приносить его владельцу от 50 до 200% годовых. При этом большая часть арендного жилья сдается нелегально, т.е. его владельцы не платят никаких налогов. Только за 2012 год налоговые службы выявили 1,5 тысячи арендодателей, совершивших такое правонарушение. Согласно данным НАР, «в тени» сегодня находится до 95% рынка жилой аренды. По примерным подсчетам, с каждой 1000 «теневых» или незаконно сданных квартир бюджет недополучает примерно 1,8 млн. тенге в месяц [1].

Рынок арендного жилья как отдельный сегмент рынка жилой недвижимости в настоящее время еще не сформирован. Арендные дома или, как их еще называют доходные дома, - явление для казахстанского рынка жилья довольно новое, но вполне реальное. Ассоциация предпринимателей Карагандинской области провела исследование по оценке потенциала рынка арендного жилья в крупных населенных пунктах Казахстана: в Караганде, Павлодаре, Усть-Каменогорске, Атырау, Шымкенте, Астане и Алматы. Целью исследования было изучение потенциального спроса на арендное жилье. Было опрошено порядка десяти тысяч человек, среди которых не только будущие потребители, но и агентства недвижимости, эксперты, участники теневого рынка аренды.

Развитие рынка арендного жилья стране предполагается в следующих направлениях:

- создание фондов по инвестированию в недвижимость, которые будут строить, управлять, продавать и сдавать в аренду жилье. Они будут получать возможность работать на фондовой бирже Республике Казахстан, для этих целей будут использоваться ресурсы пенсионных фондов и частных инвесторов;

- покупка жилья с последующей сдачей в аренду;

- аренда с последующим выкупом [2].

Мировой опыт свидетельствует, что развитие арендного сектора жилья осуществляется посредством строительства арендных домов за счет государственных средств и создания условий для строительства арендного жилья за счет частных средств. Исходя из мирового опыта, возведение арендных домов будет осуществляться на принципах государственно-частного партнерства. Строящееся в Казахстане арендное жилье будет двух типов: государственное (коммунальное) и коммерческое.

Коммунальное арендное жилье будет строиться за счет средств республиканского бюджета. Сюда будут относиться квартиры пониженной комфортности, небольших площадей, но достаточно хорошего качества и по приемлемой цене.

По данным акиматов, на конец 2014 года в очереди на получение коммунального жилья состояло более 75 тыс. семей. Почти 65% из них - представители социально незащищенных слоев населения [80]. Указанные категории граждан могли бы снимать жилье в арендных домах. Подобная практика широко распространена в мире [2].

Строительство коммунальных арендных домов поможет решить сразу несколько проблем:

- Во-первых, нуждающиеся граждане получают пусть не собственное, но доступное современное жилье. Оно послужит своеобразным «буфером» между спросом и предложением, способным остановить рост цен.

- Во - вторых, арендные дома смогут успешно конкурировать с множеством частных квартирных хозяев, сдающих жилье внаем. Это выведет из «тени» огромные денежные потоки и, возможно, даже явится стимулом продажи владельцами лишних квартир, используемых под сдачу. Что в свою очередь приведет к увеличению предложения и снижению цен.

Проведенный анализ позволил выявить ряд причин, по которым сдерживается развитие арендного рынка жилья:

- во-первых, длительная окупаемость инвестиций в арендное жилье. Если деньги, вложенные в строительство жилого дома, возвращаются инвестору сразу после его сдачи в эксплуатацию и продажи квартир, то строительство арендного дома оправдывает себя через более длительный срок (10-15 лет) . Тогда как любой инвестор желает вернуть вложенные средства хотя бы через три года, а не через 10-15 лет;

- во-вторых, реальная прибыль от сдачи дома в аренду гораздо меньшая (14-15%), чем при прямых продажах, так как доход; получаемый от инвестиций в строительство, растягивается надолго;

- в-третьих, частное арендное жилье не является дешевым, так как арендодатель через арендную плату должен компенсировать все виды расходов, которые несет проживающий в квартире собственник. К ним прибавляются сумма налога, который платит собственник доходного дома, и прибыль, которую захочет получить бизнесмен;

- в-четвертых, высокие риски. Риски бизнес-проектов по строительству арендного жилья пока таковы, что, будучи заложены в цену арендной платы, дадут величину едва ли не больше, чем сегодня в Западной Европе.

- в-пятых, рост расходов на содержание арендных домов .

Для успешного формирования и развития арендного рынка жилья предлагается:

1. Совершенствовать законодательную базу арендного рынка;
2. Создавать стимулы для строительства арендного жилья;
3. Усилить государственную поддержку развития рынка аренды.

С этой целью предлагается разработать специальную государственную программу развития арендного рынка, рассмотреть возможность выделения кредитов местным исполнительным органам для строительства арендного жилья, предусмотреть льготы социально уязвимым слоям населения.

Литература

1. Жанабергенова Л. Анализ основных показателей развития жилищного фонда Республики Казахстан // Казахстан: устойчивый рост экономики и развитие социальной сферы: сб. аналит. мат. – Алматы, 2014. – 656с.
2. Ермагамбетова.Д. Стоимость жилья в республике в 2,2 раза превышает себестоимость / [http:// www. kazinform.kz](http://www.kazinform.kz).

Қ. Н. Балабеков
М. А. Абилдаева
Астана қ.

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚИТЫН МАМАНДЫҚТАРДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ КӨРСЕТІЛІМДЕРДІ ҚОЛДАНУ

Ғылыми- техникалық процесс қарқын алып, заманауи түлектердің бойынан табылуы тиіс болған білім көлемі мен мазмұны сөзсіз артады. Бұл мәселені, ең алдымен білім беру бағдары толық көлемде шеше алады.

Оқу үрдісіндегі негізгі басқару және ықпал ету құралы ретінде компьютер пайдаланылатын сабақ кезеңдерінде, оқытушы білім алушылардың алға қойылған мақсатқа жетудегі талпыныстарын, өз бетінше іздену, осыған дейін меңгерілген білімдерді белсенді түрде жаңғырту және дайын әдебиеттерді ондағы жетіспейтін білімдермен толықтыруға деген қызығушылықтарын бақылап отыруға зор мүмкіндік алады. Сол арқылы оқытушы білім алушылармен оқытушылар арасындағы шығармашылық қарым-қатынасты дамыту және басқару бойынша өз қызметін жобалай алады. Оқу іс-әрекетін тексеруге арналған эталондарды беру (оқу тапсырмалары немесе компьютерлік программалар арқылы), көрініс тапқан қателердің пайда болу себебін талдау нәтижесінде әр сабақ сайын білім алушылар өзін-өзі бақылап, өз қатесін өзі түзетуге бірте-бірте дағдылана бастайды.

Мультимедиялық оқыту құрылымында білімді игерудің үш деңгейі қарастырылады: ең төменгі деңгей (базалық), бағдарламалық деңгей, күрделенген деңгей. Мультимедиялық көрсетілімдерді қолдану арқылы физика сабақтарында білім алушылардың еске сақтау мен ойлау, қызығушылық қабілеті жақсы дамиды. Егер білім алушының қызығушылығы жайында жүйелі мәлімдемелер түсіп отырса, білім алушының даму үрдісі шапшаңдайды.

Мультимедиялық құралдарды компьютерлік техникамен оқыту үдерісін пайдалануда оқытудың мынадай жалпы ұстанымдарын қолдануға тура келеді:

1. Өзара тығыз байланыстағы материалдарды кезеңдерге бөлу. Ол оқытушының оқу материалдарын тиянақты талдауды, кезең бөліктері арасындағы өзара байланыстың ерекшеліктері мен мазмұнын анықтауды талап етеді.

2. Физика пәнін оқыту кезінде білім алушылардың белсенділігін арттыру, яғни олардың терең де, жан-жақты талдаулар машығын қалыптастыруға бағытталады.

3. Білім алушылардың әрбір жауабына мұқият баға беру, және ол жауаптың бағасын тез хабарлап, дұрыс жауап берген болса, келесі адамға көшу.

4. Оқудың қарқыны мен мазмұнын арттыру, яғни оқу қарқынын дараландырып отыруды қамтамасыз ету.

Негізгі зерттеудің ғылыми жаңалығы мен теориялық мағыналығы физика пәнін оқитын мамандықтарда студенттердің шығармашылық және кеңістікті ойлау қабілеттерін дамыту тұрғысынан тиімділігін арттыру қазіргі таңдағы мәселелердің бірі болып саналады.

Қазіргі қоғамның қажеттілігіне сай оқытудың әдісі мен қалпын, білім беру мазмұнын түбірімен өзгертуде мультимедиялық құралдардың мүмкіндігін пайдаланбай жүзеге асыру мүмкін емес.

Көрсетілім ағылшын тілінен аударғауда «presentation» - елестету – бұл белгілі бір тақырыпқа анықталған әр түрлі картинка-слайдтар жиынтығы. Әрбір слайдқа мәтіндік және графикалық ақпараттарды өз бетімен сыйғызуға болады.

Физика пәнін оқитын мамандықтарда мультимедиялық көрсетілімдер көмегімен әдістемелік материалдар дайындау және қолдану білім беру саласында мультимедиялық оқытуды қолданудың төрт бағытын қарастырамыз:

1. Көрсетілім, сабақтың өтілу барысын арттыру үшін бағдарламаларды қамтамасыз ету;

2. Көрсетілімдерді дайындау үшін Articulate Storyline бағдарламасымен білім алушыларды таныстыру;

3. Көрсетілімдерді қолдану барысында білім алушылардың сабаққа деген белсенділігін арттыру;

4. Мультимедиялық көрсетілімдерді қолдану кезінде сабақты жоспарлауға және оның қызығушылығын арттыруға әрекет жасау.

Физика пәнін оқитын мамандықтарда мультимедиялық көрсетілімдерді сабақта пайдаланғанда дидактикалық бірнеше мәселелерді шешуге көмектеседі:

- Пән бойынша базалық білімді меңгеру;
- Алған білімді жүйелеу;
- Өзін-өзі бақылау;
- Жалпы оқуға деген ынтасын арттыру;
- Студенттерге оқу материалдарымен өздігінен жұмыс жасағанда әдістемелік көмек беру.

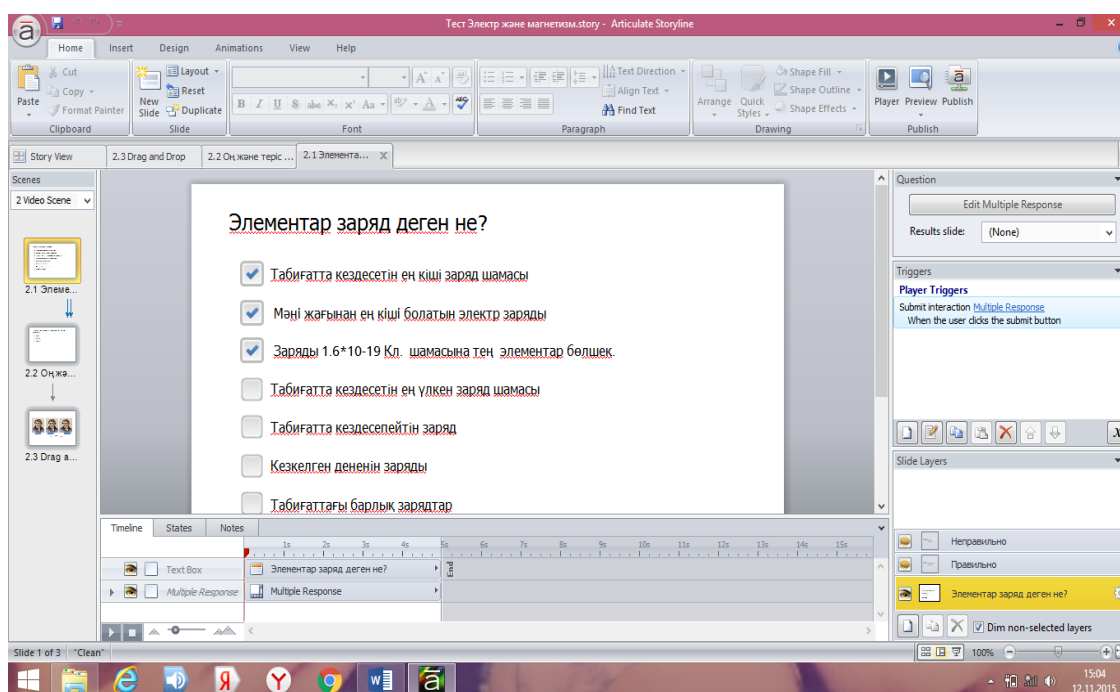
Негізгі мультимедиялық құралдарды пайдалану жұмысына келесі міндеттер қойылады:

- Өткізілетін сабақтың мазмұнын іріктеу;
- Слайдтар айқындығын анықтау және тексеру;
- Оқу үдерісіне ендірілген дидактикалық кешен мазмұнының тиімділігін анықтау;
- Оқытушының дайындық деңгейіндегі өзгерістерден мәліметтер жинау;
- Articulate Storyline бағдарламасының көмегімен слайд жасауда кездескен қиыншылықтар мен кемшіліктерді анықтау және оларды жоюдың жолдарын іздестіру.

Көрсетілім дайындауда оқытушы өзін барлық сабақтың ұйымдастырушы және кеңесшісі, орындаушы ретінде көрсетеді. Көрсетілімдерді дайындау үшін қолданылатын ақпараттық құрылғыларды таңдауда аппарат құрылғыларын бағдарламалық қамтамасыз етуге қойылатын минималды жүйе талаптарына негізделген құрылғыларды қолданады. Олардың қатарына Intel Pentium I 100 МГц төмен емес процессоры, 1024 Мб-тан кем емес жедел жады мөлшері, бос кеңістігінің мөлшері 1024 Мб-тан кем емес қатты дискі, резервтік және үздіксіз жұмыс жасайтын тоқ алу көзі жатады. Сонымен қатар, көрсетілімдерді дайындаған кезде бағдарламалық құрылғылар: Internet Explorer Web-браузері және мөлшері 50 МВ-тан артық емес SCORM пакетін қолданады.

Көрсетілімдер Articulate Storyline бағдарламалық қамсыздандыруды қолдана отырып HTML5 тілінде жүзеге асырылады. Articulate Storyline бағдарламасының сыртқы көрінісі төменде келтірілген(1-сурет).

Әртүрлі ғылыми зерттеулер мен алдыңғы қатарлы оқытушылардың тәжірибесі дәлелдегендей оқытудың мультимедиялық көрсетілімдерін және көрсетімділік әдістерін пайдалану, оқыту-тәрбиелеу үрдісін толық жетілдіруге, студенттердің білім, білік дағды сапаларының жақсаруына септігін тигізеді. Мультимедиялық оқыту құралдары – нақты уақыт кезеңінде қолдану мен ақпараттық жүйе арасында диалог құрушы құралдар. Мультимедиялық құралдарды пайдаланатын оқыту әдістемесі дәстүрлі оқыту әдістемесінен ерекшеленеді. Алайда, кез келген жағдайда, соның ішінде интерактивті құралдарды пайдалану арқылы сапалы білім беруді ұйымдастыру үшін сабақтың жоспарын, құрылымын, оқыту мақсаты мен нәтижесін анықтау қажет.

1- Сурет. Articulate Storyline бағдарламасының сыртқы көрінісі

Мультимедиялық көрсетілімдерді қолданумен бірге сабақ құрылымы да өзгереді. Мультимедиялық оқытуды физика пәнін оқитын мамандықтарда қолданғанда сабақ сапасы бірінші кезекте оқытушының өзіне, яғни мультимедиялық көрсетілімдердің мүмкіндіктерін қалай қолданатынына, тәуелді екенін ескертіп кеткен жөн. Мультимедиялық көрсетілімдерді пайдалану кез келген сабақты серпімді етеді, ал бұл сабақтың басынан бастап студенттердің шығармашылық және танымдық іс-әрекетінің артуына ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Ж.К.Жалгасбекова., К.Н.Балабеков Компьютерное моделирование процессов как метод повышения качества обучения студентов ВУЗА - 2013, №1,РИНЦ (2011) С.157-162.
2. <http://www.prodlenka.org/doklady/elektronnye> - i-trifrovye-obrazovatelnye - resursy. html.

Ж. Қ. Жалғасбекова
Г. А. Дуйсенова
А. С. Абаева
Астана қ.

ПРОГРАММАЛАУ ПӘНІ БОЙЫНША БІЛІМДІ АРТТЫРУҒА АРНАЛҒАН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Жоғары оқу орындарында мамандарды даярлау сапасы оқу үдерісінің ұйымдастырылуына, оның оқу-әдістемелік қамтамасыз етілуіне тікелей байланысты. Мамандықтың пәндерін оқыту процесінің тиімділігін арттыру үшін білім беруге бағдарланған электронды оқыту басылымдары, соның ішінде цифрлық білім беру ресурстарын кеңінен қолданылуда.

Цифрлық білім беру ресурстары (ЦББР) – мультимедиалық дыбысталған презентациялар, сандық форматқа айналдырылған мәтіндер, интерактивті тапсырмалар мен білгілі бір тапқырып бойынша тестілеу бағдарламалары түріндегі интерактивті кешен.

Білім берудегі мультимедия – таным процесінің жоғарылауына септігін тигізетін, білім беру мазмұнын интерактивті формада ұсынатын, дидактикалық ақпаратты-бағдарламалық құрал. Мультимедия – пайдаланушыға әртүрлі типті ақпаратты біріктіріп ұсыну технологиясы. Зерттеушілердің пікірі бойынша дәстүрлі оқу әдісімен берілген материалдың 25%-ы, көру арқылы 33%-ы, көру-есту арқылы 50%-ы, ал мультимедиалық интерактивті оқыту бағдарламасы көмегімен берілген материалдан 75%-ы есте сақталады екен.

Цифрлық білім беру кешенінің ресурсы келесі бөлімдерден құралады:

- Ақпарат алу блогы: ғылыми мақалалар, мәтіндер, оқулықтағы мәтіндерден үзінді, иллюстрациялар, анимациялар және тағы да басқа мультимедиалық құрылымдар, мультимедиалық презентациялар.
- Виртуалды галерея: видеофрагменттер, анимация, шынайы и иллюстрациялық суреттер, дыбыстық объектілер.
- Виртуалды зертханалар: интерактивті модельдер, интерактивті анимациялар, виртуалды зертхана;
- Анықтамалық материалдар: графиктер и диаграммалар, ғалымдардың өмірдеректері, аннотациялы Интернет–сілтемелер.
- Терминдер, анықтамалар сөздігі.
- Аттестация: зерттеу жұмыстарына арналған сұрақтар мен тапсырмалар, есептеулер.

Цифрлық білім беру ресурсы – әдістемелік құрал. Цифрлық білім беру ресурстарын дайындау білім берудің тиімділігін арттыруға бағытталған әдістердің бірі болып табылады. Оқу үрдісінде цифрлық білім беру ресурстарды қолдану барысында индивидуальды білім алуды жүзеге асыруға, білім алушының белсенділігін арттыруға, оқу қызметін қарқындыруға мүмкіндік пайда болады.

Қазіргі таңда программалаудан сабақ жүргізу барысында сандық білім беру ресурстарын дайындаудың кешенді тәсілдері программалау бойынша білім беру саласындағы болашағы кәміл бағыттардың біріне айналуы мүмкін.

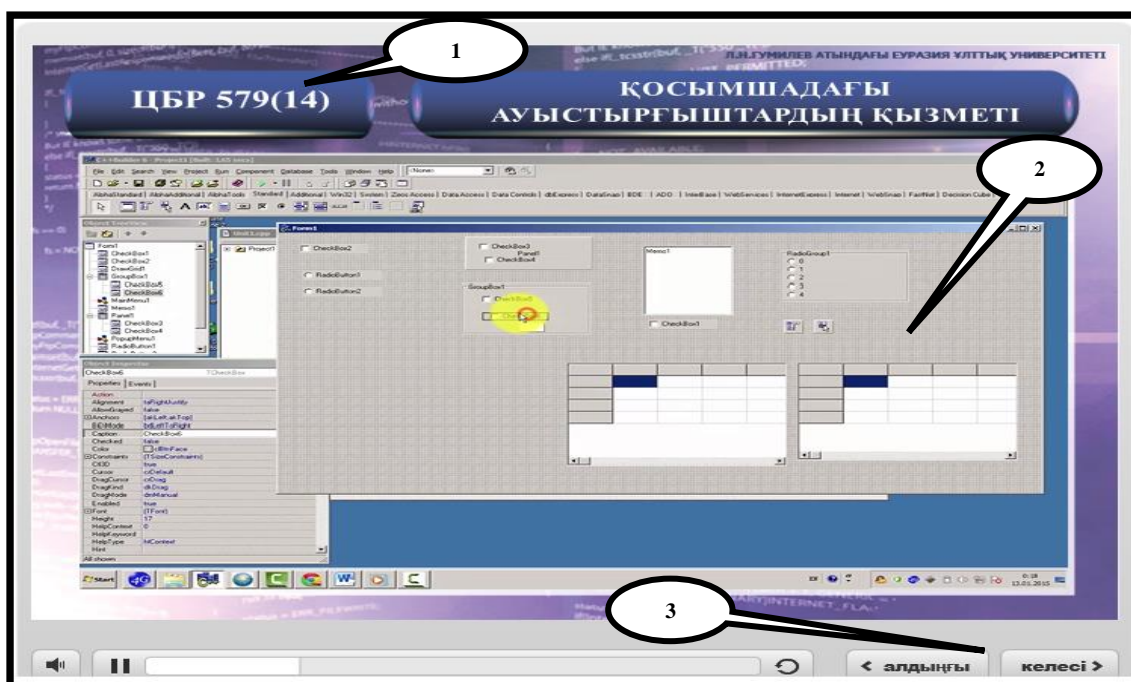
Цифрлық білім беру ресурстары типологиясы, бір жағынан, білім алушыға кілттік түсініктерді қалыптастыру үрдісін көрнекті түрде ұсынса, екінші жағынан, студенттің де осы үрдіске белсенді түрде қатысуына жол ашады.

Цифрлық білім беру ресурстарын экономикалық информатикадағы программалау тілінің негізгі конструкциялары мен стандарт типтері және функцияларынан басқа, қолданбалы программаларды жазуда қажет болатын құрылымдық типтер сабақтары барысында пайдаланудың мақсаты:

- оқу үрдісін қарқынды ету;

- оптималдандыру мүмкіндіктеріне жол ашу;
- студенттердің пәнге деген қызығушылығын ояту;
- білім деңгейін арттыруға бағытталған жоспарларды жүзеге асыру;
- сабақ қарқынын жоғарлату;
- студенттердің логикалық ойлау қабілетін арттыру;
- ой еңбегінің мәдениетін дамыту;
- өз бетінше жұмыс істеу қабілеттілігін қалыптастыру;
- өзіндік жұмыстардың көлемін арттыру;
- оқу үрдісінің мотивациялық саласына, оның қызметтік құрылымына ықпал ету.

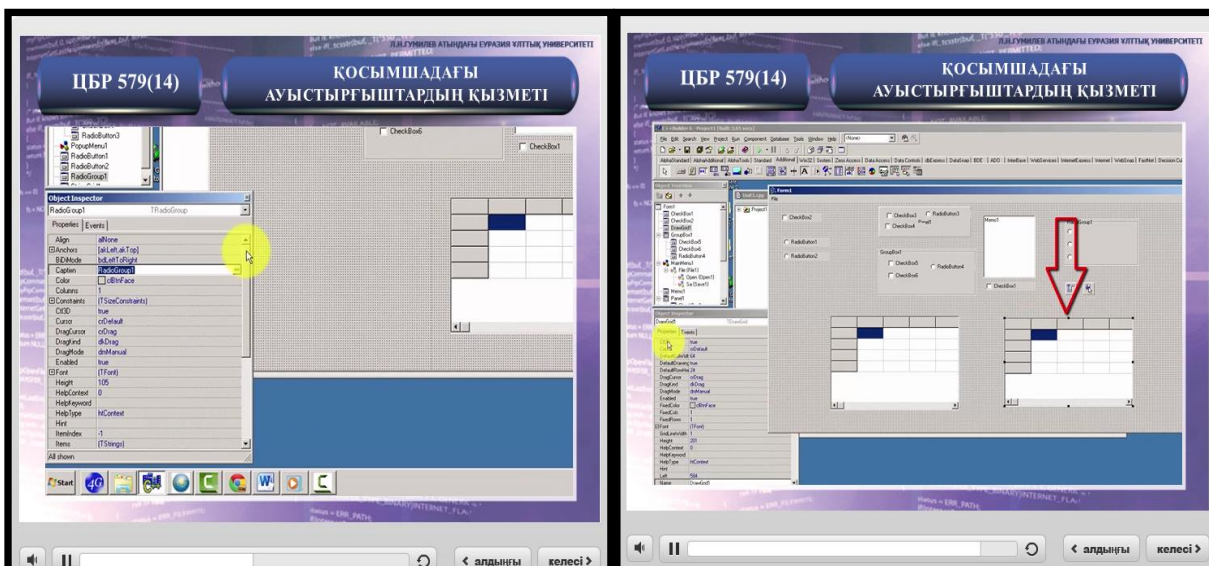
Курстың мазмұны жекелеген тақырыптар бойынша өзара байланысты ЦБР-лердің сатылай бірлігімен берліген. Әрбір ЦБР үш бөліктен тұрады: теориялық бөлігі, интерактивті бөлігі (тапсырмалар), блоктардың тексеруші бөлігі (тест тапсырмалары). ЦБР терезелері бейнелі түрде үш бөлімге бөлінген (1-сурет):

Сурет 1 – ЦБР дидарбеті

- 1) терезенің жоғарғы бөлігінде – ЦБР нөмірі, тақырып атауы;
- 2) терезенің ортасында – негізгі ақпараттық блок;
- 3) терезенің төменгі бөлігінде – дауыс реттегіш, бейнеқатарлармен жұмыс істеуге арналған басқару элементтері бар басқару панелі, жылжу пернелері орналасады («Кері», «Ары қарай»). Оң жағында жылжитпа жолақ орналасқан.

Курс тақырыбын таңдау кезінде теориялық материалды анимирленген сюжеттері, графикалық кескіндері бар дыбысты бейнеқатар түрінде көрсетумен басталады (фотосуреттер, иллюстрациялар, суреттер, графикалық кескіндер және т.б.), мәтіндік блоктар, бейнеүзінділер және т.б. (2-сурет).

2-сурет – Анимациялы сюжеттер

Цифрлық білім беру тек студенттердің ғана емес, мұғалімдердің де қызығушылығын туғызғанымен, оларды пайдалану жоспарланған принциптер мен дидактикалық мақсаттарға негізделмесе, көздеген нәтижеге жеткізбейтіні сөзсіз. Демек жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану міндетті түрде оң нәтиже береді деп есептемей, оларды сабақта өз орнымен қолдануды білу керек.

Қорыта келгенде, ЦББР әзірлеу сценарий жазушыдан үлкен жауапкершілікті, пән бойынша терең білімді, ал программистен ЦББР әзірлеу құралдарының мүмкіндіктерін терең игеруді, қолданушы интерфейсін дұрыс құра білуді талап етеді. ЦББР – ды оқу процесінде қолдану оқытудың басқа дидактикалық құралдарын қолданыстан шығармауы тиіс. Ақпараттық білім беру ресурстарының барлық түрлері, соның ішінде ЦББР – да оқыту процесінде орынды түрде, оқыту процесін тиімділеу үшін қолданылуы керек, сонда ғана сапалы білім беруге қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер

1. «Ақпаратты Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің 2013 жылғы 8 қаңтардағы №464 Жарлығы ([http:// egov.kz](http://egov.kz)).
2. Nurkasymova S.N, Zhalgasbekova Zh.K and Balabekov K.N. – Application of Modeling Technologies in Educational Process in High School, Middle-East Journal of scientific Research 17(3): 275-279,2013, [http://www.idosi.org/mejsr/mejsr17\(3\)13/2.pdf](http://www.idosi.org/mejsr/mejsr17(3)13/2.pdf)
3. <http://www.prodlenka.org/doklady/elektronnye-i-trifrovye-obrazovatelnye-resursy.html>.

К. Ж. Садвокасова
А. А. Абеннова
г. Астана

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛЛИНГ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Прогресс экономики любой страны неразрывно связан с эффективностью развития финансового сектора, работа которого непосредственно зависит от формирования

высокоэффективного управления, фундаментом которого является принятие срочных решений. На принятие срочных решений влияние оказывают следующие факторы:

- анализ событий и способности своевременно предвидеть надвигающийся кризис;
- более конкретного анализа потенциала конкурентов, для того, чтобы разработать мероприятия выхода из сложившейся предкризисной ситуации;
- поиска связи решения проблемы со стратегией и миссией организации;
- необходимо определение уровня экономического, технического и кадрового потенциала организации;
- мотивация проводимой сотрудниками работы, в частности принятия и проведения антикризисных мероприятий.

Рассмотренные обстоятельства можно определить как основу стратегического управления, представляющая собой деятельность, проводимую для разработки и реализации стратегического развития организации.

На наш взгляд, задачей стратегического управления является, не исправление предкризисной ситуации, а ее своевременное предвидение, позволяющее заблаговременно разработать гибкие мероприятия для корректировки стратегии развития организации.

Несмотря на достаточное изучение и исследование вопросов организации стратегического управления, часто при столкновении с ними на практике, введение этой системы в полной мере не оправдывает ожидания руководства. В качестве причин неудач организации стратегического управления следует выделить:

- возникновение дисбаланса между властью, линейным руководством и штабными подразделениями, осуществляющими стратегическое планирование;
- неэффективное развитие механизма стратегического управления;
- слабая маркетинговая политика, не дающая ожидаемых результатов;
- случаи отсутствия у руководителей склонностей к предпринимательству, неспособность оценить наступившую ситуацию, нерешительность, вызванная страхом пойти на риск; медлительность, вызванная бесконечными обсуждениями и боязнью допустить ошибку; ожидание дополнительной информации.

Отсутствие правильной организации стратегического контроля как функции управления, когда практически не уделяется внимание со стороны менеджмента организации.

Именно по этой причине стоит рассмотреть и определить место и значение такого понятия как контроллинг.

В процессе написания статьи сравнивается и анализируется содержание определений, таких известных ученых как Майер Э., Анташов В.А., Уварова Г.В., Рубцов С.А., Фалько С.Г. и др. Исходя из данных определений, можно сделать вывод, что контроллинг интерпретируется первостепенным средством благополучной деятельности организации, особенно если учитывать складывающуюся ситуацию в мире. При этом, контроллинг не заменяет управление предприятием, а перебазирует его на новообразованный уровень.

В исследовании [2, 8] подтверждается обязательность возникновения на нынешних предприятиях такого новшества, как контроллинг, основной причиной которого является неустойчивость внешней среды, которая выставляет дополнительные требования к организации механизма управления предприятием.

В соответствии с изученной теорией и практикой контроллинга в Казахстане следует, что они находятся еще на начальной стадии развития. В связи с этим его задачей являются поддержка эффективного использования имеющихся у предприятия преимуществ и создание новых ресурсов для успешной деятельности [3, 73].

Только комплексная работа и реализация данных мероприятий позволит сформировать эффективную систему стратегического управления и контроллинга на современных предприятиях и позиционировать свою страну как высоко конкурентоспособную «державу», деятельность которой соответствует всем международным требованиям.

Литература

- Каренов Р.С. Контроллинг- концепция управления деятельностью предприятия, интегрирующая усилия его служб по достижению поставленных целей // Вестн. КарГУ Категория: Экономика. – 2014.
- Хахонова Н.Н., Емельянова И.Н. Развитие методики и организации стратегического аудита в коммерческих организациях: Монография.-Ростов-на-Дону: ООО «АзовПечать», 2012. – 320 с.
- Кабатаева Р.С., Жусупова А.М., Жусупова К.А. Концепция и методология разработки и системы контроллинга в организациях, ориентированных на результат и инновации в условиях Казахстана//Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Категория экономическая. – 2013- № 6(78). – С. 59-67.

З. Р. Карбетова
А. К. Кажыганова
г. Астана

РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В СОВРЕМЕННОМ МЕНЕДЖМЕНТЕ И БИЗНЕСЕ В КАЧЕСТВЕ ЛИДЕРА

В современном обществе менеджер – это руководитель, поэтому в обществе он должен занимать роль лидера (инструментального, экспрессивного, лидера-мотиватора, лидера-генератора и т.п.) Профессиональную деятельность менеджера можно рассматривать как «мужской мир», где доминируют властные структуры, обеспечивающие успех тем, кто обладает агрессивностью, инициативой, конкурентоспособностью. Для того чтобы быть успешной в таком мире, женщина должна имитировать мужское ролевое поведение и отказываться от свойственного ей феминного типа поведения.

Деловая женщина - явление одновременно привычное и новое. Женщины в былые времена прекрасно заявляли о себе на складывающемся рынке; многие из них добивались успеха, не уступая первенства конкурентам - деловым мужчинам. В связи с изменениями, происходящими в обществе и экономической жизни страны, в последние годы количество женщин – менеджеров и предпринимателей существенно возросло. Появился новый термин - «бизнес-леди». Однако, несмотря на популярность термина и все возрастающее количество женщин - высокопрофессиональных менеджеров, их личностные характеристики, влияющие на эффективность профессиональной деятельности, до настоящего времени мало изучены.

Исследование только профессионально успешных женщин – менеджеров позволяет утверждать, что наиболее ярко выраженные личностные черты можно характеризовать как значимые в профессии менеджера. В качестве одного из критериев их профессиональной успешности можно назвать их принадлежность к членам «Клуба женщин-предпринимателей Казахстана». В этом клубе состоят только преуспевающие женщины-предприниматели. Кроме этого, в числе критериев профессиональной успешности женщин-предпринимателей можно отнести их опыт работы, должность, уровень дохода, преобладание профессионально направленного общения [1].

Для успеха в бизнесе очень важно выяснить их отношение к деньгам. Власть, сила, слава, успех, благополучие, милосердие, доброта, щедрость – все это деньги. Что в них видит конкретный человек, зависит только от него. Природа денег такова, что они требуют от человека твердой позиции по отношению к себе и платят ему тем же. Если к ним относятся плохо, они уходят к другому. Деньги как горное эхо, возвращают ему то, что он думает о них, возвращают как эквивалент затраченных разумных усилий.

Чрезвычайно важно для достижения длительного успеха в бизнесе быть уверенным в том, что деньги зарабатываются честными способами, а реализуемый бизнес несет добро людям. Соблюдение этих условий позволяет деловым женщинам быть в ладу с собственным «Я», а деньги будут им в радость. Хорошие дела не остаются незамеченными обществом, повышают имидж, привлекают клиентов, обеспечивают коммерческий успех предпринимательской деятельности.

Оказавшись в конкурентной среде, многие женщины-руководители начинают работать в несвойственной им манере и действовать по-мужски. Они слишком увлекаются авторитарным стилем управления, начинают «размахивать шашкой», стремятся принимать как можно больше решений, жестко обращаются с подчиненными и требуют безусловного выполнения всех распоряжений.

Женщины-руководители не должны забывать о своей роли в компании. Когда у мужчин опускаются руки, например, после срыва сделки или потери важного клиента, женщина-партнер помогает своим коллегам по-новому взглянуть на ситуацию, иначе оценить сложившиеся обстоятельства. Команда начинает искать новое решение проблемы и, в результате, эффективно с ней справляется.

Однако, женщина-руководитель совершенно не обязательно должна быть громоотводом для мужской половины коллектива. Эффективный лидер владеет разнообразными стилями, поэтому в случае острой необходимости женское чутье и гибкость вполне могут уступить место жесткому стилю управления. При этом мужская часть коллектива должна оказывать женщине-руководителю не противодействие, а поддержку.

В деловом мире существуют жесткие законы поведения, на основании которых партнеры решают, можно ли с этим деловым человеком или фирмой заключать сделку или лучше не делать этого. Хорошая ориентация в этике и протоколе деловых партнерских взаимоотношений необходима деловой женщине. Это обеспечит эффективное и надежное осуществление коммерческих намерений и оградит от нежелательных эффектов [2].

В разнообразном множестве случаев, связанных с выбором и становлением женщины как руководителя, можно выделить несколько типичных ситуаций. Первая ситуация заключается в том, что на выбор профессии руководителя оказывают влияние не только личные качества женщины, какие-то жизненные обстоятельства, но и отношение в семье к этому виду деятельности. Когда в семье женщина-руководитель не находит поддержки, зачастую в таких случаях семья распадается, либо женщине приходится отказаться от карьеры.

Вторая - все произошло внезапно, случайно. Принцип внезапности и случайности не столь уж внезапен и случаен, как может показаться на первый взгляд. Люди узнают друг друга при совместной работе, проявляют интересы, склонности, симпатии и антипатии,

пользуются своими и чужими оценками качеств, черт характера, зависят от каких-то обстоятельств. Поэтому неожиданное предложение занять ту или иную должность руководителя обычно имеет свой конкретный исток и внутреннюю логику, непонятную непосвященному. Момент внезапности имеет свое продолжение, связанное с тем, как фактически происходит превращение в руководителя. Но чувство реальности, интуиция для женщины имеют решающее значение.

Третья - стала руководителем благодаря специальной подготовке. Руководителями не рождаются, ими становятся. Чтобы человек стал руководителем, необходима система подготовки, хотя бы и минимальная. Для реальной проверки своих способностей, а также приобретения практических знаний, навыков и умений полезна стажировка, имеющая несколько разновидностей: стажировка рядом с умелым руководителем; стажировка в отсутствие руководителя; разовая стажировка.

Четвертая ситуация - самостоятельная женщина-руководитель. У всех них был другой путь восхождения на должность руководителя: они или сами создавали фирмы и ставили их на ноги, или же получали их в наследство и успешно продолжали уже начатое дело. По нашему мнению, каждый прилежный и ориентированный на успех человек может и без капитала стать самостоятельным и преуспеть в собственном деле.

В проведённых Научным центром исследованиях опрошенные женщины отметили что работа позволяет им проявлять творчество, инициативу, вызывает уважительное отношение со стороны знакомых, друзей, родственников. На профессиональный статус женщины серьёзное влияние оказывает её семейное положение, необходимость совмещения ролей, что ограничивает выбор деятельности, затрудняет должностное продвижение, создаёт трудности в работе. Около 1/3 опрошенных указали на большую нервную нагрузку, 14% работниц и 19% служащих отметили усталость, вызываемую домашней работой и болезнью детей [2].

Среди психологических черт, которые характеризуют современную женщину, прежде всего можно выделить глубокое осознание равноправия, равенства своих возможностей и способностей к участию во всех сферах жизни общества. Равноправное положение женщины в обществе существенно изменяет традиционные представления в таких чертах, как мужественность и женственность. Женщине теперь присущи такие образцы поведения, которые ранее закреплялись за мужчинами, как например, навык и способность принимать решения, отстаивать своё мнение, независимость.

Умение управлять людьми или социальный интеллект для них обязателен. Очень важно то, что большинство руководителей склонны принимать решения индивидуально, не подчиняясь внешнему давлению. Интеллектуальная независимость сегодня отличает настоящего руководителя. В частности, у женщин-менеджеров в современных условиях наблюдается высокий потенциал профессионального саморазвития.

Женщина-менеджер активна, ориентирована на полное использование своих сил, возможностей и способностей, на полноту и эмоциональную насыщенность жизни. Поэтому, в рамках профессиональной подготовки и развития женщин-менеджеров особую роль играют нематериальные методы мотивации, а также создание оптимальных условий для адаптации к деятельности.

Таким образом, в целом система ценностей женщины-менеджера по своему характеру конструктивна и представляет собой вполне благоприятную основу для личностного и профессионального развития.

Литература

1. Горчакова, В. Мифология женской карьеры / В. Горчакова // Управление персоналом. – 2009. – № 3. – С. 17–26.
2. Карр-Руфино, Н. Успешная женщина / Н. Карр-Руфино. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 195 с.

РАЗВИТИЕ ПЕРСОНАЛА ОРГАНИЗАЦИИ

Персоналу принадлежит важное место в системе стратегического менеджмента, как одному из главных источников создания конкурентных преимуществ на длительный период. По данным западных экспертов, в стратегическом аспекте инновации, относящиеся к развитию способностей человека, его потенциала, ценностей, имеют приоритетное значение по сравнению с инновациями в сфере совершенствования свойств продукта, технологии и организации производства, т.е. персонал, является наиболее стабильным источником конкурентных преимуществ, а в области персонала - самыми защищенными и надежными. Поэтому наиболее дальновидные менеджеры стратегического уровня передовых зарубежных (а в последнее время - и отечественных) фирм акцентируют внимание на персонале и рассматривают его развитие как приоритетный вариант решений в области инвестиционной политики. В связи с этим выбранная тема доклада очень актуальна.

Несоответствие квалификации персонала компании ее потребностям отрицательно сказывается на результатах ее деятельности. Развитие персонала является важнейшим условием успешного функционирования любой организации. Это особенно справедливо в современных условиях, когда ускорение научно-технического прогресса значительно убыстряет процесс устаревания профессиональных знаний и навыков. Например, инженер, закончивший ВУЗ в середине прошлого века, мог не заботиться о повышении квалификации до конца своей трудовой биографии - институтского багажа было вполне достаточно; знания выпускников начала века устаревали через 30 лет; современные инженеры должны переучиваться каждое десятилетие.

Возрастающее значение профессионального обучения для организации и значительное расширение потребностей в нем в последние тридцать лет привели к тому, что ведущие компании взяли на себя обновление квалификации своих сотрудников. Организация профессионального обучения стала одной из основных функций управления персоналом, а его бюджет - наибольшей (после заработной платы) статьей расходов многих компаний. Такие организации как Ай-Би-Эм, Моторола, Дженерал Моторз, американские вооруженные силы ежегодно тратят миллиарды долларов на профессиональное развитие и обучение своих сотрудников и даже создали для этого собственные постоянно действующие университеты и институты.

Для более глубокого изучения понятия «развитие персонала» рассмотрим определения разных авторов и ученых.

В работе П. Юнга развитие персонала определено следующим образом: «Развитие персонала является систематическим процессом, ориентированным на формирование сотрудников, отвечающих потребностям предприятия, и, в то же время, на изучение и развитие производительного и образовательного потенциала сотрудников предприятия». В трудах других исследователей содержатся следующие определения [1].

Развитие человеческих ресурсов Егоршин А.П. определяет как комплексный и непрерывный процесс всестороннего развития личности работников организации с целью повышения эффективности их работы.

Шаталова И.И. определяет развитие персонала как совокупность мероприятий, направленных на повышение качества человеческих ресурсов организации. Общее развитие персонала – это процесс обогащения интеллектуального капитала работников, осознания окружающей действительности, принятия новых ценностей, расширения социальных связей и возможностей партнерства, способствующих полному раскрытию

индивидуального трудового потенциала с целью личностного роста и увеличения вклада в дела организации.

Веснин В.Р. пишет, что развитие персонала представляет собой совокупность организационно-экономических мероприятий в области обучения и переподготовки персонала, планирования карьеры и профессионального роста, организации процесса адаптации.

Рассмотрим цели и формы развития персонала.

По мнению Веснина В.Р., развитие персонала представляет собой совокупность организационно-экономических мероприятий в области обучения и переподготовки персонала, планирования карьеры и профессионального роста, организации процесса адаптации. Они направлены на раскрытие потенциала работников, их способности вносить вклад в организацию.

Формами развития персонала являются: профессиональная ориентация, обучение, повышение квалификации, самообразование, совершенствование личных качеств, изобретательство и рационализация и пр.

Турчинов А.И. в организацию профессионального развития включает:

- подготовку нормативных актов, регламентирующих кадровую деятельность в области профессионального развития;
- анализ качественных и количественных показателей кадрового обеспечения организации;
- профессионально-должностное становление и карьерное продвижение кадров в организации;
- дополнительное профессиональное образование;
- организацию стажировок, инструктажей, тренингов;
- проведение квалификационных экзаменов, аттестации, конкурсов на замещение вакантных должностей.

Кибанов А.Я. в понятие развитие персонала включает управление деловой карьерой, кадровым резервом, обучение персонала.

Похожая классификация у И.И. Шаталовой, где базисными элементами системы профессионального развития персонала в организации являются: 1) создание мотивации на обучение; 2) обучение персонала; 3) управление деловой карьерой и служебно-профессиональным продвижением; 4) введение в должность и адаптация; 5) формирование кадрового резерва.

Основными целями развития являются:

- формирование общих ценностей;
- облегчение организационных изменений;
- предоставление всем работникам равных возможностей получения достойных зарплат и служебного продвижения;
- улучшение морально-психологического климата;
- снижение потребности в кадрах и их текучести;
- облегчение делегирования полномочий;
- повышение производительности труда и качества работы;
- выработка профессиональных навыков;
- формирование определенного типа мышления и поведения; получение дополнительных знаний.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что развитие персонала включает в себя и обучение персонала.

Обучение персонала — совокупность действий, разрабатываемых в рамках единой концепции обучения организации и ориентированных на систематическое обучение персонала. При этом, данные действия оказывают позитивное влияние на изменение уровня квалификации и производительности работников всех иерархических уровней,

удовлетворяя индивидуальную потребность в обучении и потребность организации в обученных сотрудниках.

Итак, организации имеют постоянную потребность в обеспечении высокой производительности труда работников. Многие организации при этом заботятся и об общем качестве трудовых ресурсов. Одним из способов достижения этой цели является набор и отбор наиболее квалифицированных и способных новых работников. Однако этого не достаточно. Руководство должно также проводить программы систематического обучения и подготовки работников, помогая полному раскрытию их возможностей в организации.

Подготовка представляет собой обучение работников навыкам, позволяющим поднять производительность их труда.

Конечная цель обучения заключается в обеспечении своей организации достаточным количеством людей с навыками и способностями, необходимыми для достижения целей организации.

Обучение полезно и требуется в трех основных случаях:

- когда человек поступает в организацию;
- когда служащего назначают на новую должность или когда ему поручают новую работу;
- когда проверка установит, что у человека не хватает определенных навыков для эффективного выполнения своей работы.

При выборе методов обучения организация должна, прежде всего, руководствоваться эффективностью их воздействия на конкретную группу обучающихся [3].

При этом необходимо учитывать принципы обучения взрослых людей. Таких принципов четыре:

1. актуальность. То, о чем говорится во время обучения, должно иметь отношение к профессиональной или частной жизни обучающегося. Взрослые плохо воспринимают отвлеченные и абстрактные темы.

2. участие. Обучающиеся должны активно участвовать в учебном процессе и непосредственно использовать новые знания и навыки уже в ходе обучения.

3. повторение. Оно помогает новому закрепиться в памяти и превращает приобретенные навыки в привычку.

4. обратная связь. Обучающимся нужно постоянно предоставлять информацию о том, насколько они продвинулись вперед. Наличие такой информации позволяет им скорректировать свое поведение для достижения более высоких результатов.

Наиболее распространенной формой обратной связи являются выставляемые преподавателем оценки. Однако при этом следует быть предельно внимательным: несоответствующие ожиданиям оценки могут оказать демотирующее воздействие на обучаемых. Более эффективными могут быть такие формы обратной связи как подведение итогов соревнования между участниками, определение процента выполнения задания и т.п. В обратной связи взрослые ценят не столько абсолютную оценку, сколько возможность сделать предложения по усовершенствованию, «быть услышанными».

Как показывают исследования, успех программы профессионального обучения на 80% зависит от ее подготовки и на 20% от желания и способности обучающихся. Обучение будет в одинаковой степени неэффективно в случае отношения к нему как к «оплачиваемым каникулам» или как к «наказанию». Поэтому отдел человеческих ресурсов должен уделить особое внимание созданию соответствующего отношения к планируемому обучению. Следующие факторы могут мотивировать сотрудников на активное участие в программе профессионального обучения:

- стремление сохранить работу, остаться в занимаемой должности;
- желание получить повышение или занять новую должность;
- заинтересованность в увеличении заработной платы;
- интерес к самому процессу овладения новыми знаниями и навыками;

➤ желание установить контакты с другими участниками программы.

Существует огромное количество методов развития профессиональных знаний и навыков. Все они могут быть разделены на две большие группы – обучение непосредственно на рабочем месте и обучение вне рабочего места (в учебном классе).

Обучение на рабочем месте характеризуется непосредственным взаимодействием с обычной работой в обычной рабочей ситуации. Такое обучение может осуществляться в различных формах:

- копирование - работник прикрепляется к специалисту, и учиться, копируя действия этого человека;

- инструктаж - представляет собой разъяснение и демонстрацию приемов работы непосредственно на рабочем месте и может проводиться как сотрудником, давно выполняющим данные функции, так и специально подготовленным инструктором. Инструктаж является, как правило, непродолжительным, ориентированным на освоение конкретных операций или процедур, входящих в круг профессиональных обязанностей обучающегося.

Обучение рабочего персонала фирмы – это систематический процесс целенаправленного изменения знаний, рабочих навыков, мотивации или поведения.

Сегодня часто практикуется использование понятия тренинг («training») как синоним понятия «обучение», что в принципе не совсем верно отражает смысл процесса, поскольку в переводе «training» означает «натаскивание» и используется в профессиональной среде для обозначения собственно, одного из способов организации и проведения обучения [4].

Например, процесс разработки и внедрения позволяет привлечь практически всех сотрудников к участию в составлении описаний процессов системы управления качеством. В таком режиме работники не только чувствуют свою причастность к жизни компании, но и осознают собственную значимость и важность порученных им заданий.

В первую очередь руководитель должен сам понимать, что такое мероприятие, как обучающий процесс является важным фактором удачной работы его подчиненных, он должен не только сам быть заинтересован в повышении уровня профессиональной подготовки, но и суметь заинтересовать остальных. Высшее руководство должно на собственном примере показать, что обучение необходимо, тогда и менеджеры среднего звена, и рядовые сотрудники турфирмы осознают важность мероприятия.

Важным этапом перед непосредственным процессом обучения является постановка целей обучения.

В идеале руководитель, рассматривая вопрос о проведении обучения, должен понимать, какую пользу получит организация в результате. Часто бывает так, что руководство организации, заказав обучение учебному центру, формулирует задачи, которые, по его мнению, должны быть решены в ходе обучения, в самом общем и неопределенном виде: «Хотелось, чтобы люди» «встряхнулись», «освежили свои знания», исходя при этом из того, что обучение в любом случае даст какую-то отдачу, потому что от учебы, как говорят, «кроме пользы, вреда не будет». Однако иногда обучение может быть и бесполезным.

Бесполезные программы обучения вместо того, чтобы обучать работников, давать им новые знания и развивать у них новые навыки, развлекают их или отвлекают от дела, не помогая организации решать стоящие перед ней задачи. Будет ли обучение продуктивным или бесполезным, зависит от того, насколько тесно обучение будет увязано со стратегией и целями компании.

Обучение работников, не увязанное с организационными целями, для использования результатов которого не создано условий, рискует превратиться в пустую трату времени и денег. Да и сами работники меньше ценят то обучение, результаты которого они не могут использовать в своей работе.

В заключении, можно отметить, что развитие персонала обеспечивает организации поддержание и улучшение потенциала, которым должен обладать ее персонал, чтобы справляться с текущими и будущими задачами, и в соответствии с этим найти оптимальную форму удовлетворения стремлений сотрудников, связанных с самореализацией и карьерой. При нехватке высококвалифицированных сотрудников современная организация может потерпеть неудачу, если руководство не берет во внимание развитие своего персонала. В данной работе Нами были рассмотрены особенности управления развитием персонала в организации. В теоретической части данной работы, Нами были изучены цели, задачи и методы управления развитием персонала, а так же управление карьерой персонала.

Литература

1. Журнал «Управление развитием персонала», –№ 3, 2009 г. – 112 с.
2. Кравченко К.А. Организационное строительство и управление персоналом – М.: Академия, 2005 г. – 637 с.
3. Журнал «Управление развитием персонала», –№ 3, 2007 г. – 98 с.
4. Нагимова З.А. Управление персоналом на предприятиях гостиничного бизнеса – М.: Питер, 2004 г. – 136 с.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

А. Қ. Құсайынов	ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ.....	3
Д. Қамзабекұлы	АЛАШ ТАНЫМЫНДАҒЫ ШОҚАН, ЫБЫРАЙ, АБАЙ ҚҰБЫЛЫСЫ	6
Н. Ж. Шаймерденова	ГЛОССЫ КАК СПОСОБ АДАПТАЦИИ ТЮРКИЗМОВ В НОВОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ	14
С. Қ. Әлісжан	ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ.....	17
Е. Ж. Жумабаев	КОНСТИТУЦИЈАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕФОРМА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ.....	21
Қ. Ә. Ахметов	ОТАН ТАРИХЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ТҰЛҒАТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ТАРИХИ ПЕРСОНАЛИСТИКА).....	23
Б. С. Сарсекеев	УЧЕБНИК КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ШКОЛЬНИКА.....	27
Л. М. Сембиева	СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ НОВОЙ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ	30
А. Р. Сулькарнаева	ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РК: ПАРАДИГМЫ И ТРЕНДЫ.....	32

I СЕКЦИЯ. ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Я. Н. Оспанова	К ВОПРОСУ О РЕАЛИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНЧЕСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ (на примере Евразийского гуманитарного института).....	39
Я. Н. Оспанова Т. А. Абдрашитова	К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОМ ПАРТНЕРСТВЕ	41
Т. Н. Кемайкина	СИТУАЦИОННЫЕ ЗАДАЧИ И ПРОБЛЕМНЫЕ СИТУАЦИИ КАК ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОТБОРА НА ГОСУДАРСТВЕННУЮ СЛУЖБУ.....	43
Н. Т. Нығыманова К. А. Арыстанова	ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР – ӨМІР ТӘРБИЕСІНІҢ МЕКТЕБІ.....	49
А. Б. Шормақова К. К. Абденова	БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	51
Ж. И. Пахрутдинова	ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И РАЗРЕШЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ КОНФЛИКТОВ.....	55
С. М. Омарова	СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЈАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ.....	56
А. Б. Изделеуова	ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО	

	ПЕДАГОГА.....	59
И. А. Тобагабылова	СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	62
А. Ш. Танирбергенова Д. Көксеғенова	МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....	65
М. К. Тойшыбекова	ОСОБЕННОСТИ ВИКТИМНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ.....	67
Ж. Т. Сүлейменова	БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН МЕДИАБІЛІМ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	70
С. А. Сембина	МӘНЕРЛЕП ОҚУ САБАҒЫНДА ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	73
З. С. Бухарова	ДИАЛОГ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРЫ КАК СПОСОБ АКТИВИЗАЦИИ КОММУНИКАТИВНОЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	76
С. С. Заурбекова	ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ПРИМЕНЕНИЕ ИКТ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ.....	79
К. А. Мухамбетова	СОЦИАЛЬНОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ В ПРОГРАММАХ ПРОФИЛАКТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ ВИЧ ИНФЕКЦИИ И НАРКОТИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ ДЛЯ УЯЗВИМЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ.....	81
Б. Т. Абенова	ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	85
Г. К. Дошанова	МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗ БЕТІМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	87
З. Т. Сарсекеева	ВОПРОСЫ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕУЧЕБНЫХ УМЕНИЙ УЧАЩИХСЯ.....	88
А. Т. Изакова	ПОСТРОЕНИЕ ПЛАНА ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ КОНСУЛЬТАЦИИ НА ОСНОВЕ ОЦЕНКИ КОМПЕТЕНЦИЙ.....	91
А. Ж. Қасаболат С. Н. Мусабекова	СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	93
А. С. Муликова	ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЭКОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ОЗЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРІН ЕСКЕРУ.....	97
С. С. Есимова	ПРИМЕНЕНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....	100
А. К. Майканова Б. К. Амиржанова	РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ПОДРОСТКА.....	103
А. А. Алимбаева	ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ.....	104
Т. А. Жигулина	ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ РАЗРАБОТКИ ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ.....	106
А. В. Чернышева	ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ ПО ПОДГОТОВКЕ К ШКОЛЕ.....	108
Р. У. Накипбекова	ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ	

	ИЗУЧЕНИИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН.....	111
О. И. Накаткова	АНАЛИЗ МОДЕЛЕЙ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	113
Б. А. Омарова	ОҚЫТУДЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫ – МАМАН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БІРДЕН-БІР ЖОЛЫ.....	115
А. Б. Ермекбаева	ИГРОВЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ.....	119

II СЕКЦИЯ. ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР: ТАРИХ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

А. Ж. Аманбаев	К. И. САТПАЕВ В УСЛОВИЯХ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ГОНЕНИЙ КОНЦА 40-Х - НАЧАЛА 50-Х ГОДОВ XX ВЕКА.....	122
З. Ж. Назарова М. М. Джанпейсова	ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. XX В.....	125
Қ. Ш. Аубакирова	ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЛТЫН ӨНДІРІСІНДЕГІ ШЕТЕЛДІК КОМПАНИЯЛАР ҚЫЗМЕТІ (XX ҒАСЫР БАСЫ).....	129
Б. К. Абылханова	МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАЛҒЫЗДЫҚ КӨРІНІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	134
А. З. Еслямова Г. С. Амантаева	XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДИДШІЛІК ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ ДАМУЫ.....	136
Г. Т. Жангазиева Р. С. Макенова	ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ УПРАВЛЕНИЯ ОТХОДАМИ.....	139
Б. Сағындықұлы	БАТЫРЛЫҚ ҺӘМ ТАРХАН АТАҚ МӘСЕЛЕСІ.....	143
Д. С. Ташкеев Б. Т. Жанбосов	ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	146
Д. С. Ташкеев Е. И. Ключкина И. И. Лиховец	ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ПИЛАТЕСА.....	148
Р. М. Таштемханова А. У. Баймұлдина	КАЗАХСТАН – ГЕРМАНИЯ: СПЕКТР ДЕЛОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ.....	151
Г. О. Ибраева	МӘДЕНИ САЯСАТТЫ ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ МУЗЕЙДІҢ РОЛІ.....	154

III СЕКЦИЯ. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ

КАЗАХСКАЯ И РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ

Қ. А. Мамаділ	«ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ ХАБАРШЫСЫ» ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫНЫҢ ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ.....	158
К. Д. Бейбытова	ТЮРКСКИЙ МИР В ТВОРЧЕСТВЕ М. АУЭЗОВА И Ч. АЙТМАТОВА.....	160
Н. М. Қоқышева	СӨЗЖАСАМДЫҚ ҰЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӨНІНДЕ.....	162

Ш. А. Жұмағұлова		
Т. В. Кривошапова	КАЗАХСТАНЕЦ О КАЗАХСТАНЕ (ПОЭТИКА ЗАГЛАВИЯ РОМАНА-ИДИЛЛИИ А. ЧУДАКОВА «ЛОЖИТСЯ МГЛА НА СТАРЫЕ СТУПЕНИ»)	165
Л. Н. Дәуренбекова	ӘДЕБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ СУРЕТКЕР КЕЛБЕТІ (Т. ӘЛІМҚҰЛОВТЫҢ «АҚБОЗ АТ» РОМАНЫ БОЙЫНША)	168
Р. А. Казина	ПРИНЦИПЫ УСВОЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА	170
Л. Б. Бегалиева	СӨЗЖАСАМНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТӘСІЛІ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН ЗАТ ЕСІМДІ СИНОНИМДІК ҚАТАРЛАР	174
Б. К. Бейсембиев	КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМҒА ҚАТЫСЫ	180
Р. С. Тұрысбек	ФИЗУЛИДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ	182
Қ. М. Байтанасова	ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ	187
Қ. М. Байтанасова Қ. Хуанар	ҚАЗАҚ ӘНГІМЕСІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ТАБИҒАТЫ	191
Р. Н. Кеменгеров	ИЗЛОЖЕНИЕ ПО ТЕКСТУ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ В СТАРШИХ КЛАССАХ КАЗАХСКОЙ ШКОЛЫ	193
Қ. С. Ерғалиев Е. Б. Асанбаева	ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ	196
А. Б. Шормақова Г. С. Райнбекова	ДАМЫТА ОҚЫТУ – ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСІ	198
Н. Х. Шадиева	ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН ЕСКЕРУ	201
Ж. Қ. Ахметова	XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АУДАРМА ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫ	205
А. Е. Абдрахманова	ТІЛ МӘДЕНИЕТІ – ҰЛТ МӘДЕНИЕТІ	208
Н. У. Исина	ОТ РОССИИ РОМАНТИЧЕСКОЙ К РОССИИ «ЧУЖОЙ/ЧУЖДОЙ» (на материале поэзии И. Кнорринг)	211
А. Қ. Нұрбанова	ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	213
Г. Е. Абылова	ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ДҰНИЕНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІ ҰҒЫМЫ	217
А. Е. Алимбаев	ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА ТҰРҒЫНДАРЫ» ЕҢБЕГІНДЕГІ «АДАМ» КОНЦЕПЦИЯСЫ	222
Е. Жұпархан	ДРАМАЛЫҚ ТУЫНДЫЛАР ЖӘНЕ АБЫЛАЙ ХАН БЕЙНЕСІ	225
Б. Б. Алиев	ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫНЫҢ ЖАНАШЫРЫ	228
Б. Б. Алиев	С. ҚАСҚАБАСОВТЫҢ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІ ЖАНРЫН ЖАҢАША ПАЙЫМДАУЫ	231
Г. И. Власова	С. А. КАСКАБАСОВ КАК ТВОРЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ	234
Ж. С. Таласпаева Б. Т. Муратова	ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮР-ТҮСТЕРДІҢ СИМВОЛИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ	238

Р. Ж. Пшембаева	ОПИСАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИННОВАЦИОННОГО ОПЫТА. ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	240
Г. С. Сағынадин	ТАРИХИ АҢЫЗДАР: КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТ ЖӘНЕ ТАРИХИ-ГЕНЕТИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫС.....	244
А. Т. Сандыбаева	КОРНЕВЫЕ ОБЩНОСТИ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ.....	247
А. А. Алтаев Ж. Т. Қадыров	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ АНА МЕН БАЛА БЕЙНЕСІ.....	250
Ы. Б. Шақаман	ҚОЛДАНЫССЫЗ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР.....	253
М. С. Оразбек Т. Қ. Қанатова	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ (Ж. Қорғасбек әңгімелері бойынша).....	256
А. Ж. Жармуханова	СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБЛЕТІН ЖОБАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ДАМУЫ.....	260
Н. А. Набиев	КОМПОНЕНТЫ ТЮРКСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ.....	262
Р. С. Тұрысбек А. Ж. Сариева	РАМАЗАН ТОҚТАРОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....	265
Э. П. Леонтьев	МЕТАДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД ПРИ РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА ЧЕЛОВЕКОСООБРАЗНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ ЛИТЕРАТУРЫ.....	267
С. Е. Тапанова Ж. Е. Ералина	БАСПАСӨЗДЕГІ САТИРА ЖАНРЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ.....	275
М. Б. Шындалиева К. Тохтамұрат	ИНТЕРНЕТТЕГІ ЖУРНАЛИСТИКА ЖАНРЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ.....	279
М. Б. Шындалиева	А. СЕЙДІМБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	282
Е. С. Адаева	«АЙПАРА-АНА» ӘҢГІМЕСІ ОРЫС ТІЛІНДЕ: САПА МЕН САРАЛАУ.....	286

IV СЕКЦИЯ. ШЕТЕЛ ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ АУДАРМА ІСІ

ИНОСТРАННАЯ ФИЛОЛОГИЯ И ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ ДЕЛО

Л. В. Волкова	КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ СОВРЕМЕННОГО СПЕЦИАЛИСТА.....	290
Г. У. Аренова	ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ МЕЖЪЯЗЫКОВОГО ОБЩЕНИЯ И ПЕРЕВОДА.....	294
С. Б. Загатова А. К. Ильясова	ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА.....	296
С. Б. Загатова Р. К. Шаймуканова	ОБУЧЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНОМУ ОБЩЕНИЮ НА МЕЖКУЛЬТУРНОМ УРОВНЕ.	299
Г. Ш. Кайназарова	РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ГОСТЕПРИИМСТВО» В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ.....	300
С. Д. Кохович	ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА НА ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ ВУЗА.....	303

Н. А. Савенкова	ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	305
В. С. Евсеев	ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОИСК В ИНТЕРНЕТЕ.....	307
Н. И. Демидкова	ИСТОЧНИКИ ПОПОЛНЕНИЯ СЛЕНГА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	309
А. Ж. Айткужина	КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ УРОВНЯ В1- В2.....	312
А. М. Токпанова	АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	315
А. С. Қосжанова	МАЗАСЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУІ.....	319
У. К. Байтурина М. С. Кардыбаева	ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ.....	321
Н. Л. Сулятецкая	РОЛЬ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ АВТОНОМНОМ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ.....	324
Л. У. Алипбекова	АУДАРМАДА ИРОНИЯНЫ ЖЕТКІЗУ ТӘСІЛДЕРІ.....	326
А. У. Ильясова	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.....	328
Қ. А. Ясинова	АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТЫҢДАП ТҮСІНУ ІСКЕРЛІКТЕРІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ.....	332
Б. А. Сиренова	МЕТОНИМИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	334
А. Н. Ергалиева	СУБЪЕКТ-СУБЪЕКТ ӨЗІНДІК ОҚУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОБАСЫ.....	337
Ә. М. Қызырова	ПАРЕМИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР – ЖҰМБАҚТАРДЫҢ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІН ОБРАЗДАУ ҮДЕРІСІНДЕ ОРЫНДАЙТЫН ҚЫЗМЕТТЕРІ.....	340
О. В. Воробьев	TRANSLATOR’S UNCONSTRAINED ERRORS.....	343
D. V. Baizhumanova	COMMON APPROACHES TO TEACHING READING AS A FOREIGN LANGUAGE.....	345
С. А. Долдинова К. Е. Умбетова	НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПАССИВНОГО ЗАЛОГА В ПУБЛИЦИСТИКЕ.....	347
И. С. Воронцова М. А. Кызырова	ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА В УСЛОВИЯХ ГУМАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ.....	350
А. Б. Берлібай	ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИНТЕРЕСА К ПРОФЕССИИ УЧИТЕЛЯ У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ.....	353
С. З. Исабекова	НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ КОМПОНЕНТ ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА, ОТРАЖАЮЩИЙ СПЕЦИФИКУ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТРАНЫ ИЗУЧАЕМОГО ЯЗЫКА (на материале французского языка).....	356
М. Н. Рыбакова У. З. Абдрахимова	УЧЕБНАЯ ФИРМА КАК ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	359
Г. Н. Жаманаева А. Б. Кабдушева	МОТИВАЦИЯ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ ЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ....	361

Л. С. Сабитова Т. Б. Есенгельдина	ОБЩЕРЕЗУЛЬТАТИВНЫЙ СПОСОБ ГЛАГОЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ПУТИ ЕГО ПЕРЕДАЧИ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК.....	366
Ш. Т. Есембекова Ш. К. Абадилдаева М. К. Мамырбаева	КОНЦЕПТІЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ АМАЛДАРЫ.....	369
М. Талап	ҚЫТАЙ ТІЛІН ОҚЫТУ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІР.....	371
О. В. Дьяченко А. А. Ташмаканова	ОПЫТ РАБОТЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА ЗАОЧНОМ ОТДЕЛЕНИИ.....	373
А. Е. Ниязова А. Т. Туканаева	ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СТАРШИХ КЛАССАХ ПОСРЕДСТВОМ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА.....	376

V СЕКЦИЯ. ҚҰҚЫҚТАНУ

ПРАВО

А. Ш. Аккулев	ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ РЕЖИМА КАК ОСНОВНОГО СРЕДСТВА ИСПРАВЛЕНИЯ ОСУЖДЕННЫХ ПРИ ИСПОЛНЕНИИ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ.....	379
Ю. Н. Дрокин	ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО СЛЕДСТВИЯ.....	385
Е. В. Крушинская А. И. Зарипова	НЕКОТОРЫЕ ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ОБРАЩЕНИИ ВЗЫСКАНИЯ НА ПРЕДМЕТ ИПОТЕКИ.....	390
З. Л. Федотова Р. М. Тлегенов	ВОПРОСЫ ЛОББИЗМА В ЗАКОНОДАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	395
И. С. Сактаганова	СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ ПРАВА СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	397
О. В. Муратова	ОПЫТ УНИФИКАЦИИ ЧАСТНОГО ПРАВА В РАМКАХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ ЕС И ЕАЭС).....	400
А. М. Айтқұлова	АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН СОТТАН ТЫС ҚОРҒАУ ТЕТІКТЕРІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ.....	402
А. О. Ибраева	ТАПСЫРМА, КОМИССИЯ ЖӘНЕ АГЕНТТІК ШАРТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	406
Ә. Қ. Жантаева	ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚҚА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУДЫҢ ОБЪЕКТИВТІК БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША САРАЛАУ МӘСЕЛелЕРІ.....	408
Н. Сәулен	КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР САУДАСЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ МӘСЕЛелЕРІ.....	411
К. Ж. Балтабаев Ю. Н. Дрокин	НОВЫЙ УГОЛОВНЫЙ КОДЕКС РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ПРОБЛЕМЫ ИНЫХ МЕР УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ.....	414
Қ. М. Мұқажанов Қ. С. Қалдыбаев	АТА ЗАҢ – ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІҢ ТІРЕГІ.....	417
Т. Ю. Фирюлина Р. А. Цымбалюк	НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ДОГОВОРА КОММЕРЧЕСКОЙ КОНЦЕССИИ.....	419
В. А. Щипков Е. А. Рибалко	ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ КАК КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ	422

	ИНСТИТУТ НА ПРИМЕРЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....	
В. А. Лузанов	СООТНОШЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ....	424
Қ. З. Ыдырысов	М. СЕРАЛИННИҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ-НІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	427
А. С. Оразбаева	ҚҰҚЫҚТАНУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ МАҢЫЗЫ.....	431
М. К. Интыкбаев Г. А. Канафина	ОТЛИЧИЯ КЛЕВЕТЫ И ОСКОРБЛЕНИЯ ОТ СМЕЖНЫХ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ.....	434
Л. В. Павлова	ФИЗИЧЕСКИЕ ЛИЦА, ЮРИДИЧЕСКИЕ ЛИЦА И ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПОСТРАДАВШИЕ ОТ УГОЛОВНО-НАКАЗУЕМОГО ДЕЯНИЯ.....	437

VI СЕКЦИЯ. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ

ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ

М. Ы. Жүкібай	ҮДЕМЕЛІ ИНДУСТРИЯЛЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ – ЕҢБЕК ӨНІМДІЛІГІ ӨСУІНІҢ НЕГІЗІ.....	441
Ю. А. Стацурина	ФИСКАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА КАК РЕГУЛЯТОР ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА.....	442
А. Ж. Тажигулова	АДАМИ КАПИТАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАУ НЕГІЗІ.....	445
Б. Б. Мажитова	РОЛЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	449
А. С. Оспанова	МЕТОДЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ИСЧИСЛЕНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ.....	451
А. К. Аубакирова	ТЕХНОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИИ РЕШЕНИЯ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ТАБЛИЧНОМ ПРОЦЕССОРЕ EXCEL.....	454
А. А. Юнусова	ИНФОРМАТИКА КАК НАУЧНАЯ ДИСЦИПЛИНА В ЭКОНОМИКЕ.....	457
А. К. Балжанова А. Ж. Сембаева	ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	459
А. Г. Кожаметова	ФОРМИРОВАНИЕ РЫНКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ.....	462
Н. Н. Мелешенко Е. П. Задворнева	НЕОБХОДИМОСТЬ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ПОТРЕБНОСТИ В КАДРАХ ДЛЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА.....	465
А. С. Исмаилова А. Ж. Нукешева А. С. Оразбаева	ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РАЗЛИЧНЫХ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ ФОРМ ВЕДЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭКОНОМИКЕ РЕГИОНА.....	467
А. Булегенов З. У. Мамадраймова	«УМНЫЕ» ОФИСНЫЕ ПОМЕЩЕНИЯ: ПЕРВЫЕ ШАГИ БЫСТРОРАСТУЩЕЙ ТЕНДЕНЦИИ.....	470
Р. Р. Избасов	ВЗАИМОСВЯЗЬ УПРАВЛЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМ КАПИТАЛОМ И	

	РЕЗУЛЬТАТОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ.....	473
Д. М. Турекулова	РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ...	475
Б. Ж. Шарапаева А. Д. Кусаинова С. А. Исмаилова Д. Д. Жумабай	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУ ЖОЛДАРЫ.....	479
Н. А. Урузбаева Д. А. Айбосынова	РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....	481
Н. А. Курманов Ж. А. Айдын	СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА.....	484
Н. А. Курманов Э. Р. Джунусова	НЕОБХОДИМОСТЬ И РАЗВИТИЕ КОНТРОЛЛИНГА В КАЗАХСТАНЕ.....	485
С. К. Ибраева	ВЛИЯНИЕ «ЕХРО – 2017» НА ЭКОНОМИКУ РК: ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ.....	489
Ю. А. Стацурина Г. Ж. Орманова	УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ КАК ФАКТОР УСПЕХА ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ.....	492
Ю. А. Стацурина Ж. А. Азимбай	КОРПОРАТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ.....	494
Г. Д. Тажбенова	АРЕНДНЫЙ РЫНОК КАК ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ УВЕЛИЧЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЖИЛЬЯ.....	496
Қ. Н. Балабеков М. А. Абилдаева	ФИЗИКА ПӘНІН ОҚИТЫН МАМАНДЫҚТАРДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ КӨРСЕТІЛІМДЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	499
Ж. Қ. Жалғасбекова Г. А. Дуйсенова А. С. Абаева	ПРОГРАММАЛАУ ПӘНІ БОЙЫНША БІЛІМДІ АРТТЫРУҒА АРНАЛҒАН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	502
К. Ж. Садвокасова А. А. Абенова	СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛЛИНГ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ.....	504
З. Р. Карбетова А. К. Кажыганова	РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В СОВРЕМЕННОМ МЕНЕДЖМЕНТЕ И БИЗНЕСЕ В КАЧЕСТВЕ ЛИДЕРА.....	506
З. Р. Карбетова Ж. А. Бошанова	РАЗВИТИЕ ПЕРСОНАЛА ОРГАНИЗАЦИИ.....	509